

ЗМІСТ

Содержание	6
Contents	10

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЇ

Ядов В. О. Проблема трансформації пострадянських суспільств	13
Бакіров В. С. Соціетальна криза: проблеми соціологічної концептуалізації	17
Танчер В. В. До ідентичності соціології	21
Яковенко Ю. І., Ніколаєнко Л. Г. Соціологія без методології: ефект відсутності як страх перед вибором	25
Городяненко В. Г. Публічна соціологія як об'єкт історіографічного аналізу	40
Яковенко А. В. Соціологія: межі можливостей в умовах глобальної кризи	45
Соболевська М. О. Соціологічна теорія як дискурсивна формація: обґрунтування можливостей та перспектив дискурсивного підходу до аналізу сучасної соціологічної теорії	51
Чупров В. І. Ставлення до соціальної реальності у парадигмі соціології знання	57
Култаєва М. Д. Суспільство знань у проблемному полі культуральної соціології	60
Кешаб Чандра Мандал Глобалізація та її виклики суспільству	69
Голіков О. С. Актуалізація соціального в умовах суспільства, що глобалізується: виклики кризовій соціальності й теоретичні відповіді соціології	77
Мельников А. С. Криза як категорія екзистенціальної соціології	84
Зубок Ю. А., Міхеєва В. В. Довіра як ментальний феномен суспільства, що трансформується: тезаурусний підхід	90
Чаплик М. М. Кіберзлочинність як сучасний виклик соціальному порядку	94
Хижняк О. В. Ключові тренди соціологічного вивчення колективної дії	99
Лукашук В. І. Глобалізація як фактор трансформації спорту	104
Зубарєв О. С. Концепт «життєвого світу» в історико-соціологічній ретроспективі (теоретико-методологічні підходи першої половини ХХ століття)	110
Личковська О. Р. Сучасні інформаційні технології і медіа-посередники: від онтології речей до прагматики комунікативних практик	117
Лисиця Н. М. Бренд як стимул ефективної комунікації	123
Удріс Н. С. Кодування інформації в рекламній комунікації як фактор створення символічного простору репрезентацій	127
Хижняк Л. М. Слабкості ринку як соціальна та управлінська проблема	133
Лобовікова О. О. Онлайн-опитування як метод збору соціологічної інформації	138
Акмурзін А. Я. Довіра online та довіра offline: відмінності механізмів формування	142
Берднік К. О. Соціокультурні ефекти нових медіа: трансформація соціальності, актуалізація мережевої суб'єктності і становлення мережевої культури	146
Кононов І. Ф. Просторовий поворот у соціологічній теорії: перспективи розвитку	151
Петренко-Лисак А. О. Споживання простору як соціального ресурсу	158
Бродецька Ю. Ю. Індивідуальні аспекти соціальної деструктивності: від людини, що бажає, до суспільства споживацтва	163
Усенко О. О. Дослідження державного кордону: соціологічний аналіз у контексті	170

міждисциплінарної перспективи	
Сапасва Л. С. Соціальні показники як один з критеріїв визначення ефективності системи управління	174
Мусієздов О. О. Міська ідентичність у постсучасному суспільстві	180
Андрющенко А. І. Інституалізація соціальної роботи як галузі наукового знання та професійної діяльності	189
Ротман Д. Г. Сучасне соціологічне дослідження: підходи та вимоги до аналізу інформації	194
Кислова О. М. Інтелектуальний аналіз даних у контексті повороту до «суспільства мудрості»	200
Судин Д. Ю. Контекстуальна обумовленість національної ідентичності та валідність її вимірювання кількісними методиками	209
Отріщенко Н. В. Особливості застосування проєктивних методів в соціології	214
Кученкова А. В., Татарова Г. Г. Евристичний потенціал логіко-комбінаторних методів у типологічному аналізі	223
Сидоров М. В.-С. Трансформація методу RDS в соціологічних дослідженнях	229

РОЗДІЛ 2. СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

Когай Є. А. Потенціал соціокультурної модернізації регіонів Центральної Росії	237
Малиш Л. О. Статусна гомогамія та статусна гетерогамія в українському суспільстві	243
Лобанова О. Ю., Семенов А. В. Репертуар протесту: як люди і організації вимагають змін	248
Полторак В.А., Чавкіна С.В. Управлінські функції громадської думки та їх реалізація в сучасному українському суспільстві	254
Сусак В. І. До питання про природу регіоналізму в сьогочасному українському суспільстві	259
Хобта С. В. Функціонування євро регіону «Донбас» в оцінках мешканців Луганської області	270
Філіппова О. А. Придністров'я: офіційний дискурс і політика ідентичності	274
Фурман А. В., Гірняк А. С., Шандрук С. К. Особливості передвиборчих технологій як інструменту соціально-психологічного впливу	281
Решетняк О. М. Питання церковного розколу у дискурсах предстоятелів УПЦ КП та УПЦ (МП)	286
Арбеніна В. Л. Суб'єктивний досвід формування етнічності сучасної української молоді в біографічній ретроспективі	293
Куртсеїтов Р. Д. Розсекречені нагородні листи радянських військовослужбовців, що були призвані з Кримської АРСР в роки Другої Світової війни, як носії етносоціологічної інформації	302
Філінська Л. В. Бізнес-клімат в республіці Білорусь: оцінки підприємців	309
Вакуленко С. М. Роль сучасних фінансових структур у просторі споживчого вибору	315
Бойко І. І., Климаська Л. Д. Дискурсивні стратегії конструювання проблеми бідності в сучасних українських політичних текстах	319
Ніколенко В. В. «Зовнішня кухня» на тлі гастрономічної культури: ретроспективний контекст проблеми	330
Струченков О. В. Сприйняття населенням низової корупції в українському суспільстві (на прикладі міста Макіївка)	338
Бова А. А. Страх перед злочинністю, кримінальна віктимізація та довіра до соціальних інститутів: результати порівняльного дослідження	346

Єрмакова Т. Г. Соціальні наслідки злочинності	353
Сердюк О. О. Питання криміналізації та віктимності мігрантів: за результатами якісного дослідження	358
Ішкінєва Ф. Ф., Ахметова С. А. Здоров'я суспільства в контексті демографічних процесів	363
Стрельник О. О. Хороші матері, хороші батьки ... Гендерна асиметрія соціокультурних уявлень про відповідальне батьківство	367
Клименко О. Ю. Роль органів виконавчої влади в системі соціального захисту дітей в Україні	371
Доля І. М. Інформаційно-комунікаційні технології у діяльності місцевих органів влади	376
Галіч Т. О. Соціальні зв'язки та взаємодії у віртуальних спільнотах: їх особливості та функції	380
Козлова І. В. Туристичні практики «споживання» міського простору: пропонуване та реальне (приклад Львова)	385
Агамір'ян Л. В. Путівник як матеріальний провідник культурних значень в умовах соціальних змін	390
Калашнікова А. О. Приватна художня галерея: мистецтво на продаж (?)	396

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСВІТИ ТА МОЛОДІ

Чепак В. В. Соціокультурний підхід у соціології освіти: концепції П. Сорокіна та П. Бурдьє	403
Подольська Є. А., Шевченко Н. В. Соціальне партнерство в освіті: методологічні орієнтації	407
Астахова В. І. Критерій успішності школярів та студентів: проблеми визначення та операціоналізації	413
Балакірєва О. М., Левін Р. Я. Рейтингування вишів України: проблеми й перспективи	418
Щудло С. А., Длугош П. Репетиторство в Україні та Польщі: навіщо потрібні додаткові знання	427
Верещька А. І., Довейко О. Б., Стеценко А. І. Сучасна російська школа в оцінках і уявленнях вчителів	432
Омельченко С. М. Парадигми вищої освіти: основні тренди	440
Лукашук О. С. Вища освіта в умовах глобалізації: можливості та виклики	443
Сокур'янська Л. Г. Нове покоління: надії, цілі, ідеали (двадцять років потому)	448
Ніколаєвський В. М., Омельченко В. В. Соціальна адаптація студентів університету в контексті соціальної безпеки	460
Дейнеко О. О. Байдужий прагматизм як професійна стратегія сучасного українського студентства	466
Лобанов Д. О. Організаційні аспекти трансформації працевлаштування випускників вищих навчальних закладів України: історія та основні характеристики	472
Князєва О. В. Методологічні засади цілісного підходу до дослідження дитинства	476
Саган Г. В. Дитинство як соціокультурний простір: фактори формування	483
Криницька І. П. Сімейне насильство як фактор соціалізації дитини: соціологічний дискурс	491
Петрова Я. В. Електоральна соціологія в Україні: 25 років розвитку в пострадянському контексті	496

СОДЕРЖАНИЕ

Contents	10
РАЗДЕЛ 1. ТЕОРИЯ, МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДЫ СОЦИОЛОГИИ	
Ядов В. А. Проблема трансформации постсоветских обществ	13
Бакиров В. С. Социетальный кризис: проблемы социологической концептуализации	17
Танчер В. В. К идентичности социологии	21
Яковенко Ю. И., Николаенко Л. Г. Социология без методологии: эффект отсутствия как страх выбора	25
Городяненко В. Г. Публичная социология как объект историографического анализа	40
Яковенко А. В. Социология: пределы возможностей в условиях глобального кризиса	45
Соболевская М. А. Социологическая теория как дискурсивная формация: обоснование возможностей и перспектив дискурсивного подхода к анализу современной социологической теории	51
Чупров В. И. Отношение к социальной реальности в парадигме социологии знания	57
Култаева М. Д. Общество знаний в проблемном поле культуральной социологии	60
Кешаб Чандра Мандал Глобализация и ее вызовы обществу	69
Голиков А. С. Актуализация социального в условиях глобализирующегося общества: вызовы кризисной социальности и теоретические ответы социологии	77
Мельников А. С. Кризис как категория экзистенциальной социологии	84
Зубок Ю. А., Михеева В. В. Доверие как ментальный феномен трансформирующегося общества: тезаурусный подход	90
Чаплик Н. Н. Киберпреступность как современный вызов социальному порядку	94
Хижняк А. С. Ключевые тренды социологического изучения коллективного действия	99
Лукашук В. И. Глобализация как фактор трансформации спорта	104
Зубарев А. С. Концепт «жизненного мира» в историко-социологической ретроспективе (теоретико-методологические подходы первой половины XX века)	110
Лычковская О. Р. Современные информационные технологии и медиа-посредники: от онтологии вещей к прагматике коммуникативных практик	117
Лисица Н. М. Бренд как стимул эффективной коммуникации	123
Удрис Н. С. Кодирование информации в рекламной коммуникации как фактор создания символического пространства репрезентаций	127
Хижняк Л. М. Слабости рынка как социальная и управленческая проблема	133
Лобовикова Е. А. Онлайн-опрос как новый метод сбора социологической информации	138
Акмурзин А. Я. Доверие online и доверие offline: отличия механизмов формирования	142
Бердник Е. А. Социокультурные эффекты новых медиа: трансформация социальности, актуализация сетевой субъектности и становление сетевой культуры	146
Кононов И. Ф. Пространственный поворот в социологической теории: перспективы развития	151
Петренко-Лысак А. А. Потребление пространства как социального ресурса	158

Бродецкая Ю. Ю. Индивидуальные аспекты социальной деструктивности: от человека желающего к обществу потребительства	163
Усенко О. О. Исследование государственной границы: социологический анализ в контексте междисциплинарной перспективы	170
Сапаева Л. С. Социальные показатели как один из критериев определения эффективности системы управления	174
Мусиездов А. А. Городская идентичность в постсоветском обществе	180
Андрющенко А. И. Институализация социальной работы как сферы научного знания и профессиональной деятельности	189
Ротман Д. Г. Современное социологическое исследование: подходы и требования к анализу информации	194
Кислова О. Н. Интеллектуальный анализ данных в контексте поворота к «обществу мудрости»	200
Судин Д. Ю. Контекстуальная обусловленность национальной идентичности и валидность ее измерения количественными методиками	209
Отрищенко Н. В. Особенности применения проективных методов в социологии	214
Кученкова А. В., Татарова Г. Г. Эвристический потенциал логико-комбинаторных методов в типологическом анализе	223
Сидоров М. В.-С. Трансформация метода RDS в социологических исследованиях	229

РАЗДЕЛ 2. СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА

Когай Е. А. Потенциал социокультурной модернизации регионов Центральной России	237
Малыш Л. А. Статусная гомогамия и статусная гетерогамия в украинском обществе	243
Лобанова О. Ю., Семенов А. В. Репертуар протеста: как люди и организации требуют изменений	248
Сусак В. И. К вопросу о природе регионализма в современном украинском обществе	259
Хобта С. В. Функционирование еврорегиона «Донбасс» в оценках жителей Луганской области	270
Филиппова О. А. Приднестровье: официальный дискурс и политика идентичности	274
Фурман А. В., Гирняк А. С., Шандрук С. К. Особенности предвыборных технологий как инструмента социально-психологического влияния	281
Решетняк Е. М. Вопрос церковного раскола в дискурсах предстоятелей УПЦ КП и УПЦ (МП)	286
Арбенина В. Л. Субъективный опыт формирования этничности современной украинской молодежи в биографической ретроспективе	293
Куртсеитов Р. Д. Рассекреченные наградные листы советских военнослужащих, призванных из Крымской АССР в годы Второй Мировой войны, как носители этносоциологической информации	302
Филинская Л. В. Бизнес-климат в республике Беларусь: оценки предпринимателей	309
Вакуленко С. Н. Роль современных финансовых структур в пространстве потребительского выбора	315
Бойко И. И., Климанская Л. Д. Дискурсивные стратегии конструирования проблемы бедности в современных украинских политических текстах	319
Николенко В. В. «Внешняя кухня» на фоне гастрономической культуры: ретроспективный контекст проблемы	330

Струченков А. В. Восприятие населением низовой коррупции в украинском обществе (на примере города Макеевка)	338
Бова А. А. Страх перед преступностью, криминальная виктимизация и доверие к социальным институтам: результаты сравнительного исследования	346
Ермакова Т. Г. Социальные последствия преступности	353
Сердюк А. А. Вопросы криминализации и виктимности мигрантов: по результатам качественного исследования	358
Ишкинеева Ф. Ф., Ахметова С. А. Здоровье общества в контексте демографических процессов	363
Стрельник Е. А. Хорошие матери, хорошие отцы... Гендерная асимметрия социокультурных представлений об ответственном родительстве	367
Клименко Е. Ю. Роль органов исполнительной власти в системе социальной защиты детей в Украине	371
Доля И. Н. Информационно-коммуникационные технологии в деятельности местных органов власти	376
Галич Т. А. Социальные связи и взаимодействия в виртуальных сообществах: их особенности и функции	380
Козлова И. В. Туристические практики «потребления» городского пространства: предлагаемое и реальное (пример Львова)	385
Агамирьян Л. В. Путеводитель как материальный проводник культурных значений в условиях социальных изменений	390
Калашникова А. А. Частная художественная галерея: искусство на продажу (?)	396

РАЗДЕЛ 3. ИССЛЕДОВАНИЯ ПРОБЛЕМ ОБРАЗОВАНИЯ И МОЛОДЕЖИ

Чепак В. В. Социокультурный подход в социологии образования: концепции П. Сорокина и П. Бурдьё	403
Подольская Е. А., Шевченко Н. В. Социальное партнерство в образовании: методологические ориентации	407
Астахова В. И. Критерий успешности школьников и студентов: проблемы определения и операционализации	413
Балакирева О. Н., Левин Р. Я. Рейтингование вузов Украины: проблемы и перспективы	418
Щудло С. А., Длугош П. Репетиторство в Украине и Польше: зачем нужны дополнительные знания	427
Верещкая А. И., Довейко А. Б., Стеценко А. И. Современная российская школа в оценках и представлениях учителей	432
Омельченко С. Н. Парадигмы высшего образования: основные тренды	440
Лукашук О. С. Высшее образование в условиях глобализации: возможности и вызовы	443
Сокурская Л. Г. Новое поколение: надежды, цели, идеалы (двадцать лет спустя)	448
Николаевский В. Н., Омельченко В. В. Социальная адаптация студентов университета в контексте социальной безопасности	460
Дейнеко А. А. Равнодушный прагматизм как профессиональная стратегия современного	466

украинского студенчества

Лобанов Д. А. Организационные аспекты трансформации трудоустройства выпускников высших учебных заведений Украины: история и основные характеристики	472
Князева Е. В. Методологические основы целостного подхода к исследованию детства	476
Саган Г. В. Детство как социокультурное пространство: факторы формирования	483
Креницкая И. П. Семейное насилие как фактор социализации ребенка: социологический дискурс	491
Петрова Я. В. Электоральная социология в Украине: 25 лет развития в постсоветском контексте	496

CONTENTS

THE THEORY AND THE METODOLOGY AND METHODS OF SOCIOLOGY

Yadov V. The problem of transformation of post-soviet societies	13
Bakirov V. Societal crisis: the problem of sociological conceptualization	17
Tancher V. Toward the identity of sociology	21
Yakovenko Yu., Nikolaenko L. Sociology without methodology: effect of absence as fear before election	25
Gorodyanenko V. Public sociology as an object of historiographical analysis	40
Yakovenko A. Sociology: limits of opportunities in the conditions of global crisis	45
Sobolevskaya M. Sociological theory as a discursive formation: basis of opportunities and prospects of discourse approach to analysis of contemporary sociological theory	51
Chuprov V. Relation to social reality in the paradigm of the sociology of knowledge	57
Kultaeva M. Knowledge society on the problem field of cultural sociology	60
Keshab Chandra Mandal Globalization and its challenges to a society	69
Golikov A. Actualization of social in the conditions of globalized society: challenges of crisis sociality and theoretical answers of sociology	77
Melnikov A. Crisis as a category of existential sociology	84
Zubok U., Miheeva V. Trust as a mental phenomenon of transformed society thesaurus approach	90
Chaplyk M. Cybercrime as a modern challenge the social order	94
Khyzhnyak A. Key trends of the sociological study of collective action	99
Lukashchuk V. Globalization as a factor of transformation of sport	104
Zubarev A. The concept of "life-world" in the historical and sociological retrospect (theoretical and methodological approaches of the first half of the XX century)	110
Lychkovska O. Contemporary information technologies and media: from ontology of things towards pragmatic of communicative practices	117
Lysytsa N. Brand as a stimulus of effective communication	123
Udris N. Information encoding in advertising communication as a factor of creation of symbolic space of representations	127
Khyzhnyak L. Market weakness as a social and managerial problem	133
Lobovikova O. Online survey as a new method for collecting sociological information	138
Akmurzin A. Trust online and trust offline: differences in mechanisms of formation	142
Berdnik E. Social and cultural effects of new media: the transformation of the sociality, actualization of network subjectivity and formation of network culture	146
Kononov I. Spatial turn in sociological theory: prospects of developments	151
Petrenko-Lysak A. The consumption of space as social resource	158
Brodezkaja Yu. Individual aspects of the social destructiveness: from the man who wants to society of consumerism	163
Usenko O. Study of the state border: sociological analysis in the context of interdisciplinary perspective	170
Sapaeva L. Social indicators as one of the criteria of efficiency management system	174
Musiezdov A. Urban identity in post-soviet society	180
Andrushenko A. Institutionalization of social work as a field of scientific title and professional activity	189

Rotman D. Modern sociological research: approaches and requirements for information analysis	194
Kislova O. Data mining in the context of the turn to the "society of wisdom"	200
Sudin D. Contextual conditionality of national identity and the validity of its measurement by quantitative methods	209
Otrishenko N. Features of the application of projective techniques in sociology	214
Kuchenkova A., Tatarova G. Potential of application of logical-combinatorial methods in typological analysis	223
Sidorov M. Transformation of RDS method in sociological studies	229

SOCIOLOGICAL RESEARCH of CONTEMPORARY SOCIETY'S PROBLEM

Kogay E. Potential of sociocultural modernization of regions of Central Russia	237
Malysh L. The status homogamy and status heterogamy in Ukrainian society	243
Lobanova O., Semenov A. Repertoire of protest: how individuals and organizations demand changes	248
Susak V. On the Question of the Nature of Regionalism in Contemporary Ukrainian Society	259
Khobta S. Functioning euroregion "Donbass" in assessing of Lugansk region residents	270
Filippova O. Transnistria: the official discourse and the politics of identity	274
Furman A., Girnyak A., Shandruk S. Features of election technologies as a tool of social and psychological impact	281
Reshetnyak E. Issue of the church schism in the discourses of the heads of the Ukrainian churches of Kiev patriarchy and Moscow patriarchy	286
Arbenina V. The subjective experience of formation of the modern Ukrainian ethnicity of youth in biographical retrospect	293
Kurtseitov R. Declassified premium sheets of Soviet soldiers called up from the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic during the Second World War, as carriers of ethnosociological information	302
Filinskaya L. The business climate in the Republic of Belarus: evaluations of entrepreneurs	309
Vakulenko S. The role of modern financial institutions in the area of consumer choice	315
Boiko I., Klymanska L. Discursive strategy of constructing of the problem of poverty in modern Ukrainian political texts	319
Nikolenko V. "Foreign Cuisine" against the gastronomic culture: a retrospective context of the problem	330
Struchenkov O. Population's perception of the low corruption in the ukrainian society (illustrated by Makeyevka)	338
Bova A. A. Fear of crime, criminal victimization and trust to social institutions: comparative study	346
Iermakova T. The social consequences of the crime	353
Serdyuk A. Criminalization and victimization of migrants: the results of a qualitative study	358
Ishkineeva F., Akhmetova S. Public health in the context of demographic issues	363
Strelnik E. Good mothers, good fathers ... Gender asymmetry of social and cultural representations of responsible parenthood	367
Klimenko E. The role of the executive bodies in the system of social protection of children in Ukraine	371
Dolya I. Information and communication technologies in activity of local government	376
Halich T. Social communication and interaction in virtual communities: features and functions	380
Kozlova I. Tourist practices of urban space «consumption»: proposed and real (example of Lviv)	385

Agamiryan L. Travelguide as a material guide of cultural values in terms of social changes	390
Kalashnikova A. Private art gallery: art for sale	396

RESEARCH on the PROBLEMS of EDUCATIONS and YOUTH

Chepak V. Socio-cultural approach to the sociology of education: the concept of P.Sorokin and P.Bourdieu	403
Podolskaya E., Shevchenko N. Social partnership in education: methodological orientation	407
Astahova V. The criterion of success of pupils and students: problems of definition and operationalization	413
Balakireva O., Levin R. Rating of higher education establishments in Ukraine: problems and perspectives	418
Shchudlo S., Dlugosh P. Tutoring in Ukraine and Poland: why do we need additional knowledge	427
Veretskaya A., Doveyko A., Stetsenko A. Modern Russian school in assessments and views of teachers	432
Omelchenko S. Paradigm of higher education: the main trends	440
Lukashchuk O. The higher education in the conditions of globalization: opportunities and obstacles	443
Sokuryanskaya L. New generation: hopes, goals, ideals (twenty years after)	448
Nikolayevsky V., Omelchenko V. Social adaptation of university students in the context of social security	460
Deineko A. Indifferent pragmatism as a professional strategy of modern Ukrainian students	466
Lobanov D. Organizational aspects of transformation of employment of graduates of higher educational institutions of Ukraine: history and basic characteristics	472
Knyazeva H. The childhood study methodology in holistic approach	476
Sagan G. Childhood as a social and cultural space: factors of formation	483
Krynytska I. Family violence as a factor of socialization of the child: sociological discourse	491
Petrova Y. Electoral sociology in Ukraine: 25 years of development in post-soviet context	496

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІЯ, ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.42

ПРОБЛЕМА ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОСТСОВЕТСКИХ ОБЩЕСТВ

Ядов Владимир Александрович – доктор социологических наук, профессор, декан факультета социологии Государственного университета гуманитарных наук (г. Москва)

В статье предлагается авторская концепция трансформации постсоветских обществ. Концептуализируются особенности преодоления советского наследия в институциональном и жизненном укладе бывших советских республик. Автор доказывает, что отличие одного общества от другого определяется особенностями его социальных институтов, культуры, менталитета и жизненных практик. Выделяется то общее, что свойственно всем постсоветским странам, и то специфическое, что присуще отдельным из них. Именно последнее, как считает автор, прежде всего определяет динамику социально-экономических трансформаций, по-разному воздействуя на преодоление «культурной травмы» перехода к рыночной экономике.

Ключевые слова: трансформация постсоветских обществ, социальные институты, менталитет, жизненные практики.

У статті пропонується авторська концепція трансформації пострадянських суспільств. Концептуалізуються особливості подолання радянської спадщини в інституціональному і життєвому устрої колишніх радянських республік. Автор доводить, що відмінність одного суспільства від іншого визначається особливостями його соціальних інститутів, культури, менталітету та життєвих практик. Виокремлюється те загальне, що властиве усім пострадянським країнам, і те специфічне, що притаманне окремим із них. Саме останнє, на думку автора, перш за все визначає динаміку соціально-економічних трансформацій, що по-різному впливає на подолання «культурної травми» переходу до ринкової економіки.

Ключові слова: трансформація пострадянських суспільств, соціальні інститути, менталітет, життєві практики.

An author's concept of transformation of post-soviet societies in modern global world is suggested in the paper. An attempt to conceptualize the features of overcoming the Soviet inheritance in institutional mode and lifestyle of the former Soviet republics is executed. The author argues that the difference between different societies is determined by the characteristics of their social institutions, culture, mentality and life practices. Both those characteristics being common for all post-soviet countries and those ones being specific for certain of them are distinguished. The latter ones, according to the author's opinion, primarily determine the dynamics of their social and economic transformations and have a different impact on overcoming the «cultural trauma» of transition to the market economy.

Keywords: transformation of post-soviet societies, social institutions, mentality, life practices.

Хотел бы означить в качестве исследовательской проблемы весьма претенциозную, а именно – разработку некоторой концепции трансформаций постсоветских обществ в современном глобальном мире. Петр Штомпка предложил общую теорию культурной травмы переходных обществ, почему бы не попытаться концептуализировать особенности преодоления травмы советского наследия в институциональном и жизненном устройстве наших стран и других бывших советских республик?

Я помню, что Валерий Хмелько на симпозиуме «Куда идет Россия?» говорил о несхожестве русской и украинской исторической традиций устройства верховной власти. В России – самодержавие, в Украине – выборность гетмана. Выборность же князя в Новгородской республике была подавлена Иваном

Грозным. Однако достаточно продолжительный период советской власти эта давняя традиция Украины была преодолена. Свидетельство – данные кластерного анализа схожести культур по критерию модернизированности на 2010 г. Все посткоммунистические страны, включая балтийские Литву, Латвию и Эстонию, оказались в одном кластере!

К. Маркс, как известно, собирался написать третий том «Капитала», посвященный азиатскому способу производства. Его главная особенность, в отличие от европейского, - доминирование государства во всех сферах экономики и, само собой, политики. Антонио Грамши в своих «Тюремных тетрадах» писал, что в западно-европейских странах при ослаблении государства на поверхность выходит гражданское общество, в России, если рухнет государство, то рухнет все. Сошлюсь на свою статью 2010 г. «К вопросу о национальных особенностях модернизации российского общества» [1].

Известна концепция Светланы Кирдиной, в сущности развивающая идею Карла Поланьи о базовых и периферийных институциональных матрицах [2]. Экономика условно восточных стран является редистрибутивной, западная – рыночной, т. е. в первом случае государство перераспределяет бюджетные средства в регионы, во втором – регионы автономны в своем бюджете. Политическое устройство – унитарное против федеративного, а в идеологии в первом случае «Мы» доминирует над «Я», во втором – «Я» над «Мы».

Короче, основное, что отличает одно общество от другого, – это особенности социальных институтов, т. е. принятых правил социального взаимодействия (Э. Дюркгейм).

Вместе с тем, между странами постсоветского ареала существуют несомненные различия в особенностях культуры, менталитета и жизненных практик. Проблема менталитета заслуживает специального рассмотрения, поскольку национальный менталитет гораздо более устойчив по сравнению с устойчивостью социальных институтов.

Приведу соответствующий фрагмент из своей упомянутой статьи в журнале «Мир России». Одно из определений менталитета следующее: менталитет есть «комплекс коллективных социальных установок, особенностей *практического разума и повседневного мышления*; его устойчивых форм, что фиксируется в метафорах, поговорках, символах [7, с. 56]. Менталитет интегрирует осознанное из данной культуры и подсознательно усвоенное, то, что более непосредственно соотносится с поведенческими практиками. Важно также заметить, что люди в своем восприятии жизненного мира руководствуются *социальными* представлениями. Как отмечает Серж Московичи, «индивид не столько мыслит сам, сколько актуализирует в себе опыт прошлых поколений, цитирует их социальный опыт мышления. Он как бы мыслит заново уже помысленное до него» [9, с. 98]. Поэтому можно сказать, что наши социальные представления так или иначе связаны с особенностями менталитета.

К. Касьянова [10] применила тест ММРІ¹ на российских студентах и пилотах, сопоставляя свои данные с результатами, полученными другими психологами из многих стран. Она нашла, что россияне «зашкаливают» по тесту «циклоидность». В переводе с языка психоаналитиков на общепонятный это означает, что мы не склонны к систематически выполняемой деятельности, независимо от настроения. Общеизвестно, что россияне предпочитают непременно закончить работу рывком в последний момент, т. е. когда гром уже грянул и надо ждать грозы.

Герд Хофштед нашел, что национальные особенности трудовых взаимоотношений связаны с особенностями менталитета сотрудников. Применив разработанный с этой целью психологический тест Хофштеда и сопоставив полученные результаты с многочисленными данными по разным странам мира, Е. Данилова, В. Дубицкая и М. Тарарухина [11, 12] нашли, что россияне оказались в близком соседстве со скандинавами, немцами и израильтянами. Хофштед обозначил этот кластер трудовых взаимоотношений формулой «хорошо смазанная машина»: жесткие технологические правила и гибкие взаимоотношения руководства с подчиненными. В США и Канаде, напротив, действует жесткое правило: за неисполнение указания начальника – немедленное увольнение. Россиянам свойственна «фемининность» (одна из шкал теста), которая проявляется в более значимой роли интуиции, ценности свободного от работы времени. Западноевропейцам и американцам свойственна «маскулинность» - напористость, рационализм,

¹ Миннесотский общеличностный тест (ММРІ) отделяет психическую норму от патологии, откуда психоаналитические наименования шкал.

настойчивость в достижении целей². Россияне больше ценят гарантии со стороны организации, тогда как западноевропейцы больше полагаются на себя.

О. Хархордин [13] обращает внимание на традиционную экстернальность русского человека – продукт российского православия. В отличие от протестантов, русские в своих ошибках и неудачах привыкли винить обстоятельства и кого-то «другого», но не себя.

Согласно теории становления правил Тома Барнса и Елены Флэм [14], следует различать три модальности следования нормативным требованиям. Авторы выделяют *систему правил*, т.е. их содержание, *режимы правил*, т.е. как они поддерживаются санкциями, и, что особо важно, их практическое освоение – *грамматику правил*. Императивы рыночных отношений в современном глобальном мире, как и многие другие принятые международным сообществом нормы, т.е. системы правил – универсальны. Однако режимы правил, санкции за их нарушение далеко не одинаковы. Что же до грамматик правил, то российская национальная их особенность выражена формулой: «жесткость законов компенсируется необязательностью их исполнения».

Мои длительные летние наблюдения за эстонцами, где я 25 лет тому назад купил хутор, убеждают в поразительном влиянии особенностей национального менталитета на успешность / неуспешность постсоветских трансформаций. Будучи намного более законопослушными и добросовестно пунктуальными в исполнении требуемого начальством по сравнению с русскими, эстонцы на удивление быстро адаптировались к рыночным отношениям. По индексу свободы экономики среди стран, входивших в состав СССР, самую верхнюю строчку — 16-ю — заняла Эстония, опередив Финляндию, Швецию и Германию. Россия занимает в этом перечне 144 место. Белоруссия и Украина занимают, соответственно, 153 и 163 места [15]. По уровню демократизма Россия на 93-м месте (5,2 балла из 10) и по большинству параметров уступает западным демократиям (от 10 до 6,85 балла), но из постсоветских стран выше России в рейтинге Литва, Украина, Латвия, Эстония, Армения, Молдавия, ниже — Азербайджан, Белоруссия, Казахстан, Киргизия, Узбекистан, Грузия, Таджикистан и Туркменистан [16].

По уровню качества жизни Россия на 73-м месте, из постсоветских стран выше России — Эстония, Литва, Латвия, ниже — Белоруссия, Украина, Армения, Казахстан, Грузия, Киргизия, Азербайджан, Туркменистан, Узбекистан, Молдавия и Таджикистан [16].

И, наконец, приведу данные ранжирования стран по индексу «институциональные основы демократии». Россия здесь на 93-м месте (5,2 балла из 10). По большинству параметров Россия уступает западным странам (от 10 до 6,85 балла), а из постсоветских стран выше России в рейтинге Литва, Украина, Латвия, Эстония, Армения [16].

Приведенные индексные сопоставления весьма относительны, но все же не вызывает сомнения сам факт воздействия культуры, закрепленной в менталитете народов, на динамику социально-экономических трансформаций.

Таким образом, то общее, что свойственно всем постсоветским странам, можно суммировать в четырех пунктах:

1. Всеохватывающая роль государства и, как следствие, – общеизвестная коррупция чиновничества.
2. Незрелость институтов гражданского общества.
3. Следствие названных выше – доминанта экстернального локуса контроля как типичного личностного свойства подавляющего большинства населения³.
4. Различия стилей жизненных практик, которые сказываются на преодолении «культурной травмы» перехода к рыночной экономике, являются продуктом особенностей национального менталитета.

Следует добавить, что немаловажное значение имеет социально-экономическая, этническая и конфессиональная неоднородность регионов постсоветских государств, России и Украины в частности.

² Индекс «фемининность – маскулинность» оказался тесно связанным с ответом на вопрос, проиграл или выиграл респондент от рыночных реформ: выигравшие имеют индекс маскулинности равный 49, а проигравшие – 10.

³ Здесь привести данные массовых опросов о сдвигах в сторону интернальности молодежи

ЛИТЕРАТУРА: 1. Ядов В. А. К вопросу о национальных особенностях модернизации российского общества / Владимир Александрович Ядов // Мир России. – 2010. – № 3. – С. 46-57. 2. Кирдина С. Т. Институциональная модель политической системы в России / С. Т. Кирдина // Куда идет Россия? Кризис институциональных систем: Век, десятилетие, год / Под ред. Т. И. Заславской. – М. : Логос, 1999. – С. 79-84. 3. Бессонова О. Э. Институты раздаточной экономики России: ретроспективный анализ / О. Э. Бессонова. Новосибирск: ИЭ и ОПП СО РАН, 1997. 4. Заславская Т. И. Посткоммунистические трансформации / Т. И. Заславская // Россия, которую мы обретаем: Исследования Новосибирского Экономико-социологической школы. – Новосибирск : Наука, 2003. – С. 87. 5. Нуреев Р. М. Россия: Особенности институционального развития / Р. М. Нуреев. – М. : Изд-во Норма, 2009. – 448 с. 6. Федотова В. Т. Трансформация «другой» Европы / В. Т. Федотова. – М. : Ин-т филос. РАН, 1997. 7. История ментальностей, историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. – М. : РГГУ, 1996. – 256 с. 8. Ментальность россиян / Под ред. И. Г. Дубова. – М. : , 1997. – 478 с. 9. Московичи С. Век толп / С. Московичи. – М. : Изд-во Центр психологии и психотерапии, 1996. – 478 с. 10. Касьянова К. О русском национальном характере / К. Касьянова. – М. : Институт национальной модели экономики, 1994. – 367 с. 11. Данилова Е. Российская производственная культура на фоне культур других стран мира / Е. Данилова, М. Татарухина // Социальные трансформации в России: теории, практики, сравнительный анализ / Под ред В. Ядова. – М. : Флинта, 2005, С. 193-213. 12. Дубицкая В. Как управляют в России. Результаты исследования по методике Герда Хофштда / В. Дубицкая, М. Татарухина. (Еще не опубликованная работа, любезно предоставляемая с разрешением на нее ссылаться). 13. Хархордин О. Культурные барьеры / О. Хархордин. Forbes. – 2010, март. 14. Burns N. The Shaping of Social Organization. Social Rule System Theory with Application / N. Burns, E. Flam. –London: Sage Publ, 1987. 15. Эстония на 16 месте среди стран с самой свободной экономикой [Электронный ресурс] // Экономика Эстонии. – Режим доступа : <http://www.tervist.ru/blog/economics/130.html>. 16. Мельвиль А. Россия в мировых рейтингах: перезагрузка [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://expert.ru/expert/2006/43/rossiya_v_mirovyh_ratingah/

УДК 316.25

СОЦИЕТАЛЬНЫЙ КРИЗИС: ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ

Бакиров Виль Савбанович – доктор социологических наук, профессор, академик НАН Украины, ректор Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье обосновывается необходимость социологического осмысления кризиса общества в целом, общества как целостного социального организма, рассмотрения такого кризиса в контексте широкой социокультурной динамики. Акцентируется внимание на эвристических возможностях концепта «социетальный кризис», подчеркивается роль таких исследователей, как А. Г. Здравомыслов, Н. И. Лапин, Т. И. Заславская, Ю. А. Левада, Е. Г. Злобина, Н. Ф. Наумова, В. И. Судаков и др. в разработке возможных подходов к социологической концептуализации кризиса; обосновывается настоятельная потребность в более активной теоретической работе в этом направлении.

Ключевые слова: социетальный кризис, социокультурный подход, кризис морального сознания.

У статті обґрунтовується необхідність соціологічного осмислення кризи суспільства в цілому, суспільства як цілісного соціального організму, розгляду такої кризи у контексті широкої соціокультурної динаміки. Акцентується увага на евристичних можливостях концепту «соціетальна криза», підкреслюється роль таких дослідників, як А. Г. Здравомислов, М. І. Лапін, Т. І. Заславська, Ю. О. Левада, О. Г. Злобіна, Н. Ф. Наумова, В. І. Судаков та ін. у розробці можливих підходів до соціологічної концептуалізації кризи; обґрунтовується нагальна потреба в більш активній теоретичній роботі у цьому напрямі.

Ключові слова: соціетальна криза, соціокультурний підхід, криза моральної свідомості.

This article aims to underlie the necessity of sociological inquiry into the issue of societal crisis in general, as well as the society as a whole social organism, and the examination of such crisis in the context of the broader sociocultural dynamics. The attention is drawn to euristics capabilities of the concept «societal crisis», and the role of such scholars as A. G. Zdravomyslov, N. I. Lapin, T.I. Zaslavskaya, Yu. A. Levada, E.G. Zlobina, N.F. Naumova, V.I.Sudakov, and others in the development of possible approaches in sociological conceptualization of crisis is highlighted. Also, the critical necessity in more theoretical work in this direction is underlined.

Keywords: societal crisis, sociocultural approach, crisis of moral consciousness.

Из многочисленных толкований понятия «кризис» наиболее точно отражает его содержание следующее: резкий крутой перелом, тяжелое переходное состояние, при котором существующие средства (механизмы) достижения целей становятся неадекватными и возникают непредсказуемые ситуации и проблемы.

Социальные кризисы возникают неожиданно, они создают ситуацию неопределенности, радикально угрожают самому существованию общественной системы. Существует обширная литература, описывающая кризисы всевозможных типов, видов и разновидностей: от личностных психологических кризисов – до кризисов космологических масштабов.

Социология уделяет достаточно большое внимание кризисной проблематике. Можно назвать целый ряд серьезных исследований, в которых речь идет о том, что Украина, как и Россия и другие постсоветские общества, в течение последних лет одновременно переживает экономический, политический, социальный, демографический, экологический и духовный кризисы. При этом сложившаяся ситуация существенно усугубляется мировым финансово-экономическим кризисом (см.: [1-7]).

Несмотря на широкое использование термина «кризис», он не получил сколь-нибудь серьезной теоретической и эмпирической интерпретации. Говоря о кризисе общества, исследователи чаще всего имеют в виду кризис экономический (или финансово-экономический), который рассматривается как базисный, исходный.

Определение и характеристика кризисного состояния отдельных социальных подсистем не вызывает особых затруднений.

Кризис экономики обнаруживает себя во внезапном значительном падении ВВП, снижении уровня занятости, росте цен, кредитных задолженностей и поражает в той или иной степени широкие слои населения.

Кризис политический проявляет себя в неустойчивости правительств и властных вертикалей, в глубоком отчуждении политического класса от общества, в неспособности политических элит к собственной мобилизации и мобилизации масс, в глубоком падении доверия к власти (вплоть до ее окончательной делегитимации), в разочаровании в демократии и тоске по сильной руке.

Кризис нравственный ведет к аномии, к размыванию границ между добром и злом, дозволенным и недозволенным, приличным и неприличным, в существенной девальвации общечеловеческих ценностей и ослаблении социальной солидарности.

Все эти кризисы, а также ряд других, безусловно, имеют место в нашей жизни, убедительно диагностированы как общенациональными, так и локальными социологическими и междисциплинарными исследованиями. Кроме регистрации и описания кризисных состояний социальных подсистем и кризисных процессов, социология, что особенно ценно, изучает их социальные и социально-психологические последствия, самочувствие людей, меру их тревожности, уровень протестных настроений, стратегии и модели адаптации к новым условиям, способы выживания и т.д. (см., например, работы Н. Ф. Наумовой, Е. Злобиной: [2, 8, 9]). Все это чрезвычайно важно и необходимо для понимания глубины и остроты последствий прежде всего экономического кризиса, степени его проникновения в социальное поведение людей, в их повседневность. Но остается без ответа вопрос о том, что лежит в основании разнообразных кризисных явлений, что вызывает их к жизни, воспроизводит и углубляет. То ли это дефекты отдельных социальных подсистем, изъяны социального управления, слабость предвидения и прогнозирования, то ли закономерные деформации социальной системы в целом, порождаемые траекторией ее естественно-исторического развития. Очевидно, что в фокусе социологического анализа должен также *находиться кризис общества, понимаемого как единое целое, как целостный социальный организм*, для которого кризис (по аналогии с человеческим организмом) – это наиболее острый момент заболевания, ведущий или к выздоровлению, или к летальному исходу. Подобного рода кризисы можно называть *социетальными*.

Цель данной статьи – обоснование необходимости социологической концептуализации кризиса общества, как целостной социальной системы.

Понятие «*социетальный кризис*» не является самоочевидным, не требующим интерпретации. Феномен, обозначаемый данным понятием, нуждается в идентификации его объективных признаков, определении количественных и качественных эмпирических индикаторов, развернутой теоретико-методологической концептуализации.

Прежде всего необходимо подчеркнуть, что социетальный кризис не является «суммой» кризисов тех или иных социальных подсистем (экономического, политического, нравственного и т.д. кризисов), вступающих в резонансные отношения между собой и нарушающих привычный способ функционирования общества. Эти кризисы далеко не всегда взаимодействуют по принципу цепной реакции и не всегда взаимодействуют вообще. Так, например, не всегда экономический кризис влечет за собой кризис нравственности. Иногда он вызывает небывалую нравственную мобилизацию населения, как это было, например, в Южной Корее в разгар кризиса 1998 г.. Миллионы людей из самых разных слоев общества выстроились в длинные очереди к пунктам скупки золота. Люди стояли в них, чтобы по призыву правительства сдать в госхранилище свои ювелирные украшения, чтобы спасти рухнувшую экономику страны. Многие сдавали драгоценности бесплатно, под обещание правительства вернуть деньги потом. Трудно представить подобную ситуацию в наших реалиях. Можно приводить примеры того, как общественный организм, хотя и с трудом, преодолевает возникающие время от времени экономические затруднения, поскольку не поражен кризисом на социетальном уровне.

Так, финны давно поняли, что экономические кризисы случались и будут случаться, к ним нужно быть готовыми и спокойно их переживать, осваивать другие профессии и выходить из положения. Таким образом, наличие экономического кризиса не дает оснований говорить о кризисе социальной системы в целом, о кризисе общества как такового. То же можно сказать о политическом, энергетическом, экологическом и т.п. кризисах. Если общество способно находить в себе политические, нравственные и другие ресурсы бороться с кризисными явлениями внутри себя, разумно и энергично противостоять последствиям глобального (внешнего) кризиса, это общество нельзя назвать кризисным.

Поэтому для социологии важно не только изучать и оценивать последствия частных социальных кризисов или их переплетения, но и научиться понимать и диагностировать характер кризисного состояния общественного организма в целом (социетального кризиса).

Прибегая к менее теоретическому и более обиходному социологическому языку, можно высказать такую гипотезу: социальный организм в целом (абстрагируясь от состояния его экономики, морали и политики) переживает кризис, если, фигурально выражаясь, трещит по швам, если распадаются социальные скрепы, удерживающие людей вместе, сохраняющие их взаимодействие, институционализирующие их отношения. Джонатан Тернер отметил, что социология – это наука прежде всего об институционализации и деинституционализации социальных отношений. Рискнем предположить, что о социетальном кризисе можно говорить в том случае, если деинституционализация приобретает угрожающие масштабы и начинается стремительный распад социальной ткани: распадается семья, разваливаются институты образования и науки, производственные структуры и финансовые системы, размываются статусы и ролевые предписания, утрачивают регулятивные функции мораль, право и другие формы социального контроля, власть теряет институциональную форму и превращается в право сильного. Общество оказывается на пороге социального апокалипсиса. Именно о таких кризисах писал П. Сорокин: «Это – не просто экономические или политические неурядицы, кризис затрагивает одновременно почти всю западную культуру и общество, все их главные институты. ... Это – кризис форм социальной, политической и экономической организаций, включая формы брака и семьи. Короче говоря, это – кризис почти всей жизни, образа мыслей и поведения...» [10, с. 119].

Идею неизбежного и катастрофического кризиса современного мира обосновывали такие крупные мыслители, как О. Шпенглер, Р. Генон и другие. «...В любом случае, – пишет Р. Генон, – налицо ощущение какой-то опасности, даже если она воспринимается не столько умом, сколько с помощью чувств. Уже достаточно того, что многие начинают понимать, что цивилизация, которой так гордятся современные люди, отнюдь не занимает привилегированного положения в мировой истории и что ее может ожидать та же участь, которая ранее постигла множество других цивилизаций, исчезнувших в более или менее отдаленные эпохи и подчас оставивших после себя лишь едва различимые или почти совершенно нераспознаваемые следы.

Когда утверждают, что современный мир находится в состоянии кризиса, под этим обычно имеют в виду, что он достиг критической стадии своего развития и что неизбежна его тотальная трансформация. Такая трансформация, в свою очередь, предполагает радикальное изменение всего хода его развития, должное с необходимостью рано или поздно произойдет, хотя и неизвестно, случится ли это по воле людей или помимо нее, внезапно или более или менее постепенно, в результате катастрофы или без нее. Такое понимание кризиса совершенно правомочно и отчасти соответствует тому, что мы и сами здесь имеем в виду; однако именно отчасти, так как мы придерживаемся более общей точки зрения, согласно которой вся современная эпоха в целом, весь современный мир как таковой находятся в состоянии глубокого кризиса» [11].

Фокусируясь на анализе социетальных кризисов, социология приближается к поиску глубоких и фундаментальных причин разнообразных кризисных явлений и конкретных форм их протекания. Уходит от распространенных ссылок на низкое «качество» элиты и безответственность власти, а также на плохое «качество» народа, с которым нельзя было построить социализм и не получается построить капитализм. Задаваясь вопросом о фундаментальных причинах социетальных кризисов, социология вынуждена выходить на более широкие концептуальные схемы, выводящие за рамки сиюминутных социальных обстоятельств и принимающие во внимание гораздо более длительную социокультурную динамику, она должна возвыситься до уровня масштабных социально-философских и социокультурных обобщений.

Серьезные шаги в направлении социологической концептуализации социетальных кризисов предприняты А. Г. Здравомысловым. Он проанализировал и оценил социокультурную концепцию российского кризиса Н. И. Лапина, а также концепцию системного кризиса общества Т. И. Заславской и концепцию кризиса высокого категориального порядка Ю. А. Левады (см. [11]).

Н. И. Лапин определяет российский социетальный кризис рубежа XX-XXI вв. как социокультурный кризис, который служит формой перехода к завершению ранней либерализации, начавшейся еще в середине XIX столетия и прерванной рецидивами традиционализма (см. [5]).

Наследуя идеи П. Сорокина, Н.И. Лапин полагает, что при анализе кризисного социума наиболее продуктивным является социокультурный подход, специфика которого заключается в том, что он интегрирует три фундаментальных измерения человеческого бытия: человека в его соотношении с обществом, характер культуры, тип социальности. Каждый блок этой триады не сводится к другим и не выводится из них, но при этом все они взаимосвязаны и влияют друг на друга как важнейшие составляющие человеческих общностей. Самоориентирующийся социокультурный процесс либерализации (модернизации) выражается в расширении свободы выбора и ответственности субъектов, увеличении возможностей для инновационных целерациональных действий путем дифференциации

структуры общества, возникновения и включения в нее новых интегрирующих элементов. Либерализация в России в силу множества обстоятельств привела к глубокому социокультурному дисбалансу, который общество не смогло восстановить на новых принципах и оказалось в ситуации патологического социокультурного кризиса. «Это специфическое, редко встречающееся в истории состояние общества, характеризующееся уникальным сочетанием параметров социального и культурного развития. Именно такое состояние и сложилось в советском обществе на основе тотального отчуждения человека, наложившегося на многовековой раскол российской культуры. Это состояние можно охарактеризовать как застойное противоречие между культурой и социальными отношениями, породившее распад связей, интегрирующих общество, разложение культурного основания общественного воспроизводства при одновременном блокировании механизмов его саморазвития» [5, с. 33].

Даже это весьма краткое и упрощенное изложение одной из социологических концепций кризиса общества в целом (социетального кризиса) показывает, насколько более глубокими и методологически богатыми могут быть объяснения причин кризисных явлений, в которые погружены постсоветские общества.

Можно предположить, что глубинным основанием социетального кризиса, переживаемого постсоветскими обществами, является разрушение моральных устоев общества, поразившее и «верхи» и «низы», обесценившее общечеловеческие ценности, на которых всегда держалась и будет держаться человеческая социальность, которые помогали людям выдерживать любые испытания. Думается, что не экономическая социология, не социология политики, а социология морали способна прояснить причины и механизмы деформации основных социальных институтов, включая экономику, политику, систему правосудия и т.д. Множество причин предопределило глубокий кризис постсоветского морального сознания. Среди них и длительный, травмирующий опыт массовых репрессий, советское «двоемыслие», идеологическое лицемерие. Среди них и нынешнее тотальное медийное обоснование потребления как главной целевой ценности с одновременной релятивизацией ценностей инструментальных. Среди них и постмодернистское выветривание ценностных иерархий, и многое другое, лежащее на поверхности. Но не исключено, что мы, как и остальное человечество, действительно подошли к грядущей радикальной трансформации структур морального сознания и переживаемые сегодня разнообразные кризисные состояния – это симптомы более серьезных социетальных и глобальных потрясений.

Социологический интерес к осмыслению сущности, структуры, типологии социетальных кризисов, их историко-культурных предпосылок, рассмотрение таких кризисов в контексте прошлой, нынешней и будущей социокультурной динамики позволяет лучше понять, в каком направлении следует двигаться обществу для выхода из кризисного состояния, на каких принципах перестраивать взаимодействие социальных институтов, ценностно-нормативных систем и социальных типов. Такое знание необходимо не только для разработки и коррекции государственных программ модернизации общества и его подсистем. В еще большей степени оно необходимо для адекватных стратегий развития структур гражданского общества, для социальных групп и общностей, осознающих свои интересы и свою субъектность в переломные моменты общественного развития. Но такое знание не получить только лишь путем эмпирических исследований, сколь масштабными и профессиональными они бы ни были. Нужна активная теоретическая работа, открывающая новые измерения и новые глубины безграничного в своей сложности современного социального мира в целом и его постсоветских вариаций, в частности.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Здравомыслов А. Г. Современный российский кризис: характеристика и истоки / А. Г. Здравомыслов // Здравомыслов А. Г. Социология российского кризиса. – М., 1999. – С. 7-35. 2. Злобіна О. Суспільна криза і життєві стратегії особистості : монографія / О. Злобіна, В. Тихонович. – К. : «Стилос», 2001. – 238 с. 3. Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів / Ред. Шульга М.О. – Київ : Бізнесполіграф. 2010. – 104 с. 4. Лапин Н. И. Тяжкие годы России (перелом истории, кризис, ценности, перспективы) // Мир России. – 1992. – № 1. – С. 10-11. 5. Лапин Н. И. Кризисный социум в контексте социокультурных трансформаций // Мир России. – 2000. – № 3. – С. 25-44. 6. Судаков В. И. Трансформационный кризис украинского общества как социологическая проблема: Теоретико-методологические аспекты анализа и диагностики / В. И. Судаков. Вестник Международного Соломонова ун-та. Сер. «Социология». – 2001. – Вып. 7. – С. 7-18. 7. Яницкий О. Н. Кризис и социология / О. Н. Яницкий // Социологические исследования. – 2009. – № 5. – С. 5-13. 8. Наумова Н. Ф. Влияние переходных социокультурных структур на социальные качества человека / Н. Ф. Наумова. – М., 1990. – 175 с. 9. Наумова Н. Ф. Бремя перемен / Н. Ф. Наумова // Человек. – 1990. – № 5. – С. 25-35. 10. Сорокин П. Человек, цивилизация, общество / Питирим Сорокин. – М., 1992. – 354 с. 11. Генон Р. Кризис современного мира [Электронный ресурс] / Р. Генон ; [пер. Наталии Мелентьевой]. – Режим доступа: <http://philosophy.ru/library/guennon/01/index.html>

УДК 316.1

ДО ІДЕНТИЧНОСТІ СОЦІОЛОГІЇ

Танчер Віктор Володимирович – доктор філософських наук, професор Київського національного університету культури і мистецтв

Що є соціологія? Де її інтелектуальна ідентичність – у «чистій» науці, публічній, громадсько-політичній діяльності чи у фаховому мистецтві? Ці питання продовжують бути предметом дискусій. Автором розглядаються думки з цього приводу таких відомих теоретиків, як І. Валлерстайн, М. Буравой, А. Гоулднер, Н. Смелзер та ін. Впродовж розвитку соціологічної дисципліни можна спостерігати певну тенденцію відходу від первісного проекту створення точної науки за зразком природничих, посилення специфічно гуманітарних та соціополітичних, а також критичних акцентів у соціологічному знанні, його публічності та метафоричності. Автор аргументує, що саме останніх характерних рис сучасної соціології бракує в українській соціології.

Ключові слова: інтелектуальна ідентичність, публічна/громадська соціологія, соціальний критицизм, соціологічна уява, моральна відповідальність.

Что такое социология? Где ее интеллектуальная идентичность - в «чистой» науке, публичной, общественно-политической деятельности или в профессиональном искусстве? Эти вопросы продолжают быть предметом дискуссий. Автором рассматриваются мнения по этому поводу таких известных теоретиков, как И. Валлерстайн, М. Буравой, А. Гоулднер, Н. Смелзер и др.. На протяжении развития социологической дисциплины можно наблюдать определенную тенденцию ухода от первоначального проекта создания точной науки по образцу естественных, усиление специфически гуманитарных и социополитических, а также критических акцентов в социологическом знании, его публичности и метафоричности. Автор аргументирует, что именно последних характерных черт современной социологии недостает в украинской социологии.

Ключевые слова: интеллектуальная идентичность, публичная/общественная социология, социальный критицизм, социологическое воображение, моральная ответственность.

The paper deals with attempts to determine of the intellectual identity of sociology. Theoretical substantiation of different mode or shapes of sociological work are the actual field for discussions that taking place now in the sociological community. The question: what is sociology? - pure science, public (social-political) activity or professional skill (art) are analyzed. The ideas by I. Wallerstain, M. Buravoy, A. Gouldner, N. Smelzer et al are presented. The author sum up that all kind of sociological work are in correlation but for Ukraine the most urgent is aiming at socio-political activity for development of civil society.

Keywords: intellectual identity, public sociology, socio-humanitarian science, sociological imagination, social criticism, moral responsibility.

Від часів формування нової наукової дисципліни - соціології - не припиняється пошук її образу, що найкращим чином відповідав би її призначенню. Що є соціологія? Де її інтелектуальна ідентичність? В якій іпостасі вона себе найкраще виправдовує і репрезентує - наука, громадська/гуманітарна діяльність, мистецтво?

Очевидно, інтелектуальна ідентичність соціології стоїть на наукових основах, але повстала вона з двох традицій: гуманітарної (історія, філософія, політика...) та суто наукової (природничі науки як ідеал, суспільні науки за зразками природничих) і, навіть, певною мірою, з естетико-етичного підходу до суспільного життя (белетристика, моралізаторство у художній літературі, художні відображення суспільних явищ).

В ХХ ст. ці традиції розійшлися: відомий сучасний соціолог І. Валерстайн пише про «розлучення», яке сталося між гуманістикою і науковим знанням, про розмежування між добром і істиною як одну з причин сьогоденної кризи в соціології, та закликає «інтелектуалів за доби переходу» поєднувати пізнавальні й моральні проблеми [3, с. 42-67]. У наші дні з цим погоджується переважна більшість соціальних дослідників.

Адекватна реакція соціологів на виклики ХХІ ст. вбачається нами у інтеграції різних традицій осягнення світу людської життєдіяльності, возз'єднанні логік «двох культур» - гуманістики і науки, та моральній заангажованості соціальних аналітиків.

Отже, актуалізується проблема синтезу трьох орієнтацій у стратегії пізнання соціальної реальності:

1. Наукова орієнтація – це дослідження (конкретні), логічні теоретичні побудови, точні формулювання; їм притаманні такі риси, як об'єктивність, ціннісна нейтральність, емпірична достовірність, точні методи й виміри.

2. Гуманітарна орієнтація як зосередження на людині, її світі, переживаннях, особливостях мислення і дій (ціннісно зумовленого); тут важливішим є переймання становищем окремої особистості, що відбивається у таких поняттях, як задоволеність, благополуччя, довіра, страждання, справедливість тощо, оцінювання в координатах людських вимірів, які складають культуру (культурні стандарти, зразки, коди, цінності).

3. Мистецька орієнтація, що передбачає етико-естетичне ставлення до суспільних явищ, моделей, стосунків, зв'язків, залежностей, а також творче, фахове мистецтво застосування знань у поясненні соціальної реальності (по аналогії з «мистецтвом врачевання» у медицині) з широким використанням інтуїції, метафор, художніх, синкретичних образів.

Тут соціологія дуже близька до політики (як «мистецтва можливого») з необхідним додаванням професійного соціологічного етосу. Тут потрібно через художнє відображення та «соціологічну уяву» поєднати різні типи досвіду та пізнання.

Як такі орієнтації соціологічної дисципліни представлені в різних іпостасях соціологічної роботи нашого часу?

Соціологія як наука

Найголовніша ознака науки полягає у зосередженні на пошуку закономірностей зовнішнього світу, передусім природничого типу, логічному обґрунтуванні, та демонстрації кузальності або виявлених детерміністських залежностей у досліджуваному об'єкті, емпіричному підтвердженні висновків, доведенні можливості виміру, ранжуванні, систематизації зв'язків, та чинників тощо.

Власне, у такому вигляді соціологія виникла, та створювалась за зразками інших природничих наук («соціальна фізика»), знайшла своє втілення в класичних теоріях позитивізму О. Конта, «соціального фактизму» Е. Дюркгайма, «історичного матеріалізму» К. Маркса, «раціоналізації світу» М. Вебера і т.п., заклавши підвалини наукового об'єктивізму. Саме ця традиція, започаткована основоположниками соціології, стала її «мейнстримом», головним представленням і доведенням її як науки.

Хоча варто зазначити, що таке акцентування на науковій об'єктивності підпадало під критичні закиди з боку як вчених-природознавців, що вказували на надто «м'яку» наукову обґрунтованість, недостатню строгість, квалітативну незаперечність доведень соціологічних висновків, так і гуманітаріїв, які закидали соціологам зазіхання на традиційно філософські сфери осмислення соціального світу при використанні спрощених схем і необов'язкових обрахувань і вимірів типу «середньої температури у лікарні». До того ж в соціології завжди вистачало понять, котрі були хибні з точки зору позитивістських канонів, (наприклад, «самоздійснюваних пророцтв» Р. Мертона або теореми У. Томаса). У цих соціологічних осяяннях більше інтуїтивного, ніж об'єктивно фактичного.

Проте соціологія наполегливо доводила свою наукову спроможність, вдосконалювала дослідницькі можливості, демонструвала достатні аналітичні здатності відображення і пояснення суспільних явищ і процесів. І хоча вершиною такого еволюційного дозрівання соціологічної науки ми вважаємо створення Т. Парсонсом загальної теорії соціальної дії та соціальної системи, розробку основних положень структурно-функціонального аналізу (з доповненнями і корекціями Р. Мертона), ця робота ніколи не визнавалась завершеною, не припинялася й продовжується нині.

Представлення соціології у вигляді наукової дисципліни, що вивчає соціальну дію та соціальний порядок, або ж, інакше, соціальні відносини, соціальну структуру, соціальні інститути як відправних та визначальних об'єктів розгляду і пояснення соціальної реальності з часом історичної еволюції збагатилося положеннями про її специфіку, що вирізняє суспільствознавчі й природничі науки. Починаючи з М. Вебера, соціологія усе більше зважає на культурну значущість та історичні форми соціальних явищ, які є неповторними, на їх нескінченне багатоманіття і багатofакторність, що унеможливають відкриття закономірностей і причинних зв'язків природничо-наукового типу, виведення точних формул. Натомість соціологія прагне до розуміння «життєвих явищ в їхньому культурному значенні», у співвіднесенні до ціннісного світу людей певного часу і місця. Саме М. Вебер (хоча не тільки він) позначив межі законодавчого розуму, «продемонстрував зразок відповідальності вченого-суспільствознавця, який тверезо і методично заперечує використання понять як прокрустового ложа, в котре втискують

історію»[4, с. 187]. Водночас, він у своїх працях показав приклад поєднання двох іпостасей соціології, яке ще більшою мірою виявилась у його наступників. У кращих прикладах сучасних дослідницьких програм ці принципи знаходять своє втілення.

Отже, соціологія є наукою достатньою мірою точною, проте ця науковість (вірніше, її доказовість) відрізняється від ознак науковості у природничих науках. Доведення наукового характеру і рис соціології залишається постійним предметом турбот соціальних теоретиків.

Соціологія як соціально-практична та громадська діяльність задля гуманізації суспільних процесів

Це бачення соціологічної роботи, під кутом зору, передусім, зосереджене на людських діях у людському середовищі (тобто «соціальних діях»), на розгляді стану і оточення людської істоти, насамперед з точки зору покращення складових її існування і спрямування дій в координатах таких понять, як добробут, щастя, солідарність, справедливість, безпека тощо – тобто в усьому різноманітті соціокультурних вимірів людського існування. При цьому акцентується увага на активній ролі соціального дослідника в суспільному житті, на перетворюючих, креативних завданнях пізнавальної діяльності. Невід’ємно присутня і критика наявної суспільної організації з гуманістичних, антропоцентричних (хай і утопічних) позицій.

Таке бачення соціології представлене у таких поглядах та концепціях, як революційні ідеї і програми К. Маркса і Ф. Енгельса, певні аспекти «розуміючої соціології» М. Вебера, концепція «гуманістичного коефіцієнта» Ф. Знанецького, «символічний інтеракціонізм» Дж. Міда. і т.д., де відстоюється принципова відмінність соціогуманітарних і природничих наук, необхідність доповнення об’єктивної фіксації та логічного пояснення суспільних явищ інтерпретацією суб’єктивних ставлень, оцінок та інтересів соціальних суб’єктів, увага до активно-перетворюючого та гуманізуючого потенціалу соціологічного знання.

Але найбільшою мірою такий підхід втілювався у соціально-політичній критиці суспільної організації в соціологічній аналітиці. Тут можна навести такий приклад, як розвінчання цілей «правлячої еліти» Ч. Р. Мілзом, антигуманістичні налаштування капіталістичного ладу у соціологів Франкфуртської школи та їх послідовників, викриття апологетичного характеру «істеблшменту соціології» ліворадикальними соціологами (такими, як А. Гоулднер, Г. Маркузе, Н. Бірнбаум та ін.), ідеї соціологічного активізму А. Турена, неомарксистська критика сучасних суспільних тенденцій тощо[5, с. 199-218.].

Яскравим прикладом такого трактування соціології є сучасна концепція «публічної соціології» («громадської соціології») М. Буравого. Він закликає соціологічну спільноту подолати «прірву, що збільшується» між соціологічним етосом й тим світом, що ми вивчаємо. Пафос його звернень до колег (в тому числі і як президента Міжнародної асоціації соціологів) в тому, щоб «різними способами об’єднати зусилля дослідників і найрізноманітніших груп суспільства» задля поліпшення умов людського існування. Особливий наголос М. Буравой робить на необхідному внеску соціології в справу розвинення громадянського суспільства, захисту його від наступу держави і ринку. Тобто соціологія в розумінні М.Буравого є не тільки наукою, але й моральною і політичною силою [1, 2].

Художньо-публіцистична діяльність, фахове мистецтво

Історично третя іпостась соціологічної науки (не тільки як науки, а й як громадської і мистецької діяльності), що виходить за межі «чистого знання», де наголошується на залежності цієї діяльності від потреб і інтересів громади та запитів людей, на які має орієнтуватися робота соціологів, на врахуванні ірраціонального і нелогічного в людській життєдіяльності, на залучення навіть позанаукових стандартів і методів осягнення соціальної реальності – це художньо-публіцистична діяльність соціологів. Це царина зіткнення соціології та соціальної політики, суспільної теорії та ідеології, соціологічної аналітики і художнього відображення суспільних явищ. І тут нерідко соціологія не доводить свою перевагу. Політичні програми й ідеологічні рухи, що хибують на соціологічну обґрунтованість, отримують масову підтримку і популярність (досить згадати поширеність у ХХ ст. комуністичних ідей і програм соціальної перебудови світу). У свою чергу, митці демонструють можливості художнього відображення соціальної реальності такої проникливості і точності, яка недосяжна науковій аналітиці. Так, на мою думку, американський кінематограф показав соціальні процеси 20-30 років у США (згадаймо тільки фільми Ч. Чапліна) краще, ніж соціологічні дослідження Чиказької школи - один з кращих прикладів емпіричної і теоретичної результативності в нашій дисципліні, а змалювання в оповіданнях становища робітників у

Західній Україні на рубежі 19-20 ст. І. Франком переконливіше за його спроби узагальнення соціальної статистики, тобто чисто соціологічні описи.

Ще більш виразно риси такого художньо-метафоричного осмислення суспільних явищ ми знаходимо в сьогоденній постмодерністській соціологічній літературі. Уявні образи, метафори, порівняння приходять на допомогу, коли не вистачає точного визначення й оцінки соціальних процесів у їх початкових, неокреслених, непевних формах. Це помітно у роботах таких непересічних аналітиків сучасності як, З. Бауман, У. Бек, П. Бурдьє, Ж. Бодрійяр та багатьох інших. Коли сучасне суспільство - постмодерне, за визначенням його описувачів - постає як невизначене, непевне, недетерміноване і, до того ж, плинне, то ліпше його описувати у метафоричних, образних формах. Тут соціологія переплітається з політичною публіцистикою і художньою образністю [6, с. 50-69].

Для такого типу соціології характерне передусім акцентування на соціокультурних і політичних наслідках застосування соціологічних знань, їх активній креативній функції, на метафорично-художній формі подачі соціально значущої інформації. Найбільший прояв цей тип знайшов у радикальній соціальній критиці в соціології, ліворадикальних і неомарксистських ідеях послідовників Франкфуртської школи, насамперед в популярній публіцистиці Г. Маркузе, Е. Фромма та ін., у поглядах І. Валерстайна, Ю. Габермаса, А. Турена і в працях прибічників постмодерністської соціології.

Переважання характеристик належності до кожного типу соціологічного аналізу має свою зовнішню критику і внутрішні недоліки. Проблема ж, на наш погляд, не в тому, де проводити розмежувальні лінії, а у визначенні, що вже не є соціологією? Відповіддю може бути наступне: усе, що сприятиме розвитку громадянського суспільства, демократизації і гуманізації людської організації, має відношення до соціології. Більше того, за визнанням багатьох суспільствознавців, експансія соціологічного бачення спостерігається на всьому гуманітарному полі.

Належність до певного типу ідентифікації, звичайно, умовна, певний синкретизм завжди присутній. Скоріше, можна говорити про взаємопроникнення орієнтацій, часткове взаємонакладання іпостасей соціологічної праці. Проте можна помітити історичну еволюцію від превалювання проєктованої моделі соціології як «точної», логіко-об'єктивістської науки до більш інтерпретативних моделей з додаванням рис художньої образності, зверненнями до соціального активізму, соціополітичної ангажованості. Видається, що для нашої країни нагальною є більш активне використання саме другого типу соціологічної роботи, що б додало громадянського звучання, спрямування на захист інститутів громадянського суспільства, національних інтересів і гуманітарних аспектів суспільного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Буравой М. Публичная социология // Журнал социологии и социальной антропологии, 2007. – Т.Х. – №4. – С. 27-44. 2. Burawoy M. Public sociology for human rights // Public sociology reader : N.Y., 2006. – Режим доступа: www.old.jourssa.ru/2007/4/1v/Burawoy.pdf. 3. Валерстайн І. Интеллектуали за доби переходу / І. Валерстайн // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №3. – С. 42-57; Танчер В. І. Валерстайн про виклики соціології ХХІ століття. / В. Танчер // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №3. – С. 57-67. 4. Кутуєв П. Соціологія: історичні витоки та сучасні трансформації / П. Кутуєв. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2009. – №3. – С. 183-206. 5. Ручка А.. Очерки истории социологической мысли. / А. Ручка, В. Танчер. – Киев : Наукова думка, 1992. – С. 199-218. 6. Танчер В. Виклики соціології ХХІ століття: глобалізація, посткласицизм, постмодернізм / В. Танчер // Соціологічна теорія: традиції та сучасність / за ред. А. Ручки. – К. : ІС НАНУ, 2007. – С. 50-69.

СОЦІОЛОГІЯ БЕЗ МЕТОДОЛОГІЇ: ЕФЕКТ ВІДСУТНОСТІ ЯК СТРАХ ПЕРЕД ВИБОРОМ

Яковенко Юрій Іванович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Ніколаєнко Леонід Григорович – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті обговорюються питання, пов'язані з соціальною детермінацією кризи в сучасній соціології, що, за думкою авторів, виявляється в тенденціях щодо змін у методологічному забезпеченні соціологічних досліджень на емпіричному та теоретичному рівнях, зокрема, в позитивістській редуції соціологічної теорії до емпірії, методології – до методів і процедур та відповідному переході від наукової класики до різних форм некласики.

Ключові слова: методологічне забезпечення соціологічних досліджень, класовий аналіз, принцип історизму, відсутність методології як методологія, ефект відсутності методології, методологія як соціальна позиція вченого.

В статье обсуждаются вопросы, связанные с социальной детерминацией кризиса в современной социологии, что, по мнению авторов, проявляется в тенденциях изменений в методологическом обеспечении социологических исследований на эмпирическом и теоретическом уровнях, в частности, в позитивистской редукции теории к эмпирии, методологии – к методам и процедурам и соответствующем переходе от научной классики к разным формам неклассики.

Ключевые слова: методологическое обеспечение социологических исследований, классовый анализ, принцип историзма, отсутствие методологии как методология, эффект отсутствия методологии, методология как социальная позиция ученого, социология как наука о выборе социальной позиции.

In the article authors discussed the issues related to the social determination of the crisis in modern sociology, which, according to their point of view, is shown in the trends for changes in methodology ensuring of sociological studies on the empirical and theoretical levels, in particular, in reduction of positivist theory to empirical data and the methodology to the methods, and also in procedures and the corresponding transition from classical science to various forms of unclassical science.

Key words: methodological support of sociological research, class analysis, the principle of historicism, the lack of a methodology as a methodology, the effect of the lack of methodology, methodology as social position of the scientist, sociology as a science to choosing social position.

Щодо генези методологічної кризи в сучасній соціології. За умови сучасної кризи, яку найчастіше називають фінансовою, ми бачимо винятково кризу капіталізму. Однак вона відбувається не без тієї ролі, що відіграють соціально-гуманітарні науки в західному світі. Окрему відповідальність за неї мають взяти на себе і соціологи, бо соціальна криза обов'язково має супроводжуватися і кризою в науці, або навпаки, оскільки часто під час розгортання суспільних криз соціально-гуманітарні науки розквітали. Отже, вчені не мають бути пасивними. Так було напередодні епохи буржуазних революцій, хоча вже під час їхнього здійснення розпочинався досить неоднозначний і суперечливий процес, одну з тенденцій якого Ф. А. Хайєк назвав контрреволюцією науки та зловживанням розумом. Таким чином, кризи в соціально-гуманітарних науках, як правило, бувають під час масової відмови науковців від методології, діючи у згоді з якою забезпечують розвиток класичної науки або науки, орієнтованої на дійсний соціальний розвиток, а не задоволення потреб окремих соціальних прошарків. Наприклад, за Р. Мертоном причини військового, економічного чи політичного порядку не є приводом для відмови від теорії, а тим більше, від технологій. А досвід доводить, що навіть езотеричні наукові дослідження мали

важливе практичне застосування (див. [1, с. 754]). Сюди ж можна віднести і кризи соціального гатунку з однією поправкою: сучасна соціологія переповнена дослідженнями, що за своїм соціальним навантаженням є майже езотеричними (не в смислі містичними, а в смислі того, що їх соціальний смисл часто невідомий навіть фахівцям і потрібна спеціальна підготовка, щоб його розкодувати), а разом з їх технологічним застосуванням саме вони є однією з причин сучасної масштабної кризи, що набула світового характеру. Та й сам Р. Мертон доклав до цього чималих зусиль. Навіть з наведених положень видно, що його «специфічна» мова та гранично можливий емпіризм, зумовлений світоглядним прагматизмом, підмінили собою запит на методологічне забезпечення прикладних, а особливо теоретичних досліджень, сприяли редуванню методології до методів і процедур, а теорію до емпірії.

З огляду на те, що методологія є системою теоретично обґрунтованих принципів наукового дослідження, що пов'язують теорію з практикою (як системою дій, спрямованих на задоволення життєвих потреб індивідів і груп, де визначальними є класово зумовлені потреби), а емпірію з теорією, то подібна редукція є способом приховування тієї соціально визначеної мети, заради якої проводять дослідження. Тут і виникає ефект, що слід назвати ефектом відсутності методології. Можна сказати так: досліджень, що ґрунтуються на тій чи іншій методології не існує, але вказана редукція створює враження, що такі дослідження існують і дають можливість науковцю позбавитися від будь-яких зовнішніх впливів. Насправді, це методологія, зведена до принципу *тут і зараз, а все, що стосується, наприклад, соціальної перспективи, – від ідеології*, заповнила не лише соціологію.

Реальна наукова методологія виводить науковця за межі повсякденності, впроваджуючи в дослідження часовий вимір. Часовий вимір соціальної реальності звучить як принцип історизму. Проте соціологів він більше не цікавить. Це означає, що за мовчазною згодою і надалі в соціології буде діяти принцип *тут і зараз*... Як бачимо, ми маємо справу з методологією без методології. Це може звучати і так: відсутність методології як методологія, яка знаходить у того ж Мертона: емпірика подає власне пояснення і власне теоретичне обґрунтування.

Ось один з прикладів такого *пояснення*. Читаємо Мертона, який пише, що «концепція множинної причинності особливо співзвучна університетським вченим, які знаходяться у відносній безпеці, лояльні по відношенню до status quo, завдяки якому вони мають гідність та засоби до існування; бо схильні до згоди та примирення і знаходять щось цінне в усіх точках зору, намагаючись, таким чином, до створення такої таксономії, що дає їм можливість зробити наголос на множинності факторів та складності проблем і тим самим уникнути необхідності пристати на будь-чий бік» [1, с. 688].

Очевидно, що тут знов застосована «специфічна» мова, яка приховує мертонівську класову позицію як чітко визначену методологічну настанову, на котру він орієнтований, і тому діє раціонально (усвідомлено), її не озвучуючи. Отже, йдеться саме про класову настанову – своєрідну директиву, що спрямовує науковий пошук кожного вченого, який усвідомлено чи не зовсім нею завжди керується.

Між іншим, не лише множинна причинність, а й так званий плюралізм і мультипарадигмальність, і дискурс (не плутати з дискусією), і ще багато «речей» є штучно сконструйованими засобами, що забезпечують для вченого не лише можливість «уникнути необхідності пристати на будь-чий бік», а й конструювати лояльні щодо *status quo* теорії. А коли так, то питання «пристати чи не пристати?» нібито перед вченим і не стоїть, чим створюється ілюзія його методологічної незалежності. Більш того, така ілюзія дає підстави звинувачувати кожного, хто відкрито заявить про свою класову позицію, як мінімум, – в ангажованості та суб'єктивізмі.

Отже, така настанова дає свій позитивний результат, але залишаються відкритими два питання: «Для кого цей результат позитивний?» і «Чи позитивний він для суспільства в цілому?».

Для когось ці питання риторичні, для когось *від ідеології*, а для тих, хто вводить соціологічні дослідження, бо вони методологічні по суті ці питання вельми актуальні й такі, що вимагають однозначної відповіді. Проте наведемо один з прикладів *обґрунтування того*, як може діяти ефект відсутності методології в соціологічній теорії або прикладному дослідженні.

Знов читаємо Р. Мертона. Він пише: «С самого початку треба чітко розрізнити соціологічну теорію, предметом якої є певні аспекти і результати взаємодії людей та які мають самостійне значення, та методологію або логіку наукового методу» [1, с. 189]. Тут можемо підписатися під кожним словом, як і під загальною логікою побудови даного висловлювання. Але читаємо далі: «Методологія не пов'язана виключно з соціологічними проблемами, і хоча в книжках і журналах по соціології існує безліч методологічних дискусій, вони тим самим не набувають соціологічного характеру. Соціологи, поряд з усіма іншими, хто займається нелегкою науковою працею, повинні бути методологічно підкованими; вони мають усвідомлювати задум дослідження, характер висновків і вимоги теоретичної системи. Проте в такого роду

знання не входить уявлення про конкретний зміст соціологічної теорії. Коротко кажучи, існує чітка і важлива різниця між знанням того, як перевірити велику низку гіпотез, і знанням теорії, з якої можна виводити гіпотези, що підлягають перевірці» [1, с. 190]. Чого не зробиш заради панування емпіризму?

Але повернемося до дискусій між соціологами з приводу методології, знання про яку, за Р. Мертоном, «не набувають соціологічного характеру».

Методологія забезпечує зв'язок даної науки з іншими завдяки принципам пізнання, що в ній розробляються. Це й обумовило позицію Мертона, і тому для нього методологія і соціологія щось зовсім різне, бо він емпірик і до діалектики ставиться досить скептично.

Отже, у емпіриків методологія не набуває соціологічного характеру і це дійсно так! Тому це ще один показник того, що тексти, написані соціологами за статусом та посадою, часто не носять соціологічного характеру через суперечності в їх текстах між соціологічною теорією і запозиченими з природознавства методами. Між іншим, це теж одна з ознак прихованої класової позиції такого емпірика. Справа в тому, що орієнтація на природознавство, що й досі панує в соціологічній спільноті, є і методологічною настановою, і результатом роботи, що відтворюють з покоління в покоління. Проте класична соціологія і дискусії в ній з приводу методології – це процес адаптації системи філософських категорій до професійних потреб соціологів, а з іншого боку, спосіб переведення соціально/класово визначених потреб у систему понять, що відображають соціальне буття.

Такого роду дискусія з необхідністю має залучити зазначені категорії до пояснення соціальних структур, соціальних дій, соціальних комунікацій тощо. Єдино можливим засобом здійснення такої адаптації є визнання того, що науковий пошук і його результати завжди є соціально зумовлені, а в основі взаємодії науки і суспільства, принаймні в класовому суспільстві, є класова структура, а тому саме засади класового аналізу покладено в основу розбудови соціологічного знання, і без нього соціологія як наука неможлива. Отже, будь-які спроби з'ясувати, що ж насправді зараз відбувається як з соціологією, так і з самими соціологами, можливо здійснити лише з урахування даного положення, бо можна конструювати безліч образів реальності, що власно до науки не будуть мати жодного стосунку.

Те, що зазвичай називають кризою в світовій соціології, – це політично зумовлений результат відмови значної кількості соціологів від орієнтації на наукову класику на пострадянському просторі, що стимулювало, в свою чергу, західних соціологів протистояти їм, поглиблюючи знання з точки зору технологічного застосування можливостей соціологічної емпірії для стабілізації західного суспільства методом масових маніпуляцій. Це не означає, що у нас усе було гаразд. Це означає лише сам факт масової відмови від такої орієнтації. Між іншим, одна з ознак орієнтації на наукову класику є табу на дискурс щодо використання наукових знань з метою соціальних маніпуляцій. Зняття цього табу і означає перехід соціологічної науки на західні методологічні стандарти.

Незважаючи на те, що хоча значна кількість вітчизняних соціологів майже без вагань сприйняла ліберальну ідеологію як вказівку до дії, орієнтацію, перш за все, на емпірію як головну вимогу ринку, це вимагало від них значних інтелектуальних зусиль. Тому не дивно, що полегшення цього процесу відбувається через перманентну реорганізацію соціологічної спільноти (особливо в РФ) і відпрацювання дискурсивних практик щодо методологічного забезпечення соціологічного дослідження заради розвитку соціологічного мислення та знання.

Процес легітимації та інституалізації відмови від соціологічної класики.

Згідно рішення науково-дослідницького комітету САУ з питань логіки та методології соціології: метою роботи секції № 1 було анонсоване виявлення характеру методології соціології за умови кризового стану її розвитку. Це є свідченням послідовної діяльності НДК у межах його компетенції. Так, у 2009 р. в перебігу роботи I конгресу САУ була обговорена тема «Методологічна невизначеність в епоху постмодерна». Серед підсумків було зафіксовано, що сучасна соціологічна наука перебуває в методологічному глухому куті [2]. Що ж є причиною такого стану? Зафіксувати факт і не дати йому пояснення – приклад дискурсу, шукати в якому остаточних відповідей – марна справа. В дискусіях же, навпаки, остаточні відповіді – їх мета.

В очікуванні позитивних змін пройшло чотири роки. Звернення до емпіричних індикаторів, що фіксують діяльність соціологів щодо розробки методологічного напрямку, надає підставу для негативних оцінок та висновків. Так, нам особисто не відомі дисертації, монографії, навчальна література саме з питань логіки та методології соціології, що мали б своєю появою за ці роки засвідчити посилення руху методологічної думки серед соціологів України.

Схожа ситуація за межами України в так званому близькому зарубіжжі, особливо цікава ситуація в РФ [3], котра і в політиці, і в науці завжди привертала увагу вітчизняної громади, оскільки політична

доцільність вагомо впливає на діяльність суспільствознавців, а процеси в російській соціології постають дзеркалом тієї затяжної трансформації, яку зазнає ця країна вже більше двох десятиліть. З розпадом СРСР 22 січня 1992 р. припинила своє існування Радянська соціологічна асоціація (ССА – тут і далі аббревіатури товариств наведено російською, котрою вони вельми виразні з точки зору їх засновників) як єдине ціле. Цікаво, що російські соціологи, турбуючись про свій суверенітет, власність, ресурси та міжнародні контакти випередили політиків. Якщо 12 червня 1990 р. першим З'їздом народних депутатів РРФСР була прийнята «Декларація про державний суверенітет РРФСР», то ще в 1989 р. за рішенням Президії ССА, було створено Російське товариство соціологів (РОС), як республіканське відділення ССА, а після розпаду СРСР, у 1992 році РОС стало єдиним представником російських соціологів у Міжнародній соціологічній асоціації (МСА). Зараз президентом РОС є В. Мансуров.

Справа не обмежилася розпадом фахового товариства за національним принципом. Російські соціологи, слідом за своїми політиками, теж вирішили розмежуватися. У 1993 р. була створена Професійна соціологічна асоціація (ПСА), її правонаступником з 2000 р. є Спільнота професійних соціологів (СоПСо), президентом якої зараз є Н. Покровський. У 2003 р. була створена Російська соціологічна асоціація (РоСА), президентом якої був обраний В. Добреньков. У 2007 р. був створений Союз соціологів Росії (ССР), президентом обрано В. Жукова, зараз Г. Осадчая. Почав ССР одразу з прагнення проведення в червні того ж року Третього (!) Конгресу Союзу соціологів Росії, явно претендуючи на відтискування РОС і перетворення ССР в єдину організацію-наступницю. В 2012 р. цю роботу вирішила взяти на себе РАН. На початку листопада Бюро Відділення суспільних наук РАН схвалило створення ще однієї громадської соціологічної організації під назвою «Соціологічна асоціація Росії (Академічна)» (САРА), президент – М. Горшков [3].

Спробуємо виявити, як згадані вище обставини призвели до перебігу обговорення в соціологічній науці методологічного забезпечення, зокрема, в її емпіричній та теоретичній складових. Оскільки науково-організаційною вершиною діяльності фахового товариства є конгрес, то нагадаємо, що I Всеросійський соціологічний конгрес (ВРСК) відбувся в 2000 р. у Санкт-Петербурзі. Методологічний напрямок у переліку основних напрямків Програми фундаментальних і прикладних соціологічних досліджень сучасного російського суспільства був відсутній [4]. II ВРСК у 2004 р. відбувся у Москві. В ньому також не виявлено згадки в Інтернеті щодо обговорення методологічного напрямку. III ВРСК у 2008 році відбувся з приводу 50-річчя створення ССА та підведення відповідних підсумків. Напередодні початку конгресу О. Філіпповим було в перебігу інтерв'ю надана відповідь на важливе питання журналіста: «– Що відбудеться на III всеросійському конгресі, якщо з російською соціологією все так сумно? – Нічого особливого. Яка соціологія є, така і явить себе. Мій сум не з приводу того, що є, а з приводу того, чого немає (Виокремлено нами. – Авт.)» [5].

На цьому конгресі була сесія № 4 «Методологія соціологічних досліджень: вічні проблеми та нові підходи» з 10 доповідачами, але лише одна з них (Г. Татарова) вела мову про методологічне забезпечення емпіричної соціології. У лютому 2012 р. на IV конгресі було 6 доповідачів на секційному засіданні секції № 2 «Методологія та методика соціологічних досліджень», але лише з єдиною спробою А. В. Лубського окреслити методологічну ситуацію в російській соціології початку XXI ст. [6]. В Уфі в жовтні 2012 р., на першому конгресі за межами двох російських столиць, з назвою, що має відповідну акцентуацію заради підтримки місцевої влади, а саме: «Соціологія і суспільство: глобальні виклики та регіональний розвиток», вже не було жодної доповіді нібито методологічного змісту [7]. Сама сесія мала назву: «Методологія та методи емпіричного (вже не соціологічного. – авт.) дослідження», але йшлося виключно про методи, а сама сесія отримала вже № 36. В одній з доповідей була проголошена недоречність виключення спеціальності «Методологія і методика соціологічного дослідження» з відповідного переліку ВАК РФ [7, с. 31].

Отже, в складі дослідницьких комітетів МСА є комітет № 33 «Логіка та методологія в соціології», аналогічний комітет є і в САУ однак у складі комітетів Європейської СА ситуація інша. Серед 36 комітетів такої назви немає, комітет №3 веде біографічний метод, № 20 – якісні методи, № 21 – кількісні. Тобто, обговорення саме питань логіки та методології соціології як напрямку регулярної наукової рефлексії вийшло з фокусу уваги європейських соціологів, зокрема, пострадянських, поступившись інтересам до обговорення методів чи методики. Неоднозначна ситуація в російських товариствах соціологів. У складі РОС є комітет №11 «Методологія соціологічних досліджень» на чолі з Ю. Аверіним; в ССР є комітет №30 «Теорія і методологія», координатор С. Кравченко, який особисто має схильність як філософ тягитися до теорії. Проте свідчень про їх методологічну рефлексію дослідницького, а не навчального гатунку нами не виявлено.

Наведене вище є свідченням того, що в соціологічній спільноті відбувається процес перегрупування, який ще не завершився і який не є чимось виключно стихійним і соціально не зумовленим. Глибинний смисл

того, що відбувається, – це забезпечити неможливість проникнення (а краще, легітимації) в соціологію принципу класовості та методу класового аналізу як варіанту діалектичного аналізу (діалектичної логіки, адаптованої до соціальних досліджень), що в соціальних структурах, соціальних діях і соціальних комунікаціях відкриває соціально зумовлені суперечності і дає їм адекватне наукове пояснення.

Сам по собі цей процес показовий тим, що в ньому відбувається своєрідна класова переорієнтація з відповідним методологічним самовизначенням науковців, що розпочалася разом з масовою відмовою від марксизму. Процес цей ще не завершився, але його наслідки вже помітні. Він відбувається через нарощування тенденцій, що набули назву неокласики, постнеокласики, а то й постпостнеокласики. Коли це буде продовжуватися, то завтра можна буде нарахувати сім разів по сім пост...

На заході щось подібне розпочалося раніше. Там боротьба з марксизмом породила так звані *мультипарадигмальність і теоретичний плюралізм* з претензіями кожного на право володіти істиною. Це сприяло поширенню явищ, що можуть бути названі методологічною невизначеністю, методологічним анархізмом тощо.

Усе це прийшло й до нас, та ми не можемо погодитися з досить популярною тепер у нас думкою про те, що розв'язання соціологами методологічних проблем є ознакою поганого тону, а то й елементарного невігластва.

Не все так просто. Будь-яка наука існує до того часу, поки вона переймається методологічними питаннями, що, звісно, не обов'язково виносять у назви статей або монографій. Будь-яка робота з поняттями: їх обґрунтування, уточнення, пошук логічного зв'язку з іншими поняттями тощо не може відбуватися без орієнтації на більш загальні принципи, що й є методологічними. Навіть банальна процедура операціоналізації понять не може відбутися без орієнтації на певні методологічні принципи.

Наприклад, будь-який позитивіст вважає, що в під час операціоналізації він працює з поняттями. Насправді він працює не з поняттями (в них відтворюється сутність явища), а з обсягом понять, куди входять лише ознаки сутності, а не вона сама [8]. До того ж з усіх можливих зазвичай обираються лише ознаки, що релевантні до теми та завдань дослідження, сформульованих скоріш *замовником*, а не визначених самим науковцем, хоча й він може запропонувати щось *від себе*, схопивши сутність замовлення. Більш того, в кожній сутності завжди присутні ознаки, що суперечать їй самій (щоб позитивісту було більш зрозуміло про що йдеться, використовуємо термін «домішки»). Скажімо, досліджуючи поведінку штрейкбрехерів, ви досліджуєте не поведінку, властиву пролетарям, а відхилення від неї, проте робите узагальнення про те, як можна спрямовувати поведінку пролетарів, щоб вона втратила протестний характер: втратила власну соціальну сутність.

Однак питання про співвідношення між поняттям та його обсягом надзвичайно складне і тому є прерогативою спеціальних досліджень методологічного спрямування, до чого зараз ми вдаватися не можемо. Однак завважимо, що інші дослідники, які вивчають нашу творчість, звернуть увагу на те, що займаючись операціоналізацією понять, ми вважали, що операціонували поняття, і тому зроблять висновок, що у нас були серйозні проблеми з методологічною визначеністю в розумінні того, що ми насправді при цьому робили.

Хірург може різати по живому, щоб довідатися про причину хвороби. Але він не має права робити висновок, що його надріз є свідченням того, що живе тіло внаслідок цього стало мертвим. Проте, процедури стратифікації соціальних класів давали *підстави* декому з *класиків* (?) робити висновок про те, що класів ніколи не існувало, а *неокласиків*, що їх вже не існує, незважаючи на те, що загальна сума страт вичерпує собою кількісну характеристику класу, але не вичерпує собою поняття класу як способу життя, як системи соціальних дій тощо. Поняття страти не дає знання про те, що таке клас. Воно свідчить лише про соціальну неоднорідність реально існуючих класів, але не дає повного знання про клас як суб'єкта соціальних дій, спосіб цих дій тощо.

Ще зазначимо, що питання про методологію в соціології є питанням про самоусвідомлення соціолога як професіонала. Професіональність, у свою чергу, – це спроможність задовольняти потреби великих соціальних груп у знаннях про проблеми, що виникають у їх відносинах з іншими соціальними групами. І робиться це завжди в орієнтації на класову структуру суспільства. Якщо капіталістичний клас не зацікавлений у тому, щоб суспільство обговорювало його реальну роль у суспільстві, то й наука, що обслуговує інтереси даного класу, і методологія, на якій будується дана наука, будуть відповідними.

І проблема зовсім не в поліпарадигмальності, що нібито розриває єдине соціологічне поле нездоланими крутоярами, які унеможливають методологічний синтез. Сучасна соціологія – це струнко вибудована сукупність теорій, узгоджених у своїй соціальній детермінованості і соціальній орієнтації на пануючий клас.

Соціологія як методологічно зумовлена ієрархія, або Термінологічна невизначеність як ознака методологічної невизначеності. Маємо наскрізне питання: коли так, то чому ж в соціології нині панує криза? Методологічна криза! Вона зумовлена ще й суперечністю між соціологією як системою знань, та уявленнями соціологів про її безсистемність з відповідними намаганнями до методологічного синтезу. Однак, ці уявлення не безпідставні. Соціологія є класово-орієнтованою системою знань, що вимагає спеціального дослідження. Проте соціологи не зважають на це і тому фактично займаються конструюванням можливого логічного зв'язку між її різними галузями.

Між іншим, вже О. Шпенглер знав, що не існує і не може існувати універсальної математики як властивого *всім* способу мислення [9]. Коли немає універсальної культури, то не може бути й універсальної математики. Вона, як і будь-яка інша наука, соціально детермінована і соціально орієнтована. Заперечувати це, значить, бути позитивістом не лише в математиці, а й в науці в цілому.

Системна безсистемність соціологічного знання, коли можна використати такий термін, – це ефект від прихованої класової настанови. Це ефект відсутності, породжений чітко визначеною методологічною позицією, яка є виразом позиції соціальної. Можна стверджувати, що структура соціологічного знання є своєрідною репрезентацією соціальної ієрархії, що має місце в сучасному капіталістичному суспільстві, що й завдає в мислення соціологів відповідні класово зумовлені функції.

Саме те, що кожна наука соціально детермінована і соціально орієнтована, створює можливість для існування соціології як науки і, зокрема, соціології знання, разом з соціологією математики, фізики тощо. Проте, удавана універсальність математики створює ілюзію того, що саме вона є тим загальним, що має місце в усіх соціологічних теоріях, а те, де математики немає, – утопія, метафористика і тому подібне. Не є коректною і постановка питання про предметну невизначеність сучасної соціології.

Звісно, що обговорення предмету науки є методологічно обумовленим. Отже, якщо предмет соціології остаточно невизначено, то роблять висновок, що в ній немає і методологічної визначеності як такої. Чи це так?

Знов читаємо Р. Мертона: «В своєму крайньому вигляді контент-аналіз буде мати справу з такими абстрактними категоріями, як «сприятливий, нейтральний, несприятливий», «позитивний, нейтральний, негативний». Це часто зводить нанівець саму проблему, яка викликала до життя дане дослідження, причому необхідної заміни її релеватними в теоретичному відношенні фактами не відбувається. З точки зору європейського дослідника, це піррова перемога, бо надійність була досягнута за рахунок відмови від теоретичної релеватності» [1, с. 640].

Р. Мертон цим визначенням виніс вирок усім редукціям теорії до емпірії, а методології до методів і процедур, що властиві позитивізму, включаючи і самого себе. В нашій термінології, це відмова від аналізу понять і редукція до їх обсягу. Але й це ще не все. Це й підміна понять, що описують проблему, і їх редукція до перерахованих Р. Мертоном абстрактних категорій типу «позитивний, нейтральний, негативний».

І це ще не все. При уважному погляді можна помітити, що емпіризм підміняє сприйняттям реальності саму реальність, знімаючи питання про відмінності між об'єктивною та суб'єктивною реальностями. В результаті реальність підміняють феноменальністю, що, у свою чергу, переходить в ноуменальність. Іншими словами, виходить, що об'єктивно існує не реальність, а те, як ми її сприймаємо; не реальність, а те, як ми її конструємо в своїй уяві або теоретикоподібних (білянаукових) інтерпретаціях.

Мало того, виходить, що емпіричне дослідження є засобом конструювання реальності, а не засобом виявленням її сутності, що має бути відображена на теоретичному рівні. Отже, підміна понять відбувається в логіці, що стає підставою для підміни предмету в реальному дослідженні. Не треба думати, що усе це відбувається випадково, тому подібні виверти соціологічного позитивізму та властивого йому емпіризму потребують спеціальних досліджень, здійснюваних саме соціологами.

Коли так, то має бути зрозуміло, що розв'язання проблем, пов'язаних з методологічним забезпечення розвитку соціологічного знання, має поставити у порядок денний декілька питань: хто вивчає соціальну реальність (з огляду на його класову орієнтацію); що він вивчає в цій реальності; як вивчається соціальна реальність або з використанням яких методів; з якою метою він це робить і як будуть застосовуватися набуті знання. Як ми вже бачимо, методологічна невизначеність часто-густо зумовлюється термінологічною невизначеністю понять.

Наприклад, соціологи, особливо початківці, люблять бавитися поняттям феномену, не зважаючи на його термінологічну підступність. Справа у тому, що це поняття містить у собі одну важливу суперечність, про яку соціологи часто і не знають. У нас є два поняття: поняття феномену і поняття явища. На заході це одне поняття – *φαινόμενον*. «Феномен – це чуттєве поняття» (Кант) або логічно не обґрунтоване, а «феноменологія – наука про свідомість» (Гегель). Соціологічна феноменологія, – у тому вигляді, як вона існує, – це наука про

свідомість обивателя. Звідси випливає, що її значущість виключно технологічна, бо здобуті в ній істини є знаннями про суб'єктивну реальність, що має місце лише в голові обивателя. Коли приписати цим (чуттєвим) істинам значущість наукових істин і розповсюджувати їх, вони почнуть конкурувати з останніми, що й є засобом відключення розуму і надання переваги почуттям над логікою. Що й відбувається в реальному житті.

Соціологічна емпірика хворіє тією ж хворобою, бо надає перевагу емпіричній даності над логікою та редукує поняття до їх обсягу. Проте, чуттєвий досвід, згідно К. Марсу, – це лише привід для пізнання, а не саме пізнання. Тобто, можна сказати, що це початок, а не кінцевий результат пізнання, на противагу тому, що в феноменології та емпірії, незважаючи на їх видиме протистояння між собою, дані досвіду розглядаються як об'єктивні дані (факти), встановлені науковцем факти. Досвід не дає об'єктивного знання. Те саме і емпіричні дані: вони лише привід для теоретичних узагальнень, а не остаточна характеристика про досліджувану реальність, яку треба лише *узагальнити*, використовуючи емпіричні, а не логічні методи. І робота з емпіричними даними не має зводитися до їх інтерпретації як засобу конструювання реальності, а має давати пояснення причин, наслідки яких виражаються в цифровому матеріалі.

Узагальнюючи контексти багатьох праць, де поняття феномену і явища використовують, можна зробити висновок, що *φαινόμενον* – явище, що дане у наших відчуттях, а явище – реальність, що існує незалежно від наших відчуттів, але і те, і інше пізнаване. Отже, відчувати і знати – не одне і те саме. І знати, що явище існує, зовсім не те саме, що знати, як воно існує. Отже, можна описувати відчуття, але думати, що ви описуєте сутність самого явища. На цьому ефекті, який можна назвати **ефектом невігласа або обивателя** побудовані соціологічна феноменологія та розуміюча соціологія, де замість поняття відчуття використовують поняття розуміння. Отже, описувати явище, чим займаються прибічники емпіризму, зовсім не означає виявляти його сутність.

Таким чином, не лише феноменологічна і розуміюча соціології будуються на принципі підміни реальності відчуттями реальності та вірою в те, що отримано об'єктивне знання про неї, а не про власні суб'єктивні відчуття. Уся емпірично орієнтована соціологія вибудована за цим принципом, що й є релевантним для пануючого класу і орієнтованим на нього (на його вимоги до соціуму, за рахунок якого він живиться). Це чітко вибудована класово орієнтована стратегія досліджень, яка нічого спільного з класичною наукою не має. А там де стратегія, там і методологія. У такому випадку її нібито і немає, але вона є і є досить дієвою.

Ми не ставимо під сумнів правомірність, наприклад, опитувань та взагалі соціологічної емпірії. Ми ставимо під сумнів домінуючий спосіб інтерпретації отриманих даних, результатом якого є твердження про те, що усе, що не сприймається відчуттями, не є предметом соціологічного теоретизування, бо не базується на емпірії. Отже, причини, за яких, скажімо, люди стають нерівними, за такої методології так і залишається річчю у собі – чимось ноуменальним, нібито в принципі непізнаним, або навіть сконструйованим ідеологічно орієнтованими опонентами.

Така методологія, яка є позитивістською і орієнтованою нібито на отримання об'єктивного знання, нічого спільного не має ані з матеріалізмом, ані з науковою класикою. Це ідеалізм «чистої води», утверджений не без допомоги математики, та суб'єктивізм, замішаний на агностицизмі. Сказаним ми стверджуємо, що соціологія як наука має світоглядну функцію, а методологія – спосіб теоретико-практичної реалізації того світогляду, на який орієнтований клас, що вона обслуговує.

Соціально-орієнтовані типи методологій. Звісно, що за розповсюдженими уявленнями, методологій може бути багато. Так, наприклад, феноменологія, розуміюча соціологія, етнометодологія тощо, в певному сенсі можуть розглядатися як особливі типи методологій, бо кожна з них пропонує власні правила аналізу соціальної реальності. Проте, цей спосіб класифікації методологій не є соціологічним, а скоріше є логіко-гносеологічним, бо дає уявлення про когнітивні спроможності кожної з них.

Ми ж, сперечаючись з Мертоном, маємо за намір довести, що кожна з зазначених методологій окрім наявних в них когнітивних спроможностей, має й чітко визначені соціально-практичні можливості, здійснювані через спрямування дій соціальних суб'єктів на ті чи інші зміни в соціальній реальності. Робити це можна двома шляхами: через пояснення реальності і через конструювання реальності методом її інтерпретацій.

Зокрема, К. Мангейм зазначав, що «в кожному суспільстві є соціальні групи, головне завдання яких полягає в тому, щоб створювати для даного суспільства інтерпретацію світу. Ми називаємо ці групи «інтелігенцією» [10]. Зазначивши це, він виявляв, властиві кожній групі «інтелігентів» способу мислення.

Не вступаючи у полеміку з Мангеймом стосовно наданої ним характеристики способів мислення, погоджуємося з ним у тому, що такі групи існують. За нашою думкою, криза в соціології зумовлена якраз тим, що функція пояснення реальності в ній поступово підміняється інтерпретативною функцією, що розколює соціологічну спільноту на дві категорії науковців: незначна кількість тих, хто намагається

дотримуватися принципу класичності, а тому орієнтованих на пояснення реальності, і переважну більшість тих, хто інтерпретацію перетворив у свою професію, не визнаючи цього відкрито.

Обидві групи, на жаль, у більшості своїй орієнтовані на протилежні класи, що є основними в класовій структурі капіталістичного світу. Зрозуміло, не без того, щоб були й ті, хто вагається. Інтерпретація реальності, як принцип ставлення до неї є своєрідною методологією «пояснення», а як система логічних операцій – методом зваблювання громадян, громадської думки, її конструюванням, моделюванням людської поведінки тощо. У той час, у суспільстві є замовлення на дійсне пояснення реальності, виявлення того, що в ньому реально відбувається, чому відбувається саме так, у чій реальних інтересах це відбувається і чого можна чекати далі. Таке замовлення йде від абсолютної більшості людей, точніше, від найманої робочої сили.

Отже, не множина методологій забезпечує глибину, точність та об'єктивність соціологічних знань, а те, на якого типу класову спрямованість орієнтуються соціологи. Як тільки ми відступаємо від цих принципів, те, що виглядає поясненням реальності, перетворюється в чітко визначену класову орієнтовану інтерпретацію. Ця риса властива емпіризму. Щоб пояснити це, треба почати здалека.

Отже, повернемося до поняття феномену та його логічних антиподів. Поняття *феномен* (явище) та *ноумен* (річ у собі, що нині розуміється як сутність, що не дана безпосередньому спостереженню і що виявляється на теоретичному рівні) в філософії були підставою для формування різних епістемологічних стратегій наукового теоретизування: відповідно соціальному атомізму (з його індивідуалізмом на практиці та методологічним індивідуалізмом в теорії) та субстанціалізму (де увага привернута до домінування над індивідом спільнот або груп чи суспільства в цілому), сенсуалізму та раціоналізму. Зазначені стратегії знайшли своє втілення і в соціології. Ці стратегії виникають за рахунок розрізнення філософських доктрин: 1) розуміння предмету соціологічного дослідження (матеріалізм чи ідеалізм з властивими йому скептицизмом та агностицизмом, наприклад, в соціологічному об'єктивізмі заперечує когнітивну значущість оціночних суджень, незважаючи на те, що взагалі-то судження – спосіб пізнання) та 2) способу його пізнання (номіналізм чи реалізм, сенсуалізм чи раціоналізм).

Згідно соціологічного емпіризму, спостерігати – означає бачити соціальний світ таким, яким він безпосередньо є, хоча насправді він відбивається у відчуттях спостерігача, запланованих програмою дослідження. Дійсно, без спостереження науки немає. Але лише здається, що зазначена позиція є послідовним сенсуалізмом, бо в інтерпретації емпіриків вона перетворюється на феноменологічну і тим орієнтує науковців на конструктивізм.

Насправді, ми не спостерігаємо причин, а лише їх часткові прояви, зіставляючи які, маємо робити висновки про них. От де послідовний сенсуалізм, що знаходить своє продовження в раціоналізмі. Коли вони роз'єднані – обидві хибні, а у діалектичному поєднанні дають об'єктивне знання: діалектично обґрунтоване. Проте, представники емпіризму не зважають на діалектику, нехтують теоретичними узагальненнями (загальними поняттями), редукують процес пізнання до методик ретельного накопичення фактів, пов'язаних з моніторинговими спостереженнями.

Наприклад, згідно британським соціологам [11], популярним в соціологічній літературі прикладом є спроба зв'язати виникнення страйків з розмірами промисловості, типом технології, рівнем інновацій, характеристиками робочої сили, місцевою політичною культурою, управлінською практикою, рівнем членства в профспілках, загальним рівнем економічної активності тощо. Це перерахування можливих і часом значимих чинників не є, за визначенням, остаточним, але результати дослідження завжди носять характер статистичного узагальнення емпіричного досвіду. Наслідками застосування такого підходу до пізнання, котрий обумовлений фрагментуючим поглядом на соціальний світ, тобто як на потік окремих подій, що позбавлений глибинного упорядкування. У результаті емпіризм не здатен на більше, аніж підсумовування плодів спостереження. Антипозитивісти про це пишуть вже чимало десятиліть, наголошуючи на тому, що зручність процедур вступає в боротьбу з логікою, що загалом ілюструє відома фраза: «загубили в темряві, а шукають під лампою». Іншими словами, емпіричні узагальнення можуть виходити за межі спостереження лише як гіпотетичні твердження, а це означає, як свідчать самі представники емпіричної соціології, що відповідні «закони» суть результат лише емпіричних узагальнень. Проте, саме це й перетворює пояснення в інтерпретацію, адже емпіричні методи не узагальнюють, а готують підстави для логічних (теоретичних) узагальнень.

Ще однією відмінною рисою емпіризму є прагнення до того, щоб усі поняття, використовувані в описах і поясненнях, визначати лише в термінах спостереження. Але ж сутність – предмет логіки: вона не сприймається органами відчуття. Скажімо, експлуатацію робітників можна вважати законною, бо за це платять гроші, але ж вона відбувається за соціальними законами сутність яких не вимірюється

економічними показниками і які не дані органам відчуття. Тут потрібне уточнення. Економісти підраховують міру експлуатації робочої сили, але лише як редукованої до засобів виробництва. А хто підраховує духовні збитки експлуатованого робітника?

Як бачимо, мову соціолога в межах емпіристського «теоретизування» розуміють лише як зручний «стенографічний» запис з метою організації і підсумовування спостережень. Вона позбавляється, наприклад, світоглядного змісту. Поняття, що не можуть бути продукovanі в цьому сенсі, сприймають з підозрою як «філософські», і, ще гірше як ідеологічні, тому їх пропанують вилучати із соціології. Наочні приклади можна знайти в емпіричній інтерпретації і трансформації таких понять, як *аномія* та *відчуження*, узятих відповідно з творів Е. Дюркгейма і К. Маркса. Обидва поняття намагаються піддавати переінтерпретації в тому сенсі, що вони повинні співвідноситися із спостережуваними поведінковими проявами. А хто при такому підході підраховує міру переживання, втрати здоров'я, сімейні кризи, викликані такими духовними станами?

Беззаперечно, що джерелом пізнання є відчуття, а реальність, що існує незалежно від наших відчуттів, – його предметом. Але емпіризм, нехтуючи раціональними структурами свідомості, – досить одностороння методологічна установка, яка неспроможна забезпечити нас дійсним науковим знанням, що відповідає потребам XXI століття. Він у своїй класовій односторонності – досить суб'єктивістська позиція тих науковців, що орієнтуються на нього, попри зовнішню пристойність (логічно витриманих) їх суджень.

Цей суб'єктивізм досить специфічний. Він не визнається самими емпіриками, бо вони вважають, що спираючись на емпіричну дійсність (факти), кількісні методи та вилучення «беззмістовних», що те саме, загальних понять, вони досягають дійсно об'єктивного знання. Саме таку позицію в соціології називають *позитивістською*, й з самого моменту її виникнення філософський емпіризм трансформувався в позитивізм.

Отже, в структурі соціологічного знання існує емпіричний рівень. І це нормально. Проте, орієнтація значної частини соціологів саме на емпірику і надання їй переваги над *загальними* поняттями, викривляє отримане ними знання. І саме така позиція є суб'єктивістською. Тому не дивно, що між емпіриками, та тими, хто вбачає в емпіричній методологічній орієнтації межу для розвитку соціологічного знання, точиться гостра боротьба, яка виходить за межі логіко-гносеологічного і вступає в сферу соціально-епістемологічного аналізу і за своєю соціальною сутністю є різновидом класового протистояння, що здійснюється в теоретичній формі.

Сучасний емпіризм давно розірвав з матеріалістично орієнтованим сенсуалізмом та субстанціалізмом, що під час свого зародження мали світоглядно-матеріалістичну орієнтацію, але потім розпалися на діалектичний матеріалізм та позитивізм. Останній лише на словах залишився на позиціях матеріалізму та сенсуалізму. Він переродився в приховану форму ідеалізму та граничного суб'єктивізму, а в соціології – на містифіковане розуміння історії, де граничною формою є фашизм, що лише в ідеології залишився соціально-орієнтованим, а насправді є антисоціальним, реакційним, спрямованим на збереження капіталізму у будь-який спосіб. Фашистська соціологія, між іншим, росте і розвивається. Не треба думати, що Р. Міхельс та Г. Фрайер пішли у небуття, їх згадують багато нащадків.

Можна згадати й про протистояння між сенсуалізмом та раціоналізмом: опонентом до останнього ще й досі залишається ірраціоналізм. Скажімо, теїстична соціологія – класичний приклад ірраціональної «науки», яка чим далі, тим частіше використовує емпіричні методи з метою пошуку бога і в самій соціології. Таку «когнітивну» спроможність теїстичній соціології надає саме емпіризм з його удаваною орієнтацією на принцип об'єктивності.

Усі три позиції конкурують між собою, а разом і досі опонують діалектичному матеріалізму, хоча часто застосовують діалектико-логічні схеми (адже в ідеалізмі діалектика нікуди не поділася, хоча й не всі ідеалісти її визнають) у досить односторонній спосіб, у чому й виявляється їх суб'єктивістська природа, незважаючи на можливі в них «раціональні зерна». Будь-яка реакційна теорія паразитує на класичній науці, намагаючись інтегрувати у себе її надбання: інакше не вижити. Тому не випадково, що «надбання» емпіричної соціології досить добре слугують нині різним конфесіям.

Отже, суб'єктивізм – це орієнтація на суб'єкта, який намагається піднятися над соціумом і панувати над ним. Тому потрібно чітко відрізнити суб'єктивність як форму соціальної реальності і суб'єктивізм як соціально зумовлену когнітивну позицію, яка, проникаючи в науку, трансформує її в різні білянаукові форми. Усе це свідчить про те, що методологія в соціологічній науці – це ще й, як вище зазначалося, і проблема світогляду, який соціологи виганяють із себе як щось дане їм від диявола і тим впадають в гранично можливий суб'єктивізм.

Отже, соціологічний суб'єктивізм, як бачимо, багатогранний. В методологічному плані це втеча від методології. Але це водночас і гносеологічний, і світоглядний принцип (не зважаючи на негативне ставлення багатьох соціологів до гносеології, а тим більше до світоглядної проблематики).

Бути насправді об'єктивним, значить визнати, що соціальні дії і події, як, наприклад, вище згадуваний страйк, не можна описати за допомогою виключно емпіричних даних (бо перераховані вище фактори – лише численні приводи, а не причини, а отримані дані – лише показники зовнішніх виявів вказаних причин, а не їх соціальна суть). В них дана суть представлена, але лише частково.

Отже, не суб'єктивістська інтерпретація факторів і даних, а складна система доведень є шляхом до знання причин, що криються в класовій структурі суспільства, дає об'єктивне і дійсно наукове соціологічне знання. Для інтерпретатора ж страйк – це «річ у собі», і тому він займається описуванням власних вражень від страйку, який зачепив або його власні інтереси, або інтереси тих, кого він в науці репрезентує.

Ось приклад, записаний останніми днями з «теленювін». З приводу страйку водіїв маршруток дехто з пасажирів судить так: «Вони вирішують власні проблеми, а до чого тут Я?» Виходить, що винуваті страйкарі, бо *споглядач* постраждав. А ті, хто спровокував страйк своїми діями, для споглядача залишається осторонь *його* інтерпретацій, бо він з ними *безпосередньо* не стикається.

Тут інтерпретація побудована на принципі анонімного суб'єкта. Коли соціологи ведуть розмову про аномію, девіацію та інші явища, що суперечать «соціальному порядку», діє саме принцип анонімного суб'єкта, що й проковує відповідні інтерпретації.

Для суб'єктивізму, одним з різновидів якого є конструктивізм, страйк є сама інтерпретація, те, як бачить його конструктивіст. Для нього будь-яке соціальне явище – феномен, фантом, це те, що він сприймає і, відповідно, розуміє. Отже, він конструює образи реальності, а стверджує, що створює теорію, не беручи до уваги, що головна функція теорії – пояснення суті явищ чи процесів, їхніх причин.

Отже, для теоретика, орієнтованого на класику, страйк – це різновид поведінки групи, обумовлений її реальним становищем у суспільстві. Звісно, ця поведінка може бути і не адекватною, що теж має своє структурне пояснення.

З огляду на сказане вище, соціологічний суб'єктивізм може бути:

- свідомим неприйняттям соціального факту як об'єктивної реальності;
- інтерпретацією соціальної реальності як виключно сконструйованої, параметри якої залежать від волі суб'єкта такого конструювання (це своєрідна реконструкція реальності, здійснювана в голові інтерпретатора і розрахована на віру інших в її істинність);
- запереченням об'єктивності соціологічного знання;
- інтерпретацією науки як виключно засобу конструювання світу і, водночас, інтерпретацією світу як результату такого конструювання тощо.

Загалом, сучасний соціологічний суб'єктивізм – це твердження про те, що наукова класика вичерпала свій пояснювальний потенціал і що наука давно перейшла від класики до різних форм некласики. Проте, наука або є, і вона класична наука, або її немає, бо вона перестала орієнтуватися на наукову методологію, у той час як лише вона дозволяє пояснювати світ таким, яким він є, нехай і робить це з певними похибками.

Соціологічний суб'єктивізм має ще одну важливу ознаку – однобічну інтерпретацію світу, що здійснюється за допомогою наукових методів, але в інтересах пануючого класу, орієнтованого на власні (звідси й однобічність) класові інтереси, а саме капіталістичного класу. Отже, якщо й можна говорити про те, що наука перестала бути класичною, то це стосується лише буржуазної науки, бо в її основу закладено суб'єктивістську в своїй основі методологію, приховану за претензіями на гранично можливу об'єктивність. Емпіризм і математичні методи в такій методології є базовими. Саме за їх допомогою створюється ілюзія того, що зазначені інтерпретації є науково обґрунтованими.

З точки зору соціальної епістемології, що виходить з принципу соціальної детермінації пізнання, суб'єктивізм – це особистісна воля, що репрезентує себе в науці як загальна соціальна воля, що нібито орієнтована на соціальний розвиток, у той час, як вона зорієнтована на збереження, (як пише Р. Мертон) *status quo*, тобто існуючої класової структури суспільства.

Як би то не було, предметом інтерпретацій є не соціальне явище, тобто не той же страйк як такий (і тоді це була б не інтерпретація, а пояснення), а ставлення до нього інших. А оскільки одні орієнтовані на те, щоби пояснити причини того, чому страйки бувають, а інші орієнтовані на вираз ставлення до страйків так званих власників або особистого ставлення, то виникає дискурс страйку, а його результатом – поширена ілюзія того, що подібні явища не є способом розв'язання соціальних проблем, а є лише виразом

соціального егоїзму страйкарів. Коли страйкарі в це повірять і коли їх віра буде підкріплена, наприклад, тимчасовим підвищенням заробітної плати, зваблення їх до класового миру відбулося!

Відомо, що й століття тому, як і досі, страйк розглядався «роботодавцями» як злочин і вони навіть могли викликати поліцію і розстріляти страйкарів (акція «Окупувати Уол-Стрит» тому останній приклад, бо страйкарів поліція розігнала зброєю), а самі страйкарі розглядали і зараз розглядають страйк як єдино можливий засіб боротьби за свої права. Ось чому соціальні явища є об'єктивною реальністю, яку ми й пізнаємо. Хоча штучно створені конструкти можуть впливати на поведінку людей і навіть досить довго. Люди ж вірять в те, що капіталісти – це роботодавці, а не ті, хто купує робочу силу на ринку праці подібно до того, як вони купують промислове устаткування, експлуатації! Вірять вони і в ринок, і ще багато у що!

Зі сказаного вище випливає, що не лише логіко-гносеологічний принцип має значення в класифікації методологій, що мають місце в науці, а й соціально-епістемологічний, де принцип класового аналізу дає можливість виявити ще й соціальні типи методологій, на які орієнтуються науковці і які в останні десятиріччя випали з поля зору самих соціологів.

Ефект відсутності як продукт страху перед методологічним вибором. Кожний, ознайомлений з філософією, знає, що, наприклад, так звані емпіріокритики (критики досвідного пізнання) в особі Е. Маха та Р. Авенаріуса ще на межі XIX та XX століть намагалися стверджувати, що світ є комплексом відчуттів. Історичним парадоксом є те, що при уважному погляді можна побачити, що емпірична соціологія виходить з цього ж принципу, бо забезпечує інтерпретаторів реальності необхідними для цього даними. Світ тепер з комплексу відчуттів перетворився на комплекс інтерпретацій, а інтерпретації стали предметом дискурс-аналізу. Реальність зникла, а на її місце прийшла інтерпретація і мова. Соціальний світ тепер – не більше ніж комплекс інтерпретацій, що й є показником наступу епохи постмодерну чи-то другої модернізації, що нібито прийшла на зміну капіталістичному модерну.

Проте, з наступом постмодерну провідні соціологи фактично розкололися на два табори у їх ставленні до соціального світу. Одні кидали виклик класичній картині соціального світу, а інші, яких на жаль залишилося не так багато, шукали відповіді на ці виклики. Усе звелось до питання про епістемологічний статус об'єкта соціологічного пізнання, без урахування соціальної позиції самого дослідника. Але, як ми вже знаємо, саме соціальна позиція дослідника діє як методологічна установка, на яку він і орієнтований. Справа в тому, що усі представники *некласичної* та *постнеокласичної* соціологічних теорій вовтузяться навколо *іншого* як об'єкта пізнання, позбавляючи його статусу суб'єкта, а фактично, позбавляючи його волі. Радянська соціологія досить активно і належним чином відгукувалась на ці виклики, не сприймаючи *іншого* як протиставленого досліднику об'єкта пізнання.

Проте, вже майже двадцять років у пострадянському соціологічному товаристві відбувається повільна методологічна переорієнтація, запозичують західні моделі теоретизування. Однак, тут має місце не лише механічне запозичення або перенесення методологічних стандартів із одної культури наукового мислення в іншу, а й політика в науці, що орієнтує суспільство на ринкову трансформацію, а інтерпретується як цивілізаційний перехід, що є незалежним від будь-якої волі.

Про що ж свідчить виявлена ситуація і чи має вона гносеологічний вимір? Виявляється, що суб'єкта дії, у згоді з волею якого усе це відбувається, нібито об'єктивно і не існує (згадаймо анонімного суб'єкта). А коли так, то і в пізнанні соціальних процесів його теж нібито не існує, а отже й поведінка вчених у науці стає вже не соціально-орієнтованою, а орієнтованою виключно на критерій об'єктивності. Отже, тут має місце так званий ефект відсутності, що спонукає до позитивістського розуміння реальності.

Згідно О. Кармадонова [12, с. 5], термін «ефект відсутності» використовують для означення відсутності: «зон публічної політики в регіонах», «Росії на саміті балтійсько-чорноморських країн у Вільносі», «російських військ в Грузії», «самостійного значення політичних інститутів у Росії», «самостійної і відповідальної політичної еліти» тощо. Обговорюють цей ефект і в культурно-психологічному сенсі: «ефект відсутності» веж-близнюків у Нью-Йорку, «ефект відсутності води» в документальному фільмі про сьогоднішню Одесу чи Севастополь тощо. У психологічній літературі говорять про «ефект відсутності» впливу батьків на підлітків, «ефект відсутності» впливу чоловіків, які вирушили на заробітки, на дружин. Тобто, сам «ефект відсутності» має місце там і тоді, де і коли нібито відсутня сутність (субстанція), але вплив її продовжується. При цьому мову можна вести про: 1) те, що колись існувало десь, 2) існуюче у віддалі (в іншому просторово-культурному ареалі), 3) існуючі (дискурсивно) субстанції які ніколи не існували в принципі. Вони, у свою чергу, можуть включати: а) фізичні одухотворені предмети, б) фізичні неживі предмети; в-г) категорії повсякденного і / або академічного дискурсу; д-е) конструкти

феноменального і ноуменального характеру – релігійна концепція, проект суспільного устрою, культурно-цивілізаційний профіль, ідеологічна доктрина тощо, а отже, й логіка та методологія соціології.

Таким чином, в згаданому джерелі звернута увага на так звану *абсентеїстську раціональність*, котрій часом пропонують надати статус пізнавального принципу, заснованого на визнанні евристичної рівноправності та аналітичної цінності, поряд з фактом *присутності чого-небудь*, також факту *його відсутності* – як феномена або ноумена.

Між тим, цей принцип давно існує. Він діє як в реальності, так і в теорії. Абсентеїзм (від лат. *absens* (*absentis*) – той, що відсутній, англ. *absenteeism*) в соціології політики розглядається як уникнення виборців від участі у процедурі виборів. Це різновид електоральної протестної дії, коли під різними приводами уникають брати участь в політичних акціях. Цей тип поведінки описується в теоріях участі, де виборцю приписують нібито об'єктивно наявні йому електоральні функції, звідки випливає, що участь – це не проблема волі і совісті, а проблема обов'язку. Отже, абсентеїстська раціональність – це реальність, а не теоретичний конструкт. Тому й відсутність «Росії на саміті балтійсько-чорноморських країн у Вільнюсі» не є її обов'язком (тим більше, що там обговорюють проблеми протистояння Росії, а не Заходу), а присутність «російських військ в Грузії» (мають на увазі Абхазію та Південну Осетію) є справою державної совісті Росії, що не допустила геноциду (тим більше, що це дії у згоді з її порушенням суверенітетом).

Визначальною називають опозицію: «дійсна наявність чого-небудь / дійсна відсутність чого-небудь». Причому, усвідомлені і рефлексивно пережиті наявність і відсутність розглядаються як типи значущості.

Неіснуюче (неважливо – «вже» або «ще») впливає на існуюче через те, що люди орієнтуються на нього у своїх діях. Проте, треба завважити, воно впливає, скажімо, на поведінку людей лише за умови, коли вони вірять в те, що воно існує, хоча насправді його може й не існувати, або жалкують, що його вже немає. Діти переживають за долю Русалочки, а дівчатка хочуть бути схожими на неї, незважаючи на те, що це лише літературний витвір, конструкт.

Скоріш за все до абсентеїстської раціональності треба віднести три типи поведінки, орієнтованих на відсутність/присутність:

- не явну присутність при явній відсутності, скажімо «Росії на саміті балтійсько-чорноморських країн у Вільнюсі», або виборця на виборчій дільниці, коли він не бере участь у виборах, або робочого класу в теоріях, де обстоюється ідея, що такого класу не існує тощо;
- неявну відсутність при явній присутності, скажімо, американської бази на Окінаві в Японії;
- сконструйовану присутність, при явній відсутності, що може бути названо ефектом Русалочки або в релігії ефектом бога (що гносеологічно одне й те, але з різними соціальними наслідками, і тому вимагає різних підходів у дослідженні таких ефектів).

Усе це приклади суперечності між сприйняттям і реальністю: феноменальністю та ноуменальністю.

Класова орієнтація у всіх без виключення соціологічних текстах присутня, але вербально представлена лише в марксистських текстах. Класи існують, але в багатьох немарксистських текстах, навіть класиків, їх не існує, класова боротьба існує, бо будь-який страйк є виявом класової позиції, хоча ззовні може виглядати як групової, але в текстах будь-яка боротьба – це *нецивілізована форма поведінки* і так далі.

Насправді, принцип відсутності виявляється у формі замовчування – методі інтерпретації соціальної реальності в умовах, коли є чітко визначене соціальне замовлення на замовчування. Це й є одним зі способів прояву страху перед можновладцями, хоча може бути і досить вигідною дією. Кожен науковець за визначенням орієнтований на принцип об'єктивності, відхилення від якого є показником інтелектуальної девіації.

Отже, врахування принципу *абсентеїстської раціональності* має дозволити враховувати в науковому аналізі не тільки дане нам у відчуттях (у спостереженні або в «об'єктивній реальності»), але й не дане, що має вплив на поведінку людей, а через неї і на реальність, хоча може існувати як об'єктивно, так і лише в людській уяві.

Ось чому інтелектуальне спостереження не менш важливе, ніж емпіричне, бо його теж можна було б розглядати. Скажімо, робота з текстами – один із способів інтелектуального спостереження.

Відсутність, тим самим, виступає логічною альтернативою *присутності* й повноправним об'єктом соціологічного аналізу. У нашому випадку виглядає відсутньою в сучасній соціології методологічна рефлексія на відміну від методичної, яка не забезпечує глибокого проникнення в сутність предмета соціологічного пізнання та його епістемологічних засад (докладніше про це пише Н. Отрешко [13]).

Неможливо не вказати на постулат щодо обов'язкової присутності в людській діяльності соціальної орієнтації, яка забезпечує тривале існування соціальних систем. Наукова діяльність – різновид соціальної діяльності, тому й наука завжди соціально-орієнтована. У випадку сучасного суспільства це – класово-орієнтована наука. Її функція – розрізнення образів класів як засіб підвищення міри ефективності провладних дій.

Тут, як і в природничій науці, є два рівні досліджень: фундаментальний та прикладний.

Фундаментальний – це й є методологічний рівень аналізу. Саме на цьому рівні розробляються дослідницькі принципи як світоглядні орієнтації та створюються теоретичні концепції і моделі, практичне застосування яких не є очевидним не тільки для пересічних громадян, а часом і колег по фаху. Тут перед науковцями постають завдання пізнання законів, що спрямовують діяльність і взаємодію базисних структур суспільства і мислення. Ці закони і структури вивчають в першу чергу в «чистому вигляді», тобто, безвідносно до можливого швидкого використання набутих знань, як це притаманно прикладній складовій у науковому пізнанні.

У фундаментальній та прикладній соціології різні методи і предмет дослідження, різні підходи і кут зору на соціальну дійсність. У кожній з них свої критерії якості результату, свої прийоми і методи, своє розуміння функцій вченого, і, навіть, свої міфологеми та ідеологеми. Іншими словами, своя субкультура.

Тут спільним з природознавством є лише наявність фундаментального та прикладного рівнів, хоча саме природознавство – це загальновизнаний приклад співіснування фундаментальної та прикладної науки, де перша – це «наука для науки», точніше, наука про науку, призначенням якої і є дослідження її методологічних засад, понятійного апарату тощо, що здійснюється, зокрема, через дослідження її минулого. Призначення другої – безпосереднє пізнання навколишнього світу, відкриття фундаментальних законів буття та їх узагальнення, а через це – прирощення фундаментальних знань. Ось чому обидва ці рівні часто розрізнити дуже важко, бо розробка методології, уточнення методологічних принципів відбувається в ході реальних досліджень. До прикладної науки входить і розробка технологій: застосування результатів фундаментальних наук для вирішення переважно практичних завдань. На цьому рівні відбувається повторна або додаткова і майже остаточна (бо цей процес не закінчується ніколи і тому в практичному застосуванні знань переважно діють принципи достатності і повноти знань) перевірка теоретичних знань на міру їх об'єктивності. Тому тут критерієм успіху служить не тільки досягнення істини, а й міра задоволення соціального замовлення. Як правило, фундаментальні науки випереджають у своєму розвитку прикладні, створюючи для них теоретичний доробок. У сучасній науці на частку прикладних наук припадає до 80-90% усіх досліджень і асигнувань. Отже, фундаментальна наука становить малу частину загального обсягу наукових досліджень.

Ситуація в суспільствознавстві схожа, але вимога практичної значущості результатів фундаментальних пошуків свою реалізацію набуває не стільки за показниками економічної ефективності, скільки політичної доцільності. Прикладів тому в світі безліч. Достатньо пригадати результати останнього перепису населення України, що так і не був офіційно оприлюднений.

Досвід різних країн, що переживали в певній мірі деградацію через втрати продуктивних сил і культурних цінностей, показав, що це не сприяло широкому розвитку фундаментальної науки, а наслідком ставало те, що на руїнах соціально-орієнтованого укладу суспільного життя на її поверхню повертаються спрощені або профанні утворення, наприклад, в сфері економіки – це дрібнотоварне (малий бізнес), а то й натуральне господарство як форми прихованої експлуатації та уникнення податків великими фірмами методом дроблення, в науці – нові емпіричні процедури, тобто методика замість методології (прихована форма стратифікації класово-орієнтованої методології). В свою чергу, це веде до часткової люмпенізації зайнятого населення. У такій обстановці бюджетні ресурси йдуть на зміцнення владних структур, а фундаментальна наука потрібна тільки в інтересах посилення держави як суб'єкта управління. Наука, мистецтво, церква тощо обслуговують саме такі запити під впливом політичного режиму, схильного до деспотії. Тому запит на методологічну рефлексію в соціально-культурному її розумінні, тобто як забезпечення розвитку класичної науки, що є засобом реального соціального розвитку, яке завжди відбувається у напрямку поступового зняття класових відмінностей, нині може відбуватися тільки в порядку особистої ініціативи і, у першу чергу, представників академічної соціології (зовсім не обов'язково тієї, що здійснюється в стінах установ Академії наук, а тієї, що орієнтована на принцип академізму. Суперечність між цими типами академізму теж є ознакою кризи).

Нинішня криза і НАНУ, і РАН могла б сприяти розвитку такої ініціативи, результатом якої було б позбавлення соціології від теоретичних симулякрів, що заповнили її, і є результатом активного наступу так званих прагматиків – цих ударників капіталістичної праці в науці. Прагматика в тому й полягає, що нині

«кожен сам собі методолог» (Р. Мілс). Проте, дійсно наукова методологія, що може сприяти поверненню до класичних наукових стандартів, може розроблятися лише з орієнтацією на ефект відсутності.

За великим рахунком, відсутність методології – це теж методологія як маніпулятивна технологія замовчування суб'єкта соціального замовлення на подібні наукові дослідження! Не секрет, що немала частка, зокрема, американських класиків обслуговувала потреби окремих приватних власників або їх кланів (вивчайте біографії!). Їх орієнтація на емпіризм – це редукція соціально-значимого до приватно-значимого (в логіці – загального до особливого, а то й часткового). Емпіризм в соціології – це надання методикам значення методології, перетворення процедур в світоглядні принципи.

Наука без методології – це наука особливого роду, а тому, якщо розглядати методологію цього роду, треба виявляти її, так би мовити, принципи, логіку та способи замовчання реальних соціальних проблем тощо. Наприклад, замовчують, що в США та в *країнах-партнерах* теоретичними розробками, спрямованими на управління соціальними процесами, займаються в структурах спецслужб.

На завершення згадаємо Г. Батигіна, як останнього класика з питань логіки та методології соціології. Навівши погляди П. Фейєрабенда, Н. Хомського, М. Фуко, що розкрили причини антигуманістичного та антигромадянського призначення наукової епістемі, співіснування наукового і соціального етосів як оксюморуна [14, с. 97-98], а також Е. Шілза, Е. Хьюза і Р. Мертона з їх твердженнями про тоталітарне суспільство, що пригнічує науку [14, с. 100], він пише про науковців, які в першу чергу захищають власні приватні інтереси: «Використання наукової і квазінаукової аргументації для захисту своїх інтересів, ймовірно, породжує соціальні феномени лженауки, паранауки, псевдонауки, або «розумну мову», вбудовану в «поле політики». Саме тут обговорюють питання практичної актуальності («Навіщо нам це треба?»), а публічні мовні стратегії переносять у дисциплінарну область. Хоча зовнішнє оснащення мови зберігається, її словник десемантизується: виникають численні «симулякри» і «бриколажи». Якщо проникнення ораторики [як стратегії переконливої мови, що підтримує рівність точок зору і переконань учасників комунікації] у дидактику руйнує її зсередини, то проникнення гомилетики [проповіді, орієнтованій на односторонній характер дискурсу, що не притускає зустрічної проповіді [15]] призводить до перетворення наукової дисципліни в символічну репрезентацію самої себе» [14, с. 101-102].

Так званий суспільний запит, а по суті, згідно структурі соціології у версії президента МСА М. Буравого, запит зі сторони прагматиків у вигляді представників ринку, політики, держави мало сприяє подальшій розбудові фундаментальної складової соціології. Не сприяє і не може сприяти, бо емпіричної соціології достатньо для розробки маніпулятивних стратегій!

Тому не дивно, що вже згаданий IV ВРСК привернув увагу своєю знаковою назвою – «Соціологія в системі наукового управління суспільством», що запропонована оргкомітетом, на чолі з Г. Осиповим. Тобто, це спроба повернення до традицій радянської соціології, надія, що влада повернеться до ресурсної підтримки соціологів заради власних інтересів, а вже заради науковців, можливо, – в другу чергу. Проте ані артефакти, ані симулякри аж ніяк не зникнуть серед продуктів соціологічного пошуку, адже на відміну від радянської соціології, яка, будучи класовою, служила суспільству, бо науковий етос і соціальний етос тут співпадали, сучасна служить капіталістичному класу і аж ніяк не суспільству і тому тут науковий етос і соціальний – докорінно протилежні, незважаючи на те, що велика кількість людей ще вірить в можливість стати щасливими через ринок і капіталізм. За таких умов і науковий етос не може орієнтувати науковців на класичну соціологію, тому тут немає навіть банальної боротьби за виживання, бо тепер діє принцип **виживай, хто може**. Про яку методологію за таких умов може йтися? Точніше, кожен собі методолог.

Зрозуміло, соціологія має брати участь в управлінні суспільством, та виникає питання: «В орієнтації на який клас?». А яка класова орієнтація науковців, така буде й наука, а яка наука – таке й суспільство, як і навпаки.

І Мертон це підтверджує. Читаємо: «В тій мірі, в якій функціональний аналіз повністю концентрує увагу на функціональних наслідках, він схиляється до ультраконсервативної ідеології; в тій мірі, в якій він повністю концентрується на дисфункціональних наслідках, він схиляється до ультрарадикальної утопії. «За своєю суттю» він не є ні тим, ні іншим» [1, с. 132].

Отака діалектика без діалектики, бо «ані зміни, ані сталість самі по собі не можуть бути дійсним об'єктом вивчення функціонального аналітика» [1, с. 133]. А що ж до матеріалістичного розуміння історії, то: «в своєму раціональному вигляді діалектика вселяє буржуазії та її доктринерам-ідеологам лише злобу та жах, так як у позитивне розуміння існуючого вона включає в той самий час розуміння його заперечення, його загибелі» [1, с. 131].

Отже, капіталіст боїться реального соціального розвитку, і тому можливі лише зміни (звісно функціональні, або розвиток без розвитку), бо хоча Джон і смертний, то капіталіст (разом з капіталізмом) – ні! Отака його ультрарадикальна утопія! А коли капіталіст боїться загибелі капіталізму, то його доктринери на чолі з мертонами – поготів.

Отже, щоб капіталізм був вічний, методологію треба знищити, а щоб її знищити, треба, щоб науковці знали своє місце, зрозуміло, в соціально-класовій структурі капіталістичного суспільства. Дякуючи Мертону, і ми тепер це зрозуміли.

І останнє. Та ситуація, що склалася на II конгресі САУ, а саме відсутність замовлень на виступи методологічного забезпечення розвитку соціологічного знання кращий *емпіричний* показник стану, в якому зараз перебуває наша наука. Отже, коли відсутність замовлень на виступи є прямим проявом ефекту відсутності, то цей текст – прямий його діалектичний наслідок, бо ми маємо хоча б розуміти, що з нами відбувається. А тоді буде і розвиток: як суспільства, так і соціологічної науки разом з усією гуманітаристикою. Отакий оптимізм вселяє в нас матеріалістична діалектика!

ЛІТЕРАТУРА: 1. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. – М : АСТ : Хранитель, 2006. – 874 с. 2. Яковенко А. Социология жизни как показатель методологического тупика современной социологической науки / А. Яковенко // Соціологія в ситуації соціальних невизначеностей : Тези доповідей учасників I Конгресу Соціологічної асоціації України. – Х. : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 12. 3. Российская социология как зеркало российской трансформации. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://0-stranger.livejournal.com/200137.html?thread=802761>. 4. Общество и социология: новые реалии и новые идеи – итоговый документ I Всероссийского социологического конгресса // Журнал социологии и социальной антропологии. Т. III. – 2000. – №4. – С. 5-6. 5. Интервью с А. Филипповым. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: ОРЕС.RU http://www.opes.ru/docs.aspx?id=224&ob_no=87755. 6. Программа IV Всероссийского конгресса социологов. Москва, 2-4 февраля 2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.all-russia-sc.ru/>. 7. Программа IV очередного Всероссийского конгресса социологов. Уфа, 23-24 октября 2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.isras.ru/files/File/congress2012/part50.pdf>. 8. Николаенко Л. Г. Идеологические мифы социологического операционализма: проблемы культуры социологического мышления. / Л. Николаенко // Проблемы розвитку соціологічної теорії : Матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуалізація ціннісних змін у сучасному суспільстві», 2 листопада 2012 р. (м. Київ). – С. 166-177. 9. Шпенглер О. Закат Европы. В 2-х томах. – Т. 1. – М. : Мысль, 1993. – 583 с. 10. Мангейм К. Идеология и утопия. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://polit.msk.su/>. 11. Джонсон Т. Теоретическая социология: условия фрагментации и единства / Джонсон Т., Дандекер К., Эшуорт К. // THESIS: теория и история экономических и социальных институтов и систем. – М. : НАЧАЛА-ПРЕСС. – 1993. – Т. 1. – Вып. 1. – С. 83-105. 12. Кармадонов О. Ю. Социологическая рациональность отсутствия в исследовании современного мира / О. Ю. Кармадонов // Социологические исследования. – 2008. – № 3. – С. 3-12. 13. Отрешко Н. Б. Трансформация эпистемологических оснований социологии: субъект, метод познания, картина социального мира. – К. : ИС НАНУ, «ВИПОЛ», 2009. – 268 с. 14. Батыгин Г. С. Наука в гражданском обществе // Ведомости Тюменского государственного нефтегазового университета. – Вып. 22. Идея гражданского общества. – Тюмень : НИИ ПЭ, 2003. – С. 97-108. 15. Хазагерев Г. Г. Система убеждающей речи как гомеостаз // Социологический журнал. – 2001. – №3. – С. 3-28.

УДК 316.1

ПУБЛИЧНАЯ СОЦИОЛОГИЯ КАК ОБЪЕКТ ИСТОРИОГРАФИЧЕСКОГО АНАЛИЗА

Городяненко Виктор Георгиевич – доктор исторических наук, профессор кафедры социологии Днепропетровского национального университета имени Олеся Гончара

Статья рассматривает актуальные проблемы эффективности взаимодействия социологии и общества. Обращается внимание на степень изучения проблем публичной социологии в специальной социологической литературе. Автор анализирует основные подходы и позиции ученых, изложенные в ходе обсуждения процесса становления социологии публичной сферы как отрасли знания. Сделана попытка систематизации источниковой базы обсуждаемой проблемы в рамках данного историографического анализа.

Ключевые слова: Публичная социология, социология публичной сферы, виртуализация публичной сферы, публичное пространство, публичная политика, социологический дискурс.

Стаття розглядає актуальні проблеми ефективності взаємодії соціології та суспільства. Звертається увага на ступінь вивчення проблем публічної соціології в спеціальній соціологічній літературі. Автор аналізує основні підходи і позиції вчених, викладенні в ході обговорення процесу становлення соціології публічної сфери як галузі знання. Зроблена спроба систематизувати джерелознавчу базу обговорюваної проблеми в рамках даного історіографічного аналізу.

Ключові слова: Публічна соціологія, соціологія публічної сфери, віртуалізація публічної сфери, публічний простір, публічна політика, соціологічний дискурс.

The article considers actual problems of the efficiency of effectiveness of interaction between sociology and society. Attention is paid to extent of studying of the extent of public sociology problems in special sociological literature. The author analyzes the main approaches and scientist's positions that were published during the process of formation of sociology of public sphere as branch of knowledge. Also the author makes attempt of systematization of source base of discussed problem in the context of given historiographic analysis.

Keywords: Public sociology, sociology of public sphere, virtualization of public sphere, public space, public politics, sociological discourse.

Социологии не только нужен публичный голос – её следовало бы заново изобрести для XXI века.

Ульрих Бек

В современном источниковедении социальных наук нет пока чёткого определения «социологии публичной сферы» как специальной отрасли знания, конкретного научного метода или набора политических технологий. Скорее всего «социология публичной сферы» – это определенный подход в социологии, форма интеллектуальной деятельности, которая предполагает вывести её за академические рамки и вовлечь в социологический дискурс широкую аудиторию. Сам термин в основном ассоциируется с Майклом Буrowым. Его официальное послание Американской Социологической Ассоциации в 2004 г. даёт нам краткое изложение его позиции. «Как зеркало и совесть общества, социология должна определять, продвигать и информировать, участвуя в публичных дискуссиях об увеличивающемся классовом и расовом неравенстве, новой гендерной власти, ухудшении состояния окружающей среды, рыночном фундаментализме, государственном и негосударственном насилии. Я верю, что миру нужна социология публичной сферы – социология, которая выходит за рамки академической жизни... И если социологии удастся спровоцировать общественную дискуссию во всех этих сферах, то это возродит дисциплину, даст нам второе дыхание... Наконец, критический взгляд, обращающий внимание на разрыв

между тем, что есть и тем, что могло бы быть, усиливает ценностную ориентацию социологии публичной сферы, которая показывает нам, что мир мог бы быть другим» [1].

Современный дискурс о публичной социологии вызывает массу вопросов, затрагивающих вне-академические цели социологии. Публичная социология поднимает вопросы о том, что такое социология, какие у нее должны и могут быть конкретные для общества цели. Ученные, продвигающие идеи социологии публичной сферы, пытаются подтолкнуть развитие социологической науки в сторону вовлечения в публичные и политические сферы, которые связаны, с общественной деятельностью, политической активностью, социальными движениями, институтами гражданского общества. Важно отметить, что публикации авторов ассоциируемые с публичной социологией, предлагают вдохнуть новую жизнь в социологию за счёт использования её эмпирических методов и теоретических идей при обсуждении не только настоящей социальной реальности, но и видения того, каким общество могло бы стать.

В этой связи М. Буровой в своих публикациях сформулировал видение социологии публичной жизни созвучной с идеями демократического социализма. В одной из своих статей он пишет: «Критическая работа с существующими утопиями – это интегральная часть проекта социологического социализма. Это видение социализма ставит человеческое общество и социальный гуманизм в свой центр, эти представления были центральными для Маркса, но они часто забывались до тех пор, пока их снова не актуализировали. Если социология публичной сферы и будет иметь прогрессивный вклад, то она должна постоянно чувствовать свою ответственность и связь с таким представлением о демократическом социализме» [1].

Однако, далеко не все, кто интересуется социологией публичной сферы, готовы согласиться с интерпретацией, которую предложил М.Буровой. После того как была поднята тема социологии публичной сферы, проект стал активно обсуждаться и критиковаться в сети интернет, на научных конференциях, в специальных академических журналах. Примечательно, что проект, предложенный М.Буровым был подвержен критике как со стороны «критической» социологии, так и со стороны представителей мейнстрима науки. Благодаря этим дебатам возник еще больший интерес к социологии публичной сферы и еще большее несогласие по поводу того, что такое социология публичной сферы и каковы ее цели.

Одним из самых заметных критиков социологии публичной сферы стал М. Дефлем (Университет Южной Каролины, США). Он утверждает, что социология публичной сферы не публична и несоциологична. Это не способ сделать социологию более доступной для общества и тем более не способ соединить социологию с демократическими институтами и политической жизнью. Безусловно, отмечает он, социологи должны быть публичными интеллектуалами. Но они должны и могут быть публичными только как представители науки, которой они занимаются, а не как политические активисты, левые или правые. В то же время социология публичной сферы, по мнению Дефлема, это попытка подмять социологическую науку под интересы политики особого толка, но не для того, чтобы усилить социологический активизм, а для того, чтобы свести социологию к социологическому активизму [1].

Живой интерес к публичной социологии на постсоветском пространстве вызвали доклады, изложенные на конференции (июнь 2008 г.) в государственном университете – Высшей школе экономики «Российская социология в публичном пространстве страны и мира». Конференция стала заключительным этапом работы школы для аспирантов Международной социологической ассоциации (МСА) и летней Фулбрайтской школы, объединила научный дискурс молодых специалистов, профессоров МСА и профессионального социологического сообщества.

Пленарное заседание открыл доклад М. Бурового «Будущее социологии: вызов рыночного фундаментализма производству знания». Докладчик определил современную ситуацию как «третью волну маркетизации, угрожающую самому существованию общества». Начавшаяся в конце XX века и набравшая полную силу в XI, она вызывает к жизни эпоху публичной социологии, подобно тому, как первая волна маркетизации в XIX веке породила утопические социологии, а вторая в XX веке – профессионально-прикладную социологию. Сталкиваясь с этой всемирной угрозой, подчеркнул М. Буровой, социологи имеют четыре выбора. Они могут выступить вместе с государством против рынка. Второй выбор – могут зарыть головы в песок, заявляя, что социологии нет дела до борьбы с рынком и, что им в первую очередь нужно уделять внимание выстраиванию нашей профессиональной репутации. Третья реакция исходит от критических социологов: они верят в способность критики, но у них нет аудитории для выслушивания их «трудно понятных горестных повестей». Четвертая реакция отказывается сотрудничать с рынком и государством; говорит, что наука без политики слепа, а критика без вмешательства пуста, и призывает социологов напрямую вовлечься в гражданское общество, пока оно не исчезло совсем. Этот вариант М. Буровой и назвал публичной социологией [2, с.150].

В обсуждении данных проблем приняли участие ведущие социологи В. А. Ядов, А. Г. Здравомыслов, Ж. Т. Тощенко, М. Ф. Черныш, Н. Е. Тихонова, А. Г. Яницкий, В. В. Козловский и другие. В заключительной части пленарного задания Е.Р. Ярская-Смирнова и П.В. Романов провели презентацию книги «Общественная роль социологии».

Названная книга представляет обмен мнениями известных российских (А. Алексеев, Е. Здравомыслова, П. Романов, Н. Романовский, В. Ядов, Е. Ярская-Смирнова и др.), британских (Э. Гидденс), немецких (У. Бек) и американских (М. Буровой, Д. Вон, А. Этциони) ученых по актуальным вопросам общественной роли социологии [3]. В издании обсуждаются проблемы практической пользы и статуса современной социологии в обществе, разделения труда в рамках социологической науки, ценностной позиции ученого. В дискуссии, начатой М.Буровым, социологи говорили о сложностях самоопределений, о роли исследований для осуществления позитивных сдвигов в публичной сфере, в жизни людей, социальных групп и организаций. Известные исследователи приводят аргументы, доказывающие сложность и значимость выполнения общественной роли, актуальные задачи социологии в современном глобальном мире и яркие иллюстрации публичной активности социологов.

Занятие публичной социологией, по мнению участников дискурса, требует от профессионала таких универсальных качеств, как умение грамотно проводить свои исследования и использовать результаты, полученные другими социологами, применять критическую перспективу к анализу как эмпирических фактов, так и теоретических допущений, использовать навыки презентации материалов – убедительно и понятно для разных аудиторий. Публичная социология позволяет слышать, ценить и включать голос общественности, признать собственный вклад в осмысление их личного практического опыта. Кроме того, по мнению авторов, альтернативы профессиональной занятости, в том числе и в области публичной социологии, должны ясно присутствовать не только в корпоративных дебатах о судьбе дисциплины, но и в учебных планах и рабочих программах.

Важно, в этой связи, переосмыслить и цели профессионального образования, и подходы к взаимодействию между академией и гражданским обществом, вовлекать студентов в дискуссии по злободневным проблемам и исследовательские проекты по вопросам неравенства и социальной политики, самим больше говорить о социальном исключении в обществе, бедности, правах человека, ограничениях в доступе к качественному образованию, здравоохранению и социальным услугам. Положительный опыт в этом плане накоплен на кафедре общей социологии Государственного университета - Высшая школа экономики (г. Москва). В 2011 г. здесь выпустили первую группу магистров по программе «Социология публичной сферы и социальных коммуникаций». Целью данной магистерской программы стала подготовка социологов, готовых к преподавательской, исследовательской работе и обладающих для этого, помимо специальных знаний, навыками коммуникации. В рамках данной специализации программа нацелена на подготовку специалистов как в области общей социологии, так и в смежных областях: аналитическая журналистика, менеджмент публичной сферы, гуманитарная экспертиза. В целом программа готовит экспертов в области социального маркетинга и публичной сферы, способных эффективно работать в различных общественных организациях, средствах массовых коммуникаций, отделах по связям с общественностью и т.п. [4].

Для историков новейшей социологии заслуживают внимания статьи, написанные учёными по итогам круглого стола, проходившего в рамках конференции Сообщества профессиональных социологов на тему «Социология в современном российском обществе: диагноз, тенденции и перспективы» (декабрь 2008 г.) [5].

Авторы обозначенных публикаций уточняют координаты «Публичной социологии» в прошлом и настоящем, описывают, какая социология нужна сегодня обществу, нужна ли публичная социология вообще. Не остались в стороне от обсуждений данной проблемы и украинские социологи. И.М. Попова, Д.А. Заяц и др. рассматривали комплекс актуальных проблем взаимоотношений украинской социологии и гражданского общества. Ими предложен ряд возможных решений исходя из концепта «публичной социологии», фундированного принципиальными положениями «делиберативной демократии» [6].

Особый интерес у специалистов вызвали опубликованные статьи о публичной социологии в журнале «Социологические исследования» (2009 г.) [7]. М. Буровой, М. Веверка, Ж. Тощенко, Н. Романовский высказали своё особое мнение по вопросу публичности социологии, какими формами публичного дискурса социология может выражать интересы социальных групп, делают выводы о том, что в ситуации взаимодействия социологии и общества следует говорить о публичной социологии как о

средстве их взаимовлияния, участия социологии в принятии официальных решений на всех уровнях общественной жизни.

Историографический анализ источников обсужденной темы позволяет обозначить степень научного интереса к проблеме не только социологов. В последние годы политологи, экономисты, праведы, историки издали ряд монографий, учебных пособий, научных сборников по вопросам публичной сферы и публичной политике [8]. Публичное пространство, опыт развития и взаимодействия гражданского общества и власти, публичная политика в условиях трансформации социума, проблемы формирования публичной сферы – это далеко не полный спектр актуальных вопросов, затрагивающихся авторами указанных публикаций. Данную проблематику продолжают освещать и статьи представителей других обществоведческих дисциплин [9]. Темы, освещающие публичную сферу как идеал политической культуры, публичную политику и местное самоуправление, публичную сферу и государственную публичную политику конечно же существенно дополняют изучение обозначенного социологического феномена.

И, наконец, заслуживают внимание публикации, помещённые в сети интернет [10]. Интерес их авторов разнообразен и многопланов. Одни освещают глобальную публичную сферу, другие – перемещённое поле публичной политики, третьи – публичную сферу в политической картине мира и т.п. Так или иначе они существенно дополняют общее знание и представление о процессе становления социологии публичной сферы как специальной отрасли знания.

В заключении следует подчеркнуть, что источниковая база обозначенной темы располагает достаточно серьёзным объёмом литературных источников. В то же время, указанные публикации говорят, что судьба публичной социологии в Украине, её шансы и перспективы – тема для дальнейшего разговора. Но чтобы такой дискурс продолжался, вероятно требуется предварительное понимание того, что собственно из себя представляет социология публичной сферы и каково её место в структуре социологической науки и в её истории. По-прежнему остаются вопросы для обсуждения: каково «публичное лицо» современной украинской социологии? Вправе ли социология влиять на общество, участвовать в жизни социальных групп, инициировать социальные изменения? Что входит в сферу публичной социологии? Какие методы в рамках публичной социологии больше подходят для разработки тех или иных проблем? По отношению к каким проблемам публичная социология сегодня возможна и необходима? Мало того, «социология публичной сферы» и «публичная социология», как уже отмечалось – не одно и то же. Нужны чёткие определения данным понятиям. В целом же, по мнению большинства авторов публикаций они едины в мнении о том, что социология публичной сферы обусловлена стремлением к истинным ценностям: социальной справедливости, экономическому равенству, правам человека, политическим свободам и просто к более лучшему миру.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Социология публичной сферы. [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org/wiki> 2. Шилова В.А. Конференция профессиональных социологов // СОЦИС. 2009. - № 11. – С.150-151. 3. Общественная роль социологии / Под ред. П. Романова и Е. Ярской-Смирновой. – М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, - 2008. – 176 с. 4. Магистерская программа «Социология публичной сферы и социальных коммуникаций». [Электронный ресурс] Режим доступа: <http://soc.hse.ru/47501/maq/> 5. Алексеев А.Н. Что такое публичная социология? [Электронный ресурс] А.Н. Алексеев – Режим доступа: http://cdclv.unlv.edu/drchives/articles/alekseev_public.html; Загубский С.А. Какая социология нужна обществу? В продолжение темы // СОЦИС. – 2009. - № 6. – С. 132-138; Крупец Я. Публичная социология без профессиональных социологов: в поисках новой утопии // Laboratorium. 2009. № 1. – С. 179-181; Подвойский Д. «Публичная социология» в прошлом и настоящем: уточнение координат. [Электронный ресурс] Д. Подвойский. – Режим доступа: http://polit.ru/article/2010/04/08/podvoysky_pub_soc/. и др. 6. Попова И.М. Публичность социологии // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. - № 8. С.14-20; Заяц Д.А. Возможна ли публичная социология в Украине? // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Вип.16. – Х.: ХНУ. – 2010. – С. 33-39. и др. 7. Буравой М. Что делать? Тезисы о деградации социального бытия в глобализирующемся мире // М. Буравой // СОЦИС. – 2009. - № 4. – С. 3-9; Веверка М. Некоторые соображения по прочтении статьи М. Буравой «Что делать?» / М. Веверка // СОЦИС. – 2009. - № 4. – С.9-13; Буравой М. Комментарий: за глобальную социологию низших слоёв? / М. Буравой // СОЦИС. – 2009. - № 4. – С. 14.-20; Тощенко Ж.Т. Публичная или профессиональная социология? / Ж.Т. Тощенко, Н.В. Романовский // СОЦИС. – 2009. - № 4. – С.20-30. 8. Красин Ю.А. Публичная сфера и публичная политика. Российские проблемы [Текст] / Ю.А. Красин // Россия в условиях трансформации. Историко-политологический семинар: Материалы. Выпуск № 25. – М.: Наука, 2002. -236 с.; Публичное пространство, гражданское общество и власть: опыт развития и взаимодействия. Редкол.: А.Ю. Сунгуров (отв. ред.) – М.: РАПН,

РОССПЭН, 2008. – 422 с.; Желтов В.В. Публичная политика: Учебное пособие, [Текст] / В.В. Желтов. – Кемерово: ГОУ ВПО «Кемеровский университет», 2004. – 216 с.; Третьяк О.А. Публічна сфера політики демократичного суспільства: теоретико-концептуальні засади і напрями структурної еволюції: [Монографія] / О.А. Третьяк. – Д.: Вид-во Дніпропетровського національного університету, 2012. – 376 с. и др. **9.** Беляева Н.Ю. Развитие концепта публичной политики: внимание «движущим силам» и управляющим субъектам [Текст] / Н.Ю. Беляева // Полис. – 2011. - № 3.- С. 72-87; Марченко Т.А. Публичная политика и местное самоуправление [Текст] / Т.А. Марченко, Е.В. Шилкина // Философия права. – Ростов н/д, 2002. - № 1. С. 47-51; Прохоров А. Публичная сфера: киноведение в пространстве дискуссии / А.Прохоров // Искусство кино. - № 4. – С. 23-27; Сысоева А.Б. Некоторые проблемы формирования публичной сферы в России [Текст] А.Б. Сысоева // Особенности постсоветских трансформационных процессов: Сб.матер. Всерос. научно-практич. конф. – Пенза, 2004. – С. 23-25; Тощенко Ж.Т. Субъекты публичной политики [Текст] / Ж.Т. Тощенко // Публичная сфера и государственная публичная политика в современной России: состояние, проблемы, перспектива. – М., 2000. – С.16-18; Риттер М. Публичная сфера как идеал политической культуры [Текст] / М.Риттер // Граждане и власть: проблемы и подходы. – М.: СП б., 2001. – С. 12-27 и др. **10.** Бак-Морс С. Глобальная публичная сфера? [Электронный ресурс] / С. Бак-Морс // Режим доступа: http://www.ereading.org.ua/chapter.php/1003983/1/KaraMurza_Sergey_:Seyvschie_smert_Kto_zakazyvaet_terror.html; Беляева Н.Ю. Предметное поле публичной политики. – [Электронный ресурс] / Н.Ю. Беляева. – Режим доступа: <http://www.hse.ru/news/avant/1262739.html>; Красин Ю.А. Российские проблемы публичного / Ю.А. Красин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gorby.ru/activity/conference/Show_450/view_23992; Ламов П. Публичная сфера и публичная политика: Определённость в понятиях [Электронный ресурс] / П. Ламов. – Режим досупа: http://alestep/narod.ru/lubin_public_politics.ht; Самаркина И.В. Публичная сфера в политической картине мира: структура, практика взаимодействия и векторы трансформации [Электронный ресурс]. Режим доступа: identity.Vcor.ru/Statyi/Samarkina_pupl_sferac.doc и др.

УДК 316.012

СОЦИОЛОГИЯ: ПРЕДЕЛЫ ВОЗМОЖНОСТЕЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНОГО КРИЗИСА

Яковенко Андрей Вячеславович – доктор социологических наук, доцент, профессор кафедры социологии Восточноукраинского национального университета имени Владимира Даля (г. Луганск)

В статье аргументируется необходимость учитывать границы возможностей социологической науки предупреждать и избегать кризисных явлений в обществе. Кризис современного неуклонно глобализирующегося социума рассматривается как квинтэссенция действия целого ряда факторов. Дается характеристика трем группам факторов, которые в значительной мере постоянно воспроизводят кризисные явления, в частности: традиционно-экономическим, традиционно-организационным и традиционно-личностным. Отстаивается позиция, что невозможность выхода глобального социального миропорядка за рамки милитаризованных форм экономической деятельности, сохранение авторитарных иерархических систем управления, в свою очередь опирающихся на противоречия, свойственные индивидуальным проявлениям человека, делают проблематичными постоянные попытки носителей социологического знания смягчить кризисное положение глобализирующегося общества.

Ключевые слова: социология, миссия, кризис, милитаризация, управление, личность.

У статті аргументується необхідність враховувати межі можливостей соціологічної науки попереджувати й уникати кризового стану суспільства. Криза сучасного соціуму, що неухильно глобалізується, розглядається як квінтесенція дії цілої низки факторів. Надано характеристику трьом групам факторів, що значною мірою постійно відтворюють кризові явища, зокрема: традиційно-економічним, традиційно-організаційним і традиційно-особистісним. Відстоюється позиція, що неможливість виходу глобального соціального устрою за рамки мілітаризованих форм економічної діяльності, збереження авторитарних ієрархічних систем управління, що у свою чергу спираються на протиріччя, притаманні індивідуальним проявам людини, роблять проблематичними постійні спроби соціологічної спільноти пом'якшити кризове становище суспільства, що глобалізується.

Ключові слова: соціологія, місія, криза, мілітаризація, управління, особистість.

The article gives arguments for the need to consider some kind of boundaries of social science's opportunities to prevent and avoid crisis in the society. The crisis of the modern steadily globalized society is suggested to consider primarily as the quintessence of a number of factors inherent in the social history of mankind. The author gives characteristics to three groups of factors that significantly consistently produce the crisis, in particular: the traditional economic, traditional organizational and traditional personal. Author maintains the position that inability of exit of the global social order beyond the militarized forms of economic activity, preservation of authoritarian hierarchical control systems based on the contradictions inherent in the individual manifestations of human nature, intricate sociologists' constant attempts to mitigate the crisis situation of globalizing society.

Keywords: sociology, mission, crisis, militarization, management, personality.

Уже само название II Конгресса САУ «Социология и общество: взаимодействие в условиях кризиса» предполагает оценку сопряжения систем координат социологической науки и социума, а также обуславливает необходимость исходить из существования кризиса как устоявшейся данности. Учитывая постоянные переживания социологов о развитии кризисных явлений и процессов, представляется значимым осуществить также попытку очерчивания реальных возможностей социологического знания во влиянии на данные кризисные тенденции. Это кажется важным и с позиций понижения «уровня самобичевания» в тех ситуациях, когда есть отчетливое осознание границ предпринимаемых усилий, и с учетом необходимости оппонирования коллегам, порой не в меру критически настроенным в адрес социологии. Конечно, речь не идет о стремлении находить оправдания низкой эффективности целого ряда социологических процедур. Однако не стоит брать ответственность за то, что лежит вне сферы влияния и

воздействия собственно социологических выкладок и многочисленных попыток представителей мировой социологической науки воздействовать на «правильное» развитие социальных отношений.

Актуальность поиска баланса между желаемым (проекты гуманного устройства миропорядка) и возможным (реальные социально-экономические условия, социально-психологические особенности людей и т.д.) тем более усиливается в период, когда глобализационные процессы с учетом их тотально проникающей коммуникативной составляющей с отчетливым динамизмом создают ощущение постоянно осуществляющихся кардинальных перемен, последствия которых можно только фрагментарно улавливать.

Как представляется, с достаточной степенью откровенности говорить о пределах возможностей социологической науки в период глобального кризиса не очень принято. Современные публикации по заявленной теме скорее отражают два противоположных настроения (если не сказать эмоциональных состояния), имеющих место среди социологов. Причем они (данные «антиподы») отчетливо характеризуют общую закономерность, присущую личностным позициям в отношении перспективы: с одной стороны, – скепсис (если не сказать пессимизм и отчаяние), с другой стороны, – сохранение веры в наличие разумной перспективы. В рамках международного социологического сообщества данную полярность (от отчаяния до надежды) неплохо демонстрируют известные публично выраженные в последние годы точки зрения Э. Гиденса и М. Буравого [1, 2]. Что же касается украинских социологов, то здесь скорее доминируют скептические настроения. С момента появления в журнале «Социология: теория, методы, маркетинг» содержательной подборки публикаций, посвященной, образно говоря, «судьбам социологической науки» [3,4], общий достаточно критический рефрен относительно возможностей социологии адекватно реагировать на изменяющиеся социальные процессы не изменился. Достаточно обреченно звучат и многие оценки относительно потенциала современной социологии в недавней публикации Б. Нагорного [5]. Сбалансированная и многоаспектная оценка социологического знания в глобализирующемся обществе имела место в недавнем докладе Президента САУ В. Бакирова на Харьковских социологических чтениях. При этом во всех вышеуказанных материалах и выступлениях не уделялось целенаправленного внимания именно пределам возможностей социологии, а превалировали в большей мере оценочно-аналитические характеристики, касающиеся самой социологической науки.

Главную цель публикации можно определить следующим образом: фиксация и рассмотрение основных факторов (социальных «порогов»), ограничивающих конструктивное влияние социологических разработок, направленных на смягчение кризисных тенденций, имеющих место при становлении глобального социума.

Примечательно, что даже в информационном письме, которое еще в начале весны 2013 года, по сути, дало старт подготовке ко II Конгрессу САУ, в качестве одного из ключевых проблемных вопросов указывался следующий: «Может ли социологическая наука реализовать свою миссию в условиях общественного кризиса и кризисного состояния своего развития?». Привожу данный вопрос в качестве иллюстрации изначального присутствия в нашем профессиональном сознании восприятия социологической науки, как имеющей некую социальную миссию. В нашем профессиональном сознании происходит постоянное инициирование оценок и даже эмоциональных переживаний, насколько данная миссия реализуема. Тем более очевидно, что соответствующую миссию социологическое сообщество налагает само на себя, и она не закреплена никакими нормами. Если же говорить предельно откровенно, то о данной миссии многие представители мирового и локальных сообществ никоим образом не догадываются. А, следовательно, социологи не могут даже получать своеобразные дивиденды от «популярности» в глазах, как раньше говорили, «международной общественности». Все, что нами осуществляется (и не осуществляется) – это исключительно дело нашей профессиональной и просто человеческой совести. Как хорошо известно, мы не можем себе позволить абстрагироваться от социальной действительности, что нередко свойственно представителям философских дисциплин; нет у нас возможности локализовывать свою профессиональную деятельность преимущественно индивидуальными аспектами человеческого существования, как это позволительно психологам; и уж тем более неприемлем для нас политический прагматизм, не говоря уже о цинизме политтехнологов, нередко выдающих себя за политологов. И в первом, и во втором, и в третьем случаях имеет место ограничение сфер и ракурсов проблем социума.

Затронем три фактора, ограничивающих пределы возможностей социологической науки каким-либо образом влиять на смягчение кризисных явлений глобального социума. Сознательно не станем изобретать каких-то новых определений с целью экономии времени, затрачивающегося на последующие расшифровки и неизбежную в таких случаях полемику относительно правомочности их употребления (степени адекватности, ресурса использования и т.д.). Ко всем трем факторам лишь добавим категорию

«традиційні», котра вряд ли вызовет больше разночтения в трактовках. Ее станем употреблять исключительно ради целесообразности оценки факторов в качестве устоявшихся, то есть имеющих место на протяжении практически всей так называемой истории цивилизации. Обозначим их как традиционно-экономические, традиционно-организационные и традиционно-личностные.

Под традиционно-экономическими факторами подразумеваются две известные доминанты экономических отношений, которые продолжают диктовать логику развития (политическую, социальную и даже культурную) современного глобального общества: прибыль как главная цель деятельности экономических, политических и индивидуальных субъектов и война как основание для развития корпоративных и глобальной экономик.

Сколько бы социологи (и, естественно, не только они) ни увещевали политиков, руководителей корпораций о пагубности ориентации на абстрагирование от гуманистических принципов и ценности человека, при повсеместном осуществлении практик его эксплуатации, рассредоточении индивидуальных творческих усилий – все подобного рода выкладки сохраняют вид морализаторских восклицаний. Мало того, они выглядят показателем едва ли не наивности социологов. Мировая торгово-промышленная система базируется исключительно на экономических показателях. И даже так называемые социальные показатели в большинстве случаев экономизированы. Чрезвычайно модный с определенного периода времени экологический уклон – не исключение. Напротив, под него весьма удачно подведена та же финансово-экономическая база, и он служит прекрасным поводом как для получения прибыли, так и для осуществления геополитических стратегий доминирования со стороны наиболее влиятельных субъектов международной политэкономической системы. И даже споры о том, кто в глобализирующемся мире выступает более эффективным менеджером – государство или транснациональные корпорации (У. Бек, Ф. Фукуяма) – или же вполне правомерная критика в адрес рынка и государства по поводу их игнорирования интересов личности и общества (М. Буравой) не приближают нас к коррекции общего (стратегического) направления глобального социально-экономического развития, в основании которого продолжает лежать отношение к человеку как к ресурсу (пусть даже образованному и умеющему «культурно» отдыхать) [2, 6, 7]. Многие же благие устремления, выражаемые и академически, и патетически в отношении необходимости перехода к иной системе ценностей и социальных координат, выраженные даже в период вселенских военно-гуманитарных катастроф (например, П. Сорокин) не очень тронули (и до сих пор не особо впечатляют) мировой управленческий класс [8]. И пока под «гуманитаризм» не подведут сугубо экономические интересы (а таких широко известных и поддерживаемых проектов не наблюдается), будут иметь место экономико-экспансионистские практики, а социологи в который раз станут констатировать катастрофизм и разрастание кризиса во все более глобальных масштабах.

Наиболее дегуманизированным показателем данного кризиса будут в очередной раз выступать мелкие, средние и крупные военные операции. Война сама по себе для последовательных гуманистов – наиболее угнетающее проявление фатальности многих усилий, предпринимаемых для создания реально демократических и социально ответственных систем мироустройства. И сохранение милитаризации как основания для роста экономических показателей – демонстрация тупиковости прекраснотушных помыслов гуманистов. Здесь вполне уместно развернуто процитировать того же П. Сорокина, чтобы убедиться в незыблемости (традиционности) принципов милитаризации: «Основные институты современного общества пропитаны тем же милитаризмом, непрерывно генерируя межличностные, гражданские и межгосударственные конфликты. Частная собственность с ее неизбежным расслоением на чрезмерно богатых и крайне несчастных постоянно воспроизводит преступность, классовый антагонизм и войну классов. Государство с его голой политикой силы макиавеллевского *raison d'etat* (смысл государства – фр. – прим. переводчика) – это открыто милитаристский институт, не сдерживаемый ни единой из норм этики, обязательных в личном поведении... Даже семья, поскольку она внушает детям культ семейного эгоизма, силы и «успеха» – насквозь пронизана тем же милитаристским духом. Наконец, почти все наши институты прививают чувственную власть и успех как высшие добродетели. Они методично насаждают «боевой дух» у всех со дня рождения до дня смерти» [8, с. 5]. В качестве нелюбимой иллюстрации современной ситуации можно привести недавно обнародованные данные Стокгольмского международного института исследования проблем мира, ссылаясь на которые приходится «радоваться» незначительному снижению суммарного уровня расходов на вооружение: «Всепланетарная гонка вооружений впервые в XXI веке неожиданно сбавила обороты. Мировые военные расходы всего на полпроцента, но все же сократились в 2012 году. В абсолютных цифрах расходы всех стран в этой сфере составили 1,75 трлн. долларов... Основным «виновником» оружейной стагнации стали США, где военные

расходы упали на 6%, составив за год 682 млрд. долларов. Правда, по сравнению с 2001 годом эти расходы все равно остались выше на 69%. Компенсацией американской экономии в 2012 году стало повышение военного бюджета в Китае, увеличившем расходы в этой сфере на 7,8%, и в России, увеличившей их на 16%. Подняли траты на оружие многие страны в Азии, Восточной Европе, на Ближнем Востоке, в Северной Африке и Латинской Америке. Военные аналитики видят в этом начало изменения баланса в мировых военных расходах в сторону развивающихся регионов» [9].

Социологи могут лишь констатировать общий характер развития тенденции, направленной на постоянную эскалацию силового противостояния, а затем детализировать его составляющие. Однако никакие содержательные и точные аналитические доклады, записки относительно, например, использования новых видов вооружений, включая передовые коммуникационные, кибер-, био-, нейро- и прочие технологии, не дают нам возможности представлять будущее иначе, нежели в качестве фатально кризисного. Если человечество с динамикой и масштабами, достойными куда лучшего применения, совершенствует средства самоуничтожения безвыходность ситуации почти очевидна, а дальнейшее развитие кризиса, требующего разрядки (или серии разрядок), неизбежно.

Говоря же о традиционно-организационных ограничителях, вкратце повторю позиции уже высказанные в ряде предыдущих публикаций [10, 11]. Нет оснований тешить себя иллюзиями и закрывать глаза на очевидное: многочисленные описания демократических, коллегиальных и им подобных принципов управления применительно к деятельности глобальных корпораций и тем более на уровне межгосударственных отношений – утопия для специалистов и неплохая сказка для студентов экономических факультетов. Без жесткого единоначалия, без волевого компонента первого должностного лица (первых должностных лиц) организационная структура оказывается недееспособной. Учитывать мнения, оценки экспертов – вся эта атрибутика важна и значима. Однако до сих пор принцип умеренного косвенного, а чаще всего, – жесткого прямого диктата – остается незыблемым. Современный глобализированный мир, как и предшествующий, якобы неглобализированный, – это мир иерархий, где главные фигуры, независимо от того, известны они широкому кругу «общественности» или нет, принимают решения (в абсолютном большинстве случаев – закрытые), влияющие на общую канву развития человеческой цивилизации. И в системе данной иерархии самоочевидно, что социологи играют, мягко говоря, второстепенную роль.

В задачи первых лиц входят (и всегда входили) не общегуманистические рассуждения, а обеспечение жизнеспособности (как минимум) и развития (как оптимум) своей организации. А это возможно исключительно при соблюдении правил поведения, направленных на подавление конкурентов, с использованием всего спектра возможностей, включая и отнюдь «не гуманные» приемы. Преодоление тоталитаризма организаций (в любой сфере) – также достаточно несбыточная мечта гуманистически ориентированных интеллектуалов. Само же наличие тоталитарных принципов управления – активная почва для воспроизводства кризисов. Внешне сверхиндивидуализированное общество периодически не может критически не реагировать на различные формы «подавления». Однако у социологов нет действенных рецептов против перехода от отчетливо иерархической системы к относительно демократической, консенсусно-коллективистской. И отсутствуют они прежде всего по причине третьего компонента, в который упираются все наши социально ориентированные идеи, призывы, локальные и глобальные инициативы. Речь идет о заявленном выше традиционно-личностном факторе. И здесь ключевое противоречие обозначено очень давно. А социологи являются лишь одними из правопреемников в плане его фиксации и изучения: на одном полюсе – инициативная, социально ответственная и гуманистически ориентированная личность, а на ином, напротив, – пассивная, социально безответственная и агрессивная особь. Судя по многим историко-эмпирическим фактам, перевес явно на стороне последней ипостаси человека. И говорить об обреченности глобального социума на перманентные кризисы, несмотря на все увещевания социологов, приходится, признав: до сих пор большинство индивидов инертны, завистливы, неумно и нередко безосновательно амбициозны, ориентированы преимущественно на удовлетворение весьма примитивных желаний, включая многочисленные девиантные формы и виды самоутверждения. Именно на данном «ядре» базируются затем и жесткие иерархии, обуздывающие и одновременно ретранслирующие все эти комплексы и порочные проявления, а также глобальные экономические системы «милитаризированной прибыльности» как своеобразная квинтэссенция реализации склонности к примитивным потребностям, ценностям и целям. В этой связи позволю себе не согласиться с П. Сорокиным и его сторонниками, полагавшими, что были моменты человеческой истории, когда чувственная форма не доминировала в системе общественных отношений. Попытки представить исторические отрезки, где бы она

(чувствена форма) не виступала в якості основної, виглядають неубедливими. А якщо навіть і признати право на існування високоцінних орієнтованих форм, то виникає закономірний запитання: чому дані позитивні соціальні практики не закріпились і не стали в наступному домінуючою тенденцією розвитку глобального соціума?

Врешті, соціологи в повній мірі не можуть стати на ґрунті признання тези про значущість «порочності» природи людини. Позитивістський настрої соціологічної науки, якби відхилення від нього не відбувались, зберігає свою цінність. І справа не в позитивізмі, а в тому, що соціологи вимушені повинні здійснювати свою діяльність в іпостасі «вероятності надії». Переживання про гуманізм, спроби постійно нагадувати про більш розумну траєкторію суспільного становлення – це, безумовно, найважливіші і цінніші «точки опору» соціологів постійній тязі людства до практики «розвитку за допомогою кризисів». Саме завдяки такій позиції відбувається, хоча і достатньо локалізоване (можливо, обречене) опонування причинам і логіці кризисного розвитку. В той же час практика показує, що сукупність всіх трьох позначених факторів з неминучістю приведе до вироблення кризисних ситуацій регіонального і глобального характеру, тяготінню до достатньо спрощених і дегуманізованих способів їх подолання. Політико-економічний цинізм продовжить брати гору над будь-якими загальногуманістическими посланнями і побажаннями.

Чувство безсилля при наявності певних соціально-історических знань не може не накладувати свій відбиток на оцінку перспектив розвитку суспільних процесів. Даний об'ємний теоретико-прикладний досвід підказує, що, скоріше за все, буде мати місце прагнення звертатися до простих (жорстких і жорстоких) рішень в ускладнюючихся умовах. А соціологи знову стануть «посипати голову пелом», розподіляючи свою відповідальність за відбуваюче, з усіма іншими совісливими і нерівнодушними.

В висновок відмічу, що, природно, ніхто не пропонує розписуватися в безсиллі соціології. Але нерідко признання меж можливостей і відповідальне розуміння, що ти можеш і чого не можеш – більш чесна позиція, ніж перебування в стані «наївно» віруючого, не бачущого меж між бажаним і можливим. «Наївність» завжди очевидна і для сторонників, і для опонентів. А значить – дана «наївність» як невідповідність між реальністю і приукрашеними її характеристиками в будь-якому випадку стане ще одним справедливим (з усіх точок зору) упреком до соціологічного професійного колективу.

Говорячи про зростаючий кризис, є всі підстави стверджувати, що відбувається не новий кризис, а загострення всього комплексу старих суперечностей, які в силу впливу цілого ряду причин виглядають все більш і більш відповідально і фундаментально. І ключову роль в углиболенні кризисних явищ продовжують грати історически закоренені установки, доведені до абсурду глобальною економізовано-милітаризованою системою. Врешті очевидно, що практика боротьби за виживання, породивша війни як основний спосіб досягнення цілей, продовжує мати місце і в сучасному світі, стверждаючи себе як гуманний. Усовершенствование засобів знищення (і самоунищення), безпощадне суперництво за фактичну монополізацію ресурсів, дозволяюче уникати конкурентів або повністю контролювати їх дії, не рахуючись з кількістю жертв, залишається домінуючою політикою всіх, хто отримує можливість брати участь в битві за глобальне переважання. Має місце виключне переважання сили (через властні повноваження, економічну, фінансову, військову силу і т.п.). Соціологи в такій системі координат вимушені перебувають в положенні моралізаторів і увещувачів.

Самочевидна проблема вибору неагресивної і загальнозгодуваної стратегії дії з урахуванням відомого базису обмеженості і лєності масового свідомості, просяпаючогося в хвилини особливої небезпеки і лихорадкою шукаючі радикальні (швидкі і зовнішні рішучі) способи виходу з казючогося безвихідного положення. І скільки б соціологи ні переконували суспільство (і в лицю його «перших» керівників, і звертаючись до представників громадянського суспільства) про необхідність уникати звичайно-милітаризованих форм свідомості, авторитарних способів управління (тепер уже і в глобальних масштабах), а також від технологічно вдосконалих на протязі успішних історических епох способів подолання кризису через розв'язування ще більшого кризису, поки дані зусилля скоріше марні.

Відомо, що дана позиція виражалася, опираючись на корпоративну ґрунті, свідомо «випячиваюча» роль соціології і соціологів. При цьому не варто цю позицію сприймати як

попытки приуменьшать значимость деятельности представителей и других гуманитарных наук, неравнодушных к траекториям развития глобального социума. Равно как и отсутствует стремление выступать в качестве «вечных критиков». Однако подчеркнем еще раз: публично о своей ответственности за происходящий кризис заявляет исключительно социология. Поэтому у ее представителей есть определенное моральное право гиперболизировать свою роль, в том числе и в процессе осознания степеней возможности/невозможности его (глобальный кризис) смягчать, локализовывать и т.д.

Фатальность ситуации для социологического знания усугубляется тем, что социология не может быть «молитвой», «заклинанием», а в лице своих представителей «религиозным орденом» или «собирабельным Мессией», перманентно декларирующим очередные постматериалистические заповеди, понимая ограниченность подобного рода действий. Но наряду с этим социология не может и уклоняться от по сути миссионерской деятельности, отчетливо осознавая, что тем самым обречена постоянно «подставляться» под беспощадную критику.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Гидденс Э. К социологическому сообществу / Э. Гидденс // Социологические исследования. – 2007. – № 9. – С. 4-5. 2. Буравой М. За публичную социологию [Электронный ресурс] / М. Буравой ; [пер. с англ. А. Балджи под ред. Е. Ярской-Смирновой и П. Романова] // Общественная роль социологии. – М. : Вариант, ЦСПГИ, 2008. – С. 8-51. – Режим доступа : <http://publicsphere.narod.ru/Burawoy.pdf>. 3. Костенко Н. Место и время социологии / Костенко Н., Макеев С. // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 11-32. 4. Тарасенко В. Научный интеллект социологии / В. Тарасенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2008. – № 1. – С. 33-49. 5. Нагорный Б. Социология и новая реальность / Б. Нагорный // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. Випуск 18. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 13-17. 6. Бек У. Что такое глобализация? / У. Бек ; [пер. с нем. А. Григорьева, В. Сидельника / общ. ред. и послесл. А. Филиппова]. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с. 7. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке / Ф. Фукуяма ; [пер. с англ. О. Э. Колесникова, Н. Г. Кротовской и др. / под общ. ред. О. Э. Колесникова]. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. – 220 с. 8. Сорокин П. А. Условия и перспективы мира без войны / П. А. Сорокин; [пер. с англ. Н. В. Романовского] // Социологические исследования. – 1999. – № 5. – С. 3-11. 9. Надеждин Д. Гонка вооружений споткнулась / Д. Надеждин [Электронный ресурс] // Официальный сайт газеты «Комсомольская правда». – Режим доступа : <http://www.kp.ru/daily/26063/2971631/> 10. Яковенко А. В. Авторитаризм как управленческая фатальность / А. В. Яковенко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Збірник наукових праць ДонДУУ. Серія «Соціологія». Т. XL. Вип. 145. – Донецьк : ДонДУУ, 2010. – С. 175-183. 11. Яковенко А. В. Сміслові настанови у сфері трудової діяльності – перманентна криза / А. В. Яковенко // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : Збірник наукових праць ДонДУУ. Серія «Соціологія». Т. XVI. Вип. 258. – Донецьк : ДонДУУ, 2010. – С. 55-60.

СОЦІОЛОГІЧНА ТЕОРІЯ ЯК ДИСКУРСИВНА ФОРМАЦІЯ: ОБҐРУНТУВАННЯ МОЖЛИВОСТЕЙ ТА ПЕРСПЕКТИВ ДИСКУРСИВНОГО ПІДХОДУ ДО АНАЛІЗУ СУЧАСНОЇ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ТЕОРІЇ

Соболевська Марина Олександрівна – кандидат соціологічних наук, доцент, докторант кафедри теорії та історії соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена визначенню перспектив і можливостей дискурсивного підходу в аналізі сучасної соціологічної теорії. Через визначення специфіки соціологічного підходу до розуміння і тлумачення дискурсу пропонується розгляд сучасної соціологічної теорії як дискурсивної формації. Поняття «дискурсивна формація», запропоноване М.Фуко, визначається як певна єдність пізнавальних практик, що підтримують і підтримуються специфічним режимом виробництва знання, і, разом із тим, визначає можливі способи міркування про реальність, виключаючи інші. Дискурсивний підхід до аналізу соціології та сучасної соціологічної теорії дозволяє представити останню як динамічне утворення, що знаходиться в ситуації постійних змін і перетворень. Таке розуміння теоретичного знання в соціології більшою мірою відповідає викликам сучасності, оскільки замінює класичне уявлення про науку як чітко означену та кодифіковану дисципліну на рухомі, але відносно автономні дослідницькі поля, що утворюються пізнавальними практиками експертів.

Ключові слова: сучасна соціологічна теорія, дискурс, дискурсивний підхід, дискурсивна формація.

Статья посвящена определению перспектив и возможностей дискурсивного подхода в анализе современной социологической теории. Посредством определения специфики социологического подхода к пониманию и толкованию дискурса предлагается рассмотрение современной социологической теории как дискурсивной формации. Понятие «дискурсивная формация», предложенное М. Фуко, определяется как конкретное единство познавательных практик, поддерживающих и поддерживаемых специфическим режимом производства знания, и, вместе с тем, определяет возможные способы рассуждения о реальности, исключая другие. Дискурсивный подход к анализу социологии и современной социологической теории позволяет представить последнюю как динамичное образование, находящееся в ситуации постоянных изменений и преобразований. Такое понимание теоретического знания в социологии в большей степени отвечает вызовам современности, поскольку заменяет классическое представление о науке как четко обозначенной и кодифицированной дисциплине на подвижные, но относительно автономные исследовательские поля, образующиеся познавательными практиками экспертов.

Ключевые слова: современная социологическая теория, дискурс, дискурсивный подход, дискурсивная формация.

The article is devoted to the prospects and possibilities of discursive approach to the analysis of contemporary sociological theory. Through the determination of the specific sociological approach to understanding and interpretation of discourse it gives a review of contemporary sociological theory as a discursive formation. The concept of «discursive formation», Foucault suggested, is defined as a certain unity of cognitive practices that support and are supported by a specific mode of knowledge production, and at the same time determines the possible ways of speaking about reality, and the exclusion of others. Discursive approach to the analysis of sociology and contemporary sociological theory allows us to represent it as a dynamic unit in situations of constant change and transformation. Such an understanding of the theoretical knowledge in sociology more responds to challenges of our time, since replacing the classical notion of science as a clearly defined and codified discipline on mobile, but relatively autonomous research field produced by cognitive practices of experts.

Keywords: contemporary sociological theory, discourse, discursive approach, discursive formation.

Одним із радикальних зсувів у соціології ще на початку ХХ ст. стала зміна соціологічних парадигм, яка виявила себе, зокрема, через істотне зниження рівня теоретичних намірів соціологів. Претензії соціології на статус універсальної синтетичної науки, яка пізнає «суспільство в цілому», «соціальне як таке» або «цілісну історію людства», здається, залишилися в минулому, так само, як і ідея уніфікації теоретичної мови соціології.

Серед соціальних мислителів завжди були такі, які вважали необхідним створення для соціології єдиних теоретичних рамок *sine qua non* її наукової репутації. Однак були й інші, які підтримували

розмаїття нових теоретичних підходів, теоретичного плюралізму. Оскільки сама соціальна реальність багатогранна, наголошували вони, закріплення в соціології будь-якої єдиної теоретичної позиції свідчило б про авторитарне пригнічення всіх конкуруючих з нею ідей. Єдине бачення соціальної реальності можливе лише за умов тоталітаризму. І якщо в суспільстві існує неоднорідність поглядів і життєвих стилів, то й соціологія має характеризуватися розмаїттям наукових підходів.

Так, за визнанням В. Танчера, «соціологічна теорія сьогодні становить собою сукупність окремих теоретичних узагальнень різних сторін і сфер суспільного життя, на яких зосереджують свою увагу ті чи інші дослідницькі напрямки» [1, с. 4]. Якщо теорія є центром, ядром наукової дисципліни, то соціологію можна вважати «поліцентричною», «мультипарадигмальною» наукою. Адже аналіз суспільної проблематики, відбувається саме на базі певної традиції, розробленої в межах конкретної школи чи теоретичного напрямку, з огляду на них визначається стиль і спрямованість теоретизування, а також відповідний спосіб концептуалізації. Мультипарадигмальність соціології передбачає одночасне існування рівноправних і взаємодоповнювальних концепцій, дослідницьких традицій тощо. Пізнавальний і нормативний сенс парадигм у соціології так само, як і в інших галузях науки, визначає гносеологічну поведінку соціологів, які прагнуть з їхньою допомогою вирішити певні пізнавальні завдання.

У ситуації мультипарадигмальності важливою стає проблема теоретичної єдності соціології та різних дослідницьких напрямів, представники яких по-різному трактують предмет соціології, цілі та методи наукової діяльності. Розбіжності в трактуванні предмета соціології можуть і не створювати проблеми, якщо соціологи досліджують різні явища і процеси. У такому разі їх дослідження в сукупності дають картину різноманіття форм соціальної обумовленості явищ, а результати досліджень, що проводяться в рамках різних наукових підходів, лише доповнюють одне одного. Але в сучасній соціології прихильники різних парадигм часто досліджують одні й ті ж самі явища і процеси але при цьому отримують протилежні висновки, а результати досліджень іноді виявляються взаємовиключними.

На подолання цієї проблеми була спрямована розробка інтегративних парадигм - створення загальносоціологічної теорії як єдиної і логічно несуперечливої системи понять і тверджень. Саме тому іншою прикметною ознакою розвитку соціології у ХХ столітті став відхід соціологічного теоретизування від догматизму та його рух до синтезу. У сучасній соціології відбувається не руйнування теорій та відкидання парадигм, а скоріше навпаки, за визначенням П. Штомпки: «пошук синтезу, примирення, взаємних відкриттів, багатовимірних підходів і різноманітних поглядів» [2, с. 19]. Усвідомлення ідеї складності й гетерогенності соціальної дійсності логічно приводить до прийняття багатовимірності синтетичного теоретизування, завдання якого – створення картини радикальних змін, що сягають самої суті соціальної організації.

Тенденція до синтезу в сучасній соціологічній теорії, витоки якої сягають 1960-х років, продовжує розвиватися і стає панівною у наш час. Та чим сильніше вона виявляється, тим більше проблем і питань викликають концепції теоретиків, які її дотримуються. Очікувана єдність поглядів поки що залишається недосяжною. Різні шляхи синтезу, що пропонуються, так само відрізняються один від одного, як і конкуруючі теорії. Парадоксально, але прихильники єдності самі не є однастайними. Погоджуючись з приводу структурного й діяльнісного поглядів на соціальний світ та необхідності подолання протиріч, що виникають при виборі холістичної або індивідуалістичної перспектив, вони не дійшли згоди, яким чином можна поєднати ці погляди на суспільство. Проблема пріоритету того чи іншого боку переноситься в іншу площину – площину пріоритетного напрямку для синтезу.

Сучасні спроби синтезу, на думку відомого американського теоретика Дж. Рітцера [3, с. 24], більш органічні й чітко визначені. Серед таких концепцій можна відзначити теорію структурації Е. Гіденса, теорію «соціальних систем» Н. Лумана, теорію «соціальних акторів» А. Турена, теорію «соціального становлення» П. Штомпки, теорію «подвійної морфогенези» М. Арчер, теорію «соціальної практики» П. Бурдьє тощо. Сам цей перелік назв указує на те, що сьогодні можна говорити не про один «великий» синтез, а про багато «синтезів», які часом навіть важко перерахувати. Особливістю сучасного теоретизування в галузі створення синтетичної соціологічної теорії є те, що ці «синтези» здійснюються з чітко визначених концептуальних позицій (неофункціоналізм, постструктуралізм, системна теорія тощо).

Крім того, нові теорії менше зосереджуються на якомусь одному рівні соціального аналізу, у них значно більше уваги приділяється взаємодії різних рівнів. З огляду на такий високий інтерес до синтезу в сучасній соціологічній теорії, колишні спроби створення загальної соціологічної теорії (наприклад, структурний функціоналізм) визнаються малопродуктивними. Попередні ідеї «великого» синтезу зазнали критики з боку впливових сучасних течій неомарксизму, постструктуралізму, постмодернізму.

Соціологія прагне пояснити предмет свого дослідження через представлення різноманіття соціальних основ і включеності цього предмету у соціальну практику, соціальні відносини. Однак різноманіття альтернативних дослідницьких підходів стоїть на заваді розробки єдиної загальної соціологічної теорії. І хоча ідея інтегративної соціологічної теорії не оминається увагою сучасних дослідників, розробка єдиної несуперечливої системи понять і тверджень як основи соціологічного пізнання залишається для теоретиків лише недосяжною мрією. Інший спосіб представлення сукупності різноманітних пізнавальних стратегій як певної цілісності, що пов'язана не єдністю і логічною несуперечністю базових принципів і тверджень, а намагається врахувати всього різноманіття дослідницьких підходів, виходить із дещо іншого уявлення про теорію та принципи її організації. Такий підхід базується на концепції розгляду суспільства як сукупності дискурсів, а соціологічна теорія у цьому випадку може бути представлена як *специфічна дискурсивна формація*.

Отже, **мета даної статті** – обґрунтування можливостей застосування принципів дискурсивного підходу до аналізу сучасної соціологічної теорії, яка розглядається як дискурсивна формація.

В сучасній гуманітаристиці, мабуть, важко знайти менш популярне, але разом із тим настільки неоднозначне поняття як дискурс. Акумулявавши здобутки наукових розвідок із різноманітних сфер гуманітарного знання, це поняття приховує у собі скоріше більше несвідомих конотацій, ніж чіткого розуміння про те, що мається на увазі. Розмаїття тлумачень та контекстів використання – починаючи із безпосередньої сфери його виникнення та оформлення в межах лінгвістичних досліджень і завершуючи пошуками емпіричних еквівалентів у межах соціологічного пізнання – важко співвіднести із гармонійною поліфонією. Саме тому, прояснення і визначення контекстів, в межах яких буде здійснюватись подальше використання цього поняття, і стає одним із важливих завдань дослідження.

Як зазначає російський дослідник М. Макаров [4, с. 84] поняття «дискурс» – одне з ключових у лінгвістиці та сучасних соціальних науках – припускає не лише варіанти вимови (із наголосом на першому чи другому складі), але й множину наукових інтерпретацій.

Так, британська дослідниця Дебра Шифрін [5, с. 20-43] пропонує розрізняти три основних підходи до поняття дискурсу, що сформувались у межах лінгвістики.

Перший, що здійснюється з позицій формальної або структурно-орієнтованої лінгвістики, визначає дискурс як «мову вище рівня речення або словосполучення». Таке доволі просте й формалізоване визначення абсолютно не бере до уваги площину формування сенсів, змістовний зв'язок, що лежить в основі формування речень та словосполучень. Маючи безсумнівні переваги для побудови ієрархій, виділення одиниць в межах цілісної системи, звертаючи увагу на визначення типів відносин між ними та правил їх конфігурації, такий формалізований аналіз обходить стороною розгляд зовнішніх контекстів та передумов, які визначають специфіку дискурсу як такого. Саме тому надмірна абстрактність аналізу, що стає характерною ознакою такого формалізованого підходу, спричинює його обмеженість, особливо, якщо це стосується аналізу звичайної взаємодії.

Другий підхід апелює до функціонального визначення дискурсу як «будь-якого використання мови» (*language in use*). Такий підхід прив'язує поняття дискурсу до функціонального визначення статусу мови у суспільстві та тих широких соціокультурних контекстів, які визначаються цим функціональним статусом. Запропоноване функціоналістське визначення замість уточнення змісту поняття переключає увагу дослідника на ще більший контекст його використання, коли за одним поняттям слідує інше і так до нескінченності. Розкриваючи змістовний зв'язок між поняттями та задаючи певні контексти їх використання такий підхід залишає поза увагою структурні аспекти аналізу дискурсу.

У лінгвістиці виокремлюється також третій підхід до визначення поняття «дискурс», який, беручи до уваги два попередні визначення, підкреслює взаємодію функції та форми, розглядаючи «дискурс як висловлювання» (*discourse as utterances*). Таке визначення передбачає, що дискурс є не примітивним набором ізольованих одиниць мовної структури, а «цілісною сукупністю функціонально організованих, контекстуалізованих одиниць використання мови» [4, с. 86].

Залишивши подальші лінгвістичні дискусії щодо визначення змісту терміну «дискурс» на совість лінгвістам, зосередимось на ідеї того, що дискурс – це не лише спосіб висловлення думок, мовленева діяльність, але також сукупність комунікативних дій, які передбачають як артикуляцію певних соціальних уявлень, що лежать в основі такої діяльності, так і певний комунікативний ефект – рух від того, хто говорить до того, хто слухає (від лат. *discurro* - бігати туди і сюди). Саме такий комунікативний аспект функціонування дискурсу привернув особливу увагу до цього поняття представників іншої галузі знання – філософії.

Комунікативний аспект дискурсу як ланки, що пов'язує того, хто говорить із тим, хто слухає, де кожне висловлювання отримує свій сенс в залежності від попереднього і того, що слідує за ним, знаходить

своє відображення у працях сучасних німецьких філософів Ю. Габермаса та К.-О. Апеля [6; 7], які інтерпретують дискурс як місце комунікативної раціональності, як специфічний вид комунікації, спрямований на осмислення та аргументацію суб'єктами дії мотивів, намірів, очікувань.

Якщо німецька філософська традиція фокусує увагу на раціональних аспектах дискурсу як комунікативної взаємодії, то центром уваги французьких філософів у ХХ столітті стають несвідомі та ідеологічні механізми функціонування дискурсу. Так, Л. Альтюсер, поєднуючи марксизм із структуралізмом, закликав відкривати те, що приховано у самому тексті, аналізуючи зв'язок між текстом і ідеологією, яку він несвідомо приховує. Дослідження процесу ідеологічної деформації дискурсу, на думку послідовників Альтюсера, мало привести до реальної демістифікації, а разом із нею покласти початок перетворенню самого суспільства [8].

У той час як альтюсеріанський напрямок розгляду дискурсу прагне відкрити приховані сили, що закладені в текстах, інший французький автор – М. Фуко – зосереджує свою увагу на дискурсі як способі висловлювання та механізмах його інституціональних обмежень. Згідно М. Фуко, дискурс виступає історичною організацією мовленевої діяльності, яка обумовлює саму предметну сферу дискурсу та відповідні їй соціальні інститути. Під дискурсом він розуміє множинність висловлень, які належать до певної «дискурсивної формації» [9], тобто дискурс – це мовне вираження певної соціальної практики, яка упорядкована та систематизована особливим способом використання мови, зумовленим певною ментальністю, яка ідеологічно укорінена та історично обумовлена.

Дискурс, згідно Фуко, має подвійну природу і може бути представлений як свідомо мовленева діяльність, що підпорядковується певним правилам, а також - як несвідоме, що таку діяльність структурує. Соціокультурні норми мови визначають і організують те, що можна позначити як дискурсивне поле – специфічну сферу роботи дискурсу, підпорядковану певним правилами гри. Дискурс позначає ці правила, наперед визначає їх структуру, спрямовуючи і впорядковуючи все різноманіття дій в їх межах. У той же час цей примус існує зовсім неочевидно, маскуючись за уявну свободу обраних рішень: дискурсивні механізми спрямовані на переконання людей у тому, що ніхто нічого не наказує, просто так повинно бути.

Головне досягнення М. Фуко в аналізі дискурсу полягає у тому, що йому вдалося перейти від кінцевих форм вербальної діяльності (усна розмова, текст, твори одного чи різних авторів тощо), на яких, пропонуючи власні підходи дослідження, зосереджували і акцентували увагу лінгвісти, – представити їх разом, виявити ті спільності, які реально виокремлюються у динамічному просторі, що знаходиться в ситуації постійних змін. Найважливішим виявляється не саме висловлювання, а той спосіб, в який воно висловлюється, умови його формування: «Завдання археології полягає передусім у тому, щоб віднайти справжню форму висловлення, яку не можна сплутати із жодним лінгвістичним терміном, як би він не називався: означальник, слово, фраза, пропозиція, мовленевий акт» [10, с. 77].

Фуко представляє дискурс як стихійний, але водночас організований і об'єктивований продукт, в якому із порядку виникає хаос, а з хаосу – порядок. Звідси вимога, з якої відбувається формування стратегії аналізу дискурсу: «йти не від дискурсу до його внутрішньої, прихованої мови, певної серцевини думки і значення, що у ньому проявляються, але, визначаючи висхідною точкою сам дискурс, його прояви й регулярність, йти до зовнішніх умов його можливості, до того, що надає місце для випадкової серії подій, що фіксує їх межі» [11, с. 60].

У певному вимірі все знання, представлене у дискурсі може розглядатися просто як інформація, що є рівноцінною. Однак дискурсивні формації представляють її як різну. Отже, питання повинне ставитись не про те, якою є природа або зміст самого знання, але про те, за яких умов одне знання стає більш значущим за інше. Отже знання розрізняється можливістю його прагматичного застосування, а способи концептуалізації та оформлення знання у дискурс здійснюються відповідно за цим прагматичним критерієм. Призначення дискурсу полягає у тому, щоб уможливити процеси продукування, збереження, перетворення і застосування людиною цього знання. Дискурсивні формації здійснюють специфікацію знання з метою його прагматичного використання.

Таке уявлення про дискурс відрізняється як від суто лінгвістичних та філософських інтерпретацій даного феномену, так і від соціокультурних, представлених, наприклад у відомій роботі Г.С. Батігіна [12], який презентує соціологічний дискурс як «словесний опис суспільства» та аналізує домінуючі стилі дискурсу як історично сформовані типи роздумів про суспільство, або у статті В.Д. Плахова, який основну увагу зосереджує на соціальній природі дискурсу, розглядаючи соціологічний дискурс як «інтегральний продукт взаємодії соціальних, культурних, історичних, глобальних, регіональних, матеріальних та ідеальних факторів» [13].

Соціологічна концепція дискурсу явно або неявно виходить із зазначених вище загальнонаукових передумов, філософських та лінгвістичних інтерпретацій дискурсу. Зрозуміло, що соціологічне тлумачення дискурсу повинне спиратися на означену філософську та лінгвістичну традицію, однак, разом із цим,

привносити до цих інтерпретацій власну, специфічну змістовну наповненість, базовими принципами якої повинна стати специфіка соціологічного мислення та уяви про соціальні явища.

З позицій соціологічного мислення принциповими моментами розуміння дискурсу, що визначають специфічно соціологічний підхід до інтерпретації цього поняття стають такі:

- ❖ дискурс як простір комунікативних взаємодій та подій;
- ❖ дискурс як соціально (інституційно) обумовлений спосіб спілкування;
- ❖ дискурс як реалізація певного розуміння соціальної дійсності і світу в цілому.

Отже, в межах соціологічного підходу дискурс інтерпретується як такий спосіб соціальної взаємодії та спілкування, що є соціально й історично обумовленим, та базується на специфічному розумінні й уявленнях людей про соціальну дійсність [14, с. 35]. Тому комунікативний вимір дискурсу повинен бути доповнений прагматичним виміром, а поняття дискурсу співвіднесене із поняттям практики [15]. З позицій соціологічного аналізу дискурсу концепт практики стає визначальним, оскільки він дозволяє подолати розрив між орієнтацією на дослідження соціальних структур і установкою на вивчення соціальної дії та взаємодії, тобто базовими установками, які рівною мірою є необхідними у соціальних дослідженнях.

Звідси дискурс постає не лише як різні репрезентації та уявлення про соціальний світ, що формуються в залежності від різних позицій соціальних агентів, але дискурс знаходить свій прояв також у самій соціальній діяльності та практиках агентів. Останні – соціальні практики – взаємопов'язані певним чином, конституують специфічний соціальний порядок. Іншими словами, можливість говорити про що-небудь визначається складною системою зв'язків, що встановлюються між соціальними інститутами, соціальними і економічними процесами, формами поведінки, технологіями, типами класифікацій і способами визначень. Ці відносини задають дискурсу його об'єкти, визначають стратегії, яким він має слідувати. Саме з таких позицій дискурс, розглянутий в рамках цих відносин, становить собою дискурс як «чисту практику». Дискурсивна практика конститує системи об'єктів і стратегій дискурсу. Водночас і стратегії, і об'єкти можуть бути різноманітними і мінливими, можуть суперечити і навіть виключати один одного. Тому дискурс визначається не існуванням єдиного об'єкту чи теорії, але тими правилами, відповідно до яких вони виникають, трансформуються і перерозподіляються. Ці правила визначає не мова і не реальність, яка часто розглядається як референт мови, але щось, що існує між ними – між порядком слів і порядком речей, і визначається як порядок дискурсу.

Соціологія як певний спосіб висловлення уявлень про соціальний світ також може бути розглянута як специфічним чином організований і впорядкований дискурс. Однак, соціологія – це не просто ще один дискурс про соціальну дійсність, такий як політика, література, журналістика, хоча без сумніву, вона займається виробництвом такого типу дискурсу, соціологія – це специфічний спосіб виробництва дискурсу, що відбувається у певних дисциплінарних межах, та виступає результатом певних інституціоналізованих практик та здійснюється відповідно до певних історично сформованих та відповідним чином організованих та встановлених правил. Тому теоретичний соціологічний дискурс – це не довільне міркування про соціальні феномени, однак, сформована відповідно до існуючих правил система суджень про соціальну дійсність, що продукується в межах певної сфери наукової діяльності – соціології як науки. У той же час, соціологічний дискурс – це не лише представлення про певні ідеальні структури соціального світу, оскільки дискурс соціології безпосередньо пов'язаний із умовами функціонування соціологічних практик, які стають основою продукування дискурсу.

Дискурсивний підхід до соціології дозволяє представити основні соціологічні поняття не як такі, що передують певному досвідові, але як результат комунікативної взаємодії учасників наукового виробництва. Відповідно дискурсивні практики стають не просто умовами, в яких відбувається формування соціологічних понять, але виступають операторами цієї генези.

Соціологічний дискурс безпосередньо пов'язаний із тими соціальними умовами, в яких відбувається його формування, а тому соціальний устрій, як передумова формування дослідницьких стратегій і практик в соціології, імпліцитно присутні у дискурсі. Однак, сам соціологічний дискурс – це не просто умови, в яких відбувається професійне спілкування і які можуть бути визначені та відрефлексовані через аналіз вербалізованих способів висловлення наукових ідей (передусім через аналіз принципів, понятійного апарату або мови соціальної науки). Дискурс не є чимось зовнішнім по відношенню до соціологічної концепції – об'єктивним чи об'єктивованим – він є її центральним моментом. Отже, передусім, соціологічний дискурс – це умови здійснення соціологічних практик, саме тому *дискурс соціології є вираженням процесу виробництва дискурсу*.

Дискурсивний підхід до аналізу соціології дозволяє представити останню як динамічне утворення, що знаходиться в ситуації постійних змін і перетворень, а аналіз соціологічного дискурсу лише фіксує певний момент, не привносячи щось зовнішнє і не фіксуючі внутрішні структурні особливості, але розкриваючи

поверхневі ефекти ситуації продукування знання про соціальний світ, що виробляється в межах специфічних соціологічних практик. Способи організації такого знання, що становлять те, що називають соціологічною теорією, можуть бути представлені як *дискурсивна формація* – специфічним способом впорядкований соціологічний дискурс.

Ідея розгляду соціологічної теорії як дискурсивної формації, запропонована Дж. Рітцером та Б. Смартом [16] як методологічна платформа для аналізу стану сучасної соціологічної теорії, апелює до постструктуралістської концепції розвитку наукового знання, представленій у працях М. Фуко.

Введення поняття дискурсу та дискурсивної формації в працях М. Фуко обумовлене відмовою від традиційних уявлень про безперервний розвиток і накопичення знання. Якщо традиційному історичному підходу до аналізу становлення наукового знання властиві пошуки безперервних ліній розвитку, наслідуваності та впливів, то ключовим моментом аналізу, запропонованого Фуко і позначеного ним як «археологія знання», стає пошук розривів, а поняття «традиція», «розвиток» і «еволюція» замінюються поняттям «перервності».

Отже, розвиток наукового знання відбувається через розриви із попередніми уявленнями, і такі розриви можуть стати демаркаційними лініями переходу від одних способів пізнавальної діяльності в межах науки до інших. Саме такі способи організації пізнавальної діяльності, що дозволяють виявити певні сукупності об'єктів і висловлювань в системі наукового знання, Фуко пропонує назвати *дискурсивними формаціями*. Дискурсивна формація може бути позначена як певна єдність пізнавальних практик, що підтримують і підтримуються визначеним режимом виробництва знання, а також визначають можливі способи міркування про реальність, виключаючи інші. Умови, яким підпорядковується існування та функціонування дискурсивних формацій, Фуко називає «правилами формації», визначаючи їх як «правила формування (разом із тим співіснування, збереження, зміни та зникнення) дискурсивних розподілів» [9, с. 93].

Підхоплюючи ідеї Фуко щодо дискурсивної формації та застосовуючи це поняття до опису соціологічного знання, Дж. Рітцер та Б. Смарт пропонують представити соціологічну теорію як дискурсивну формацію. Головною перевагою і відмінністю такого підходу від традиційного уявлення про розвиток соціального знання стає те, що представлення соціологічної теорії як дискурсивної формації дозволяє аналізувати її не як «фіксовану одиницю, але динамічне утворення, готове до змін та переструктурувань у світлі: нових інтерпретацій, переосмислень і відкриттів класиків або забутих авторів та їх робіт; пошуків нових та інноваційних синтезів; різнопланових запозичень із суміжних дослідницьких галузей, таких як філософія, лінгвістика, політична економія тощо; відповіді на зміни і трансформації соціальних умов життя» [16, с. 3].

Отже, дискурсивний підхід до розгляду теоретичної соціології більшою мірою відповідає стану сучасної соціологічної теорії і уявленню про соціологію як мультипарадигмальну науку, у якій відсутня загальна теорія у класичному її розумінні. Фокусування уваги на понятті дискурсивної формації дозволяє представити її як таку, що виконуватиме функції загальної теорії: узагальнювати і пояснювати емпіричні дані, формулювати альтернативні дослідницькі підходи і гіпотези. У той же час таке розуміння теоретичного знання в соціології більшою мірою відповідає викликам сучасності, оскільки замінює класичне уявлення про науку як чітко означену та кодифіковану дисципліну на рухомі, але відносно автономні дослідницькі поля, що утворюються пізнавальними практиками експертів.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Танчер В. Теория в социологии: особенности и пути ее развития / В.Танчер // Социологическая теория сегодня. – К.: Институт социологии, 1994 – С. 3-11. 2. Штомпка П. Много социологий для одного мира / П.Штомпка // Социологические исследования. – 1991. – №2. — С.13-23. 3. Ритцер Дж. Нынешнее состояние социологической теории: новые синтезы / Дж. Ритцер // Социологическая теория сегодня. – К.: Институт социологии, 1994 – С. 24-44. 4. Макаров М.Л. Основы теории дискурса / М.Макаров. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 280 с. 5. Schiffrin D. Approaches to Discourse. — Oxford; Cambridge, MA, 1994. 6. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. Bd. 1. Handlungsrationality und gesellschaftliche Rationalisierung. – Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1995. 7. Apel K.-O. Diskurs und Verantwortung. Das Problem des Ebergangs zur postkonventionellen Moral. – Frankfurt-am-Main: Suhrkamp Verlag, 1992. 8. Серио П. Как читают тексты во Франции / П.Серио // Квадратура смысла. Французская школа анализа дискурса. – М., 1999. – С. 12-53. 9. Фуко М. Археология знания / М.Фуко. – СПб: ИЦ Гуманитарная академия, 2004. – 416 с. 10. Делез Ж.Фуко / Ж.Делез. – М: Изд-во гуманитарной литературы, 1998. – 172 с. 11. Фуко М. Порядок дискурса / М.Фуко // Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. – М.:Касталь, 1996. – С. 47-96. 12. Батыгин Г.С. Лекции по методологии социологического исследования / Г.Батыгин. – М: Аспект-Пресс, 1995. – 286 с. 13. Плахов В.Д. Социология как дискурс/дискурсы / В.Плахов // Социологические исследования. – 2011. - № 6.- С.60-66. 14. Качанов Ю.Л., Маркова Ю.В. Автономия и структуры социологического дискурса / Ю.Качанов, Ю.Маркова. – М: Университетская книга, 2010. – 320 с. 15. Fairclough N. Discourse, social theory and social research: the discourse of welfare reform // Journal of Sociolinguistics. - 2000. - № 4 – P. 163-195. 16. Ritzer G., Smart B. Handbook of Social Theory. – London; SAGE, 2001.

УДК 316.1

ОТНОШЕНИЕ К СОЦИАЛЬНОЙ РЕАЛЬНОСТИ В ПАРАДИГМЕ СОЦИОЛОГИИ ЗНАНИЯ

Чупров Владимир Ильич – доктор социологических наук, профессор, главный научный сотрудник ИСПИ РАН, заслуженный деятель науки Российской Федерации

В статье анализируется процесс производства социальной реальности как общественной жизни на основе когнитивного интереса его субъектов. Автор на основе феноменологической парадигмы с использованием методологии Шюца обсуждает интерсубъективность реальности как социально конструируемый феномен на основании знания субъектов о реальных объектах, разделённых ближайшим окружением. На основании этого автор уточняет такие понятия, как «социальная реальность», «отношение», «восприятие». Делается вывод об эвристическом потенциале феноменологической социологии знания в исследовании социальной реальности, её генезиса и структуры.

Ключевые слова: социальная реальность, знание, феноменологическая социология знания, отношение, субъективное, объективное

В статті аналізується процес виробництва соціальної реальності як суспільного життя на основі когнітивного інтересу його суб'єктів. Автор на основі феноменологічної парадигми з використанням методології Шюца обговорює інтерсуб'єктивність реальності як соціально конструйований феномен на основі знання суб'єктів о реальних об'єктах, що розділене найближчим оточенням. На основі цього автор уточнює такі поняття, як «соціальна реальність», «відношення», «сприйняття». Здійснюється висновок про евристичний потенціал феноменологічної соціології знання в дослідженні соціальної реальності, її генезису та структури.

Ключові слова: соціальна реальність, знання, феноменологічна соціологія знання, відношення, суб'єктивне, об'єктивне.

The process of production of social reality as a social life on the basis of the cognitive interest of its subjects is analyzed. The intersubjectivity of reality is described as a socially constructed phenomenon based on the knowledge of the subjects of real objects on the basis of the phenomenological paradigm, using the Schutz's methodology, separated by the immediate environment. Based on this, the author clarifies concepts such as «social reality», «attitude», «perception». The conclusion is drawn on the heuristic potential of the phenomenological sociology of knowledge in the study of social reality, its genesis and structure.

Keywords: social reality, knowledge, phenomenological sociology of knowledge, attitude, subjective, objective.

Рассматривая различные проблемы современного общества, социологи часто связывают причины их возникновения и формы проявления с изменением социальной реальности. При этом социальная реальность понимается в широком смысле, как «вся общественная жизнь» [1, с. 345]. В таком понимании реальность смыкается с понятием «бытие» как с реально сущим. Это и материальные вещи, и процессы, и свойства, и связи, и отношения, то есть все то, что объективно существует. Для обозначения данного аспекта реальности в классической социологии используется понятие «социальная действительность», отражающее сущность объективной социальной реальности. Э. Дюркгейм, определяя предметом социологии «особую реальность», выделял в качестве ее основы социальные факты, не сводимые ни к экономическим, ни к психологическим, ни к физическим фактам действительности. Главными их признаками он считал наиндивидуальное, независимое от индивида существование и «способность оказывать на него давление», т.е. социальное. Следуя такому подходу, в социологических исследованиях объективные условия бытия рассматриваются в качестве детерминант социальных изменений.

Однако, как утверждают феноменологи, объективный мир, будучи объектом когнитивного интереса, «существует только в сознании его субъектов» (М. Хайдеггер). С позиций феноменологии основное внимание в определении социальной реальности уделяется процессу осознания субъектами социальных взаимодействий объектов социальной реальности. «Реальность лежит за пределами наблюдаемого, - отмечает А. Маслоу, - и поэтому скорее выводится, чем воспринимается» [2]. Человек непосредственно воспринимает ту часть объективной реальности, о которой располагает собственными знаниями. Благодаря знанию о той или иной ее стороне, приобретенному в процессе взаимодействий, возникает более или менее адекватное субъективное представление о ней. По определению А. Шюца, под термином «социальная реальность» понимается «вся

совокупность объектов и событий в социокультурном мире как объекте обыденного сознания людей, живущих своей повседневной жизнью среди себе подобных и связанных с ними разнообразными отношениями интеракций» [3, с. 485]. Во взаимодействии с другими происходит обмен знаниями. Обыденные знания накапливаются, претерпевая постоянные изменения, обогащаясь по мере расширения социальных контактов. Важно лишь, подчеркивает Шюц, чтобы эти знания разделялись другими. «С самого начала мы, действующие лица на социальной сцене, воспринимаем мир, в котором мы живем, - и мир природы, и мир культуры – не как субъективный, а как интересубъективный мир, т.е. как мир общий для всех нас, актуально данный или потенциально доступный каждому, а это влечет за собой интеркоммуникацию...» [3, с. 530].

Интерсубъективность реальности – понятие социально конструируемое. С феноменологической точки зрения взаимодействие людей становится возможным, поскольку каждый индивид предполагает, что окружающие его видят социальные реалии так же, как и он сам, руководствуясь той же знаковой системой. Обыденная реальность по Шюцу «структурно социализирована, так как основана на фундаментальной идеализации, что если я поменяюсь местами с другим человеком, то буду воспринимать ту же самую часть мира, по существу, в той же перспективе, что и он...» [3, с. 537]. Уверенность индивида, что его знания о реальном объекте адекватно разделяются ближайшим окружением («домашней группой» по Шюцу), придает им устойчивый характер, а сама реальность воспринимается как объективная.

Следовательно, для понимания характера отношения людей к социальной реальности необходимо ответить на вопрос о соответствии объективной реальности их субъективному опыту, что связано с процессом познания. Поэтому познание сущности социальной реальности и понимание действия механизма формирования отношения к ней со стороны различных социальных субъектов относится к предметной области социологии знания. Изучая социальные аспекты производства и распространения знания в контексте образа жизни различных социальных групп, социология знания рассматривает как объективные условия социальной реальности, так и их отражение в индивидуальном и групповом сознании. Подобное отражение результируется в различных формах отношения к реальности и ее объектам.

В процессе обмена знаниями с другими людьми, с которыми происходит взаимодействие, не только расширяется субъективное представление о реальности, но и субъективная реальность обретает социальный смысл. Взаимодействуя с другими, человек осознает себя в качестве члена определенной социальной группы, обладателя определенного социального статуса, выполняющего конкретную социальную роль. Возникновение все новых статусных и ролевых структур, в свою очередь, способствует расширению пространства социальной реальности и конкретизации отношения к ее объектам. Таким образом, расширяются возможности социологического исследования отношения к различным социальным объектам и явлениям как феноменам социальной реальности.

Данный подход позволяет уточнить социологическое определение понятия «отношение». Оно предполагает связь между некоторой сущностью и тем, что с ней соотносено. Объекты реальности находятся в сложной взаимосвязи друг с другом, и сущность каждого из них проявляется в отношении его с другими. Согласно Аристотелю, который ввел категорию «отношение» в философию, нечто «есть то, что оно есть» лишь «в связи с другим или находясь в ином отношении к другому» [4, с. 66]. Поэтому сущность социального объекта раскрывается в его отношении с другими объектами, в том числе с субъектом познания. Субъект в данном случае выступает в качестве другого объекта (пассивного субъекта) до тех пор, пока не проявятся его интенциональные побуждения. Возникающие субъект-объектные отношения являются условием познания сущности того или иного объекта социальной реальности – партнера в межличностных взаимодействиях, семьи, образования, труда, власти и др.

Сущность социальной реальности содержится в соотношении объективного и субъективного в социальной действительности. А отношение к объектам социальной реальности формируется в процессе их познания. В этом процессе выделяются разные уровни познания и, соответственно, отношения: восприятие объекта, оценка его значимости, формирование целостного представления о нем. Восприятие – это понимание и оценка объекта, проявляется в слитности когнитивных (познавательных) и эмоциональных компонентов. На этом уровне объекты воспринимаются как феномены социальной реальности в образной форме – образ другого в межличностных отношениях, образ семьи, образования, труда, власти. Оценка значимости объекта выражается в моральных и материальных благах, получаемых в обмен на затраты в процессе взаимодействий (П. Блау), либо в знаково-символической форме, опосредующей возможность принадлежать к определенной социальной группе (Ж. Бодрийяр). Значение того или иного объекта для себя люди оценивают исходя из того, что они приобретают и теряют во взаимодействии с ним. Либо просчитывают, в какой степени приобретаемые в результате взаимодействий новые статусные или ролевые позиции способствуют социальному продвижению.

Целостное представление об объекте происходит на уровне понятийного мышления и включает в себя процесс осмысления существенных связей и отношений между различными его элементами и связями с другими объектами. То есть не столько представление о другом, о собственной семье, о своем образовании, об условиях своего труда, о конкретной власти, сколько вообще отношение к этим феноменам реальности. Следовательно, основными формами познания объекта как части социальной реальности являются образная и понятийная.

Оценивая отношение к различным объектам социальной реальности, можно говорить не более чем о доминирующем уровне (восприятие объекта, оценка его значимости, формирование целостного представления о нем), который не выступает сам по себе, но лишь определяет специфическую направленность процесса познания. То какой именно уровень окажется ведущим, зависит от социальной деятельности индивида, от ее целей и решаемых задач. В процессе деятельности актуализируются те или иные уровни познания, сочетание которых определяет различное понимание объектов и отношение к ним. Это может быть отношение к их базовым характеристикам, вытекающее из понимания их сущности, социальных функций, совокупности их внутренних и внешних связей (базовый аспект отношения). Формирование базового аспекта является продуктом исторически обусловленного развития общества. Различные сущностные характеристики объектов могут преломляться в зависимости от конкретных условий жизнедеятельности, под влиянием потребностей и интересов, возникающих в конкретных жизненных ситуациях. Тогда отношение к ним приобретает социально-ситуативный (конъюнктурный) характер [5, с. 16]. Оба аспекта взаимосвязаны и результируются в целостной форме.

Поэтому с социологической точки зрения под отношением будем понимать систему сложившихся индивидуальных, групповых представлений, понятий, суждений о социальном объекте, явлении, возникающих вследствие эмоционально-чувственного отражения в индивидуальном или групповом сознании социальной реальности в форме интериоризированного опыта взаимодействий с другими людьми, познания ее природы и сущности, выраженных в социальной позиции индивида или группы.

Отношение к конкретным объектам и явлениям, составляющим повседневный опыт, постоянно воспроизводится в индивидуальном бессознательном в образной форме, закрепляясь в ходе практической деятельности человека в структуре его сознания, формируя его социальную позицию. В ней фокусируется вся совокупность личностных качеств человека, выраженных в его осознанной деятельности, благодаря чему отношение к различным объектам приобретает активную, деятельностную форму, предопределяя способы взаимодействия и саморегуляцию.

Таким образом, отношение к социальной реальности ограничивается определенным кругом объектов, значимость которых различается в зависимости от полученных знаний об их природе и сущности, выраженных в социальной позиции индивида. От социального статуса и ролевой структуры зависит степень его включенности в социальные взаимодействия, что в свою очередь определяет уровень знаний об объектах социальной реальности и отношение к ним.

Так, в условиях социального расслоения не только ограничиваются для большинства людей возможности социальных взаимодействий в различных сферах жизнедеятельности, но и существенно дифференцируется уровень знания об объектах социальной реальности. Это проявляется, например, в различиях круга межличностного общения в среде богатых и бедных; в сужении или расширении семейных контактов, в зависимости от материальных условий жизни; в ограничении доступности образования для молодежи из малообеспеченных семей; в неодинаковой занятости в сфере труда в городской и сельской местности; в политической пассивности, вызванной растущим недоверием к власти. В условиях социального расслоения в силу неравного распределения знаний в сознании разных слоев населения конструируются неодинаковые модели реальности. Соответственно различается в этих моделях и отношение к ее объектам.

Таким образом, исследование социальной реальности с методологических позиций феноменологической социологии знания позволяет, во-первых, раскрыть диалектику объективного и субъективного в изменяющейся социальной реальности; во-вторых, изучить социокультурный механизм формирования отношения к социальной реальности как исторический процесс; в-третьих, определить социальную сущность ее объектов и отношение к ним в процессе познания социальной реальности.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Кравченко С.А. Социологический энциклопедический русско-английский словарь. М.: «Астрель» -»Аст»-»Транзиткнига» 2004. С. 345. 2. Maslow A. The Psychology of Science: A Reconnaissance. N.Y. 1966. 3. Шюц А. Формирование понятий и теории в общественных науках /А. Шюц // Американская социологическая мысль. – М., 1994. 4. Аристотель. Соч., Т. 2. – М., 1978. С. 66. 5. Романович Н. А. Формирование и воспроизводство образа власти в российском обществе. / Н. А. Романович / Воронеж: Изд-во Воронежского государственного университета, 2009. С. 16.

УДК 37.015.4.

СУСПІЛЬСТВО ЗНАНЬ У ПРОБЛЕМНОМУ ПОЛІ КУЛЬТУРАЛЬНОЇ СОЦІОЛОГІЇ

Култаєва Марія Дмитрівна – доктор філософських наук, професор, завідувачка кафедри філософії Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди

У статті розглядаються можливості дослідження суспільства знань у методологічній перспективі культуральної соціології. Аналізуються суперечності його становлення у різних соціокультурних контекстах. На відміну від стадіальної та лінійно-процесуальної концептуалізації цього суспільства, його дослідження у площині культуральної соціології дозволяє виявити та описати амбівалентні тенденції постіндустріальних трансформацій сучасних суспільств. Перенесення гіпотетичних реалій суспільства знань до проблемного поля культуральної соціології відкриває нові горизонти в осмислення статусу знання у контекстах постсекулярного суспільства, суспільствах ризику, освіти, споживання, розваг.

Ключові слова: суспільство знань, суспільство ризику, культуральна соціологія, методологія, культури знання, освіта, соціальна нерівність, Старе і Нове, відчуження.

В статье рассматриваются возможности исследования общества знаний в методологической перспективе культуральной социологии. Анализируются противоречия его становления в разных социокультурных контекстах. В отличие от стадийной и линейно-процессуальной концептуализации этого общества, его исследование в плоскости культуральной социологии позволяет выявить и описать амбивалентные тенденции постиндустриальных трансформаций современных социумов. Перенесение гипотетических реалий общества знаний в проблемное поле культуральной социологии открывает новые горизонты в осмыслении статуса знаний в контекстах постсекулярного общества, в обществах риска, образования, потребления, развлечения.

Ключевые слова: общество знаний, общества риска, культуральная социология, методология, культуры знаний, образование, социальное неравенство, Старое и Новое, отчуждение.

The article is devoted to concerning of researches possibilities of the knowledge society in the methodological perspective opened by cultural sociology. The contradictions of its development are analyzed in different social and cultural contexts. As a distinction to the stage and linear-processing conceptualization of this society its analysis on the plane of cultural sociology can be able to explicate and describe ambivalent tendencies of postindustrial transformations of the contemporary societies. A transfer of the hypothetical realities of the knowledge societies to the problem field of the cultural sociology opens a new horizon for the recognition of the status of knowledge in the contexts of postsecular, consumer risk/ education and amusing societies.

Keywords: knowledge society, cultural sociology, methodology, risk society, atypical society, knowledge cultures, education, social inequality, the old and the new. alienation.

Суспільство знань і як теоретичний конструкт, і як нова соціальна та культурна реальність, що конституюється на основі інформаційного суспільства. є викликом теоретичній соціології. Сам термін «суспільство знань», як відомо, набув широкого поширення ще наприкінці ХХ століття. З одного боку, усвідомлення нового статусу знання як суспільно-конститутивного чинника стало поштовхом для реставрації просвітницьких ілюзій щодо використання знань (а відтак – й освіти та виховання) як потужного ресурсу радикального оновлення сучасних соціумів, а з іншого, – спонукало до осмислення нових реалій продукування, функціонування та репрезентації знань в різних соціокультурних контекстах. Виведення цієї проблематики на рівень макросоціологічних узагальнень не може обмежуватись нормативними описами гіпотетичного конструкту суспільства знань, але потребує аналізу тих культурних механізмів і практик, які б забезпечили його існування, самоорганізацію та саморозвиток.

Методологічна програма культуральної соціології дозволяє з'ясувати статус знання у нових соціальних і культурних констеляціях, а також розкрити амбівалентність соціокультурних тенденцій, що

виникають внаслідок конституювання суспільства знань. Метою цієї статті є розкриття потенціалу зазначеної методологічної перспективи для аналізу теоретичних припущень щодо основних характеристик суспільства знань та перспектив його розвитку.

Варто зазначити, що теоретичні розвідки у цій проблемній площині в останні роки характеризуються посиленою інтенсивністю. Серед праць, де радикальні культурні зрушення розглядаються із урахуванням перспективи конституювання суспільства знань, треба назвати дослідження В.П. Андрущенка, Б. Гізена, К.П. Лісмана, С.Ф. Клепка, М.І. Михальченка, В. Пазенка, С.В. Пролеєва, П. Слотердайка, Р. Штіхве та ін.

Внаслідок культурологічного повороту (*cultural turn*, *kulturwissenschaftliche Wende*) у західній філософській та соціологічній думці набули поширення міждисциплінарні дослідження тих реалій, які виникають внаслідок конструювання нової соціальної і культурної реальності на основі знання. Контури цієї реальності, що вимальовуються на тлі інформаційного суспільства, накладаються на сподівання подолання складнощів, проблем і суперечностей сучасного суспільного життя. Суспільство знань як евристична метафора є своєрідною «обіцячкою» відкриття нових перспектив для освіченого людства, яке вже навчилося виробляти надмір наукового і паранаукового знання, щоб використовувати його інструментально, екзистенціально та функціонально. Але разом із цією тенденцією у теоретичних обґрунтуваннях конструкту суспільства знань простежується також й інша, менш оптимістична еволюційна можливість, виявити яку дозволяє методологічна перспектива культуральної соціології (Дж. Александер, Б. Гізен, В. Танчер).

Конкуруючими парадигмами у концептуалізації суспільства знань упродовж останніх років є стадіальна і культуральна парадигми. Перша, разом з лінійно-процесуальною, протягом досить тривалого часу залишалась домінуючою. В її річищі сформувалось оптимістичне уявлення континуальної еволюції суспільства знань. Схематично таке уявлення можна унаочнити у вигляді послідовного ланцюга «інформаційне суспільство – суспільство знань – суспільство освіти». Такий ланцюг нагадує відомі схеми суспільного розвитку класичної соціології. Це певною мірою пояснює домінування зазначеної парадигми на пострадянському просторі. Варто також нагадати, що соціуми з соціалістичним минулим та постсоціалістичною теперішністю є суспільствами хронічного дефіциту, які постійно сподіваються на диво прориву і разом з цим, на всякий випадок, шукають дешеві ресурси та бонуси для наздоганяючої модернізації, можливості якої не відповідає їхнім занадто високим амбіціям. Суспільна свідомість таких соціумів орієнтується на утопічні проекти, реалізація яких передбачає використання невичерпних ресурсів, яким і є знання (якщо, звісно не брати до уваги передумови його продукування і трансляції). При цьому суспільство знань розглядається як більш високий ступень розвитку суспільства саме на тій підставі, що воно ґрунтується на вже згаданій вище «економіці знання». Як приклад тут можна навести висновок, який робить російський дослідник В.А. Колпаков, підсумовуючи досвід концептуалізації суспільства знань у західній філософській і соціологічній думці, започаткований П. Дракером. Зокрема, він пише: «Виходячи з наявності такого джерела інформації, як знання, виникає тенденція вважати термін «суспільства знання» тотожним терміну «інформаційне суспільство», розкриваючи при цьому основні джерела виробництва та поширення інформації» [1, с. 27] У річищі стадіального підходу витримані також політологічні та культурологічні концептуалізації феномену різкого зростання економічної і соціокультурної значущості знання із гіпотезою щодо посилення його суспільної значущості та гуманістичної спрямованості (як приклад див [2]).

Називаючи суспільство знань атопічним (термін Г. Вільке, див. [19, с. 58-59], тобто принципово позатериторіальним, багато дослідників оптимістично оцінюють перспективи його розвитку, спираючись переважно на політико-економічну аргументацію (П. Дракер). Наведемо типову логіку такої аргументації: «Якщо хтось віддає капітал або землю, то страждає через втрату, бо вже не володіє ними. Але той, хто передає знання, залишає своє знання при собі. Знання принципово може копіюватись у будь-який спосіб, якщо воно вже одержано. Споживання землі, праці та капіталу потребує максимальних витрат, бо підпорядковано логіці нульових сум. Адже той, хто обробляє землю або витрачає свій капітал не може повторно застосувати цей ресурс. [19, с. 60]. Отже, знання тут інтерпретується у дусі ідеології Просвітництва як невичерпний та невитратний ресурс розвитку людини і суспільства. Це супроводжується реставрацією старої ілюзії, що духовне виробництво є набагато менш витратним, ніж матеріальне, покладеною в основу політики постсоціалістичних країн. Конструкт суспільства знань, побудований на такому підґрунті, добре вписується у теорії техногенної цивілізації, постіндустріального та інформаційного суспільств, де теза щодо економізації знань використовується як змістовне наповнення, так і з метою конкретизації цих схем. В них формалізуються конститутивні чинники та

ресурси, які забезпечують еволюційні зміни суспільств, що дає також самі формальні підстави для аналогій суспільства знань з індустріальним суспільством. Наприклад, стверджується, що воно «ставиться до знання так само, як індустріальне до нафти» [11; 16; 19].

Принципово інші теоретичні перспективи осмислення проблематики суспільства знань відкриваються через перенесення його у площину культуральної соціології. Зокрема, з'являються теоретичні підстави для розгляду його у культурально визначених модусах постсекулярного суспільства, суспільства ризику, споживання, розваг тощо. Це дозволяє прояснити важливі моменти конституювання суспільства знань. Так, прискорення трансляції знань у глобальних комунікаційних мережах, їхнє відносно автономне існування у комунікативній послідовності «інформація-повідомлення-розуміння» здатне створювати ситуації дезорієнтації, соціального і культурного збентеження. Знання, які прискореними темпами конституують нові реалії, породжують також й нові міфи. Останні приховують ті ризики, які виникають у новій соціокультурній реальності. Щоправда, це має не тільки негативний, а й позитивний аспект. Адже міфотворчість завжди супроводжує суспільні інновації, виконуючи своєрідну терапевтичну дію, пом'якшуючи травматичні наслідки прискорених соціокультурних трансформацій. Суспільство знань – це передусім активне і динамічне суспільство. Воно для свого існування потребує постійного нарощування темпів інновацій, але із урахуванням їхніх соціокультурних наслідків.

Запропонований нижче аналіз, з одного боку, сприятиме встановленню спільних моментів у різних концептуалізаціях змін у культурі сучасних суспільств, що обумовлюють їхнє перетворення на суспільство знань, а з іншого – передбачає виявлення передумов, шансів і перспектив модернізації сучасної освіти. В свою чергу, це вимагає критики уявлень, що покладені в основу теоретичного конструкту суспільства знань, бо це є передумовою розкриття його евристично насиченого, але амбівалентного потенціалу у практичній площині – на рівнях культурної та освітньої політики та відповідних культурних та освітніх практик.

Дійсно, інформаційне суспільство, що поступово перетворюється на суспільство знань, створює свій культурний ландшафт та свою інформаційну субкультуру. Більшість дослідників вбачає у цій культурі подальше розгортання об'єктивного процесу переходу до «ноосферної цивілізації», сходяться у тому, що «характерними ознаками культурного виміру інформаційного суспільства є антропізація, гуманізація та етизація всіх складових буття людини. І хоча ці тенденції ще далеко себе не реалізували, постійно гальмуються опором прагматичних, ринково-зумовлених чинників, відчувають на собі могутній вплив споживацьких стереотипів та гедоністичних настроїв, їх наявність дедалі виступає виразніше, а кількість їх прихильників постійно зростає» [3, с. 32-33].

У цілому погоджуючись із наведеним вище висновком, треба зауважити, що культура інформаційного суспільства сама провокує споживацькі настрої і стереотипи поведінки соціальних акторів. Далеко не виключена можливість, що гоголівський Пацюк може символізувати освічену людину постіндустріальної доби. Адже у кіберпросторі глобальних мереж пропонується знання, вже готове до споживання, треба тільки вміти своєчасно і вправно «відкривати рота». Інтелектуальний фаст-фуд як різновид культурного варварства може спричинити духовну деградацію навіть тих суспільств, які сьогодні знаходяться в авангарді цивілізаційного процесу. У такій культурі – а це дається взнаки вже зараз – формується споживацьке ставлення до знання. Сучасна людина у даному випадку наштовхується на межі своїх адаптаційних можливостей. Як слушно зауважує відомий критик цієї тенденції К.П. Лісман, «забувати непотрібне і навчатися новому є максимою, на яку повинен орієнтуватися член суспільства знань, разом з цим це є тим міфом, яке суспільство знань само розповідає про себе» [12, с. 17].

Саме через це в останні роки у західному дискурсі посилилась критика як самого теоретичного конструкту суспільства знань, так і тих тенденцій у культурі та освіті, які пов'язуються зі становленням нових суспільних реалій внаслідок трансформацій постіндустріального зразка. Деміфологізація суспільства знань у методологічній перспективі культуральної соціології здійснюється вже не за рахунок альтернативних теоретичних пропозицій і теоретичних розвідок в окресленій площині, а на підставі емпіричних фактів і спостережень за культурними практиками інструменталізації знань у конкретних суспільствах, що вже зазнали на собі наслідки перетворень постіндустріального зразка. Наведемо міркування К.П. Лісмана щодо можливостей, створюваних суспільством знань. «Суспільство знань, – пише він, – не є якимсь особливо розумним суспільством. Заблудження і помилки, які робляться у ньому, недалекоглядність та агресивність тут не зменшуються порівняно з іншими суспільствами, сумнівним видається навіть те, чи буде у ньому більш високим рівень освіти. ... У цьому суспільстві вже ніхто не навчається для того, щоб знати більше, а виключно для самого навчання. Адже кредо суспільства знань полягає у тому, що усяке знання дуже швидко старіє і втрачає свою цінність» [12, с. 16-17].

Небезпека деградації культури у суспільстві знань, на яку вказує К.П. Лісман, небезпідставна. Вона обумовлена тим, що вже на ранньому етапі його становлення значно посилюється розрив між об'єктивною і суб'єктивною культурою. Остання, відокремлюючись від освіти, знижує свій рівень, стає споживацькою і розважальною. В свою чергу, цьому сприяють об'єктивні процеси постіндустріального розвитку з відповідними соціокультурними зрушеннями. Разом з цим суспільства знань як таке, що характеризується надміром знань і безперервним потоком інформації, демократизує інтелектуальні форми дозвілля, перетворюючи знання на інструментарій та матеріал азартних ігор. Виграти мільйон, вибороти титул самого розумного тощо сьогодні стає популярно розвагою, а для деяких людей – майже професією та сенсом життя. Можна без перебільшення сказати, що споживачі знання у постмодерній культурі, перетворюючись на шоуменів, відсувають на задній план тих, хто продукує та передає знання – науковців та викладачів, які здебільшого не мають габітусу публічної людини і втрачають свою статусну позицію у розважальній версії суспільства знань. Так, людина-енциклопедія, або людина-довідник стають центральними фігурами шоу-бізнесових проєктів, де знавці, ерудити від шкільного до пенсійного віку виступають агентами відтворення знання для розваги або азарту.

Вважаючи такі шоу невід'ємною складовою суспільства знань, К.П. Лісман звертає увагу на те, що тут йдеться не про цілісне, а про пунктуально-фрагментарне знання, тобто про знання фактів, через що в усіх таких розважальних програмах «розмиваються межі між здогадуванням, припущанням, знанням та освітою... Таке шоу, і цим, мабуть, обумовлюється його привабливість, симулює ті рухи та дії у просторі знань, які знає і може відтворити кожний. ... Отже, знання презентується як послідовність питань з різних предметних сфер, які не мають між собою жодного зв'язку і є випадковими. Контингентність стає єдиним принципом, який утримує разом надмір інформацій та значень, про які у надзвичайно швидкому темпі запитується у шоу, чинник випадковості тут відіграє провідну роль.» [12, с. 14-15].

Але інтелектуалізація розваг має також й позитивний бік, бо вона у свій спосіб стимулює пізнавальну активність широких верств населення, спонукаючи пересічну людину до самоосвіти, щоправда, у вузько прагматичному сенсі, бо рушійною силою тут виступає не пізнавальний інтерес, а привабливість можливої винагороди у грошовому еквіваленті. Паралельно в рамках цієї культури постійно – як відповіді на запит часу – створюються нові міфологеми, сприяючи ренесансу утопічного мислення, яке міцно укорінене передусім у свідомості пострадянських суспільств, де мрії про так зване «світле майбутнє» з обіцянками щасливого життя і добробуту водночас висміюються і потаємно приховуються як оберіг спільнот, зневірених і втомлених від очікувань покращення умов свого життя. В рамках цієї свідомості, викривленої численними соціальними травмами і патологіями, класична формула модерну «знання – сила» перетворюється на гасла «знання – зиск» і «знання – розвага».

Становлення інформаційної культури у глобалізованому світі, як відомо, супроводжується соціальним і культурним відчуженням, синонімом якого у сучасному дискурсі стає «ексклюзія», тобто маргіналізація певних верств суспільства через виключення їх з економічних, культурних та політичних процесів. Це загострює соціальні конфлікти. Як зауважує один з визнаних фахівців з проблем християнської соціальної етики Р. Маркс, «раніше конфлікт був між верхівкою суспільства та низами, а зараз він є вже не вертикальним, а горизонтальним, тобто йдеться про інклюзію та ексклюзію, себто про включення або виключення із структур суспільного життя» [14, с. 109]. Це зауваження має принципове методологічне значення для виявлення амбівалентності настанов, вимог, культурних стандартів та орієнтацій суспільства знань. Вони також є насиченими як утопічними, так і антиутопічними ідеями. Так, просвітницька техноділія у вигляді утопії безконфліктного гармонійного суспільства, існування якого підкріплене інформаційними технологіями, не може не викликати захоплення як гіпотетичне втілення масштабних просвітницьких програм (передусім гуманізації влади, посилення ролі інтелектуальних еліт у життєдіяльності складно структурованих динамічних соціумів). Щоправда, ейфорія від перспективи остаточної перемоги знання над невіглаством, світла розуму над темрявою заблуджень і забобонів зводиться майже нанівець через нагадування про владний потенціал знання, який у добу постіндустріальних трансформацій реалізується на якісно новому рівні. Сподівання на гуманізацію владних відносин через перетворення суспільства знань на суспільство освіти є досить поширеною новітньою утопією, яка ґрунтується на адаптованих до сучасності ідеях Просвітництва. Адже той факт, що знання у різноманітних його формах і репрезентаціях входить до повсякденного життя пересічної людини, ще не є запорукою її саморозвитку. Більше того, амбівалентні тенденції розвитку культури і суспільства, що знайшли прояв в останні десятиліття, дали підстави для визначення сучасної культури як «нового варварства» (culture as a new barbarism) через нерозбірливе споживання знеціненого знання [4, с. 11].

Однією з передумов запобігання такої нерозбірливості є посилення суспільної уваги до світоглядної культури та гуманістично спрямованої освіти.

Теоретичний конструкт постсекулярного суспільства, запропонований Ю. Габермасом, також можна вважати спробою дати відповідь на виклики сьогодення. Зокрема, він пропонує розглядати і, відповідно, використовувати релігію як ресурс для продукування гуманних смислів [див. 6, с. 13]. Отже, постсекулярні культуральні структури здатні виконувати функції охоронця «субстанції гуманного». Г. Йоас зауважує у цьому зв'язку: «Говорячи про постсекулярне суспільство, ми маємо на увазі не зростання значущості релігії або поновлення уваги до неї, а зміну позиції секулярної держави та громадськості щодо існування релігійних спільнот та тих імпульсів, які від них походять» [9, с. 124-125]. Так, сакральні смисли сприяють ствердженню постконвенціональної моралі та соціальної відповідальності.

Варто нагадати, що усвідомлення єдності знання, освіти та моралі бере початок ще з часів античності. Але тільки у XIX ст. в рамках неогуманістичної парадигми відбувається взаємопроникнення понять освіти у її широкому сенсі, а саме як формування гуманної людини (*Bildung*) і знання. Це мало потужний евристичний потенціал і надало поштовх розвитку нових культурних форм і ствердженню нових моделей життєтворчості. Ці поняття (так само, як свобода і саморозвиток людини та людства у цілому) формують серцевину гумбольдтіанської ідеї університету. У контексті цієї ідеї знання ототожнюється з істиною, а призначення і покликання вченого (а саме він у цій парадигмі є вихователем і вчителем людства) передусім пов'язано з відданим служінням їй. Героїзація і сакралізація діяльності вченого мала соціальні наслідки, формуючи суспільну повагу до діяльності науковців та вчителів. Останнє в західних розвинутих суспільствах зберігається і дотепер (на відміну від країн пострадянського простору).

Варто зауважити, що диференціація знання і спеціалізація наукового виробництва вимагають більш критичного ставлення до уявлень щодо начебто закономірного перетворення інформаційного суспільства на суспільство, конститутивним чинником якого стає освіта. Таке перетворення є радше контингентним, тобто таким, що може відбутися або ж не відбутися в умовах постмодерної культури. Якщо відійти від теоретичного конструкту суспільства знань і розглянути його прообрази, риси яких набувають визначеності у конкретних соціокультурних контекстах, то напрошується висновок про множинність модифікацій цієї соціокультурної реальності. Навіть те, що потенціал цього суспільства складається із знань, не усуває, а посилює ризики нового суспільства: навіть історично успадковані знання перетворюються на постмодерні, бо несуть на собі відбиток нової доби, її культурних технік і стандартів, уподобань та інтелектуальної моди. Вимога прискорення тут висувається не тільки до наукового виробництва принципово нового знання, а й до інтерпретацій та реінтерпретацій. Як слушно зауважує Ліотар, постмодерне знання позбавляється своєї сакральності, бо «старий принцип, за яким здобування знання було нерозривно пов'язано з *формуванням* духу та особистості, зазнає все більшого занепаду... Знання виробляється і буде вироблятися на продаж, воно споживається і буде споживатися у новому виробництві, в усякому разі для того, щоб бути предметом обміну. Воно перестає бути своєю власною метою» [13, с. 23-24].

Гуманізувати таке комерціалізоване знання суто засобами освіти і виховання є надзвичайно важким завданням. Це обумовлюється тим, що сучасне наукове знання є надзвичайно розгалуженим. Воно втрачає свою цілісність, стає спеціалізованим, а демаркації між науковим і ненауковим знанням – нечіткими і розмитими. Принцип постмодерної плюральності торкається також і самоорганізації знань як в освітньому просторі, так і у життєвому світі. Теоретичний конструкт суспільства знань, який синтезує економічні, соціологічні, культурологічні і політологічні версії подальшого розвитку сучасних складноструктурованих суспільств, сам несе відбиток так званого дифузного, чи нерозбірливого модерну (див. [18, с. 81]). Це знаходить прояв у тенденції усунення ієрархії між різними культурними формами знання, у розмиванні меж між науковим знанням і повсякденним досвідом, у легітимації так званого забороненого знання про «темний бік людської природи». К.П. Лісман зауважує у цьому зв'язку: «У суспільстві знань більш, ніж у будь-якому іншому, соціально заборонене знання збігається з індивідуально забороненим, тобто інтеріоризованим знанням, бо через скасування офіційних заборон у сфері сприйняття і передачі інформації ця функція змушено перекладається на внутрішні інстанції» [11, с. 19].

Культурно-еволюційний підхід до визначення знання у якості фундаментальної основи нового типу суспільної реальності, розкриває принаймні напрям його дійсної і подальших саморепрезентацій. Так, якщо у домодерну добу знання було скарбом (звідси походить метафора про скарбницю знань), у модерну – «силою», «владою» та культурним капіталом, то у постмодерній версії його символом може бути сховище, музей і навіть кімната для іграшок. Модерні міражі суспільства знань і ті його контури, які

вимальовуються у постсучасних соціокультурних контекстах, мають принципові відмінності, хоча в обох випадках висувається вимога підпорядкування його людині.

Демократизуючи доступ до знання, акцентуючи його суспільну цінність, суспільство пізнього модерну демократизує також знання як таке. Комплементарність сцієнтизму і антисцієнтизму у духовній культурі сучасних розвинутих суспільств, широке продукування дидактичних адаптацій наукового і паранаукового знання у вигляді методичних посібників, порад, рецептів тощо починає руйнувати успадковану від попередніх епох ієрархію різних форм знання, внаслідок чого суттєвою ознакою суспільств пізнього Модерну стає дефіцит виважених і відповідальних орієнтацій. Відтак і суспільство знань у його подальшій еволюції може виявитися «суспільством дезінформації» (Desinformationsgesellschaft), яке продукує брехню, плітки, удосконалює техніки підбору компромату тощо [12, с. 17]. Мінімізувати наслідки такої тенденції розвитку суспільства знань засобами освіти і виховання навіть у теоретичній площині є важким завданням. Адже те, що Т.Адорно називав «напівосвітою» (Halbbildung), видає себе за освіту, а так звана «мас-медійна педагогіка суспільства розваг» бере на себе роль вихователя і наставника молоді [12, с. 59].

Надзвичайне прискорення виробництва знань, окрім цього, само підштовхує людину до пошуків освітніх симулякрів. Суспільство знань у його версії «суспільства розваг» (Unterhaltungsgesellschaft) дозволяє, нехай лише на певний проміжок часу, затримати потік продукування знання. Адже його прискорення загострює проблему співвідношення між новим і старим знанням, між знанням і незнанням. Розглянемо дещо детальніше соціально-антропологічне підґрунтя цієї проблеми. Так, незважаючи на відмінність модерної і постмодерної культур знання (Wissenskulturen), між ними простежується внутрішній зв'язок: пізнання як наукова і культурна творчість обумовлює складні відносини між старим і новим знанням. Нагадаємо, що модерна теоретична традиція, фіксуючи тенденцію «старіння» знання, рішуче віддає перевагу новому, а постмодерна культура на противагу цій традиції намагається обґрунтувати можливість співіснування Старого і Нового. Обидві можливості певною мірою вплинули на визначення рис і перспектив суспільства знань, сприяли перетворенню цього конструкту зі статичного на динамічний.

Суспільство знань, принципом існування якого є надмір продукування наукових і культурних інновацій, певною мірою порушує баланс між Новим і Старим в онтогенезі людини. Останнє може стати причиною не тільки психічних, а й соціальних патологій, спричинюючи кризу орієнтації людини і соціумів через девальвацію знань, цінностей та світоглядних пропозицій. Загроза ствердження нігілізму постійно супроводжує ті культурні трансформації, які пов'язуються зі становленням суспільства знань. Так, Лісман вбачає симптоми появи «практичного педагогічного нігілізму» через зосередження вчителів не на змісті, а на формі навчального процесу [12, с. 36]. Але найбільш уразливою перед спокусами нігілізму є молодь, яка в силу своїх вікових психологічних характеристик завжди готова із запалом руйнувати старе, захоплюватися ілюзіями, перебувати у полоні мрій, віддано служити ідеям радикального оновлення світу. Радикальний нігіліст ніколи не буває старою людиною. Він переживає у неадекватний спосіб розчарування у старих суспільних цінностях і крах власних життєвих настанов та ідеалів. Суспільство знань, якщо воно буде нездатним здійснювати самоконтроль за своїм розвитком і самоопис своїх станів, може створити сприятливий ґрунт для паростків аксіологічного і навіть гносеологічного нігілізму з його деструктивними наслідками. «Віддання переваги Новому, – наголошує А. Тремль, – це дуже ризикована еволюційна стратегія. Ми намагаємося тим самим опанувати, схопити зростаюче прискорення нашої соціокультурної еволюції, але з цього може нічого не вийти. ... Уперше в історії культури наш світ через його самоіндукцію змінюється так швидко, що старе, випробуване знання змінюється в межах одного покоління так швидко, що втрачає свою корисність (перевірену в минулому). Наслідком цього стає надзвичайне посилення значущості дитини, отже, нової людини, але це не повинно не відбуватися за рахунок знецінення старої» [17, с. 74]. Розрив внутрішнього зв'язку між генераціями має руйнівні наслідки і для людини, і для культури. бо його наслідком є перспектива кінця історії, кінця цивілізації, зрештою – кінця індивіда.

Це є викликом для виховання у сучасних суспільствах, бо воно у його цивілізаційному вимірі є антропологічною константою. Як зауважує А. Тремль, первісною функцією виховання є «передача новим людям старого знання (і здібностей) для того, щоб також й ці людини спромоглися постаріти. Це не виключає креативності та інновацій, але значною мірою релятивізує їхнє значення, оскільки порівняно із традицією інновація має обмежене значення» [17, с. 76]. Обмежене значення інновацій у культурі обумовлено як їхніми власними життєвими циклами, так й особливостями людської психології, яка має межі сприйняття інновацій. Але передусім своєрідний інноваційний фільтр встановлюють самі соціальні

системи. Суспільна свідомість, як і індивідуальна, тут вдається до хитрощів: маскує старе під нове, підтримує баланс між старим і новим через введення до культури ретроінновацій тощо. Так описує цей процес А. Тремль: «Забагато нового може бути нестерпним і, попри темпоралізації селекційного відбору, воно вже не здатне виконувати компенсаторну функцію, яка стає соціально витратною. Але ми помічаємо це запізно. Отже, заміна старого на нове (у вигляді нової жінки, нового чоловіка, нової професії, а також ланцюга реформ тощо) є тільки заміною знайомих проблем на незнайомі. У нормальному випадку ми живемо не у новому, а у старому, а саме у наших звичках.. Нове у численних його проявах має потребу у старому не тільки для того, щоб його відкинути, а й для того, щоб зробити себе більш прийнятним як нове. Через музеїзацію старого ...ми компенсуємо надмір нового, щоб бути у змозі його зносити» [17, с. 75]. Контрфактичність нової людини та емпірична даність старої, тобто представника тієї генерації, яка виховує нову людину, ускладнюють не тільки розуміння біографічної трансемпоральності, а й взагалі взаємозв'язку людського буття і часу. Особливо це торкається прийдешності, яка у парадоксальний спосіб мислиться як щось принципове нове, але у знайомих і зрозумілих контекстах.

Не менш складною методологічною проблемою, ніж взаємозв'язок Нового і Старого в культурі та освіті, є співвідношення між знанням і незнанням. Формальне розв'язання цієї проблеми, яка також має культурно-антропологічний аспект, втрачає будь-який сенс, бо прискорене старіння знань, удосконалення механізмів його селекції та трансляції ставлять під сумнів будь-яку дефініцію знання. Можна погодитись з німецьким дослідником перспектив суспільства знань К. Губіхом, який звертає увагу на такий момент: «Якщо ми при визначенні знання будемо виходити з того, що таке «знання», то оберемо хибну стартову позицію. Адже через це ми неминуче зав'яжемо в ітеративному процесі продукування знання про знання через знання тощо. До того ж на кожному ступені треба було б вступати у полеміку з різними – філософськими, лінгвістичними, кібернетичними, соціологічними, економічними, інженерно-технологічними – пропозиціями щодо визначення змісту цього поняття» [8, с. 15] Значно менш зауваг, на його думку, викликає типологічний розподіл знань на «знання про те, що є, знання про те, що може бути, знання про те, що повинно бути» [8, с. 19]. Кожне суспільство внаслідок історичних обставин, особливостей національної культури, рівня соціально-економічного розвитку, політичного устрою, впливу глобалізаційних тенденцій тощо формує також різні моделі співвідношення між цими типами знань. Так, клерикальні і тоталітарні суспільства віддають перевагу деонтичному знанню, орієнтованому на належне. Через сакралізацію належного практики інквізиції легко адаптуються до умов тоталітарної культури модерних суспільств, підкоряючи знання про те, що є, раз і назавжди визначеному належному. Про це переконливо свідчить історія науки та освіти у Третньому рейху, де домінувала ідея належного з вимогою підкорення об'єктивної істини волюнтаристським імперативам, наприклад через «німецьку волю до пізнання» або через стратегію «тотальної науки».[10, сс. 81, 187]. У демократичних суспільствах, навпаки, саме через акцентування значущості знання про те, що може бути, а може й не бути, тобто про контингентність тенденцій розвитку суспільства і культури, пропорції між означеними типами знань вирівнюється, що знаходить прояв у навчальних планах і програмах, проектах наукових досліджень тощо. Прозорість наукового виробництва за умов демократії, його доступність і популяризація хоча і є позитивними тенденціями, але вони також мають свої ризики.

Про перетворення знання на предмет широкого вжитку у масовій культурі вже йшлося вище. Суспільства споживання, виникаючи на ґрунті держав добробуту та благополуччя (Wohlstand- und Wohlfahrtstaaten) криють у собі небезпеку утилітаристського використання знання, віддаючи перевагу знанню про те, що є, перед знанням про належне і можливе. До того ж тут через радикалізацію опозиції «відкритість-закритість» і використання можливостей інформаційних технологій надзвичайно загострюється проблема припустимої міри прагматизації знання. Встановлення такої міри необхідно не тільки для визначення освітніх стандартів, а й підтримування життєздатності суспільства знань як соціальної системи. Тимчасові припинення певних дискурсів, наприклад, необхідні для того, щоб ефективно діяли морально-правові регулятиви. «Моральні норми, – слушно підкреслює К.П. Лісман, – функціонують тільки тоді, коли ми відмовляємось інструменталізувати знання, як виникли ці норми, що вони означають і кому вони корисні» [11, с. 26] Деякі дослідники, оптимістично оцінюючи перспективу самоствердження суспільства знань як ери інновацій і радикального оновлення людства, вбачають запорукою гуманістичного спрямування його розвитку владне самоствердження так званої «епістемократії» (див. [2]). Дійсно, між владою і знанням, як вже зазначалося вище, завжди існував і існує взаємозв'язок. У суспільстві знань він значно посилюється, але це ще не означає автоматичного посилення ролі інтелігенції, рівня її моральної свідомості тощо, а також створення умов для реалізації численних

проектів безперервної освіти. Аналізуючи ту ситуацію, яка склалася у Західній Європі, Р. Маркс констатує: «Дитина з родини із високим соціальним статусом має у сім разів більше шансів отримати вищу освіту, ніж та, що походить з родини з низьким соціальним статусом. ... Соціальна непрозорість системи освіти суспільства, яке ми все більш розуміємо як суспільство знань, накладає свій відбиток на професійне майбутнє індивіда, що залежить від дипломів та освітніх сертифікатів, потрібних при працевлаштуванні» [14, с. 105-106].

Яким буде сукупний профіль знання у суспільстві, підвалинами якого стають знання, - це залежить від здатності людства управляти процесами свого розвитку, здійснювати контроль і самоконтроль. Найбільш загальне розуміння знання як визнаного і верифікованого результату пізнання вказує на його внутрішній зв'язок з домінуючими уявленнями про критерії знання і незнання істини і заблудження. Отже, знання завжди пов'язано з уявленнями про нього, з картиною світу, в рамках якої утворюється специфічна епістемна культура. Через все більше стверджується думка про «плюралізм культур знання», розглядаючи їх як відповідні «практики, механізми та принципи соціально організованої пізнавальної діяльності», знання ж визначається як «культура у горизонті соціального» [15, с. 74].

В рамках цієї культури знання далеко не в останню чергу визначається через його відрізнення від незнання. Незнання у цьому сенсі виконує спонукально-орієнтуючу функцію. Адже усвідомлення незнання поглиблює уявлення про природу та антропологічне підґрунтя знання. Те, що продукування знання є також продукуванням незнання у його позитивному сенсі, людство усвідомлювало ще в античності. Незнання, як свідчать сучасні міждисциплінарні дослідження у галузі людинознавства, є складовою антропосоціогенезу. Воно - як встановлення обмеженості культурного виміру існуючого знання - конституює у негативний, але досить ефективний спосіб простір для людської діяльності. Незнання, яке не треба плутати з невіглаством, тобто суб'єктивно обмеженим знанням, або неосвіченістю та необізнаністю, має антропологічне значення. Як контрфактичність існуючій реальності, воно виконує розвантажну функцію, пригальмовує оберти спекулятивного мислення, відкриваючи простір для дій, що втілюють ідеї. А. Тремль вказує на антропологічні ризики відриву теорії від практики: «Тому, хто забагато знає, загрожує небезпека забагато думати, через що він зрештою стає нездатним діяти. Теоретична рефлексія, якщо вона постійно передує дії, викликає щось на зразок ступору перед прийняттям рішення» [16, с. 152].

У модерній культурі протягом кількох століть формувалося зневажливе ставлення до незнання. Ейфорія від прискорення процесу пізнання і наукового виробництва, притаманне ранньому модерну, породжує ілюзію щодо можливості остаточної перемоги над незнанням. Упередження щодо сократівської гносеологічно-педагогічної позиції закріплюються ідеологією Просвітництва. Енциклопедія стає одним із символів цієї доби, а енциклопедист – взірцем освіченої людини. Розкриваючи цей бік діалектики Просвітництва, А. Тремль зауважує: «Негативне ставлення до незнання, яке згодом починає ототожнюватися з нерозумністю та ледарством, є зворотним боком завищеної оцінки знання, яке емпатично підганяється під мудрість і стає довготривалим завданням педагогіки. ... Знання стає функціональним еквівалентом сили. Доки існувала єдність теоретичного і практичного розуму, таке надання переваги знанню було суто етичним» [16, с. 154]. Значний приріст індивідуального, фрагментарного і розгалуженого незнання, який супроводжує процес конституювання суспільства знань, в свою чергу, стає дестабілізуючим чинником суспільного буття через незупинний процес прискореної появи нових невизначеностей. Нове незнання принципово відрізняється від старого. Якщо раніше знання і незнання були закріплені нормативно, а старіння знання не викликало розгубленості і навіть відчаю, то за сучасних умов змінюється соціально-антропологічний статус незнання. Останнє вже не є прогалиною у знаннях, яку треба заповнити. Воно явно і неявно супроводжує життєтворчість людини, поводження з ним стає складовою мистецтва жити.

Суспільство знань, що змушено стверджуватись у мінливих контекстах нового незнання, посилює значущість соціального і організаційного навчання. Передусім це торкається його організації, бо процеси навчання і виховання тут не можуть бути протікати у тих формах, які були притаманні індустріальному суспільству. Постіндустріальні тенденції розвитку сучасних соціумів вказують на те, що у перспективі зникають лінії демаркації між соціальними просторами, виокремлення яких свого часу було цивілізаційним поступом. Сучасні комунікаційні технології дозволяють якщо не усунути, то принаймні зробити максимально прозорою межу між домом і працею, домом і навчанням. Суспільство знань, більш, ніж будь-яке дотепер, стає суспільством індивідів. Це означає, що старі ієрархічно побудовані форми координації вже не є дієвими за умов різких змін соціокультурних та епістемних ситуацій (див. [7, с. 109]). Мабуть, вперше в історії економічні організації такого суспільства (мається на увазі як економіка взагалі,

так і економіка наукового виробництва та економіка освіти) починають займатися самоаналізом і цілеспрямовано, а не спонтанно вчитися на власному досвіді. Суспільство знань значно розширює межі свого соціального та організаційного навчання, спираючись на свої власні культуральні структури. Їх завданням є мінімізація соціальних і культурних ризиків, запобігання психічних травм усіх без винятку генерацій населення, які набувають досвіду прискореного суспільного оновлення. Усе це потрібне, щоб розвиток суспільства знань йшов не у напрямку відчуження людини, а зі збереженням потенційно закладеної у ньому гуманістичної спрямованості.

У підсумку треба зазначити, що розгляд суспільства знань у проблемному полі культуральної соціології дозволяє створити динамічну модель останнього із залученням широкого теоретичного досвіду концептуалізації сучасних транзитивних суспільств та постійно змінюваних соціокультурних контекстів.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Колпаков А. Общество знания. Опыт философско-методологического анализа // Вопросы философии. – 2000. – № 4. – С. 26-38 2. Копилов В. О. Влада і знання: генезис ідеї епістемократії. – Х.: НАУ ім. М. С. Жуковського «ХАІ», 2009. – 514 с. 3. Пазенок В. С. Інформаційне суспільство і культура // Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі // В. В. Лях, В. С. Пазенок, Я. В. Любимий та інші. – К.: ТОВ «XXI століття діалог культур», 2009. – С. 10-44. 4. Egleeton Terry. Culture and Barbarism. Metaphysik in a Time of Terror// Commonweal. A review of religion, politics, and culture. – March 27, 2009, Vol. CXXXV1, N 6. – P. 11. 5. Glißmann Wilfried Die neue Selbstständigkeit in der Arbeit // Unterwegs zur Wissensgesellschaft: Grundlagen – Trends - Probleme/ Hrsg.: Christoph Huber. – Berlin: Ed. Sigma. 2000. – S.135-150. 6. Habermas Jürgen. Glauben und Wissen. Friedenspreis des Deutschen Buchhandels 2001. – Frankfurt am Main : Suhrkamp. 2002. – 48 S 7. Heidenreich Martin. Die Organisation der Wissensgesellschaft // Unterwegs zur Wissensgesellschaft: Grundlagen – Trends - Probleme/ Hrsg.: Christoph Huber. – Berlin: Ed. Sigma. 2000. – S. 107-119. 8. Hubig Christoph. Einführung Was leistet eine Grundlagen Diskussion? Unterwegs zur Wissensgesellschaft: Grundlagen – Trends - Probleme/ Hrsg.: Christoph Huber. – Berlin: Ed. Sigma. 2000. – S. 15-24. 9. Joas Hans. Braucht der Mensch Religion. Über Erfahrungen der Selbsttranszendenz. – Freiburg am Breisgau: Fink. 2004 – 234 S. 10. Leske Monika. Philosophen im Dritten Reich. Studie zu Hochschul- und Philosophiebetrieb im faschistischen Deutschland. – berlin: Dietz Verlag. 1990. – 318 S. 11. Liessmann Konrad Paul. Philosophie des verbotenen Wissens. – Wien: Paul Zsolnay Verlag. – 2001, – 243 S. 12. Liessmann Konrad Paul. Theorie der Unbildung. Die Irrtümer der Wissensgesellschaft. – Wien: Paul Zsolnay Verlag 2006 – 275 S. 13. Lyotard J.F. Das Postmoderne Wissen. Wien: Paul Zsolnay Verlag, 1986. – 198 S. 14. Marx Reinhard. Das Kapital. Ein Plädoyer für den Menschen. - München : Pattloch Verlag, 2008. – 320 S. 15. Sandkühler Hans Jörg. Kritik der Repräsentation. Einführung in die Theorie der Überzeugungen, der Wissenskulturen und des Wissens. – Frankfurt am Main. 2009- 280 S. 16. Treml Alfred K. Allgemeine Pädagogik. Grundlagen, Handlungsfelder und Perspektiven der Erziehung- Stuttgart-Berlin- Köln: Kohlhammer. 2000. – 304 S. 17. Treml Alfred K. Das alte und das Neue . Erziehung zur Kreativität aus evolutionstheoretischer Sicht // Alfred K.Treml (Hrsg.) Das Alte und das Neue. Erziehung zur Kreativität aus evolutionstheoretischer Sicht – Münster: 2004, – S. 67-79. 18. Welsch Wolfgang. Unsere postmoderne Moderne. Berlin: Akad. Verlag. 1993. – 344 S. 19. Willke H. Atopia. Studien zu atopischen Gesellschaft. – Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2001. – 263 S.

GLOBALIZATION AND ITS CHALLENGES TO A SOCIETY

Dr. Keshab Chandra Mandal – asst. Teacher of Ghatal Y.S.S. Vidyapith (H.S.), Kushpata (Near Vidyasagar High School Ground)

This article deals with the analysis and conceptualization of the challenges and effects of globalisation. Globalisation has brought about a tremendous economic growth and development in the world; though its flip side is rather controversial. Economy, commerce, trade, and life style of people have been radically changed as a result of globalization. But those changes have taken place in most of the rich and industrial countries and the fruits of globalization are mainly enjoyed by the middle class well-to-do families. But recent experience shows that globalisation has provided benefits largely to a creamy layer of the society, while the greater chunk of unprivileged poor and backward people has been deprived of any such positive taste of globalization. Gap between the poor and the rich has widened so much and it seems that the chances are little for shortening it in near future. Globalization also has brought tension, mental stress, instability, negative attitudinal change, frustration, mistrust, and disturbed mental peace and tranquility. The existing theories of sociology, politics, or economics are not sufficient to tackle the challenges posed by globalization. The highest need of the hour is a compact theory which could facilitate good governance; strengthen economy, trade and commerce; and establish peace and happiness among all the people or a majority of people. Through this article, the author has tried to highlight the pros and cons of globalization and an honest endeavor has been made to provide an alternative theory which would be more adequate for explaining the inconsistencies of the globalised societies.

Keywords: globalization, glocalization, privatization, deregulation, foreign exchange reserves, global outsourcing, Less Developed Countries, Indian economy, multi-winged challenges, dire poverty, mass-unemployment, Poverty, layoffs, social disintegration, communication, unemployment, Westernization, multinational companies, cumulative FDI, greenhouse gases, starvation, Communism, Socialism Gandhism, Capitalism, Gender disparity, PROUT Philosophy, Neo Humanism, environmental sustainability, empowerment, *Sadvipras, Panchayats*, modernization, social media, Knowledge Commission.

В статье анализируются социально-политические, культурные и экономические аспекты глобализации. Это связано с необходимостью адекватного изучения социальных проблем, связанных с эффектами глобализации, а также с интересом исследователей к созданию теории глобализации, которая была бы эффективным обобщением накопленного эмпирического материала и позволила бы в полной мере реализовать прикладную и прогностическую функции мультидисциплинарного подхода в общественных науках. Автор считает, что попытки создания адекватных теорий, описывающих механизмы, ход и эффекты процессов глобализации, не были в полной мере успешными. Глобализация по-разному влияет на различные страны, регионы и социальные группы. Институты государственного управления не справляются с многообразием проблем, которые возникают в ответ на вызовы глобализации. Сегодня актуальным является создание теории, которая могла бы помочь в планировании и реализации программ по противодействию негативным воздействиям глобализации, способствовать улучшению жизненных стандартов населения в условиях глобализации.

Ключевые слова: глобализация, глокализация, приватизация, дерегулирование, валютные резервы, глобальный аутсорсинг, индийская экономика, крайней нищеты, массовая безработица, бедность, увольнение, социальная дезинтеграция, безработица, вестернизация, транснациональные компании, парниковые газы, голод, коммунизм, социализм-гандизм, капитализм, гендерное неравенство, неогуманизм, экологическая устойчивость, расширение возможностей, модернизация, социальные медиа.

У статті аналізуються соціально-політичні, культурні та економічні аспекти глобалізації. Це пов'язано з необхідністю адекватного вивчення соціальних проблем, що пов'язані з ефектами глобалізації, а також з інтересом дослідників до створення теорії глобалізації, яка б була ефективним узагальненням накопиченого емпіричного матеріалу і дозволила б повною мірою реалізувати прикладну і прогностичну функції мультидисциплінарного підходу в суспільних науках. Автор вважає, що спроби створення адекватних теорій, що описують механізми, хід та ефекти процесів глобалізації, не були повною мірою успішними. Глобалізація по-різному впливає на різні країни, регіони та соціальні групи. Інститути державного управління не справляються з

Розділ 1. Історія, теорія та методологія соціології

різноманітним проблем, які виникають у відповідь на виклики глобалізації. Сьогодні актуальним є створення теорії, яка могла б допомогти в плануванні та реалізації програм з протидії негативним впливам глобалізації, сприяти поліпшенню життєвих стандартів населення в умовах глобалізації.

Ключові слова: глобалізація, глокалізація, приватизація, дерегулювання, валютні резерви, глобальний аутсорсинг, індійська економіка, зубожіння, масове безробіття, бідність, звільнення, соціальна дезінтеграція, безробіття, вестернізація, транснаціональні компанії, парникові гази, голод, комунізм, соціалізм-гандизм, капіталізм, гендерна нерівність, неогуманізм, екологічна стійкість, розширення можливостей, модернізація, соціальні медіа.

Introduction

With the pronouncement of the term globalization what flashes before our eyes are more multinational companies, more foreign goods, more modern and improved devices, shopping malls, myriad sources of entertainment and recreation in one side; and too much unemployment, lay-offs, closures, inflation, frustration, unhappiness, mental stress, individual and national debt burden, political turmoil, environment plundering and degradation of moral and social values on the other. Globalization refers to not only free movement of goods, services and money but also data, ideas, fashion, music and people across the world in a seamless and integrated manner. The world has now turned into a global village, at least to a privileged few. This «glocalization» has been possible due to opening up of the national economies and the concomitant increase in trade and commerce among transcontinental countries. Globalization process started with the liberalization of economic policy, import of goods and services and welcoming of foreign direct investment into government or government undertaking sectors that are the mainstays of lower developed country's economy.

Since the mid 1980s and especially since the beginning of the nineties of the previous century the term 'Globalization' has become a new buzzword and still it is dominating the world economy and culture. With the end of cold war and the break-up of the former Soviet Union, global economy began to take a new turn towards globalization. Economic break-down of the most powerful countries of the world brought them closer towards each other and the states began to increase reliance on the market economy and grew renewed faith in the private capital and resources, a process of structural adjustment began to spur.

Definition and Dimension of Globalization

The term 'Globalization' is all-pervasive and very popular now. With a view to understanding of the concept, let us examine some definitions given by scholars and social scientists. Guy Brainband holds that, «the process of globalization not only includes opening up world trade, development of advanced means of communication, internationalization of financial markets, growing importance of MNC's, population migrations and more generally increased mobility of persons, good, capital, data and ideas but also infections, diseases and pollution.»¹ The term globalization refers to process that increase world-wide exchanges of national and cultural resources. In simple terms it can be said that, «Globalization is the process of international integration arising from the interchange of world views, products, ideas, and other aspects of culture.»² Sociologists Martin Albrow and Elizabeth King define the term globalization as «...all those process by which the peoples of the world are incorporated into a single world society.»³

In *The Consequences of Modernity*, Antony Giddens utters that, «Globalization can thus be defined as the intensification of worldwide social relations which link distant localities in such a way that local happenings are shaped by events occurring many miles away and vice versa.»⁴ Similarly, Swedish journalist Thomas Larson, in his book *The Race to the Top: The Real Story of Globalization*, states that globalization is «the process of world shrinkage, of distances getting shorter, things moving closer. It pertains to the increasing ease with which somebody on one side of the world can interact, to mutual benefit, with somebody on the other side of the world.»⁵

The mighty term globalization is the conglomeration of a variety of events that are rapidly changing the world. The machine that powers globalization, however, is the global economy. At the heart of the global economy are the twin policies of privatization and deregulation, which national governments have adopted worldwide since the 1980's. However, globalization has both good and ill-effects upon the government, economy, ecology, and society. Experience shows that the ratio of ill-effect and suffering of number of people is more than the good-effects on the number of people. Let us first trace out the bright sides of globalization followed by the challenges facing the people as a result of it.

The Bright Side of Globalization

Regarding the effects of globalization the scholars are divided. One group of scholars says that it is good for lower income and poorer countries, while the other group feels it has tremendously affected the policies of governments, shattered indigenous economy, brought frustration, anxiety, stress; transformed negatively the culture, and societal relationship particularly to the African and lower developed countries (LDCs). Thomas Friedman of the first category believes that, globalization can bring people together and make everyone richer without getting rid of local cultures. Globalization makes war less likely because it is bad for business and trade. Friedman believes that «no two nations with a McDonald's would ever go to war with each other. After NATO bombed Serbia, he changed and said that no two nations who make products for Dell Computers would ever go to war.»⁶ Human Development Index has also increased in the last two decades. «In addition to the BICs, at least 40 other countries of the South made gains on their HDI scores between 1990-2012...In fact of the 132 countries with a complete data series only two – Lesotho and Zimbabwe – had lower HDI value in 2012 than in 1990.»⁷

Globalization - Indian Experience

The rate of growth of the Gross Domestic Product of India has been on the increase from 5.6 per cent during 1980-90 to seven per cent in the 1993-2001 periods. During this four years, the annual growth rate of the GDP was impressive at 7.5 per cent (2003-04), 8.5 per cent (2004-05), nine per cent (2005-06) and 9.2 per cent (2006-07). But again it came down to below 5 per cent in the first quarter of 2013. However, the foreign exchange reserves (as at the end of the financial year 2006-07) were \$39 billion (2000-01), \$107 billion (2003-04), \$145 billion (2005-06) and \$180 billion (in February 2007). India's rate of poverty has been declined. The number of poor people has been reduced from 49.4% in 1990 to 32.7% in 2010.

The cumulative FDI inflows from 1991 to September 2006 were Rs.1,81,566 crores (US \$43.29 billion). Further, India controls at present 45 per cent of the global outsourcing market with an estimated income of \$ 50 billion. In respect of market capitalization, India is in the fourth position with \$894 billion after the US (\$17,000 billion), Japan (\$4800 billion) and China (\$1000).

Mr. Mukesh Ambani with a net worth of \$21.5 billion, has retained his title as India's richest person for sixth year in a row, while Mexican business tycoon Carlos Slim has emerged as wealthiest in the world for the fourth consecutive year. In the overall rich list of world's billionaires, as per an annual ranking published by Forbes (2013), Mukesh Ambani is ranked 22nd, while the second richest Indian Lakshmi Mittal is at 41st position with a net worth of \$16.5 billion. There are a total 55 billionaires from India on the list of 1,426 persons from across the world having a minimum net worth of \$1 billion.⁸ As per the Forbes list for 2007, the 40 Indian billionaires had assets worth about Rs. 7.50 lakh crore whereas the cumulative investment in the 91 Public Sector Undertakings by the Central Government of India was Rs.3.93 lakh crore only.⁹

Globalization has revolutionized in transport and communication system. The availability of cars, four wheelers in easy installments and reduced air fare have brought far near to the people. Wide four lane roads have quickened movement of people and goods from place to another. Social media has been a great tool for disseminating and democratizing information and building a unique public information infrastructure in the country. This has revolutionized the current governance and service delivery paradigm. In India, networks such as the National Knowledge Network, connects Universities and Research Institutions, and the Rural Broadband Network, which connects *Panchayats* (rural local governments) has emerged as the new highways for connecting ideas and disseminating knowledge. «In fact, social media is fast emerging as a powerful and unparalleled tool to share information, shape opinions, connect people across domains and cultures, bring participation, and above all to communicate as never before.»¹⁰ Now far about 66 million Indians are on social media and this number is fast growing, with 150,000 new users joining social media platforms every month.

Challenges of Globalization

Undoubtedly globalization has brought about a tornadic and tremendous economic growth and development on one side and torrefying and torrid change on the other hand in economy and life style of people. India is not an exception, the wave of globalization touched, hit and hurt Indian economy, industry, society and culture. Undoubtedly globalization has provided benefit to a creamy layer of the society, while the greater chunk of unprivileged poor and backward people has been deprived of any such positive taste of globalization. However, a few challenges posed by Globalization can be cited here as: dire poverty, mass-unemployment, job-loss, instability in market and employment, erosion of social and moral values, gradual mental stress and anxiety, volatile political situation and government's steady rolling back from social sector investment. Let us discuss a few of such socio-political and economic challenges posed by globalization and try to find out their solutions.

The opponent thinkers of globalization, like Noam Chomsky, do not like globalization because they feel it only helps rich people get richer by making poor people poorer. Offshore outsourcing, when companies hire workers in cheaper countries, is often a part of globalization. This sometimes means that some people lose their jobs. Joseph Stiglitz has said that international groups like the World Bank and the IMF have made it harder for poorer nations to get richer. «He further realized that globalization without governance often leads to devastating results, especially on Less Developed Countries (LDCs).»¹¹ Jean Baudrillard believes that «globalization hurts local cultures and is the cause of most terrorism.»¹² The Progressive Utilization Theory of P.R. Sarkar views that «all natural resources gifted by nature belong to everyone and are to be used for the welfare of all. The economically developed nations of the world amassed their wealth by taking natural resources from other nations, first through colonization and later through very favorable trade policies and debt manipulation.»¹³

Globalization poses great threat to the existing society. Poverty, layoffs, social disintegration, mistrust, and disharmony have been erupted and started to show their ugly faces and red eyes. The national leaders and scholars find it difficult to come out of this multi-winged challenges posed by globalization in the economic and socialization process. By close observation of the situation in the world and particularly in India one can easily trace out some totally new and peculiar challenges emerged as a result of globalization. These can broadly be categorized into: social, political, economic and cultural. Let us discuss hereunder a few serious and most perturbing socio-economic challenges facing the society as a whole.

Employment and Mental Stress

As a result of globalization and opening up of economy to foreign multinationals a large section of people has lost job and more are still losing. Some have already been served notices while others are expecting notices of termination of jobs. On the other hand, some are still unemployed with skills and qualifications. The burns of unemployment among the youth make them alcoholic, smokers, drug addicted, associated with anti-social groups, and involved in anti social and illegal activities. These do not give them a tension free and happy life; rather they live in more anxiety, fear and tension. Besides, fear of losing jobs make most people dishonest and thus they resort to illegal activities, take bribes, or become corrupt otherwise. Their anxiety and mental stress directly or indirectly influence the behavior and activities of children and families. On the other hand, many are not satisfied with the job they are now in, as those do not match with their education, skill and experience. This also creates mental stress. The stress of family heads is sure to fall on the other members especially on the women (wives, daughters) and children.

Globalization has created new kinds of stress into everyday life. Now «markets are relentless.» Job insecurity and the escalating workloads of existing jobs are eroding quality of life. At any time fuel prices or interest rates are rising so much that it hurts common people. A new culture of «fear of the future» is entering in society, caused by multiple long-term insecurities stemming from the new economy.¹⁴ Most of the people are now worried about either of their own future or with the future of their family in the troubled world. «Worry is a psychological state of consciousness in which you are caught in feelings of helplessness and apprehension about some trouble you don't know how to get rid of.»¹⁵

Health Hazards (heart and nerve problems)

Globalization has caused health hazards. Coronary failures, coronary thrombosis, nerve problems etc. have now become epidemic. Globalization has created an artificial vacuum in man's life – unlimited demands. Now people are not satisfied with anything. Most of them even do not know what they want actually; they just run after money and wealth. In doing so, they are falling prey to the life-taking diseases. People now like to lead global life style. Both the parents are now employed and go to office or work place leaving behind children at home alone, sometimes under the supervision of nanny, or maid-servants; thus making them vulnerable to media, internet, television and mobile phones. Many parents remain too much busy with their works and private life that they get little time to look after their children. These children – lonely and helpless - when become adults mostly become unsocial and often fail to keep pace with the students of similar age or class and become frustrated. This loneliness and helplessness also make them drug addicted, alcoholic, smokers, voyeuristic, fanatic and fantastic. This, in turn, makes them ill at early age and make them sufferer from heart and nerve diseases, some even die early.

Moral Degradation and Unhappiness

Corruption, too much greed, raping, molestation, eve-teasing, voyeurism are closely related with globalization and modernization. Most of the people now-a-days are unhappy due to global economic crisis and degradation of social value system. The attributes and qualities like morality, obedience, submissiveness, fellow-feeling, tolerance etc. are now almost vanished from the dictionary of the young post-globalization boys and girls. This often makes them unhappy.

Breakdown of Education System

Globalization has brought mobile and internet within the reach of even very common, poor and semi literate people. Young students of schools, colleges and universities are using these gadgets randomly. It is easy to procure and maintain. With making communication system faster, cheaper and easier for business and academic activities, the mobile handsets, computers, internet, I-Pods have made a lot of young students addicted to these instruments. Most of the students are using these as sources of entertainment. In India average frequency of social networking access using mobile internet is seven days a week. I do not disagree that these are helping them in their studies, course work, project work and other purposes; but it is also true that about 98 per cent students are using these for chatting, downloading movies and inappropriate materials and others. These, in turn, have made them inattentive in their studies, rude in behavior, violent within and outside of campuses, adamant or even shy. Let apart the college and university students, the school going boys and girls of merely VII and VIII standard are also using these for the same purposes and getting absent-minded in their studies.¹⁶ Numerous students avoid classes and also remain absent from the coaching classes and are wasting time in the parks, fields, cinema halls, shopping malls; some even spend the college hours at friend's homes or hotels and doing sexual activities. Thus they are neglecting their studies, and falling in frustration in later life. In this way many bright and prosperous students are going astray and being dumb, unsocial, anti social and stubborn. Most of them do not obey and show respect to the teachers, elders of family and locality. They are getting moody, bad-tempered, and being intolerable. They are living in a state of dream in most of the times.

Cultural Aggression

Cultural globalization has increased cross-cultural contacts. Globalization has expanded recreational opportunities by spreading pop culture, particularly via the Internet and satellite television. It is claimed that globalization was predominantly driven by the outward flow of culture and economic activity from the West and particularly the United States and is better understood as Americanization, or Westernization.

Internet and Social Media

Asia currently accounts for 44.8 percent of Internet users (up to 31st December, 2012) of the world and India contributed 11.4 percent (137,000,000 people) in the middle of 2012. Worldwide internet usage and population statistics indicate that North American people are the highest (78.6%) internet users, the second position is held by Australia (67.6%), and the third position with 63.2% is occupied by Europe. Similarly, 15.6% people of Africa, 27.5% in Asia, 40.2% in Middle East and 42.9% in Latin America/Caribbean regions use internet.¹⁷ It is found that, «Active social media user base in India is 32.5 million (82% of the active mobile Internet base). Average frequency of social networking access using mobile internet is seven days a week. Facebook is the leading website accessed by 97 per cent of all social media users in India. Indians spend an average of approximately 30 minutes every day on social media. Of these numbers the maximum users are young men (84 per cent) and college students (82 per cent).»¹⁸ «As a result of this phenomenon of over communication with people online and on networking sites, we are slowly drifting away from «real» interactions with people and becoming isolated within us and are perpetually living in a virtual world.»¹⁹ This aspect gives rise to voyeurism, make us moody, and it promotes anonymity, albeit unintentionally. The American author Nicholas Carr, a naysayer, in his book, *The Shallows: What the Internet is Doing to Our Brains?* argues that, «...while Internet improves our cognitive ability to skim and scan, it diminishes our intellectual capacity to concentrate and contemplate.»²⁰ Many parents and teachers believe that, «Just like television and video games, social media has only added to the pile of distractions that compete for learners' attention today.»²¹ It adds wrong influences, undesirable peer pressure, bullying and simple time wasting.

Growth of Slum Capitals

Due to globalization migration has been increased. In the hope of constant job and better earning opportunities people and families leave their native place and come to town. Mumbai, India's financial capital, has 54 per cent slums. It is estimated that 100 to 300 new families come to Mumbai every day and most land up in a slum colony. Prof R. N. Sharma of the Tata Institute of Social Science says that Mumbai is disintegrating into slums. From being known as the slum capital of India and the biggest slum of Asia, Mumbai is all set to become the slum capital of the world. The population of Delhi is about 14 million of which nearly 45 per cent population lives in slums, unauthorized colonies, and undeveloped rural parts.

Environmental Hazards

The destruction of natural resources like clean water, forests, arable land, rock and hills, ocean fish stocks, coral reefs and so on are already causing extreme concern even in the traditionally conservative ranks of society. Local people are debarred from using river water for irrigation purposes and woods from hill-forests

which are leased or sold out by governments to the multinational companies. As a result of globalization, there is too much pollution. The emission of greenhouse gases is adversely affecting the environment. The emission of greenhouse gases include carbon dioxide, methane, nitrous oxide, hydro fluorocarbons, perfluoro carbons and sulfur hexafluoride in 2006 were equivalent to 7,054.2 million metric tons of carbon dioxide in the United States of America alone. Both the western industrialized countries of the world like the USA, UK, Australia, Japan, France, Germany and Canada as well as the Asian developing countries including India and China are greatly responsible for this devastation on earth.

Globalisation and Poverty

According to the latest World Bank Report, India accounts for one-third of the world poor i.e., people living on less than US\$1.25 (about Rs.65) per day. The report said that 1.2 billion people still living in extreme poverty across the world. «The State of the Poor: Where are the Poor and Where are the Poorest?», using data released in the latest World Development Indicators, shows that extreme poverty headcount rates have fallen in every developing region between 1981 and 2010 from half and citizens in the developing world to 21 per cent.»²² Still the rate is high. The proportion of the unemployed to the total labor force has been increasing from 2.62 per cent (1993-94) to 2.78 per cent (1999-2000) and 3.06 per cent (2004-05). In absolute figures, the number of unemployed had been in those years 9.02 million, 10.51 million and 13.10 million respectively.²³

Inequality

Economic disparity between the rich and the poor countries is very high. According to the United Nations Human Development Report for 2004, the GDP per capita in countries with high, medium and low human development (a classification based on the UN Human Development Index) was 24,806, 4,269 and 1,184 PPP\$, respectively (PPP\$ = purchasing power parity measured in United States dollars).²⁴ Further it is observed that millions of employees globally are denied jobs, paid less, and confined in certain occupations or offered lowered quality jobs simply because of their sex, their religion or the color of their skin. Gender disparity in earning is also much. «Unfortunately, women today earn only 74 cents for every dollar earned by men.»²⁵ Evidence suggests that while globalization has expanded women's access to employment, the long-term goal of transforming gender inequalities remains unmet and appears unattainable without regulation of capital and a reorientation and expansion of the state's role in funding public goods and providing a social safety net.²⁶

Distress in Agriculture Sector

Agriculture has been and still remains the backbone of Indian economy. It plays a vital role not only in providing food and nutrition to the people, but also in the supply of raw materials to industries and to export trade. In 1951, agriculture provided employment to 72 per cent of the population and contributed 59 per cent of the gross domestic product. However, by 2001 the population depending upon agriculture came down to 58 per cent whereas the share of agriculture in the GDP went down drastically to 24 per cent and further to 22 per cent in 2006-07. This has resulted in a lowering the per capita income of the farmers and increasing the rural indebtedness.

The number of rural landless families increased from 35 per cent in 1987 to 45 per cent in 1999, further to 55 per cent in 2005. Many farmers are destined to die of starvation or suicide. It is reported that roughly 1,00,000 farmers committed suicide during the period 1993-2003 mainly due to indebtedness. Because of dictates of the globalization, government subsidy in agriculture has been reduced; the price of fertilizers, irrigation water, seeds, wage of farming workers has been increased; and the profit margin of the farmers has been marginalized. Indian farmers are not getting proper price of their produce; hence, falling in debts and committing suicides ultimately.

Critical Estimate

Globalization has, thus, both positive and negative impact. The negative impact is much more and pervasive than the positive one. Except a few IT professionals, businessmen, contractors, politicians, bureaucrats and a few other white color job holders, most of the common people including cultivators are the victims of globalization. The world as a whole is in crisis now. And the challenges the government and society face are entirely unknown and unforeseen and odd too. Since the 1990s when globalization kicked into high gear, consumerism and global lifestyle have spread with easy availability of money and easy access to whatever goods and services one seeks. To gain material wealth and earn money quickly, people are involved in any kind of business without following any ethics and bearing social responsibility. Too much competition and consumerism are the result of globalization. Policy makers and social scientists are grappling to provide concrete solution to tide over the existing challenges. It seems that the end of the world is imminent, unless an alternative way of living and ruling is adopted.

The existing theories like Communism, Socialism, Gandhism, or Capitalism have failed to provide any effective prescription to tide over the present challenges and establish a world of equality, peace and prosperity. Communism has been proved to be a utopian and absurd as it is quite impossible to be realized in the 21st century.

Everybody will get according to his need and everybody will give according to his capacity; and establishing a classless society based on equality is merely a dream now. The view of Karl Marx on state as «the state will wither away» is also completely absurd. Socialism, on the other hand, is a nice theory; but totally unworkable in reality because it would require basic changes in human nature, which is not going to happen without establishing morality and religiosity. Soviet socialism was too tied into the government that led to its collapse. All socialism is utopian because it allows people to spend other people's money without feeling guilty about it. Besides, socialism does not recognize incentives. By failing to emphasize on incentives, socialism is a theory inconsistent with human nature and it therefore doomed to fail.

On the other hand, capitalism is a failed theory – as pronounced by Acharya Haratmananda Abadhut, a PROUTist, in a recent seminar²⁷ on the topic of «PROUT Philosophy of Mr. P.R. Sarkar». Adam Smith, the person who expounded capitalist theory, also recognized the danger of too-powerful elites in a laissez-faire society. Capitalism may be considered by some western scholars as highly efficient but it is too much slanted toward the elite. Capitalism is an economic system in which the means of production and distribution are privately or corporately owned and development is proportionate to the accumulation and reinvestment of profits gained in a free market. «Capitalists want big banks and small states whilst socialists want big states and small banks... at least that's what the politicians who profit from polemics would have us believe.»²⁸

Mahatma Gandhi, the father of India, evolved the new technique of «*Satyagraha*» (stick to truth). He was fundamentally a moral and social philosopher who sought to experiment with certain far-reaching fundamental principles. Gandhism teaches us to be tolerant and seeks to establish party-less democracy. He wanted to make villages independent; set up cottage industries; use *khadi* (one kind of coarse cloth) and spiritualization of politics, which are impossible to follow in present day political situation. Following Gandhi's theory, India could not prosper economically and culturally, other than spiritually. Therefore, these theories are partial in nature as they fail to provide any concrete, realistic and total prescription for a better society without corruption and rational distribution of local and national wealth, based on honesty and spirituality. Some of the above theories say about how to capture political power, the nature of government, and the rule without any principles, while others only put emphasis on self rule, prescribe party-less democracy based on village reconstruction and too much sacrifice and morality or religiosity.

Recommendations

Hence, we need for such an alternative theory which could bring about total change with rational distribution of wealth and also that could stop unhealthy competition and reduce consumerism and mental stress. In this sphere only available alternative theory is PROUT which «is an acronym for Progression Utilization Theory, a socio-economic philosophy propounded by P.R. Sarkar that synthesizes the physical, mental and spiritual dimensions of human nature. The goal of PROUT is to provide guidance for the evolution of a truly progressive human society.»

PROUT is an alternative to the outmoded capitalist and communist socio-economic paradigms. This theory seeks to establish a harmonious balance between economic growth, social development, environmental sustainability, and between individual and collective interests. The Progressive utilization theory maintains continual adjustments in the use of physical resources and works for the development of mental potentialities in accordance with spiritual and Neo-humanistic values, which is the urgent need of this hour. This theory encourages constructing economic and social institutions to facilitate the attainment of the highest potentialities of individuals. Neo-humanism of P.R. Sarkar seeks to establish the philosophy of love for all creation including plants and animals and it transcends the boundaries of geo and socio sentiments that are concerned with territories and societies only.

This theory does not differentiate between political democracy and economic democracy. PROUT advocates economic democracy based on local economic planning, co-operatively managed business, local government control of natural resources and key industries, and socially agreed upon limits on the individual accumulation of wealth. By decentralizing the economy and making sure decision-making power in the hands of local truly educated and spiritually upright people, PROUT seeks to ensure the adequate availability of food, shelter, clothing, health care, clean water and education for all people.

PROUT supports women's all-round empowerment. It encourages the struggle against all forms of violence against women in the society. PROUT's goal is coordinated cooperation, with equal rights between men and women. It also seeks the economic, social, physical and spiritual empowerment of women throughout the world. For development of the world, this theory seeks to use scientific research, knowledge and technology based on guidance of spirituality and Neo-humanist values and moral leadership.

And who will do all these jobs? The answer lies here. Only the *Sadvipras* (persons who are moralists and spiritualists and who fight against immorality) can perform all these jobs. *Sadvipras* are those people who are firmly established in morality and who possess high qualities and mentalities like spirituality, experiences and truly educated. P.R. Sarkar points out that most of the *Sadvipras* will come from middle class population of the society.²⁹

Conclusion

From the above discussions it seems that the challenges posed by globalization could not be aptly and efficiently handled by some illiterate, semi literate, unwise and morally corrupt political administrators. As most of the political leaders are not innovative, wise, efficient, and morally pure, they mess up the things and worsen the situation. To tackle the rising peculiar situation only morally sound, spiritually upright, highly educated, wise, honest and truly good people are necessary who can transform the world with their sagacity and wisdom in socio-political and economic affairs of the world. The huge gap between the haves and the have nots can be reduced with the PROUT theory and by the PROUTists only in association of morally strong and intellectually sound people. With the available resources in nature, the basic necessities of life like food, cloth, shelter, pure drinking water and medicine can be ensured only by honest, innovative and morally pure political leaders in the helms of government. Now what is happening, some illiterate, semi literate, corrupt and morally impure politicians are contesting and winning in participatory democracy and controlling all wealth, resources and people with little wit and knowledge. How can a corrupt and semi-literate man formulate sound and pro-people policy and rule the nation aptly? Hence, the *Sadvipras* with the help of wise and impartial educated and knowledgeable people of the respective states should fight elections and come to power and rule through their innovative ideas and true managerial powers. Only these people could handle the challenges and threats of globalization through the formulation of pro-people policies and implementing them wisely be able to ensure all-round development of the people.

REFERENCES: 1. <http://www.managementstudyguide.com/what-is-globalization.htm> retrieved on 5.6.2013. 2. Albrow, Martin and Elizabeth King (eds.), 1990, *Globalization, Knowledge and Society*, Sage. London, p. 8. 3. *ibid.* 4. Giddens, Anthony, 1991, *The Consequences of Modernity*, Cambridge, Polity Press, p. 64. 5. Larsson, Thomas, 2001, *The Race to the Top: The Real Story of Globalization*, Cato Institute, Washington, D.C, p. 9. 6. Thomas L. Friedman, *The World is Flat*, p. 421. 7. W.P.S. Sidhu, «India and the Ascendency of the Global South,» *Yojana*, Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi, May 2013, p.11. 8. *Business Today*, New Delhi, March 8, 2013. 9. <http://www.fibre2fashion.com/industry-article/8/738/impact-of-globalization1.asp> 5.6.2013. 10. Sam Pitroda, «Democratization of Information,» *Yojana*, Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi, May 2013, p. 5. 11. N. Stephen Kinsella, reviewed the book – *Globalization and its Discontents* in *Journal of Libertarian Studies*, Ludwig von Mises Institute, Vol, 18, No. 1 (Winter 2004), pp. 89-98. 12. Baudrillard, Jean, 2002, «The Violence of the Global», *Power Inferno*, Galilee, pp. 63-83. 13. Dada Maheshvarananda and Mariah Branch, «The Progressive Utilization Theory (PROUT), Alternative Economic and Spiritual Model for the Welfare of All,» *WorkingUSA: The Journal of Labor and Society*, 089-7011, Volume 13, March 2010 pp. 31-40. 14. D Yergin & J Stanislaw, 2002, *The Commanding Heights – The Battle For The World Economy*, A Touchstone book, Simon & Schuster Inc, USA, p 404. 15. Sri Sri Paramahansa Yogananda, 2003, *Ridding the Consciousness of Worry*, Yogoda Satsanga Society of India, Kolkata, p.7. 16. Mr. Kalipada Roy, an Asst. Teacher of Biology, Ghatal Y.S.S. Vidyapith (H.S.), said this and it was corroborated by another teacher of Mathematics Mr. Swapan Nebu on 12.6.2013. 17. Patrick S.L. Ghose, Paranjy Guha Thakurta, «Explosion in Digital Space: Opportunities and Challenges for India,» *Yojana*, a Development Monthly, Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi, May 2013, pp.15-16. 18. *ibid.*, p. 18. 19. Varinder Tajpriyal and Priya Kanwar, «Social Media – A Double-edged Sword,» *Yojana*, a Development Monthly, Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi, May 2013, p. 39. 20. Nicholas Carr was quoted by Atul Pant, in «Social Media in Education – Help or Hindrance?» *Yojana*, a Development Monthly, Ministry of Information and Broadcasting, New Delhi, May 2013, p. 43. 21. *ibid.*, p. 43. 22. *The Times of India*, 19 April, 2013. 23. *Economic Survey of India*, 2006-07, Table 10.4. 24. <http://hdr.undp.org/en/reports/global/hdr2004>, retrieved on 4.6.2013. 25. Report of Associated Press (1998) was quoted in Cheryl Blalock Aspy and Daya Singh Sandhu, 1999, *Empowering Women For Equity: A Counseling Approach*, American Counseling Association, Alexandria, VA 22304, p.15. 26. Seguino, Stephanie and Caren Gron, 2006, «Gender Equality and Globalization: Macroeconomic Policy for Developing Countries,» *Journal of International Development* (18): 1081–1104. DOI: 10.1002/jid.1295. 27. A Seminar on PROUT Philosophy of Mr. P.R. Sarkar was held at Ananda Marga School, Konnagar, Ghatal, Paschim Medinipur, West Bengal, India on 13.4.2013. On this occasion Acharya Haratmananda Abadhut delivered a lecture on PROUT philosophy. 28. <http://ecopreneurist.com/2012/12/19/the-misconceptions-of-capitalism-vs-socialism/> retrieved on 22.6.2013. 29. PROUT. NET, retrieved on 18.6.2013.

УДК 316.74:001

АКТУАЛИЗАЦИЯ СОЦИАЛЬНОГО В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗИРУЮЩЕГОСЯ ОБЩЕСТВА: ВЫЗОВЫ КРИЗИСНОЙ СОЦИАЛЬНОСТИ И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОТВЕТЫ СОЦИОЛОГИИ

Голиков Александр Сергеевич – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье рассматривается актуализация социального как ткани общества в условиях глобализации. Анализируются процессы деонтологизации, виртуализации, делокализации, дегражданности, маркетизации социального. Подчеркивается, что социальное становится феноменом множественным, принципиально неинтерпретируемым в рамках линейной схемы М. Вебера. Делается вывод о том, что инструментарий исследования социального как ткани общества в современной социологии недостаточен, для его уточнения предлагаются оси возможной дифференциации социальности как свойства человеческих отношений и социальной системы. Подчеркивается, что социологическое исследование социального невозможно без учёта конструктивистского момента в онтологии социального, в котором ключевую роль играет феномен знания.

Ключевые слова: знание, социология знания, социальное, социальность, глобализация, виртуализация.

У статті актуалізація соціального як тканини суспільства в умовах глобалізації. Аналізуються процеси деонтологізації, віртуалізації, делокалізації, дегромадянності, маркетизації соціального. Підкреслюється, що соціальне стає феноменом множинним, принципово неінтерпретованим в рамках лінійної схеми М. Вебера. Робиться висновок про те, що інструментарій дослідження соціального як тканини суспільства в сучасній соціології є недостатнім, для його уточнення пропонуються осі можливої диференціації соціальності як властивості людських відносин і соціальної системи. Підкреслюється, що соціологічне дослідження соціального неможливе без врахування конструктивістського моменту в онтології соціального, в якому ключову роль грає феномен знання.

Ключові слова: знання, соціологія знання, соціальне, соціальність, глобалізація, віртуалізація.

In article actualizing of social as society substance in conditions of globalization is considered. A number of processes, among which processes of a deontologization, virtualization, delocalization, decitizenization, marketization of the social are analyzed. It is emphasized that social becomes a multiple phenomenon, essentially not interpreted within M. Weber's linear scheme. The conclusion that the research tools for social as society substance in modern sociology are insufficient is drawn, and for its specification axes of possible differentiation of a sociality as properties of the human relations and social system are proposed, and also that sociological research of social is impossible without the constructivist moment in ontology social in which the key role is played by a knowledge phenomenon are offered.

Keywords: knowledge sociology, knowledge, social, sociality, globalization, virtualization.

Социология как наука об обществе, часто определяемая как наука об обществе неравном и капиталистическом, возникла как ответ на онтологический и гносеологический кризис общества XVIII-XIX веков. Её мировоззренческие, парадигмальные, концептуальные, методологические, инструментальные параметры во многом детерминированы именно этими фактами. Однако рубеж XX-XXI веков ставит перед людьми, обществами, государствами и человечеством совершенно другие вопросы и вызовы, что превращает инструментарий социологии в частично или полностью нерелевантный социальной реальности, «опаздывающий» по отношению к её свойствам и динамике. Частью этого инструментария является категориально-понятийный аппарат социологии, неотъемлемым и одним из наиболее применяемых фрагментов которого является понятие социального и связанная с ним семанτικο-смысловая ветка концептов.

Отметим, что постановка вопроса касательно этого концепта вовсе не является новой. Наиболее яркую попытку подобной концептуализации предпринял Жан Бодрийяр, дошедший в своём радикализме до идеи «антисоциологии», которая противопоставляется социологии так же, как её объекты противостоят друг другу. Фактическое провозглашение смерти социального, с нашей точки зрения, является, скорее, институциональной и символической стратегией борьбы за место в поле, чем объективной и аргументированной констатацией реального факта. Однако к сути данного провозглашения необходимо

присмотреться внимательнее, в частности с точки зрения гомогенности, однозначности и универсальности явления социального. Вполне резонным будет вопрос: может ли быть признана универсальной для рассмотрения социального концептуальная модель М. Вебера, выставившего широкие рамки для изучения социального? Не позволяют ли процессы глобализации рассмотреть если не становление, то, как минимум, проявление до сих пор малоактуализированных, периферийных вариаций социального? Является ли социальное внутренне однородным и насколько возможен дифференцированный подход к нему?

Именно поэтому целью нашей статьи будет определение и описание процесса (ре)актуализации социального в условиях глобализирующегося мира.

О (ре)актуализации социального мы говорим вследствие того, что этот процесс является не единичным и не уникальным в истории человечества. Как и любой процесс коренной ломки уклада человеческого существования, глобализация ставит вопрос о самой сущности социального, проблематизирует до тех пор непроблематизированное. Глобализация в её актуальном формате в этом смысле не нова, однако обладает своей спецификой. Следует отметить, при этом изменение, переформатирование, трансформация социального в каждом случае протекает по-своему, здесь не прослеживается ни какая-либо единая направленность, ни цикличная повторяемость.

Социальное в том виде, в котором оно было концептуализировано М. Вебером [1], предполагает наличие нескольких predispositions: 1) действующий агент (априорно, с номиналистических позиций предполагается, что без действующего агента социальное не (вос)производится); 2) наличие у действующего агента смыслов действия; 3) наличие у действующего агента контрагента со своими смыслами действия. Однако, как легко заметить, такая модель обладает рядом недостатков. С одной стороны, она не включает в круг социальных явлений феномены, существующие на уровне взаимодействия групп, агента и группы, институтов, общностей, социальных феноменов¹. С другой – она исключает из социальных явлений (М. Вебер так и называет подобные взаимодействия и явления – «не собственно социальные») феномены опривыченного, традиционного или эмоционального уровней. С третьей стороны, эта модель неоправданно расширяет определение социальных действий и социальных явлений, включая в них несоциальные² по своей сути (а, следовательно, и по логике протекания, что должно отражаться на исследовательской стратегии по отношению к ним). Наконец, с четвёртой стороны, эта модель бихевиоризирует объект социологии, исключает системную логику исследования общества³: оказывается, что социальное существует на уровне восприятий и интерпретаций, и системно – всё та же ошибка Г. Спенсера, но на другом уровне и в другой методологии! – социальная система ничем не отличается от системы биологических или физических объектов.

Именно поэтому, признавая за моделью М. Вебера ряд достоинств (как и ряд недостатков), мы в дальнейшем отказываемся от этой модели интерпретации социального. К тому же эта модель оказывается тупиковой с точки зрения возможности инкорпорации в неё знаниевых элементов как конститuentов социального, исследования знания как объективного факта (Э. Дюркгейм сказал бы о «социальном факте»), дифференциации социального в зависимости от способов (вос)производства и ряда других эвристически важных задач.

Мы, основываясь на наработках М. Вебера, Дж. Г. Мида, Т. Парсонса, Ю. Хабермаса и Н. Лумана, в дальнейшем будем опираться на понимание *социального* как ткани общества, как коммуникативной реальности знания. Это наиболее общее определение, конечно, не является исчерпывающим, однако в рамках текущей задачи оно является применимым и операциональным. Ключевым здесь является следующее: мы не отождествляем общество и социальное; мы не редуцируем социальное до свойства общества; мы указываем на коммуникацию как реальность, синтетически соединяющую в себе структурные и деятельностные компоненты; наконец, коммуникация вне знаниевых систем данного общества осуществляться не может – вне зависимости от формы знания, его модуса и процессов, происходящих по отношению к этому знанию.

¹ В порядке мысленного эксперимента можно представить себе взаимодействие двух социальных феноменов, которые внешне не опосредованы конкретными взаимодействующими агентами.

² Или, скорее, таких, которые было бы научно целесообразно и исследовательски эвристично отделить от социальных – экономические, политические, физические, физиологические феномены. Что, безусловно, не отрицает того факта, что в реальной жизни не встречается ни чисто физических, ни чисто социальных явлений.

³ Её, собственно, блестяще реконструирует Н. Луман [2], однако он синонимизирует социальную систему и систему коммуникаций, таким образом несколько редуцируя смыслы – в нашей формулировке знание – как фундамент социального.

Наше понимание социального, кроме того, на деятельностном уровне принципиально отличается от веберовского ещё одним нюансом, который, собственно, и позволяет «подключить» структурные элементы, причём эти структурные элементы иными, чем знаниевыми, быть в таком дизайне концепции и не могут. Этот нюанс заключается в том, что в социальных контекстах участники могут учитывать (говоря языком М. Вебера) наличие и смыслы как Другого (то есть конкретного другого, находящегося в определённом контексте, со своими историко-культурными, биографическими, физическими и т.п. спецификациями), так и Третьего (то есть обобщённого другого, третьего-как-типичности, третьего-как-равного)⁴. Это мидовское по своему оттенку (см. [3]) различие принципиально важно в наших дальнейших выкладках, с одной стороны, а также при определении сущности социального – с другой. Взаимодействие человека с физически мешающим ему предметом легко «подгоняется» под веберовскую дефиницию социального, но становится ли оно социальным вследствие этого? Взаимодействие покупателя с продавцом, ничем не отличающееся от взаимодействия покупателя с автоматом для продажи, с точки зрения модели М. Вебера, ничем не отличается от взаимодействия покупателя, решившего поторговаться или поинтересоваться жизнью продавца в силу своего давнего с ним знакомства, и может быть описано как целерациональное⁵. Но значит ли это, что первое взаимодействие будет социальным?

Мы аргументируем, что первые взаимодействия описываются, соответственно, как физическое и экономическое и оба должны быть выведены из объекта социологии⁶. В таком случае социальное предусматривает не только учёт окружающего мира с точки зрения смыслов и «смыслов» действий и «действий» его фрагментов, но и, как верно указывали феноменологи, определённые процессы типизации и габитуализации (что «включает» синтетические компоненты в выстраиваемую нами модель). Кроме того, тогда образуется ещё одна ось дифференциации человеческих действий, что позволяет более тонко исследовать маргинальность социального (на пограничье с экономическим, политическим, физическим и т.п.).

Все эти уточнения принципиально важны в контексте глобализации. Глобализация, по замечанию ряда исследователей (см., например, [4]), представляет собой процесс детерриторизации социального. Согласно мнению Э. Гидденса, глобализация есть интенсификация распространяющихся на весь мир социальных отношений, которые связывают удаленные места так, что локальные события формируются событиями, происходящими на большом расстоянии, и наоборот [5]. У. Бек идёт параллельным курсом, интерпретируя детерриторизацию социального как не связанные границами повседневные действия в различных измерениях экономики, информации, экологии, техники, транскультурных конфликтов и гражданского общества [6]. Глобализация предоставила учёным уникальную возможность не просто диагностировать феномен, а изучать процессуальность становления делокализованной социальности, не привязанной к определённому локусу, не связанной с ним никакими знаками, практиками, символами, смыслами. Эта делокализация ведёт, в частности, к снятию детерминированности социальной элективности пространством и его ограниченности. Иначе говоря, осуществление выбора («редукция двойной контингентности», по Луману) в дальнейшем определяется уже с намного меньшим (а в некоторых сегментах общества – и при полном отсутствии) влиянием со стороны пространственной детерминации. Это, безусловно, меняет саму структуру ткани социального примерно так же, как поменяло бы транспортную инфраструктуру и физическое пространство существования общества открытие воспетой фантастами нуль-транспортной. Впрочем, при этом значение самого пространства не элиминируется, а меняется, трансформируется: «Говоря о сетевых структурах, не следует думать, что они вовсе не «осаждаются» на территорию. Транснациональная буржуазия создала целый архипелаг привилегированных мест, которые являются локусами, приспособленными для её жизни. Например, в Крыму Ялта и Алушта в результате «осаждения» средств преимущественно российской буржуазии сейчас сливаются в причудливый рекреационный мегаполис» [6]. Иначе говоря, пространство меняет свой статус по оси «эксклюзивность-инклюзивность», меняет способы своего согласования с социальным (и, соответственно, образы инкорпорирования в знание людей). Именно в связи с этим мы в дальнейшем применяем это измерение глобализации как один из важнейших факторов в дифференциации социального.

⁴ И именно это и составляет ткань общества, с нашей точки зрения.

⁵ Если предположить, что во втором случае наблюдаются не только гемайншафтные связи между продавцом и покупателем, но и вполне рациональное преследование своих целей и/или выгод.

⁶ Что дополнительно уточняет (теперь уже с латурианским привкусом – см.: [7]) довольно операциональное и исследовательски мощное лумановское выделение социальной системы из множественной окружающей среды, в которую Н. Луман включал и биологическую, и психологическую, и телесную и т.п. среды.

Важним процесом являється процес деонтологізації соціального. Соціальне перестає бути самоочевидним, оно стає дискурсивним, обговорюваним, вторинним по відношенню до індивідуалізованості суспільства, що особливо яскраво висловив З. Бауман (см.: [8]). Теорема Томаса в відношенні соціального перестає діяти тому, що фігура вищезазначеного Третього розмивається, проблематизується, ставиться під сумнів, о(б)суджується, трансформується. Це дискурсивно позиціонується як лібералізація, звільнення, емансипація, індивідуалізація суспільства, однак насправді це є процес розмивання і деонтологізації соціального в тому його вигляді, в якому людство знало соціальне в період модернізму.

З цим процесом пов'язаний і переплітається процес «деградування» соціального. Якщо для давніх греків людина була настільки існуючим політичним, що поза полісу людина і не мислилася, то вже в Нове вік (зокрема в період Просвітництва) з'являється розуміння соціального як синонімічного громадянському⁷. Громадянськість не ставилася під сумнів і залишалася одним з останніх неперевірених і непереможених вроджених / аскриптивних статусів; вся система соціалізації, освіти, ідеології виховувалася зокрема під впливом громадянськості. Громадянськість була синонімом соціального і з точки зору проблематизованості, і з точки зору самоочевидності, і з точки зору неможливості існування поза ним, і з точки зору зв'язності з правами, обов'язками, засобами і цілями (останній відголосок цього демонструє Р. К. Мертон, в інтерпретації якого засоби і цілі визначають статус людини по відношенню до нормативної, а значить, в багатьох і до правової системи суспільства). Тут ми повністю згодні з ідеєю І. Валлерстайна, який зокрема історичною фундаментальністю доводить, що «насправді, як мінімум, на протязі двох століть термін «суспільство» використовувався для позначення сукупності людей в межах суверенного держави або в тих межах, які, на наш погляд, можуть розглядатися як межі суверенного держави, вже існуючі або ж тільки встановлювані» [9, с. 144]. Однак процес глобалізації, який, як пише І. Ф. Кононов, привів до розриву «інституціональної системи сучасного суспільства» [6], наніс сильніші удари по інституту громадянськості і громадянської ідентичності. Глобальному ринку не потрібні предані і обмежені в своїй преданості громадяни – йому потрібні бездумні і універсальні споживачі, кадри професора Вибегало, здатні поза ідентичностей і рефлексій по відношенню до ідентичності, цінностей, традицій споживати те, що пропонує ринок. В умовах глобалізації громадянська преданість стає анахронізмом, мірою громадянської успішності – комфорт перебування в тій або іншій країні. Громадянство стає всього лише однією з одяжок в «гардеробі ідентичностей», залежних від сезону, настрою власника, його купувальних здатностей і так далі. В результаті громадянське соціальне відстає, перестає бути універсальним і зразковим, стає всього лише одним з.

Важливішим наслідком глобалізації, принципово трансформоване соціальне, – це процес *виртуалізації* соціального, виртуалізації суспільства, виртуалізації взаємодії, економіки, простору і т.п. Під виртуалізацією ми розуміємо переклад цих феноменів в простір опосередкованості технічними можливостями сучасної цивілізації. І саме ця технічна опосередкованість, з нашої точки зору, суттєво змінює саму тканину суспільства (соціальність), знання людей одне про одне і про суспільство, конституцію установок, очікувань і співвідношення Другий-Третій, згаданого вище. Більше того, под таким кутом зору з'являється повністю в іншому світлі думка Девіда Хелда, Девіда Гольдблатта, Ентоні МакГрю, Джонатана Перратона, які стверджують, що «глобалізація може бути осмислена як процес (або сукупність процесів), який втілює в собі трансформацію просторової організації соціальних відносин і взаємодій, вимірювану з допомогою таких показників, як їх тривалість, інтенсивність, швидкість і вплив, породжують міжконтинентальні або міжрегіональні потоки і структури активності, взаємодії і прояви влади» [10]. Простір принципово змінюється, стискається, «схлопнується» або розтягується, перестає бути однорідним і стає все менш схожим і узгодженим з своїм «фізичним зображенням», і віртуальний світ в цей процес привносить свої акценти (зменшення одних відстаней, збільшення

⁷ Чому, звичайно, допомогла і «тиха» революція XVII-XVIII століть, здійснена тими самими бюргерами і буржуа, від яких слово «громадянин» і походить, і побудова перших теорій громадянського суспільства, зокрема, Г. В. Ф. Гегелем, і теорії суспільного договору Ж. - Ж. Руссо, Дж. Локка і Т. Гоббса.

других, перераспределение значимостей некоторых дистанций и т.п.), которые, хоть и не являются объектом рассмотрения данной статьи, всё же необходимо учитывать в нашем дальнейшем анализе.

Наконец, ещё один важный в рамках нашего исследования процесс – процесс *маркетизации*. Ряд исследователей откровенно идентифицируют глобализацию с «торжеством рынка, вырвавшегося за сдерживающие рамки национальных государств», и отбросившего «все благодушные надежды ученых-гуманистов» [6]. Однако только этим процесс маркетизации не ограничивается. Рынок вторгается в доселе немаркетизированные сферы и отрасли (и идея империализма капиталистического строя, постоянно ищущего экстенсивные пути своего развития, в этом свете обретает совершенно новое раскрытие), подчиняет их маркетизированной логике (что Дэвид Харви [11] описывает как идеологию неолиберализма) и не только расщепляет общество до отдельных homo economicus (в целях максимизации количества субъектов и объектов рынка), но даже расщепляет отдельных людей, как пишут современные постмодернисты, на дивидов [12] или мультивидуумов [13]. Эта маркетизация касается и шаблонов социального взаимодействия (Е. Суименко не зря указывает на разницу между социальной дискретностью и социальной континуальностью [14]), и социальных институтов, и морально-нормативной системы и т.п. Здесь оптимистичная картина, нарисованная украинско-канадским «интеллектуалом» Богданом Гаврилишиным, описывающим новый общественный строй глобализирующегося мира в таких категориях, как культурный и религиозный плюрализм; сотрудничество при власти, её коллегиальный характер; федеративный характер политических институций; представительская демократия на высших уровнях сосуществует с прямой демократией на низших уровнях, что обеспечивает широкое участие граждан в принятии решений [15], считается совершенно иначе: как маркетизация (в том числе политическая, о чём пишет наш коллега М. А. Безносос), индивидуативная дискретная диссоциация (говоря зиммеле-суименковским языком), отчуждение (говоря языком Маркса).

Безусловно, мы указали далеко не все процессы, возникающие в рамках социального вследствие глобализации. Глобализация как сложный процесс, представляющий собой тождество и различие универсализма и тенденций проявления противоположной направленности, порождает такие процессы и феномены, как регионализация, автономизация, неотрадиционализация, партикуляризация, локализация, глокализация, фрагментация, фронтмиграция [10]. Однако для нашей дальнейшей концептуализации выделенные нами процессы представляются ключевыми.

Поскольку именно эти процессы, доселе не известные в подобных масштабах, принципиально дифференцируют социальность по ключевым, с нашей точки зрения, осям, эта дифференциация оказывается принципиальной постольку, поскольку знание людей о своём пребывании в обществе равных и подобных себе, о контроле их поведения и действий со стороны Других и Третьих в зависимости от этих осей принципиально различаются, что, как нам представляется, конституирует хотя и социальности, однако сущностно различающиеся социальности.

Так, ось «непосредственность – опосредованность» взаимодействия, институтов, контакта конституирует различие «реальное – виртуальное», как мы уже указывали выше. Ось «конкретность – абстрактность другого и коммуникации» (здесь, подчеркнём, речь идёт не столько об абсолютности, сколько об относительности: какой вариант взаимодействия с другим и какой вариант коммуникаций превалирует) конституирует различие Gemeinschaft и Gesellschaft. Наконец, локальность «здесь-и-сейчас» – локальность «всегда-и-везде» – принципиальная деллокализованность конституирует триаду «микро – макро – мега». Последнее измерение принципиально важно, ибо мы, не совпадая с Андре Гундером Франком в его интуициях человечества как вечно существовавшего, согласны с П. Штомпкой, который видит человечество как становящуюся целостность, которая «приобретает социологическую сущность, превращаясь в социальную целостность, охватывающую всех людей, живущих на земле. Сегодня можно говорить о глобальной структуре политических, экономических и культурных отношений, простирающихся за любые традиционные границы и связывающих отдельные общества в единую систему» [16, с. 120].

В результате построения нами классификации на основе выделенных признаков мы предлагаем в дальнейшем (поскольку в рамках данной статьи это не является объектом исследования) опираться на следующую типологию социальностей, демонстрирующую глубину и масштаб дифференцированности социального в условиях глобализованного мира (см. таблицу 1). Укажем, что мы приводим не только метафору для обозначения социальности, но и краткое описание по шкалам «инклюзивность - эксклюзивность», «формальность - реальность», «публичность – интимность» (последнюю дихотомию в современном социологическом и философском анализе применяют всё чаще: см., например, интерпретацию М. Кронгауза и С. Сергеева [17]). Все эти вопросы, безусловно, нуждаются в дальнейшем

раскрытии и более детальном анализе. Безусловно, данная типология рассматривается нами лишь как гипотеза, нуждающаяся в проверке (прежде всего концептуальной и типологической проверке).

Таблица 1.

	Реальное (непосредственное)			Виртуальное (опосредованное техническими средствами)		
	Мега	Макро	Микро	Мега	Макро	Микро
Gemeinschaft'noe	Глобальная община («эксклюзивная» социальность кочевников; интимна по сути, нейтральна по отношению к публичности)	Гражданская община (эксклюзивная социальность неотрадиционалистов, ностальгиков и «фюреристов»; интимна по сути, публична декларативно)	Органическая солидарность взаимодействующих (эксклюзивная социальность близких; интимна)	Глобальная социальная сеть (формально инклюзивная, но фактически близкая к эксклюзивной социальность фейсбука; латентно интимна, декларативно публична)	Гражданский форум (формально инклюзивная, но фактически близкая к эксклюзивности социальность единомышленников; латентно интимен)	Органическая непосредственность (абсолютно эксклюзивная социальность с уникальными правилами; интимна по сути и декларативно)
Gesellschaft'noe	Глобальное общество (формальная, индивидуалистичная социальность космополитизма; нейтральна по отношению к публичности и интимности)	Гражданское общество (формальная социальность права, юриспруденции, гражданской идентичности; полностью публична, декларативно антиинтимна)	Механическая солидарность взаимодействующих (индивидуалистичная социальность отчуждённых; публична)	Глобальная биржа (реально инклюзивная социальность акций, бирж и рынков; публична)	«Гражданская гостевая книга» (реально инклюзивная социальность тематик, обсуждений, идей. Близка к хабермасовской идеальной коммуникативной ситуации; публична)	Механическая непосредственность (реально инклюзивная социальность открытого взаимодействия, часто полностью маркетизированная; публична по сути и декларативно)

Таким образом, в условиях глобализации социальное дифференцируется, «распадается», атомизируется не только в смысле индивидуализации, на что указывают и постмодернисты, и социологи-практики, но и в смысле внутренней дифференциации социального. Веберовская линейная модель типологизации социального по одному критерию (к тому же с неаргументированной исчерпанностью вариантов дифференциации этого критерия, что блестяще, хотя и неинтенционально, показали феноменологи) в современном обществе уже не способна описать множественную и динамичную социальность мира, а также практически не учитывает роль знания, которым располагают участники социального, в конституировании самого социального. Именно поэтому, с нашей точки зрения, обозначенные в статье перспективные направления и нерешённые вопросы требуют дальнейшего исследования.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Вебер М. О некоторых категориях понимающей социологии / М. Вебер // Избранные произведения. – М. : Прогресс, 1990. – С. 495-546. 2. Луман Н. Что такое коммуникация? / Перевод с нем. Д. В. Озирченко // Социологический журнал. – 1995. – № 3. – С. 114-125. 3. Мид Дж. Г. Избранное: Сб. переводов / РАН. ИНИОН. Центр социал. научн.-информ. исследований. Отд. социологии и социал. психологии; Сост. и переводчик В. Г. Николаев. Отв. ред. Д. В. Ефременко. – М., 2009. – 290 с. 4. Атабиева З. А. Параметры социальных изменений в обществе в условиях глобализации / З. А. Атабиева // Научные проблемы гуманитарных исследований. – 2010. – Вып.9. – С. 147-152. 5. Гидденс Э. Ускользающий мир. Как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс. – М. : «Весь мир», 2004. – 120 с. 6. Кононов И. Ф. Глобализация и изменение представлений об обществе / И. Ф. Кононов // Глобалистика как область научных исследований и сфера преподавания / Под. ред. Абызгалиева И. И, Ильина И. В. Отв. ред. Шестова Т. Л. – Вып.3. – М. : изд-во МГУ, 2009. – С. 244-270. 7. Латур Б. Где недостающая масса? Социология одной двери. / Б. Латур // Социология вещей. Сборник статей / В. Вахштайн. – М. : Территория будущего, 2006. – С. 199-223. 8. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман / Пер. с англ. под ред В. Л. Иноземцева; Центр исслед. постиндустр. о-ва, журн. «Свободная мысль». – Москва : Логос, 2002. – 390 с. 9. Валлерстайн И. Конец

знакомого мира. Социология XXI века / И. Валлерстайн / Пер. с англ. – М. : Логос, 2004. – 368 с. **10.** Вовченко Н. Г. Факторы развития и современные тенденции глобализации / Н. Г. Вовченко, Н. В. Фадеева // Финансовые исследования. – 2006. – №13. **11.** Д. Харви. Краткая история неоллиберализма / Д. Харви. – М. : Поколение, 2007. – 288 с. **12.** М. Эпштейн. Debut de siecle, или От Пост- к Прото-. Манифест нового века. // Знамя. – № 5. – 2001. – С. 180-198. **13.** Ильин И. П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа / И. П. Ильин. – Москва : Интрада. – 1998. – 256 с. **14.** Суименко Е. И. Капитализм в нашем доме. Взгляд сквозь призму теории и социальной эмпирии / Е. И. Суименко. – К. : Институт социологии НАН Украины, 2007. – 512 с. **15.** Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. До ефективніших суспільств. Доповідь Римському клубові / Б. Гаврилишин. – К. : Основи, 1993. – 238 с. **16.** Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка / Пер. с англ. – М. : Аспект–Пресс, 1996. – 416 с. **17.** Сергеев С. Интимность и публичность в образовании [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://setilab.ru/modules/article/view.article.php/238>; Кронгауз М. Публичная интимность / М. Кронгауз // Знамя. – 2009. – № 12. – С. 162-167.

УДК 316.25

КРИЗИС КАК КАТЕГОРИЯ ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОЙ СОЦИОЛОГИИ

Мельников Андрей Сергеевич – кандидат социологических наук, доцент, доцент кафедры социологии Восточноукраинского национального университета имени Владимира Даля

В статье рассматривается кризис как категория и предмет исследований экзистенциальной социологии. Представлена общая характеристика экзистенциальной социологии, с позиции которой кризис определяется как негативное переходное состояние сознания индивидуального или коллективного субъекта. Выделяются два основных уровня и соответствующих вида кризиса — онтический и онтологический. Онтологический кризис определяется посредством характеристик качества, интенсивности, сверхсистемности, субъективности, сакральности и экзистенциальности. Онтический кризис охарактеризован через понятия количественного, экстенсивного, внутрисистемного, объективного, профанного и сущностного (эссенциального). На основании диалектического соотношения онтологического и онтического уровней кризиса отмечаются две основные тенденции социальных изменений современного общества — онтологизация и аутентификация. Рассматриваются некоторые перспективы развития кризисной проблематики и утверждается необходимость формирования общей теории кризиса на основании экзистенциальной социологии.

Ключевые слова: экзистенциальная социология, кризис, опыт, состояние сознания, онтологизация, аутентификация.

У статті розглядається криза як категорія і предмет досліджень екзистенціальної соціології. Представлена загальна характеристика екзистенціальної соціології, з позиції якої криза визначається як негативний перехідний стан свідомості індивідуального або колективного суб'єкта. Виділяються два основних рівня та відповідних види кризи — онтичний і онтологічний. Онтологічна криза визначається за допомогою характеристик якості, інтенсивності, надсистемності, суб'єктивності, сакральності й екзистенціальності. Онтична криза охарактеризована через поняття кількісного, екстенсивного, внутрісистемного, об'єктивного, профанного і сутнісного (есенціального). На підставі діалектичного співвідношення онтологічного та онтичного рівнів кризи відзначаються дві основні тенденції соціальних змін сучасного суспільства — онтологізація і аутентифікація. Розглядаються деякі перспективи розвитку кризової проблематики і стверджується необхідність формування загальної теорії кризи на підставі екзистенціальної соціології.

Ключові слова: екзистенціальна соціологія, криза, досвід, стан свідомості, онтологізація, аутентифікація.

The paper considers the crisis as a category and the subject of research for existential sociology. From the standpoint of the general theory of existential sociology crisis is defined as a negative transition state of consciousness of the individual or collective subject. There are two main levels and the relevant types of crisis – ontic and ontological. Ontological crisis is determined by the characteristics of the quality, intensity, extrasystematic, subjectivity, sacredness and existential. Ontical crisis characterized by the concepts of quantitative extensivity, insystematic, objective, profane and essential. Based on the dialectical relationship between the ontological and the ontic levels of the crisis there author marked two main tendencies of societal changes in contemporary society – ontologisation and authentication. There is also affected some prospects of a crisis issues and need for a general theory of the crisis on the basis of existential sociology.

Keywords: existential sociology, crisis, experience, state of mind, ontologisation, authentication.

Категория кризиса в последние годы прочно закрепилась в социологической теории. Современное глобализированное общество характеризуется социологами как кризисное общество, для которого характерны перманентные процессы разрушения жестких социальных структур, не успевающих возвращаться в состояния стабильности и равновесия. В данных условиях крайне актуальным для социологии становится поиск теоретико-методологических подходов, способных адекватно описывать и объяснять новую социальную реальность. Такие текущие тенденции развития социологии, как рост качественных исследований и возникновение новых отраслевых направлений (социология эмоций,

соціологія війни, соціологія катастроф, візуальна соціологія, соціологія тела і др.) дають нам основу говорити про актуалізацію екзистенціальної соціології, для якої всі ці тенденції, з акцентом на їх кризову проблематику, являються загальними.

Розгляд кризових соціальних станів в класическій і сучасній соціології найбільш яскраво виразилося в декількох теоретических концепціях, серед яких можна виділити теорію соціальної аномії (Е. Дюркгейм, Р. Мертон), теорію соціокультурної динаміки (П. Сорокін), критическую теорію Франкфуртської школи, концепції «культурної травми» (П. Штомпка), «общества риска» (У. Бека), «текучої сучасності» (З. Баумана) і др. В постсоветській соціології категорія кризи виступила в якості своєобразного теоретического контекста, в якому розглядалися всі інші соціальні процеси і явища. Закономерним результатом стала тенденція до природного формуванню загальної соціологіческої теорії кризи, або соціології кризи. В якості прикладів можна привести спробу створення «кризового обществознания» (С. Кара-Мурза), окреслення контурів концепції «негативної ідентичності» (Л. Гудков), розробку категорій соціальної нестабільності і соціального хаосу (Л. Бляхер і др.). В українській соціології серед недавніх робіт, присвячених безпосередньо проблемі общественного кризи, слід відзначити колективну монографію «Кризис в Україні: зони поразення. Вгляд соціологів» (М. Шульга, А. Зоткін, О. Злобіна, О. Резнік, Н. Бойко, М. Парашевин) [1]. Тем не менше, незважаючи на зростаючий інтерес до проблеми кризового общества, мало уваги приділяється екзистенціальному виміру цієї проблеми, а саме формуванню загальної теорії кризи на основі екзистенціальної соціології, первинна систематизація і обобщення якої представляють собою основну *цель* даної статті.

Екзистенціална соціологія виникла в 1960-і роки в США на піку домінування екзистенціальної парадигми, яка була не стільки філософським, скільки культурним явищем, охоплюючим крім філософії і науки такі сфери общественного життя, як мистецтво, політика і навіть економіка. Як відомо, екзистенціална філософія — один з найбільш впливових філософських підходів ХХ століття — виникла як реакція на кризу общества, виниклу після Першої світової війни, але відходячу корнями в ще більш глибокий світоглядеский кризу європейської культури, відбитий в роботах Ф. Ніцше, А. Шопенгауера, С. Кьєркегора. Екзистенціална соціологія, зберігаючи загальну преемственность по відношенню до екзистенціальної парадигми в цілому, продовжує формувати сьогодні свої дослідницькі інтереси навколо кризової соціальної проблематики.

На сьогоднішній день можна виділити три найбільш помітні лінії розвитку екзистенціальної соціології. До першої з них відноситься соціологіческія теорія основоположника екзистенціальної соціології Е. Тірікьяна. Друге напрямлення відображене в дослідженнях каліфорнійської школи екзистенціальної соціології (Дж. Дуглас, Дж. Джонсон, Дж. Котарба¹ і др.). Третья лінія розвитку представлена роботами бельгійського соціолога М. Боль де Баля, який в цьому році опублікував фундаментальний трехтомний труд «Фрагменти екзистенціальної соціології», суміруючий результати декількох десятиліть його наукової роботи [3]. Всі з перерахованих напрямлень екзистенціальної соціології в тій або іншій ступені затрагивають проблему соціального кризи, однак інтегрована екзистенціална теорія кризи знаходиться сьогодні тільки на початковій стадії формування.

З точки зору Е. Тірікьяна, предметом екзистенціальної соціології є відображення фундаментальних параметрів людського буття в соціетальній екзистенції. Ці параметри (модуси екзистенції або екзистенціали) вже позначені в основних категоріях екзистенціальної філософії. К ним можна віднести ситуацію і її пограничні форми, аутентичність, свободу, вибір, страх, страдання і др. Всі ці екзистенціалні параметри об'єднує їх кризове і негативне зміст, яке може бути подолено за допомогою особистих, групових і соціетальних змін.

Позиції каліфорнійської школи і М. Боль де Баля об'єднує критика класическої позитивістської методології вивчення общества, тому їх вихідним аргументом в розвитку екзистенціальної соціології є тезис про кризу самої соціології як частини більш широкого кризи сучасного общества. Зміст даного кризи заключається в надмірному абстрагуванні обществознания від повсякденної, існуючої і конкретної соціальної реальності (данний аргумент є вихідним пунктом екзистенціалізму взагалі і застосовується, наприклад, С. Кьєркегором для

¹ Джозеф Котарба є великим спеціалістом по соціології музики. Декілька місяців назад вийшла його нова книга в цій області досліджень і в ній використовується підхід екзистенціальної соціології, зокрема, екзистенціална концепція особистості [2].

критики философии Ф. Гегеля). Аналогичным образом кризис общества заключается в доминировании абстрактных социальных форм рациональности, которые и превращают существование общества (социальную экзистенцию) в негативный феномен, требующий преодоления. Так, в методологической стратегии калифорнийская школа предлагает концентрироваться на индуктивном исследовании экзистенции как субъективного опыта переживания социальной реальности, в результате чего возникает возможность построения более широких социологических картин надындивидуальной экзистенции. М. Боль де Баль для экзистенциального осмысления кризисного общества вводит в научный оборот две фундаментальные диалектические категории *reliance* (воссоединение) и *déliance* (разъединение). С его точки зрения, кризис современного общества заключается в разрушении социальных и индивидуальных связей (общество *déliance*), вследствие чего, люди больше не связаны ни с собой (психологический *déliance*), ни с другими людьми (социальный *déliance*), ни с окружающей средой (культурный, экологический или космический *déliance*). В реакции на эту ситуацию люди развивают потребность и глубокие стремления к *re-liance*, к восстановлению потерянных связей и отношений.

Рассматривая кризис (др.-греч. κρίσις — решение, поворотный пункт) как категорию общей теории экзистенциальной социологии, необходимо опираться на выделение двух уровней кризисной проблематики, которые можно обозначить с помощью философских понятий онтического и онтологического. Несколько отходя от использования этих понятий в строго хайдеггеровском смысле, можно сказать, что онтическое представляет собой уровень сущностей, а онтологическое — уровень существования. Данный принцип выступает одной из аксиом экзистенциализма и лучше всего выражен в высказывании Ж.-П. Сартра, согласно которому существование предшествует сущности. Под этим высказыванием Сартр подразумевает ту особенность человеческого существования (экзистенции), согласно которой человеческая жизнь не имеет никакого предзаданного смысла (сущности), и этот смысл является продуктом собственного выбора человека и последующей ответственности за сделанный выбор. Другой известный экзистенциальный философ, Отто Больнов, указывает на данное разделение существования (*existentia*) и сущности (*essentia*) следующим образом: «Эссенция... выражает то, что *есть нечто*, то есть то, что составляет содержательные определения... сущего... Эссенция обозначает так-бытие, или точнее: существенное так-бытие, которое остается лишь в результате исключения всех случайных определений-так-бытия, или коротко: сущность вещи. Экзистенция, напротив, ориентируется на то, что *нечто есть*, иначе говоря, что действительно имеется вот это, созданное так или иначе сущее» [4].

Говоря о кризисе с позиции разделения его онтических и онтологических аспектов, следует различать два соответствующих типа кризиса, которые можно назвать кризисом внутри системы (онтический уровень) и кризисом, выходящим за пределы системы (онтологический уровень). В случае с индивидом или социальной группой онтологический аспект кризиса заключается в выходе за пределы некоторой установленной системы в том смысле, что возникает потребность дальнейшего развития этой системы за пределы собственных границ (например, системы индивидуальных или социальных ценностей). Вследствие потребности развития системы возникает кризисное состояние, так как потребность либо не может быть удовлетворена, либо она удовлетворяется, но выход за пределы системы порождает неопределенное, хаотичное состояние. Такой вид кризиса называют экзистенциальным кризисом, при котором дисбаланс и противоречия затрагивают всю систему в целом и угрожают ее существованию. С этой точки зрения экзистенциальный кризис относится к «тотальным социальным феноменам» (М. Мосс), объединяющим в себе все сферы социальной жизни. На уровне личности для экзистенциального кризиса характерны депрессивные переживания изолированности, одиночества, страха, бессмысленности жизни, рефлексия конечности существования, природы мира и т. д. В экзистенциальной терминологии данный вид кризиса обозначается с помощью категории пограничной ситуации, то есть кризисной ситуации, в которой индивидуальному или коллективному сознанию открываются более глубокие уровни переживания реальности. В случае же кризиса внутри системы (онтический уровень), преобразование накопившегося дисбаланса и противоречий не нуждается в выходе за пределы некоторой установленной системы. Примером внутрисистемного кризиса может быть кризис отдельной части общества, политический или экономический кризис. Тогда как лучшим примером экзистенциального (онтологического) кризиса является кризис культуры, то есть кризис смысловой сферы социальной реальности, воплощенный в системе верований, ценностей и норм.

Говоря о любой системе в экзистенциальном смысле, под этим термином чаще всего подразумевается не некий объект внешнего мира, но совокупность элементов, данных субъекту в его непосредственном опыте. Также система, если говорить, например, о социокультурной или личностной системе, является фактором формирования структуры и границ сознания индивидуального или коллективного субъекта. Так, можно

сказать, что онтологический кризис кардинально изменяет состояние и структуру индивидуального / коллективного сознания, тогда как онтический кризис предполагает изменения отдельных элементов внутри структуры сознания, без значительного изменения самой этой структуры. Очевидно, что любой вид кризиса содержит в себе одновременно онтические и онтологические аспекты — в социологии уже давно сформировалась позиция, утверждающая взаимозависимость различных элементов и уровней социальной системы. Например, политический кризис может быть проявлением более глубокого культурного кризиса или, говоря иначе, кризиса ценностного сознания², а глубокий экономический кризис может в результате нарушить естественную установку сознания (выход за пределы системы), или же привести к политическому кризису.

На первый взгляд представляется, что кризис при выходе за пределы некоторой социальной системы не столько относится к развитию ее экзистенциальной, сколько сущностной (рационализированной) стороны, поскольку абстрактная идея или рациональная мысль способны поглощать экзистенциальный уровень, связываясь с другими рационализированными и институционализированными элементами социальной системы на основании общих признаков. Этот социальный феномен британский социолог Э. Гидденс называет репрессией опыта — уход от социальной неопределенности и негативности путем их игнорирования и блокирования [6]. Однако с позиции экзистенциальной социологии любая сущностная единица, будь то идея, ценность или логический принцип, находятся в контексте субъективной реальности, которая не подлежит абсолютной объективации и рационализации (принцип «существование предшествует сущности»). Поэтому онтологический уровень кризиса предполагает выход за пределы естественной установки сознания в среду «чистого» существования, в котором любые системы, соединяясь с другими системами, стремятся к абсолютному объединению и «растворению» в существовании субъективной реальности. В своих высших проявлениях на социально-психологическом уровне, чистое существование является абсолютной осознанностью (восприятием, вниманием), лишенной рациональных оценок, логического деления и объединения (анализ / синтез), а также эмоциональных реакций.

В работах У. Джеймса, И. А. Ильина и других исследователей описываемое кризисное состояние преодоления пределов системы, предполагающее переход с онтического на онтологический уровень субъективной реальности, рассматривается с помощью понятия религиозного опыта [7]. А. Маслоу называл такие онтологические состояния Б-бытием или пиковыми переживаниями (peak experiences), заключающимися в ощущениях полноты существования, единства всех вещей, глубинного смысла реальности [8]. У А. Лэнгле и В. Франкла соотношение онтологического и онтического описано как определенная степень исполненности экзистенции [9]. Этот вид опыта также можно назвать измененными состояниями сознания, которые один из специалистов в данной области, российский психолог А. Россохин, определяет как «...состояния, в которых происходят трансформации семантических пространств субъекта, изменения формы категоризации, сопровождающиеся переходом от социально нормированных культурой форм категоризации к новым способам упорядочения внутреннего опыта и переживаний» [10, с. 26]. Для экзистенциальной социологии проблема измененных состояний сознания особенно важна в отношении не только личности, но также и на уровне группового и массового сознания. Некоторым ориентиром в этом направлении является область исследований, которую условно можно назвать трансперсональной социологией [см. 11]. Помимо общности с трансперсональным подходом в изучении измененных состояний сознания, экзистенциально-социологический принцип рассмотрения существования как единства и преодоления субъект-объектного структурирования реальности получил развитие в рамках развития экологической проблематики, в частности, в концепции «экологического сознания», под которым понимается такая форма общественного сознания и индивидуально- или коллективно-субъективное состояние, при которых ощущается единство человеческого общества и природы, человека и мира. Один из представителей теории экологического сознания, американский исследователь К. Уль отстаивает позицию, согласно которой разрыв связей, разделение (сепарация) человека и окружающего мира является глубинной причиной экологических и социальных проблем [12].

Онтологический и онтический виды кризиса могут быть описаны с помощью трех дополнительных характеристик: через выделение интенсивного и экстенсивного аспектов кризиса, определение его качественной и количественной составляющих, а также через соотношение сакральной и профанной сфер кризиса. Онтологический (экзистенциальный) кризис является интенсивным и качественным по своему характеру, ему соответствует диалектический «скачок», изменяющий качество структур индивидуального или коллективного опыта. С точки зрения разделения двух фундаментальных

² Подробнее об экзистенциальной по своему содержанию интерпретации кризиса как кризиса сознания см. [5].

сфер реальності — сакрального (священного)³ і профанного (светського) — екзистенціальний кризис передполагає перехід від профанного до сакральному. В свою череду, онтичний кризис екстенсивен, в нем преобладають количественные характеристики, которые не имеют сильного воздействия на структуру опыта, его сферой реальности выступает профанное.

Обобщая различные характеристики онтологического и онтического типов кризиса (табл. 1), можно сказать, что общая теория кризиса в экзистенциальной социологии предполагает фокусирование на онтологическом, смысловом (духовном) контексте социальной реальности, который определяет социальные действия как на уровне личности и малых социальных групп, так и в масштабах социетальных процессов и явлений.

Таблица 1.

Общая типология кризиса в экзистенциальной социологии

	Экзистенциальный кризис	Эссенциальный кризис
Уровень	<i>онтологический</i>	<i>онтический</i>
Характеристика	<i>качественный</i>	<i>количественный</i>
Степень напряженности	<i>интенсивный</i>	<i>экстенсивный</i>
Локализация	<i>надсистемный</i>	<i>внутрисистемный</i>
Носитель	<i>субъект</i>	<i>объект</i>
Сфера реальности	<i>сакральное</i>	<i>профанное</i>
Бытийные параметры	<i>существование</i>	<i>сущность</i>

Рассматривая разделение двух уровней социальной реальности, Э.Тирикьян указывает на фундаментальную ошибку социологов, которые зачастую отождествляют часть и целое или «...редуцируют онтологическое к онтическому» [12, с. 120]. Он использует две метафоры для иллюстрации различия онтологического и онтического уровня реальности. Общество есть вулкан, который большую часть времени бездействует. Поверхностная часть вулкана является «застывшей» системой социальных институтов, тогда как магма символизирует глубинные уровни социальной экзистенции, то есть сферу сакрального (sacred), находящуюся в диалектическом отношении со сферой светского (secular), представленного преимущественно экономическими и политическими институтами. С другой стороны, социологов можно сравнить со зрителями в кинотеатре, которые воспринимают все происходящее на экране (онтический уровень) как реальность, забывая о проекторе, экране, режиссере и продюсере (онтологический уровень).

Согласно общей теории кризиса⁴, в динамике социальных и индивидуальных изменений кризис является переходным состоянием, точкой бифуркации, в которой процессы становятся стохастическими, случайными. В результате кризис может быть преодолен прогрессивно либо регрессивно, то есть кризис или разрушает или развивает социальную систему. С позиции экзистенциального подхода, для которого кризис воплощен в определенных переживаниях и состояниях личностного / группового сознания, возникает вопрос о критериях, позволяющих определить изменения в тех или иных состояниях сознания и конкретного опыта как прогрессивные или регрессивные. Одним из ключевых критериев здесь выступает степень социальной согласованности и солидарности (общество reliance), противопоставленные аномии, отчуждению и социальной депрессии (общество deliance). На онтологическом уровне преодоление кризиса может быть охарактеризовано как прекращение нигилистических страданий, вызываемых «экзистенциальным вакуумом» (термин В. Франкла). Экзистенциальный кризис может приводить не просто к замене одной системы морали другой, но к преодолению определенной морали как конечной структуры сознания, трансформируя ее в относительный феномен. Этот процесс описан С. Кьеркегором как переход (скачок) с моральной на религиозную стадию существования. В результате экзистенциальный кризис чаще всего порождает трансформацию ценностно-нормативной структуры личности и приводит к формированию ситуационной этики, не выдвигающей должностное поведение как абстрактную предпосылку действия, а делает ее зависимой от экзистенциальной ситуации. Таким образом, можно сказать, что экзистенциальный тип кризиса переворачивает существование / сущность как дихотомию индивидуального и общественного сознания в сторону существования, в связи с чем социологи (например, З. Бауман) указывают на процессы индивидуализации в современном обществе [18]. Вместе с тем переход от онтического к онтологическому

³ В рассмотрении сакрального и религиозного экзистенциальная социология соединяется с традицией феноменологии религии, берущей начало в исследованиях П. Шантепи де ла Соссе, О. Рудольфа, Г. Ван дер Леува и др. [13-16].

⁴ Иногда в научных публикациях встречается термин «кризология».

возможен не только под резким воздействием определенных факторов (например, в пограничной ситуации столкновение со смертью, страдание), но и в возрастной перспективе, то есть через постепенное изменение сознания в процессе накопления жизненного опыта.

Основными тенденциями развития экзистенциальной теории кризисного общества, на наш взгляд, является отображение двух фундаментальных социальных процессов, которые можно обозначить как онтологизация и аутентификация. Причем данные тенденции относятся одновременно как к изменениям самой социологии, так и к перманентным трансформациям общества, от его локального уровня до глобальных измерений социетального бытия. Говоря об онтологизации, мы подразумеваем прежде всего тенденции к выходу общественного сознания за пределы рационализированных и автоматизированных паттернов, абстрагирующих конкретное существование и приводящих к негативным состояниям (страдание). Другими словами, онтологизация есть стремление к ориентированию индивидуального и социального развития на реальность в том ее виде, в котором она существует сама по себе (здесь-и-сейчас) и не является продуктом оценки или понятийного разделения, или, по крайней мере, такое понятийное разделение сведено до инструментального минимума. Процессы онтологизации дополняются процессами аутентификации, под которыми мы понимаем стремление к самоидентификации и согласованности общества на всех его уровнях. В общих чертах аутентификация предполагает стремление к максимальной реализации потенциальных возможностей развития индивида и общества. Обе тенденции — онтологизация и аутентификация — предполагают возможные пути преодоления кризисных социальных состояний.

Делая выводы, прежде всего, следует вернуться к констатации того факта, что современное общество характеризуется социологами как кризисное общество. Исходя из этого, для изучения современного общества необходимо применять соответствующие теоретико-методологические подходы, одним из которых является экзистенциальная социология, изначально ориентированная на кризисную социальную проблематику. С точки зрения общей теории кризиса в экзистенциальной социологии, кризис целесообразно определять как негативное переходное состояние сознания индивидуального или коллективного субъекта, воплощенное в диалектическом соотношении онтического и онтологического уровней социальной реальности. При этом онтологический кризис определяется посредством характеристик качества, интенсивности, сверхсистемности, субъективности, сакральности и экзистенциальности. Онтический же тип кризиса может быть охарактеризован через понятия количественного, экстенсивного, внутрисистемного, объективного, профанного и сущностного (эссенциального).

Перманентный кризис современного общества, его «текущий» (З. Бауман) и деструктивный характер указывает на то, что этот кризис не является больше онтическим. Это дает основания говорить об онтологической трансформации глобального общественного сознания, о его эволюционном переходе к следующей стадии развития, посредством социальных процессов онтологизации и аутентификации. Значимый вклад в осмысление этих широкомасштабных, социетальных трансформаций определенно сможет внести теория и практика экзистенциальной социологии.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Криза в Україні: зони ураження. Погляд соціологів. – К. : Бізнесполіграф, 2010. 2. Kotarba J. Baby Boomer Rock 'n' Roll Fans: The Music Never Ends / J. Kotarba. – Lanham : Rowman & Littlefield, 2012. 3. Bolle de Bal M. Fragments pour une sociologie existentielle. En 3 volumes / M. Bolle de Bal. – Paris : L'Harmattan, 2013. 4. Больнов О. Философия экзистенциализма / О. Больнов. – СПб. : Лань, 1999. 5. Кризис сознания. – М. : Алгоритм, 2009. 6. Giddens E. Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age / E. Giddens. – Standford : Standford University Press, 1991. 7. James W. The Varieties of Religious Experience / W. James. — N.Y. : Library of America Paperback Classics, 2010. 8. Маслоу А. На подступах к психологии бытия [Электронный ресурс] / А. Маслоу. – К. : PSYLIB, 2003. – Режим доступа: <http://psylib.ukrweb.net/books/masla02/index.htm>. 9. Кривцова С. В. Шкала экзистенции (Existenzskala) А. Лэнгле и К. Орглер / С. В. Кривцова, А. Лэнгле, К. Орглер // Экзистенциальный анализ. – Москва, 2009. – № 1. – С. 141-170. 10. Россохин А. В. Рефлексия и внутренний диалог в изменённых состояниях сознания: Интерсознание в психоанализе / А. Россохин. – М. : Когито-Центр, 2010. 11. Спивак Д. Л. Изменённые состояния массового сознания / Д. Спивак. – СПб. : Гарт-курсив, 1996. 12. Uhl C. Developing Ecological Consciousness. The End of Separation / C. Uhl. – Lanham : Rowman & Littlefield, 2013. 13. Шантепи де ла Соссе П. Учебник по истории религии / П. Шантепи де ла Соссе // Класицики мирового религиоведения : антология. Т. 1. – М. : Канон+, 1996. – С. 197–215. 14. Отто Р. Священное / Р. Отто. – СПб. : Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. 15. Van der Leeuw G. Religion in essence and manifestation: a study in phenomenology / G. Van der Leeuw. – London : G. Allen & Unwin, 1938. 16. Пылаев М. А. Западная феноменология религии / М. А. Пылаев. – М. : Гос. гуманит. ун-т, 2006. 17. Tiryakian E. Structural Sociology / E. Tiryakian // Theoretical Sociology: Perspectives and Developments / [Ed. by McKinney J., Tiryakian E.]. – N. Y. : Appleton-Century-Crofts, 1970. – P. 111–135. 18. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман. – М. : Логос, 2005.

УДК 316.1

ДОВЕРИЕ КАК МЕНТАЛЬНЫЙ ФЕНОМЕН ТРАНСФОРМИРУЮЩЕГОСЯ ОБЩЕСТВА: ТЕЗАУРУСНЫЙ ПОДХОД

Зубок Юлия Альбертовна – доктор социологических наук, профессор, заведующая Отделом социологии молодежи Института социально-политических исследований Российской академии наук (Москва);

Михеева Виталина Владимировна – кандидат исторических наук, доцент кафедры философии и социологии Украинской государственной академии железнодорожного транспорта (Харьков)

В статье на основе тезаурусного подхода анализируется доверие как социокультурный феномен, существующий в ментальности общества на основании подхода к коллективным представлениям как к архетипам. Особое внимание авторы уделяют анализу тезаурусов как ориентационных комплексов, определённых усвоенными знаниями и ценностями в процессе социализации индивидами и группами. Делается вывод о связи способности индивидов и групп ориентироваться в изменяющейся социальной реальности и их знания и ценностных ориентаций, в которые входит и доверие как форма отношения к объектам социальной реальности.

Ключевые слова: доверие, тезаурус, знание, ценности, ментальность, социальная реальность, трансформирующееся общество.

В статті на основі тезаурусного підходу аналізується довіра як соціокультурний феномен, що існує в ментальності суспільства на основі підходу до колективних уявлень як до архетипів. Особливу увагу автори приділяють аналізу тезаурусів як орієнтаційних комплексів, що визначені засвоєними знаннями та цінностями в процесі соціалізації індивідами та групами. Здійснюється висновок про зв'язок здатності індивідів та груп орієнтуватися в соціальній реальності, що змінюється, з одного боку, та їх знань і ціннісних орієнтацій, в які входить і довіра як форма ставлення до об'єктів соціальної реальності – з іншого.

Ключові слова: довіра, тезаурус, знання, цінності, ментальність, соціальна реальність, трансформне суспільство.

This article is dealing with thesaurus approach to the analysis of trust as a socio-cultural phenomenon, existing in societal mentality on the basis of archetypes approach.

Special attention is given to the analysis of thesauruses as orientational complexes, defined by the adopted knowledge and values in the process of socialization. The conclusion about the connection of individuals and groups ability to locate themselves in changing social reality is drawn.

Keywords: trust, thesaurus, knowledge, values, mentality, social reality, transforming society.

В современном обществе доверие является серией из ключевых характеристик и играет значимую роль в социальных взаимодействиях, регулируя степень их взаимности, формы проявления и направленность. От того, насколько люди доверяют или не доверяют друг другу и общественным структурам, во многом зависит характер отношений на различных уровнях взаимодействия. А степень доверия различным общественным институтам влияет на отношение к ним, отражаясь в системе социального регулирования.

В условиях динамично меняющейся социальной реальности, разрушения надежных социальных ориентиров, стабильных и эффективных социокультурных регуляторов взаимодействий роль доверия в значительной мере усиливается. Зачастую оно оказывается главным регулятором и единственным гарантом социальных взаимодействий. Однако доверие не возникает само по себе, а является следствием рефлексии индивидов и групп событий изменяющейся социальной реальности и деятельности социальных институтов. В результате формируется позитивное или негативное отношение к ним.

Основные функции институциональных структур связаны, как известно, с обеспечением стабильности и устойчивости общественных отношений, защитой интересов различных социальных

груп, і створенням умов для їх розвитку. Поєднанням осмислення суб'єктивного досвіду в ході взаємодії з ними відображає передусім оцінку відповідності індивідуальних і групових очікувань (експектацій), адресованих інституціональним структурам і їх відповідні дії на ці очікування. В залежності від збігів очікувань і реальності в свідомості людей формується певний тип відносин до них. Висока ступінь збігів стає основою довіри, а низка, навпаки – недовіри.

Осмилення змінюваної соціальної реальності відбувається в процесі рефлексії як здатності розуміти і критично оцінювати соціальні реалії [1, с. 355], підтримувати постійне «теоретичне розуміння основ (причин) діяльності» [2, с. 41-42]. При цьому об'єктами рефлексії стають соціальні структури або сам людина і його діяльність. Зовнішні по відношенню до осіб і груп процеси зазнають осмилення в формі інтерпретації, а внутрішні сили, здатності і діяльність – самоінтерпретації. Так, в сфері політичних відносин рефлексія є процесом інтерпретації, заснованим на науковому або побутовому знанні про соціальні процеси, на усвідомленні глибини значення дій, поступків, смислів і значень, що виходять з властивих структур і їх представників. В рефлексії переробляється безпосередній досвід або теоретичні знання про конкретні властиві інститути, їх діяльність, приймає рішення, підтримуваної ними ідеології, переслідуваних цілях, захищаних інтересах і цінностях, що в результаті перетворюється в систему значень і смислів, що лежать в основі їх розуміння і відносин до них.

При цьому знання доповнюється усвідомленням і виглядає як знання про знання, т.е. розуміння. Так, розуміння смислу соціально-економічних процесів, спрямованості і наслідків діяльності різних економічних суб'єктів формує довіру, або, навпаки, недовіру до них. Виявлення спрямованості дій інституціональних структур і їх представників, роз'яснення ступеня близькості захищаних ними ідей і цінностей тим, до яких приносяться індивіди і групи, лежить в основі формування відносин до них і ідентифікації з ними.

Маючи ціннісну основу, формування відносин до об'єктів змінюваної соціальної реальності в багатьох відношеннях пов'язано з традицією. Як зауважує А. Б. Гофман, «кожен покоління, сприймаючи з минулого певну сукупність культурних образів, не просто засвоює їх в незмінному і готовому вигляді. Воно неминуче, так або інакше, здійснює серед них відбір, по-своєму їх інтерпретує, приписує їм нові значення і смисли, яких до нього не було. ... Тем не менше, незважаючи на відмічену різноманітність, в кожному суспільстві, в тому числі найбільш демократичному і плюралістичному, існує певний набір культурних образів, які утворюють ціннісно-нормативне ядро суспільства і несуть більш або менш общезначимий характер» [3, с. 19]. Під їх впливом складаються певні традиції взаємодії і матриці відносин, закріплювані в колективних уявленнях.

Формуються колективні уявлення складають суть образів, які знаходяться в основі неосвідомлених елементів масового свідомості [4]. Ці образи, або архетипи, «формують певний образ світу, який в результаті знаходить вираження в ментальності різних типів суспільств і цивілізацій, різних соціальних прошарків і груп» [5, с. 627]. Поєднанням ментальність представляє собою глибинний рівень колективного і індивідуального свідомості, включаючий і несвідомі неотрефлексовані уявлення, способи поведінки і реакції [6, с. 616-617], в яких міститься історична пам'ять народу, накопичується вся сукупність історичних, економічних, соціальних, психологічних детермінант відносин людей один до одного, до себе, до родини, до влади, до закону і т.д. Вони стають основою базових аспектів образу – уявлень про сутність, функції, структуру того або іншого її об'єкта реальності. В свою чергу, очікування, пов'язані з їх конкретною діяльністю, відповідною інтересам осіб і груп, відображає ситуаційні аспекти [7, с. 61]. Ступінь їх зближення прямо пропорційна зростанню довіри в суспільстві.

Образи політичних, економічних, правових, родинних структур, що містяться в архетипах і ментальності, трансформуються в культурно-символічні схеми сприйняття відповідних форм реальності, регулюючи характер відносин до них: прийняття або відторгнення, довіра або недовіра. Подібні властивості ментальності перетворюють її в найважливіше зв'язуюче ланка між об'єктивним станом об'єктів реальності і суб'єктивним відношенням до них. Так, сформований за тисячолітній період певний образ влади, тісно пов'язаний з релігією, як би відірвався від своїх коренів і існує в ментальних структурах як частина російської політичної культури в формі

установки на доверие власти, ее упрочение, почтение, послушание, единение, эмоциональную поддержку, единство народа и власти как высшей ценности, единовластие, централизацию, иерархичность, силу и непримиримость к врагам и т.п. [7, с. 64].

Вместе с тем, традиционное наследие такого общества, как российское, разнообразно и противоречиво. Например, этатизм, культ государства, упование на него - безусловно, российская традиция, единодушно констатируемая исследователями. Но с не меньшим основанием констатируется существование в России противоположной традиции, а именно анархизма, антиэтатизма и отрицания позитивной роли государства. Поэтому, «обнаруживая и фиксируя в ней ту или иную традицию, мы всегда должны быть готовы к тому, чтобы с не меньшим основанием найти другую, противоположную ей, ... а характерной социокультурной чертой российской цивилизации является «раскол» [3, с. 63].

Не менее ярко, а в известном смысле даже более, выражено, раскол проявляется в украинском обществе, которое представляет собой неоднозначный (и в этом смысле уникальный) сплав различных культурных традиций, зачастую конфликтующих между собой. Это обстоятельство придает своеобразие социокультурному механизму формирования доверия в современном украинском обществе. Более того, в сложных, открытых и мобильных обществах, каковыми являются сегодня российское и украинское общества, социальная и групповая дифференциация оказывает существенное влияние на интерпретацию и использование традиционного культурного наследия, что обуславливает множественность, разнородность и противоречивость традиционных культурных форм и их влияния на отношение к социальной реальности. В сознании современного жителя на постсоветском пространстве присутствуют различные, часто весьма противоречивые образцы, воспроизводимые под влиянием глубинных ментальных структур, сложившиеся и существующие во времени социокультурные представления, несущие на себе отпечаток различных эпох общей и национальной истории. Параллельно с этим налицо влияние глобализированных культурных паттернов, относящихся к сфере общечеловеческих ценностей – демократии, справедливости, прав человека, свободы и самореализации [8]. Степень приверженности различным ценностям определяет особенности формирования и проявления доверия в различных социальных группах.

Особенностью изменяющейся социальной реальности является неопределенность, множественность и нелинейность. В этих условиях происходит разрыв причинно-следственных связей, размытость свойств и состояний объектов социальной реальности, которым невозможно дать четкое количественное и качественное описание. Как следствие, нарушается адекватная рефлексия индивидов и групп в отношении социальной реальности в силу ее растущей нестабильности. Поэтому резко возрастает риск и потребность в его регулировании [9]. Доверие призвано сыграть в этом механизме стабилизирующую роль, настраивая сознание индивидов и групп на позитивные установки в отношении объектов социальной реальности. Как сами индивиды и группы, так и социальные институты одинаково заинтересованы в укреплении доверия. Однако в условиях слабо структурированной, размытой социальной реальности оно скорее интуитивно. Но в условиях неопределенности за пределами интуитивного познания остаются многие объективные признаки, необходимые для идентификации объектов как заслуживающих или не заслуживающих доверия. Поэтому интуитивное доверие возникает на основании стереотипов восприятия, заимствованных из прошлого жизненного опыта и интуитивного знания. Здесь как раз и проявляются архетипические и ментальные образцы, ранее сформированные культурные коды, предпочтения и ожидания.

Усвоенные в процессе социализации индивидами и группами знания и ценности предопределяют характер ориентационных комплексов – тезаурусов. «Тезаурус – полный систематизированный свод усвоенных социальным субъектом знаний, существенных для него как средство ориентации в окружающей среде, а сверх этого также знаний, которые ... расширяют понимание субъектом себя и мира, дают импульсы для радостной, интересной, многогранной жизни» [10, с. 67]. Специфика тезауруса заключается в особенностях его построения от своего к чужому. Это своего рода зоны, одни из которых ближе, другие дальше; в тезаурус встроен защитный механизм от информации, основанной на антиценностях, когда подобная информация воспринимается как чуждая и рассматривается только в форме критики [10, с. 64]. В этом случае тезаурус функционирует как установка на позитивное или критичное отношение к объектам социальной реальности. Люди доверяют тем, кто чем-то напоминает их самих или таких людей из прошлого позитивного опыта, которые имели сходный образ. Доверие к объектам социальной реальности формируется на основании близости их образов тем, которые содержатся в групповом тезаурусе. Степень их совпадения является мерой доверия [11].

Итак, знания и ценностные ориентации предопределяют способность индивидов и групп ориентироваться в изменяющейся социальной реальности, критически ее осмысливать и оценивать, а также формировать на основе рефлексии собственное отношение к ее объектам. Отношение к объектам реальности является производной от базовых и ситуационных характеристик сознания, отраженных в знании о реальности и ценностях индивидов и групп. Соотнесение способов функционирования объектов изменяющейся социальной реальности с собственными ожиданиями и ценностными ориентациями лежит в основе идентификации их как близких или враждебных. Степень соответствия ожиданий индивидов и групп существующей реальности, понимание и признание реальности или ее отдельных объектов как «близких», «дружественных», «схожих» является основой доверия им. Исходя из этого, доверие является формой позитивного отношения к объектам социальной реальности, вытекающего из их образа, обусловленного мерой совпадения социальных ожиданий и реального опыта взаимодействия с ними, воспроизводимого в групповом и индивидуальном сознании, реализуемого в механизме социальной установки на идентификацию с ними и регулируемое тезаурусом.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Кравченко С. А. Социологический энциклопедический русско-английский словарь / С. А. Кравченко. – М. : ООО «Издательство Астрель», ООО «Издательство АСТ», ООО «Транзиткнига», 2004. 2. Гидденс Э. Элементы теории структурации / Э. Гидденс // Современная социальная теория: Бурдье, Гидденс, Хабермас : Учебное пособие. – Новосибирск : Изд-во Новосибирского университета, 1995. – С. 41-42. 3. Гофман А. Б. От какого наследства мы не отказываемся? Социокультурные традиции и инновации в России на рубеже XX-XXI веков / А. Б. Гофман // Традиции и инновации в современной России. Социологический анализ взаимодействия и динамики / [Под редакцией А. Б. Гофмана]. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2008. 4. Немировский В. Г. Социология человека: от классических к постнеклассическим подходам / В. Г. Немировский. – Красноярск : Сибирский юридический институт МВД России, 2006. 5. Элбакян Е. С. Архетип / Е. С. Элбакян // Новая российская энциклопедия. В 12 т. – М. : Издательство Энциклопедия : ИД ИНФРА-М, 2005. – Т.2. 6. Ментальность // Социологическая энциклопедия: в 2 т. Т. 1. [Рук. науч. проекта Г. Ю. Семигин ; Гл. ред. В. Н. Иванов]. – М. : Мысль, 2003. – С. 616-617. 7. Романович Н. А. Формирование и воспроизводство образа власти в Российском обществе / Н. А. Романович. – Воронеж : Изд-во Воронежского гос. ун-та, 2009. 8. Горшков М. К. Культурная модернизация или ренессанс традиционализма? / М. Горшков, Н. Тихонова, Р. Крумм // Библиотека в эпоху перемен. – 2011. – № 2; Зубок Ю. А. Духовная жизнь молодежи в трансформирующемся обществе / Ю. А. Зубок, Т. И. Яковук. – Брест : Альтернатива, 2008; Зубок Ю. А. Социокультурный механизм саморегуляции в политической жизни молодежи / Ю. А. Зубок, В. И. Чупров // Социология власти. – 2011 – № 6; Петухов В. В. Ценностная палитра современного российского общества: «идеологическая каша» или поиск новых смыслов? / В. В. Петухов // Мониторинг общественного мнения. – 2011. – № 1 (101); Сокурянская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Г. Сокурянская. – Харьков, Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006; Тихонова Н. Е. Актеры российской модернизации в восприятии населения и в реальности / Н. Е. Тихонова // Вестник Института социологии. – 2011. – № 3; Что важнее – демократия или порядок? ВЦИОМ. Пресс-выпуск № 1469. 12.04.2010. – Режим доступа: <http://wciom.ru/index.php>; Ядов В. А. К вопросу о национальных особенностях модернизации российского общества / В. А. Ядов. – М. : ИСРАН, 2010. – Режим доступа: <http://www.isras.ru/publ.html>; Ядова М. А. Поведенческие установки молодежи постсоветского поколения / М. А. Ядова // Социологические исследования. – 2006. – № 10. 9. Зубок Ю. А. Социальная регуляция в условиях неопределенности: теоретико-методологические подходы в исследовании молодежи / Ю. А. Зубок, В. И. Чупров. – М. : АCADEMIA, 2008. 10. Луков В. А. Тезаурус. Субъектная организация гуманитарного знания / Вал. А. Луков, Вл. А. Луков. – М. : Изд-во национального ин-та бизнеса, 2010. 11. Зубок Ю. А. Тезаурусная регуляция доверия молодежи к власти [Электронный ресурс] / Ю. А. Зубок, Б. Ю. Григоренко, В. В. Михеева // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». – 2013. – № 3 (май – июнь). – Режим доступа: <http://www.webcitation.org/6IqC2A5bm>.

УДК 316.624.2:004:343.8

КІБЕРЗЛОЧИННІСТЬ ЯК СУЧАСНИЙ ВИКЛИК СОЦІАЛЬНОМУ ПОРЯДКУ

Чаплик Микола Миколайович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціології управління Донецького державного університету управління

У дослідженні розглядаються вітчизняні аспекти кіберзлочинності – відносно нового для сучасного світу девіантного явища. Пояснюються українські реалії, які впливають на розповсюдження кіберзлочинності. Окреслюються основні напрямки поширення цього різновиду девіантної та делінквентної поведінки, які порушують соціальний порядок. Представлені найбільш типові види кіберзлочинності, які мають місце у вітчизняному соціумі, зокрема надається аналіз стану захисту прав інтелектуальної власності. Розкривається специфіка ставлення до авторських прав у суспільстві та її причини. Надається характеристика інших різновидів кіберзлочинності та ступеню їхньої поширеності у вітчизняному суспільстві, розглядаються такі види кіберзлочинів, як крадіжка інформації, фінансів та ін.. Пріоритетна увага такому різновиду кіберзлочинності, як Інтернет-порнографія, акцентується увага на жорсткості вітчизняного законодавства щодо порнографії та одночасному попиті на неї з боку суспільства.

Ключові слова: кіберзлочинність, девіантна поведінка, хакерство, інтелектуальне піратство, програмне забезпечення, інтелектуальна власність, кардінг, Інтернет-порнографія.

В исследовании рассматриваются отечественные аспекты киберпреступности – относительно нового для современного мира девиантного явления. Объясняются украинские реалии, которые влияют на распространение киберпреступности. Очерчиваются основные направления распространения этой разновидности девиантного и делинквентного поведения. Представлены наиболее типичные виды киберпреступности, которые имеют место в отечественном социуме, в частности дается анализ состояния дел с защитой прав интеллектуальной собственности. Раскрывается специфика отношения к авторским правам в обществе и её причины. Представлена характеристика других разновидностей киберпреступности и степени их распространения в отечественном обществе, рассматриваются такие виды киберпреступлений как кража информации, финансов и т.д. Уделяется внимание такой разновидности девиантного поведения как Интернет-порнография, акцентируется внимание на жесткости отечественного законодательства по отношению к порнографии и одновременном спросе на неё со стороны общества.

Ключевые слова: киберпреступность, девиантное поведение, хакерство, интеллектуальное пиратство, программное обеспечение, интеллектуальная собственность, кардинг, Интернет-порнография.

The study examines aspects of domestic cybercrime – relatively new to the modern world deviant phenomena. Explains the Ukrainian realities that affect the spread of cybercrime. Outlines the main directions of propagation of this variety of deviant and delinquent behavior in violation of the social order in the society. The paper presents the most common types of cybercrime, which are common in domestic society. In particular, an analysis of the status of the protection of intellectual property rights.

Also consider the cases of identity theft, which is not directly related to finances of individuals, but in the long term can be used for fraudulent purposes. Disclosed examples of this type of information theft. In particular, an example of a break-in and theft of personal data from social networks in the national segment of the Internet. The study also focuses on a variety of deviant behavior as Internet pornography. Attention is focused on the constraints of national legislation in relation to pornography and the simultaneous demand for it on the part of society.

Keywords: cybercrime, deviant behavior, hacking, intellectual piracy, software, intellectual property, carding, Internet pornography.

Суспільний прогрес є незмінним супутником історії розвитку людства. Разом із тим природа людини є константою, в якій поєднуються поняття норми і девіації. Серед усіх різновидів девіантної поведінки виділяється злочинність, яка є однією з характерних ознак людського буття. Тому не можна не погодитися із

Е. Дюркгеймом, який зазначив, що «суспільство без злочинності абсолютно неможливе» [1, с. 40]. Зміна соціальних декорацій під впливом прогресу призводить також до зміни декорацій у злочинному світі.

Епоха комп'ютерів та Інтернету робить людство більш відкритим, підіймаючи завісу приватності. Особисті дані, будь-яка інформація, у тому числі й конфіденційна, та доступ до фінансових ресурсів переводять людську взаємодію в іншу площину. Відбувається віртуалізація інформації, капіталу, ресурсів і врешті-решт людських стосунків. Водночас злочинність намагаючись потрапити у русло науково-технічного прогресу, приймає нові правила гри, які висуває інформаційне суспільство. Тому дослідження проблеми кіберзлочинності та її загрози соціальному порядку є **актуальним** як для науковців та фахівців, так і для суспільства в цілому.

Серед класиків соціології, чий науковий доробок має евристичне значення для розуміння особливостей кіберзлочинності у вітчизняному соціумі, хотілося б відзначити Р. Мертона та його концепцію аномії. Згідно із нею, кіберзлочинність «може бути розцінена як симптом неузгодженості між визначеними культурою устремліннями та соціально організованими засобами їх задоволення» [2, с. 302]. Особливо яскраво подібна неузгодженість виявляється при масових порушеннях прав інтелектуальної власності в Україні. У випадку порушення авторських прав «певні фази соціальної структури породжують обставини, за яких порушення соціального кодексу являє собою «нормальну» відповідь на ситуацію, яка виникла» [2, с. 299]. Отже, у випадку інтелектуального піратства має місце «нормальна реакція нормальних людей на ненормальні умови» [2, с. 299].

Пояснення причин певних видів кіберзлочинності можна знайти й у психоаналітичних теоріях у соціології, зокрема в Е. Фромма та його анатомії людської деструктивності. На думку вченого, людина «бажає бути творцем самого себе, бажає перетворити своє неповноцінне буття у повноцінне, осмислене та цілеспрямоване, яке дозволяє їй у максимальній мірі досягти цілісності своєї особистості» [3, с. 26]. Тому, кіберзлочинність, як і будь-яка девіація – це «спроба (свідома чи ні) прорвати сковуючі соціальні норми, самоствердитися, самореалізуватися як індивідуальність, несхожа на «всіх інших», і тим самим «надати сенс своєму життю»» [4, с. 32]. Тим більше, що за своєю природою кіберзлочинність – це злочинність високотехнологічна, інтелектуальна та досить молода, якщо зважати на середній вік її акторів.

Серед концепцій парадигми психоаналізу відзначимо й психосоціологію А. Адлера, який звернув увагу на явище «комплексу неповноцінності» та його подолання за допомогою соціального почуття. Реалізація соціального почуття призводить до «компенсації та надкомпенсації». При цьому «якщо компенсація означає бажання індивіда подолати комплекс неповноцінності за рахунок соціального почуття, пов'язаного із стремлінням до зверхності, то надкомпенсація розуміє готовність подолати цей комплекс у результаті одностороннього розвитку будь-якої особливої риси або здібності особистості» [5, с. 415].

У зв'язку із цим один з провідних експертів сучасності з мережевого суспільства М. Кастельс зазначає, що культурі хакерів притаманне «глибоко вкорінене почуття зверхності по відношенню до решти світу комп'ютерних невігласів» [6, с. 67]. Доречі, характеризуючи хакерів, М. Кастельс відрізняє їх від крєкерів, які зламують коди та незаконно проникають у системи [6, с. 57]. Цим вони «компрометують спільноту в цілому, псують її імідж тавром безвідповідальності» [6, с. 70].

Серед вітчизняних фахівців, які займаються проблемами злочинності у кіберпросторі, відзначимо П. Біленчука [7-8], В. Голубєва [9-10], Є. Прохоренко [11] та інших. При цьому проблема кіберзлочинності як соціального явища зберігає свою наукову новизну і тому її вивчення є актуальним та стоїть на порядку денному.

Отже, **метою** даного дослідження є розгляд специфіки кіберзлочинності в Україні. Завданням роботи виступає аналіз різновидів кіберзлочинних дій, їхня характеристика та особливості.

Звичайно, що злочинність, яка пов'язана із впровадження новітніх технологій, в Україні не так поширена, як її історично-традиційні різновиди, засновані на обмані та насильстві у фізичному просторі. Однак цілком зрозуміло, що вітчизняний соціум не оминуло це явище. Зростання числа користувачів комп'ютерів та розширення функціональних можливостей Інтернету породжує попит на кримінальні засоби збагачення за допомогою ІТ технологій та системи глобального зв'язку взагалі. Будь-який користувач комп'ютеру, який має відношення до комп'ютерних мереж, або власник пластикової картки наражаються на небезпеку стати жертвою кіберзлочину. Таким чином, недалекий той час, коли кіберзлочинність в усіх її варіаціях випередить такі потужні кримінальні промисли як торгівля наркотиками та зброєю.

Отже, розглянемо різновиди кіберзлочинності, які є найбільш типовими для українського суспільства та поширеними на вітчизняних теренах.

Розпочнемо розгляд з такого різновиду кіберзлочинності, як *інтелектуальне піратство*, а саме – використання неліцензійного програмного забезпечення, яке набуло масштабів справжньої епідемії. Масова поширеність неліцензійного ПЗ на комп'ютерах приватних осіб перш за все зумовлена його доступністю та дешевизною. Адже ліцензійний продукт коштує грошей, які пересічний громадянин не в змозі (рідше – не хоче) сплатити. До речі, ті, хто залучені у сферу ІТ-технологій переважно намагаються не використовувати «неліцензійку». Адже ці люди знають, що за такі дії передбачене покарання. Однак, пересічні громадяни не надто переймаються даною проблемою, вважаючи, що, наприклад, неліцензійним Windows користуються майже всі їхні знайомі, а всіх фізично неможливо притягнути до відповідальності. Фактично, суспільна думка сформувала уявлення про «нормальність» такого стану речей. Як тут не згадати Т. Парсонса, який зазначав, що зміст норми втілює в собі певні суспільні вимоги, які трансформовано в індивідуальну свідомість [12, с. 132]?

Отже, у перехідних суспільствах, до яких належить і Україна, гостро стоїть питання щодо піратства. «Хворими» на піратське програмне забезпечення виявляються не лише приватні підприємства, а й державні установи. Так за даними прес-служби Кабміну в минулому році частка нелегального софту складала 40%, а у 2011 році – 89% (!) [13]. Такий стан речей не залишається непоміченим у світі: згідно з даними спеціального звіту (Special 301 Report) Торгівельного представництва США (USTR) у 2013 році Україна стала лідером серед країн світу за рівнем піратства. Цим самим було визнано, що Україна неспроможна належним чином захистити права інтелектуальної власності. Крім удару по іміджу країни, подібний «вирок» матиме й економічні наслідки для держави, пов'язані з втратою торгівельних пільг, які дозволяють ввозити у США свої товари за зниженим митом [14]. Що характерно, не краща ситуація із захистом прав інтелектуальної власності і в вітчизняному МВС. Рік тому тут кожний другий комп'ютер не мав ліцензійного програмного забезпечення. У цьому зізналися самі правоохоронці [13].

Водночас Державна служба інтелектуальної власності заявила, що вже через два роки, у 2015 р., всі державні установи країни відмовляться від використання піратського програмного забезпечення. Приблизна вартість переходу всіх державних установ на ліцензійне програмне забезпечення – приблизно 1,4 млрд. грн. У 2013 році для цього виділили лише 14-ту частку необхідних коштів – 100 млн. грн. [13].

Доречі, у жовтні 2012 року у вітчизняному судочинстві стався прецедент – вперше в українському законодавстві господарський суд прийняв рішення на користь Microsoft та зобов'язав комунальне підприємство Ужгородський аеропорт, який у своїй роботі використовував шість терміналів із піратським програмним забезпеченням, сплатити корпорації компенсацію [15]. Взагалі, за даними компанії, на кінець 2012 року її юридичний представник направив попереджувальні листи 25 крупним українським компаніям, які підозрюються у нелегальному використанні програм Microsoft. Усього ж в українських судах станом на кінець 2012 року знаходилося 60 карних справ про порушення авторських прав Microsoft [15]. При цьому операційні системи та офісні додатки виробництва компанії Microsoft є головним програмним забезпеченням, яким користуються органи державної влади в Україні.

У зв'язку із цим варто навести ще один приклад, а саме ситуацію із найбільш популярним файлообмінником EX.UA. В кінці січня 2012 року щодо нього було порушено карну справу та зупинено обслуговування домену EX.UA. Приводом для цього стало звернення виробників програмного забезпечення. Обурені користувачі атакували сайти вітчизняних відомств, внаслідок чого сайт МВС України почав працювати із перебоями. А вже у липні файлообмінник EX.UA повністю відновив власну роботу, при цьому кримінальну справу щодо нього так і не було закрито.

Іншим різновидом кіберзлочинності є заволодіння чужою інформацією та коштами. Даний напрямок, на нашу думку, доречно свідомо об'єднати, адже заволодівши чужою приватною інформацією можна дістатися й до чужих фінансів. Взагалі крадіжка інформації є своєрідною ознакою часу, підтверджуючи, що цінністю інформаційного суспільства є саме інформація.

Кіберзлочинність розповсюджується на віртуальний світ грошей, інформації, ресурсів. Тому об'єктом злочинних посягань у даному випадку можуть бути такі речі, як, наприклад, доменне ім'я. Хакерської атаки можуть зазнати й соціальні мережі, наприклад, з метою крадіжки акаунтів. Не так давно пройшов «бум» із крадіжками десятків тисяч акаунтів у соціальній мережі «Вконтакте». При цьому самі акаунти не містять інформацію щодо фінансів їхніх власників. Однак, як зазначають експерти, «доступ до чужого акаунту – щонайменше ефективний спосіб bot-розсилки. Якщо вам адресує посилання на якийсь ресурс незнайома людина, ви, найімовірніше, не звернете на нього уваги. Якщо ж це зробить ваш друг (хоча насправді це не він), ви обов'язково скористаєтеся посиланням» [16].

Взагалі, крадіжка інформації, яка на даному етапі не містить для злочинця інтересу, говорить про логістичну систему кіберзлочинності, своєрідну інтелектуальну комбінацію, завершення якої повинно принести дивіденди. Тобто, очевидно, що злочинець майбутнього це не обов'язково той, кого виганяли зі школи за неуспішність, він не схожий на тип «природженого злочинця», який описував Ч. Ломброзо. Хоча у даному випадку мова йде не про всіх злочинців та не про весь злочинний світ, що трансформується з плином часу, а про певний сегмент соціуму, який реалізує злочинні практики. Отже, кіберзлочинець – це людина, яка підкована інтелектуально та технічно. Тому, із розмахом кіберзлочинності змінюватимуться підвалини злочинного світу як соціального інституту, а відтак і його структура, функції, субкультура.

До кіберзлочинності належить *кардінг*, тобто викрадення коштів фізичних осіб за допомогою платіжних карток. Так, за даними Національного банку України, станом на кінець березня 2013 року з банківських карток громадян України було викрадено 11 млн. грн. Якщо брати у відсотковому значенні, то це становить менше ніж 0,002% від усіх банківських збитків [17]. Однак, потрібно враховувати й порівнювати дані цифри у відношенні до матеріальних збитків, які зазнають люди від інших різновидів злочинів і тоді ця цифра не буде здаватися надто мізерною. Також потрібно критично ставитися до інформації, яка надається банками. Адже вони не зацікавлені у тому, щоб їхні клієнти втрачали віру у надійність зберігання власних коштів. Тому збитки людей від крадіжок можуть бути списані за рахунок інших втрат банку. Крім того, потрібно зважати на те, що, наприклад, шахрайство із пластиковими картками є доволі сучасним різновидом злочинності і воно містить у собі перспективу зростання, яка, на нашу думку, є справою часу, причому не надто віддаленого.

Серед інших різновидів крадіжок у кіберпросторі можна назвати *фішинг* – вид шахрайства, пов'язаний із заволодінням персональними даними (логінами, паролями) шляхом використання підроблених Інтернет-сторінок; *скімінг* та *шіммінг*, при яких використовуються зчитувальні пристрої для зняття інформації з магнітних смуг на платіжних картках; *клікджекінг* – накладення невидимого шару на сторінку для підміни користувальницького інтерфейсу та завантаження таким чином потрібної зловмиснику сторінки із доступом до конфіденційних даних або до комп'ютера користувача.

Розглядаючи проблему крадіжки інформації варто зазначити, що хакери як культура сформувалися в умовах свободи доступу до інформації та її вільного обміну. Характеризуючи систему цінностей хакерів М. Кастельс зазначає, що «головним ланцюгом у цій системі цінностей є свобода. Свобода творити, свобода використовувати будь-які доступні знання та свобода поширювати їх у будь-якому вигляді та за будь-яким обраним хакером каналом» [6, с. 64]. У зв'язку із цим неважко помітити, що Інтернет на початку свого існування і Інтернет сьогодні – це різні речі. Сьогодні Інтернет стає масовим, а відтак він все більше приватизується та комерціалізується. Можна сказати, що свобода інформаційного простору вступила у конфлікт із правом власності, яке є священним у ліберальних суспільствах. Тому ідеологія хакерів кінця ХХ ст. вже не підходить для обґрунтування сучасних умов існування та функціонування глобальної павутини, адже свобода у розумінні хакерів тепер вже порушує чийсь права та посягає на чийсь власність.

Серед найбільш розповсюджених в українському соціумі видів кіберзлочинності потрібно також відзначити й виробництво та поширення порнографії (особливу небезпеку для соціального порядку становить дитяча порнографія). До речі, Україна належить до числа країн із найбільш жорстким законодавством щодо дорослої порнографії. Разом із тим на порносайти у світі існує значний попит і у даному випадку український соціум не є виключенням. Так, наприклад, за травень 2013 року статистика звітів за словом «порно» в Яндексі по Україні складала майже 13 млн 392 тис. запитів [18]. Тому не випадково фахівці називають Інтернет-порнографію «кокаїном для нового покоління». Водночас у короткостроковій перспективі надто багато комерційних Інтернет-підприємств програють, втративши суттєву частину доходів, у випадку якщо Інтернет-порнографія зникне [19]. Крім того, питання порнографії в Інтернеті зачіпає більш глобальну проблему, а саме питання моралі у світової павутини. Тому явище порнографії є свого роду проявом дисфункції мережевих систем.

Таким чином, кіберзлочинність, яка до недавнього часу була певного роду екзотикою, тепер є ознакою сьогодення. Вітчизняні кіберзлочинці переорієнтовуються із зарубіжного на вітчизняний сегмент Інтернету. Водночас її розповсюдження призводить до внесення змін в українське законодавство, спричинює розширення структури та штату відділів по боротьбі із нею і т. ін. Отже, спостерігається стійка динаміка розвитку цього різновиду девіантної та делінквентної поведінки. Тому дана проблематика є перспективною для подальшої наукової розробки.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Дюркгейм Э. Норма и патология / Социология преступности (Современные буржуазные теории): сб. статей / Э. Дюркгейм под ред. М. Вольфганга; [ред. пер. с англ. Б. С. Никифоров]. – М. : Издательство «Прогресс», 1966. – 368 с. – С. 39-44. 2. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Социология преступности (Современные буржуазные теории): сб. статей / под ред. М. Вольфганга; [ред. пер. с англ. Б. С. Никифоров] Р. Мертон – М. : Издательство «Прогресс», 1966. – 368 с. – С. 299-313. 3. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / пер. с нем. /авт. вст. ст. П. С. Гуревич. Э. Фромм – М. : Республика, 1994. – 447 с. 4. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Я. Гишинский. – СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. – 520 с. 5. Зборовский Г. Е. История социологии / Г. Е. Зборовский. – М. : Гардарики, 2004. – 608 с. 6. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / Мануэль Кастельс; пер. с англ. А. Матвеева; под ред. В. Харитоновна. – Екатеринбург : У – Фактория (при участии изд-ва Гуманитарного ун-та), 2004. – 328 с. 7. Біленчук П. Д. Питання соціальної та криміналістичної характеристики комп'ютерного злочинця / П. Д. Біленчук // Держава та регіони. – Серія: Право. – 2001. – №4. – С.18. 8. Біленчук П. Д. Портрет комп'ютерного злочинця / П. Д. Біленчук. – К.: В&В, 1997. – 48 с. 9. Голубев В. О. Інформаційна безпека: проблеми боротьби з кіберзлочинами: Монографія / В. О. Голубев. – Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2003. – 336 с. 10. Компьютерная преступность и кибертерроризм: Сборник научных статей / Под ред. Голубева В. А., Рыжкова Э. В. – Запорожье : Центр исследования компьютерной преступности, 2005. – Вып. 3. – 448 с. 11. Прохоренко Е. Я. Анализ аспектов проявлений девиантного и делинквентного поведения в киберпространстве / Е. Я. Прохоренко // Вісник Одеського національного університету / ОНУ імені І. І. Мечникова. – Одеса : Астрапринт, 2011. – Том 16, Вип. 10: Сер. «Соціологія, політологія». – С. 354-362. 12. Погорілий О. І. Соціологічна думка ХХ століття / О. І. Погорілий. – К. : «ЛИБІДЬ», 1996 – 222 с. 13. Филиппов А. Чиновники раскошелятся на лицензионное программное обеспечение / А. Филиппов // Донецкие новости. – 2013. – №18 (1138). – 2-7 мая. – С. 36. 14. США назвали Украину «пиратом номер один» в мире [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/ukraine/SSHA-nazvali-Ukrainu-piratom-nomer-odin-v-mire.html> – Назва з екрану. 15. 70% программ в госсекторе пиратские – Microsoft Украина [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://korrespondent.net/business/companies/1412773-70-programm-v-gossektore-piratskie-microsoft-ukraina> – Назва з екрану. 16. Буткевич Б. Криміналізація Матриці / Б. Буткевич // Тиждень. – 2009 – № 48 (109) – 27 листопада [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Publication/2018> – Назва з екрану. 17. НБУ: с банковских карточек украдено 11 млн грн [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://news.online.ua/575829/nbu-s-bankovskih-kartochek-ukradeno-11-mln-grn/> – Назва з екрану. 18. Яндекс. – Статистика запитів за словами [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://wordstat.yandex.ua> – Назва з екрану. 19. Шраго А. Проблема web-порнографії та шляхи її подолання [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.crime-research.ru/articles/2995> – Назва з екрану.

УДК 316.2

КЛЮЧЕВЫЕ ТРЕНДЫ СОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ КОЛЛЕКТИВНОГО ДЕЙСТВИЯ

Хижняк Александр Владимирович – кандидат социологических наук, доцент кафедры прикладной социологии и социальных коммуникаций Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Статья посвящена анализу новейших исследований коллективных действий. Автор акцентирует внимание на переосмыслении истоков и характеристик коллективного действия, что, в частности, фиксируют такие тренды: освобождение социальной теории от диктата рациональности в объяснении как индивидуального, так и коллективного социального действия; распространение модели креативного социального действия (в т. ч. коллективного); экспансия коллективных действий в форме «уличной демократии»; трансформация коллективного социального действия под влиянием виртуализации и визуализации.

Ключевые слова: социальное действие, коллективное действие, креативное социальное действие, виртуализация, визуализация.

Стаття присвячена аналізу новітніх досліджень колективних дій. Автор акцентує увагу на переосмисленні витоків і характеристик колективної дії, що фіксують, зокрема, такі тренди: звільнення соціальної теорії від диктату раціональності в поясненні як індивідуальної, так і колективної соціальної дії; поширення моделі креативної соціальної дії (у т. ч. колективної); експансія колективних дій у формі «вуличної демократії»; трансформація колективної соціальної дії під впливом віртуалізації і візуалізації.

Ключові слова: соціальна дія, колективна дія, креативна соціальна дія, віртуалізація, візуалізація.

The article is devoted to recent studies of collective action. The author stresses on the necessity of rethinking of the origins and characteristics of collective action, which is fixed for these trends: the liberation from the dictates of social theory of rationality in explaining both individual and collective social action, is spreading model of creative social action (including kolektivnogo) is the expansion of the collective action in the form of «street democracy»; transformation of collective social action under the influence of virtualization and visualization.

Keywords: social action, collective action, a creative social action, virtualization, visualization.

Актуальность исследования коллективных действий во многом обусловлена тем, что в условиях системного кризиса общества возрастает влияние коллективных (массовых) действий (особенно протестных) на ход социальных процессов. В последние годы подвергаются переосмыслению модели социального действия в целом, в том числе и коллективного как его разновидности. О. Яницкий так охарактеризовал коллективные действия, проявляющиеся в форме «уличной демократии»: «... Волна протеста вызвана новой, более высокой степенью глобального отчуждения масс, созданного манипуляциями финансового капитала. Он вездесущ, и от его колебаний никто не может защититься. Чем явственней это всеохватывающее отчуждение/принуждение, тем проще единообразный ответ на него: уличный протест. Когда невозможно удовлетворить жизненно важные потребности – в жилище, образовании, медицинском обслуживании, – остается один канал «всеобщего возмущения» – улица» [1].

В философии, психологии и экономике действие стало ключевым понятием. Это обстоятельство обусловило поддержку исследователей идеи Х. Йоаса создать на основе теории социального действия синтетическую социологическую теорию, что будет способствовать развитию междисциплинарности в исследовании данного феномена. Н. Романовский считает эвристичными два тезиса ученого: «1) Создать адекватную концепцию понимания человеческого действия – одна из критических осей междисциплинарной работы. Не «общество», а «социальное действие» и вытекающие отсюда типы социального строя – объект социологии. ... 2) Выработать антропологическую концепцию действия, сочетающую физические и умственные измерения и исключаящую генетический детерминизм» [2].

Новому осмыслению коллективного действия прежде всего содействуют такие характеристики данного феномена. *Во-первых, стратегии, тактики и репертуар коллективных действий в условиях кризиса направлены на изменение существующего социального порядка (радикальное или эволюционное, или их сочетание).* Экспансия коллективных действий проявляется в активизации разнообразных социальных движений. Более того, «грань между социальными и политическими движениями условна: одни, радикальные политические, имея цель изменения порядка, не могут не ставить одновременно социальных задач. Другие, как например, профсоюзное, женское, экологическое и даже благотворительное, рано или поздно вынуждены выходить на публичную арену и выдвигать политические требования» [3].

Во-вторых, *расширяется диапазон коллективных действий.* Это связано с тем, что в современном обществе значительное влияние на коллективные действия оказывают информационные технологии. Последние меняют их характер, формы, содержание, принцип организации. Например, коллективные действия в условиях «уличной демократии» по своему характеру являются не стихийными, а организованными с помощью средств ИТ. В подтверждение этого отмечают, что «... на улицы и площади вышли не люди, хотевшие услышать, что скажет им очередной записной оратор из числа власть предержащих (за два года они уже наслушались этих пустопорожних речей), а те, кто уже знали, чего они хотят, и своими массовыми действиями оповестили свои правительства и весь мир» [2].

Говоря о теоретико-методологической базе исследования коллективного действия, можно назвать такие теории, как: теория социальных движений, теория коммуникативного действия, теория ценностно-ориентированного коллективного поведения, теория модернизации, теория мобилизации. В этом контексте подчеркнем, что научно оформленные представления об общественных движениях как формах проявления коллективного действия появились только на рубеже XIX-XX вв. и воплотились в концепциях массового общества и коллективного поведения (У. Корнхаузер, Г. Блюмер, С. Липсет), относительной депривации (Т. Гарр, Л. Киллиан, Н.Смелзер), мобилизации ресурсов (Б. Кландерманс, В. Гамсон, Дж. Маккарти, А. Обершол, Н. Зальда, Ч. Тилли), когнитивной концепции (Айрман, Джемиссон), концепции «новых» движений (А. Турен, М. Кастеллс, А. Мелуччи, Х. Кризи и др.) [4, с. 46-48].

Так, например, А. Турен, концентрируя внимание на центральных линиях конфликта в обществе (использование ядерной энергии, студенческое движение, новый регионализм и т.д.), предложил свою теорию коллективного действия, интерпретируя, к примеру, социальные движения 1960—1970-х гг. как новые коллективные «субъекты» социального действия. Ч. Тилли обосновывал, что коллективные действия, проявляющиеся в форме протестных общественных движений, могут выступать как средства мобилизации групповых ресурсов, когда люди лишены институализированных средств для артикуляции и агрегирования своих интересов, а также тогда, когда государственная власть оказывается не способной выполнить требования населения или когда она усиливает свои требования к нему. Н. Смелзер предложил теорию ценностно-ориентированного коллективного поведения, выделяя в механизмах формирования массового действия когнитивные компоненты: единство взглядов, ценностей, верований его участников и т.д.

Некоторые исследователи, призывая к переосмыслению теории коллективного действия, предлагают собственную версию его теоретической интерпретации, существенно расширяя содержание понятия «коллективное действие». Так, Б. Бимбер, А. Фланажин и С. Стол задались вопросом, «насколько традиционная теория коллективных действий отвечает широкому диапазону их проявлений в современном обществе» [5, с. 365]. Авторы предлагают теоретическую модификацию теории коллективного действия, которая заключается в реконцептуализации коллективного действия как феномена, реализующегося на пересечении частных и общественных интересов. При этом в традиционной теории противопоставление «частное-общественное» является одним из типов установления границ коллективного действия, что сужает возможности интерпретации всего многообразия реализации коллективных действий. Ученые подчеркивают актуальность исследований динамики современных коллективных действий в условиях, когда технологическое развитие во много раз увеличивает частоту, охват и глубину взаимозависимости коллективных действий [5]. В условиях виртуализации общества, в том числе социальных коммуникаций, характеристики коллективного действия существенно изменяются, что обуславливает необходимость поиска новых теоретико-методологических подходов к их анализу. На наш взгляд, такой поиск следует осуществить, основываясь на актуальных трендах в исследовании коллективных действий.

Цель данной статьи состоит в выявлении ключевых трендов социологического изучения коллективного действия.

На основе анализа различных подходов к определению понятия «коллективное действие» мы предлагаем понимать действие, которое реализуется в общественной сфере и осуществляется двумя или

более людьми (группами, сообществами) для достижения определенного общественного блага, которым могут быть материальные блага (благоустройство парков и мостов, работа, строительство), политические блага (формирование общественного мнения, обеспечение честного проведения выборов), общественные блага (создание информационных баз данных, систем коммуникации и т.д.). Коллективные действия обеспечивают поддержание и трансформацию социального порядка, что способствует тому, что они сами могут восприниматься как формы социального порядка. Как видим, теоретическое осмысление коллективного социального действия от их макросоциологического анализа до изучения исключительно самого конкретного коллективного социального действия (например, социального движения). Направленность и результативность коллективного социального действия задаются социальным пространством и его социокультурным контекстом, что определяет границы коллективного социального действия, его акторов, репертуар, фазы, интенсивность развития и т.д. Не менее важным является также учет темпоральной и смысловой структуры коллективного действия, которое выступает в форме конкретного социального движения как массового явления.

Как отмечают некоторые исследователи, тренд можно сформулировать, сформировать и даже навязать. Кроме того, в научном знании, в т. ч. социологическом, существует такое явление, как мода. «Внутри самой социологии мода сегодня существует и присутствует весьма зримо и активно. Складывается даже впечатление, что чем меньше мода на социологию, тем больше мод внутри социологии» [6, с. 31]. Тренд – это идеи, которые станут реальностью в будущем, это основная тенденция в исследовании того или иного явления, процесса и т.д. Определение тренда в социологическом изучении коллективного действия, во-первых, может помочь избежать неопределенности в представлении о коллективном действии. Во-вторых, определение тренда необходимо для успешной диагностики коллективных действий, репертуар которых многообразен и до конца не определен и не изучен. Последнее особенно важно, поскольку остается открытым вопрос о том, каким арсеналом средств выявления тренда самого коллективного действия обладает социология. Прежде всего, это касается тренда коллективного действия в виртуальном пространстве и в публичной сфере, т. е. тех областях, где к новым явлениям нужны новые подходы. Тренды коллективных действий в современном обществе обуславливают тренды его социологического изучения, среди которых можно выделить следующие.

Во-первых, *освобождение социальной теории от диктата рациональности в объяснении социального действия (как индивидуального, так и коллективного)*. Теория коллективного действия долгое время разрабатывалась на основе рационалистической теории действия. Например, при ресурсно-мобилизационном подходе в качестве рациональных акторов рассматриваются не индивиды, а организации, социальные движения [5].

Во-вторых, *осознание эвристических возможностей концепции креативного действия*. Коллективные социальные действия из рутинных, контролируемых все больше превращаются в креативные, что требует новых методологических средств их социологического изучения. Так, Х. Йоас предложил к господствующим моделям *рационального и нормативно-ориентированного действия* добавить третью концептуальную модель – модель креативного действия, имеющую макросоциологические притязания [7, с. 13, 232].

В-третьих, *изучение коллективного действия с точки зрения концепции социальных дилемм*. Исследование социальных дилемм включает установление причин, форм, видов, субъектов конфликта между частными, эгоистичными и коллективными интересами. Существуют и описаны различные виды социальных дилемм: ресурсные дилеммы, дилеммы общественных благ и дилеммы «бездельника». Способы решения социальных дилемм объединяются в три группы: личностные, ситуационные, контроль и стимулирование кооперативного поведения. Таким образом, коллективное действие предстает прежде всего как дилемма между индивидуальными и коллективными а) интересами (как выраженными потребностями); б) издержками и результатами (если анализировать коллективное действие с точки зрения рационального подхода); в) возможными последствиями коллективного действия и возможностью их использования (когда результатам действия пользуются не его участники) [8].

Мы разделяем точку зрения таких исследователей, как Ф. Коркюф, которые, становясь на позиции социального конструктивизма, призывают выйти за границы традиционно устоявшихся и ставших бесплодными оппозиций социологии: объективное/субъективное, коллективное/индивидуальное, интерпретируя социальную реальность не как данность, а как результат конструирования [9]. Процессы индивидуализации современных обществ изменяют формы общественной жизни и общественных отношений в направлении плюрализация ценностно-нормативного пространства, в котором

индивидуальное и коллективное становятся взаимозависимыми без доминирования одного или другого. Противопоставление индивидуализма и коллективизма – стереотип, который складывался на протяжении многих веков и который не отвечает реалиям сегодняшнего дня. Коллективное не тождественно коллективности как органическому единству людей. В теориях индивидуализации, разработанных У. Бекком, З. Бауманом, Е. Бек-Герншеймом и др., отмечается стремление индивида к самореализации. Действительно, индивидуализация, повышение роли внутренней детерминации поведения личности, переход к новому сценарию ее существования во времени актуализируют тягу людей к самостоятельности в своих решениях и поступках, что приводит к постепенному освобождению личности от доминирующего влияния традиционных институтов и традиций современных социальных реалий. Настоящее же свидетельствует о повышении роли протестного коллективного социального действия как следствие реакции индивидов и групп на глобальный экономический кризис и падение качества жизни широких слоев населения в различных регионах мира. Уличную политику не заменила сетевая публичная сфера и новая политика медиа. Так, Джудит Батлер в своей работе показала, что публичная сфера, в которой имеет место политика, сейчас определяется специфической ролью тел, взаимодействующих с медиа. Появились новые формы демократического восстания, когда в процессе коллективных действий формируются общности, а не коалиции, появляются телесные «мы» на улице, в медиа репортажах и в зонах риска. Коллективные действия в форме «уличной демократии» в последние годы «... были направлены против военных диктатур и режимов тирании. Также они были направлены против монополии капитализма, неолиберализма и пренебрежения гражданских прав и во имя тех, кто остался за бортом неолиберальных реформ, направленных на разрушение форм социальной демократии и социализма, ликвидации рабочих мест, обнищание народа, отмену права на публичное образование» [10].

В-четвертых, «уличная демократия» привнесла в социологическое теоретизирование новое видение сущности, природы, форм, видов коллективного социального действия. О. Яницкий так охарактеризовал коллективные действия, которые проявляются в последние годы в виде уличной демократии: «... Волна протеста вызвана новой, высшей ступенью глобального отчуждения масс, созданного манипуляциями финансового капитала. Он вездесущ, и от его колебаний никто не может защититься. Чем отчетливее это всеохватывающее отчуждения / принуждение, тем проще же ответ на него: уличный протест. Когда невозможно удовлетворить жизненно важные потребности – в жилье, образовании, медицинском обслуживании, остается один канал «всеобщего возмущения» – это улица» [2]. Изучение уличных протестов как коллективных действий выявило неоднородность состава протестующих по социально-демографическим характеристикам и показало, что коллективный протест объединяет тех, кто принадлежит к определенной доходной или профессиональной группе и имеет определенные жизненные установки. Отмечается также широкий спектр тематики уличных протестных коллективных действий (а также глобальный характер проявления). Тематика проявления действий колеблется «от отказа от убийства животных ради меха к запрету атомной энергетики, от требования сохранения льгот для фермерских хозяйств к изменению политики в отношении стран третьего мира. Важно, что в каждом случае основанием для протеста становятся интересы не определенной социальной группы, к которой принадлежат протестующие, а интересы всего общества, как их понимают протестующие» [11, с. 51].

Особое значение приобретает учет виртуализации форм развертывания коллективной социального действия в сетевой публичной сфере. Это объясняется тем, что эволюция теории коллективного действия в последнее время связана прежде всего с развитием информационных технологий, изменивших технологии инициирования, ресурсную основу и системы коммуникаций в коллективном действии. В результате виртуализации общества, его подсистем и институтов активно формируется виртуальное социальное взаимодействие как особая система социального действия. При этом коллективное действие реализуются через виртуальные сообщества как «особое коммуникативное пространство, специфическая форма взаимодействия, которое осуществляется посредством глобальной сети» [12, с. 92].

Многие коллективные действия, зарождаясь в виртуальном мире, разворачиваются затем в реальном публичном пространстве (на улицах, в парках, скверах и т.д.). Визуализация его различных форм, в т.ч. виртуальных, позволяет в ходе социологического исследования фиксировать деятельностные проявления коллективного социального действия. Однако визуальный образ может не соответствовать его сущности, вводить в заблуждение относительно причин, мотивов его инициирования, задействованных в нем акторов и др., вызвать искаженное, неадекватное восприятие коллективного действия в конкретном пространстве. Это может также способствовать манипулированием общественным мнением относительно того или иного

коллективного социального действия, когда его визуальный образ подается в основном в негативном или положительном ракурсе, с акцентом на отдельные внешние проявления его состояния и динамики.

Таким образом, в современных условиях происходит переосмысление истоков и характеристик коллективного социального действия, что фиксируют такие тренды: *освобождение социальной теории от диктата рациональности в объяснении как индивидуального, так и коллективного социального действия, что обусловлено изменениями в содержании и формах самих коллективных действий*. В частности, получает распространение модель креативного социального действия (в т. ч. коллективного); происходит экспансия коллективных действий в форме «уличной демократии»; коллективное социальное действие трансформируется под влиянием виртуализации и визуализации.

Перспективы дальнейших научных поисков мы видим в изучении трендов развития коллективных действий, которые изменяют пространство политических технологий, а также выяснение того, в какой мере политические силы сегодня задают тренды коллективных действий.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Яницкий О. Н. Новая волна глобального социального движения [Электронный ресурс] / О. Н. Яницкий // Режим доступа: http://www.ssa-rss.ru/index.php?page_id=19&id=756. 2. Романовский Н. В. Три подхода к будущему социологии / Н. В. Романовский // Социологические исследования. – 2005. – № 3. – С. 3-28. 3. Яницкий О. Н. Элементы теории социальных движений [Электронный ресурс] / О. Н. Яницкий // Официальный сайт ИС РАН. – 2012. URL:<http://www.isras.ru/publ.html?id=2429>. 4. Ротмистров А. Н. Общественные движения: опыт классификации социологических концепций / А. Н. Ротмистров // Социс. – 2010. – № 8. – С. 46-53. 5. Vimber V. Reconceptualizing collective action in the contemporary media environment / Vimber V., Andrew J. Flanagan, Stohl C. // Communication Theory. – 2005. – 4 (15). – Pp. 365-388. 6. Гофман А. Б. Мода, наука, мировоззрение: о теоретической социологии в России и за ее пределами / А. Б. Гофман // Социологический ежегодник. 2009. Сб. науч. тр. / РАН ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. социологии и социальной психологии; кафедра общей социологии ГУ – ВШЭ. Ред. и сост. Н.Е.Покровский, Д.В.Ефременко. – М., 2010. – С. 29-55. 7. Йоас Х. Креативность действия: пер. с нем. / Х. Йоас. – СПб. : Алетейя, 2005. – 320 с. 8. Муздыбаев К. Социальные дилеммы и способы их решения / К. Муздыбаев // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2007. – Т. 10. – № 2. – С. 99-121. 9. Коркюф Ф. Новые социологии / Ф. Коркюф. – СПб. : Алетейя, 2002. – 170 с. 10. Батлер Дж. Союз тел и политика улицы [Электронный ресурс] / Джудит Батлер. – Режим доступа: // http://studaction.com/analytics/bodies_in_alliance/. 11. Мирясова О. А. Российская глубинка и мегаполисы: ценностные основания протестных выступлений / О. А. Мирясова // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – №4 (110). – 2012. – С. 50-56. 12. Игнатьев В. И. Виртуальное социальное действие и трансформация повседневных практик / В. И. Игнатьев, А. Н. Степанова // Вестник Московского ун-та. – Сер. Социология и политология. – 2010. – № 3. – С. 91-104.

УДК 316.74:796

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ФАКТОР ТРАНСФОРМАЦІЇ СПОРТУ

Лукашук Віталій Ігорович – доктор соціологічних наук, професор, декан соціологічного факультету, завідувач кафедри політичної соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті розкривається роль глобалізації у поширенні спортивної інформації, уніфікації технологій організації й проведення змагань, оптимізації взаємодії міжнародних спортивних організацій з національними олімпійськими комітетами й федераціями з різних видів спорту, що багаторазово підсилює статус сучасного спорту. Підкреслюється, що сучасні тенденції розвитку спорту – індивідуалізація, масифікація, десакралізація, раціоналізація, універсалізація – узгоджуються з основними положеннями концепції глобального розвитку А. де Бенуа. Автор акцентує увагу на тому, що в умовах глобалізації відбувається трансформація цінностей традиційного спорту, що призводить до дегуманізації спортивного руху, затвердження в ньому технократичного стилю мислення, до політизації, комерціалізації сучасного спорту, застосування допінгу для поліпшення спортивних результатів тощо.

Ключові слова: спорт, глобалізація, індивідуалізація, масифікація, десакралізація, раціоналізація, універсалізація.

В статье раскрывается роль глобализации в распространении спортивной информации, унификации технологий организации и проведения соревнований, оптимизации взаимодействия международных спортивных организаций с национальными олимпийскими комитетами и федерациями по различным видам спорта, что существенно повысило статус современного спорта. Подчеркивается, что современные тенденции развития спорта – индивидуализация, массификация, десакрализация, рационализация, универсализация – согласовываются с основными положениями концепции глобального развития А. де Бенуа. Автор акцентирует внимание на том, что в условиях глобализации происходит трансформация ценностей традиционного спорта, что приводит к дегуманизации спортивного движения, доминированию в нем технократического стиля мышления, к политизации, коммерциализации современного спорта, применению допинга для улучшения спортивных результатов и т.п.

Ключевые слова: спорт, глобализация, индивидуализация, массификация, десакрализация, рационализация, универсализация.

The author shows that the process of globalization has contributed to the dissemination of sports information, unification of technology and organization of the competition, optimize the interaction of international sports organizations with national Olympic committees and sports federations, which greatly enhanced the status of the sport. It is shown that modern tendencies of development of sport - individualization, basifications, rationalization, universalization - agreed with A. de Benoist basic concept of global development. It is emphasized that in the context of globalization there is going on a transformation of the traditional values of sport, which leads to the dehumanization of sport. This leads to a number of problems, such as politicization, commercialization of modern sport, the use of doping with the athletes, etc.

Keywords: sports, globalization, individualization, massification, desanctification, rationalization, universalization.

Глобалізація вже давно впливає на світ спорту. Останні десятиліття відзначені тим, що процеси глобалізації й високі темпи поширення інформаційних потоків кидають виклик традиційній сутності спорту, який зазнає суттєвих змін. Очевидний зсув пріоритетів у ціннісному просторі сучасного спорту: його аксіологічний вектор меншою мірою спрямований на духовно-моральні сторони фізичної культури порівняно з ринково-комерційними. Глобалізація проблематизує простір спорту: його сутність, форми і можливості розвитку знаходять нові грані.

Незважаючи на велику кількість соціологічних досліджень, присвячених аналізу причин і наслідків глобалізації, феномен спорту в цьому контексті спеціально майже не розглядався. Публікації за цією темою здебільшого складаються зі статей та нарисів у періодичних виданнях, як правило, у вигляді коментарів до спортивних подій світового й національного масштабу.

На негативний вплив глобалізації на розвиток спорту вказував З. Кравчик у статті «Спорт у світі, що змінюється» [1]. На його думку поширення глобалізаційних процесів та технічного прогресу у деяких видах спорту знищує саму його сутність, коли більшою мірою технічне оснащення спортсмена, а не його зусилля впливають на спортивні результати й місця, які посідають атлети. На думку інших дослідників, глобалізація підвищує статус спорту як явища загальносвітової значущості (див., наприклад: [2]). Аналіз літературних джерел показав, що оцінки впливу глобалізації на розвиток спорту суттєво відрізняються: у неї є свої прихильники і супротивники, однак без процесів глобалізації уявити сучасний спорт вже неможливо. У зв'язку з цим зростає потреба в соціологічному аналізі розвитку спорту в умовах глобалізації.

Метою цієї статті є аналіз впливу глобалізаційних процесів на трансформацію спорту в ретроспективі й перспективі його розвитку.

Глобалізація спорту розпочалася ще в XVIII столітті, проте особливого розмаху цей процес набув на початку XX століття, коли разом із потребою в презентації себе не тільки на регіональному, але і на національному рівні, з'явилася необхідність в організації і проведенні міжнародних змагань. Однак перші спроби таких змагань призводили до безлічі скандальних ситуацій через суб'єктивізм організаторів і неупорядкованість у правилах змагань. Вочевиднювалося, що справжню спортивну цінність можуть мати тільки ті світові змагання, правила й умови яких заздалегідь узгоджено на міжнародних форумах і, отже, їх можна вважати офіційними. Узгодження норм діяльності в різних видах спорту з урахуванням потреби нового часу викликало необхідність створення спеціальних спілок із загальнодержавною компетенцією, які шляхом підготовки і проведення змагань, розробки єдиних правил сприяли розвитку спортивного руху. Вони мали вести облік минулих і затверджувати нові рекорди. Перша така організація «Національна федерація бейсболу Сполучених Штатів» була створена в 1858 році. В Європі слідом за англійською футбольною лігою (1863 р.) виникли бельгійська, голландська і французька федерації, англійські федерації регбі, плавання, вітрильного і ковзанярського спорту, веслування і легкої атлетики, французька та бельгійська федерації велосипедного спорту та ін. Шлях від утворення федерацій з окремих видів спорту до створення загальнодержавних управлінських і координаційних органів, що будувалися на основі різних принципів та організаційних структур (національна ліга, рада у справах фізкультури і спорту, спортивний центр), був набагато суперечливішим. Це пояснюється тим, що гімнасти і легкоатлети вважали свої види спорту чільними стосовно решти. Тому в Європі через конфлікти між федераціями гімнастики й легкої атлетики, що явно відбивали зіткнення інтересів різних соціальних груп, тільки перед Першою світовою війною почалося утворення єдиних управлінських організацій. В Англії ще раніше виник конфлікт між аматорами і професіоналами, а в США протиріччя між шкільними і позашкільними організаціями гальмували їхнє об'єднання. Незважаючи на це, поява міжнародних організацій сприяла тому, що спортивні змагання вийшли на новий якісний рівень.

Від 1960-х років розпочалася сучасна фаза глобалізації спорту. У цей час представникам неєвропейських націй стало до снаги дедалі сильніше потіснити представників колишніх метрополій, насамперед англійців, на території спорту, що традиційно належала тим. У багатьох дисциплінах (легка атлетика, футбол, бадмінтон, настільний теніс тощо) позиції лідерів нині посідають вихідці з Африки, Азії й Латинської Америки; більш того, їм належать відповідальні посади у МОК. На цьому етапі глобалізація супроводжується «креолізацією» локальних спортивних культур. Звісно, в усі періоди глобалізації поширення європейських видів спорту у світі мало характер культурного імперіалізму.

В останні десятиліття транснаціональні компанії завдяки спорту поширюють свою продукцію всією планетою: чим технологічнішим та комерційнішим стає спорт, тим сильніше увиразнюється цей процес. Західні спортивні структури залучають учених і тренерів із країн східної Європи, а найбагатші футбольні клуби Європи «скуповують» кращих гравців Африки й Південної Америки (аналогічний процес спостерігається і в інших видах спорту, наприклад, у легкій атлетичі та бейсболі у США). З іншого боку, події світового масштабу – Олімпійські ігри, автоперегони «Формула 1», фінальний турнір чемпіонату світу з футболу – впливають на національну та локальну політику: великі (й не дуже) міста виборюють право провести ці змагання, вкладають шалені кошти, щоби здобути тим самим статус міста світового значення. Як вважає Дж. Магвайр, нині відбувається становлення глобальної спортивної економіки, що охоплює також індустрію спортивних товарів. Одночасно народжується і єдина світова культура спорту – культура комерційна, що наділяє цінністю дуже обмежений набір явищ і предметів споживання. Внаслідок цього формується світова спортивна буржуазія: союз власників фірм – виробників товарів і розваг (зокрема ЗМІ), очільників міжнародних спортивних організацій і, зрештою, спортсменів світового рівня [3].

Надзвичайну роль у розвитку сучасного спорту відіграла організація і проведення Олімпійських

Ігор, що стали одним з найяскравіших проявів глобалізації, перш за все завдяки символічному об'єднанню націй в олімпійському русі. Принципи Олімпійських ігор, запропоновані МОК, що базувалися на індивідуальних досягненнях у змаганнях за стандартизованими правилами, які виключають релігійні й расові відмінності спортсменів та визначають переможців на основі систем точного підрахунку результатів, знайшли підтримку й забезпечили участь атлетів у планетарному масштабі. Ці принципи добре узгоджуються з положеннями концепції А. де Бенуа [4], який виділяє п'ять проявів глобалізації: 1) індивідуалізація – процес, протилежний спільності і єднанню, в якому на першому місці стоїть індивід; 2) масифікація – стирання культурних відмінностей і прийняття всіма стандартизованого способу життя; 3) десакралізація – відмова від релігійного тлумачення світу на користь наукового пізнання; 4) раціоналізація – домінування «синтетичного розуму» у прийнятті рішень і первинність обчислень у будь-яких процесах (політичних, побутових, інтимних); 5) універсалізація – поширення в планетарному масштабі одних і тих самих цінностей і систем мислення.

Мабуть, доводити, що сучасний спорт має глобальний характер, сьогодні вже не актуально. Набагато важливіше описати соціальні механізми, на які спирається спортивний рух. Орієнтуючись на методологію, запроповану А. де Бенуа, можна вивести основні аспекти впливу глобалізації на трансформацію спорту.

Особисті досягнення спортсменів роблять їх знаменитими й перетворюють цінність перемог і рекордів у реальні доходи за допомогою рекламних контрактів, виплат призових від урядів або фондів і збільшення заробітної плати в клубах. Таким чином, процес індивідуалізації в сучасному спорті проявляється найяскравішим чином, що цілком співпадає з ідеологією суспільства споживання, де все зводиться до економічних цінностей, а сама людина визначається як «виробник – споживач». За таких умов спортсмен ставиться до свого тіла як до знаряддя, за допомогою якого досягається результат. У різних видах шоу і спорту затребувані спеціально «зроблені» тіла: непомірно довгі та тонкі кінцівки у дівчат, що займаються художньою гімнастикою, могутні шиї та плечі важкоатлетів і борців, штовхальників молоту, величезні розміри борців сумо, вражаючий зріст баскетболістів і мініатюрність жокеїв. Усе це свідчить про перетворення в процесі виробництва і споживання послуг у сфері спорту природного тіла, що модифікується під конкретний вид спорту. Отже, в різних видах спорту сьогодні потрібні спеціально «зроблені» тіла, максимально пристосовані до особливих функцій і естетичних смаків споживачів.

Спортсмени болісно переживають, коли не можуть вийти на старт великих міжнародних змагань через травму. Досить пригадати, як на Іграх XXIX Олімпіади в Пекіні показали фрагмент, де головна надія китайців – легкоатлет-спринтер Лю Сянь (Liu Xiang) – почав бити травмованою ногою стіну в роздягальні, бо не зміг через травму продовжити змагання. Це наглядний приклад того, що розрив м'яза атлет переживає вже не як фізичний біль, а як поразку, як «зраду» організму, у який «стільки вкладено». Цей же факт ілюструє інверсію ієрархії цінностей як у свідомості спортсменів, так і в масовій свідомості. Така боротьба не має нічого спільного з гуманітарними цінностями, що декларуються, оскільки спрямована на захист приватної власності спортсменів, що стали «власниками» вищих досягнень. Сьогодні перемога у великому спорті – це робота злагодженого механізму команди, тренерської школи, яка якісно його підготувала, обсягу витрачених на нього фінансових коштів, а іноді просто роль країни, яку він представляє. Зазнала значних змін також і функціональна роль спортсмена. Сьогодні, крім винятково спортивних завдань, на спортсмена покладається й роль офіційного представника на міжнародній арені. Саме завдяки його перемогам про його країну можуть довідатися в інших частинах світу. А останній факт, крім усього іншого, означає ще й певний рівень інформаційного впливу. За таких умов спортсмени перетворилися на своєрідний товар, різниця тільки в тому, що якість цього товару, як і основні його характеристики, визначають статус і кількість досягнутих ними перемог. А жорстка конкуренція, рівень майстерності, що має постійно підвищуватися, диктує свої умови: враховуючи постійну участь у численних змаганнях і усе більш складні завдання, старість у професійному спорті наступає вже через 5-10 років після початку активної участі в серйозних змаганнях. Роки виснажливих тренувань, напружений графік змагань, травми й робота на зношування поступово починають серйозно позначатися на здоров'ї. Відновлювати сили з кожним днем усе важче, а хвороба рано чи пізно може привести не тільки до втрати чергової нагороди, але й до необхідності дати дорогу молодшим, що означає остаточний відхід зі спорту. Усе це разом приводить до необхідності ставати перед вибором: допінг або відхід у небуття. І результат такого вибору залежить не від морально-ідейних якостей спортсмена. Так само, як і інформація про те, що допінг не знайдено зовсім не свідчить про повну його відсутність, а, скоріше, говорить про майстерність лікарів, що обслуговують команду, і високий розвиток фармакологічної промисловості країни або просто

є свідченням небажання Міжнародного олімпійського комітету провокувати скандал і офіційно сваритися із країною, яку представляє той або інший спортсмен. Як правило, викривають спортсменів тих країн, у яких немає або фармацевтичних технологій високого рівня, або політичних можливостей «прикрити» свого атлета. Однак не можна ігнорувати загальну деструктивну тенденцію: усе частіше останнім часом нагороди змінюють своїх власників при ретельному перегляді підсумків змагань. Останні яскраві випадки – американка Меріон Джонс (Marion Jones), росіянка Ольга Пильова, білоруска Надія Остапчук і українка Людмила Блонська, які повернули в МОК свої олімпійські медалі.

Слід зазначити, що застосування допінгу й антидопінгова боротьба – дві сторони глобального високоприбуткового бізнесу. Фармацевтичні компанії, наприклад, навмисно підтримують «гандикап»: між випуском допінгів-препаратів і засобів контролю і діагностики проходить один-два олімпійських цикли. Реальна ж небезпека антидопінгових компаній у тому, що вони стимулюють створення усе більш витончених фармо- і біотехнологій. Ні для кого не є секретом, що вже в найближчі роки спортсмени зможуть скористатися послугами «генної терапії». Генний допінг може призвести до драматичних наслідків у спорті. Суть технології в тому, що людський організм інфікується штучним вірусом, у який вбудовується спеціально відібраний ген. «Генетично інфікований» організм зазнає запрограмованих змін в силі, реакції і витривалості. Зрозуміло, що методика традиційного допінгу-аналізу в такому випадку не може бути застосована. Дозволити ж собі подібні процедури зможуть тільки спортсмени з розвинених країн. Розрив між технологічно просунутими країнами й іншим світом буде тільки зростати. Спортивний рух ризикує перетворитися на змагання багатих країн з високим рівнем навколоспортивних технологій.

Згідно з положеннями концепції А. де Бенуа, одним із проявів глобалізації є принцип раціоналізації. На думку А. Гуттмана, «сучасна погоня за рекордами не відбулася б, не будь сучасних кількісних підрахунків. Але не можна поставити будь-який рекорд, якщо не пройти тренувань, які вимагають спеціалізації й раціоналізації. Але спеціалізація й раціоналізація мають на увазі бюрократичну організацію, без якої не буде ані чемпіонатів, ані правил змагань, ані підтвердження рекордів» [5, с. 182]. Раціоналізація стала головною рисою тренувального процесу в сучасному спорті вищих досягнень. Тренувальний процес аналізується, розраховується і синтезується як технологічний процес виробництва. Це яскраво виявляється в методиці спортивного тренування. Досить широке застосування тут знаходять методи організації і керування, запозичені з виробничої сфери. Соціальне середовище і специфіка ринкової економіки формують новий тип тренера, який так само, як і спортсмен, є продуктом бюрократизації сучасного суспільства. Щоб досягти успіхів, тренер і спортсмен пристосовують особисту мораль до існуючих у суспільстві соціальних норм і цінностей. Навколишнє соціальне середовище створює умови для поглибленої рутинізації діяльності тренерів і адміністраторів, що зменшує невизначеність у виконанні тактичних прийомів, збільшує передбачуваність виступу і виконання тактичних прийомів. Усе це розглядається як необхідна організаційна умова для ефективності в комерційному спорті [6].

Раціоналізація сучасного спорту тісно пов'язана з використанням нових технологій. Сучасні Олімпійські ігри, чемпіонати світу та Європи, інші великі спортивні змагання оснащені за останнім словом техніки: за результатами стежать комп'ютери та телекамери, час визначається з точністю до тисячних часток секунди, тощо. Результати спортсменів багато в чому залежать від технічного оснащення. Але точні дані – далеко не єдине призначення цифрових систем. Набагато важливішим є відкритий А. де Бенуа феномен нульового часу – ще одного породження глобалізації, яке активно використовується в спорті. Завдяки застосуванню сучасних технологій ми дізнаємося про будь-яку подію миттєво, незважаючи на географічні кордони. Крім того, про ту саму новину довідаються одночасно мільярди людей на всій земній кулі. Таким чином, відбувається свого роду «скасування» просторових і часових меж.

Новітні засоби масової комунікації надали можливість не тільки спостерігати за перебігом змагань, але й різнобічно розкрити те, як проходять змагання. Для загального «оживлення» трансляцій в програмах все частіше показують те, що зазвичай залишається за кадром (сцени в роздягальнях, де спортсмени радіють перемозі або ведуть приватні розмови). Все це призводить до десакралізації спорту. Саме поняття «вимірюваного числом досягнення відповідає стандартам секулярної культури, а не духовності, у якій можливо рухатися тільки убик сакрального. Звичайно, це важко усвідомити й ще важче обґрунтувати, але все-таки динамічний розвиток атлетизму почався після секуляризації суспільства. Коли якісні відмінності зблякли й втратили силу, почалися відмінності кількісні. Ми тепер можемо не відрізняти священне від мирського й навіть добро від зла, але для нас відчутна відмінність між тим, хто подає з ВА. 308 та з ВА. 307. Коли боги покинули Олімп і коли спорожнів дантовський Рай, нам нікому

стало молитися про порятунок душі. Але ми здатні встановити новий рекорд – і це поки єдина доступна нам форма безсмертя» [5, с. 183].

Одним із проявів глобалізації є масифікація сучасного спорту. Це складне і неоднорідне явище, пов'язане не стільки зі збільшенням абсолютної кількості осіб, приналежних до різних верств населення, які активно займаються спортом, а більшою мірою з розширенням глядацької аудиторії спортивних видовищ переважно через телебачення та інтернет. Серед причин масифікації сучасного спорту Б. Макферсон виділяє: прагнення піти від реальної дійсності, пошук гострих переживань і відчуттів, бажання залучитися до модних, престижних форм розваги, відпочинку, зняття напруги та деякі інші [7]. Поширюючись у маси під впливом ЗМК, спортивна культура має тенденцію до спрощення. Це пов'язано з тим, що на сучасному етапі правила спортивних змагань, їхні ритуали, традиції й навіть деякі дисципліни, залишаючись незрозумілими сучасними глядачами, переходять у розряд маргінальних. Крім того, у гонитві за видовищністю, привабливістю спортивних ігор і з метою розширення кола глядачів організатори змагань намагаються модифікувати правила спортивних ігор. Яскравою ілюстрацією цьому є приклад з тенісом. Довгий час телебачення практично не транслювало тенісні матчі, тому що важко було вгадувати їхню тривалість і, відповідно, «вишикувати» сітку телевізійного віщання. У зв'язку із цим було введено «тайм-брейк» – спеціальний гейм, що розігрується при рахунку 6:6. У фігурному катанні із програми змагань була вилучена так звана «школа», яка виявилася непривабливою для телебачення, бо була позбавлена видовищності й динамічності.

Логічно розбудовуючи свою схему, А. де Бенуа, аналізує універсалізацію як один із основних проявів глобалізації. Універсалізація спорту проявляється в тому, що він набуває всеосяжних властивостей, стаючи необхідним елементом способу життя, особливим соціокультурним механізмом, що транслює нові ціннісні установки, ідеї, уяви про моральні норми. У сучасному соціумі спортивний спосіб життя стає престижним, необхідним для ствердження соціокультурного статусу індивіда, репрезентації ціннісних установок різних соціальних груп, самоідентифікації особистості й цілих верств населення. Таким чином, спорт стає провідником культурної універсалізації.

Універсалізація спорту стала також однією з головних рис тренувального процесу в сучасному спорті вищих досягнень. Створення інституціоналізованих і схематизованих спортивних команд надає можливість тренерам (особливо професійного спорту) розглядати спортсменів як «предмети в автоматизованому навколишньому середовищі», які потрібно пристосувати для виконання запропонованих, фрагментарних завдань командного виступу і досягнення цілей спортивної організації. Використовуючи як приклад американський футбол, П. Хоч наводить крайні форми маніпуляції спортсменами: «У футболі, як у бізнесі,... кожна схема руху на полі усе більше піддана контролю групи неграючих технократів управління, які сидять на трибунах у навушниках і диктують напад, захисту спеціальні комбінації, заміни та інше гравцям унизу» [8, р. 34].

А. де Бенуа називає й характеризує наслідки феномену глобалізації, головним з яких є гомогенізація – явище, яке припускає уніфікацію поведінки людей на шкоду різноманітності національних культур. Це так звана «ідеологія однаковості» або «того ж самого», якій значною мірою відповідають вимоги МОК до національних олімпійських комітетів і міст (точніше країн), що одержали право на проведення чергових Олімпійських ігор. На противагу цьому в багатьох європейських країнах підсилюється рух за відродження народних видів спорту як альтернативи масовій культурі, яка, за висловом А. де Бенуа, «перетворює зміст у знак, форми – у видовище» [4]. У багатьох країнах Західної Європи на щорічних фольклорних святах і фестивалях проводяться народні ігри й змагання. Яскравим свідченням тому служать щорічні кельтські фестивалі в Ірландії та Шотландії, на яких проводяться різні національні ігри за участю представників ірландської й шотландської діаспори, Всесвітні єврейські олімпійські ігри «Маккабіади», Всесвітні вірменські олімпійські ігри, Всесвітні литовські ігри та ін. Популяризація й розвиток народних видів спорту сьогодні знаходить висвітлення й у культурі народів пострадянського простору. Наприклад, наприкінці ХХ століття в Україні з'явилася нова школа національної боротьби гопак, в Росії – славяно-горицька боротьба, в Азербайджані – каракаплан тощо. Нині окремі види спорту виступають як символи культурної ідентичності народів. Наприклад, французький бокс сават став символом національної самобутності французів, так само як і національна боротьба гліма – для ісландців, регбі – для валлійців, чидаоба – для грузинів і т. д. Таким чином, і в умовах глобалізації на основі синтезу нового зі старим, традиційного з сучасним відбувається конструювання нових видів спорту, які служать одним із проявів культурної ідентичності народів.

Як висновок зазначимо, що, з одного боку, глобалізаційні процеси сприяли поширенню спортивної

інформації, уніфікації технологій організації й проведення змагань, оптимізації взаємодії міжнародних спортивних організацій з національними олімпійськими комітетами й федераціями з видів спорту, що багаторазово підсилило статус спорту як загальносвітового явища, що демонструє загальну спрямованість і динаміку процесів глобалізації. З іншого боку, в умовах глобалізації відбувається трансформація цінностей традиційного спорту, що призводить до якісної перебудови не тільки всіх його складових, але має стосунок також до моралі, духовного життя не тільки спортсменів, але більшою мірою глядачів. Індивідуалізація, десакралізація, а разом з ними й дегуманізація спортивного руху призводить до затвердження в ньому технократичного стилю мислення з низкою проблем, що виходять з цього, таких, як зайва політизація (перенос частини невирішених проблем професійного характеру в політичну сферу), комерціалізація сучасного спорту, застосування допінгу для поліпшення спортивних результатів тощо. В умовах глобалізації відбувається зростання ролі засобів масової комунікації у популяризації спорту. Разом з тим ЗМК перетворюють його на продукт споживання. Предметом продажу і споживання стає не тільки спортивне видовище, спортивний інвентар тощо, але і самі спортсмени, їхній «імідж», спосіб життя, мораль тощо.

Підсилення ролі народних видів спорту у побудові й підтримці соціальних відносин між людьми, які належать до різних етнічних груп, призводить до усвідомлення того, що й сам спорт може бути причиною глобальних змін у теперішніх і наступних цивілізаційних процесах, а формула «єдність у розмаїтті» стане природньою аксіомою для всього людства.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Кравчик З. Спорт в изменяющемся мире / З. Кравчик // Материалы XII Международного конгресса по социологии. – Мадрид, 1990. – С. 238 – 255. 2. Райт Дж. Глобализация и спорт / Джордж Райт // Спорт для всех. – 2002. – С. 28 – 30. 3. Andrews D. L. Sport Stars: The Cultural Politics of Sporting Celebrity / D. L. Andrews, S. J. Jackson. – London; New York : Routledge, 2001. – 279 p. 4. Бенуа Ален де. Глобализация и новая консервативная парадигма в XXI веке [Электронный ресурс] // Центр консервативный исследований : [сайт] / Ален де Бенуа; МГУ имени М. В. Ломоносова. – Режим доступа: <http://konservativizm.org/speech/benua/080309003157.xhtml> (24.08.2013). – Загл. с экрана. 5. Гуттман А. От ритуала к рекорду / А. Гуттман // Логос. – 2009. – № 6 (73). – С. 147 – 187. 6. Greendorfer S. L. Learning Experiences in Sociology of Sport / S. L. Greendorfer and C. A. Hasbrook. – Champaign, IL : Human Kinetics Books, 1991. – 152 p. 7. McPherson B. D. Past, Present and Future Perspectives for Research in Sport Sociology / B. D. McPherson // International Review for the Sociology of Sport March. – 1975. – № 10. – P. 55 – 72. 8. Hoch P. Rip Off the Big Game: Exploitation of Sports by the Power Elite / P. Hoch. – New York : Anchor Books, 1972. – 222 p.

УДК 316.2

КОНЦЕПТ «ЖИТТЄВОГО СВІТУ» В ІСТОРИКО-СОЦІОЛОГІЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ (ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТОЛІТТЯ)

Зубарєв Олександр Сергійович – аспірант кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Статья посвящена анализу трактовок концепта «жизненного мира» в историко-социологической ретроспективе. В частности, автор останавливается на теоретико-методологические подходы таких мыслителей, как Э. Гуссерля, М. Хайдеггера, Х. Ортеги-и-Гассета, которые представляют эвристическую ценность для социологического исследования феномена жизненного мира. Отмечается, что в современном обществе актуализируются этические трактовки этого концепта.

Ключевые слова: жизненный мир, повседневность, Другой, феноменология, структура жизненного мира.

Стаття присвячена аналізу трактувань концепту «життєвого світу» в історико-соціологічній ретроспективі. Зокрема, автор зупиняється на теоретико-методологічних підходах Е. Гуссерля, М. Гайдеггера, Х. Ортеги-и-Гассета, які мають евристичну цінність для соціологічного дослідження феномену життєвого світу. Відмічається, що в сучасному суспільстві актуалізуються етичні трактовки цього концепту.

Ключові слова: життєвий світ, повсякденність, Інший, феноменологія, структура життєвого світу.

The article is devoted to the analysis of interpretation of the concept «life-world» in historic-sociological retrospective. For instance, the author pays special attention to the methodological and theoretical approaches of such thinkers as E. Husserl, M. Heidegger, J. Ortega y Gasset, which has a heuristic value for the sociological research of the phenomenon of life-world. It is noticed that ethical interpretations of this concept are actualized in the contemporary society.

Keywords: life-world, everyday, the Other, phenomenology, the structure of the living world.

«Жизнь – всюду, в каждом мгновении, в котором обнаруживает себя тот или иной живущий субъект и которые измеряемы присутствующими объектами»

Ж. Делёз «Имманентность: Жизнь...»

Ретроспективний аналіз соціологічної теорії, особливостей її формування, тенденцій розвитку відноситься, як відомо, до компетенції фундаментальної соціології, яка є рефлексивним дослідженням соціологами власної дисципліни, зокрема, її можливостей відповідати на проблеми життя. Як зауважує Д. Рітцер [1], «метасоціологічні» дослідження є основою для висунення моделей будови соціологічного знання в цілому, вдосконалення вже існуючих теорій, створення нових і можуть стосуватися вивчення понять, методів, теорій, окремих сфер соціологічних досліджень.

Звернення до концепту «життєвого світу» актуалізоване тим, що дане поняття останнім часом все частіше зустрічається в соціологічних роботах, у той же час йому бракує визначеності. Так, ідеться про «життєвий світ» як такий, «життєвий світ сучасної людини», «життєвий світ дитинства», «життєвий світ пари похилого віку» тощо. Залишається достатньо нечітким і співвідношення між поняттями «життєвого світу» й «повсякдення», яке є не менш, а то й більше вживаним у соціологічному дискурсі. Окрім цього, мотивують до дослідження варіацій концепту «життєвого світу» в історико-соціологічній ретроспективі проголошувані «повороти» соціології до повсякдення [2] та екзистенціальної проблематики [3], перспективність застосування цього концепту в аналізі «нетиповості» [4] в різних її проявах, осмисленні феномену Іншого [5] і, в цілому, потреба прояснити методологічні основи вивчення світу, взятого в його значущості для людини.

Слід сказати, що «життєвий світ» є міждисциплінарним концептом, адже фігурує в філософських, соціологічних, психологічних студіях. Серед публікацій, в яких висвітлюється проблема інтерпретацій «життєвого світу», можна назвати монографію Т. Титаренко [6], присвячену життєвому світу особистості в психологічному вимірі, статті філософів В. Волкова [7], О. Савіна [8]. У соціологічному дискурсі до теми «життєвого світу» звертаються, як правило, у зв'язку з вивченням особистості в суспільстві (О. Злобіна [9], Л. Костюченко, Ю. Резнік [10]), дослідженням тих чи інших аспектів феноменологічної соціології (Й. Дреєр [11], Д. Фіонік [12]). Втім власне історія концепту «життєвого світу» в його реорганізаціях розкрита лише частково.

Отже, мета статті полягає в експозиції теоретико-методологічних підходів до «життєвого світу», які сформувалися в першій половині ХХ століття. Ми розглянемо концептуальні підходи до «життєвого світу» Е. Гуссерля, якому належить авторство даного концепту, М. Гайдегера та Х. Ортеги-і-Гассета, підходи яких, як правило, не розглядаються детально, хоча їх соціологічна інтерпретація має безперечну евристичну цінність, та А. Шюца, який відкрив проблематику «життєвого світу» для соціології.

Концепт «життєвого світу» (Lebenswelt) був висунутий німецьким філософом Е. Гуссерлем у зв'язку з констатацією кризи європейської науки¹. Основну причину цієї кризи Е. Гуссерль вбачав в тому, що безсумнівний прогрес «галілейської науки», тобто науки Нового часу з її ідеалами істинності та об'єктивності, призвів до онтологізації чисто методологічних вимог науковості, наслідком чого стала втрата наукою її життєвого людського смислу [14, с.368]. Виник так званий «фізикалістський об'єктивізм» згідно з яким те, що допускає можливість вивчення науковими методами (може бути обчислене, верифіковане і т.д.) існує реально й об'єктивно, заслуговує на увагу, все ж інше, по суті, весь феноменальний світ людського буття, наповнений кольорами, звуками, запахами, а не молекулами й частотами, інтерпретується як результат суб'єктивних і наївних людських вірувань та уявлень [14, с.368]. Спираючись на таку світоглядну позицію як природничі, так і натуралістично орієнтовані соціальні науки створюють картину світу, позбавлену людської присутності [15, с.110]. Точка ж зору трансцендентального суб'єктивізму, що виступає альтернативою фізикалістському об'єктивізму, згідно з якою ми можемо говорити лише про відносну істину, вносить в науковий світогляд скептицизм та релятивізм – симптоми його кризи – і також є неприйнятною для Е. Гуссерля [14, с.370]. В якості шляху до виходу з кризи Е. Гуссерль пропонує проект трансцендентальної феноменології, в основі якого лежить вчення про феноменологічну редукцію – метод, який дозволяє виявити область абсолютних істин² [14, с.373]. У результаті феноменологічної редукції дослідженню підлягають не трансцендентні свідомості об'єкти, існування яких сумнівне, а інтенціональні об'єкти, феномени, існування яких як таких аподиктичне [14, с.378]. Окрім цього, якщо космос «фізикалістського об'єктивізму» децентрований, то космос інтенціональних об'єктів має центром трансцендентального суб'єкта, а відтак, інтенціональні об'єкти можуть бути розглянуті як розташовані ближче чи далі від суб'єкта з точки зору просторовості, часовості, зацікавленості тощо³ [14, с.379]. До трансцендентальної феноменології, вважав Е. Гуссерль, ведуть два альтернативні шляхи, перший – від життєвого світу, другий – пролягає через критичне переосмислення сучасної йому психології.

Е. Гуссерль не дав чіткої дефініції «життєвого світу», а тому дослідники його творчості, як правило, або ж наводять конотації даного поняття, які трапляються в текстах Е. Гуссерля, або ж пропонують певне узагальнене визначення «життєвого світу», в тому числі через перелік його основних характеристик. Так, Н. Мотрошилова [16] наводить такі описові визначення «життєвого світу», що зустрічаємо в Е. Гуссерля: «єдиний дійсний світ»; «дійсний конкретний навколишній світ (Umwelt), в якому ми живемо, ґрунт і горизонт і теоретичної, і позатеоретичної практики»; «постійно передданий, що постійно має значення заздалегідь сущого», «універсум сущого». Цей «дійсний конкретний навколишній світ», проте, усе ж не просто світ, а «духовне утворення в нас і в нашому історичному житті». У цьому

¹ Щоправда, як стверджує І. Касавін, термін «життєвий світ» був запроваджений у філософію раніше, ще до початку ХХ століття, і спорадично використовувався в філософії прагматизму У. Джеймса, а також німецькими авторами: філософом та соціологом Г. Зіммером, протестантським філософом Е. Трельчем та представником «пізнього ідеалізму» Р. Ойкеном [13]. Однак феноменологічна історія цього терміну та його широке використання починається у зв'язку з виходом робіт Е. Гуссерля, який до даної проблематики схиляється від початку 1916 р., а вже у «Картезіанських роздумів» (1931 р.) та «Кризі європейських наук та трансцендентальній феноменології» (1936 р., повний текст виданий в 1954 р.) поняття «життєвого світу» стає основоположним.

² Проблема пошуку області абсолютних істин, які би могли слугувати аподиктичною базою всіх наук і філософій, була центральною для Е. Гуссерля від початку його філософської кар'єри [14, с.372].

³ Ця ідея стала основною для розробки соціологічної концепції релевантності А. Шюца.

сенсі ми можемо говорити про життєвий світ греків, китайців, австралійських аборигенів тощо, маючи на увазі їх уявлення про світ, які є предметом не природознавства, а феноменології.

Як зазначає Л. Іонін, для життєвого світу характерний ряд особливостей. По-перше, безпосередня очевидність, інтуїтивна достовірність його феноменів, що розуміються та приймаються індивідом як такі, тобто суб'єктивна достовірність. По-друге, суб'єктивність «життєвого світу» – це «анонімна» суб'єктивність. Її зміст визначається не активністю суб'єкта, а наявними в сфері суб'єктивності феноменами світу, як суб'єктивними, так й інтерсуб'єктивними. По-третє, «життєвий світ» становить ціле, оскільки саме в цілому він виступає як дещо самоочевидне [15, с.110]. Характеризуючись, таким чином, безпосередньою очевидністю феноменів, «анонімною» суб'єктивністю, цілісністю «життєвий світ»: а) є основою для всіх наукових ідеалізацій; б) це культурно-історичний світ, яким він є в уявленнях спільнот на різних етапах історичного розвитку, в) це проблемне поле, яке не тематизується ні природною людською дослідницькою настановою, ні настановою об'єктивістської науки; г) має апіорні структурні інваріанти (просторовість, часовість, каузальність, інтерсуб'єктивність і т. д.), на основі яких можливе формування наукових абстракцій, вироблення наукової методології; д) є релятивним [17]. Зрозуміло, що така кількість конотацій не могла не вплинути на подальші різночитання даного концепту.

Що стосується «узагальнених» визначень «життєвого світу», то їх запропоновано достатньо багато. Одне з таких визначень акцентує на тому, що дане поняття запроваджене Е. Гуссерлем для «означення світу, взятого в його значущості для людини, горизонту людських потреб, турбот, цілей, дій, взаємин і бажань втілюваних тою чи іншою мірою й в тій чи іншій формі в предметах, реаліях і зв'язках людської культури. Життєвий світ розглядається мислителем як універсум анонімно сформованих суб'єктивно-співвідносних витворів, відносин, процесів тощо, апіорних щодо розмаїття свідомих, зокрема, наукових схематизацій людської діяльності й мислення й утворюючих смислові підвалини науки» [18, с.221].

Втім, як стверджує німецький дослідник У. Клесгес, варто розрізняти «життєвий світ в широкому значенні» чи «в повній конкретності», що включає в себе всі науки й спеціальні «професійні практики», та «життєвий світ у вузькому значенні» тобто той пласт життєвого світу, який лежить в основі наук та інших «професійних практик», які утворюють «особливі світи», що опосередковані специфічними цілями й недоступні прямому осягненню [7, с.18], [15, с.110]. У широкому значенні «життєвий світ» виступає як гранично загальна філософська категорія, у вузькому ж – протиставляється не тільки світу об'єктивних наук, але й всім «професійним практикам» та їх корелятам, «закритим світам» (Sonderwelten) [7, с.18]. Гуссерліанська ідея множинності світів, разом з ідеями У. Джеймса про множинні реальності, заклала основи концепції кінцевих областей значень А. Шюца, яка набула певної популярності як один із методологічних інструментів феноменологічної соціології⁴.

До речі, А. Шюц, присвятивши питанню внеску Е. Гуссерля в соціальні науки окрему статтю, резюмує, що цей внесок полягає не в спробі конструювання трансцендентальної інтерсуб'єктивності в межах редукованої егологічної сфери (яка, по суті, не вдалася), не в дослідженні емпатії як основи розуміння чи інтерпретації спільнот і суспільств як інтерсуб'єктивностей більш високого порядку, а саме в багатстві аналізу проблематики «життєвого світу» [19, с.159]. Та варто сказати, що Е. Гуссерль усе ж до кінця залишався зануреним у проблеми, які стосувалися філософії свідомості. Деякою мірою сама трансцендентальна феноменологія Е. Гуссерля бачиться «закритим світом», безнадійно відірваним від життя та його викликів. Можливо саме тому Е. Левінас, безпосередній учень Е. Гуссерля, а також М. Бахтін [20] прочитують концепт «життєвого світу» вже в етичному вимірі.

Поворот до осмислення фундаментальної онтологічної структури буття-в-світі, розпочатий Е. Гуссерлем, у повній мірі здійснюється М. Гайдеггером у праці «Буття та час» (1927). Аналітика повсякденного буття, представлена в цій праці, розглядається В. Волковим, О. Хархордіним [21] як одне з джерел теорії практик у сучасній соціологічній теорії. На нашу думку, цілком доречно буде торкнутися концептуалізації повсякдення М. Гайдеггера, адже поняття «життєвого світу» та «повсякдення» достатньо часто ототожнюються.

Якщо класична концепція істини трактує її як відповідність між фактом реальності й нашим знанням про цей факт, то М. Гайдеггер у роботі «Про сутність істини» (1930) ставить питання дещо інакше: в якому саме місці відбувається це співвіднесення, адже факт належить матеріальному світу, а знання – ідеальному? М. Гайдеггер те місце, де розгортається суб'єкт-об'єктна діалектика, називає

⁴ Погляд на соціальну реальність як множинність світів поділяють й сучасні французькі дослідники Л. Болтанскі та Л. Тевено [21].

поетично – «просвіток буття» [21, с.46],[18, с.642]. Істина, відтак, розуміється ним не як відповідність між словом та ділом, знанням про факт та самим фактом, а ґрунтовніше, як передумова для співвіднесення знання про факт та факту, слова та діла, як «несокритість»⁵ [21, с.47]. Як стверджують В. Волков та О. Хархордін, аналітика повсякденного буття М. Гайдегера, ґрунтована таким розумінням істини, дає можливість описати структуру реальності людини, яка «вписана» в свій буденний світ.

М. Гайдеггер розпочинає свій аналіз зі «світу повсякденного оперування», який є «поводженням (Umgang) з всередині-світовим-сущим», тобто не викликає проблем, не стає предметом рефлексії, є тим, що існує до того, як бути осмисленим. Цей стан непомітної практичної «вписаності» в життя М. Гайдеггер називає «підручність» (Zuhandenheit), яку слід відрізнити від суми предметів і речей, оскільки вони не є перше, що з'являється. Окрім цього підручне передбачає комплекс того, що непомітно та вміло задіяне в повсякденному оперуванні, «устаткування ситуації» [с.51]. Якщо феномени, які раніше не помічалися й були непроблематичною даністю, стають помітними, то подручність переходить в статус «наявності» (Vorhandenheit). М. Гайдеггер виділяє три модуси переходу подручного в наявне: полонка подручного, відсутність, настирливість [21, с.52-53]. До речі, останній з виділених модусів видається особливо актуальних у зв'язку з такою характеристикою сучасності, як «тиранія моменту», про яку пише Т. Еріксен [5, с.87].

Якщо А. Шюц використовує поняття суб'єкта в своїх дослідженнях повсякденного життєвого світу, то для М. Гайдегера воно є неприйнятним. Згідно М. Гайдегера не суб'єкт, не агент і не актор є основною фігурою повсякдення, а Dasein, «ось-буття», або «при-сутність». Як пишуть В. Волков та О. Хархордін, Dasein – це поведження з подручним, що стурбувалося, коли людина не виділяє себе з повсякденного життя. Це таке існування, про яке можна тільки сказати, коли ми його раптом усвідомлюємо, що воно є «ось тут» й «ось так» [21, с.53]. Людина в модусі Dasein, яка вписана в непроблематичні практики повсякдення, зовсім не є центром світу як у трансцендентальній феноменології Е. Гуссерля, вона знаходиться лише при розгортанні сущого. Більше того, автором повсякденної поведінки Dasein є не Я і не суб'єкт, а «інші», «люди взагалі» [21, с.55], адже, як правило, в повсякденних ситуаціях кожен з нас діє так, як діють всі нормальні люди. Реальним суб'єктом повсякдення, отже, виступає не Dasein, а колективно-безособове начало – das Man [21, с.56]. У другій частині «Буття та часу» М. Гайдеггер розмірковує над тим, як стати «автентичною» особистістю, реалізуючи вибраний «проект себе» [21, с.57]. Питання «автентичності» існування особистості в соціумі стає наріжним і для Х. Ортега-і-Гассета, якому належить одна з екзистенціальних трактовок концепту «життєвого світу».

Х. Ортега-і-Гассет у своїй найбільш соціологічній роботі «Людина і люди» (1927) пропонує виходити з розуміння життя як радикальної (від лат. radix – корінь) реальності, яка передує всім іншим як умова їх виявлення. Виходити з життя як радикальної реальності, означає, на думку Х. Ортега-і-Гассета, опинитися по ту сторону суперечки між ідеалізмом і реалізмом, адже в житті однаково реальні й людина, й світ [23, с.520]. Для життя характерними є такі ознаки: 1) життя у власному розумінні цього слова – це життя кожного, розглянуте з середини самого себе, тобто завжди «моє», «особисте життя»; 2) життя – це з необхідністю життя в певних обставинах, в яких людина приречена діяти й діяти певним чином; 3) обставини, однак, як і структури в соціології Н. Лумана, не тільки обмежують, але й надають можливості, варіанти дій. Саме тому життя – це перманентний вибір свого буття, того ким бути наступної миті, його невід'ємним атрибутом є свобода; 4) життя непередаване, ніхто інший не може замінити нас у виборі власної справи, а відтак, людина повністю відповідальна за вчинене [23, с.517]. Як певна прагматична реальність – це «все важливе» [23, с.520].

Х. Ортега-і-Гассет, по суті, звертає нашу увагу на закладену в понятті «життєвого світу» єдність життя, або Я, та світу, або обставин, в яких воно розгортається. При цьому світ, в якому розгортається життя, виступає як реальність прагматична, практична, певна система значимостей, важливих і насущних справ. Це основний принцип його (світу) архітектоніки. «Що стосується складових життєвого світу, – пише Х. Ортега-і-Гассет, – то вони суть тільки те, що вони суть у моєму житті й для мене, а зовсім не для самих себе й в собі» [23, с.520]. З одного боку, вони правлять людині в якості інструментів, засобів для досягнення цілей, а, з іншого боку, заважають їй як перешкоди, перепони, труднощі, тобто виступають прагматичними реальностями [23, с.520]. Цей світ, в якому ми живемо й постійно зустрічаємося з речами, які щось значать для нас, – «значимими об'єктами» в термінології Г. Блумера, – має складну структуру. Як зазначає Х. Ортега-і-Гассет, до дійсної «присутності» того, що становить частину речі, додається те, що не присутнє, а тільки «спів-присутнє» (термін Е. Гуссерля). Оскільки знання про спів-присутнє є для нас

⁵ Переклад даного поняття даємо за Т. Возняком [22].

звичним, буденним, то можна виділити й пару «наявне та звичне», маючи на увазі, що присутнє дане нам як наявне, а спів-присутнє як звичне. Отже, по-перше, життєвий світ складається з речей, які чи присутні чи спів-присутні, по-друге, речі в життєвому світі не дані нам поодиноці, а з'являються на певному тлі, який можна інтерпретувати як горизонт, по ту сторону якого знаходиться відсутня, прихована частина світу [23, с.523-524]. По-третє, життєвий світ кожної людини – це перспектива, в якій все розташоване «ближче», «далі», «справа» чи «зліва» тощо від «тут» її тіла. [23, с.529]. По-четверте, життєвий світ не є чимось неупорядкованим, а організований у «прагматичні поля», або «поля справ і значимостей», як-то, наприклад, світи релігії, політики, мистецтва, науки. Кожна річ, яка трапляється нам у життєвому світі, може бути віднесена до одного або декількох таких полів [23, с.535]. Відштовхуючись від таких доволі широких узагальнень стосовно структури життєвого світу, Х. Ортега-і-Гассет переходить до проблеми конститування соціального.

Як уже зазначалося, з точки зору Х. Ортеги-і-Гассета життя є радикальною реальністю, яка іманентна собі й очевидна для Я в його самотності, життя – це завжди «моє життя», «мій світ», а отже, це реальність першого порядку, найбільш очевидна і відчутна. По відношенню ж до «мого життя» людське життя Іншого латентне та гіпотетичне, це реальність другого порядку, яка трансцендентна «моєму життю». Тобто для Я інше Я ніколи не є доступним повністю, а виступає як квазі-Я, спів-присутність якого виявляється через багатство тілесної експресії Іншого⁶ [19, с.154], [23, с.545]. Правда, в повсякденному житті ми не замислюємося над питанням, наскільки реальними є вторинні реальності, в тому числі й реальність Я Іншого, оскільки перебуваємо в природній настанові, якщо використати загальновідомий феноменологічний термін [19, с.154]. Цей факт відкриває широке поле проблематики розуміння життєвого світу Іншого, можливостей такого розуміння, його меж, методів тощо.

Фігура Іншого, за якою криється людське життя, кардинальним чином ускладнює архітектуру життєвого світу, адже на відміну від мінералів, рослин, тварин, один соціалізований індивід здатен відповідати діям Іншого, вступаючи в специфічні відносини взаємності з ним [23, с.539], [19, с.154]. Це і є перший фундаментальний факт конститування соціального згідно Х. Ортеги-і-Гассета. І попри те, що радикальна реальність кожного з нас залишається недоступною для інших, стає можливим існування спільного для всіх світу, який не належить жодному з нас, а виступає об'єктивним, або гуманізованим світом, що відповідає у Х. Ортеги-і-Гассета суспільству. У цьому світі Інший є передусім абстрактним Він, який згодом може бути перетворений в Ти, що означатиме встановлення близьких відносин. В анонімності висловлювань «дехто», «люди», «робити як зроблено» втілюються різноманітні форми колективності, як-то держава та інші соціальні інститути [23, с.609-613], [19, с.155].

Хоча Х. Ортега-і-Гассет називає свою концепцію соціологічною, усе ж введення концепту «життєвого світу» в соціологічний дискурс, як правило, пов'язується з іменем А. Шюца, який опираючись передусім на ідеї Е. Гуссерля та М. Вебера, висунув власну версію розуміючої соціології, намагаючись поновити зв'язок абстрактних наукових понять зі світом повсякдення.

У роботі «Розмірковування про систему релевантності» А. Шюц зазначає: «У будь-який момент свого існування я знаходжу в своєму розпорядженні знання певного сектору універсуму, який в природній настанові я коротко називаю «моїм світом» [19, с.334]. Цей світ, що ґрунтується на ідеалізаціях «І-так-далі» та «Я-можу-завжди-знову» здатен до розширення, наприклад, внаслідок появи чогось нового, він з необхідністю відкритий універсуму, який є «зовнішнім» горизонтом життєвого світу. Можливість вийти за межі життєвого світу належить до онтологічної ситуації людського існування [19, с.334].

Життєвий світ, роз'яснює А. Шюц, «відкритий» у декількох вимірах. Просторово він відкритий всім об'єктам доколишнього універсуму, – і тим, що в межах, і тим, що за межами реальної та потенційної досяжності. У темпоральному вимірі життєвий світ відкритий як минулому, так і майбутньому, адже ми сприймаємо цей світ як існуючий до нашого народження й який буде продовжувати існувати після нашої смерті. З точки зору рівнів реальності, чи кінцевих областей значень, життєвий світ також відкритий, адже нам як потенційно, так і реально доступні світи роботи, сну,

⁶ А. Шюц звертає увагу на те, що як для Х. Ортеги-і-Гассета, так і для Е. Гуссерля присутність тіла Іншого вказує на спів-присутність Я. Втім Х. Ортега-і-Гассет піддає критиці спробу Е. Гуссерля збагнути Іншого як «інше Я» (alter ego) за допомогою проєкції за аналогією, тобто шляхом переносу характеристик власного тіла на тіло Іншого, висуваючи два аргументи: по-перше, ми спостерігаємо лише зовнішність тіла Іншого, тоді як своє тіло нами сприймається «зсередини», відтак, різниця між Я та Іншим не зводиться до різниці перспектив «тут» (hic) і «там» (illic), по-друге, дана процедура вповні неможливе, якщо Я чоловік, а Інший – жінка [19, с.154]. Останній аргумент свідчить, що Е. Гуссерль проводив свій аналіз в межах феноменологічно редукованої сфери.

наукового теоретизування тощо, для яких властиві різні ступені напруженості свідомості. У соціальному вимірі життєвий світ відкритий у тому сенсі, що включає в якості важливого аспекту для нашого сприйняття життєві світи наших сучасників (Mitwelt), попередників (Vorwelt), наступників (Folgewelt). Однак не дивлячись на відкритість життєвого світу в усіх цих вимірах, він сприймається кожним з нас як світ, з яким ми достатньо знайомі чи можемо бути знайомі, для того, щоб у ньому жити. Це світ визначуваної невизначеності, тотальна сума всіх обставин, вибраних і визначених нашою біографічною ситуацією [19, с.344-345].

Рефлексії А. Шюца дозволяють аргументовано розрізняти поняття «життєвого світу» та «повсякдення». Життєвий світ, як бачимо, позначає в А. Шюца світ феноменального людського буття в цілому, «універсум життя», який включає в себе різні кінцеві області значень. Повсякдення ж розглядається як одна з кінцевих областей значень у цілісності життєвого світу, хоча й верховна. Як підкреслює А. Шюц, «світ повсякденного життя», або «повсякденний життєвий світ» – це інтерсуб'єктивний світ, який існував задовго до нашого народження, його переживали та інтерпретували наші попередники як світ організований. Будь-яка інтерпретація цього світу базується на запасі попередніх його переживань – як наших власних, так і переданих нам від наших батьків та вчителів, – який функціонує в якості схеми співвіднесення в формі «наявного знання». Повсякденний життєвий світ спільний для нас усіх, до нього ми відчуваємо не теоретичний, а у вищій мірі практичний інтерес. Світ повсякдення – це і сцена, і об'єкт наших дій і взаємодій [19, с. 402-403]. В іншому варіанті дефініції цього поняття А. Шюц акцентує увагу на неминучій та регулярній повторюваності, з якою люди беруть участь у повсякденному життєвому світі та на унікальності повсякденного життєвого світу як простору комунікації в порівнянні з іншими областями реальності. Ще в одному визначенні повсякденний життєвий світ тлумачиться як неproblemатична проста даність, що сприймається без сумніву в природній настанові нормальною дорослою людиною в стані неспанья [24, с.84-85]. Останнє твердження, до речі, достатньо провокаційне, адже елімінує з життєвого світу дітей, а також індивідів, чия «нормальність» ставиться суспільством під сумнів.

Незважаючи на те, що значення ідей А. Шюца для соціології беззаперечне, адже без них важко собі уявити концепції повсякдення П. Бергера та Т. Лукмана, Г. Гарфінкеля, І. Гофмана, А. Сікурела, П. Штомпки, тим не менш сьогодні в сторону соціальної феноменології А. Шюца лунає все більше критичних зауважень. Так, Д. Фіонік [12] вважає, що єдиного для всіх повсякденного світу просто не існує й варто говорити не про повсякденні світи, а про повсякденні дискурси. Впадає в очі також певна нормативність, присутня в роботах А. Шюца, а також абстрактність та соціальна пасивність, успадковані від Е. Гуссерля, з яким А. Шюца пов'язує набагато більше, ніж з М. Вебером.

Наприкінці зазначимо, що проведений ретроспективний аналіз інтерпретацій концепту «життєвого світу», які склалися в першій половині ХХ століття, показує їх значні відмінності й разом з тим єдність в збереженні інтенції до розкриття значення світу, взятого в його значущості для людини, в якому вона присутня й присутня повною мірою. У той же час спостерігається певна абстрактність у феноменологічних трактуваннях «життєвого світу», виходить так, що чим більше в концепції феноменології, тим менше в ній етики. Проблеми ж сучасності актуалізують саме етичне прочитання концепту «життєвого світу», яке не елімінує соціолога-дослідника зі соціального світу, що ним вивчається, а навпаки, міцніше вкорінює й мотивує до вчинку в його відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер – 5-е изд. – СПб.: Питер, 2002. — 688с. – (Серия «Мастера психологии»). 2. Штомпка П. В. В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии / П.В. Штомпка // Социологические исследования. – 2009. – № 8. – С.3-13. 3. Мельников А. Экзистенциальный поворот в современной социологии / А. Мельников // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2011. – № 2. – С.160-177. 4. Ярская-Смирнова О. Социокультурный анализ нетипичности / О. Ярская-Смирнова. – Саратов: СГТУ, 1997. – 272с. 5. Сорока Ю. Свої, чужі, різні: соціокультурна перспектива сприйняття Іншого: монографія / Юлія Сорока. – Х.: ХНУ імені В. Н.Каразіна, 2012. – 332с. 6. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності / Т.М. Титаренко. – К.: Либідь, 2003. – 376с. 7. Савин А. Жизненный мир и измерения его историчности в трансцендентальной феноменологии / А. Савин // Вестник СамГУ. – 2006. – №10/1 (50). – С.15-22. 8. Волков В.Н. Человек и его жизненные миры [Электронный ресурс] / В.Н. Волков. – Режим доступа: <http://publishing-vak.ru/file/archive-philosophy-2012-1/1-volkov.pdf> 9. Злобіна О. Особистість як суб'єкт соціальних змін / О. Злобіна. – К.: Інститут соціології НАН України, 2004. – 400с. 10. Костюченко Л.Г. Введение в теорию личности: социокультурный подход: Учебное

- пособие для вузов / Л.Г. Костюченко, Ю.М. Резник – М.: Независимый институт гражданского общества, 2003. – 272с. **11.** Дреер Й. Трансценденции жизненного мира и их преодоление посредством знаков и символов / Й. Дреер // Социология: теория, методы, маркетинг. –2011.–№ 3.– С.3-26. **12.** Фіонік Д. Повсякденні світи та повсякденні дискурси / Д.Фіонік // Соціальні виміри суспільства. Збірник наукових праць. Випуск 5. – К., 2002. – С.98-106. **13.** Энциклопедия эпистемологии и философии науки [Электронный ресурс] / [сост. и общ. ред. И.Т. Касавин]. – М.: «Канон +» РООИ «Реабилитация», 2009. – Режим доступа: http://epistemology_of_science.academic.ru/473/наука_и_жизненный_мир#sel **14.** Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Э. Гуссерль // Пер. с нем. Д. В. Складнева. – СПб.: Владимир Даль, 2004. – 399с. **15.** Ионин Л.Г. Понимающая социология: историко-критический анализ / Л.Г.Ионин. – М.: Наука, 1979. – 208с. **16.** Новая философская энциклопедия: в 4 т. [Электронный ресурс] / [предс. научно-ред. совета В.С. Степин]. – Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; 2-е изд., испр. и допол. – М.: Мысль, 2010. – Режим доступа: <http://iph.ras.ru/enc.htm> **17.** Новейший философский словарь [Электронный ресурс] / [сост. А.А. Грицанов]. – Научное издание. – Минск: В. М. Скакун, 1999. – Режим доступа: http://www.e-reading-lib.com/chapter.php/149350/447/Gricanov_-_Noveiishiii_filosofskiii_slovar'.html **18.** Філософський словник соціальних термінів [під загальною ред. В.П. Андрущенка]. – Х.: «Корвін», 2002. – 672с. **19.** Шюц А. Избранное: Мир, светящийся смыслом / А.Шюц; пер. с нем. и англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004.–1056с. – (Серия «Книга света»). **20.** Бахтин М.М. К философии поступка / М.М. Бахтин // Философия и социология науки и техники: Ежегодник 1984–1985 гг.–М.,1986.–С.82–160. **21.** Волков В. Теория практик / В. Волков, О. Хархордин. – Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. – 298с. **22.** Гайдеггер М. Буття у околі речей [Електронний ресурс] // Возняк Т. Тексти та переклади. – Харків, 1998. – Режим доступа: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/Vozniak/text-i-perekl/kn3-heid2.htm> **23.** Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / Х. Ортега-и-Гассет // Пер. с исп. Сост., предисл. и общ. ред. А. М. Руткевича. — М.: Издательство «Весь Мир», 1997. – 704с. **24.** Абельс Х. «Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию» / Х. Абельс; пер. с нем. яз. под общей редакцией Н.А. Головина и В.В.Козловского. – Издательство «Алетейя» (СПб.), 2000 – 272с.

УДК 316.776

СОВРЕМЕННЫЕ ИНФОРМАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И МЕДИА-ПОСРЕДНИКИ: ОТ ОНТОЛОГИИ ВЕЩЕЙ К ПРАГМАТИКЕ КОММУНИКАТИВНЫХ ПРАКТИК

Лычковская Оксана Рейнгольдовна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии, заместитель директора по науке Института социальных наук Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

В статье рассматриваются концептуальные основания материального, онтологического поворота и социологии мобильностей в социологическом дискурсе в рамках теорий Дж. Ло, Б. Латура, Н. Трифта и Дж. Урри. Автор определяет онтологию современных медиа- и информационных технологий как совокупность природного, научного и технического оснащения, соотношенного с набором тех акторов, которыми они используются, и совокупностью тех отношений, в которые они включены. Выделены и проанализированы прагматические аспекты использования современных коммуникативных технологий в коммуникативных практиках городской аудитории. Обозначены тенденции изменений в прагматике современных коммуникативных практик: стирание границ между непосредственными и опосредованными коммуникативными практиками, разделение коммуникативных практик на традиционно- и современно- опосредованные, снижение тенденций сакрализации новых медиа-технологий, усиление их инструментальной прагматики, сохранение значимости непосредственного общения в некоторых сегментах аудитории.

Ключевые слова: коммуникативные технологии, медиа-технологии, коммуникативные практики, онтология вещей, прагматика.

У статті розглядаються концептуальні основи матеріального, онтологічного повороту й соціології мобільностей у соціологічному дискурсі в рамках теорій Дж. Ло, Б. Латура, Н. Трифта й Дж. Уррі. Автор визначає онтологію сучасних медіа- і інформаційних технологій як сукупність природного, наукового й технічного оснащення, співвіднесеного з набором тих акторів, якими вони використовуються, і сукупністю тих відносин, у які вони включені. Виділені й проаналізовані прагматичні аспекти використання сучасних комунікативних технологій у комунікативних практиках міської аудиторії. Позначені тенденції змін в прагматиці сучасних комунікативних практик: стирання меж між безпосередніми й опосередкованими комунікативними практиками, розподіл комунікативних практик на традиційно- і сучасно- опосередковані, зниження тенденцій сакралізації нових медіа-технологій, посилення їх інструментальної прагматики, збереження значимості безпосереднього спілкування в деяких сегментах аудиторії.

Ключові слова: комунікативні технології, медіа-технології, комунікативні практики, онтологія речей, прагматика.

The paper deals with the conceptual foundations of material, ontological and relational turns in a sociological discourse within the theories of «relational ontology» and «actor-network analysis» by J. Lo and B. Latour, N. Thrift and J. Urry. The author of the article defines ontology of contemporary media and information technologies as a set of natural, scientific and hardware equipment correlated to a set of those actors by whom they are used, and set of those relations in which they are included. In the article some pragmatical aspects of use of today's communicative technologies in communicative practices of urban audience are also marked out and analyzed. Trends of changes in pragmatics of today's communicative practices are the following: there is a deleting of borders between the direct and mediated communicative practices, the tendency to divide communicative practices into traditional and contemporary mediated ones is increased, the sacralization of new media technologies is decreased and their tool pragmatics is reinforced, the importance of direct communication continues to remain in some segments of audience.

Keywords: communicative technologies, media technologies, communicative practices, ontology of things, pragmatic.

«Материальный поворот» в мировом социологическом дискурсе, произошедший в последние 20-30 лет, обусловил не только научный интерес к объекту, рассматриваемому как «вещь», которая

«сопротивляется» или противостоит усилиям субъекта, как медиатор, опосредующий коммуникации с другими, как полноправный актор или агент социального взаимодействия, но и возродил внимание к онтологии вещей или объектов. И в этой связи возникают два вопроса: 1) Каковы вещи, или объекты сами по себе, без отношения к субъектам? и 2) Как вещи, или объекты связаны друг с другом и субъектами? Так, согласно концепции «объектов и пространств» Дж. Ло, «объекты являются *«производными» некоторых устойчивых множеств или сетей отношений»* [1, с. 223], следовательно, объекты никогда не существуют сами по себе – «конструирование объектов с необходимостью предполагает включение пространственных отношений» [1, с. 227-228], а это, в свою очередь, позволяет утверждать, что «объекты сохраняют свою целостность до тех пор, пока отношения между ними стабильны и неизменны» [1, с. 223]. То есть речь идет о своеобразной онтологии вещей (объектов) в их взаимосвязи друг с другом – в терминах Б. Латура – «реляционной онтологии». Онтологическая модель Б. Латура названа «актор-сеть», где сеть – это цепи связей и отношений между «субъектами действия» (актерами), тогда как сами акторы – сущности, конституированные этими отношениями. При этом речь не идет о том, что «актеры» - это обязательно люди, равно в той же степени в качестве акторов могут выступать и материальные объекты. «В нашу коллективную жизнь, – говорит Б. Латур, - вмешано множество nonhumans, обладающих историей, отзывчивостью, культурой, темпераментом - короче говоря, всеми теми качествами, в которых им традиционно отказывали гуманисты» [2, р. 3]. С другой стороны, различия между субъектами и объектами – это различия между «фактами» и «фетишами», то есть миром, который может быть как объективным, так и субъективным, и неким конструктом. Таким образом, ни «миры-факты», ни «конструкты-фетиши», согласно мысли Б. Латура, не абсолютны и не заданы а priori; они вторичны по отношению к исходной реальности – пространству, населенному гибридами («фактишами»). «Готовые человеческие субъекты и уважаемые объекты внешнего мира не могут быть для меня отправной точкой; они могут быть пунктом моего прибытия» [2, р. 182]. Отсюда, свойства и онтологический статус любого субъекта или объекта уникальны, т.е. являются результатом приобретенной им сетевой позиции – места в ряду связей и отношений коммуникационной системы. Относительность характеристик акторов делает проблематичным разговор о «субъектах» и «объектах»: мы можем говорить только о «квази-субъектах» и «квази-объектах» - никогда не окончательных, конституированных в сети ингредиентах мира [3]. Используя метафору Б. Латура, речь идет о «неизменных мобильностях» [4], то есть любые объекты остаются неизменными пока они не теряют свою форму как сетевые единства, но при этом они всегда перемещаются по более глобальным сетям акторов, объектов и отношений и в этом смысле являются «мобильными».

Итак, «материальный поворот» в социологии с необходимостью ведет к онтологическому повороту. В то же время, следует, на наш взгляд, обратить внимание на еще один не менее интересный и эвристический исход объект-центристских теорий, а именно – парадигму мобильностей. В рамках данной статьи нам хотелось бы остановиться лишь на двух, наиболее ярких представителях и, собственно говоря, создателях такой парадигмы – Н. Трифте и Дж. Урри. Н. Трифт, соединяя не первый взгляд несоединимые идеи «объектов и пространств» Дж. Ло, постструктуралистские взгляды Ж. Делеза и «феноменологию телесности» М. Мерло-Понти, создает концепцию «пространств движения», которые определяются не просто вещами-объектами, но неким «технологическим бессознательным», «будничными конструкциями», которые подчиняют и организуют «тела-со-средой» и порождают фактическую коммуникацию, т.е. коммуникацию без когнитивной информации на входе и выходе, коммуникацию ради коммуникации. Жизнь, таким образом, становится мобильной, то есть «готовой к употреблению» при наличии различных технологических гаджетов, которые в свою очередь зависят от среды, полной информации, посланий и различных чувств [5, р. 583-585]. Дж. Урри предлагает свой вариант парадигмы мобильности, которая, включает 10 пунктов, из которых мы остановимся лишь на некоторых. Так, он выделяет 5 взаимосвязанных типов «мобильностей», которые организуют социальную жизнь даже на расстоянии и постоянно формируют и трансформируют ее контуры. Это: телесные перемещения людей ради работы, досуга, семейной жизни, удовольствий, миграций, бегства и т.п.; физические перемещения объектов между производителями, потребителями и продавцами; воображаемые перемещения при помощи образов мест и людей, создаваемые печатными или визуальными носителями информации; виртуальные путешествия, в реальном времени преодолевающие географические и социальные расстояния; коммуникационные путешествия посредством обмена СМС, текстами, письмами и т.п. через факс, телефон и мобильный телефон [6, с. 135-136].

С точки зрения Дж. Урри все выделенные типы следует рассматривать во взаимосвязи одного с другим, поскольку именно слабые социальные связи, основанные на периодических телесных перемещениях, как раз и творят социальные сети, связывающие современных людей и, напротив, сами поддерживаются через

периодические встречи и коммуникации посредством медиа- и информационных технологий. Далее, хотелось бы обратить внимание на тезис Дж. Урри о том, что «вещество социальной жизни фундаментально гетерогенно, и часть этой гетерогенности составляют различные материальные объекты (включая «природу» и «технологии»), прямо или косвенно способствующие или блокирующие движение объектов, людей и информации» [6, с. 140]. Так, Дж. Урри рассматривает различные ситуации, в которых объекты и люди собираются и пересобираются в пространстве-времени. Это: предметы, которые сами путешествуют на расстояние; предметы, которые помогают людям путешествовать, образуя с ними комплексные гибриды; предметы, которые двигают другие объекты; предметы и люди, которые движутся вместе; предметы, которые служат напоминанием о движениях в прошлом; предметы, которые имеют «сакральную» ценность для людей, что они готовы преодолеть больше расстояние, чтобы на них посмотреть [6, с. 40].

Информационные и медиа-технологии, которые интересуют нас в данном исследовании, вполне укладываются во второй, четвертый, пятый и шестой типы. Также достаточно интересна в этой связи идея Дж. Урри об объектах, которые не только вплетаются в ткань социальных отношений, но и предоставляют человеку *возможности*, а также оказывают *сопротивление*, при условии, что люди – «это чувствительные, телесные, технологически расширяемые и *мобильные* существа» [6, с. 141]. Например, пляж, который манит позагорать, гора – взобраться на нее, а мобильный телефон – позвонить кому-то, кого нет рядом. И, наконец, система мобильностей всегда организуется вокруг процессов, которые заставляют возвращаться людей, объекты и информацию на разной скорости. При этом, как замечает Дж. Урри, в каждом обществе доминирует, обычно, какой-то один процесс и решающими здесь становятся не сами объекты, вовлеченные в движение, а маршруты, по которым циркулируют и люди, и объекты, и информация [6, с. 143]. Например, сеть пешеходных дорожек, тропинки домашнего скота или же телефонные линии и связанные в сеть компьютеры.

Обозначая *цель* данного исследования, нам бы хотелось остановиться на онтологии современных медиа- и информационных технологий как совокупности природного, научного и технического, но соотношенного с набором тех акторов, которыми они используются, и совокупностью тех отношений, в которые они включены, а также на том, какие прагматические аспекты данных технологий присутствуют в коммуникативных практиках современной городской аудитории.

Интерес к прагматике технического и технологического вообще, также как и медиа-технологий, в частности, восходит еще к идеям М. Хайдеггера о том, что этимология слов «техне» и «позис» родственна, «когда-то словом «техне» называлось и то раскрытие потаенного, которое выводит истину к сиянию явленности» [7, с. 329]. Отсюда истинная «прагма» технического, то есть его польза, присутствующая в использовании, тесно связана с раскрытием потаенного и истинного смысла технических вещей, иначе – с обретением их сущности. Именно такой оттенок, на наш взгляд, присутствует в прагматике современных коммуникативных практик использования информационных и медиа-технологий. Зачастую этот оттенок является фоновым знанием, становится неосознаваемым элементом коммуникативных практик как разновидности фоновых социальных практик, но при этом не перестает быть менее значимым, а зачастую становится и гораздо более значимым для современного человека, чем прямое, инструментальное использование технических средств и медиа-технологий.

При определении информационных и медиа-технологий мы будем исходить из понятия «технологии», предложенного А. И. Ракиным, который определял ее как целостную динамическую систему, включающую «аппаратно-орудийные средства, операции и процедуры, правила, стандарты, эталоны и нормы технологической деятельности, а также совокупность ее экономических, социальных и иных последствий, определенным образом влияющих и изменяющих социальную ... среду обитания данной системы» [8, с. 16]. Под коммуникативными и медиа-технологиями мы понимаем телефон стационарный, радио, телевидение аналоговое, телевидение кабельное и спутниковое, телевидение цифровое, ЭВМ, персональные компьютеры, пейджеры и сотовые телефоны, спутниковые телефоны, Интернет, беспроводной Интернет и т.п.

Говоря о возможных взаимовлияниях новых информационных и медиа-технологий и общества, следует, на наш взгляд, выделять не только детерминантные составляющие такого влияния – техногенную (техника и технология определяют развитие общества) и социогенную (общество определяет развитие техники и технологии), но и эволюционный подход, определяемый как «доместикация» (окультуривание) технологии. Так, Р. Линг предлагает выделять следующие шаги, существующие в адаптационном цикле новой технологии: имаджинация (*imagination*, впечатление), апроприация, назначение (*appropriation*), объективация (*objectification*), инкорпорация, слияние (*incorporation*) и конверсия, превращение, переход из одного состояния в другое (*conversion*). Эти стадии характеризуют эволюцию технологии от момента, когда возникает идея о полезности технологии до покупки вещи и включения ее в нашу жизнь [9, р. 28]. Так, имаджинация – способ,

которым образ вещи проникает в наше сознание, апроприация описывает процесс, в котором вещь покидает сферу коммерции и входит в сферу наших вещей, объективация описывает, как определенный объект начинает определять наши ценности и наше чувство прекрасного, инкорпорация описывает ассимиляцию объекта в рутинных практиках, (в отличие от объективации, в процессе которой вещь, ее образ становится частью ментальности, разума индивида), конверсия – фаза, в которой другие [индивиды] сливают свое понимание артефакта с более широким пониманием потребителя этого артефакта. Именно в этой точке человек, который покупает и использует вещь, надеется реализовать свой социальный эффект [9, р. 29-33]. Таким образом, по Р. Лингу, вопрос о том, что является определяющим – технологии или общество – не является актуальным. Эти факторы, по его мнению, являются взаимопроникающими и взаимозависимыми.

К сожалению, жанр краткой научной статьи не позволяет нам представить весь спектр теоретических размышлений по данному вопросу, поэтому теперь остановимся подробнее на выявлении эмпирических тенденций взаимодействия индивидов и современных информационных и медиа-технологий, которые характерны для современной украинской городской аудитории. Эмпирической базой данного исследования стали данные трендового социологического исследования коммуникативных практик одесситов на основании анализа результатов 2-х выборочных социологических опросов взрослого населения города Одессы – по типу омнибусов «**Потребление и коммуникация в современном украинском городе**», осуществленного весной 2008 г. (N=500, фактическая ошибка – 3,5 %, предельная ошибка – 5 %, выборка многоступенчатая вероятностная, основные стратегии отбора: стратифицированный отбор и гнездовая выборка, единицы отбора, соответственно, районы г. Одессы, избирательные участки, улицы, дома, квартиры, на последней ступени был использован квотный отбор по полу, возрасту и образованию в качестве контролируемых признаков), руководители: доц. Лычковская О. Р., ст. преподаватель Кривошея Т. И., и «**Коммуникативные и культурные практики в повседневной жизни одесситов**» ((N=446, фактическая ошибка – 3,8 %, предельная ошибка – 5 %, выборка многоступенчатая вероятностная, основные стратегии отбора: стратифицированный отбор и гнездовая выборка, единицы отбора, соответственно, районы г. Одессы, почтовые отделения, улицы, дома, квартиры, на последней ступени был использован квотный отбор по полу, возрасту и образованию в качестве контролируемых признаков), осуществленного осенью 2012 г., руководители: доц. Лычковская О. Р., доц. Романенко С. В.

Данные о временных стратегиях и медиа-технологиях, которые используют индивиды для общения и обмена информацией с родственниками, близкими и друзьями в процессе повседневных неформальных взаимодействий за период 2008-2012 гг. представлены в таблице 1.

Таблица 1.

Временные стратегии и средства коммуникации, применяемые в рамках повседневного взаимодействия и обмена информацией в Одесской городской аудитории (2008-2012 г.г.) в %

Как часто используете для общения и обмена информацией:	Никогда 2008	Никогда 2012	Редко 2008	Редко 2012	Время от времени 2008	Время от времени 2012	Часто 2008	Часто 2012	Постоянно 2008	Постоянно 2012
Личные встречи	3	2	12	9	29	25	35	30	21	26
Стационарный телефон	2	20	22	22	27	21	25	18	13	9
Мобильный телефон	4	3	10	24	17	14	29	25	41	40
ICQ, Skype	33	26	13	12	20	19	18	11	17	8
Социальные сети		23		30		16		14		14
E-mail	37	25	19	14	25	19	12	10	7	7
Почту, телеграф	58	48	19	13	14	10	6	3	3	1

Как видно из таблицы 1, в 2012 году произошли определенные изменения в стратегиях пользования непосредственными и опосредованными источниками коммуникации. В 2008 г. постоянно пользуется «личными встречами» всего лишь каждый пятый опрошенный (21,3 %) и еще треть (34,5 %) использует личные встречи «часто». Следовательно, около половины респондентов осуществляют коммуникацию через технических посредников. Наиболее часто в качестве посредника выбирается мобильный телефон – чуть менее половины опрошенных (40,7 %) ответили, что используют его «постоянно» и еще чуть более четверти (28,7 %) «часто». Также около трети респондентов (34,4 %) часто или постоянно использует для общения и обмена информацией общение в «живом времени» через Интернет (имеются в виду Skype, ICQ и им подобные) и/или каждый пятый (19,3 %) прибегает к услугам электронной почты. В 2012 г. возрастает доля использующих компьютер для коммуникации и общения – несколько уменьшается количество

пользователей интерактивных программ (8 % по сравнению с 17 % в 2008 году), зато возрастает количество пользующихся социальными сетями. Уменьшилась доля тех, кто никогда или редко пользуется мобильным телефоном и, напротив, уменьшилось количество тех, кто постоянно пользуется обычным телефоном. Что касается доли приверженцев личных встреч для общения и обмена информацией, то их доля даже несколько увеличилась среди тех, кто постоянно ими пользуется – с 21 % до 26 % и, соответственно, уменьшилась с 12 % до 9 % среди тех, кто пользуется редко. В целом же можно выделить следующие тенденции: дальнейшее вытеснение мобильной телефонией стационарных телефонов и обычной почты, увеличение доли пользующихся компьютерно-опосредованной коммуникацией, прежде всего за счет расширения аудитории социальных сетей и при этом некоторое увеличение доли личных встреч. Тенденция к выравниванию количества тех, кто для общения и обмена информацией «время от времени» прибегает либо к техническим посредникам, либо к личным встречам продолжает сохраняться, что демонстрирует уже не просто тенденцию, но, пожалуй, закономерность к стиранию четкой демаркации между личностными и опосредованными коммуникативными практиками в сознании индивидов.

Анализ типологических групп непосредственного и медиатизированного взаимодействия, выделенных с помощью факторного анализа (здесь и далее используется Метод главных компонент с вращением Varimax и нормализацией Кайзера) и в 2008, и 2012 гг. показала, что в сознании и поведении индивидов четко выделяются 2 типа взаимодействий. В 2008 г. – это **«медиатизированные коммуникативные практики»** (32 % вариации) включающие в себя использование для общения и обмена информацией «Интернет (ICQ, Skype и др. интерактивные возможности)» (0,856), «электронную почту» (0,898) и, что примечательно, «обычную почту» (0,528) и **«непосредственные коммуникативные практики»** (22,8 % вариации), охватывающие, соответственно, «личные встречи» (0,762), «стационарный телефон» (0,654) и «мобильный телефон» (0,494). Интерпретация полученных факторов позволила в 2008 г. выявить две разнонаправленные тенденции. Во-первых, наблюдалась склонность к включению взаимодействия по телефону в сферу непосредственного общения и, соответственно, можно было говорить об изменении отношения к телефонии (обычной или же мобильной), о восприятии телефона не как «технического посредника», а лишь удобного «помощника» живого общения, способного преодолевать географические барьеры. И, во-вторых, что абсолютно очевидно, в сознании респондентов присутствовала относительно четкая демаркация между «on-line» и «off-line» коммуникациями. В свое время мы предположили, что «основным различием для индивидов в данном случае выступает «аудиальная непосредственность» и «симультанность» личных встреч или же общения по телефону в противоположность преимущественно письменной форме коммуникации в интерактивных компьютерных программах, а также «не одновременности» взаимодействия с помощью почты, не важно какой – обычной или же электронной» [10, с. 229-230]. В 2012 г. так же выделяются 2 типологические группы: **современные непосредственно-опосредованные коммуникативные практики** (43 % вариации) включают в себя использование для общения и обмена информацией «социальных сетей» (0,88), «электронной почты» (0,85), «ICQ, Skype» (0,82), «мобильного телефона» (0,69), «личных встреч» (0,58) и **традиционно-медиатизированные коммуникативные практики** (22 % вариации) охватывает, соответственно, «стационарный телефон (0,88) и «почту, телеграф» (0,72). Мы видим, что за 4 года в сознании аудитории произошли существенные изменения – теперь потребитель практически не видит разницы между непосредственной и опосредованной коммуникацией, в пользу чего говорит попадание «личных встреч» в одну группу с компьютерно-опосредованными формами коммуникации и мобильным телефоном, в то же время совершенно иначе оценивается коммуникация с помощью стационарного телефона и обмен информацией с использованием почты или телеграфа. Таким образом, можно сделать вывод, что теперь критерием дифференциации становится уже не «устная/письменная форма коммуникации», или же «одновременность/не одновременность коммуникации», а «современность в противовес традиционности», при этом практически полностью стирается различие между непосредственной и опосредованной коммуникациями.

Выявленные тенденции в целом сохраняются также при типологическом анализе на подвыборках, выделенных по полу и возрасту респондентов, и ярче всего оказываются представленными в мужском сегменте аудитории и средней возрастной группе (30-49 лет). Что касается женской аудитории, то здесь в 2008 г. выделяются три типа коммуникативных практик: **«медиатизированные»** - с помощью Интернета (0,899) и электронной почты (0,907), **«непосредственные»** - путем личных встреч (0,695) и стационарного телефона (0,842), а также **«мобильные»**, осуществляемые только с помощью мобильного телефона (0,624). По-видимому, можно говорить об особой экспрессивной значимости мобильного телефона для женщин, а также о склонности женщин к сакрализации и антропоморфизации вещей, превращении их в еще одного

друга или члена семьи: не случайно ведь женщинам присуще довольно трепетное отношение к мобильным телефонам, свойственно заботиться о них, помещать в защитные чехлы, сопровождать различными аксессуарами, давать ласковые имена и т.п. В 2012 г. женский сегмент аудитории представлен уже 2-мя типами коммуникативных практик – **«современные медиатизированные коммуникативные практики»** (40 % вариации) - они включают «социальные сети» (0,88), «электронную почту (0,86), ICQ, Skype (0,77), «мобильный телефон» (0,59) и **«традиционные непосредственно-опосредованные коммуникативные практики»** (25 % вариации), которые охватывают «стационарный телефон» (0,89), «почту, телеграф» (0,67) и «личные встречи (0,54). Как видим, теперь уже отношение к мобильному телефону утрачивает свою сакральность и прагматика становится более инструментальной, сходной с мужской, в то же время некоторый налет «традиционности и ностальгичности или же, напротив, чего-то ненужно-устаревшего» приобретает непосредственная коммуникация лицом-к-лицу, которая ассоциируется в сознании женщин с традиционными источниками коммуникации, такими как почта, телеграф, стационарный телефон.

Также некоторая специфика в 2012 году наблюдается в молодежном сегменте аудитории (18-29 лет). Здесь были выявлены 3 типа коммуникативных практик – **«Интернет ориентированные коммуникативные практики»** (26 % вариации) включают общение с помощью «электронной почты» (0,79), «социальных сетей» (0,78) и «ICQ, Skype» (0,69), **«непосредственные и мобильно-опосредованные практики»** (21 % вариации) охватывают, соответственно, «личные встречи» (0,84) и «мобильный телефон» (0,74) и, наконец, **«традиционно-опосредованные коммуникативные практики»** (18 % вариации), куда, соответственно вошли «почта, телеграф» (0,81) и «стационарный телефон (0,77). Мы видим, что по сравнению со всем населением в целом, в молодежной аудитории мы можем выявить 2 группы (оси) критериев дифференции: традиционность/современность посредников (последние связываются напрямую с компьютерной коммуникацией) и непосредственность/опосредованность коммуникации. В этой связи следует отметить, что в молодежной аудитории особенно ярко проявилась тенденция к стиранию границ между общением лицом-к-лицу и общением с помощью мобильного телефона. Также необходимо сказать, что, несмотря на значительную включенность молодежи в компьютерно-опосредованные коммуникации, для нее по-прежнему остается важным межличностное непосредственное общение в реальном времени, которое выделяется в сознании как отдельный и значимый тип коммуникативных практик.

Подводя некоторый итог, хотелось бы отметить, что по мере увеличения технических возможностей новых коммуникативных и медиа-технологий, по мере расширения сети включенных акторов в данные технологии, то есть по мере изменения их онтологического статуса, а также по мере усиления доместикации новых технологий, изменяется и прагматика коммуникативных практик: происходит стирание границ между непосредственными и опосредованными коммуникативными практиками; усиливается тенденция к разделению коммуникативных практик на традиционно- и современно-опосредованные; снижается сакрализация новых медиа-технологий и усиливается их инструментальная прагматика; значимость непосредственного общения в реальном времени и коммуникации лицом-к-лицу продолжает сохраняться в некоторых сегментах аудитории.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Ло Джон. Объекты и пространства / Джон Ло // Социология вещей : Сборник статей / Под ред. В. Вахштайна. – М. : Издательский дом «Территория будущего», 2006. – С. 223-243. 2. Latour B. Pandora's Hope: Essays on the Reality of Science Studies /B. Latour. – Cambridge, 1999. – 256 p. 3. Столярова О. Социальный конструктивизм: онтологический поворот / О. Столярова // Вестник МГУ. Сер. «Философия». – 2003. – № 3. – Режим доступа: <http://philosophy.ru/library/latour/whenintro.html> 4. Latour B. Drawing Things Together / B. Latour // Representation in Scientific Practice / Eds. M. Lynch & S. Woolgar. – Cambridge, MA : MIT Press, 1990. – Pp. 19-68. 5. Thrift N. Movement-Space: the Changing Domain of Thinking Resulting from the Development of New Kinds of Spatial Awareness / N. Thrift // Economy & Society. – N. 33. – 1990. – Pp. 582-604. 6. Урри Дж. Мобильности [Текст] / Дж. Урри. ; пер. с англ. А. В. Лазарева, вступ. статья Н. А. Харламова. – М. : Издательская и консалтинговая группа «Праксин», 2012. – 576 с. 7. Хайдеггер М. Вопрос о технике / М. Хайдеггер // Хайдеггер М. Время и бытие. Статьи и выступления / Пер. с нем.; Сост., пред. вступ. ст., коммент. и указ. В. В. Бибикина. – СПб. : Наука, 2007. – С. 306-329. 8. Ракитов А. И. Информация, наука, технология в глобальных исторических изменениях / А. И. Ракитов. – М. : ИНИОН РАН, 1998. – 103 с. 9. Ling, R. The mobile connection: the cell phone's impact on society. – San Francisco : s. n., 2003. – 240 p. 10. Лычковская О. Р. Новые коммуникативные технологии и специфика медиатизированных коммуникативных практик в современной Украине (одесский опыт) / О. Р. Лычковская // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – Харків, 2011. – № 941. – С. 227-234.

УДК 316.334.2

БРЕНД КАК СТИМУЛ ЭФФЕКТИВНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Лисица Надежда Михайловна – доктор социологических наук, профессор кафедры экономики и маркетинга Харьковского национального экономического университета, профессор кафедры прикладной социологии и социальных коммуникаций Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

У статті вперше пропонується розглянути особливості структури бренду для забезпечення ефективної комунікації. Цінності бренду аналізуються як основоположний елемент його структури, який дозволяє регулювати рівень обізнаності, оцінки, лояльності споживачів. Кожний з елементів бренду значущий по-різному в залежності від етапів життєвого циклу продукту.

Ключові слова: бренд, цінності бренду, структура бренду, бачення бренду, лояльність споживачів, ефективні комунікації.

В статье впервые предлагается рассматривать особенности структуры бренда для обеспечения эффективной коммуникации. Ценности бренда анализируются как основополагающий элемент его структуры, позволяющий регулировать уровень осведомленности, оценки, лояльности потребителей. Каждый из элементов бренда имеет различную значимость в зависимости от этапов жизненного цикла продукта.

Ключевые слова: бренд, ценности бренда, структура бренда, видение бренда, лояльность потребителей, эффективные коммуникации.

The article deals with the peculiarities of brand structure for securing effective communication. Brand values have been analyzed as the main element of its structure, regulating the level of awareness, evaluation, consumers loyalty. Each of the elements of brand has its own significance, depending on the life cycle of the product.

Keywords: brand, brand values, brand structure, brand vision, consumers loyalty, effective communication.

Конкуренция на современном рынке – основной способ совершенствования качества и, как следствие, улучшения взаимоотношений с потребителями. Создание потребительской стоимости продукта, как правило, обеспечивается за счет привлечения или удержания внимания потребителей при помощи определенных стимулов. Один из таких стимулов – бренд. Бренд всегда является доказательством качества, проверенного временем, опыта экспертов, которым доверяют потребители и на которых они ориентируются при окончательном выборе продукта. Брендинг, став профессиональным занятием в маркетинговой деятельности, обеспечивает, во-первых, самые различные предложения и, во-вторых – насыщение рынка товарами, торговыми марками, дает возможность различать товары и торговые марки. Под брендингом понимают процесс создания ценностей, которые воплощаются в торговых марках [1].

Интегрированные маркетинговые коммуникации все чаще становятся несовместимы с успехом продуктов у потребителей. Возникает необходимость предложения новой концепции, обеспечивающей, с одной стороны, эффективность маркетинга, а с другой – потребительские симпатии, предпочтения как следствие новых тактик построения взаимоотношений с потребителями. Такие тактики обнаруживаются в процессе маркетинговых и социологических исследований. Последние становятся доминирующими, так как выступают эффективным способом связи с предпочтениями потребителей и особенностями изменения этих предпочтений. Многочисленные исследования ученых подтверждают правомерность учета результатов социологических исследований [2,3,4]. Тем не менее, ценности бренда изучаются социологами недостаточно, что и обуславливает необходимость анализа данной проблемы.

Целью статьи является рассмотрение элементов бренда и определение значимости этих элементов для эффективной коммуникации. Для достижения поставленной цели предлагается решить следующие задачи: 1) проанализировать структуру бренда; 2) определить значимость элементов структуры бренда; 3) выявить роль ценности как элемента структуры бренда.

Эффективной коммуникацией предлагается считать коммуникацию, переходящую на уровень вербально-деятельностного общения с потребителем и способствующую увеличению прибыли.

В данной статье мы исходим из комплексного понятия структуры бренда, а именно: бренд имидж, бренд обещание, бренд ценности, бренд сущность, бренд видение. Как известно, бренд обещание – это восприятие бренда как возможности и способности достижения цели, ради которой покупается продукт того или иного бренда. Бренд обещание может быть связано с любым элементом маркетингового микса – P1-P2-P3-P4. Какая из связей в процессе реализации зависит от трех важных компонентов: продукта, жизненного цикла продукта, актуальных потребностей потребителей и конкурентоспособности продукта на рынке.

Бренд имидж состоит из совокупности ценностей, которые позволяют заинтересовать потребителей, однако акцентируются ценности в соответствии с учетом сегмента потребителей, для которых они предназначены, а также на основе их значимости для потребителей. Ценности, которые символизируют бренды: познавательность, новшество, удовольствие, динамичность, современность, естественность, забава, свежесть, компетентность и т. д. Их можно объединить в такие группы: 1) группа ценностей бренда, которые обеспечивают управление доверием потребителей (честность, компетентность, ответственность, независимость, доступность и т. д.) 2) группа ценностей бренда, которая указывает на перфекционизм. А поскольку каждый человек в той или иной степени к нему стремится, то эту группу объединяет стремление управлять мечтой (инновации, забава, свежесть и т.д.); 3) группа ценностей бренда, позволяющая ощущать уместность в пространстве и во времени. Она связана с управлением реальностью (способность к открытию, удовольствие, вдохновение, динамичность, современность), 4) группа ценностей бренда, передающая портрет «современного человека на своем месте», способствующая управлению соответствием, адекватностью, которые, как следствие, демонстрируют возможность достижения успеха (креативность, технологичность, наследственность, аутентичность, оригинальность и т. д.). Последовательность взаимодействий этапов можно представить следующим образом (рис. 1):

Рисунок 1. Разные элементы структуры бренда на разных уровнях управления

Бренд ценности – свойства бренда, значимые для потребителя. Бренд обещание – эксплицитное обещание, которое дается целевой аудитории с намерением сформировать потребность в продукте определенного бренда. Бренд имидж означает, как потребители видят бренд и ценности, с которыми его ассоциируют. Бренд сущность – ключевая концепция, которая, как правило, выражается одной фразой. Бренд видение показывает позиционирование бренда сейчас и результат, к которому он может привести.

Восприятие бренда целевой аудиторией потребителей интерпретируется по-разному. Наиболее значимые сообщения бренда сводятся к таким: 1) Доверие – уважение потребителей. 2) Эмоции – «Я делаю так, чтобы ты себя хорошо чувствовал»; 3) Выбор – «Я – лучший для Вас». 4) Стереотип – «Я – твой современник».

Бренд символизирует качество продукта, которое само по себе воспринимается как ценность. Кроме того, все ценности ассоциируются с индивидуальным восприятием потребителей. Например, отличное качество как вознаграждение, эксклюзивность как «мостик» к элитному сообществу, лояльность к бренду как следствие наличия отличительного качества референтной группы, возможности ассоциаций с экспертом, авторитетной личностью. Встречаются и другие ассоциации, а именно: номинация вкуса (на основании выбранного бренда) как определение статуса и, соответственно, стиля жизни, рациональный выбор как обозначение функциональной пригодности, лидерство среди конкурентов как осведомленность о последних тенденциях моды, демонстрация желания презентовать себя.

Ценности бренда глазами потребителей трактуются неоднозначно. В этом привлекательность бренда и секрет его конкурентоспособности. Однако конкурентоспособность бренда – понятие неустойчивое, регулируемое соотношением спроса и предложения на рынке, платежеспособностью потребителей и спецификой рынка (внутренний, внешний), т.е. неких данных о потребителях и о социальном окружении.

Автор концепции маркетинга, основанного на данных, предлагает маркетинговую модель поведения потребителей с примерами четырех маркетинговых действий [5].

Основной показатель осведомленности, как отмечает Марк Джеффри – способность вспомнить определенный бренд. Показатель оценки – тестирование потребителей продукта до покупки. Лояльность может определяться не только на основании повторных покупок, но и уровня оттока потребителей [5, с. 86].

Рисунок 2. Маркетинговая модель поведения потребителей

Влияние коммуникативных стратегий, включающих сам бренд, как правило, варьируется в зависимости от жизненного цикла продукта. Так, на этапах ввода, роста, зрелости на новом рынке, ценность бренда будет эффективной только в случае использования уже признанного бренда, имеющего хорошую репутацию и сформировавшего лояльность потребительской аудитории. Коммуникативные стратегии с наличием бренда на названных этапах жизненного цикла продукта: стратегии «оправдания», «приобретения статуса», «приобщения к мечте», «стабильности как стиля жизни», «успешности». Все эти стратегии стигмизированы самими потребителями в процессе проведения пяти фокус-групп¹ и ими высказаны предложения по поводу ассоциации с брендами, которые были продемонстрированы.

Если же бренд новый и потребитель не ассоциирует его с конкретными ценностями для себя, то эффективность использования его на этапах введения, роста, зрелости равна «0».

¹ Все участники фокус-групп имели одинаковые демографические и психографические характеристики, а основным принципом отбора участников было принятие решения о покупке продукта на основании наличия или отсутствия бренда продукта. Фокус-группы проводились автором со студентами экономических специальностей вузов Харькова в 2012-2013 учебном году. Оценка результатов проведения фокус-групповых интервью была осуществлена экспертами в области рекламной и PR-деятельности. Целью проведения фокус-групповых интервью было выявление ассоциативных связей основных ценностей, задекларированных в бренд-сообщении и ожиданий потребителей. В тех случаях, когда ценности и ожидания совпадали, предлагались ассоциации, которые и стали основой для коммуникативных стратегий. Основными критериями отбора экспертов были: опыт работы в рекламной деятельности и PR-деятельности не менее 5 лет, образование, необходимое для копирайтеров (дизайнер, художник, журналист, филолог), наличие собственных разработок в области рекламы и PR, отмеченных на международных фестивалях по рекламе и PR-проектам.

Имидж основан на доверии потребителей, подкрепляемом хорошей репутацией производителя, авторитетом продукта. Видение основано на интересе потребителей к перспективам взаимоотношений с продуктом. Обещание возможно только при doskonaльном знании потребителей. Ценности значимы, эффективны при использовании на практике ситуативного менеджмента и гибких тактик построения взаимоотношений с потребителями.

Таким образом, в статье получил дальнейшее развитие анализ брендов как стимулов эффективной коммуникации на основе рассмотрения структуры бренда и определения ее самого значимого элемента – ценности, что позволит управлять впечатлениями потребителей и обеспечит адекватное основание для принятия потребителями решения о покупке.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Моисеева Н.К. Брендинг в управлении маркетинговой активностью / Моисеева Н.К., Рюмин Н.Ю. и др. Под ред. Н.К. Моисеевой. – М. : Омега-Л, 2003. – 410 с. 2. Темпорал Пол. Эффективный бренд-менеджмент; пер. с англ. Под ред. С.Г. Божук / Пол Темпорал. – СПб. : Издательский дом «Нева», 2004. – 286 с. 3. Новый брендинг / Пер. с англ. Под ред. С.Г. Божук. – СПб. : Издательский Дом «Нева», 2003. – 192 с. 4. Гембл П. Маркетинг взаимоотношений с потребителями; пер. с англ. / Гембл П., Стоун М., Вудкок Н. – М. : ФАИР – ПРЕСС, 2002. – 512 с. 5. Джеффри Марк. Маркетинг, основанный на данных. 15 показателей, которые должен знать каждый / Марк Джеффри. – М. : Манн, Иванов, Фербер, 2013. – 384 с.

УДК 316.334.2

КОДУВАННЯ ІНФОРМАЦІЇ В РЕКЛАМНІЙ КОМУНІКАЦІЇ ЯК ФАКТОР СТВОРЕННЯ СИМВОЛІЧНОГО ПРОСТОРУ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ

Удріс Наталя Сергіївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри графічного дизайну і реклами Київського національного університету культури і мистецтв

У статті висвітлюється еволюція наукового вивчення репрезентації в парадигмі неklasичної філософії як підґрунтя побудови сучасних соціальних комунікацій. На основі аналізу рекламної продукції з'ясовуються прийоми і технології, що застосовуються у побудові комунікації з адресатними групами. Сутність комунікації полягає у диференціації знаково-символічних кодів, відповідно, картині світу адресатів. В результаті диференціації кодування рекламної ідеї реклама виступає фактором утворення різноманітності символічного простору репрезентацій у сучасному соціумі.

Ключові слова: соціальна комунікація, репрезентація, реклама, кодування інформації, цільові групи.

В статье рассматривается эволюция научного изучения репрезентации в парадигме неклассической философии как основы построения современных социальных коммуникаций. На основе анализа рекламной продукции выясняются приемы и технологии, которые применяются в построении коммуникации с адресатными группами. Сущность коммуникации заключается в дифференциации знаково-символических кодов согласно картине мира адресатов. В результате дифференциации кодировки рекламной идеи реклама выступает фактором образования разнородности символического пространства репрезентаций в современном социуме.

Ключевые слова: социальная коммуникация, репрезентация, реклама, кодирование информации, целевые группы.

The article considers the evolution the scientific study of representation in the paradigm of non-classical philosophy as the basis of construction of modern social communications. Based on the analysis advertising products being investigated techniques and technologies in the construction of communication with the target groups. The essence of communication is in the differentiation of sign and symbol codes according to the worldview of members of groups. As a result of differentiation encoding advertising ideas advertisement to become a factor of formation heterogeneity of symbolic space of representations in a modern society.

Keywords: social communication, representation, advertising, coding, target groups.

Дослідження реальності та пізнання істини як шлях пошуку смислу життя цікавить людей з моменту їх самоусвідомлення як особистостей. Проблема подібностей та деформація ними істини, неможливість розкриття сутності речей через їх репрезентацію, закладена ще Платоном у теологічній схемі репрезентації, не лише не втрачає своєї актуальності у XXI ст., але й постійно набуває значущості. Наукове осмислення явища репрезентації як одного з продуктів інтелектуальної діяльності людини пройшло тривалий шлях від класичної філософії до неklasичної. Вивчення процесу репрезентації, розуміння його місця у пізнанні людиною світу, співвідношення в системі «об'єкт – знак – репрезентація» та взаємозалежність репрезентацій і соціокультурного оточення, трансформація засобів репрезентації та еволюція візуального – це теми, що протягом багатьох століть складають предмет наукових міркувань і досліджень філософів, соціологів, культурологів тощо. Картина світу та, відповідно, наукове розуміння проблематики зазнавало змін відповідно різним соціокультурним факторам. Прикладом може слугувати еволюція технік і технологій створення репрезентатора (об'єкту, що представляє собою частину реальності), або теоретизування культури візуального (образотворчого, фотографічного мистецтва) як виду діяльності зі створення репрезентуючих об'єктів-знаків. Також важливим фактором є нові висновки у вивченні соціуму та усвідомлення його як цілісної системи, що підлягає законам розвитку та внутрішньої взаємодії. Постійні соціальні трансформації та поява нових видів людської взаємодії в умовах нових технологічних засобів обумовлює **актуальність** вивчення факторів, що впливають на репрезентації

як інструмент створення символічного простору. Одним з суттєвих сьогодні ми вважаємо соціальну комунікацію, зокрема рекламну.

Мета статті – дослідити фактор рекламної комунікації у створенні різноманітного символічного простору репрезентацій.

Для реалізації цього проекту нами сформульовані наступні **завдання**. 1) Дослідити еволюцію наукового вивчення репрезентації в парадигмі неklasичної філософії як підґрунтя побудови сучасних соціальних комунікацій. 2) З'ясувати прийоми і технології у побудові комунікації з адресатними групами за допомогою рекламної продукції. 3) Проаналізувати рекламну продукцію як фактор створення різноманітності символічного простору репрезентацій у сучасному соціумі.

Традиційно репрезентацією вважають установлену тотожність між об'єктом та його знаком, тому постає питання повноти подібності та достовірності знака-репрезентатора реальному об'єкту. Становлення неklasичної філософії та, відповідно, нової наукової моделі репрезентації відбулося у другій половині XIX ст. Її новизна полягала у відході від раціоналізму, суб'єкт-об'єктних відносин, діалектичності, філософії тотожності, що переважала у класичній філософії [1, с. 32]. У неklasичній традиції акцент робиться на трансформаціях, перевтіленнях, постійному примноженні буття, енергія якого насичується зміщеннями, зсувами, невідповідностями. Суттєвий переворот у науковому розумінні репрезентації та поширенні ідеї символічності бере початок у феноменологічних роботах Е. Гуссерля, який проводить чітке розмежування понять «презентації» як фактичної наявності та «репрезентації» як символічності. Розвиваючи введене Л. Бретано поняття «інтенціональність», яке передбачає апіорну співвіднесеність та несамодостатність свідомості [2], феноменолог розвиває тезу про те, що досвід єдиної реальності та засобів її полагання багатоманітний, а світ є завжди усвідомлений певним чином.

Винаходи та упровадження медіальних засобів збереження та розповсюдження інформації внесло змінні процеси, які на початок XX ст. досягли біфуркаційних станів. Протягом першого десятиліття XX ст. відбувається остаточна девальвація минулого розуміння репрезентації образів як мімесису. Пошуки варіантів репрезентації відбувались двома протилежними шляхами: абстрагування від реального світу (вилучення фігуративного зображення та виведення художньої форми за визначені їй та зору фізичні межі) та максимізація предметності представлення. Єдина статична точка зору на носій образу зникає – він повинен представляти образ динамічний (а отже, і сам бути медіаскладнішим) та розрахований на масове сприйняття. Тож, ще одним напрямом революційної репрезентації є поява процесуальності у представленні образу [3, с. 11-13]. Численні експерименти в галузі мистецтва, синтезу його видів та змішування форм представлення образу призвели до важливого концепту: воно породжує «не тверде ставлення погляду до баченого, а неможливість розуміння баченого будь-яким одним засобом» [3, с. 15].

Репрезентації як процеси створення цього штучного символічного простору поступово набули статусу тематики наукового обґрунтування своєї даності та різноаспектного вивчення. Оскільки репрезентації – результат діяльності людини, в науці поставало питання регуляції та управління нею, а також прогнозування її результатів для соціуму. Розуміння репрезентації в площині ідеологічного впливу, що знаходили у судженнях теоретиків мистецтва, знайшло реалізацію у повній теоретичній моделі пізніше, коли у 1960-х роках на основі феноменологічної концепції повсякденного життєвого світу А. Шюца, П. Бергер і Т. Лукмана запропонували модель суспільства, в якому соціальна реальність конструюється за допомогою репрезентацій, що утворюються у світі повсякденності. Введення поняття «репрезентація» в широке використання соціологічною та соціально-психологічною термінологією пов'язано з ім'ям С. Московічі, який розробив теорію соціальних уявлень на основі символічної та соціальної інтерпретації цього феномену. Саме в науковій лінії цього вченого та його послідовників попередні судження про відносність істинності репрезентацій, її фрагментарність по відношенню до реальності, залежність істинності даної репрезентації від узгодження з іншими репрезентаціями, про йшлося вище, знайшли своє логічне цілісне пояснення та обґрунтування.

Роботи П. Бурдьє спрямували вектор розширення сфери раціонально-теоретичного дискурсу у соціальному пізнанні та вирішували проблему співвідношення об'єктивних структур та суб'єктивних практик в роз'ясненні феномену репрезентацій. Найбільш значущим результатом є розрив відношення «презентація – репрезентація» та переведення неоднорідності презентації і репрезентації на рівень номінації феномена одного або іншого. Репрезентація у новій інтерпретації охоплює три основних значення та, відповідно, концептуального тлумачення: 1) *представлення* (або образ): репрезентація як представлення є власним місцем ідеальності; 2) *репродукція* (або повторення): репрезентації представляють собою сконструйовані та опосередковані артефакти, які повторюються при збереженні

дискурсів тотожності та ідентичності. Важливим елементом теорії симуляції є думка про те, що реальність операціоналізується: вона виробляється та може необмежено відтворюватись; 3) *заміщення*: репрезентація виконує функцію еквівалентних заміщень, у просторі яких людина здійснює соціальну діяльність. Під цим мається на увазі обмін, правила якого помітно видозмінюються залежно від культурного та історичного контексту. Функція заміщення втягує в процес постійної та безкінечної репрезентації, розкриваючи неповноту буття, але в різних аспектах [2].

Таким чином, на перший місце виходить дослідження соціокультурних умов репрезентації та залежність знаково-символічного насичення візуальної форми від них. У дослідженнях нової парадигми будь-яка репрезентація носить симулятивний характер, а сама симуляція розглядається як «породження засобом моделей реального без походження та реальності», а також соціальної репрезентації. Укорінення позиції прийняття симуляції як необхідного елементу соціального простору відбувається на тлі тенденції ідеологізації суспільства. Це яскраво представлено у дослідженнях Ж. Бодрійяра [4]. Симуляція соціальної дійсності, підтримка ілюзорності вважається єдиною можливою соціальністю, а реальність прикривається об'єктом ідеології, цілісність якого складається з поменування, означування чогось реального та комплексу символічних смислів. Реальність сучасного соціума – це ідеологічна надбудова, гомеостаз якої підтримується симуляцією і розповсюдження брехні, яка в ідеологізованому суспільстві є більшою мірою видумкою, ніж істиною. Заміщення справжнього реального копіями стає необхідністю нашого існування. Стаючи складовою порядку символічного, воно формує ідеологічну структуру, замінюючи реальне і прямо заявляючи про підміну. У цій моделі соціальний простір знаходиться у постійному становленні, а це означає зміщення та симуляцію соціальності.

Протягом другої половини ХХ ст. закріплювалось розуміння репрезентації образів як програмного моделюючого процесу. Це нашаровувалось на досягнення галузей наукового знання, що займались розробкою програм з інформаційного маніпулювання масами, що лежить в основі безособистісної комунікації. Сьогодні головна технологія безособистісної комунікації – це створення унікального символічно-знакового коду, семантика якого є зрозумілою та дієвою для адресатів. Кожній соціальній групі притаманна власна мова зрозумілих та схвалених знаків-символів, які пов'язані з нормативно-ціннісною базою. Знаково-символічний код є основою комунікативного образу взагалі та реклами зокрема. Ознаки цього образу обумовлені головними характеристиками групи адресатів (цільової аудиторії) – їх картиною світу, способом життя, особливостями сприйняття та обробки інформації. Комунікативним образом можна вважати інтегральну сукупність архетипів (К. Юнг), соціальних ролей (Дж. Мід), типізацій (П. Бергер, Т. Лукман) та фонових очікувань (Г. Гарфінкель), які знаходять підтвердження у індивіда або більшості членів соціальної групи.

Комунікативний рекламний образ являє собою складну знакову систему, шифр до якого належить представникам адресатної цільової групи. Проілюструємо цю думку схемою рекламної продукції з метою просування подібного товару для різних цільових груп. Одна й та ж рекламна мета (наприклад, запевнити споживача у необхідності скористатися товаром – кавою, твердим сиром, автомобілем) кодується принципово різними наборами візуальних та вербальних символів. Рекламний образ утворюється у сукупності символічних кодів, що утворюють три складові: образ-персонаж, образ-оформлення, образ-дія.

Критерій: утворення цільових груп – **вік** (об'єкт рекламування - кава).

<i>Вік</i>	<i>Соціальний, психологічний розвиток людини, домінуючі цінності в групі [5]</i>	<i>Комунікативна ідея в рекламі, рекламна концепція</i>	<i>Знаково-символічний код в рекламі (типологічні моделі)</i>
15-17 рр. (рання юність)	Внутрішньогрупові стосунки, формування субкультури цінностей, моделей поведінки, прояв акцентуацій характеру	Об'єкт рекламування (кава) – засіб зібратися з новими силами, зробити нову спробу, отримати впевненість у собі для досягнення сміливої амбітної мети	Образ-персонаж: юнаки та дівчата, молодіжна група. Образ-оформлення: яскраві атрибути модного молодіжного життя, спортивний стиль одягу й іміджу, веселий активний настрій. Образ-дія: пауза між активним заняттям бажаною справою, в якій герой прагне досягти успіху

Розділ 1. Історія, теорія та методологія соціології

18-22 рр. (юність)	Вторинна соціалізація, набуття професійних практичних вмінь та теоретичних принципів		
25-35 рр.	Отримання соціального статусу, кар'єрне зростання, створення сім'ї. Формування життєвого світогляду, ініціативність, удосконалення, партнерство, оптимізм	Об'єкт рекламування (кава) – відмінний засіб для відновлення працездатності. Кава – невід'ємний атрибут інтелектуальних пошуків, планування, розробки ідей та інновацій, професійних винаходів	Образ-персонаж: працівник, представник чітко вираженої соціальної групи, у соціальній ролі. Образ-оформлення: місце роботи або атмосфера виконання справ, діловий стиль вбрання, втомленість. Образ-дія: виконання робочих завдань або демонстрація результатів насиченої праці
35-40 рр.	Самореалізація, реалістичні корективи життєвих цілей, збереження родинних стосунків, досягнення гармонії, відповідальність, турбота, частковий консерватизм	Об'єкт рекламування (кава) – засіб зближення, символ романтики, налагодження та підтримки стосунків	Образ-персонаж: приватна особистість середнього віку. Образ-оформлення: атмосфера домівки чи відпочинку, зручне (інколи домашнє) вбрання, елементи спокою. Образ-дія: дружнє або романтичне спілкування, спостереження за світом, осмислення сутності речей

Критерій: утворення цільових груп – **професія** (об'єкт рекламування – твердий сир)

<i>Тип професії</i>	<i>Процеси, через які інтерпретується оточення, орієнтири розуміння життєдіяльності людини [6, с.175-196]</i>	<i>Комунікативна ідея в рекламі, рекламна концепція</i>	<i>Знаково-символічний код в рекламі (типологічні моделі)</i>
Людина – людина	відносини між людьми і групами; світогляд і поведінка людей, образ їх життя та форми активності, упорядкування та управління життям людей й соціуму	Об'єкт рекламування (сир) як додатковий засіб побудови відносин	Людина, її помешкання та оточення
Людина - знакова система	вивчення навколишніх процесів, фіксація та упорядкування їх у цифрах, кресленнях, схемах	Об'єкт рекламування (сир) – невід'ємна складова раціонального харчування	Діаграми, скорочені позначення, схеми. Розкриття динаміки споживання продукту протягом дня діаграмою
Людина - техніка	виробництво енергії, створення споруд, предметів штучного середовища, його удосконалення технічними пристроями та мініатюризація обладнання	Об'єкт рекламування (сир) в імітації предметів, створених людиною	техніка, споруди, будівлі, транспорт, засоби зв'язку
Людина - образ	втілення ідеї або певного настрою у конкретному цілісному образі, інновації, перетворення, відчуття створеної краси	Об'єкт рекламування – не лише предмет, що виконує свої функції, але й джерело естетичної насолоди	художні стилі, гармонія колориту, сценічна мова, виконавча концепція, музичне оформлення

Критерій: утворення цільових груп – **психотип** (об'єкт рекламування – автомобіль).

<i>Соціальний психотип людини</i>	<i>Домінуючі цінності та пріоритети в групі [7]</i>	<i>Комунікативна ідея в рекламі, рекламна концепція</i>	<i>Знаково-символічний код в рекламі (типологічні моделі)</i>
Обивателі	Добробут сім'ї, перевага проведення	Об'єкт рекламування –	Образ-персонаж: особистість у приватному житті.

	часу з близькими, економічна стратегія покупок	(автомобіль) складова домашнього добробуту, засіб досягнення мети домашнього затишку	Образ-оформлення: домашній осередок, побутовий вигляд, вільний стиль одягу. Образ-дія: проведення вільного часу з родиною, турбота
Інтелігенти	Творчість, самореалізація, проведення часу у культурних осередках, економічна стратегія покупок	Об'єкт рекламування як носій вишуканості, краси, естетики, складова культурного надбання	Образ-персонаж: креативна особистість, учасник культурного розвитку суспільства. Образ-оформлення: музей, історичні частини міст тощо, гармонійний колорит, елементи матеріальних культурних цінностей. Образ-дія: відвідування культурних заходів, їх обговорення, процес створення артефактів
Кар'єристи	Соціальний успіх, кар'єрне зростання, соціальне визнання	Об'єкт рекламування як засіб досягнення кар'єрного росту та соціального статусу	Образ-персонаж: професіонал або той, хто може досягти високого фахового рівня. Образ-оформлення: інтер'єр офісу, діловий імідж, елементи статусного демонстративного споживання, коштовні матеріальні цінності. Образ-дія: проведення ділових зустрічей у ресторанах, відвідування бізнес-семінарів, виконання професійних обов'язків
Гедоністи	Задоволення від життя, спонтанність, миттєвість прийняття рішень, егоїзм	Об'єкт реклами – (автомобіль) складова веселого способу життя, активності, розваг	Образ-персонаж: щаслива, задоволена життям людина, у якій відсутні повсякденні проблеми. Образ-оформлення: місця дозвілля, яскравість кольорів, динамічні ракурси, веселі емоції. Образ-дія: проведення вечірок, молодіжних концертів, масових розважальних заходів під час дозвілля, активність, екстрим
Незалежні творчі особистості	Гармонія між внутрішнім відчуттям й потребами та соціальними вимогами	Об'єкт реклами – складова процесу самоствердження, винайдення власних відповідей на смислові життєві питання	Образ-персонаж: представник різних соціальних груп з акцентуацією власної позиції, думки. Образ-оформлення: стриманий осередок, контраст між соціально-сприйнятими нормами та індивідуальним виявленням. Образ-дія: контрастні ситуації між соціально-сприйнятим, відвідування інтелектуальних осередків, природи, місць духовного збагачення та саморозвитку
Наслідувачі	Потреба у підтримці оточення, соціальній повазі, орієнтація на покупки, що викликають схвалення у оточення, постійне спілкування з людьми	Об'єкт реклами презентується відомою у суспільстві особистістю, яка користується ним у повсякденності	Об'єкт – персонаж: відома постать. Образ-оформлення: атмосфера, де функціонує відома постать. Образ-дія: застосування об'єкта реклами у діях, притаманних способу життя відомої особи

Результатом складної системи репрезентаційних візуальних образів є ускладнення символічної реальності, яка оточує людину. У подальшому можна передбачати інтенсифікацію неоднозначності інтерпретацій складових елементів соціальної реальності представниками різних соціальних груп. З одного боку, це ускладнює соціальне порозуміння та індивідуалізує кожного індивіда у власній картині світу. З іншого – така тенденція сприяє внутрішній якісній диференціації суспільства, яке у своїй різномірності може знайти стабільність та внутрішню активність, здатну подолати соціальну ентропію [8, с. 412].

Таким чином, візуальні образи та смисли, що варіативно моделюються в рекламній продукції, сприяють урізноманітненню уявлень та способів життя людей, несуть ідею багатогранності реальності, її інтерпретацій та репрезентацій.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Ким И. Модели репрезентации и проблема социальных симулякров / Игорь Ким // Известия Уральского государственного университета. – 2007. – № 48. – С. 30-34. 2. Радионова С. А. Репрезентация // Новейший философский словарь. – Минск : Книжный дом, 2003. – С. 826. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gumer.info>. 3. Андреева Е. Постмодернизм: искусство второй половины XX – начала XXI века / Елена Андреева. – СПб. : Азбука-классика, 2007. – 488 с. 4. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляции / Жан Бодрийяр. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://lit.lib.ru/k/kachalow_a/simulacres_et_simulation.shtml. 5. Шиманов Д. Возрастные особенности целевой аудитории как потенциальных потребителей / Дмитрий Шиманов [Электронный ресурс] – Режим доступа: [www://marconsult.ru](http://www.marconsult.ru). 6. Климов Е. Образ мира в разнотипных профессиях / Евгений Климов. – М. : Изд-во МГУ, 1995. – 224 с. 7. Психотипы потребителей и позиционирование бренда. – [Электронный ресурс] / Е.И.Громова, М.В.Герасимова. – Режим доступа: <http://www.createbrand.ru/biblio/branding/psychotype.html>. 8. Удріс Н. Образ як механізм соціальних трансформацій / Наталя Удріс // Вісник Одеського національного університету: зб. наук. пр. – Том 16. Вип. 10. Сер. «Соціологія та політичні науки». – Одеса, 2011. – С. 404-412.

СЛАБОСТИ РЫНКА КАК СОЦИАЛЬНАЯ И УПРАВЛЕНЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Хижняк Лариса Михайловна – доктор социологических наук, профессор кафедры прикладной социологии и социальных коммуникаций Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье рассматривается взаимосвязь рынка и общества, подчеркивается, что научный анализ этой взаимосвязи является перспективным направлением научных исследований в области экономической социологии. Социология рынка переживает сегодня своеобразный прорыв. Автор в эволюции изменения отношения к рынку предлагает выделять три стадии: преклонение перед рынком, защита от рынка, приручение рынка. Вместе с тем технологизация знания о современном рынке обуславливает необходимость теоретического осмысления не только возможностей, но и ограниченный рынка. Анализ слабостей рынка предполагает учет эволюции подходов к рынку и его социальной роли. Выявленные слабости рынка могут обществом успешно нейтрализоваться при условии, что они воспринимаются как социальная и управленческая проблемы.

Ключевые слова: рынок, слабости рынка, социология рынка, управление.

У статті розглядається взаємозв'язок ринку та суспільства, підкреслюється, що науковий аналіз цього взаємозв'язку є перспективним напрямком наукових досліджень в галузі економічної соціології. Соціологія ринку переживає сьогодні своєрідний прорив. Автор в еволюції зміни ставлення до ринку пропонує виділяти три стадії: схиляння перед ринком, захист від ринку, приручення ринку. Разом з тим технологізація знання про сучасний ринок обумовлює необхідність теоретичного осмислення не тільки можливостей, але і обмежень ринку. Аналіз слабкостей ринку передбачає врахування еволюції підходів до ринку і його соціальної ролі. Виявлені слабкості ринку можуть суспільством успішно нейтралізуватися за умови, що вони сприймаються як соціальна й управлінська проблеми.

Ключові слова: ринок, слабкості ринку, соціологія ринку, управління.

The article examines the relationship of the market and society, it is emphasized that the scientific analysis of this relationship is up-to-day direction of research in the field of economic sociology. Sociology of the market is experiencing some kind of breakthrough. The author propose to identify three stages in the evolution of changing of attitude to the market: worship market, the protection from the market, the domestication of the market. However, technologization knowledge about modern markets necessitates theoretical understanding of not only the opportunities but also the limitations of the market. The analysis of the weaknesses of the market involves taking account of the evolution of approaches to the market and its social role. Identified weaknesses of the market society can successfully neutralize, provided that they are perceived as social and governance issue.

Keywords: market, market weakness, the sociology of market, management.

Связь рынка и общества остается одной из ключевых проблем современного развития. Знаменитая метафора А. Смита о «невидимой руке рынка» актуальна и в наши дни, исследователи отмечают ее присутствие в различных областях современного научного знания, связанного с экономикой [1]. А. Вебер в истории социологии выделяет два подхода к исследованию рынка: социетальный (основан на представлении о реальности общества как системного целого, где экономические отношения «встроены» в социальные: К. Маркс, М. Вебер) и экономистский (рыночные отношения – универсальный принцип самоорганизации общества, трактовка общества как Большого Рынка, в котором действует экономический человек, во всем руководствуясь соображениями утилитарной рациональности) [2]. Сегодня общепризнана определяющая роль социокультурного контекста рынка: «Законы рынка в принципе везде одинаковы, но действуют по-разному – в зависимости от социального контекста, от исторически сложившихся культурных, религиозных традиций данного общества. Рынок нельзя понять без общества, в котором он функционирует, без соотнесения его с социокультурной средой этого общества» [2, с. 30].

Исследуя модели «экономического» и «социологического» человека, ученые пришли к выводу о необходимости синтетической модели, объясняющей экономическое поведение личности в условиях рынка, функционирующего в контексте определенной социокультурной и национально-государственной системы, а также глобальной экономики.

По мнению ряда социологов, с 90-х годов XX ст. начался ренесанс различных экономико-социологических направлений, среди которых особое развитие получила социология рынка. Социология рынка как часть экономической социологии определяет экономику как совокупность рыночных и нерыночных форм хозяйствования, структур и институтов. Сформировались такие направления экономико-социологических исследований рынка, как изучение производственных рынков (Х. Уайт); рынка труда (М. Грановеттер, А. Каллеберг, А. Соренсен); фондовых и фьючерсных рынков (М. Аболафия, У. Бейкер), рынка страхования жизни (В. Зелизер), рекламного рынка (У. Бейкер), рынка биотехнологий (У. Пауэлл); изучение международных рынков (Г. Джерефи, А. Мартинелли, Н. Флигстин), компаративные исследования рынков в разных странах (Н. Биггарт, Р. Дор) и др. Экономико-социологические исследования рынка концентрируются вокруг изучения таких вопросов [3]. Как институты рынка влияют на общество? Влияет ли общество на характер рыночных отношений? Кто доминирует в системе отношений «рынок – общество»? С чем связано становление рыночного общества и какова роль рынка в производстве особого типа культуры, для которого характерны особый тип рациональности, акцент на необходимость формирования «рыночных» качеств в процессе социализации рациональных индивидов? В чем проявляются слабости рынка и как их преодолевать?

Целью статьи является осмысление слабостей рынка как социальной и управленческой проблемы, эволюции отношения к рыночной форме хозяйствования.

Отметим, что идентификация слабостей рынка затрудняется в силу того, что «универсальная категория рынка не является предметом однозначной интерпретации. Она раскрывается (прямо или косвенно) в рамках различных концептуальных построений, выделяющих лишь отдельные аспекты рыночного порядка и выносящих за скобки его многие существенные стороны, без которых определение рынка оказывается неполным» [4, с. 13]. В данной статье мы опираемся на определение рынка, сформулированное В. Радаевым, который, критически проанализировав современные экономико-социологические концепции рынка, дефинирует его «как систему регулярного, преимущественно денежного, взаимовыгодного, добровольного и состязательного обмена благами, в которой действия его участников регулируются (помимо цен) их структурными связями, институциональными формами, властными иерархиями и культурными конструкциями» [5, с. 60]. С нашей точки зрения, требует своего уточнения понятие «слабости рынка», поскольку в научной литературе существует множество его аналогов, например, таких как «несовершенство рынка», «дефекты рынка», «ограничения рынка».

Слабости рынка определяются как «неспособность рыночных механизмов решать некоторые экономические задачи вообще или наилучшим образом» [6]. Поскольку рынок регулирует многие социальные обмены, а не только экономический, и рассматривается как общенаучная категория, его слабости проявляются как в экономической, так и в неэкономической сферах, а также на их пересечении. Поэтому слабости рынка мы определяем как неспособность рыночных механизмов решать те социальные и экономические задачи, которые непосредственно не связаны с получением прибыли (устойчивого социально-экономического развития, достижения социальной справедливости, повышения качества жизни индивидов и групп, не имеющих сильных рыночных позиций). Чтобы преодолевать эти слабости (несовершенства, дефекты, ограничения) рынка и смягчать последствия порождаемых этими слабостями ошибок, проблема рынка должна стать социальной и управленческой.

Слабости современного рынка многообразны и многофакторны. Во многом это объясняется особенностями самого рынка, который вмонтирован в ткань социальных отношений глубже, чем в предыдущие периоды развития общества. А. Вебер отмечает: «Сегодня рынок уже не тот, каким он был во времена А. Смита. Это мировой рынок, где доминируют крупные промышленные, торговые, банковские, медийные корпорации. Это сложные иерархические структуры, носители экономической власти, а тем самым и политического влияния. Рынок способствует распространению потребительской психологии, ориентированной на присвоение, обладание материальными и иными благами» [2, с. 23]. В этих условиях граница между рыночными и нерыночными отношениями едва уловима. Распространение психологии экономизма составляет угрозу формирования «рыночного общества» (а не только развития рыночной экономики), т. е. подчинения социальных отношений экономическим. Чаще всего исследователи обращают внимание на такие слабости рынка: возможность монополизации; трудности создания

общественных благ на коммерческой основе; возникновение внешних эффектов или внешних затрат; социально неприемлемая дифференциация в уровнях доходов граждан [6]. Одно из негативных проявлений «рыночного общества», которое вошло в культуру, ментальность людей, – углубление социальной сегрегации. Трудно не согласиться с утверждением о том, что «...мы сейчас уже вполне можем говорить о социальной сегрегации. Образуются два общества, так называемые «верх» и «низ», и между ними нет коммуникации. Это самое страшное. Глобализация по всему миру сопровождается социальной сегрегацией, о чем писали Кастельс и другие. Ульрих Бек говорит, что ныне богатые и бедные сидят за разными столами и говорить им уже не о чем» [7, с. 17].

Считается, что механизмы рынка начинают работать с ошибками при несоблюдении ряда условий, приводящих к таким явлениям, как монополизация рынков; несовершенная конкуренция, информационное неравенство в плане доступа к рыночной информации; протекционизм и иные формы государственного вмешательства в экономическую деятельность по политическим, религиозным и иным мотивам; неравенство в лоббировании экономических интересов различных субъектов и т.д. Слабости рынка проявляются в следующем:

- рынок ведет к господству экономически сильных и ликвидации конкуренции;
- рынок удовлетворяет только такие потребности, которые выражаются в платежеспособном спросе. Он справедлив лишь в зависимости от результатов создаваемого им распределения доходов;
- рынок уходит от предоставления услуг в области социальной инфраструктуры (школы, дороги, больницы) и не удовлетворяет основные общественные потребности населения;
- рынок сам по себе не гарантирует ни полной занятости, ни стабильности денежного обращения, ни охраны окружающей среды;
- рынок не соответствует потребностям и императивам будущего. Он ориентирован на достижение краткосрочных, в лучшем случае – среднесрочных целей (текущий спрос, прибыль), на эффективность, измеряемую рентабельностью (в этом его незаменимая экономическая роль).
- рынок бездеятелен в отношении таких долгосрочных целей общества, как общественная безопасность, социальная стабильность, здоровье нации, сохранение окружающей среды, сбережение природных ресурсов;
- рыночный механизм сам по себе не обеспечивает равный старт на рынке труда и в предпринимательской деятельности; не допускает дискриминацию по признакам пола, расы, места проживания, религиозных верований и т. д.
- в условиях интеллектуализации экономической деятельности на рынке труда востребован интеллект работника, однако рынок его не наращивает, это функция других институтов (прежде всего образования).

Социальные и экологические издержки хозяйственной деятельности часто воспринимаются как «побочные эффекты», которыми можно пренебречь, т. е. перенести их на общество, которое вынуждено искать управленческие механизмы преодоления негативных последствий слабостей рынка ради обеспечения устойчивого развития. Самостоятельный аспект проблемы – роль государства в преодолении негативных социальных последствий слабостей рынка. На разных этапах развития рынка (рынок свободной конкуренции и регулируемый рынок) государство занимало по отношению к проблеме рынка различную позицию – от невмешательства в действие рыночных сил до активного регулирования рыночными процессами. Сегодня «изменения регулирующей роли государства заключаются не в его «уменьшении», а в «улучшении»: повышение эффективности его административной, бюрократической и правовой функций. Условие успеха модели «государства развития» состоит не в дерегулировании, а в эффективном регулировании экономики, т. е. в создании выгодных правил игры. Важно не просто расширение определенных экономических прав, но повышение их эффективности, что невозможно вне рамок эффективного демократического государства с усиленной подотчетностью бюрократии в условиях истинного верховенства. ... Существует острая необходимость в создании рационального государства, способного как генерировать эффективные институты, так и заставлять игроков действовать в рамках вновь созданных прозрачных и публичных правил игры. При этом безальтернативна поддержка горизонтальных социально-экономических связей, обязательных для сохранения и расширения конкурентного поля и достижения целей развития. Вместо акцентов на разгосударствлении и дерегулировании либо национализации и усилении вмешательства государства в рыночные процессы

следует говорить о совмещении процессов либерализации и регулирования, способных обеспечить достижение целей развития» [8, с. 76, 77].

На постсоветском пространстве исследователи выделяют три возможных варианта государственного капитализма: государственно-бюрократический, олигархический, демократический [9]. Каждый из этих вариантов может реализоваться через особые управленческие практики, опирающиеся на авторитарные либо демократические принципы.

Анализ слабостей рынка предполагает учет эволюции подходов к рынку и его социальной роли. Мы выделяем три стадии в эволюции отношения к рынку.

Первая стадия – *преклонение перед рынком*. Идеологом свободного, саморегулирующегося рынка, защищенного от внешнего вмешательства и гарантирующего свободу личности, является Фридрих фон Хайек. Дорогу к рабству, по его мнению, прокладывают любые попытки сознательного руководства экономической деятельностью (планирования), невзирая на причины и мотивы, какими руководствуются те, кто ограничивает действие свободных рыночных сил.

Вторая стадия – *защита от рынка*. Этот этап в интерпретации роли рынка наиболее глубоко и последовательно описал К. Полян, идеи которого широко обсуждаются исследователями [2; 10]. Он исходил из того, что развитие рыночной экономики привело к превращению в товары объектов, которые ранее товарами не являлись (земля, труд, деньги/капитал). Это стало основой формирования так называемого «рыночного общества», хотя ключевые хозяйственные ресурсы – земля, труд и деньги – не могут превратиться в товар, ведь по своей природе они противятся товаризации, даже когда вовлекаются в рыночный оборот. В итоге денежные, земельные и трудовые отношения начинают развиваться при регулирующем вмешательстве государства. Таким образом, государство через законодательную, административную, управленческую деятельность выполняет заказ общества – защищает его от рынка, его слабостей, которые деформируют социальные отношения и институты. Свобода личности, по мнению ученого, начинается там и тогда, где и когда происходит освобождение как от жесткого подчинения государству, так и от подчинения рынку. Джон М. Кейнс для защиты капитализма от него самого предложил отказаться от теорий саморегулирующегося рынка, рыночного равновесия и совершенной конкуренции в пользу теории регулируемого капитализма. Эта стадия эволюции отношения к рынку привела к тому, что «общепризнанной практикой стала политика увеличения государственных расходов, в особенности на социальные программы, установление минимума заработной платы, индикативное ограничение цен, повышение ставок подоходного налога в целях умеренного перераспределения доходов и сокращения крайностей богатства и бедности, т. е. все то, что получило название «государства благосостояния» (welfare state)» [2, с. 25].

Третья стадия – *приручение рынка*. Фундаментальное основание современного кризиса капитализма, согласно Ю. Хабермасу, – противоречие между динамикой капиталистического роста и требованиями большей степени политического участия, социальной справедливости и равенства, выдвигаемыми гражданами капиталистических обществ [11]. Ю. Хабермас призывает «приручить капитализм», однако без приручения рынка это сделать проблематично. Именно на этой стадии слабости рынка становятся не только социальной, но и управленческой проблемой, поскольку регулирование рыночных сил предполагает использование институциональных механизмов, реализуемых через управленческие практики, принятие соответствующих социально значимых управленческих решений. Поскольку слабости рынка становятся управленческой проблемой, это требует знания объекта управления, т. е. рынка, и теоретического обоснования принимаемых решений на всех уровнях управленческой иерархии и во всех организационно-управленческих системах. Опираясь на теорию устойчивого развития, некоторые авторы предлагают использовать комплексный подход ISIS (Indicators, Systems, Innovation, Strategy – индикаторы, системы, инновации, стратегия), доказавший свою применимость в самых разных ситуациях [12]. Приручая рынок, государство активизирует свое участие в регулировании (управлении) социально-экономическим развитием. Эксперты считают, что в этой ситуации правительствам надо уделять больше внимания долгосрочным целям, а не изменчивым опросам общественного мнения [13]. Однако следует отметить, что именно опросы общественного мнения позволяют оценить, насколько чувствительно общество к слабостям рынка и воспринимает их как социальную проблему.

Два равнозначные, параллельно функционирующие в истории институциональные комплексы (по Карлу Полян): рыночные (обменные) экономики и редиistribuтивные экономики. Они не имеют характера стадийности, сосуществуют во времени и пространстве. Базовые институты рыночных

экономических систем (институт частной собственности, институт конкуренции, институт обменов, институт найма труда, институт прибыли) эффективно функционируют при наличии экономических и социальных регуляторов. Координирующую роль государства при этом трудно переоценить. В то же время исследователи отмечают, что «роль государства в выстраивании рыночных процессов оставалась значительной на протяжении всего периода развития рынка при изменениях направленности и степени участия государства в формировании рыночной среды. Наиболее отчетливо доминирование государства в этом контексте проявилось в середине XX в., в течение пяти десятилетий от Великой депрессии до долгового кризиса 1980-х гг., характеризующихся как период «девелопментализма» [8, с. 68]. Вмешательство государства в рыночные отношения базируется на признании того, что, во-первых, прямая собственность и контроль промышленного производства вторичны по сравнению с процессом создания экономической инфраструктуры посредством образования, обучения и исследований; во-вторых, государство выполняет ключевые функции в обеспечении взаимоотношений труда и менеджмента; в-третьих, государство берет на себя ведущую роль в создании конкурентных преимуществ для отечественного бизнеса [8, с. 69]. Поскольку рынок не гарантирует право на труд, государству приходится регулировать рынок труда, принимать меры по сокращению безработицы и преодолению ее негативных социально-экономических последствий.

В экономико-социологической мысли сегодня происходит, с одной стороны, переход от теории факторов роста к теории устойчивого человеческого развития, с другой – пересмотр роли экономики в человеческом благосостоянии (признание важности таких социальных и экологических факторов благосостояния, как образование, здоровье, безопасная окружающая среда). Устойчивое развитие и комплексное благосостояние человека рынок сам по себе обеспечить не может. Здесь проявляется его функциональная слабость, что требует управленческих решений по его «приручению» в интересах решения социальных задач. Преодоление слабостей рынка предполагает реализацию государственной политики, в частности принятие управленческих решений, направленных на достижение баланса экономических и социальных целей, что возможно при наличии демократических механизмов управления социально-экономическим развитием и информационной поддержки принимаемых решений (в т. ч. в виде социального мониторинга развития общества и рынка).

Таким образом, попытки отделить бизнес, функционирующий по законам рынка, и общество, стремящееся к тому, чтобы не стать «рыночным», будут иметь успех только в том случае, если слабости рынка будут поддаваться социальному управлению, в т. ч. благодаря активизации государственных институтов, реализующих цели устойчивого социального развития.

ЛИТЕРАТУРА: 1. «Невидимая рука» рынка / пер. с англ. Автономова Ю. В. и др.; науч. ред. Н. А. Макашева. – М. : ГУ-ВШЭ, 2009. – 401 с. 2. Вебер А. Б. Рынок и общество: Стихийное развитие или развитие, направляемое общественным предвидением? / А. Б. Вебер // Свободная мысль. – 2013. – № 3. – С. 21-32. 3. Вебер А. Б. Рынок и общество: Экономическое и социальное в общественных процессах. – М. : Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2012. – 464 с. 4. Верховин В. И. Посредническое поведение: Научное издание / Под ред. В. И. Зубкова / В. И. Верховин, А. В. Верховин. – М. : Изд-во РУДН, 2005. – 111 с. 5. Анализ рынков в современной экономической социологии: пер. с англ.; отв. ред. В. В. Радаев. – М. : Изд. дом ГУ ВШЭ, 2007. – 423 с. 6. Остапенко Ю. М. Несовершенства рынка и их последствия / Ю. М. Остапенко // http://www.elitarium.ru/2011/03/25/nesovershenstva_rynka_posledstvija.html. 7. Сравнительный анализ структурных сдвигов в посткоммунистическом мире: социальная справедливость, равенство шансов, социальная солидарность (материалы круглого стола) // Мир России. – 2011. – Т. 20. – № 4. – С. 3–23. 8. Кармишин И. С. Взаимоотношения государства и рынка в современном мире / И. С. Кармишин // Общественные науки и современность. – 2011. – № 1. – С. 67-77. 9. Государство и общество в период непопулярных реформ и модернизации: межстрановый анализ (материалы круглого стола) // Мир России. – 2006. – Т. 15. – № 4. – С. 82–93. 10. Веселов Ю. Классики экономической социологии: Карл Полян / Ю. Веселов // Социологические исследования. – 1999. – № 1. – С. 111-115. 11. Хабермас Ю. Проблема легитимации позднего капитализма / Ю. Хабермас. – М. : Изд-во «Праксис», 2010. – 264 с. 12. Как устойчивое развитие может изменить мир / Аткиссон А.; пер. с англ. Егорова В. Н.; под ред. Тарасовой Н. П. – М. : БИНОМ. Лаборатория знаний, 2012. – 455 с. 13. Малган Д. Искусство государственной стратегии : мобилизация власти и знания во имя всеобщего блага / Малган, Джефф ; пер. в англ. Ю. Каптуревского. – М. : Ин-т Гайдара, 2011. – 469 с.

УДК 316.004.738.5

ОНЛАЙН-ОПИТУВАННЯ ЯК МЕТОД ЗБОРУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

Лобовікова Олена Олександрівна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

Мінливий соціальний світ спонукає професійне соціологічне співтовариство шукати адекватні дослідницькі стратегії, методи й техніки одержання інформації про процеси, що відбуваються в суспільстві. В статті розглянуто онлайн-опитування як спосіб соціологічних досліджень, який виник в умовах становлення інформаційного суспільства. У статті акцентується увага на деяких методологічних аспектах застосування інтернет-досліджень в соціології. Кіберпростір надає особливі можливості, які можуть служити для виконання певних завдань: отримання і обробка даних; збереження анонімності відповідей або ж вибір конкретного користувача. Розробці наукових підходів і методологічних уявлень про онлайн-опитування сприятиме не тільки теоретичне осмислення змін, які відбуваються в суспільстві, але і застосування нових концепцій на практиці з метою апробації нових методичних прийомів, технік і процедур.

Ключові слова: онлайн-дослідження, методологічні аспекти, соціальні зміни.

Меняющийся социальный мир побуждает профессиональное социологическое сообщество искать адекватные исследовательские стратегии, методы и техники получения информации о процессах, происходящих в обществе. В статье рассмотрены онлайн-опрос как способ социологических исследований, которое возникло в условиях становления информационного общества. В статье акцентируем внимание на некоторых методологических аспектах применения интернет-исследований в социологии. Киберпространство предоставляет особые возможности, которые могут служить для выполнения определенных задач: получение и одновременная обработка данных, сохранение анонимности ответов или выбор конкретного пользователя. Разработке научных подходов и методологических представлений об онлайн-опросе будет способствовать не только теоретическое осмысление изменений, которые происходят в обществе, но и применение новых концепций на практике с целью апробации новых методических приемов, техник и процедур.

Ключевые слова: онлайн-исследования, методологические аспекты, социальные изменения.

The changing social world encourages professional sociological community for adequate research strategies, methods and techniques of obtaining information on the processes taking place in society. The paper presents online survey as new type of sociological research that has emerged during the development of the information society. There is an attempt to draw attention to some of the methodological aspects of the use of internet research in sociology. The development of scientific approaches and methodological concepts of internet research will not only contribute to the theoretical understanding of the changes that are taking place in society, but also gets the application of new concepts in practice in order to test new teaching methods, techniques and procedures. Advantages and disadvantages of online surveys are considered. Online surveys allow a more complete and quality information. Bringing in to the study a large number of diverse participants ensures higher accuracy of statistical conclusions. Internet surveys also have several limitations: lack of representativeness, repeated participation of some of the respondents in one study, a low level of participation of some social groups in online surveys.

Keywords: online research, methodological aspects, social changes.

В умовах становлення інформаційного суспільства емпірична соціологія повинна, переглянувши традиційні методи і підходи, адекватно реагувати на нові методи застосування інтернету. Інтернет створює нову середу інформаційної взаємодії, з'являються нові форми комунікації між дослідником, інтерв'юєром і респондентом. В сучасній соціології актуальним питанням стає ініціювання обговорення особливої методології інтернет-опитування, а також підвищення інтересу професійної аудиторії до нового виду соціологічного дослідження. Щоб забезпечити доступ до інформації з різних джерел, використовується електронна взаємодія з респондентами, застосовуються нові засоби обробки і отримання інформації, подібні глобальним пошуковим системам і електронній пошті. В умовах глобалізації міжнародні корпорації прагнуть поширювати свою продукцію в багатьох країнах світу і в різних економічних зонах, в тому числі Східній Європі і СНД. Тому перспективи проведення соціологічних опитувань людей, які проживають на пострадянському просторі за допомогою інтернет, дуже великі.

Перші спроби застосування інтернету в проведенні соціологічних досліджень здійснили зарубіжні

вчені наприкінці ХХ ст. [1-3]. В США практика активного використання інтернет-опитувань нараховує більше десяти років, та, як свідчить досвід, зв'язок «соціологія - інтернет» не обмежується тільки можливостями розробки, апробації та застосування нових методик. На теренах СНД інтернет-технології в соціологічному дослідженні вивчала російська дослідниця Т. В. Філіппова [4]; проблеми емпіричної соціології в умовах становлення інформаційного суспільства досліджував О. М. Чураков [5]; роботи А. Жичкіної присвячені проблемам методології та практики психологічних досліджень в мережі Інтернет [6]. Українським соціологом Н. В. Коритніковою позначені проблеми онлайн-досліджень в сучасній соціології та проаналізовано особливості застосування методу онлайн-опитування в корпоративних дослідженнях [7]. Праці цих авторів організують нове проблемне поле соціальних досліджень, а феномен онлайн-опитування стає актуальним предметом вивчення соціології.

Незважаючи на те, що виникає необхідність в мережевих методах збору соціологічної інформації, можливостям інтернет-технологій при створенні нового програмного забезпечення для роботи соціологів з емпіричної інформацією та використання онлайн-панелей для проведення Інтернет-опитувань приділяється недостатньо уваги. Отже вельми актуальним стає аналіз онлайн-опитування як нового методу збору соціологічної інформації в сучасному українському суспільстві, що є метою даної статті.

Інноваційна методика інтернет-опитування використовує опосередковане комп'ютером спілкування, що кардинально змінює відносини «соціолог-респондент». За визначенням О. П. Белінської, віртуальну комунікацію в Інтернет характеризують анонімність, дистантність, відсутність маркерів тілесності [8], що безумовно викликає професійний інтерес у соціологів-практиків.

І. Бутенко відмічає, що «увага зарубіжних соціологів концентрується біля використання нових можливостей, наданих комп'ютером, телефонним зв'язком, а також інтернетом» [9, с. 118].¹ Т. В. Філіппова звертає увагу на те, що наприкінці ХХ ст. інтернет та електронна пошта все більше стали використовуватися соціологами для проведення масових опитувань. Інтернет дає соціологам можливість проведення глобальних досліджень за актуальними проблемами. Збирається інформація з різних країн, різних континентів, зі всього світу [4].

Перша серйозна спроба узагальнення методичного досвіду використання онлайн-опитувальних технологій у США була здійснена М. Купером, який запропонував типологію онлайн-опитувань, де виділив дві групи, які об'єднали вісім типів таких опитувань (табл. 1) [11, с. 464-494].

Таблиця 1.

Типологія онлайн-опитувань

Методи, засновані не на ймовірнісній вибірці	Методи, засновані на ймовірнісній вибірці
1. Опитування для інтересу.	4. Опитування відвідувачів сайту, відібраних за принципом випадкової вибірки.
2. Опитування незалежних відвідувачів інф. ресурсу (без реєстрації).	5. Вибірка комплектується зі спеціально створеної бази даних про респондентів.
3. Панелі, утворені з зареєстрованих добровольців.	6. Учасники панелей, створених на основі випадкових вибірок з соціально-професійних груп.
	7. Випадкова вибірка користувачів Інтернету.
	8. Випадкова вибірка з населення.

Б. Докторов вважає, що лише друга група (методи 4-8) може бути віднесена до наукових онлайн-опитувань, а перші три – до так званих SLOP-методів («Self-selected Listener Opinion Poll») [12, с. 15]. Типові опитування за методикою SLOP - це опитування слухачів радіо і телепередач, які додзвонилися до редакції і готові висловити свою думку з обговорюваних в ефірі проблем.

В світовій практиці виділяють три найважливіших тематичних напрямки, які охоплюються онлайн-опитуваннями. Перш за все, це вивчення мережевої поведінки та ставлення користувачів Інтернету до технологічних і соціокультурних аспектів розвитку мережі (оцінка дизайну сайтів, якості провайдерських послуг, перевага сайтів, час, що витрачається на їх перегляд, регулярність і тривалість

¹ Бум онлайн-опитувальників припав на 2006 рік, коли в США, а потім і в інших розвинених країнах світу почали активно створюватися компанії, що спеціалізуються на соціологічних і маркетингових опитуваннях населення. Соціологічними та маркетинговими дослідженнями Інтернет-аудиторії займаються відомі центри: Nielsen/NrtRatings. Media Metrix. Harris Interactive. Angus Reid Group. Forrester Research. Decision Analyst. DiscoverWhy.com. Knowledge Networks та інші [10].

виходів в мережу та ін.). Друга група онлайн-опитувань включає дослідження споживчих установок і поведінки на різних ринках товарів і послуг, вимірювання відношення до нових видів товарів і послуг масового споживання, вивчення споживчих інтересів спеціальних (територіальних, демографічних, соціокультурних та ін.) груп. Третій напрям онлайн-опитувань - вивчення соціальних і політичних установок, електоральних переваг, ставлення до регіональних проблем, міжнародної політики та ін.

Онлайн-дослідження відкривають перспективу нових додатків для методології respondent-driven sampling, RDS - «вибірок, керованих респондентами», які представляють різновид мережевої вибірки, типологічно близької до вибірки, створеної методом «снігової кулі».

Онлайн-опитування мають ряд переваг в порівнянні з традиційними формами:

1. Дозволяють економити основні ресурси: час, гроші, трудові ресурси, а також підвищити якість одержуваних даних.
2. При традиційних соціологічних опитуваннях основною причиною відмови аудиторії відповідати на питання анкети часто стає нездатність людей адекватно сприймати інформацію.
3. Інтернет-технології надають можливість індивідуального зворотного зв'язку безпосередньо після заповнення анкети, що стимулює респондентів до постійної участі в Інтернет-опитуваннях, формують в них позитивний імідж соціологічних досліджень, служать для залучення інших учасників.
4. Інтернет-технології дозволяють легше і швидше проводити пілотаж, а отже – змінювати анкету (питання).
5. Умови заповнення анкети дозволяють респондентів, відповідаючи на запитання по Інтернету, знаходитися в комфортній ситуації, що максимально наближає умови проведення дослідження до польових. Респондент сам обирає час, коли йому ніхто не заважає. Відсутність прямого візуального контакту соціолога з респондентом створює комунікативну ситуацію, яка знижує психологічний дискомфорт і підвищує ширість відповідей респондента.
6. В Інтернет-опитуваннях меншою мірою позначається вплив інтерв'юєра (дослідника) на респондента.
7. Інтернет-опитування дозволяють отримати більш повну і якісну інформацію. Інтернет орієнтує респондента на більш відверті відповіді, що важливо при опитуваннях по «делікатних» проблемах (вживання та розповсюдження наркотиків, СНІД, аборти, використання засобів контролю над народжуваністю, вживання алкоголю, самогубства, сексуальні меншини, зради і т. п.). Вивчення цих проблем вимагає дотримання анонімності респондентів, що не завжди можуть забезпечити опитування традиційними методами.
8. «Відкритість» респондентів: людина не прагне давати соціально-бажані відповіді, що часто спостерігається при безпосередньому опитуванні. При відповідях на відкриті питання по електронній пошті респонденти дають більш докладні і розгорнуті відповіді, ніж при традиційному опитуванні.
9. Вибірка в Інтернеті більш широка в порівнянні з традиційною. Вона дозволяє з більшою впевненістю узагальнювати отримані результати. В Інтернеті простіше і швидше, ніж у звичайних умовах, знайти специфічну групу респондентів (такі маргінальні соціальні групи, як хворі на СНІД, представники сексуальних меншин тощо).
10. Залучення до дослідження великої кількості різноманітних учасників гарантує більш високу точність статистичних висновків [4].

Але Онлайн-опитування мають ряд обмежень: недостатня репрезентативність, неодноразова участь деяких респондентів в одному дослідженні, невисокий рівень участі деяких соціальних груп в інтернет-опитуваннях. Недоліком вибірки дослідження в мережі Інтернет є і те, що в ньому беруть участь добровольці і, отже, вона може бути нерепрезентативною. Низький рівень доступу громадян України до Інтернету (30% в 2010 р., 44,3% в 2012 р.) [13, с. 635], як зазначає О. Петров в книзі «Соціологічні PR-технології в політиці» призводить до того, що «його використання під час опитувань навряд чи можна розглядати в якості наукового, репрезентативного підходу» [14, с. 201].

Зазвичай опитування базуються на двоступеневій вибірці: спочатку комплектується респондентська панель, потім з неї випадковим чином витягується квотна вибірка, яка репрезентує генеральну сукупність за контрольованим дослідниками параметрами. Ця технологія, природно, не поширюється на вивчення спеціальних груп (скажімо, людей, що приймають певний ліки, або членів різних асоціацій і клубів), оскільки в цьому випадку використовується одноступінчата вибірка зі списків членів відповідних структур або вузько спеціалізованої панелі (наприклад, експертна панель). «Охопленими» в онлайн-опитуванні можуть бути не всі соціальні групи, потрібно побудувати механізм рекрутингу таким чином, щоб охопити різні вікові категорії та різні «не-інтернетні» соціальні групи.

Щоб уникнути повторних проходжень тестування одними і тими ж респондентами, застосовується ідентифікація IP-адреси комп'ютера. Для стимулювання участі в інтернет-опитуваннях застосовуються оплата за заповнення анкети чи благодійність. Але в Україні через ряд причин онлайн-опитування застосовуються рідко в порівнянні з використанням в розвинених країнах.

Сучасне програмне забезпечення дозволяє створювати різні форми анкет, наприклад Google Форми - зручний інструмент, за допомогою якого можна збирати різну інформацію. Форму можна підключити до електронної таблиці Google, і тоді відповіді респондентів будуть автоматично зберігатися в ній. Інтерфейс дозволяє вибрати у меню один з наступних типів відповідей на питання: респонденту пропонується вписати коротку відповідь; респондент вписує розгорнуту відповідь; респондент повинен вибрати один варіант відповіді з декількох; респондент може обрати кілька варіантів відповіді; респондент вибирає один варіант з розкритого меню; респондент повинен поставити оцінку, використовуючи цифрову шкалу (наприклад, від 1 до 5); респондент вибирає певні точки в сітці, що складається із стовпців і рядків. Після того як створили форму і розіслали її, можна переглянути отримані відповіді трьома способами: у вигляді зведення відповідей, в окремій таблиці або у вигляді CSV-файлу, де можна дізнатися відсоткове співвідношення різних відповідей у групі респондентів, або зібрані дані в хронологічному порядку [15].

Інтернет - це, перш за все, джерело отримання різномірної інформації та спілкування, в тому числі і професійного. Можна виділити декілька наступних аспектів взаємодії інтернету та соціології: проведення інтернет-досліджень, надання результатів як опитувань, проведених за допомогою традиційних методик, так і онлайн-опитувань. Соціологам, як правило, буває недостатньо інформації, одержуваної тільки традиційними методами збору та обробки інформації; їм потрібні методи інтерактивної і доступної взаємодії з «онлайн»-респондентами. Таким чином, для соціологічних досліджень кіберпростір надає особливі можливості, які можуть служити виконання певних завдань: отримання і одночасна обробка даних; збереження анонімності відповідей або ж вибір конкретного користувача може бути доступним стороннім спостерігачам; кожен користувач може спостерігати за процесом отримання первинних даних, інтерпретацією результатів і висновками в наукових публікаціях або дослідницьких звітах.

Незважаючи на існуючі в даний час обмеження, онлайн-опитування як новий метод соціологічного дослідження приваблює соціологів своєю перспективністю. Розробці принципово нових наукових підходів і методологічних уявлень про інтернет-дослідження сприятиме не тільки теоретичне осмислення змін, які відбуваються в суспільстві, але і застосування нових концепцій на практиці з метою апробації нових методичних прийомів, технік і процедур.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Booth-Kewley S. Impression management, social desirability and computer administration of attitude questionnaires: Does the computer make a difference? / Booth-Kewley S., Edwards J. - E. & Rosenfeld P. // Journal of Applied Psychology. – 1992. – Vol 77(4). – P. 562-566. 2. Lautenschlager G. J. Computer administration of questions: More desirable or more social desirability? / Lautenschlager G. J. & Flaherty V. L. // Journal of Applied Psychology. – 1990. – Vol 75 (3). – P. 10-314. 3. Martin C. Some effects of computerized interviewing on job application responses / Martin C. & Nagao D. H. // Journal of Applied Psychology. – 1989. – Vol 74 (1). – P. 72-80. 4. Филиппова Т. В. Интернет как инструмент социологического исследования / Т. В. Филиппова // Социологические исследования. – 2001. – № 9. – С. 115. 5. Чураков А. Н. «Информационное общество» и эмпирическая социология / А. Н. Чураков // Социологические исследования. – 1998. – № 1. 6. Жичкина А. Методология, теория и практика психологических исследований в сети Интернет. [Электронный ресурс] / А. Жичкина. – Режим доступа: <http://flogiston.df.ru/news/archive/frameset.html>. 7. Корытникова Н. В. Эвристический потенциал метода онлайн-опроса в корпоративных исследованиях / Н. В. Корытникова // Методология, теория та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Випуск 18. – Х. : Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. – 2012. – С. 166-172. 8. Белинская Е. П. Интернет и идентификационные структуры личности [Электронный ресурс] Е. П. Белинская // «elib.org.ua – украинская цифровая библиотека» - веб-сайт. – Режим доступа: http://elib.org.ua/psychology/ua_show_archives.php?subaction=showfull&id=1106582602&archive=1129709116&start_from=&ucat=15 9. Бутенко И. Использование новых технологий при опросах / И. Бутенко // Социс, 2000. – №10. – С. 118-124. 10. Чугунов А. В. Опыт проведения массовых онлайн-опросов (на примере США) [Электронный ресурс] / А. В. Чугунов. – Режим доступа: <http://club.fom.ru/entry.html?entry=1851>. 11. Couper Mick P. Web Surveys / Mick P. Couper // Rev. of Issues and Approaches Public Opinion Quarterly. 2000. – Vol. 64. – P. 464-494. 12. Докторов Б. Из XVII столетия в наступивший век: к становлению пост-гэллоповских опросных технологий [Электронный ресурс] / Докторов Б. // Телескоп: наблюдения за повседневной жизнью петербуржцев, 2003. – № 2. – С. 9-17. – Режим доступа: http://pseudology.org/GaUup/Doktorov_XVII.htm. 13. Українське суспільство 1992-2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг / [За ред. В. Ворони, М. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2012. 14. Петров О. В. Социологические PR-технологии в политике / О. В. Петров. – Киев, 2007. – 288 с. 15. Как создать форму [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://support.google.com/drive/bin/answer.py?hl=ru&answer=2839737>.

УДК 316.472.4:004.738.5

ДОВЕРИЕ ONLINE И ДОВЕРИЕ OFFLINE: РАЗЛИЧИЯ МЕХАНИЗМОВ ФОРМИРОВАНИЯ

Акмурзин Андрей Яковлевич – аспирант кафедры методов социологических исследований Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

Статья посвящена анализу особенностей проявления феномена доверия в сети Интернет, а также механизмам его формирования на межличностном и общественном уровнях. Автор сосредотачивает свое внимание на уникальном способе структурирования социальных взаимодействий, характерном для онлайн социальных сетей в сравнении с классическими оффлайн сетями. Предложена модель формирования доверия в сети Интернет в сравнении с теми же механизмами в реальности, в частности особое внимание было уделено основаниям, на которых доверие формируется, и его темпоральности.

Ключевые слова: доверие, межличностное доверие, общественное доверие, интернет, социальное взаимодействие.

Стаття присвячена аналізу особливостей прояву феномена довіри в мережі Інтернет, а також механізмам його формування на міжособистісному та суспільному рівнях. Автор концентрує увагу на унікальності того способу структурування соціальних взаємодій, який виник завдяки появі онлайн соціальних мереж, та його відмінностям від класичних оффлайн мереж. Запропоновано модель формування довіри в мережі Інтернет порівняно з тими самими механізмами в реальності, підкреслено важливість підґрунтя для формування довіри та його темпоральних характеристик.

Ключові слова: довіра, міжособистісна довіра, суспільна довіра, інтернет, соціальна взаємодія.

The graduate work considers peculiarities of the phenomenon of trust on the Internet, along with the mechanisms of its building on both – interpersonal and societal levels. The author pays specific attention to the unique way of structuring social interactions which are distinctive to the online social nets comparing with the offline ones. Within the limits of the conducted research, there was suggested a model of trust building on the Internet in comparison to the same process in the real life. Specifically, the importance of foundations of trust and its temporal characteristics was underlined.

Keywords: trust, interpersonal trust, societal trust, Internet, social interaction.

С развитием технологий и проникновением Интернета в социум мы получили новое - Сетевое сообщество. Это сообщество со своей культурой и прочими признаками социальных общностей, уникальное по своим характеристикам. К ним относятся: сжатие пространства – то есть вне зависимости от местонахождения человек может получить любую интересующую его информацию, оказаться в любой точке виртуального пространства; смешение реальных культур различных обществ в единую интернет-культуру; феномен «вневременного времени», описанный Мануэлем Кастельсом: «это нечто, порождаемое попытками информационных сетей аннигилировать время. Пространство потоков придает новую форму времени. Вневременное время возникает, когда характеристики сетевого общества порождают систематическую пертурбацию в порядке следования явлений... Устранение очередности создает недифференцированное время, которое равнозначно вечности... Секундные транзакции капитала, гибкое предпринимательство, варьируемое рабочее время жизни, размывание жизненного цикла... суть фундаментальные явления, характерные для сетевого общества»[1, с. 14]. То есть можно утверждать, что меняется характер и способ социального взаимодействия, что в свою очередь актуализирует необходимость изменения существующих представлений о теории, методах и практике социологических исследований.

Доверие возникает как следствие социального взаимодействия, а значит, так же как и взаимодействие, трансформируется. По крайней мере, мы можем утверждать, что основания для его появления, факторы механизма доверия претерпевают изменения.

В качестве объекта данной работы мы рассмотрим механизмы формирования доверия online и offline, а предметом работы выступят различия этих механизмов.

Основная цель данной работы – описать различия в механизмах формирования доверия онлайн и оффлайн.

Эмпирическую базу работы составляют результаты авторского исследования (проведено онлайн групповое интервью), а так же результаты исследования проведенного в ноябре 2012 года совместно со студентами кафедры методов социологических исследований ХНУ им. В.Н. Каразина¹.

В ходе исследования были выявлены следующие факторы, влияющие на взаимодействие респондентов с незнакомцами в социальных сетях:

- наличие общих знакомых;
- общее число людей в друзьях;
- активность страницы, количество бесполезной информации на ней;
- занимается ли человек коммерческой деятельностью с помощью этой страницы;
- изучение данных о пользователе;

Воспроизведем порядок действий, который нам удалось выявить в ситуации, которую мы восстанавливали в нашем исследовании, и проанализируем. Итак, ситуация: незнакомец добавляется к нашим респондентам в друзья в социальной сети.

Сначала идет проверка на наличие общих знакомых, затем внимание обращается на общее количество «друзей», после этого просматривается активность пользователя, и изучаются данные о нем. После всех этих операций принимается решение о том стоит ли добавлять его в друзья. Иногда так же отправляется сообщение, в котором уточняется цель знакомства. Михаил, 23 года:

«Сначала посмотрю есть ли общие знакомые, а потом буду смотреть что за человек, что у него на странице и может быть добавлю, если там что-то интересное»

О чем говорит данная схема? Во-первых, стоит уточнить, что существует ряд вещей, вызывающих негативные эмоции у пользователей сети, к ним можно отнести: спам, рекламу, ботов, неинформативные знакомства и т.д. Николай, 25 лет: *«если, действительно, это чей-то рекламный профиль, то добавлять не буду»*.

Соответственно, каждый раз при добавлении незнакомца в друзья у респондентов возникает риск получить вместо друга один из вышеперечисленных негативных элементов. Таким образом, в рассматриваемой ситуации мы наблюдаем, в первую очередь, работу базового доверия (недоверия), затем, если мы приходим к выводу, что человека можно добавить в друзья начинает формироваться доверие на личностном уровне.

Основная цель базового недоверия – это проверка надежности, определение контрагента как реального собеседника, а не как кого-то, кто добавляется с целью что-либо продать, в широком смысле этого слова. Причина этому – основная цель социальных сетей. Они созданы для общения людей друг с другом, а не для осуществления торговли. Как видим, в данном случае каждый из нас хочет воспользоваться транзитивностью доверия, чтобы экстраполировать его на знакомого нашего знакомого. Однако просто экстраполяция в данном случае не работает, поскольку при риске получения ненужного спама и рекламы базовое недоверие оказывается сильнее любого доверия.

Рассмотрим межличностное доверие при взаимодействии в период обсуждения некоторой проблемы. В данном случае, следует учитывать тот факт, что взаимодействие происходит в достаточно специфической среде – искусственно созданной для решения конкретного вопроса. Вследствие этого каждый из участников, участвующих в дискуссии непосредственно заинтересован в нахождении решения проблемы. Может показаться, что в данном случае доверие ко всем участникам дискуссии должно быть априорным, однако здесь так же включается проверка контрагентов на истинность. Во-первых, это логичность каждого из прозвучавших высказываний и внутренняя их непротиворечивость. Во-вторых, это попытка иерархизации всех участников обсуждения с целью определения наиболее компетентного из них. В данном случае зачастую могут помочь такие количественные показатели как отметки «понравилось» или «не понравилось».

Таким образом, можно говорить о том, что основной стратегией для межличностного доверия в сети Интернет будет стратегия поиска общего с контрагентом. При этом базовое недоверие будет играть роль лакмусовой бумажки, проверяющей скрытые мотивы нашего контрагента.

¹ Авторское исследование проведено методом онлайн группового интервью. Респондентами выступили пользователи рунета и уанета.

Перейдем к механизму формирования общественного доверия в сети Интернет. Данный тип доверия является доверием между человеком и группой – это может быть организация, сайт, интернет-магазин и прочие объединения людей.

Начнем с исследования, проведенного совместно со студентами кафедры методов социологических исследований. Данное исследование было посвящено покупкам в интернет-магазинах и проводилось методом фокусированного группового интервью. В результате этого исследования выяснилось, что респонденты более склонны повторять удачные покупки в одном интернет-магазине, нежели рисковать, покупая что-либо в ранее не известном месте:

«Модератор: Ну хорошо, если говорить о сайте, на котором вы заказываете- у вас есть любимый сайт?»

Марина2: есть

Влад: смотря в какой сфере.

Модератор: ну сай на котором вы обычно все заказываете?»

Катя: ну ЕВАУ – я там обычно все покупаю. Там все есть». (Цитата обсуждения в фокус-группе)

Тем не менее, если обстоятельства так складываются, что на риск идти необходимо – то принимаются все меры для выяснения степени риска. Происходит выяснение репутации интернет-магазина, оценка отзывов о нем. Некоторые интернет-сайты, например ebay.com предлагают пользователю оценивать рейтинг каждого из продавцов, показывающий на самом деле его надежность.

В исследовании, которое мы проводили специально для написания данной работы, мы не касались темы покупок в интернет-магазинах, но обратились к общественному доверию. На этот раз в фокусе нашего внимания было доверие к различным новостям и сайтам. В результате выяснилось, что каждый из респондентов предпочитает знакомиться с новостями на уже известном ему сайте:

«еще на другие сайты зайду, ну на ленту, на корреспондент, ну и другие новостные сайты еще посмотрю, что там пишут» (Михаил, 23 года).

Мы рассматривали случай, в котором респондент обнаруживает некоторую новость на неизвестном ему сайте (он видит его впервые, поэтому доверие еще отсутствует). В этом случае все респонденты предпочли продолжить поиск уже данной конкретной новости на уже известных им ресурсах, с целью подтверждения ее истинности. Татьяна, 24 года:

«Ну, я сначала новость прочитаю – если там все логично написано, то почему не поверить? Потом еще просто посмотрю на других сайтах как там эта новость освещена».

С общественным доверием в первую очередь так же срабатывает базовое недоверие, как некий механизм защиты. Происходит поиск некоторых социальных доказательств тому, что данному источнику информации можно доверять. Таким образом, обозначим механизм формирования доверия в данном случае как стратегию поиска социального доказательства.

Итак, мы рассмотрели механизмы формирования межличностного и общественного доверия в Интернете, но остался один вопрос, на который мы до сих пор не дали ответ: «в чем разница между механизмом формирования доверия в оффлайн реальности и механизмом формирования доверия в интернет-реальности?»

Ранее мы определили, что в оффлайне доверие выступает результатом непосредственного социального взаимодействия с контрагентом и формируется непосредственно в данном взаимодействии.

В случае с доверием в онлайн оно формируется в первую очередь не как результат личного взаимодействия между двумя агентами. В случае если это общественное доверие, то оно формируется на основании взаимодействия, но не с контрагентом, а с некоей третьей стороной, выступающей в роли судьбы. То есть мы можем говорить о том, что формирование доверия в онлайн происходит в первую очередь под действием сети, как системы связей. Если мы рассматриваем межличностное доверие, то оно так же формируется еще до осуществления непосредственного взаимодействия с контрагентом. В этом случае оно формируется за счет недостающей для погашения рисков информации.

Здесь необходимо внимательнее составить схемы, описывающие связь между доверием и социальным взаимодействием. В случае с оффлайном основой доверия является взаимодействие, а далее, уже исходя из сформированного доверия осуществляется дальнейшее взаимодействие:

ПЕРВИЧНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ => ФОРМИРОВАНИЕ ДОВЕРИЯ(НЕДОВЕРИЯ) => ДАЛЬНЕЙШЕЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ

В случае же с онлайн основой первичного взаимодействия является предварительный отбор контрагента на основании сетевых взаимосвязей:

ОТБОР КОНТРАГЕНТА => ПЕРВИЧНОЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ => ФОРМИРОВАНИЕ ДОВЕРИЯ(НЕДОВЕРИЯ) => ДАЛЬНЕЙШЕЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ

Очевидно, данные две схемы имеют принципиальные различия. Во-первых, это то, как формируется доверие – на основании дополнительной информации, взаимодействия с третьей стороной или как результат непосредственного взаимодействия. А во-вторых – когда оно формируется. В случае с оффлайном – оно формируется после взаимодействия, и выступает его результатом, а в случае с интернет-реальностью – является предтечей взаимодействия. Точнее, при помощи сетевого ресурса определяется надежность контрагента(индивида или группы), а затем происходит процесс решения относительно возможности первичного взаимодействия. При этом в каждой конкретной ситуации из сетевого ресурса отбирается информация необходимого рода, то есть в каждой конкретной ситуации на первое место будут выходить свои факторы, определяющие надежность контрагента для первичного взаимодействия. Например, при выборе интернет-магазина это может быть наличие офиса или удобство способа оплаты, а для интернет-библиотеки – возможность бесплатного скачивания литературы и форматы, в которых эта литература хранится.

Итак, в результате исследования механизма формирования доверия мы можем сделать выводы относительно механизмов формирования доверия онлайн и офф-лайн.

Исходя из тех различий, которые мы определили между физической реальностью и сетью Интернет, а точнее исходя из особенностей Интернета: сжатие пространства, сжатие времени, смещение границ, анонимность, смещение причины взаимодействия, различия в доверии на микроуровне так же есть.

При этом доверие на микроуровне отличается не только своими проблемами, но и механизмами формирования. Выявление данных механизмов и было основной целью работы. Проведенное исследование доказало, что существующая теоретическая база подходит для описания доверия в Интернете. А различия между механизмами формирования доверия в Интернете и в оффлайн реальности есть, их как минимум два и они принципиальны.

Во-первых, обычно доверие формируется в результате взаимодействия непосредственно с контрагентом. В случае же с доверием в Интернете, оно формируется за счет дополнительной информации о контрагенте, которую можно обнаружить, не вступая в непосредственное взаимодействие с ним, либо через взаимодействие с другими контрагентами, не имеющими отношения к исходному.

Второе отличие носит уже более глобальный характер и находится на уровне схемы, описывающей связь между доверием и взаимодействием. В оффлайне доверие - это следствие взаимодействия, и в дальнейшем доверие определяет взаимодействие. В случае с онлайн, доверие появляется и проявляется непосредственно перед взаимодействием. То есть взаимодействие является следствием доверия. Безусловно, возникает множество вопросов, в частности, что считать взаимодействием, а что нет? Таким образом, это открывает для нас перспективу для дальнейшего, на этот раз уже теоретического исследования.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / Мануэль Кастельс: пер. с англ. А. Матвеева под ред. В. Харитоновой. — Екатеринбург: У-Фактория (при участии Гуманитарного ун-та). — 2004. — 328 с. 2. Штомпка П. Доверие – основа общества / Петр Штомпка: пер. с пол. Н.В. Морозовой. – М.: Логос, 2012. – 440 с. 3. Штомпка П. В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии / П.Штомпка // Социологические исследования. – 2009. – №8. – С.3-13. 4. Штомпка П. Доверие в эпоху глобализации/ П.Штомпка// Социальная политика и социология. – 2006. – №4. – С.8-15

УДК 316.772.3

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ ЭФФЕКТЫ НОВЫХ МЕДИА: ТРАНСФОРМАЦИЯ СОЦИАЛЬНОСТИ, АКТУАЛИЗАЦИЯ СЕТЕВОЙ СУБЪЕКТНОСТИ И СТАНОВЛЕНИЕ СЕТЕВОЙ КУЛЬТУРЫ

Бердник Екатерина Александровна – аспирант кафедры методов социологических исследований Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье обобщаются социокультурные последствия широкого распространения сетевых коммуникаций на базе новых медиа. Автор анализирует трансформацию модели социальности и появление ее сетевой разновидности, что обусловило развитие специфических коммуникативных предпосылок включения субъектов в социальные отношения и актуализацию сетевой субъектности. Автор также обращается к анализу феномена сетевой культуры, который связан с изменением способа осуществления коммуникативной деятельности социальных субъектов.

Ключевые слова: сетевая субъектность, коммуникативная субъектность, сетевая культура.

У статті узагальнюються соціокультурні наслідки широкого поширення мережевих комунікацій на базі нових медіа. Автор аналізує трансформацію моделі соціальності і появу її мережевого різновиду, що обумовило розвиток специфічних комунікативних передумов включення суб'єктів в соціальні відносини і актуалізацію мережевої суб'єктності. Автор також звертається до аналізу феномену мережевої культури, який пов'язаний із зміною способу здійснення комунікативної діяльності соціальних суб'єктів.

Ключові слова: мережева суб'єктність, комунікативна суб'єктність, мережева культура.

The article summarizes the socio-cultural consequences of widespread network communications based on the new media. The author analyzes the transformation of the mode of sociality and the appearance of its network types, which led to the development of specific communicative preconditions inclusion of subjects in social relations and updating the network subjectivity. The author also refers to the analysis of the phenomenon of network culture that is associated with a change in the method of the communication activities of social actors.

Keywords: network subjectivity, communicative subjectivity, net culture.

Бурное развитие информационных технологий в последние десятилетия XX века и повсеместная компьютеризация обусловили кардинальные изменения коммуникативного ландшафта окружающей реальности. К настоящему времени неотъемлемыми атрибутами нашей жизни стали Интернет, мобильный телефон, виртуальные социальные сети и другие глобальные средства коммуникации, которые сформировали новую коммуникативную среду и получили название «новые медиа». В задачи нашей статьи не входит глубокий анализ специфики новых медиа. Отметим только, что поводом для выделения «новизны» последних послужила их сетевая сущность (см., напр., [1]), которая способствовала появлению новых форматов коммуникации. Теоретики новых медиа Дж. Гилдер, Марк Постер, Шерри Туркл, Брюс Оуэнс, Вин Кросби, Генри Дженкинс, Рассел Ньюмен, Лев Манович и др., отмечая специфичность сетевого принципа организации взаимодействий, целиком и полностью связывают его с техническими новшествами и появлением Интернета. При этом отмечается, что социальные взаимодействия, осуществляемые с помощью автоматизированных коммуникационных сетей и заключенные в рамки сетевых технологических стандартов (т.е. осуществляемые на основе новых медиа), неизбежно подчиняются сетевой логике, способствуя беспрепятственному распространению личностного контента среди неограниченного количества людей без пространственных и временных ограничений, объединяя при этом различные формы медиа-сообщений (текст, видео, звук и т.д.). Такого рода трансформация внутренних коммуникативных порядков по сетевому принципу неизбежно способствовала реформатированию социальных отношений и взаимодействий. При этом логика сетевых коммуникаций существенно активизировала коммуникативное начало любых социальных субъектов, в том числе и институциональных. В результате, сегодня можно констатировать смену ведущего типа коммуникативной

деятельности, что актуализирует необходимость рефлексии по поводу новых закономерностей функционирования социального пространства, вызванных широким распространением сетевой логики коммуницирования. Анализ различных аспектов данной проблемы можно обнаружить в работах М. Кастельса, Б. Веллмана, Д. В. Иванова, Л. В. Нургалеевой, О. Н. Астафьевой, И. И. Докучаева, Е. Э. Дробышевой, В. Н. Щербини и др. [2-10].

Целью данной статьи является обобщение основных социокультурных последствий широкого распространения сетевых способов осуществления коммуникативной деятельности на базе новых медиа. Для осуществления такого рода исследования мы считаем необходимым, в первую очередь, рассмотреть сетевые формы соорганизации социальных субъектов, которые изменяют сложную иерархию вертикальных связей, и, по сути, представляют собой новые, неизвестные ранее, модели социальности. Изменившиеся коммуникативные условия и появление иных средств поддержания социального гомеостаза обуславливают также трансформацию субъектности, определяющим элементом которой становится теперь коммуникативная составляющая. Поэтому далее мы рассмотрим становление коммуникативной субъектности, которая в современных условиях приобретает новые (сетевые) формы. Осмысление обозначенных выше трансформаций ставит перед исследователями вопрос о становлении сетевого типа культуры, который будет проанализирован нами в заключительной части статьи.

Начнем с того, что вопрос о новых формах социальности и интегрирующей/дизинтегрирующей роли новых медиа в обществе является в настоящее время одним из самых дискуссионных среди социологов. С одной стороны, многие исследователи высказывают свои опасения по поводу роста индивидуализма, социальной изоляции, ухода в виртуальную жизнь современных людей и «конца социального». Так Мануэль Кастельс утверждает, что по мере интенсификации информационных потоков и распространения виртуальных сетей значительно уменьшится влияние локального социального контекста. Автор строит свою теорию сетевого общества, опираясь во многом, на концепцию сетевого индивидуализма [2]. Другой исследователь, известный канадский социолог Барри Веллман, изучая эволюцию социальных сообществ, отмечает, что в современном обществе более активно идут процессы постепенного освобождения индивидов от влияния социальных систем (групп, локальных и производственных сообществ). Автор также утверждает, что новая модель социальности в нашем обществе характеризуется сетевым индивидуализмом (см., напр., [3;4]). Похожие тенденции отмечает и социолог Зигмунд Бауман в своей работе «Индивидуализированное сообщество» [11]. В ней автор констатирует «опустение агоры» - места, где граждане обсуждают общественные вопросы, «места встреч, споров и диалога между индивидуальным и общим, частным и общественным» [11, с. 137].

С другой стороны, по мере развития и повсеместного распространения новых медиа становится очевидным, что именно виртуальные просторы Интернета с их социальными сетями, дневниками и блогами являются местом встречи современных сетевых индивидуалистов. Оказалось, что новые медиа, которые предусматривают высокую активность пользователей сети, способствуют самоорганизации в больших масштабах. При этом коммуникативное пространство, возникающее на этой основе, воспринимается индивидами как пространство подлинной свободы, неограниченной ни государством, ни границами, ни расстояниями. В связи с этим, вряд ли можно говорить о «конце социального», речь идет скорее об отмирании некоторых устаревших форм социального и замены их новыми. Иными словами, к концу идет не социальное как таковое, а наше прежнее его понимание. Многие современные исследователи социокультурных эффектов новых медиа указывают на то, что сетевое общество – это не общество изоляции, а «гиперсоциальное» общество, основанное на качественно ином сетевом виде социальности, так называемом коллективизме 2.0.

Следует отметить, что термин «сетевая социальность» был введен в научный оборот Андреасом Виттелем, который заметил нарастающую тенденцию в обществе образовывать сети вместо общностей (комьюнити, сообществ) на основе новых медиа. В своей работе «По направлению к сетевой социальности» [12] автор выделяет ее основные черты. Во-первых, это «индивидуализация», поскольку люди активно создают социальные связи, часто перемещаются, создают «транслокальные» коммуникации, имеют много социальных контактов, для них значимы отношения с другими и у них часто необычные биографии, поскольку они относятся к людям, которые «сделали себя сами». Во-вторых, Виттель отмечает рост краткосрочных и интенсивных отношений, расширение сетей слабых связей индивидов. В-третьих, по мнению автора, ключевой является информация, владение особенной информацией, знаниями или умениями, которые каждый может предложить в быстром процессе обмена и активного производства доверия. Такого рода обмен создает новые формы капитала, которые можно назвать «сетевым капиталом», выходящим за рамки социальных границ. В-четвертых, работа и развлечение ассимилируются: рабочие

места проектируют таким образом, чтобы они напоминали площадки для игр, а места отдыха становятся пригодными для работы. Время игры и работы разделены нечетко, особенно когда «вечеринки» и другие «сетевые мероприятия» трансформируются в процесс перехода друзей в коллег и обратно. В-пятых, сетевая социальность базируется на новых медиа и сетевых технологиях.

Безусловно, говоря сегодня об изменении способа соорганизации индивидов в социуме и становлении новой социальности, необходимо отметить, что последняя базируется на качественно иных основаниях, нежели известные ранее ее типы, анализируемые в рамках дихотомии «коллективизм - индивидуализм». Сетевая социальность относительна, т.к. в ее основе лежит не интеграция всех индивидов, а отбор тех, кто идентифицируется как «свой» на фоне «остальных». Мы считаем, что онтология социального бытия, пронизанного новыми медиа, строится на основе различий, а не единства. В результате, такого рода социальность способствует постоянному развитию индивида, преобразованию себя, расширению собственных границ. Поощряется плюрализация индивидуальных позиций и стилей жизни. Новый вид социальности рассматривается теперь сквозь призму коммуникации и коммуникативной общности, основанной на уникальности личностных убеждений и взглядов.

Трансформация модели социальности, вызванная широким распространением сетевых медиа, ведет к формированию специфических коммуникативных предпосылок включения индивида в социальные отношения, а также появлению альтернативных механизмов социализации и определения идентичности. Изменившиеся коммуникативные условия выдвигают новые требования: постоянное развитие индивида, совершенствование им своих коммуникативных навыков и умений, расширение собственных границ, плюрализация индивидуальных позиций и стилей жизни. В этом контексте на первый план выходит проблема формирования социальной субъектности, в становлении которой коммуникативные процессы и коммуникативная деятельность всегда играли ключевую роль. Именно качественная трансформация, обусловленная интенсификацией коммуникаций, превращает наличие активного коммуникативного начала в детерминанту становления социальной субъектности, которая подразумевает осуществление самостоятельной, целенаправленной, ответственной деятельности, воздействующей на другие социальные субъекты. При этом следует отметить, что в условиях широкого распространения сетевой логики коммуницирования, на основе использования новых технологических средств коммуникации, открываются широкие возможности для популяризации собственных оценочных позиций, распространения информации (в том числе и заведомо ложной) среди больших масс людей, манипуляции общественным мнением которое также претерпевает существенные изменения. На первый план выходят уже не истинность и достоверность того или иного знания, а внутренние ценностные установки и культурно-этические нормы каждого социального субъекта, согласно которым он будет отсеивать, принимать или распространять ту или иную информацию. Поэтому мы считаем, что процессы социализации, поиска идентичности и включения индивида в полноценную социальную жизнь (т.е. становление социальной субъектности), происходящие в условиях информационно-коммуникативной экспансии и повсеместного распространения сетевых медиа, должны выстраиваться на основе формирования **коммуникативной субъектности**, являющейся таким свойством социального субъекта (индивида или группы), которое делает его источником коммуникативной активности, и проявляется в целенаправленной деятельности, направленной на информационный обмен, а также на установление, развитие, поддержание социальных связей и взаимодействий с помощью объективных (внешних) и субъективных (внутренних) средств реализации коммуникативной деятельности. При этом овладение последними подразумевает выработку и/или усвоение ценностно-нормативных механизмов реализации такой деятельности (т.е. внутренних или субъективных средств), а также свободное использование технологических средств ее осуществления (т.е. внешних, объективных средств). По сути, в современных реалиях речь идет о необходимости формирования **сетевой субъектности**, т.к. коммуникативная деятельность, лежащая в основе социального взаимодействия, все чаще осуществляется с помощью сетевых медиа-технологий и на основе новых мотивов и ценностных регуляторов ее осуществления.

Таким образом, онтология современной социальной (социокультурной) жизни выстраивается в изменившихся коммуникативных условиях на основе новых сетевых форм социальности. Полноценное функционирование последних необходимо предполагает становление сетевой субъектности, которая, по сути, является разновидностью коммуникативной в ситуации экспансии сетевых коммуникаций. Другими словами, под сетевой субъектностью мы понимаем такое свойство социального субъекта, которое делает его источником коммуникативной активности, и проявляется в целенаправленной деятельности, направленной на информационный обмен, а также на установление, развитие, поддержание социальных

связей и взаимодействий в условиях сетевого коммуникативного пространства на основе новой ценностно-нормативной матрицы и сетевых медиа-технологий.

Рассмотренные нами выше изменившиеся закономерности функционирования социального пространства, инициированные трансформацией коммуникаций и проникновением сетевой логики в социальные процессы, заставляют многих исследователей говорить о глубоких культурных сдвигах, которые находят свое выражение в становлении сетевой культуры. Как правило, научное осмысление нового феномена происходит от внешнего к внутреннему, т.е. начинается с фиксации в окружающей действительности и перечисления внешних проявлений, отличающих его от других явлений того же ряда. Затем происходит встраивание в общую систему знания, заканчивающееся постижением сущности, внутреннего устройства, причин возникновения и закономерностей развития исследуемого феномена. Именно по этому пути идет процесс научного осмысления феномена сетевой культуры, который находится сегодня на стадии выявления и перечисления основных отличительных характеристик, проявлений, свойств и артефактов этой новой для нас культуры. Так, известный западный теоретик сетевого общества М. Кастельс в своем глобальном исследовании «Информационная эпоха: экономика, общество и культура» [2] анализирует особенности новой культуры и отмечает ее характерные черты: ведущую роль сетевых медиа-технологий, интерактивность субъекта, перемещение процессов символического обмена в виртуальную среду.

Российский исследователь Л. В. Нургалева, вслед за М. Кастельсом, рассматривает сетевую культуру через призму исторического процесса и соотносит ее с новым сетевым способом социального взаимодействия, опыт которого определяет современное бытие как нечто отличное от предыдущих исторических эпох. Исследуя современные трансформации с позиций аксиологического подхода, автор очерчивает основные контуры этики сетевой культуры, определяя последнюю как «бытование ценностей в глобальной электронной среде» [6]. По мнению Л. В. Нургалева, к характерным чертам новой этической системы, сформированной на базе актуального опыта отношений в сетевом обществе, можно отнести следующее: «децентрацию индивида и социума», вследствие которой происходит деактуализация идентичности личности и появляется этика «сетевого индивидуализма»; конструирование доминантных ценностей и интересов в результате изменения пространственно-временных характеристик, безотносительно к прошлому и будущему во вневременном масштабе, а также без ориентации на официальный этический авторитет; сдвиг в область нематериальных ценностей – приоритет обладания материальными благами уступает власти символических форм, совершенствования идеальных сфер и новых образов; повышение роли маргинальных образований и нетрадиционных культур, т.к. последние обладают специфическим потенциалом адаптации и воспроизводства; наличие разнообразных форм представления знания на основе гипертекстовой реальности.

О. Н. Астафьева в статье «Синергетический дискурс современных информационно-коммуникативных процессов» также отмечает трансформацию общесоциальных и индивидуальных ценностных ориентиров, средств и форм общения людей. При этом феномен сетевой культуры отражает особую систему структурных взаимодействий в культуре информационного общества, «складывающуюся стихийно и спонтанно на основе разноуровневых контактов людей – их нелинейных взаимодействий» [7]. При этом характерным для новой культуры является преобладание виртуально-мифологического сознания над знаниями. Автор отмечает также, что обозначенный феномен значительно шире «сетевого коммуникативного пространства», образуемого благодаря компьютерной сети Интернет.

Гипотезу о существовании нового «сетевого» типа культуры высказывает также философ-культуролог И. И. Докучаев [8], который выделяет традиционный, креативный и сетевой типы культуры. При этом субъектом последней, по мнению автора, становится своеобразный синтез общества и личности – социальная сеть. Социальная сеть – это общество, однако оно существенно дифференцировано и состоит не из членов, являющихся носителями социальных ценностей, а из квазиличностей, претендующих на самостоятельность и уникальность собственных ценностных тезаурусов. У социальной сети есть собственные ценности, но они неопределенны и вариативны. Основным артефактом новой культуры И. И. Докучаев называет «глобальный перформанс». Парадоксальным смыслом такого перформанса является «вовлеченная безучастность», которая реализуется посредством вовлеченности человека в публичное и одновременно отстраненное (благодаря его сакрализации, виртуализации и т.п.) действие.

Полностью соглашаясь с перечисленными выше внешними проявлениями, специфическими свойствами и особенностями сетевой культуры, попытаемся выявить специфику данного феномена и осмыслить основные причины его возникновения. При этом мы будем отталкиваться от необходимости определить, в первую очередь, ближайший род исследуемого феномена, а затем выявить его видовое отличие.

Итак, в качестве родового понятия, позволяющего отличить сетевую культуру от другого класса явлений, мы выделяем культуру в ее деятельностном понимании, т.е. как способ деятельности, охватывающий все внебиологически выработанные средства и механизмы деятельности людей. Следовательно, системообразующим признаком любой культуры, фактором ее появления и развития является надбиологическая деятельность людей. В нашем случае генерирующим базисом сетевой культуры, определяющим ее видовое отличие, выступает сетевая коммуникативная деятельность или сетевые коммуникации социальных субъектов. К специфическим свойствам последних можно отнести: электронное опосредование; децентрализованное упорядочивание коммуникационных потоков; пространственно-временная компрессия, многоканальность, расширенные возможностями субъекта в процессах смыслообразования и символического потребления. Таким образом, сетевая культура является подсистемой общей культуры общества, и предстает, в самом общем виде, как способ осуществления коммуникативной деятельности социальных субъектов в условиях интенсификации современного информационного пространства и повсеместного распространения сетевых медиа-технологий. При этом категория «способ деятельности» включает в себя внутренние субъективные средства деятельности (т.е. ценностно-нормативные регуляторы сетевых коммуникаций), внешние объективные средства осуществления деятельности (т.е. сетевые медиа-технологии), а также ее продукты (т.е. результаты сетевых коммуникаций социальных субъектов, выражающиеся в становлении новых видов социальности, сетевой субъектности и др.).

Таким образом, на основании вышеизложенного можно утверждать, что феномен сетевой культуры обусловлен изменением ведущего типа коммуникативной деятельности и, отражает новую ценностно-нормативную матрицу коммуникативной деятельности, которая возникает и реализуется благодаря сетевым медиа-технологиям. При этом ввод понятия «сетевая культура» в тезаурус современной науки связан с необходимостью содержательной характеристики сетевых форм коммуникативной деятельности социальных субъектов и осмысления новых культурных феноменов, возникших на этой основе.

Резюмируя осмысление социокультурных эффектов повсеместного распространения новых медиа, можно констатировать их мощный преобразовательный потенциал в социальных процессах, который инициировал появление сетевого типа социальности, вывел на первый план коммуникативную субъектность индивидов и ее сетевые формы, а также способствовал трансформации ведущего способа осуществления коммуникативной деятельности, появлению сетевой культуры и изменению логики функционирования социума.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Kyslova O. N., Berdnyk E. A. New media as a formation factor for digital sociology : the consequences of the networking in the society and the intellectualization of the communications / Kyslova Olga, Berdnyk Ekateryna // Study of Changing Societies : Study of Changing Societies : Comparative and Interdisciplinary Focus. – 2013. – Vol. 3 (7). – Mode of access: http://www.scsjournal.org/index.php?option=com_content&view=section&layout=blog&id=1&Itemid=8
2. Кастельс М. Информационная эпоха : экономика, общество и культура / М. Кастельс / Пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с. 3. Wellman B. et al. The Social Affordances of the Internet for Networked Individualism [Electronic resource] / Barry Wellman, Anabel Quan-Haase, Jeffrey Boase, Wenhong Chen, Keith Hampton, Isabel Isla de Diaz, Kakuko Miyata // Journal of Computer-Mediated Communication (JCMC). – 2003. – Vol. 8. – № 3. – Mode of access: <http://jcmc.indiana.edu/vol8/issue3/wellman.html> 4. Zhao X., Wellman B., Yu J. Egypt : The first Internet revolt? [Electronic resource] / Xiaolin Zhuo, Barry Wellman, Justine Yu // Peace magazine. 2011. – Vol. 27. – № 3. – P. 6-18. – Mode of access: <http://homes.chass.utoronto.ca/~wellman/publications/egypt/PMag-1107-Egypt-offprint.pdf>
5. Иванов Д. В. Виртуализация общества. Версия 2.0. / Д. В. Иванов. – СПб. : Петербургское Востоковедение, 2002. – 224 с. 6. Нургалева Л. В. Дихотомия статусной и внестатусной культуры в условиях развития сетевого общества [Электронный ресурс] / Лариса Владимировна Нургалева // Открытый междисциплинарный электронный журнал «Гуманитарная информатика». – Режим доступа: <http://huminf.tsu.ru/e-jurnal/magazine/1/nurgalieva.htm>
7. Астафьева О. Н. Синергетический дискурс современных информационно-коммуникативных процессов [Электронный ресурс] / Ольга Николаевна Астафьева // Интегративна антропология. – Одеса: ОДМУ, 2010. – № 2 (16). – Режим доступа: http://www.nbu.gov.ua/portal/chem_biola/2010_2/Antr102_04.pdf 8. Докучаев И. И. Сетевая культура как исторический тип [Электронный ресурс] / Илья Игоревич Докучаев // Ученые записки КнАГТУ. – Режим доступа: <http://www.uzknastu.ru/files/pdf/2012-12-2/27-33.pdf> 9. Дробышева Е. Э. Аксиологический анализ феномена массовой культуры / Елена Эдуардовна Дробышева // Вопросы культурологии. – М. : Панорама, 2010. – № 2. – С. 93-98. 10. Щербина В. Н. Сетевые сообщества в ракурсе социологического анализа: Опыт рефлексии становления «киберкоммуникативного континуума» / В. Н. Щербина. – Запорожье : Просвіта, Бердянський державний педагогічний інститут, 2001. – 228 с. 11. Бауман З. Индивидуализированное общество / З. Бауман ; Пер. под науч. ред. В. Иноземцева. – М. : Логос, 2005. – 390 с. 12. Wittel A. Towards a network sociality / Andreas Wittel // Theory, Culture & Society. – 2001. – Vol. 18. – № 6. – P. 51-76.

ПРОСТРАНСТВЕННЫЙ ПОВОРОТ В СОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ: ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ

Кононов Илья Федорович – доктор социологических наук, профессор, заведующий кафедрой философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко

В статье рассматривается «пространственный поворот» в современной социологии, который выразился в перемещении пространственной проблематики в центр социологического теоретизирования и в увеличении числа теорий среднего ранга, которые ориентируются на пространственный анализ социальных явлений. «Пространственный поворот» рассматривается как отражение интенций перехода современного общества ко Второму модерну. Изменения в социологическом знании в настоящий момент ведут к размыванию его предметной определенности. Выход из этой ситуации видится в распространении пространственного анализа на проблему социальности, определяющую состояние социологии как науки.

Ключевые слова: социология, Первый модерн, Второй модерн, пространство, пространственность, дискурс.

У статті розглядається «просторовий поворот» у сучасній соціології, який знайшов вираз у переміщенні просторової проблематики в центр соціологічного теоретизування і в збільшенні кількості теорій середнього рангу, які орієнтуються на просторовий аналіз соціальних явищ. «Просторовий поворот» розглядається як відображення інтенцій переходу сучасного суспільства до Другого модерну. Зміни в соціологічному знанні в нинішній момент ведуть до розмивання його предметної визначеності. Вихід із цієї ситуації бачиться в розповсюдженні просторового аналізу на проблему соціальності, яка визначає стан соціології як науки.

Ключові слова: соціологія, Перший модерн, Другий модерн, простір, просторовість, дискурс.

The article examined the «spatial turn» in contemporary sociology, which was expressed by the movement of the space issues to the centre of sociological theorizing and by increasing of number of «middle rank theories», which aim spatial analysis of social phenomena. The «spatial turn» was considered as a reflection of transition intentions of the modern society towards the Second modernity. Changes in sociological knowledge at present lead to the erosion of its subject certainty. The way out from this problematic situation lies in the spreading of spatial analysis to the problem of the sociality, which determines the state of Sociology as a science.

Keywords: sociology, First modernity, Second modernity, space, spatiality, discourse.

Социология как наука в настоящее время переживает глубокую внутреннюю трансформацию. Не просто появляются новые метапарадигмы, парадигмы и теории в их рамках. За внешней пестротой мультипарадигмальности в социологической теории просматриваются два потока научной мысли, которым Г. Зборовский дал название классического и неклассического. В его терминологии, к первому потоку принадлежат классическая, неоклассическая и постклассическая метапарадигмы, а ко второму – неклассическая и постнеклассическая парадигмы [1]. Такое внутреннее разделение в современной социологии свидетельствует не только о размытости ее предметных границ, но и о постоянном приспособлении социологической теории к меняющимся обстоятельствам социальной реальности. Изменяется сам строй мышления, закрепленный в категориальных сетках, меняется грамматика связи этих категорий. При этом было бы неверным считать, что современным вызовам соответствуют только парадигмы, объединенные в неклассическую и постнеклассическую метапарадигмы. Изменения затрагивают все предметное поле социологии во всех парадигмальных ракурсах.

Одной из наиболее ярких характеристик этих изменений стал пространственный поворот в современной мировой социологии. Дело в том, что с момента своего возникновения социология характеризовалась нечувствительностью к проблеме пространства. На этом следует остановиться отдельно. Становление социологии происходило в рамках формирования науки Нового времени. Огромную роль в

этом процессе играло представление о единстве законов объективной реальности. Молодой Ш. - Л. Монтескьё в своих блистательных «Персидских письмах» сравнивает эти законы с юридическими установлениями: «Пусть обыкновенные законодатели предлагают нам законы для упорядочения человеческих обществ, - законы, настолько же подверженные изменениям, насколько изменчив ум предлагающих их и ум народов, их соблюдающих! А философы говорят нам о законах всеобщих, неизблемых, вечных, которые соблюдаются без всяких изъятий, в безграничном пространстве, с бесконечным порядком, последовательностью и быстротой» [2, с. 227 - 228]. Среди важнейших переменных в ньютоновской физике фигурировали пространство и время. Мы их находим и в формулировках работы Ш. - Л. Монтескьё «О духе законов». При этом пространство здесь фигурирует как размер территории государства, выступающий одним из детерминирующих факторов формы правления. Французский просветитель писал: «Обширные размеры империи – предпосылка для деспотического управления» [3, с. 265]. Правда, проблема размера территории государства как фактора развития его политической системы разработана Ш. - Л. Монтескьё слабее, чем учение о климате. Поэтому не удивительно, что чаще всего обращают внимание на другие слова ученого, утверждавшего, что «...чрезмерная жара подрывает силы и бодрость людей и что холодный климат придает уму и телу известную силу, которая делает людей способными к действиям продолжительным, трудным, великим и отважным» [3, с. 387].

Теоретические идеи одного из основоположников французского Просвещения имеют особое значение для нашей темы. Р. Арон обоснованно утверждал: «...Если исходить из того, что предметом своего специального изучения социолог считает научное познание общества как такового, то Монтескьё, с моей точки зрения, в не меньшей степени социолог, чем Конт» [4, с. 33]. Следовательно, идея пространства в соответствии с идеалом научности Нового времени при формировании социологии присутствовала. Правда, она сводилась к представлениям о территории, её ландшафтном и климатическом «наполнении». Но эти представления можно было развивать. Однако становление социологии как отдельной науки было связано со сдвигом идеи пространства на периферию теоретической мысли. А. Сен-Симон возвел веру в единый закон в ранг религиозного принципа. Он писал: «Идея тяготения должна играть роль абсолютной общей идеи и заменить идею Бога» [Цит. по: 5, с. 173]. Это открывало путь к физикализации формирующейся социологии. О. Конт, полагаясь на всеобщие законы, утверждал: «Теперь, когда человеческий дух создал небесную физику и физику земную, механическую и химическую, а также физику органическую, растительную и животную, ему остается только закончить систему наблюдательных наук созданием социальной физики» [6, с. 100]. Социология, формируемая в соответствии с обозначенным идеалом научности, строилась как теория общества вообще, а не конкретных обществ. Наука в таком случае имела дело с интеллигибельной реальностью, а не с реальностью, вписанной в конкретные ландшафты. Общественная реальность могла и должна была изменяться во времени (закон трёх фазисов О. Конта), но была в целом безразлична к пространству.

Общество как таковое в контовской социологии приобрело черты некоего большого субъекта, развивающегося в силу самодвижения мысли. Его самонаблюдение давало представление о времени, но не о пространстве. Это соответствовало положению И. Канта: «Вне себя мы не можем представить времени, точно так же, как пространство нельзя представить находящимся внутри нас»¹ [7, с. 51]. Видимо, именно в этой эволюции теоретической мысли мы должны усматривать формирования механизма, который сделал социологию нечувствительной к пространству.

История исследований пространства в классической социологии описана на настоящий момент достаточно хорошо. А. Филиппов вполне обоснованно констатирует: «Зиммель – единственный из классиков дисциплины, кто всерьёз писал о социологии пространства» [9, с. 64]. Немецкий социолог в 1903 г. опубликовал большую статью «Социология пространства», которую в 1908 г. включил как часть в сою фундаментальную «Социологию». В ряде других работ Г. Зиммель затронул множество проблем социологии пространства: социальные круги и их геометрия, граница как социальный факт, место, дистанция, пространство как форма общественных взаимодействий и т.д. Однако, глубокие идеи не были им сведены в единую систему, оставшись фрагментарными. А. Филиппов имел все основания написать о социологии Г. Зиммеля: «Пожалуй, мы имеем основания охарактеризовать её как конкретную феноменологию социальности. Эта феноменология изложена затрудненным, несообразным, вводящим в заблуждение языком, она менее всего явлена как таковая, когда речь идет о фундаментальных

¹ В оригинале: «Äußerlich kann die Zeit nicht angeschaut werden, so wenig wie der Raum als etwas in uns» [8, s. 74].

философских вопросах. И все-таки в своей социологической продуктивности она берет верх над его во многом путаной и непоследовательной философией» [9, с. 106].

Однако социологическая продуктивность зиммелевской социологии пространства смогла проявиться только в совершенно ином теоретическом контексте, о чем речь пойдет несколько позже. В первой половине XX века она оказалась в большей своей части невостребованной. Благодаря усилиям П. Сорокина в мировой социологии победила реляционная концепция социального пространства, которое было решительно оторвано от пространства физического. На долгие десятилетия социальное пространство было отождествлено с такими характеристиками социальных структур, как, например, социальная дистанция. Чары Сорокина пришлось преодолевать вплоть до 70-х годов XX в. [10].

Мне уже приходилось писать, что в своем становлении социологическая мысль соответствовала внутренней логике Первого модерна. Разрыв пространственно-временного континуума в теории общества обусловлен ситуацией капитализма на индустриальном этапе. Здесь время превратилось в универсальный параметр эффективности человеческой деятельности. В идее же прогресса оно приобрело определение общей судьбы человечества. Пространство при этом было наделено значением чего-то партикулярного, застывшего; его связывали с издержками, которые должны быть преодолены [11]. Это не значит, что пространство не признавали как некий эмпирический факт человеческой жизни. Скорее, оно считалось чем-то внесоциальным, а поэтому случайным для тех или иных обществ. Скажем, для Т. Парсонса «суть общества как системы – это стандартизированный нормативный порядок, благодаря которому жизнь популяции организована на коллективных основаниях» [12, с. 794]. Место пространству в этой теоретической системе находится только в силу того, что каждый из представителей человеческой популяции является живым организмом. Организм не может существовать вне конкретной территории, а, следовательно, политическая власть должна осуществлять территориальный контроль. Банальное сведение пространства к территории выталкивало его за пределы теоретического интереса. Можно согласиться с В. Палагутой, когда он говорит: «...Во многих современных вариантах социальной теории, сохраняющих в качестве своей основы субстанционалистские положения, ученые традиционно придерживаются той точки зрения, что категория социального пространства должна быть жестко привязана к непосредственной территории, к месту протекания того или иного социального события, в которое волею судеб вовлечен субъект. Согласно трансцендентальной позиции наблюдателя, местоположение субъекта в социальном пространстве всякий раз берется как *сопутствующая характеристика* данного сообщества, в котором субъект является агентом социального действия, как более или менее значимый показатель, но носящий все же, несмотря даже на первоначальную значимость места или территории, второстепенный характер. Поэтому в тематике социального пространства как таковом в силу его самоочевидности и естественности отсутствует проблематичность, эта характеристика не значима сама по себе, поэтому как социальный феномен пространство не принадлежит к части приоритетно исследуемых и наблюдаемых социальных измерений субъективности» [13, с. 189].

Положение начало меняться во второй половине XX века. Яркими образцами здесь могут служить работы Э. Гидденса. В «Устроении общества» он констатировал: «Позиционирование или расстановка индивидов в пространстве социальных взаимодействий составляет фундамент социальной жизни» [14, с. 20]. Английский социолог, изучая рутинные действия людей, пришел к выводу, что именно рутина является основой целостности личности социального деятеля и обеспечивает существование социальных институтов [14, с. 111]. В связи с этим его привлекли идеи социальных географов. Об одном из них он писал: «Один из интереснейших способов анализа деятельности во времени и пространстве был разработан шведским социальным географом Т. Хагерстрандом (Hagerstrand). Исследуя перемещения индивидов во времени и пространстве, «временная география» уделяет особое внимание ограничениям человеческой деятельности, вытекающим из физических возможностей тела (пределы, установленные физической конституцией (строением) человека) и среды взаимодействия деятеля» [14, с. 21].

Обращение Э. Гидденса к работам географов вовсе нельзя истолковать в том смысле, что географией уже давно были решены проблемы, на которые социологи не обращали внимания. На самом деле изменения в это время охватили все социальные науки. В географии предпринимались попытки переинтерпретации хронологического принципа А. Геттнера [15], движение в сторону науки о человеческой деятельности, которая

разворачивается в пространстве и времени. Этапной в этом отношении стала работа Э. Соджи² (Edward W. Soja) [17]. Поток этих изменений в разной степени захватил все науки об обществе и философию.

Как это ни странно, но пространственный поворот труднее всего совершался именно в социологии. Только угроза отстать от других социальных наук в осмыслении стремительных изменений, получивших название глобализации, принудили социологов вернуться лицом к проблеме пространства. В условиях Первого модерна общество как место мест было негласно отождествлено с нацией, и его границы как рамки институционального порядка совпадали с государственными границами. Это создавало теоретическую оптику, позволяющую видеть географическое пространство только как территорию, как определенный ландшафтный комплекс. Показательны в этом отношении слова Р. Челлена: «Государство прикреплено к своей собственной земле, оно погибнет, если нарушит эту связь. Оно подчинено «особенностям жизни» на этой территории. <...> Таким образом, мы фиксируем здесь свойство, общее для государства и растительного сообщества, подобного лесу» [18, с. 102].

Глобализация в комплексе с другими изменениями общественной жизни затронули сами основы пространственной морфологии человеческого общества. Реальным местом мест социальных процессов стало все человечество [19]. Оно утратило общую политическую форму. Социальное пространство усложнилось за счет распространения сетевых структур и виртуализации. Современное общество изобилует институциональными разрывами. Места социального пространства дифференцировались и предстали как значимые, «пожирающие», «неместа» и пустые пространства [20, с.107 - 114]. Все эти изменения невозможно осмыслить фрагментарно. Они требуют обновления самого фундамента социологической теории. Её понятия и грамматика должны отразить переход ко Второму модерну, частью которого и стала трансформация пространственной морфологии общественной жизни [21]. Это важно не только для социологии. Являясь центром наук об обществе, она создает методологические предпосылки прогресса всего сообщества обществоведов.

Конечно, сейчас нельзя упрекнуть социологов в безразличии к проблеме пространства. Скорее можно говорить о распространении моды на пространство. В актуальном исследовательском дискурсе пребывают не только концепты различных форм пространственности (места, топосы, сети, потоки, территории, регионы, культурные ландшафты и пр.), не только социальные механизмы дифференциации и интеграции пространственных образований (границы, пути сообщения, транспортные коридоры, трансграничные интеграционные проекты наподобие еврорегионов и больших структур), но и фундаментальные теоретические проблемы социального пространства. В этой ситуации неожиданными гранями засияло теоретическое наследие Г. Зиммеля, признанного сейчас классиком социологии пространства.

Классики оставляют после себя прецедентные тексты. Работы Г. Зиммеля провоцируют движение в разных, и порой исключаящих друг друга, направлениях, а также стимулируют дробление, фрагментирование теоретического внимания и ведут к расцвету метафорического стиля письма. Крупнейший на настоящий момент исследователь наследия Г. Зиммеля А. Филиппов показал, что в исследованиях пространства немецким социологом прослеживается две логики. Одна отталкивается от факта телесности индивидов, в чувственных взаимодействиях каковых рождаются различные пространственные интуиции. Но согласно другой, исходя из чувств социологию пространства начинать нельзя. «Для этого есть, по меньшей мере две причины. Первая: социология чувств имеет дело, прежде всего, с пространством как дистанцией, но не ставит ключевой вопрос о *месте* этих дистанций. И вторая, куда более важная: социология чувств имеет дело с тем далеко не универсальным случаем, когда пространство, тело, ощущение даны сразу в единстве объективного (его еще можно предварительно назвать природным) и социально-смыслового аспектов» [9, с. 71]. Сам Г. Зиммель писал относительно конкретных форм пространственности: «Но содержание этих форм обретает особенность своих судеб лишь посредством иных *содержаний*, пространство всегда остается бездейственной в себе формой, в модификации которой, правда, обнаруживают себя реальные энергии, но только так, как язык выражает мыслительные процессы, которые, конечно, совершаются *в словах*, но не *посредством слов*» [Цит. по: 9, с. 72].

Это скольжение по кромке смысла и порождает тяготение к метафорам. Можно понять А. Филиппова, когда он пишет: «Метафоры и понятия сосуществуют, но для когерентного объяснения мы бы хотели установить субординацию, найти *для себя* область и язык адекватных описаний пространства»

² Фамилия этого американского географа в отечественной научной литературе передается по-разному: Соуджа, Сойя, даже Соуджей. В англоязычной Wikipedia специально дается транскрипция **Edward William Soja** [16].

[9, с. 183]. Но, увы, это – только правильно поставленная задача! Вместе с тем, метафоры таят в себе угрозу простых объяснений сложных вопросов.

Следует с полной ответственностью сказать, что сама суть пространства ускользает от нашего понимания. Положение здесь ничуть не изменилось со времен И. Канта и О. Конта. Великий немецкий философ, отбрасывая субстанционалистский и реляционный подходы к пространству, рассматривал его только как априорную форму чувственности, но не как форму в себе: «Пространство есть не что иное, как только форма всех явлений внешних чувств, то есть субъективное условие чувственности, под которым единственно возможны для нас внешние наглядные представления» [7, с. 54]. Основоположник социологии из невозможности постигнуть основания бытия делал методологический вывод: «...Мы не претендуем на указание первопричины явлений, так как таким образом мы только отодвинули бы затруднение назад; мы ограничивается точным анализом обстоятельств возникновения явлений и связываем их друг с другом естественными отношениями последовательности и подобия» [6, с. 98]. И сейчас применительно к обществу мы можем утверждать только то, что пространство является атрибутом общественной целостности, атрибутом, проявляющимся как способность вмещать социальные объекты и процессы, дифференцируясь, создавая новые места, и интегрировать всё существующее через это вмещающее охватывание.

Можно ли в связи с этим определять пространство как форму? Думаю, что это «онтологические» допущение базируется на ложных посылах. Форма – эстетическая определенность системности объекта. Это – отражение того, какой вид (восприятие наблюдателем) придает ему структура как составляющая системы. Но в этом случае форма – *пространственная характеристика*, через которую не может определяться пространство. Впрочем, все определения пространства, претендующие на выявление его онтологической сущности, включают в себя подобный логический круг.

Социологическими методами продуктивно изучается не пространство как таковое, а пространственность общественной жизни. На настоящий момент направленность этого изучения задается следующими идеями. **Во-первых**, общественное пространство рассматривается не как некая объективная данность, а как производимая и воспроизводимая реальность [22]. **Во-вторых**, большую роль в современной теоретической ситуации играет борьба против «контейнерного» понимания пространства. В. Палагута считает его субстанционалистским пережитком: «...По сложившейся теории субстанционализма социальное пространство, как правило (наиболее последовательным исключением из данного правила была упомянутая ранее концепция пространства Лейбница), рассматривалось как аналог пространства физического и даже более упрощенно – как пространства геометрического, евклидового, как своего рода резервуар или контейнер – вместилище интерсубъективных смыслов и значений по аналогии с физическим пространством как вместилищем материальных, физических тел» [13, с. 203]. А. Филиппов неоднократно возвращается к этой теме. В одном месте он комментирует субстантивацию Г. Зиммелем предлога и образование существительного «das Zwischen» («между»): «На самом деле, если люди не взаимодействуют, то пространство между ними – это «практически говоря: ничто»» [9, с. 84]. В другом месте он делает вывод: «Нет территорий и нет границ, фиксируемых безотносительно к наблюдателю, к участнику взаимодействия, к действиям людей» [9, с. 249]. **В-третьих**, современные теоретики социального пространства рассматривают его как топологическую структуру, противопоставляя топологию метрике, экстенсивная топология топологии интенсивной. В одном из обобщающих исследований читаем: «В отличие от совместности, экстенсивно-топологической в своей исходности, социальность всегда *интенсивно-топологическая*» [23, с. 18 - 19]. В. Палагута просто с восхищением пишет: «...Топологию можно определить как своего рода «резиновую» или «каучуковую геометрию»: фигуры можно бесконечно растягивать, стягивать и искривлять, но нельзя соединять разъединенное и разъединять соединенное. Топологические связи (соседство, непрерывность, замкнутость, положение по отношению к границам и т.д.) оказываются независимыми по отношению к евклидовой метрике – *они являются порядковыми*, а не количественными. И здесь уместно говорить больше о *пунктах* и о *местах*, чем о физическом пространстве, которое, как правило, стремятся всяческим образом измерить» [13, с. 302]. **В-четвертых**, сейчас наблюдается стремление к дематериализации социального пространства. Это связано с распространением конструктивистской позиции во взгляде на социальное пространство. Особенно это касается радикального конструктивизма [24]. Один из представителей этого течения отвергает онтологический солипсизм, но свою позицию определяет как «солипсизм эпистемологический» [25]. Ученые, ориентирующиеся на подобные методологические ориентиры, задаются вопросом: «...Не лучше ли обойти процедуру соотнесения социальной и физической реальности, далеко уводящей нас от изучения проблемы субъективности, и сделать акцент на символических дискурсивных отношениях и

процесах конструювання реальності» [13, с. 205]. Положительное решение вопроса о социальном пространстве принимает следующий вид: «...Социальное или дискурсивное пространство представляет собой всегда область говоримого» [13, с. 369]. **В-пятых**, установлено, что наблюдать пространственные структуры общества только с какой-то пространственной же позиции. А. Филиппов в табличной форме представил «концептуальный каркас социологии пространства», где первая позиция им определена таким образом: «...*Наблюдатель идентифицирует себя как того, кто занимает место в пространстве и лишь постольку может наблюдать пространство чужого взаимодействия*» [9, с. 121].

Отмеченные характеристики пространственного поворота в социологии сделали научные представления о социальном пространстве более глубокими, сложными, разносторонними, но, одновременно, и антиномичными, фрагментарными. Противоречивость этих представлений делает их неустойчивыми и задает несколько направлений теоретического развития социологии пространства. В заключение я и хочу обозначить одно из таких направлений, которое мне представляется перспективным.

Станет ли пространственный поворот чем-то большим, нежели преходящая научная мода, зависит от того, затронет ли он ядерные теоретические структуры, вокруг которых формируется само предметное поле социологии. Главной среди них является проблема социальности [26]. Сейчас обозначилось направление в социологии пространства, которое предполагает поиск пространственных структур в самих основах социальности. Примером может служить неоднократно уже цитированная работа А. Филиппова. В ней намечена, как представляется, очень перспективная линия анализа: «Пространство с самого начала включено в основные механизмы творчества социальности. <...> Невозможно найти социальное разделение, не дающее о себе знать в разделении мест. Нельзя найти место, определенность которого не выражала бы социальное разделение» [9, с. 236].

Поддерживая такую направленность в развитии социологии пространства, хочу сказать, что это требует углубления представлений о самой социальности. На настоящий момент наиболее глубокий уровень её понимания связан с теоретическими достижениями Н. Лумана, который пользовался понятием аутопойесиса, обозначающим «циркулярное самопроизводство» общества через коммуникацию. Немецкий социолог писал: «...Только коммуникация представляется тем типом операции, который выполняет это условие: социальная система возникает, если из коммуникации развивается коммуникация» [27, с. 80]. Идея аутопойесиса глубоко эвристична, но истолкованная исключительно в коммуникативном плане, не позволяет увидеть субстанциональную пространственность социальности. Более того, она провоцирует паническую боязнь реификации и субстанционализации общественной жизни. Развитие идей Н. Лумана представляется возможным в направлении признания нескольких ипостасей социальности, которые едины, но не тождественны. Это позволит понять многомерность и разнокачественность пространства общества, не абсолютизируя один из его ликов.

На настоящий момент можно говорить о четырех ипостасях социальности: неорганическое тело общества, социальная система, личность и семиосфера. Они не существуют друг без друга, но и несводимы одна к другой. Это касается и их пространственных характеристик. Своим неорганическим телом общество укоренено в физическом пространстве и само существует как материальная система. Социальная система дает то, что в классической социологической мысли принято называть социальным пространством. Оно является системой отношений социальных групп и институтов, порядком неравенств. Личность связана с особыми измерениями пространства общества, которые известны давно, но социологией пока серьезно не освоены. Речь идет об открытии З. Фрейда, согласно которому для человеческой психики характерна топология, описываемая понятиями бессознательного, предсознательного и сознания. Он писал: «Мы представляем себе <...> психический аппарат в виде сложного инструмента, составные части которого мы назовем *инстанциями* или, наглядности ради, *системами*. Далее предположим, что эти системы находятся в постоянном пространственном соотношении друг с другом, все равно как расположены, например, различные системы оптических стекол в подозрительной трубе» [28, с. 362]. Впоследствии эти инстанции получили названия Оно, Я и Сверх-Я. Основоположник психоанализа очень беспокоился о возможных вульгаризациях идеи пространственности психики, но это не меняет сути его открытия. Он подчеркивал, что психическая топология формируется у каждого человека в процессе социализации. Ребенок рождается без аппарата цензуры, который отделяет одну психическую инстанцию от другой [28, с. 373]. Можно сказать, что в структуре психики воплощается одна из систем социального аутопойесиса, отражающая некую первичную социальную структуру. Семиосфера моделирует сущностные характеристики всех обозначенных ипостасей социальности в знаковой форме [29]. Так обеспечивается коммуникация во всей социальной системе, но в

этом механизме заложены предпосылки для неограниченного усложнения пространственности социальности. Сейчас это стало наглядным благодаря стремительным процессам виртуализации.

Подводя итоги можно сказать, что пространство общества из обозначенной перспективы видится многомерным. Контрпродуктивно противопоставлять характеристики пространственности одной ипостаси социальности другой. Реальное пространство общества является и контейнером для всех социальных образований, и дискурсивным процессом; оно и субстанционально и продукт конструирующих усилий социальных субъектов. Теперь задача состоит в том, чтобы создать социологический язык, позволяющий отразить эти разные ипостаси в рамках одной теории.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Зборовский Г. Е. Метaparадигмальная модель теоретической социологии / Гарольд Ефимович Зборовский // Социс. – 2008. – №4. – С. 3 – 15. 2. Монтескьё Ш. – Л. Персидские письма / Шарль – Луи Монтескьё / Пер. с фр. под ред. Е. А. Гунста. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1956. – 399 с. 3. Монтескьё Ш.-Л. О духе законов / Пер. с фр. А. Г. Горфельда и М. М. Ковалевского // Монтескьё Ш.-Л. Избранные произведения. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1955. – С. 159 – 733. (Академия наук СССР. Институт философии). 4. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / Раймон Арон / Пер. с фр. Общая редакция и предисловие П. С. Гуревича. – М.: Издательская группа «Прогресс» - «Универс», 1993. – 607 с. 5. Волгин В. П. Очерк истории социалистических идей (первая половина XIX в.) / Вячеслав Петрович Волгин. – М.: Наука, 1976. – 419 с. (Академия наук СССР. Отделение истории). 6. Конт О. Курс положительной философии // Западноевропейская социология XIX века: Тексты / Под ред. В. И. Добренкова. – М.: Издание Международного университета бизнеса и управления, 1996. – С. 94 – 119. 7. Кант И. Критика чистого разума / Пер. с нем. Н. О. Лосского. – СПб.: Тайм-аут, 1993. – 477 с. 8. Kant I. Kritik der Reinen Vernunft / Immanuel Kant. – М.: АСТ; Астрель, 2005. – 695 с. 9. Филиппов А. Ф. Социология пространства / Александр Фридрихович Филиппов. – СПб.: Владимир Даль, 2008. – 285 с. (Civitas terra. Центр фундаментальной социологии). 10. Кононов И. Ф. Соціологія і проблеми просторової організації суспільства/ Ілля Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – №4. – С.57 – 78. 11. Кононов И. Ф. Проблема пространства в социологии / Кононов Илья Федорович // Вестник Харьковского национального университета им. В.Н. Каразина, № 621. – 2004. – С. 20 – 26. 12. Парсонс Т. О социальных системах / Талкотт Парсонс / Пер с англ. Под ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского. – М.: Академический Проект, 2002. – 832 с. 13. Палагута В. И. Самоидентификация социального субъекта в дискурсивных пространствах. Монография/ Вадим Иванович Палагута. – Днепропетровск: Инновация, 2010. – 440 с. 14. Гидденс Э. Устройство общества: Очерк теории структуризации /Энтони Гидденс / Пер. с англ. Тюрина И. – М.: Академический Проект, 2005. – 528 с. 15. Крылов М. П. Исторический подход А. Геттнера: необходимость реабилитации и возвращения в российскую общественную географию / Михаил Петрович Крылов // Современные проблемы общественной географии. Сб. статей. / Ред. С. С. Артоболевский, Л. М. Синцеров. – М.: Институт географии РАН, 2011. – С. 192 – 201. 16. Edward Soja [Electron resource] – Mode of access: http://en.wikipedia.org/wiki/Edward_Soja 17. Soja E. W. Postmodern Geographies: The Reassertion of Space in Critical Social Theory / Edward W. Soja. – London: Verso-Press, 1989. – 266 p. 18. Челлен Р. Государство как форма жизни / Рудольф Челлен / Пер. с шведского и прим. М. А. Исаева. – М.: РОССПЭН, 2008. – 319 с. 19. Кононов И. Ф. Глобализация и изменение представлений об обществе /Илья Кононов // Глобалистика как область научных исследований и сфера преподавания / Под. ред. Абызгалиева И. И, Ильина И. В. Отв. ред. Шестова Т. Л.. – Вып.3. – М.: Изд-во МГУ, 2009. – С.244 – 270. 20. Бауман З. Текущая современность / Зигмунт Бауман / Пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с. 21. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну/Ульрих Бек/ Пер, с нем. В. Седельника и Н. Федоровой; Послесл. А. Филиппова. - М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с. 22. Lefebvre H. The Production of Space / Henri Lefebvre / Translated by Donald Nicholson-Smith. – Oxford UK & Malden USA: Blackwell, 2007/ - 434 p. 23. Социальное: истоки, структурные профили, современные вызовы / Под ред. Гречко П. К, Курмелевой Е. М. – М.: РОССПЭН, 2009. - 440 с. 24. Цоколов С. Дискурс радикального конструктивизма / Сергей Цоколов [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://uchebilka.ru/filosofiya/85685/index.html> 25. Глазерсфельд Э. фон. Введение в радикальный конструктивизм [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://toptatarica.ru/palsh/rk.htm>. 26. Кононов И. Ф. Проблема соціальної та предметної визначеності соціології // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. пр. – Вип.17 – Харків: Харківський нац. у-т ім. В. Н. Каразіна, 2011. – С. 11 – 15. 27. Луман Н. Введение в системную теорию / Под ред. Дирка Беккера / Никлас Луман / Пер. с нем. К. Тимофеева. – М.: Логос, 2007. – 360 с. 28. Фрейд З. Толкование сновидений / Зигмунд Фрейд/ Издание подготовил Б. Г. Херсонский. – К.: Здоров'я. – Донецк: Сталкер, 1998. – 496 с. 29. Лотман Ю. М. Семиосфера / Юрий Михайлович Лотман. – СПб.: Искусство-СПб, 2000. – 704 с.

СПОЖИВАННЯ ПРОСТОРУ ЯК СОЦІАЛЬНОГО РЕСУРСУ

Петренко-Лисак Алла Олександрівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті йдеться про простір як соціальний ресурс, що споживається. Опановуючи простір, людство привносить в його трактування особливі соціальні (о)значення, що визначають в подальшому його цінність та значимість. Простір стає соціально опанованою частиною природного простору як середовища існування людей, вираженим в просторово-територіальному аспекті життєдіяльності суспільства та предметному світі людини, в характеристиці соціальної структури суспільства з точки зору «розміщення» соціальних груп та прошарків, «полів» (умов, можливостей) їхнього розвитку. Простір є одним з ресурсів життєдіяльності людства та соціальних відносин як його атрибуту. Ресурсність простору полягає в розумінні того, що ресурс є не тільки тим, що використовується як пасивний матеріал (простір як вмістилище відносин), але як ресурс, що володіє активним структуруючим началом.

Ключові слова: простір, ресурс, споживання, суб'єкт.

В статье речь идет о социальном пространстве как о потребляемом ресурсе. Осваивая пространство, человечество привносит в его трактовку особые социальные (обо)значения, определяющие в дальнейшем его ценность и значимость. Пространство становится социально освоенной частью природного пространства, а именно средой существования человечества, выраженной в пространственно-территориальном аспекте жизнедеятельности общества и предметном мире человека, в характеристиках социальной структуры общества с точки зрения «размещения» социальных групп и слоев, «полей» (условий, возможностей) их развития. Пространство является одним из жизненных ресурсов для воплощения социальных отношений. Ресурсность пространства определяется тем, что ресурс есть не только используемое как пассивный материал, но и как активное конструирующее начало.

Ключевые слова: пространство, ресурс, потребление, субъект.

Social space is the socially capturing part of natural space as environments of existence of people. Social space is showed in the spatially-territorial aspect of vital functions of society and subject world of human, and in description of social structure of society from the point of view of «placing» of groups and stratum, and sphere (terms, possibilities) of their development. Character of consumption is a model of consumer behavior that intrudes upon or demonstrated, dictated by an environment. Character of consumption up to a point appears a necessity, non-freedom, model that is formed by economic, social, political, cultural limitations. It is the borders of consumer choice and demonstration of his possibility and result imposed by an environment; it is structural part of explanatory model of society. It is possible to define on the type of consumption of subject, to what part of social space, what group it belongs to. A meal, clothing, accommodation, external displays of form (language, knowledge, gestures and others like that), come forward as elements of text that is read by surrounding, allowing to define the site of subject in social space. Character of consumption is a sign after that social position of subject is identified.

Keywords: space, resource, consumption, subject.

Людині притаманне опановувати оточуючий її простір, тобто привносити властиві цьому просторові елементи у взаємодію з власними потребами. Соціальний простір є соціально опанованою частиною природного простору як середовища існування людей, вираженим в просторово-територіальному аспекті життєдіяльності суспільства та предметному світі людини, в характеристиці соціальної структури суспільства з точки зору «розміщення» соціальних груп та прошарків, «поля» (умов, можливостей) їхнього розвитку. Ступінь опанування, освоєння, поглинання суспільством природного простору постійно зростає, особливо на тлі поступу науково-технічного прогресу, урбанізації, зростання народонаселення, міграцій. До новітніх просторових нестач додаються такі природні властивості простору, як його чистота і якість повітря, озеленення, наявність та якість води, тиша і т.п. Право на простір починає себе виражати з того моменту, коли зникає простір, доступний всім, і коли просторові природні властивості стають привілеєм окремих

супротив інших. Природні властивості простору, а саме прагнення до цих благ та їхня висока ціна відтворюють соціальну стратифікацію в її крайніх позиціях: бідності та багатства.

Ж. Бодрійяр у свій час писав, що люди в суспільстві оточені не стільки, як це було у всі часи, іншими людьми, скільки об'єктами споживання [1]. Обмірковуючи над проблемою споживання простору, *метою* даної статті ми визначили з'ясування окремих аспектів ідеї простору як споживчого ресурсу, поряд з іншими об'єктами соціальної та фізичної реальності.

Простір в його фізичному оформленні, а з часом і у символічному, був, є і буде одним з оцінюваних людством багатств. Від того, як людина налагоджувала свої відносини з іншими людьми відносно права на простір, залежали форма та структура суспільства: велися й ведуться нескінченні «баталії» за володіння приватним, громадським та суспільними просторами. Просторове питання не втрачає своєї актуальності повсякчас. Від часів античної філософії до відкриттів епохи Нового часу, теоретичне та емпіричне наукове опікування простором зводилося до спроб осягти його суть, пізнати ество і дати відповідь на запитання: чим є простір в його фізичному, біологічному, психологічному, ментальному вимірах (Платон, Аристотель, І. Ньютон, І. Кант, Г. Лейбніц, А. Ейнштейн, Ф. Ратцель, М. Хайдегер, Г. Зіммер, Р. Парк, К. Левін, Я. Морено). Для сучасних пошуків притаманний домінуючий акцент на мобільності в просторі, способах його символізації, споживання та використання (А. Лефевр, М. Фуко, П. Бурдьє, Ж. Бодрійяр, З. Бауман, І. Валерстайн, П. Вірілію, Е. Гіденс, М. Кастельс, У. Бек, Б. Верлен, Д. Замятін, Дж. Ло, Дж. Уррі, І. Кононов, О. Філіппов, М. Харламов).

Важливістю знову і знову пізнати простір, основою «просторового повороту» в соціології (за визначенням О. Філіппова) є цінність простору, його практична роль в людських практиках освоєння, опанування оточуючого життєсвіту, ефективних способах (пере)розподілу та споживання просторових об'єктів, форм і ресурсів. В особливий спосіб означеним є урбаністичний простір, де маркування міських територій та об'єктів інфраструктури є не просто практиками самовираження окремих особистостей, але виступають унікальним типом міської субкультури.

Процес *о-форм*-лення суб'єктом простору в соціальне поняття відбувається в декілька етапів, а саме шляхом перетворення природних об'єктів в артефакти. З одного боку, на профанному рівні, динаміка йде від освоєння, присвоєння, опанування певної території з приписуванням їй та її наповненню смислами та наданням імен. Потім відбувається не тільки ментальна, але і реальна взаємодія, коли виокремлена територія призначається та готується для певного використання, певної діяльності. Наступним етапом можна вважати фазу оволодіння територією як майном, власністю, товаром, який може переходити від одного суб'єкта до іншого, ставати міною цінністю. Виникає абстрактне поняття території, яке містить у собі властивості реальної території та її ментального образу. Фінальною фазою є виникнення символічності простору та його складових, а також мови, коли у того, що означається, є не тільки те, що його означає, але й особливий зміст, що здатен існувати відчужено, незалежно.

М. Фуко запропонував «теорію споживання», в руслі якої він говорив про зв'язки між процесами споживання та організацією простору. Основна ідея полягає в тому, що протягом розвитку історії простір, його структура, функції, форма, глобальні та локальні характеристики знаходяться в суворій відповідності з процесами споживання, що панують в суспільстві. Він виявив основні історичні системи споживання, які прослідкував через особливості архітектурної організації суспільства. «Форму споживання» Фуко означив як пануючу парадигму споживання, виражену в стійких і характерних для неї типах організації простору різноманітних рівнів територіальності – просторово-планувальної та об'єктно-планувальної. Тобто, в тих формах архітектурного оформлення простору, через які суспільство виражало свою структуру.

Соціальний простір відображає структуру та спосіб життєдіяльності суспільства та виражається в тому числі й в способах розселення та типах поселення людей. Різноманітні регіони, країни різняться щільністю населення, господарською спеціалізацією, рівнем культурного розвитку. Території зон поселення та господарювання, місця концентрації суспільних послуг та благ представлені «центрами», де щільність соціальних, історичних, культурних зв'язків та ресурсів значна, та «периферіями», що обмежені відповідними благами. Окремою тенденцією сучасності є зростання інтенсивності та поліфункціональності використання соціального простору, чому активно сприяє розвиток транспорту та мобільності людей.

Територіальна організація суспільного життя завжди носила на собі відбиток соціальної диференціації. Але це лише зовнішній прояв «місця» соціальних суб'єктів в соціальній структурі суспільства, соціальної дистанції між ними, їхнього положення за соціальною «горизонталлю» та «вертикаллю». Соціальний простір не стільки територіальна, скільки сутнісна характеристика умов та можливостей соціального існування суб'єктів, яка визначається їхнім місцем в системі відносин та похідними від них факторів. Тобто соціальний простір трактується як певне силове та ресурсне поле, як

ступінь свободи суб'єктів. Значення має сприйняття соціального простору, його оцінки, яка робиться на підставі порівняння та творить суб'єктивну складову соціального простору.

Тільки-но простір стає місцем зібрань людей, він постає способом їхньої мобілізації. Простір, де є можливість зібратися і мобілізуватися, стає ресурсом, за який може розпочатись боротьба, котра йтиме в різноманітний спосіб: чи за те аби ресурс залишався ресурсом, чи навпаки, аби ресурс перестав бути ресурсом, тобто, щоб простір перестав бути ресурсом. Простір як ресурс визначається розумінням того, що суспільства конкурують у просторі, який вони займають, передусім за ресурси (якими простір наповнений, чи яким є він сам), а не просто за певну площину, де відбувається життєдіяльність суспільства. Простір може стати лімітуючим ресурсом, якщо за надлишку його ресурсів він не здатен вмістити в свої геометричні розміри всіх бажаючих розміститися в його межах, всіх, хто прагне успішно жити в цьому просторі за рахунок надлишку його ресурсів. Суспільства прагнуть до «захоплення» територіальності простору, де вони зможуть забезпечити себе бажаними речами, і таким чином простір стає ресурсом.

Простір як ресурс – це ще і простір, в якому проведені границі приватного і публічного, недоступного для публіки, тому за простір в цьому сенсі теж іде боротьба. З. Бауман, говорячи про війни за простір – space-війни, говорив, що вони є боротьбою між різними групами людей, які бачать, що те, що колись було публічним, несподівано стало відчуженим, з'явилися границі і заборони, чи навпаки, коли те, що вважалося забороненим, несподівано відвойовується і стає публічним. Різниця полягає в тому, що публічне відвойовується швидко і на тривалий час, і перестає бути публічним. Бауман говорить про те, що певні місця, простори, території по-різному цінуються. Цінність місць у просторі – це їхня можливість, здатність вмістити людей та наявність там певного ресурсу [2]. Значимим є не стільки суб'єкт простору, як те місце, де він знаходиться, на яке має право і владу привласнення. Просторове розміщення предметів – не менш значиме, ніж цінність самого предмету. Простір набуває значення, коли центри тяжіння, як зазначає З. Бауман, зміщуються від питання «хто?» до питання «з якої точки простору?».

Простір є одним з найважливіших ресурсів життя та соціальних відносин як його атрибуту. Ресурсність простору полягає в розумінні того, що ресурс є не тільки тим, що використовується як пасивний матеріал (простір як вмістилище відносин), але ресурс володіє і активною структуруючою силою. Розуміння простору як ресурсу – це визначення його як фактору, що формує відносини. Для соціології в її дослідницькому полі стає не байдужим, де відбувається соціальна дія і взаємодія. Простір постає для дослідника як визначально заданий соціальний ресурс, на якому замкнена соціальність.

Нерівномірність концентрації практичної діяльності, яка призводить до виникнення соціально та територіально закріплених відмінностей, певною мірою неминуча в суспільному розвитку, адже на різних етапах історії відбувалися процеси, що призводили до різного ступеня нерівномірності розподілу в просторі тих чи інших соціальних цінностей та самих суб'єктів. Еволюційно формувалася просторова поляризація, яка була пов'язана як з природно-географічними, так і з соціальними умовами.

Соціальний простір не є гомогенним, він дискретний і характеризується нерівним розподілом можливостей для суб'єктів, які знаходяться в різних його ділянках. Масштабними ділянками соціального простору можна означити топоси та поля – формати соціального простору, що володіють, в результаті підвищеного рівня внутрішніх взаємодій, особливою атмосферою, яка має силовий характер відносно суб'єктів, які потрапили в його межі. Соціальні поля співвідносяться одне з одним за принципом систем та підсистем. Так, одно соціальне поле, будучи підсистемою іншого, саме здатне містити в собі інші, дрібніші соціальні поля. Окрім того, поля формуються в різних площинах, і в результаті перетинаються одне з одним. Вони мають різну силу, тому їхній вплив на суб'єктів, які до них потрапляють, різняться та варіюється, а також одне поле може чинити нейтралізуючий вплив на дію іншого.

Ресурси в соціальному просторі розподіляються досить нерівномірно. Це стосується рівня споживання продуктів харчування, одягу, житла, послуг, розподілу влади, умов діяльності тощо. Різні просторові позиції характеризуються різним обсягом і набором ресурсів. Суб'єкти, які займають різні позиції, можуть володіти різними ресурсами: по-різному харчуватися, вдягатися, пересуватися тощо. «Розподіл в фізичному просторі благ і послуг, які відповідають різним полям, чи, якщо завгодно, різним об'єктивованим фізично соціальним просторам, прагнуть накластися один на одного, меншою мірою, приблизно: наслідком цього є концентрація найдефіцитніших благ та їхніх власників в певних місцях фізичного простору..., що протистоять у всіх відносинах місцям, що поєднують в основному, а іноді – виключно, найзнедоленіших (гетто)» [3, с. 54]. Середовище, в якому вони опинились, ставить досить чіткі, іноді жорсткі рамки споживання. Воно діє як закон земного тяжіння, обмежуючи вибір варіантів поведінки.

Суб'єкт, який знаходиться в соціальній позиції, наділений досить обмеженими матеріальними ресурсами, при всьому своєму бажанні не може поводитись, як заможний, виключаючи, хіба що, імітацію в дрібницях.

Реалізований (гео)фізично, соціальний простір являє собою розподіл у фізичному просторі різноманітних видів благ та послуг, а також суб'єктів, які локалізовані фізично (як тіла, прив'язані до постійного місця: закріпленого місця проживання чи головного місця мешкання) та володіють можливостями присвоєння цих благ та послуг (в залежності від капіталу, яким вони розпоряджаються, та від фізичної дистанції, що відділяє їх від цих благ, яка сама в свою чергу залежить від їхнього капіталу). Такий подвійний розподіл в просторі суб'єктів як біологічних індивідів та благ визначає диференційовану цінність різноманітних областей реалізованого соціального простору. Формуються так звані соціальні ефекти, які П. Бурдьє означив поняттями «клуб» та «гетто» і «клеювання». Дані ефекти проявляють себе у просторовому розподілі розташування благ та ресурсів, які в клубному форматі достатні та певною мірою надлишкові, а в просторі гетто – відсутні або вкрай обмежені. Причому, мешканці простору гетто клеймовані своєю належністю до нього відсутністю у них практик та образів споживання, що притаманні клубному простору, доступ до якого є обмеженим. Правом доступу до простору клубу є демонстрація можливостей до споживання благ та ресурсів, розташованих в клубному просторі.

Образ споживання – це модель споживчої поведінки, яка нав'язується чи демонструється, диктується середовищем/полем. Образ споживання певною мірою постає необхідністю, несвободою, моделлю, що сформована економічними, соціальними, політичними, культурними обмеженнями. Це нав'язувані середовищем межі споживчого вибору та демонстрації його можливості та результату; це структуралістська частина пояснювальної моделі соціуму. За типом споживання суб'єкта можна визначити, до якої частини (поля, топосу) соціального простору, до якої групи він належить. Їжа, одяг, житло, зовнішні прояви освіченості (мова, знання, жести тощо) виступають елементами тексту, який читається оточуючими, дозволяючи визначити місцезонашування суб'єкта в соціальному просторі. Образ споживання є знаком, за яким ідентифікується соціальне положення суб'єкта.

Соціальний простір, відображаючись в свідомості суб'єктів, набуває такого виміру реальності, як знакова розмітка, яка існує як ідейна, надіндивідуальна реальність, що формує поведінку суб'єктів, які потрапили до неї. Тож безпосередніми причинами дій суб'єктів є не тільки об'єктивні феномени фізичного чи соціального простору, але й приписувані ним смисли, знаки. Так, наприклад, стріт-арт є формою освоєння та споживання міського простору. Стріт-арт (від англ. street art – вуличне мистецтво) – зображувальне мистецтво, особливістю якого є яскраво виражений урбаністичний стиль, основною частиною якого є графіті (чи спрей-арт), пов'язаний з розмальовуванням міських об'єктів. Стріт-арт можна означити як мистецтво вуличних інтервенцій у всьому розмаїтті його тактичних методів і жанрових форм. Стріт-арт зарекомендував себе в якості одного зі способів протестного освоєння міського простору. Для вуличних художників принципово важливим є збереження за собою репутації незалежних загарбників міського середовища, які обживають та привласнюють його через нанесення графічних образів та знаків. Стріт-арт свідомо балансує на межі між мистецтвом та вандалізмом, між вільним самовираженням та хуліганством, між дозволеним та переслідуваним, між естетичним та правовим полем. Залежно від того, чи переважає в стріт-арті протестна чи розважальна складова, можна говорити чи про політичний стріт-арт, чи про його рекламно-комерційний характер. Створюючи стріт-арт, художник говорить скоріше від соціальності, ніж індивідуальності, від її тривог та надій, фобій та прагнень.

Стріт-арт своєю метою ставить пристосування об'єктів під міське середовище, створює свій унікальний знак, стилізований логотип, маркує ним певну ділянку міського ландшафту, але при цьому не просто привласнює територію, але диктуючи їй її прочитання глядачеві, запрошуючи його до діалогу, моделюючи різноманітні сюжетні програми. Адаптовані під сприйняття публіки образи несуть у собі певний емоційний заряд та смислове навантаження, яка досить зручно прочитується на ходу, в русі.

Графіті та стріт-арт є формами символічного захоплення місць, які зазвичай вважаються міськими «функціоналами»: стіни будівель, забори, тунелі, транспорт, мости, п'єдестали тощо. Вони маніпулюють з громадським простором, тобто з таким контекстом, де інтенції влади та панування існують у матеріальній формі – в архітектурі, адже громадський, суспільний простір структурований через нерівномірний розподіл доступу. Графіті, на відміну від стріт-арта, несе в собі приховану суспільну критику, є безпосередньо спрямованим на дестабілізацію громадського простору, вони агресивно просуваються в середовище з власними інтенціями, порушуючи існуючі в суспільстві приписи продукувати позитивні смисли. Тому графіті є свого роду атакою на систему, хоча іноді графіті та стріт-арт використовуються

для задач декорування простору та прикрашення громадських місць, що нівелює їхнє опозиційне значення, вносячи художників стріт-арту до офіційної культури.

Отже, як *висновок*, зазначимо, що простір, на нашу думку, продовжує бути одним з ключових капіталів, ресурсів як окремого суб'єкта, так і суспільства (в форматі громади, держави, територіальної спільноти), володіння та доступність способів володіння яким виступають соціально значимими статусними характеристиками суб'єктів. Простір має свої символічні та семантичні значення, котрі, з одного боку, загальновідомі, з іншого, змінюються мірою розвитку цих значень та їхньої значимості для оптимального функціонування систем. Процес освоєння, опанування простору – це його структурація, головним елементом якої є побудова соціальних міжсуб'єктних взаємодій, що передбачає використання комунікативних, знакових, смислових соціокодів, вже діючих у суб'єкта у його відкриттях життєвого світу.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Жан Бодрийяр; [пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской]. – М.: Культурная революция, Республика, 2006. – 269 с. 2. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / Зигмунд Бауман; [пер. з англ. І. Андрущенко; за наук. ред. М. Винницького]. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 109 с. 3. Бурдьє П. Соціологія соціального пространства / Пьер Бурдьє; [пер. с франц.; отв. ред. перевода, сост. и послесл. Н. А. Шматко]. – М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2007. – 288 с.

УДК 316.012

ИНДИВИДУАЛЬНЫЕ АСПЕКТЫ СОЦИАЛЬНОЙ ДЕСТРУКТИВНОСТИ: ОТ ЧЕЛОВЕКА ЖЕЛАЮЩЕГО К ОБЩЕСТВУ ПОТРЕБИТЕЛЬСТВА

Бродецкая Юлия Юрьевна – кандидат социологических наук, доцент кафедры философии и политологии Национальной металлургической академии Украины (г. Днепропетровск)

В статье анализируются проблемы и противоречия, сопровождающие решение вопроса формирования целостных социальных отношений. В частности, интерес автора привлекает тема желания, природа происхождения которой касается вопросов деструктивного развития человека в современном обществе. Преодолевая индивидуальные границы, желание приобретает сегодня характер массового социального феномена, детерминирующего потребительский характер общественных отношений. Этим желание представляет реальную угрозу идее порядка (как индивидуального, так и социального). В связи с этим, автор делает попытку раскрыть разрушительный потенциал желания и его непосредственное влияние на ситуацию социальной деструктивности, угрожающие социальному порядку, целостности общественных отношений.

Ключевые слова: индивидуальная экзистенция, социальная целостность, желание, потребительство, социальная деструктивность.

В статті аналізуються проблеми і протиріччя, які супроводжують вирішення питання формування цілісних соціальних відносин. Зокрема, інтерес автора привертає тема бажання, природа походження якої стосується питань деструктивного розвитку людини в сучасному суспільстві. Долаючи кордони індивідуального, бажання набуває сьогодні характер масового соціального феномену, детермінуючого споживчий характер суспільних відносин. Цим бажання становить реальну загрозу ідеї порядку (як індивідуального, так і соціального). У зв'язку з цим, автор робить спробу розкрити деструктивний потенціал бажання і його безпосередній вплив на ситуацію соціальної деструктивності, що загрожує соціальному порядку, цілісності суспільних відносин.

Ключові слова: індивідуальна екзистенція, соціальна цілісність, бажання, споживацтво, соціальна деструктивність.

The article focused on the problems and contradictions of problem integrity individual and social solution. In particular, an author's interest is attracted of desire topic. Its nature is destructive, so desire destructive influence on development of modern society. The desire acquires today the character of mass social phenomenon, overcoming boundaries of human's nature and identifying consumer social relations. Thus, desire is real dangerous for order idea. Therefore, an author tries to distinguish destructive potential of desire and its influence on situation of social destructiveness threatening the social order, the integrity of social relations.

Keywords: individual existential, social integrity, desire, consumerism, social destructiveness.

Состояние современного общества и тенденции его развития все чаще заставляют исследователей обращать внимание на «нетрадиционные» для «позитивной науки» аспекты социального (а, следовательно, и индивидуального) развития. Одним из таких выступает проблематика желания, приобретшая популярность в рамках постструктурализма (Ж.Делез, Ф.Гваттари, Ю. Кристева, Ж. Лиотар, Ж.Деррида). В условиях изменения конфигураций современного общества, анализ данной проблематики позволяет вскрывать новые, более глубинные аспекты данных процессов. Более того, изучение потенциала желаний неразрывно связано с решением вопроса социальной целостности, порядка, так как данный феномен изначально противостоит, угрожает любой идее структуры, системы, целостности, гармонии. Как отмечает Ф. Гваттари «желание - это все, что существует до оппозиции между субъектом и объектом, до репрезентации и производства»; «желание не является чем-то получающим или дающим информацию, это не информация или содержание. Желание — это не то, что деформирует, а то, что разъединяет, изменяет, модифицирует, организует другие формы и затем бросает их» [1, с. 61]. Однако

рассмотреть за желанием мощный механизм деформации целостности, угрозу стабильности любой структуры (как личностной, так и общественной) достаточно сложно, поскольку его природа симулятивна. Маскируясь под потребность, желание является ее симуляцией, вводя в заблуждение относительно тождественности явлений (в силу этого, большинство исследователей часто сталкивались с проблемой их разграничения). Само стремление его удовлетворить есть акт фантазирования, иллюзии, в котором ведущую роль играет рации (разум человека). В рационализированном пространстве желание «ведет» человека, неся огромную эмоциональную нагрузку, и тем самым заставляя постоянно находится в поиске объекта удовлетворения. Оно ослепляет, работая по образу обычной галлюцинации¹.

Ж. Лакан, разграничивая близкие желанию понятия «*потребность*» и «*запрос*», отмечает, что желание всегда рождается в зазоре между потребностью и запросом. Поэтому оно не сводится ни к потребности, так как не является отношением к реальному объекту, а есть отношение к фантому, ни к запросу. Оно навеки неудовлеторимо, поскольку постоянно отсылает к невыразимому, к бессознательному желанию и абсолютному недостатку, которые оно скрывает. Любое человеческое действие, даже самое альтруистическое, возникает из желания быть признанным Другим, из жажды самопризнания в той или иной форме. Желание — это желание ради желания, это желание Другого» [3, 153-154].

Ж. Делез и Ф. Гваттари, подчеркивают «машиноподобие» желания, действующего по принципу неравномерной, неритмичной пульсации: оно функционирует как машина и одновременно как производство, связывая бессознательное с «социальным полем». Порожденные в бессознательном разрушительные продукты желания постоянно подвергаются кодированию, то есть помещаются в правила и нормы общества. Таким образом, общество выступает как регулятор потока импульсов желания, как система правил и аксиом. Желание как «дизъюнктивный поток» пронизывает «социальное тело». В результате функционирование общества превращается в работу механизма, машины по производству желаний [1, 287]. Таким образом, желание само по себе является одновременно и производством, и продуктом этого производства.

Так появляется понятие «*желающая машина*» - человек или общественная система, подчиняющиеся навязанным кодам. Желание пронизывает все «социальное поле»: его экономические, политические, культурные отношения. В связи с этим исследователи отмечают, что «нет желающих машин, которые существовали бы вне социальных машин, которые они образуют на макроуровне; точно так же как нет и социальных машин без желающих машин, которые населяют их на микроуровне» [1, 341]. По мере того, как власть желания проникает в «социальное поле», то есть проявляется в жизни общества, оно «подрывает» стабильность структур. Под воздействием желаний происходит порабощение производства, человека, общества стадными тенденциями, которые образуются в больших масштабах в условиях данной формы власти².

Вместе с тем, провозглашая «имманентность машин желания великим машинам социальности», исследователи оставляют открытым вопрос об имманентности желаний природе рационального. В силу этого, исследовательской *целью* работы является анализ потенциала деструктивности желания как атрибута рационалистического сознания и источника формирования модели потребительских отношений, как реальной угрозы индивидуальной и социальной целостности. Для решения поставленной цели в рамках статьи предполагается выполнить следующие *задачи*:

- проанализировать природу желания как механизма индивидуального развития, раскрыть его роль и влияние на решение проблемы индивидуальной и социальной целостности,
- выявить основные противоречия и угрозы, которые несет в себе желание как источник развития потребительских отношений. Исходя из этого, *проблемная ситуация* исследования заключается в необходимости разработки темы желания как базового механизма индивидуальной и социальной деформации, с целью формирования методологии исследования социальной целостности.

Другими словами, именно рационализация (индивидуального и социального порядков) как ведущий фактор эпохи современности становится тем контекстом, в рамках которого желания выступают базовыми

¹ Так, в «Толковании сновидений» Фрейд описывает опыт удовлетворения желания, вводя понятие «тождества восприятия», считая, что человек всегда ищет что-то похожее с тем восприятием, которое было когда-то связано с удовлетворением потребности [2].

² Своего апогея идея машиноподобности желаний достигла в работах П. Машере («К теории литературного производства») и Т. Иглтона («Критика и идеология»). В работе «Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения» действие желания понимается, как «производство», реализующееся «машинами желания» - деиндивидуализированными субъектами, безличностными медиумами, через которых в этот мир просачивается мир желания.

механізмами соціального розвитку, безпосередньо інвестують у життя і змінюють її. В цьому історичному процесі розвитку людських відносин актуалізація раціоналістических тенденцій і вплив бажань на характер соціального життя стає атрибутивним умовом функціонування сучасного суспільства. Сам по собі проект останнього представляє собою прагматичну модель епохи, «визволяючу» людину від традиційних критеріїв «можливого» і «повинного», розкриваючи неограничені можливості розуму як справжнього джерела прогресивного розвитку.

Наслідки такого прогресу людство почало відчувати на собі достатньо швидко. Ейфорія від раціоналізму і прагматизму поступово спала, приоткриваючи завісу об'єктивної реальності – сучасна цивілізація не зробила людину щасливішою, спокійнішою, відкритою. Навпаки, ставка на всемогутність розуму і уніфікація духовного фактора повлекла за собою формування глобального конвеєра по виробництву нелимитованих бажань – суспільства тотального демонстративного споживання [4]. В межах останнього бажання стало джерелом людського розвитку, а його задоволення – рішенням проблеми соціального існування. Іншими словами, втілюючись безпосередньо в життя, бажання стало визначальним умовом її якісної трансформації.

Визволення бажання, скасування епохою модерну будь-яких його обмежень, стало умовом глобального ілюзіонізму: трансформації життєвих сенсів людини з сфери духовної в матеріальну. Як наслідок цього, послідувало перетворення людини в істоту, що бажає, а людських відносин – в споживальні. Отримавши статус єдиної реальності в свідомості особистості, бажання визначило орієнтири подальшого її розвитку. Отже, тепер уже не потреба, як механізм духовного розвитку людини, а її бажання, цей симулякр потреби, запускає важіль соціального прогресу.

Цей вибір на користь раціоналізації і прогресу коштував сучасності багато, але головним чином – формування ілюзії щодо масового соціального благополуччя, претендувалої на впровадження в умови раціоналізації реальності. В цій новій системі єдиним орієнтиром розвитку стала стратегія *служіння бажанню споживати* все, що оточує і в нелимитованих кількостях. По суті, склалася ситуація, коли за словами Ж. Бодрийяра, всі бажання, імперативи, всі людські страсті і відносини, породжені ними, абстрагувалися в знаках і речах, щоб в подальшому стати предметами покупки, споживання [5]. Таким чином, споживання стає образом життя людини епохи промислової цивілізації, коли речі (знаки) грають над ним пануючу роль.

Але в цій ситуації саме споживання втрачає своє традиційне значення. З природного процесу задоволення потреб і освоєння оточуючого світу, воно трансформовується в тотальний руйнівний процес поглинання, відчуження і присвоєння. Споживання перевищує межі матеріальної практики (воно вже не визначається лише продуктами харчування, одягом, машиною і т.п.). Воно стає активною масовою орієнтацією, заснованою на перетворенні оточуючого людини світу в річ, символ використання. Споживання стає тотальним *споживанням*, тобто процесом овещення людського життя з метою систематичного маніпулювання ним за допомогою знаків, речей. Речі зручні, корисні, придатні, вони мовчать і не вимагають зайвих витрат часу і сил. Вони конформні. За словами Е.Фромма, ситуація сучасного суспільства відкрито демонструє, що сама людина перетворилася в товар і розглядає своє життя як капітал, який слід вигідно вкласти, знайти вдале застосування на ринку капіталістических відносин³. Якщо він в цьому преуспів, то життя його має сенс, а якщо ні – він невдачливий. Він більше не відчуває себе активним діючим суб'єктом, носієм людських сил; він відчужений від них. Його мета – вигідно продати себе. Його унікальність визначається не характером його творчої созидальної діяльності, не талантами, розкриваючими його потенціал, а тим, наскільки він відповідає прийнятим шаблонам успішності в житті суспільства. Він не здатний сприймати себе як живої людини з його любов'ю,

³ В відміння від традиційного суспільства, базуючогося на суспільних відносинах, де кожен виконував віддану йому задачу, взаємодіючи на основі товарних відносин і обміну з іншими членами громади, сприйняття світу в межах капіталізму дуже егоїстично. Місце під сонцем одне, тому отримати його може тільки сильніший. Тут будь-які методи боротьби ефективні. Економічна необхідність конкуренції привела (особливо во II половині XIX в.) до установки на посилення суперництва. Це в основі змінило традиційну суспільну орієнтацію розвитку. В протилежність соціальної нерухомості середньовікової системи, в суспільстві розвернулася неслуханна мобільність, кожен боровся за кращі місця, незважаючи на те, що тільки небагатьом судилося їх зайняти. В цій боротьбі за успіх потерпіли руйнування суспільні і моральні норми людської солідарності; значущість життя зводилася до прагнення бути першим в конкурентній гонці [6].

страхами, убеждениями и сомнениями. Наоборот, он оценивает себя с позиций полезности системе, на основании этого он принимает либо не принимает себя. Он размышляет, как выгодней себя продать на рынке, что и как в себе можно использовать, чтобы это было по достоинству оценено. И ради этой оценки, своей пригодности он готов быть вещью.

Овеществленное сознание формирует убежденность в том, что быть вещью выгодно, это дает возможность пользоваться «благами» и ресурсами системы, рассчитывать на что-то большее с ее стороны. И он торгует собой, своими капиталами (тело, ум, душа), извлекая выгоду из самого себя и соответственно также относясь к окружающему миру. Человеческие качества (дружелюбие, обходительность, доброта и др.) и способности, превращаются в товары, в ценные атрибуты «личностного набора», способствующие получению более высокой цены на рынке личностей.

По сути, само его отношение к себе формируется под влиянием оценки рынка, следовательно, ценность личности определяется не ее природной уникальностью и неповторимостью, раскрывающимися в процессе творческого развития, а предпочтениями рынка, «назначающего цену индивида так же, как он назначает цену товаров. Человек, подобно всем другим товарам, которые не удастся выгодно продать на рынке, не имеет ни малейшей ценности в том, что касается его меновой стоимости, даже если его потребительная стоимость достаточно высока. Отчужденная личность, предназначенная «на продажу», должна полностью утратить чувство самости, перестать ощущать себя существом единственным и неповторимым. Чувство самости вытекает из переживания собственно личности как субъекта ее опыта, ее мыслей, ее чувств, ее решений, ее суждений, ее действий. Оно предполагает, что переживание индивида является его собственным, а не отчужденным. У вещей нет своего Я, поэтому и люди, ставшие вещами, не могут иметь чувство Я» [6,190].

Лишаясь собственной уникальности (вернее, даже не сделав попытку ее раскрыть) и трансформируясь в вещь, человек теряет себя. Вместе с этой утратой он обретает огромное чувство страха, тревогу быть отвергнутым, быть не таким, как все. И он отчаянно пытается стать приемлемым, удобным, полезным системе, находя способы получения ее одобрительной оценки, он иллюзорно полагал, что вместе с последней, став конформным и отчужденным, сможет почувствовать собственную ценность, особенность, превосходство. Другими словами, становясь пригодным для продажи товаром, вещью, человек пытается решить проблему своего существования, не отдавая при этом себе отчет в том, что выбранный им путь изначально является бесперспективным.

Идя по пути материализации желаний, беспощадно эксплуатируя окружающие ресурсы с целью создания все новых и новых вещей, рационализированное знание поддерживает иллюзию об их необходимости и полезности для человеческой жизни. Человек уже не представляет себя без всех этих благ цивилизации в виде электроники, новинок медицины, генной инженерии, техники и т.п. Не труд, а деньги, их покупательная способность становятся критерием оценки его возможностей и потенциала. Материальное богатство (вещи, деньги, комфорт) становится целью его жизни и условием развития. Однако какого?

Человек ужасно обманывается, думая, что перечисленные знаки «благополучия» принесут ему спокойствие, радость и удовлетворение, станут решением проблемы человеческой экзистенции. Он продолжает все больше ощущать необходимость в хороших отношениях, положительных эмоциях, но, в силу овеществления окружающего его мира, не может перешагнуть за созданный собственными руками идол – материальный мир и свое желание – потреблять его. Обманывая себя, откупаясь от неразрешенности внутренних переживаний, духовной несвободы, он вместе с тем судорожно продолжает окружать себя вещами и услугами, большинство из которых, на самом деле, не несут для него никакой смысловой и ценностной нагрузки. Вещами, деньгами, материальными благами он пытается подменить главное условие Человеческой жизни – духовность как потребность в любви, радости, поддержке, единении и т.п. Однако каково же его разочарование, когда такие желаемые вещи не компенсируют внутренней пустоты, не приносят ожидаемой эмоциональной наполненности. Такой формат отношений превращает окружающую человека реальность в банальный набор вещей материального мира. Вещей дорогих, роскошных, удобных, но не живых, не способных наполнить его теплотой человеческих отношений, удовлетворить пустоту одиночества и несвободы.

Сам культ потребительства, созданный человеком ради удовлетворения собственного конвейера желаний, стимулирует наделение вещей определенным значением (статусом знака), явно выходящим за рамки их реального предназначения. С этого момента и начинает расти его *желание обладать* вещью, что делает ее желаемым объектом ненасытного потребления. С этого момента происходит разрыв между реальным предназначением вещи и ее «придуманным смыслом», наделяющим ее желаемым эффектом.

Вещь утрачивает свое реальное предназначение, а человек – свою активную роль. Он переносит на объекты желаний весь свой активный человеческий потенциал, отчуждает все свои силы, создавая идолов, которым теперь будет поклоняться. Теперь вещь, а не человек становится ценностью, на получение которой он готов направить все свои силы.

Так вещи теряют свой первоначальный смысл (даже самые уникальные), переходя в категорию «престижности – не престижности». Человек приобретает их с целью демонстрации окружающим собственного благополучия, успешности, состоятельности. Следовательно, многие вещи приобретаются «просто так», человек даже не использует их, а просто накапливает, имеет, демонстрирует. «Мы удовлетворяемся не приносящим пользы обладанием. Дорогой обеденный сервиз или хрустальная ваза, которыми мы никогда не пользуемся из опасения разбить их, большой особняк со множеством неиспользуемых комнат, ненужные машины и слуги, как и безобразные безделушки в семействе из нижних слоев среднего класса, – таковы многочисленные примеры удовольствия, находимого не в использовании, а в обладании» [6, 176].

Но зачем? Основным мотивом такого потребительства выступает не фактор реальной необходимости вещи, а то удовлетворение, которое дает престиж ее обладания. Дорогие машины, холодильники, телевизоры нужны не столько в силу реальной потребности, но в основном для того, чтобы продемонстрировать возможности, превосходство своего владельца. Такое демонстративное потребление служит средством достижения или поддержки определённого социального статуса⁴. Престиж, доходы, власть, уровень образованности как проявления статусной позиции человека в современном цивилизованном обществе превращаются в «гарантии» его уникальности, «соответствия» требованиям окружающего мира цивилизации.

Этот факт становится свидетельством бесперспективности прогрессивного развития. Человек больше не заботится о необходимости развития своих творческих способностей, талантов. Напротив, их отсутствие компенсируется его «общественной состоятельностью». Такую искаженную картину реальности рисует в сознании человека цивилизационное знание. Таким образом, сам процесс потребления перестает быть процессом конкретного человеческого выбора, действия, в котором участвуют его чувства, потребности, проявляется уникальность. Из него исключается значимый творческий человеческий фактор переживаний, способностей. В условиях цивилизационного развития потребление приобретает характер процесса по удовлетворению иллюзии, игры воображения, отчужденного от реальности⁵.

В сложившейся ситуации имеет место основной фактор искажения реальности – понимание, что любая вещь (орудие труда, предмет обстановки, дом) – это всего лишь *средство*, облегчающее (либо наоборот) человеческую жизнь, но ни в коем случае *не ее условие!* *В качестве символа, опосредующего собой реальные человеческие отношения, ситуации, действия, вещь не может потребляться.* Она имеет свое предназначение, соответствующее удовлетворению тех либо иных потребностей человека (предназначение автомобиля заключается в возможности более мобильного перемещения, одежда согревает человека и оберегает его, часы ориентируют нас во времени и т.п.). Все просто и соотнесено. В такой системе отношений вещи выполняют роль *средств*, необходимых для поддержания условий человеческого развития. Они не являются объектом желаний человека, конкуренции за владение ими. Человек, а не вещь сохраняет за собой активную роль в преобразовании окружающих отношений.

Иллюзия же материального благополучия как решения проблемы индивидуальной и социальной экзистенции и общественного прогресса исключила из потребления смысл, суть, понимание. Современное потребительство не задается вопросом: «Для чего?». Желание потреблять просто не оставляет времени на такие размышления. Поэтому человек попадает на предлагаемую цивилизацией приманку престижа, не вникая в суть потребляемых им вещей. «Нас окружают вещи, природа и происхождение которых нам

⁴ В разговорном английском языке также используется фраза «keeping up with the Joneses» («быть не хуже людей»). Кроме того, существует более специализированный термин «invidious consumption», обозначающий потребление с умышленной целью вызвать чувство зависти.

⁵ В 1950-х годах в США возникла тенденция к приобретению больших домов, при этом средний размер дома за 50 лет практически удвоился. Этот тренд был сопоставим с ростом приобретений мощных «внедорожников», также часто считаемых символом демонстративного потребления. Люди приобретали огромные дома, расплачиваясь за большой размер уменьшением придомовой территории, отсутствием возможности накапливать пенсионные средства и существенно увеличившимся временем пути от дома до работы, вплоть до нескольких часов. Такие большие дома также потенциально приводили к росту других форм потребления за счёт появления дополнительного места для хранения автомобилей, одежды и других товаров [7].

совершенно не известны...Мы не знаем, как пекут хлеб, ткнут матерію, как делают стол или изготовляют стекло. Мы потребляем — как и производим — без конкретной связи с объектами, с которыми имеем дело. Мы живем в мире вещей, и единственное, что связывает нас с ними, это то, что мы знаем, как с этими вещами обращаться или как их потреблять» [6, 178].

В этой ситуации возрастает противоречивость объективной действительности и иллюзии: *ориентация на тотальное потребление, материальное благополучие и комфорт приводит к возрастанию уровня социальной неудовлетворенности и разочарования!* Потребителем благ цивилизации является не человек, а его желание. Таким образом, человечество развивает постоянно нарастающее стремление во все большем количестве вещей, все большем потреблении. Жадность становится мотивом человеческого поведения⁶. В данной ситуации нарушается сам механизм потребления — культурного потребления, поскольку неудержимое стремление современного общества потреблять не соответствует принципам целостного индивидуального и социального развития, направленным на удовлетворение, прежде всего, духовных потребностей.

Из такой трансформации порядка вытекает одновременное изменение содержания человеческих отношений, которые трансформируются в потребительские, вещественные. Овеществление (с целью дальнейшего потребления) охватывает все сферы индивидуальной и социальной жизни. Однако исходной точкой перевоплощения становятся человеческие отношения. *Из сферы таких отношений исключается Человеческий фактор в принципе!* Он транслируется в рамках идеологии тотального потребления, как пережиток традиционной эпохи с ее общностными отношениями доверия и заботы. Человечность мешает потреблять, накапливать, использовать, в силу этого, о ней нужно забыть, завуалировать настойчивые призывы человеческой души о потребности в настоящем. И на это направляет все свои усилия социальные машины по производству новых объектов желаний, транслируя в общественное сознание картину искаженной потребительской реальности с ее идеализацией материального.

Желание обладать, использовать, эксплуатировать заставляет обесценивать, обезличивать все живое. Я смотрю на другого человека с позиций его полезности для меня. Думая о наших отношениях, я анализирую, что в конечном счете от этого смогу получить. По сути такие «коммерческие отношения» стали определяющими в современном обществе. Их масштабы и вариации посягнули не только на сферу экономических, политических, правовых, но, что самое ужасное — на сферу семейных, дружеских отношений. Подтверждением тому становятся брачные контракты, расписки, финансовые договоренности, раздельное имущество и т.п. Границы *человеческих отношений*, сакральность семьи, дружбы, любви стираются также быстро, как и возрастает прибавочный продукт.

Исключая из человеческих отношений их основное условие — духовность, человек обрекает себя на выживание. Любовь, доверие, уважение, забота становятся не паттернами общения, а раритетом, который современный человек все реже использует в своей жизни, и о котором все больше грезит. За формальным, внешним дружелюбием современного человека скрывается холодность и безразличие, недоверие. Овеществление, отчуждение и формализация человеческих отношений неумолимо ведет к утрате духовных и социальных связей, гарантирующих целостность развития общественной системы.

Таким образом, в таком контексте отношений само общество теряет интеграционные основания функционирования. Оно трансформируется в совокупность разрозненных атомов, ориентированных на собственные эгоистические интересы и необходимость использовать друг друга. Таков проект общества рациональных отношений. Здесь работает только одна установка — личный интерес. «Человеком движет эгоистический интерес, а не чувство солидарности с ближним и любовь к нему. Эти чувства могут утвердиться на втором плане, как частные проявления филантропии или доброты, но они не входят в состав основной структуры наших общественных отношений»[6, с. 187].

В отличие от современного потребления, процесс культурного потребления ориентирован на удовлетворение жизненно необходимых запросов человека - потребностей, обеспечивающих ему условия созидательного развития, благополучия и счастья. Другими словами, культурное потребление является средством для достижения основной цели человеческой жизни — духовного совершенствования, критериями которого выступают благополучие и счастье личности. Современная форма потребления —

⁶ По мнению Э.Фромма, до тех пор, пока жизненный уровень населения не обеспечивает человеку достойного существования, потребность в увеличении потребления естественна. Правда и то, что вполне оправдана потребность в увеличении потребления по мере культурного развития человека в связи с тем, что у него появляются все более высокие запросы: ему нужно лучше питаться, ему нужны предметы, доставляющие эстетическое наслаждение, книги и т. д. [6, 178].

потребительство стала самоцелью индивидуального и социального развития, деятельностью направленной на удовлетворение неиссякаемого конвейера человеческих желаний. А поскольку этот конвейер действительно неиссякаем, то постоянный рост запросов заставляет человека прикладывать все больше усилий, ставит в зависимость от желаний, от людей и организаций, помогающих ему получить желаемое. В этой ситуации «каждый человек старается пробудить в другом какую-нибудь *новую* потребность, чтобы... поставить его в новую зависимость и толкнуть его к новому виду *наслаждения*, а тем самым и к экономическому разорению... Вместе с ростом массы предметов растет царство чуждых сущностей, под игмом которых находится человек...» [8, с. 25].

Таким образом, тенденции современного общества, ориентированные на массовое потребительство, рост запросов и претензий, сам по себе потребительский голод являются результатом работы механизма желаний, материалом которых служат цивилизационные блага, а условием производства – рационалистическая картина восприятия реальности. Человек буквально зачарован процессом потребления, его поступки и действия выходят за грань здравого смысла, когда речь идет о приобретении новых товаров. Он не способен уже оценивать реальную полезность и необходимость приобретаемых вещей. Необходимость уже не является критерием потребления. Человек живет мечтой о новых удовольствиях. Его аппетиты постоянно возрастают и заставляют, тем самым, все внимание и силы концентрировать на новинках рынка. Зависть к чему-то более новому, престижному, свидетельствующему об успешности человека, не позволяет разорвать замкнутый круг потребительства и выйти за границы собственных желаний.

В такой символической гонке за удовлетворением собственных желаний, вопросы сплоченности, интегрированности, единения, общности отходят на второй план. Здесь каждый сам за себя, а единственный ценный ресурс – обладать желаемым. Следовательно, перспективы возможного будущего современного общества представляются размытыми и неопределенными. Решением сложившейся проблемы может стать пересмотр системы восприятия мира, сформировавшейся под влиянием рационализованного знания, формирование объективного видения реальности, в которой человек – это духовное, творческое создание, активный соучастник происходящего, а не бездушная вещь, заикленная в конвейере неиссякаемых желаний.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Делёз Ж. Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари, Ф. Анти-Эдип; пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина; науч. ред. В. Кузнецов. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 672 с. 2. Фрейд З. Толкование сновидений / под общ. ред. Е. С. Калмыковой, М. Б. Аграчевой, А. М. Боковикова. – М.: Фирма СТД, 2005. – 680 с. 3. Lacan J. Ecrits. – Paris: Gallimard, 1970 4. Бродецкая Ю. Ю. Желания, как угрозы индивидуальной и социальной целостности // Социально-психологические особенности личности в условиях трансформации общества. Сборник статей по материалам II международной научно - практической конференции, Макеевка, 2013, С.26-29 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://tolkoznanie.ru/load/psikhologija/socialno_psikhologicheskie_osobennosti_lichnosti_v_usloviakh_transformacii_obshhestva/2-1-0-3 5. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. М.: Культурная революция; Республика, 2006. – 259 с. 6. Фромм Э. Здоровое общество / Пер. Т. В. Банкетовой. - Москва: Аст, Хранитель, 2006. –544 с. 7. Carol Lloyd, «Monster Homes R Us: American homes are monuments to conspicuous consumption», San Fransisco Chronicle, Oct. 14, 2005 8. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года / Маркс К., Энгельс Ф., Соч. 2-е изд. Т. 42.

УДК 303.01

ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ У КОНТЕКСТІ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОЇ ПЕРСПЕКТИВИ

Усенко Ольга Олегівна – аспірантка кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

В статті аналізуються теоретико-методологічні підходи до вивчення державних кордонів: від традиційних до постмодерністських. Аргументується складність та многогранність цього поняття як змінного в залежності від історичного, політичного та соціокультурного контексту. Автором обґрунтовується необхідність використання міждисциплінарної перспективи у соціологічному аналізі державного кордону. Останній вбачається в межах двох напрямків: функціонального та соціокультурного підходу. Проводиться думка про недостатність та обмеженість розгляду державного кордону лише як соціального інституту. Зокрема, розглядається можливість застосування соціокультурного підходу для глибокого дослідження державного кордону України та пострадянських кордонів загалом.

Ключові слова: кордон, Європейський Союз, пострадянський простір, теоретичний підхід, міждисциплінарна перспектива.

В статье анализируются теоретико-методологические подходы к изучению государственных границ: от традиционных до постмодернистских. Аргументируется сложность и многогранность этого понятия как изменяющегося в зависимости от исторического, политического и социокультурного контекста. Автором обосновывается необходимость использования междисциплинарной перспективы в социологическом анализе государственной границы. Последний видится в рамках двух направлений: функционального и социокультурного подхода. Приводится мысль о недостаточности и ограниченности рассмотрения государственной границы только как социального института. В частности, рассматривается возможность использования социокультурного подхода для глубокого исследования государственной границы Украины и постсоветских границ в целом.

Ключевые слова: граница, приграничная территория, Европейский Союз, теоретический подход, междисциплинарная перспектива.

The paper analyzes theoretical and methodological approaches to the study of frontiers: from traditional to postmodern. This concept is argued as complicated and multifaceted one, which changes in dependence on historical, political and socio-cultural context.

The author justifies the need for use the interdisciplinary perspective in sociological analyze of frontiers. Last seen in two ways: functional and socio-cultural approaches. The idea of limitation of the studying state border only as a social institution is presented. In particular, the use of social and cultural approach to the deep study of the state border of Ukraine and the post-Soviet borders in general is examining.

Keywords: border, frontier, The European Union, post-Soviet space, theoretical approach, interdisciplinary perspective.

Сучасне геополітичне становище Європи, що є наслідком глибоких змін кінця XX – початку XXI ст., створює необхідність детального вивчення глобальних процесів, які відбуваються навколо. Зокрема, актуальними залишаються дослідження побудови нових ідентичностей на пострадянському просторі, наслідки та сприйняття зростаючого рівня європейської інтеграції, необхідність прийняття єдиної моделі побудови нації та визначення стратегії розвитку країн, що отримали незалежність у 90-ті.

Європа, яка поринула у тотальну уніфікацію та інтеграцію, стикнулася з необхідністю переосмислення сутності та структури простору, місця та ролі державних кордонів як «ліній», що дедалі частіше перетворюються з бар'єрів на символічні перетини, розмежовуючи по суті однорідне економічне, політичне, а іноді і культурне середовище. Деякі вчені називають 80-ті і 90-ті роки «ренесансом» в ЄС. Єдиний європейський акт у 1986 році відкрив напрям для інтеграції в ЄС, створення єдиного європейського ринку і вільного пересування товарів, послуг, людей і капіталу [1, с. 23].

На тлі нової траєкторії розвитку європейського простору у ситуації невизначеності опинилася й Україна. Орієнтація на європейську інтеграцію поєднується із налагодженими за довгі роки тісної співпраці відносинами із Російською Федерацією та іншими пострадянськими сусідами. Обидві стратегії розвитку часто суперечать одна одній, а їх співвідношення між собою великою мірою обумовлюється політичною ситуацією (не лише в Україні, але і в Росії та Європі).

Роль державних кордонів змінюється як на європейському, так і на пострадянському просторах. Зовнішні сусіди створюють необхідність побудови нової прикордонної політики. Іншими стають їх функції, зміцнюються кордони між пострадянськими країнами, що до цього були умовними. Все це змушує вчених звернути особливу увагу на дослідження кордонів.

Метою даної статті є аналіз існуючих теоретико-методологічних підходів до вивчення державних кордонів, що традиційно застосовуються у соціо-гуманітарних науках.

Традиційно кордон є об'єктом вивчення кількох наукових дисциплін: географії, політології, лімології та історії. Кожна галузь виокремлює своє визначення даного поняття, що проте є занадто «вузьким» та недостатнім для соціологів. Не існує і єдиної, загальної теорії. Сучасні вчені погоджуються, що кордон – складне поняття, яке потребує комплексного, всебічного вивчення. Кордони однієї і тієї самої держави можуть бути водночас і «м'якими», і «жорсткими»: вони можуть бути відкритими по відношенню до одного сусіда та «жорсткими» по відношенню к іншому. «Жорсткі» кордони описують як бар'єри, чітко окреслюванні розділові лінії, суть яких – впровадження жорсткого візового режиму та контролю над переміщенням людей та товарів. «М'які» кордони розглядаються як «відкриті», «інклюзивні» [2].

Майже всі сучасні держави чітко обмежені територіальними та політичними лініями, на відміну від національних кордонів, що рідко є так чітко визначеними. Отже поняття національного кордону не слід ототожнювати з державним, політичним. Про це зазначає й Н.Ньюол, аналізуючи ситуацію у Європі: адміністративні кордони в ЄС співпадають не з національними фронтами, а скоріше з політичними функціональними розділеннями та задачами [цит. за 2]. Під державним кордоном мається на увазі межа, що відділяє одну державу від іншої, делімітує її на карті; це «лінії розділу, фізично виражені у просторі» [3, с. 334].

Складність вивчення обумовлюється багатогранністю власне поняття «державний кордон». Американська дослідниця Кароліна С.Фолліс виокремлює три складових елемента, що у сукупності складають кордон:

- 1) узаконена кордонна смуга, що одночасно роз'єднує та поєднує держави;
- 2) фізичні державні структури, що існують, щоб розмежовувати та захищати лінію кордону; вони складаються з людей та організацій, які часто глибоко проникають на територію держави;
- 3) кордони, територіальні зони різної ширини, в межах яких люди «домовляються» щодо різноманітних моделей поведінки та смислів, пов'язаних з їх «членством» у державі та нації [4, с. 8-9].

Як відомо, американські вчені використовують декілька понять, що в широкому значення є еквівалентами (дослівним перекладом) слову «кордон»: *border*, *boundary*, *frontier*, проте усі вони мають різне смислове навантаження. Результатом чого є окремі напрямки досліджень: *border-study*, *boundary-study*, *frontier-study*. Термін «border» використовується для позначення кордонів, які утворилися в результаті політичних владних практик. «Boundary» позначає кордон примордiального характеру. «Frontier» позначає рухливий кордон між просторами народів та культур, які знаходяться в нерівному становищі. Більш сильна сторона колонізує територію слабшою, таким чином отримуючи вплив на освоєну територію. Фронтір розглядається як рухомий кордон між цивілізацією та варварством. Таким чином, останній термін є найбільш ідеологічно навантаженим [цит. за 5].

На фоні зазначеної многогранності поняття, у науковому дискурсі неодноразово робилися спроби його теоретичного осмислення. Російський вчений Колосов В.О. систематизував існуючі теоретичні підходи до вивчення державних кордонів та умовно поділив їх на традиційні й постмодерністські. До *традиційних* він відносить історико-картографічний, класифікаційний, функціональний та географо-політологічний.

До основних принципів історико-картографічного підходу можна віднести: історизм (поєднане вивчення кордонів у просторі та часі); зв'язок між державним устроєм, політичним режимом та конкретною зовнішньополітичною орієнтацією держави, з одного боку, та функціями кордону – з іншого; зв'язок режиму та функцій кордону; недосяжність «природних кордонів»; аналіз структури та ретельне картування етнічного складу населення, структури та спеціалізації господарства, природних ресурсів, рельєфу та природу по обидва боки розмежувальної лінії між державами [3, с. 302].

Класифікаційний підхід зосереджує увагу на розподілі кордонів за певними ознаками. Найбільш відомі з них: за морфологією, природними особливостями, походженню та функціям [3, с. 305].

Представники функціонального підходу досліджують транскордонні потоки людей, товарів, інформації та ін., взаємовплив кордонів та різноманітних елементів природних та соціальних ландшафтів [6, с. 15].

Політологи, що сформували географо-політологічний підхід мали на меті вивчення впливу кордонів та їх стабільності на стан міжнародних відносин [3, с. 311].

Нові, *постмодерністські підходи* до вивчення кордонів, що виділені В. Колосовим, інтерпретують їх як соціальні конструкти та невід'ємні елементи ієрархії територіальних ідентичностей, міфологізовані символи соціальних спільнот, значення яких у громадській свідомості посилюється історичними нарративами та маркерами політичного ландшафту [6, с. 36].

Найбільш доцільним та ефективним, а іноді і єдиним можливим, на наш погляд, є поєднання зазначених вище підходів у рамках традиційних гуманітарних дисциплін, тобто *використання міждисциплінарної перспективи*. А саме: спираючись на засади соціології, культурології, політології, історії та розглядаючи кордон крізь призму різних наукових дисциплін можна отримати найбільш повні та досконалі відповіді на актуальні дослідницькі питання. Історик Кравченко В.В. наголошує, що подібний інтердисциплінарний підхід має обов'язково спиратися на сучасну символічну (культурну, гуманітарну) географію [7, с. 77].

Необхідність застосування міждисциплінарної перспективи дослідження кордонів може бути визначена двома фактами:

1) існуючі та потенційні територіальні (прикордонні) конфлікти. Такі конфлікти «продовжують отруювати міжнародні відносини, навіть якщо вони не проявляються на офіційному рівні та існують в латентній формі» [6, с. 34].

2) Детального наукового аналізу потребують функції кордонів та прикордонних територій, що «під впливом глобалізації та міжнародної інтеграції швидко змінюються» [6, с. 34]. Ці фактори можна вважати вкрай впливовими, адже вони обумовлюють місце кордону не лише у політичному дискурсі, а й у свідомості громадян.

Міждисциплінарна перспектива дослідження кордонів є актуальною для вивчення ситуації на теренах пострадянських країн, що у своїй сукупності утворюють своєрідний соціокультурний простір. Усім цим територіям властиві специфічні характеристики, що обумовлюється внутрішньою політикою утворених держав, спільною історичною пам'яттю та загальною ситуацією у світі. Так, вченими виділяються певні ознаки та особливості, притаманні пострадянським кордонам:

1. Природна та морфологічна різноманітність.

Різнманітність пострадянських кордонів обумовлюється їх різними функціями та типами, що склалися внаслідок різноманітних природних умов, щільності населення, економічної діяльності на територіях, що вони перетинають.

2. Непристосованість системи комунікацій до конфігурації нових кордонів.

Транспортна система у Радянському Союзі являла собою єдиний високоінтегрований механізм. З поліцентричним розпадом налагодженої мережі багатьох ділянок пострадянських кордонів перетворились у бар'єри.

3. Відмінне походження та «вік» кордонів.

Зазвичай вік кордону обумовлює органічність його включення у національну та етнічну ідентичність, а також пристосованість до особливостей прикордонних територій, населення та господарства.

4. Змішані, змазані та рухливі прикордонні ідентичності.

Після розпаду Радянського Союзу майже всі новоутворені держави стикнулися з кризою ідентичності. Пострадянському простору властива етнічна різноманітність, що є наслідком «мозаїчної структури розселення різних етнічних груп». Досить поширеним є той факт, що етнічні та субетнічні групи не ідентифікують себе з національною політичною спільнотою, що перешкоджає національній інтеграції [6, с. 44].

5. Нестабільність у прикордонних областях, яка є наслідком сусідства з державами, «що будуються», та «ареалами етнографічних конфліктів». За думкою Колосова В.А. дійсно надійними є лише кордони із стійкими і мирними країнами [6, с. 47].

Ще однією ознакою, притаманною хоча й не усім, але деяким пострадянським кордонам, є те, що розпад Радянського Союзу перетворив їх з внутрішніх у зовнішні.

Ключові ідеї більшості традиційних та постмодерністських підходів можуть бути використані для соціологічного аналізу кордонів.

Для соціологічного аналізу кордону як соціального інституту цікавим є виділені бар'єрна, контактна, фільтруюча функція, а також функції регулювання та відокремлення.

Місце кордону у суспільстві віддзеркалює прийнятну модель нації та існуючу ієрархію територіальних ідентичностей. Забезпечуючи стабільне функціонування суспільних відносин, «реалізуючись» у певних установах та за певними нормами та зразками, державний кордон є соціальним інститутом.

У залежності від політичного дискурсу в уявленнях громадян кордон може поставати у різних інтерпретаціях. За допомогою історичних наративів чи побудови специфічної моделі національної ідентичності держава може впливати та конструювати уявлення щодо кордону як такого та його функцій для громадян. Так владні структури впливають на переважання бар'єрної чи контактної функції кордону.

В багатьох регіонах світу ситуація у прикордонних районах обумовлюється геополітичною пам'яттю. За певних умов кордон може виступати інструментом протиставлення політичної ідентичності, що формується, іншій, домінуючій по інший бік кордону, підкреслити та поглибити етнічні розбіжності та ідеологічні розколи [6, с. 37]. Так само геополітична пам'ять може створювати почуття спільності, солідарності з народом сусідньої держави.

В останній час кордони все частіше вивчаються не лише лімологією, політологією чи політичною географією, але й соціологією [2, 8, 5]. На думку Хобти С.В. це пов'язане з одного боку з «просторовим поворотом» у соціальному знанні, а з іншого – з поширенням «якісного підходу» з фокусом на нетиповому [9]. На думку вченої, «соціологія спроможна дати інтегроване узагальнене знання про кордони, так само як про типи суспільств, соціальні інститути, революції та інші суспільні явища; саме соціологи мають пояснити сутність, причини та механізми виникнення цих кордонів».

Хоча, на наш погляд, інституціональний та інтегративний підходи володіють значними евристичними можливостями, застосування соціокультурного підходу може поглибити уявлення щодо сутності кордонів в сучасному світі. Цікавим з цієї точки зору може бути розгляд кордону як соціокультурного конструкта та дзеркала соціальних відносин; є також вивчення сприйняття кордону населенням та його ролі як символу.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Newahl N. Which borders for which Europe? / N. Newahl // J. DeBardeleben (ed), Soft or hard borders? Managing the divide in an enlarged Europe. – Burlington: Ashgate – 2005. 2. Филиппова О. А. Граница и пограничье в контексте политик идентичности / О.А. Филиппова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: зб. наук. праць. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2010. 3. Колосов В. А. Геополитика и политическая география / В. А. Колосов, Н. С. Мироненко. М.: Аспект Пресс, 2001. – 479 с. 4. Karolina S. Follis. Building Fortress Europe: The Polish-Ukrainian Frontier / Karolina S. Follis – 2012. – 288 p. 5. Кононов И. Ф. Украина-российская граница: практика власти и повседневная жизнь населения / И. Ф. Кононов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: зб. наук. пр. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2010. – С.79-86. 6. Колосов В. А. Российско-украинское пограничье: двадцать лет разделенного единства / В. А. Колосов, О. И. Вендина. М.: Новый хронограф, 2011 г. – 348 с. 7. Кравченко В. В. Блуждающая Украина / В. В. Кравченко, А. А. Мусиездов, О. А. Филиппова // Представления о Пограничье и практики их использования – Вильнюс: ЕГУ, 2012. – 174 с. 8. Zhurzhenko Tatiana. Borderlands into Bordered Lands: Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine / T. Zhurzhenko // Stuttgart: Ibidem-Verlag – 2010, 321 p. 9. Хобта С. В. Політичний кордон: теоретичне бачення та буденне сприйняття (на прикладі східного українсько-російського державного кордону) / С. В. Хобта // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: зб. наук. пр. – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2012. – С.114-120.

УДК 416.4.06

СОЦІАЛЬНІ ПОКАЗНИКИ ЯК ОДИН З КРИТЕРІЇВ ВИЗНАЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ СИСТЕМИ УПРАВЛІННЯ

Сапасва Любов Станіславівна – асистент кафедра соціології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля

В статті представлено обґрунтування щодо доцільності використання соціальних показників при розбудові сучасної системи управління соціумом. Звертається увага на те, що важливим елементом у контексті управління за допомогою соціальних показників є виділення груп показників, які характеризують змінні, включені в процес функціонування соціальної системи. Пропонується класифікація соціальних показників (економічні соціальні показники, політичні соціальні показники, соціальні показники освіти та охорони здоров'я, соціальні показники інноваційно-технологічної діяльності, релігійні соціальні показники, соціальні показники миролюбності, екологічні соціальні показники, гендерні соціальні показники, соціальні показники культури, суб'єктивні соціальні показники). Виокремлено низку функцій, що виконують (чи можуть виконувати) соціальні показники при оцінці ефективності системи управління соціумом (пізнавальна, інформаційна, оціночна та маніпулятивна).

Ключові слова: соціальні показники, система управління, функції, соціум, криза.

В статье представлено обоснование целесообразности использования социальных показателей при развитии современной системы управления социумом. Обращается внимание на то, что важным элементом в контексте управления с помощью социальных показателей является выделение групп показателей, характеризующих переменные, включенные в процесс функционирования социальной системы. Дается классификация социальных показателей. Выделено ряд функций, которые выполняют (или могут выполнять) социальные показатели при оценке эффективности системы управления социумом (познавательная, информационная, оценочная и манипулятивная).

Ключевые слова: социальные показатели, система управления, функции, социум, кризис

The paper presents a rationale for the use of social indicators in the development of modern effective system of society. Defined classification of social indicators (economic social indicators, political, social indicators, social indicators of education and health, social indicators of innovation and technological activities, religious social indicators, social indicators for peace, environmental social indicators, gender social indicators, social indicators of culture, subjective social indicators). Attention is drawn to the need to further expand the format of the application of social indicators in the management of the company, which is continuously globalizing and fundamental feasibility of establishing a global system of social indicators. Emphasizes the need to address the development of a unified system, which in the meantime would consider the cultural, religious, political, and other characteristics of countries and regions of the world.

Keywords: social indicators, management system, functions, society, crisis.

В умовах глибокої всебічної кризи особливого значення набувають пошуки шляхів налагодження механізмів глобального діагностування розвитку суспільних процесів, розробка уніфікованих, практично діючих методик фіксації трансформацій, що відбуваються в окремих регіонах і державах світу. Глобальна сфера управління, вочевидь, потребує переходу від сегментованих та конфліктогенних засобів керування до більш гнучких та договірних. Тому актуальність продовження досліджень, спрямованих на розробку та апробацію соціальних показників, які б могли стати частиною ефективної системи управління соціумом тільки зростає. Слушна критика щодо недостатньої адаптованості певних соціальних показників до соціально-культурних, соціально-психологічних та інших особливостей окремих держав, певна монополізація вимірювання глобальних рейтингів та ще ціла низка проблемних моментів тільки доповнюють базу аргументів щодо необхідності постійного вдосконалення загальносвітової системи соціальних показників. Процес подальшої розробки та розповсюдження у світовому вимірі соціальних показників, як і прогрес навряд чи можна зупинити. І соціологічна наука повинна, перш за все, брати на себе

досить тяжкий тягар виступати і критиком, і ініціатором, і головним розробником, і навіть ефективним менеджером, який може продемонструвати певні переваги використання соціальних показників у загальній системі управління, в підвищенні її ефективності і, звичайно ж, в прогнозуванні тенденцій становлення глобалізованого суспільства.

Особливої актуальності дослідження даної теми додає практика використання результатів вимірювання соціальних показників у глобальній системі управління та, відповідно, глобальній конкурентній боротьбі. Найбільш чітко це видно у певному протиборстві великої кількості рейтингів. Коректність використання даних, ступень заангажованості, маніпуляційний ресурс – усе це також потребує певної соціологічної оцінки. Тим більше, що багато рейтингів сприймаються як пряма сфера відповідальності соціологів.

Певне узагальнення розробок у цій сфері вітчизняної соціології дає підстави казати, що практика вимірювання окремих параметрів соціального життя населення є широко відомою в українській соціології. У попередніх статтях неодноразово підкреслювалось значення діяльності Інституту соціології НАН України щодо здійснення соціального моніторингу українського суспільства (1992-2011), наводились посилання на роботу Є.І. Головахи та Н.В. Паніної «Інтегральний індекс соціального самопочуття (ІСС): конструювання та застосування соціологічного тесту у масових опитуваннях», зверталась увага на міжнародні дослідження М.З.Згуровського та А.Д. Гвішиані «Глобальне моделювання процесів стійкого розвитку в контексті якості та безпеки життя суспільства (2005-2007/2008 роки)», виокремлювалась важливість результатів чотирьох хвиль міжнародного порівняльного соціологічного дослідження «Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціологічного дослідження» 2005-2007-2009-2011», яке проводиться під керівництвом Є.І. Головахи, А.П. Горбачика [5-8]. Також у якості прикладів змістовного застосування соціальних показників в окремих дослідницьких сферах наводились розробки Л.Г. Сокурянської (студентське середовище) та О.М.Балакіревої (соціально-економічна сфера) [9-10]. Варто відзначити останні публікації за тематикою соціальних показників М. Слейко «Емоційно-оцінний підхід до дослідження соціального самопочуття» та Б. Дем'яненко «Україна і світ у 2010 році: компаративний аналіз методами міжнародного ранжування» [11-12]. Слід підкреслити теоретичне та методологічне значення щодо соціальних показників IV Чергового Всеросійського соціологічного конгресу (Уфа, 2012) «Соціологія і суспільство: глобальні виклики та регіональний розвиток», «Оглядової доповіді про модернізацію в світі та Китаї (2001-2010)», низку опублікованих останнім часом глобальних прогнозів до 2030 (50-х) років [13-14]. Однак, не зважаючи на існування досить численних досліджень, які демонструють можливості розробки та використання соціальних показників у налагодженні ефективній системі управління, треба констатувати, що проблемних моментів залишається більш ніж багато. Дискусія точиться по усьому спектру: від загального питання щодо доцільності звертання до соціальних показників в окремих галузях чи глобальному управлінні до конкретних методик та засобів збору інформації. Тому необхідно послідовно нарощувати теоретичні та емпіричні підґрунтя соціологічного аналізу у цій перспективній сфері досліджень.

Головна мета статті полягає у виокремленні основних функцій, що виконують (чи можуть виконувати) соціальні показники як засіб оцінки ефективності системи управління соціумом, а також у змістовному аналізі ступеня та характеру застосування соціальних показників в інформаційному глобальному просторі.

Використання соціальних показників у системі управління дозволяє оцінювати можливість вирішення поставлених завдань, отримувати інформацію про непрогнозовані зміни, співвідносити отриману інформацію зі ступенем виконання поставленої мети і фіксувати інформацію, що відображає суб'єктивну оцінку населенням того чи іншого процесу, явища. Важливим елементом у контексті управління за допомогою соціальних показників є виділення груп показників, які характеризують змінні, включені в процес функціонування соціальної системи. Система соціальних показників розробляється з точки зору масштабності об'єкта дослідження (показники, які використовуються для порівняння регіонів, країн, міст і т.д.), а також інтенції об'єкта (національні, гендерні особливості).

Враховуючи зростаючу популярність вимірювання соціальних процесів глобального суспільства (міждержавні порівняння), автор статті визначив певну класифікацію соціальних показників:

- економічні соціальні показники;
- політичні соціальні показники;
- соціальні показники освіти та охорони здоров'я;
- соціальні показники інноваційно-технологічної діяльності;
- релігійні соціальні показники;

Розділ 1. Історія, теорія та методологія соціології

- соціальні показники миролюбності;
- екологічні соціальні показники;
- гендерні соціальні показники;
- соціальні показники культури;
- суб'єктивні соціальні показники.

В якості аргументації актуальності використання саме системи соціальних показників, що транслюють загальні тенденції світового розвитку та дозволяють окремим країнам і регіонам отримати інформацію про своє місце в світовій шкалі, розглянемо найвідоміші показники міжнародної рейтингової оцінки країн у світовому співтоваристві (див. Табл. 1).

Таблиця 1.

Десятка країн-лідерів й Україна у міжнародних порівняльних дослідженнях [15-20].

Інд екс	ІРЛП 2013	Індекс очікуваної тривалості життя 2011	Індекс гендерної рівності 2012	Індекс глобалізації 2013	Індекс процвітання (соціальний капітал) 2012	Індекс щастя 2012
1.	Норвегія 0,955	Японія 82,6	Норвегія 0,89	Бельгія 92,30	Норвегія	Коста- Ріка 64,0
2.	Австралія 0,938	Гонконг 82,2	Фінляндія 0,88	Ірландія 91,79	Данія	В'єтнам 60,4
3.	США 0,937	Швейцарія 82,1	Ісландія 0,87	Нідерланди 91,33	Австралія	Колумбія 59,7
4.	Нідерланди 0,921	Ізраїль 82,0	Швеція 0,87	Австрія 89,48	Нова Зеландія	Беліз 59,2
5.	Німеччина 0,920	Ісландія 81,8	Данія 0,84	Сінгапур 88,89	Фінляндія	Сальвадо р 58,8
6.	Нова Зеландія 0,919	Австралія 81,2	Нова Зеландія 0,82	Данія 88,12	Нідерланди	Ямайка 58,5
7.	Ірландія 0,916	Іспанія 80,9	Іспанія 0,81	Швеція 87,63	Ірландія	Панама 57,7
8.	Швеція 0,916	Швеція 80,9	Монголія 0,81	Португалія 87,07	Канада	Нікарагуа 57,0
9.	Швейцарія 0,913	Макао 80,7	Канада 0,8	Угорщина 86,85	Швеція	Венесуел а 56,8
10.	Японія 0,912	Франція/ Канада 80,7	Німеччина 0,8	Швейцарія 86,28	США	Гватемал а 56,8
Україна						
....	78 місце (0,740)	124 місце (69,0)	64 місце (0,69)	47 місце (67,78)	58 місце	100 місце (37,6)

Згідно даним таблиці відзначимо, що в світі утворилася певна когорта країн-лідерів, які в залежності від рівня показника переміщуються в межах десяти рядків рейтингу. Цікавими також є властивості країни-лідера (Норвегія), яка за одними показниками займає перше місце, а згідно іншим не входить навіть до десятки. З представленої узагальнюючої таблиці можна побачити, що з іншими відомими показниками значною мірою резонує все більш популярний сьогодні показник щастя, який, як відомо, враховується за трьома показниками: «суб'єктивна задоволеність життям людьми, очікувана тривалість життя і так званий «екологічний слід» [20]. Котрий рік поспіль перше місце за індексом щастя займає Коста-Ріка, а серед лідируючих країн, як бачимо, відсутні представники попередньої групи лідерів. Така кардинальна розбіжність у результатах комплексного показника і окремо взятих аналогічних його елементів виявляє значні методологічні проблеми подібних досліджень.

Останнім часом з'явився ряд серйозних наукових довгострокових прогнозів, в яких спеціалісти все частіше намагаються обґрунтувати можливість передбачення та регулювання глобальних криз та налагодження ефективної системи управління. У процесі розробки прогнозних документів часто використовується система взаємопов'язаних і доповнюючих один одного показників. Застосування та вдосконалення подібної системи дозволяє точно аналізувати цілі і завдання соціально-економічного

розвитку, розкривати зміст досліджуваного процесу або явища, комплексно відображати соціальну систему, орієнтувати її на більш результативне використання наявних ресурсів, надає можливість входу в іншу систему за допомогою гнучкості та адаптованості. Ефективність використання системи соціальних показників в управлінні доцільно відобразити через деталізацію функцій, які вони виконують.

Пізнавальна та інформаційна функції, що забезпечують пізнання природи і змісту соціальних процесів і явищ, дозволяють передбачити, регулювати і керувати. Основна умова виконання цих функцій є їх наукове обґрунтування, вимір і аналіз. Як показує міжнародна кризова ситуація, з метою сталого розвитку світу глобальне управління потребує розробки комплексу соціально-економічних показників, які б фіксували зміни глобального масштабу. Управління, що спирається на існуючу систему переважно економічних показників, не здатне своєчасно передбачити і пом'якшувати негативні наслідки саме системної кризи. Тому роль цілої низки соціальних показників у прогнозуванні і плануванні майбутнього дуже істотна. Моніторинг соціальних процесів дозволяє складати соціальні коливання в мозаїку, вибудовувати причинно-наслідкові зв'язки тих чи інших процесів, явищ і в співвідношенні з нинішніми змінами передбачити тенденції майбутнього розвитку.

Не менш важливою є оціночна функція соціальних показників, за допомогою якої безпосередньо і відбувається оцінка управління. Дана функція визначає ступінь відповідності поставлених завдань (цілей) їх реалізації. Важливою характеристикою оціночної функції є її комплексність. У край рідкісних випадках ми можемо давати оцінку окремо взятому (з системи) показнику. Це пояснює неодноразові критичні оцінки (і з боку автора також) масштабних досліджень, що проводяться останнім часом, через призму яких споживач подібної інформації отримує однобічну оцінку досліджуваного об'єкта. Так, показник ВВП, що вважався до недавнього часу головним критерієм оцінки розвитку країн, не відображає рівня соціальної задоволеності життя, що згодом в значній мірі вплинуло на непередбачений характер і розвиток соціальної кризи.

Значне місце в системі управління займає функція, яку умовно назовемо маніпулятивною. Беручи до уваги сучасний рівень розвитку комунікаційних технологій важливо чітко розуміти роль і характер використання соціальних показників у глобальному інформаційному протиборстві. Якщо раніше мова переважно йшла про суперництво в рамках двополюсної системи, де, до речі кажучи, ті ж соціальні показники грали важливу пропагандистську роль, то сьогодні можна спостерігати більш складні міждержавні, міжконтинентальні, міжкультурні та інші конфігурації протистоянь різного ступеня інтенсивності, що базуються на аргументаційній базі соціальних показників. У якійсь мірі доречно говорити, що соціальні показники набули характеру м'якої інформаційної зброї, коли через них демонструються переваги або, навпаки, недоліки тих чи інших країн, систем політичного устрою, культурно-релігійних особливостей і т.д. Можна спостерігати значне число рейтингів, даних (інколи вони вступають у протиріччя один з одним), які тим чи іншим чином роблять безпосередній або опосередкований вплив на громадську думку, створюють нові або ж дозволяють утримати старі стереотипні оцінки. Соціальні показники виступають гарним підтвердженням концепцій, згідно з якими людську увагу вельми приваблюють різного роду цифри, тим більше розміщені в своєрідному «рейтинговому порядку». «Абсурдна віра в число», як відзначає С. Г. Кара-Мурза, порушує у людини здатність зважувати явища, «вона втрачає відчуття міри», втрачає систему координат, в якій знаходиться її реальність [21]. Відбувається мимовільна ідентифікація та самоідентифікація. Акцентування ж уваги на значущих показниках або місцях у рейтингу, наприклад, тих держав, де проживають споживачі інформації, лише підсилює ефект уваги.

Численні соціальні показники і їх демонстрація у пресі, на сайтах, в телефірі виконують цілий ряд функцій, серед яких можна особливо чітко виділити наступні:

- Інформаційну. Йдеться про досить коректний збір й подачу інформації щодо соціальних показників. По суті своїй дана функція ззовні нейтральна, однак, може виступати своєрідним підготовчим етапом для здійснення більш тонких стратегій впливу на громадську думку. У суспільно-політичному тижневику «Дзеркало тижня» з'явився матеріал із притягальною назвою «Британські вчені довели, що вихід на пенсію шкідливий для здоров'я» [22]. Запевняючи населення, що вихід на пенсію збільшує ймовірність «клінічної депресії» і «фізичних захворювань», подібного роду дослідження в умовах економічної кризи і зростання числа соціально незахищеного населення пропагують збільшення пенсійного віку.

- Управлінську. Також досить «благородна» функція, оскільки в ідеалі передбачає врахування соціальних показників при прийнятті важливих стратегічних управлінських рішень. Наприклад, нещодавно опублікований Глобальний індекс кваліфікованих спеціалістів надає змогу роботодавцям, працівникам і політикам розуміти динаміку ринків праці у країнах світу [23]. Варто згадати також і Індекс

глобалізації, який дозволяє оцінити масштаб інтеграції тієї чи іншої країни у світовий простір і порівняти різні країни за включеними компонентами [18].

- Політичну, коли соціальні показники стають невід'ємною частиною впливу на суспільно-політичні процеси, виступають аргументом, який демонструє, що дана держава або «правлячий режим» ведуть «неправильну» політику і, як наслідок, знаходяться на низьких щаблях різного роду рейтингів. Так, у рейтингу Індексу свободи преси, що призначений для оцінки ступеня свободи журналістів, завдяки зусиллям влади забезпечувати повагу до цієї свободи, Єгипет у період з 2010 до 2012 року втратив 39 позицій [24].

- Маркетингову, якщо соціальні показники можуть сприяти своєрідному «рекламуванню» тих чи інших країн, товарів. І тут «маркетинг» можна трактувати дуже широко. Як і очевидно, що дана функція може виразно перетинатися з політичною, управлінською та інформаційною. У якості прикладу можна послатися на Рейтинг найкращих університетів світу [25].

- Розважальну. У розрахунок береться той факт, що для багатьох споживачів інформації соціальні показники можуть сприйматися в якості додаткового, але вельми «цікавого» аргументу («просто цікаво»), легко переказуються в процесі повсякденної комунікації, не маючи ніякого «підозрілого» навантаження (той таки Світовий рейтинг мільярдерів за версією журналу «Форбс») [26].

Необхідно, звичайно ж, враховувати, що ніхто з численної спільноти споживачів інформації ніколи особливо не буде вникати в деталі, розбиратися, хто і коли збирав (і збирав взагалі) освітлювані дані, наскільки коректно вони представлені, ким і яким чином передані і піднесені. Все носить характер спонтанності. Оскільки ж йдеться про цифри, то їх можна використовувати у помітних заголовках, що привертають ще більшу увагу недосвідчених громадян. Свідомість мимоволі шукає відповіді на два питання: «Хто на першому (перших) місці (ах)?» І «На якому місці держава, континент, регіон...?», з яким ідентифікує себе інформспоживач.

Як правило, демонстрація подібного роду рейтингів, побудованих на використанні соціальних показників, навіть не вимагає додаткових коментарів. Більш того, всякого роду коментарі можуть навіть зіпсувати ефект «наукової нейтральності», яка створювалась представленою «голих цифр». Таким чином, громадська думка формується «мимоволі». І по своєму кумулятивному ефекту рейтинги, що базуються на соціальних показниках, можуть бути навіть більш дієві (більш прихильно сприймаються громадською думкою), ніж результати соціологічних досліджень. Соціологи (перш за все в пострадянських державах) знаходяться завдяки численным виборчим компаніям у більш критичному полі сприйняття. А от соціальні показники, перекладені на мову рейтингів, мають більш чисту «кредитну історію».

Соціальні показники у такій системі координат стають частиною загальної системи управління соціумом за допомогою застосування інформаційних ефектів та розуміння соціально-психологічних особливостей громадян.

Трансформації, які відбуваються у суспільстві протягом останніх десятиріч, змінюють критерії оцінки ефективності управління, що відображається на загальних принципах управлінської діяльності. Зокрема, одним з органічних елементів сучасної системи управління стають соціальні показники.

В умовах динамічного поширення та поглиблення процесів глобалізації можна припустити зростання значущості і рівнів впливу соціальних показників на різні соціальні групи, їх установки і специфіку оцінок щодо сприйняття подій. Все більшу актуальність у сучасній соціології набуває аналіз принципів стандартизації комплексних соціальних показників, що спираються на досить добре розроблену методологічну базу.

Виокремлення певних функцій, що виконують (чи можуть виконувати) соціальні показники з метою оцінки ефективності управління дає змогу розширювати соціологічну дослідницьку базу, бачити певні вузькі місця щодо застосування соціальних показників на різних рівнях прийняття управлінських рішень.

Відносно перспектив досліджень у цьому напрямку слід відзначити принципову доцільність створення глобальної системи соціальних показників. Але, у той же час, виникає досить серйозна проблема уніфікації усіх країн, регіонів, континентів до подібної єдиної системи оцінки ефективності управління.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Головаха Є. І. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005-2007-2009-2011 / Євген Головаха, Андрій Горбачик. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – 119 с. 2. Доклад о человеческом развитии 2013 Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире [Електроний ресурс] – Режим доступу: http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2013_summary_RU.pdf. 3. The Happy Planet Index: 2012 Report. A Global Index of sustainable well-being [Електроний ресурс] – Режим доступу: <http://www.happyplanetindex.org/>. 4. Google Glass

[Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Google_Glass. **5.** Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. – Т. 2 : Таблиці і графіки / За ред. Є.І. Головаха, М.О. Шульги. – К. : Ін-тут соціології НАН України, 2011. – 480 с. **6.** Головаха Е.І. Интегральный индекс социального самочувствия (ИИСС): конструирование и применение социологического теста в массовых опросах / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. – К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1997. – 64 с. **7.** Згуровський М.З. Глобальное моделювання процесів устійливого розвитку в контексте качества и безопасности жизни людей (2005-2007/2008 года) / М.З. Згуровський, А.Д. Гвишиани. – Київ : НТУУ «КПІ», «Политехника», 2008. – 351 с. **8.** Головаха Є. І. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005-2007-2009-2011 / Євген Головаха, Андрій Горбачик. – К. : Інститут соціології НАН України, 2011. – 119 с. **9.** Сокурская Л.Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Людмила Сокурская. – Харьков : Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина, 2006. – 576 с. **10.** Балакірева О.М. Детермінанти соціально-економічної нерівності в сучасній Україні: монографія / [Балакірева О.М., Головенько В.А., Дмитрук Д.А. та ін] ; за ред. канд. соціол. наук О.М. Балакіревої ; НАН України ; Ін-т екон. та прогноз. – К., 2011. – 592 с. **11.** Єлейко М. Емоційно-оцінний підхід до дослідження соціального самопочуття / М. Єлейко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. - №3. – С.138-162. **12.** Дем'яненко Б. Україна і світ у 2010 році: компаративний аналіз методами міжнародного ранжування / Б. Дем'яненко [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26855/31-Demyanenko.pdf?sequence=1>. **13.** Социология и общество: глобальные вызовы и региональное развитие: Материалы IV Очередного Всероссийского социологического конгресса [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ssa-rss.ru/iv_ovsk_full.html. **14.** Обзорный доклад о модернизации в мире и Китае (2001-2010) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ifes-ras.ru/attaches/books_texts/He_Chuangqi.pdf. **15.** ИРЧП 2013 // Википедия [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://hdr.undp.org/en/media/HDR_2013_RU.pdf. **16.** Список стран по ожидаемой продолжительности жизни [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Список_стран_по_ожидаемой_продолжительности_жизни. **17.** Measuring Inequity: The 2012 Gender Equity Index [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.socialwatch.org/node/14365>. **18.** KOF Index of Globalization [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://globalization.kof.ethz.ch/>. **19.** The 2012 Legatum Prosperity Index [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.prosperity.com/>. **20.** The Happy Planet Index [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.happyplanetindex.org/>. **21.** Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.karamurza.ru/books/manipul/manipul76.htm>. **22.** Британские ученые доказали, что выход на пенсию вреден для здоровья // Зеркало недели [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zn.ua/WORLD/britanskie-uchenye-dokazali-chto-vyhod-na-pensiyu-vreden-dlya-zdorovya-122414.html>. **23.** Исследование hays и oxford economics: глобальный индекс квалифицированных специалистов 2013 года // Центр гуманитарных технологий [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gtmarket.ru/news/2013/03/22/5680>. **24.** Индекс свободы прессы // Википедия [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/Индекс_свободы_прессы. **25.** THE World University Rankings [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.timeshighereducation.co.uk/world-university-rankings/>. **26.** The World's Billionaires // Forbs [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.forbes.com/billionaires/list/>

УДК [316.344.8 : 316.334.56] : 316.324.8

ГОРОДСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ В ПОСТСОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Мусиездов Алексей Александрович – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье рассматривается проблема концептуальных рамок социологической концепции городской идентичности в постсовременном обществе. Подчеркивается, что традиционный взгляд на идентичность как результат идентификации с группой для города не применим вследствие отсутствия городского сообщества как некоторого единства, отличающегося общими представлениями, нормами, ценностями, интересами и т.д. Особенности постсовременного общества (трансформация взаимосвязи общества и территории, изменение механизмов идентификации, усиление роли информационных и коммуникационных технологий и т.д.) актуализируют необходимость переосмысления традиционной модели. Автор доказывает, что в случае городской идентичности идентитетом является не сообщество, а город. Соответственно, городская идентичность может быть интерпретирована как своего рода конвенциональное предположение о наличии общего для городских жителей пространства, опыта, интересов и т.д. Ее содержание будет отличаться в зависимости от личного или группового опыта и обстоятельств его артикуляции.

Ключевые слова: городская идентичность, город, сообщество, постсовременное общество.

У статті розглядається проблема концептуальних рамок соціологічної концепції міської ідентичності в постсучасному суспільстві. Підкреслюється, що традиційний погляд на ідентичність як результат ідентифікації з групою для міста не може бути застосованим внаслідок відсутності міської спільноти як певної єдності, що відрізняється спільними уявленнями, нормами, цінностями, інтересами і т.д. Особливості постсучасного суспільства (трансформація взаємозв'язку суспільства і території, зміна механізмів ідентифікації, посилення ролі інформаційних та комунікаційних технологій тощо) актуалізують необхідність переосмислення традиційної моделі. Автор доводить, що в разі міської ідентичності ідентитету є не спільнота, але місто. Відповідно, міська ідентичність може бути інтерпретована як свого роду конвенціональне припущення про наявність спільного для міських жителів простору, досвіду, інтересів і т.д. Її зміст буде відрізнятися в залежності від особистого чи групового досвіду та обставин його артикуляції.

Ключові слова: міська ідентичність, місто, спільнота, постсучасне суспільство.

The article deals with the problem of a conceptual framework of the sociological concept of urban identity in the post-modern society. It is underlined that the traditional view of identity as a result of identification with the group is not applicable for the city due to absence of the urban community as a unity, characterized by shared perceptions, norms, values, interests, etc. Features of postmodern society (transformation connection between society and territory, changing identification mechanisms, strengthening the role of information and communication technologies, etc.) make the necessity to rethink the traditional model more actual. The author argues that in the case of urban identity its identitat is not a community, but the city. Accordingly, the urban identity can be interpreted as a kind of conventional assumption of the existence of space, experience, interests, etc. common for urban residents. Its contents will vary depending on personal or group experience and the circumstances of its articulation.

Keywords: urban identity, city, community, post-modern society.

Городские власти и планировщики в большинстве случаев согласились бы с ситуацией, когда функционирование города сводится к пассивному подчинению «городской среды» (в самом широком смысле) управленческим действиям соответствующих институций. Однако, если даже материальная среда города может играть самостоятельную роль в городской жизни (например, приходя в негодность в самый неподходящий момент), то нет нужды доказывать, что не менее самостоятельную роль играют городские жители. Однако в чем она состоит? Большинство урбанистов настаивают на том, что горожане должны не

просто населять город, но быть подлинным субъектом городской политики – только в этом случае управление городом может быть эффективным.

Понимание того, что действительное участие горожан в жизни города основывается на их осознании себя в качестве субъекта действия, выражающего собственные интересы, ставит на повестку дня вопрос о единстве городского сообщества – не случайно одной из наиболее популярных тем в западной традиции городских исследований становится проблематика «сплоченности» (*cohesion*). Именно сплоченность – понимание сообщества как некоторого единства выступает основанием для решения общегородских проблем, выстраивания приоритетов в перечне необходимых управленческих действий, распределения бюджетных средств и т.д.¹. В социологическом дискурсе вопросы, связанные с самосознанием и самопониманием горожан и городского сообщества, находят выражение в понятии «городская идентичность».

Эти и другие соображения явно свидетельствуют в пользу актуальности изучения городской идентичности. Однако фундаментальных работ, посвященных непосредственно ей, на постсоветском пространстве практически нет². Исключение составляет монография А. Микляевой и П. Румянцевой «Городская идентичность жителя современного мегаполиса. Ресурс личностного благополучия или зона повышенного риска?», вышедшая в 2011 году [2]. Это единственная книга, посвященная городской идентичности. Однако данная работа является результатом ряда психологических исследований, проведенных авторами, и не может отвечать на вопросы, интересующие социологическую теорию и практику.

В то же время и социологическая традиция тоже мало что может предложить для изучения городской идентичности. Из признанных классиков можно назвать разве что М. Вебера, который одним из признаков города считал наличие городского сообщества, которое понимает себя как специфическое единство, отличное от подданства, профессиональной или сословной принадлежности и т.д. (*Verbandscharakter*) [3], и тем самым обозначил тему городской идентичности в социологии. Однако практически вся классика социологии рассматривала город как такое социальное образование, которое отличается именно разнообразием составляющих его групп, препятствующим формированию городской идентичности. Так, по мысли Л. Вирта, поскольку город представляет собой мозаику взаимонепроницаемых миров, «отсутствие общей традиции и общего опыта делают невозможной и общую идентичность» (цит. по: [4, р. 56]).

Цель данной статьи – очертить концептуальные рамки социологического изучения городской идентичности с учетом реалий постсовременного общества.

Реализуя эту цель, прежде всего попытаемся ответить на вопрос, что такое городская идентичность. Учитывая сложившийся дискурс об идентичности, можно было бы рассматривать ее как выражение некоторого единства городского сообщества, являющегося основанием личностных идентификаций. Однако даже такая предельно общая формулировка необходимо влечет за собой целый ряд вопросов, связанных с очевидной спецификой города как территориального образования и постсовременного общества, в котором город приобретает новые черты.

Результаты осмысления специфики города как территориального образования достаточно противоречивы. С одной стороны, город представлялся местом формирования некоторой общности, стирающей прежние различия. Причиной этого виделось непосредственное взаимодействие различных сообществ на ограниченной территории и унификация условий жизни в массовом обществе. Эта идея получает развитие и в «функционально-активистском» подходе (марксистском по своей логике), согласно которому, общие интересы формируют общность.

Однако если это может быть справедливо в случае отдельных городских районов и элементов инфраструктуры, то для города в целом применимо с трудом. Действительно, существование территориальных сообществ обусловлено наличием общих для их членов интересов, связанных с сугубо территориальными практиками (передвижение на работу и обратно, посещение магазинов, культурных мероприятий и т.д.) – благоустройство территории, необходимый уровень работы коммунальных служб, обеспеченность теми или иными учреждениями, транспортом и прочей инфраструктурой и т.д.

¹ Так, например, в 2011 году в Варшаве прошла международная конференция «Городское измерение политики сплоченности: прошлое, настоящее и будущее» (*Urban Dimension of Cohesion Policy: the past, present and future*); в 2012 году вышел специализированный выпуск журнала «Городские исследования» [1]; Европейская комиссия одобрила проект законодательных инициатив на 2014-2020 годы, посвященных политике сплоченности, в центре внимания которой находится развитие городов (Cohesion Policy 2014-2020).

² За исключением ряда статей, в которых данная проблематика затрагивается, но не раскрывается в достаточной степени.

Необходимость отстаивать эти интересы и является фундаментом для самосознания территориальной общности. Однако наличие общих территориальных интересов в масштабе города проблематично, как минимум, по двум основаниям.

Первое выражено в тезисе П. Бурдые о гомологии социального и физического пространств [5]. Согласно ему, представители различных социальных групп и сообществ стремятся к тому, чтобы их территориальные практики осуществлялись в рамках «своих» сообществ; они стараются жить более или менее обособленно от представителей других сообществ, посещать соответствующие их групповым предпочтениям учреждения и мероприятия, по возможности использовать обособленные транспортные маршруты и т.д. Другими словами, «жизнь» человека протекает преимущественно в опыте и пространстве своего сообщества, в то время как в общий территориальный опыт человек оказывается включенным лишь фрагментарно.

Вторым основанием критики могут служить многочисленные исследования, посвященные восприятию городского пространства вообще и реконструкции ментальных карт города, в частности [6]. Согласно этим исследованиям, казалось бы общее пространство воспринимается совершенно по-разному в зависимости от особенностей индивидов (возраст, род деятельности, включенность в различные практики и т.д.). Таким образом, в случае города в целом ключевым, скорее, оказывается то, какой смысл для тех или иных общностей воплощен в отстаиваемом ими объекте – будь то Андреевский спуск в Киеве, лесопарк в Харькове, парк Таксим-Гези в Стамбуле и т.д.

Интересный пример того, что различные городские группы имеют разные интересы, приводит А. Трубина [7]. Речь идет о кампании за справедливую систему общественного транспорта в Лос-Анджелесе. В 1980 года власти Лос-Анджелеса решил построить железнодорожную ветку, которая соединяла бы центр города с пригородами. Вследствие нехватки средств, в 1994 году было решено направить на это строительство деньги, которые ранее предполагалось потратить на развитие автобусного сообщения. В частности, это означало повышение платы за проезд в автобусе и ликвидации месячных билетов. Такие действия вызвали массовое возмущение населения, и активистам удалось в правовом порядке доказать неправомерность действий власти. Суть обвинений в адрес власти заключалась в том, что пользователями автобусов были около 0,5 млн. человек, в основном афроамериканцев, латиноамериканцев и азиатов. Согласно исследованиям, проведенным самой городской властью, типичный пассажир автобуса – цветная двадцатилетняя женщина из семьи с совокупным доходом, не превышающим 15 тыс. долл. в год, и не имеющая машины, тогда как типичный пассажир железной дороги – белый профессионал, доход семьи которого составляет около 65 тыс. долл. в год. То же время, хотя 94% пассажиров, пользующихся общественным транспортом, – это пассажиры автобусов и 80% из них – цветные, власть тратит на них лишь 30% своих ресурсов, остальные 70% тратятся на дорогу, которой пользуются только 6% населения. Такое положение нарушало равенство, поскольку, согласно 14 поправки к Конституции США, ни один штат не может отказать любому лицу в равной защите, а статья 6 Билля о гражданских правах 1964 года запрещает расовую дискриминацию тех, кто получает федеральные льготы. Суд Лос-Анджелеса принял решение, что повышение цен на билеты и отмена месячных проездных билетов нанесет существенный ущерб пользователям автобусов вплоть до потери ими возможности удовлетворения основных жизненных потребностей. В 1996 году было решено уменьшить стоимость автобусных перевозок и выделить больше автобусов. Этот пример, на наш взгляд, свидетельствует о проблематичности общего городского опыта и тем самым еще раз обращает внимание на символический характер городской солидарности и идентичности.

Не менее интересный пример приводит Р. Сеннетт в работе «Использование беспорядка: персональная идентичность и городская жизнь» [8]. Он утверждает, что значительная часть среднего класса, стремясь защититься от вызовов городской жизни, замыкается в собственном мире с минимумом социальных контактов. В ответ на сложность (*complexity*) города они вырабатывают систему предубеждений относительно других жителей города, которые становятся квинтэссенцией восприятия и отношения к ним. Чтобы сохранить стереотипизированное видение себя и окружающей действительности (которое может пошатнуться в результате взаимодействий), они предпочитают минимизировать свой городской опыт, ограничиваясь в основном контактами внутри «своего» безопасного и «чистого», относительно однородного в социальном и культурном отношении городского района или пригорода. Такое поведение обусловлено стремлением приблизиться к конвенциональной модели «жизни семьи среднего класса». Поскольку этот образ разделяется большинством, каждый конкретный представитель класса оказывается подобным другому, и вместе они образуют достаточно однородную среду. Разделяемый большинством образ того, к чему следует стремиться, с акцентом на комфорте и безопасности, гомогенность социального окружения становятся базой для развития

чувства приналежності и основой для интерпретации жителей как «сообщества». Однако, как показывает Р. Сеннетт, этот образ оказывается подделкой, а сообщество – мифом, в то время как в реальности за взаимным признанием и доброжелательностью стоит нежелание брать на себя ответственность в случае вовлечения в более тесные отношения, стремление избежать глубокого знакомства друг с другом. «Процессу формирования четкого образа сообщества свойственно желание избежать действительного участия. Чувство общих уз без общего опыта возникает, прежде всего, из-за того, что люди боятся участия, боятся его опасностей и вызовов, боятся его боли» (цит. по: [9, с. 47]). В контексте анализа городской идентичности сказанное означает, что различные городские сообщества имеют разные ценности, представления, интересы, ожидания и т.д., которые продиктованы различными социальными и культурными характеристиками этих групп.

С другой стороны, еще для Г. Зиммеля и его последователей существование более или менее единого городского сообщества представлялось весьма проблематичным. В условиях нынешней возрастающей мобильности не только внутри страны, но и в рамках всего мира, оно тем более поставлено под сомнение. Современные концепции акцентируют внимание на том, что город не столько стирает различия, сколько производит новые, а свободное общение и взаимодействие горожан между собой как условие формирования нового сообщества выступает, скорее, идеологическим мифом, нежели реальностью. Не будет большим преувеличением сказать, что «городское сообщество» даже в качестве референтной группы может существовать сегодня разве что в политическом дискурсе местных властей и риторике городских активистов.

В качестве примера можно упомянуть работу Г. Ганса «Урбанизм и субурбанизм как образ жизни: переоценка определений» [10], явно полемизирующую со знаковой работой Л. Вирта «Урбанизм как образ жизни» [11]. Г. Ганс выделяет по крайней мере пять типов городского образа жизни, различия которых обусловлены рядом социально-экономических факторов, не сводимых к исключительно «городским». Основоположник так называемой «субкультурной теории урбанизма» К. Фишер считает, что городские условия не только не уменьшают разнообразие, но усиливают его [12], а Б. Велман и Б. Лейтон подчеркивают, что современные городские сообщества функционируют не на территориальной основе, а на основе сетей, объединяющих людей для реализации общих целей [13].

Разнородность городских жителей и проблематичность существования единого городского сообщества в условиях постсовременного общества лишь усиливается. Используя понятие «постсовременное общество», мы хотели бы дистанцироваться от теоретических традиций, однозначно определяющих нынешнее общество как «постмодерное», «посткапиталистическое» или «позднекапиталистическое», «информационное», «технотронное» и т.д., поскольку в них изначально заложены определенные характеристики. В то же время нам принципиально важно подчеркнуть тот факт, что нынешнее общество отличается от того «современного» общества, которое было предметом рассмотрения в социологической классике. Здесь мы отталкиваемся от Фредерика Джеймисона, который писал: «И марксисты, и не-марксисты разделяли общее ощущение того, что в некоторый момент после Второй мировой войны стал формироваться новый тип общества (по-разному обозначаемый как постиндустриальное общество, транснациональный капитализм, общество потребления, медийное общество и так далее). Новые типы потребления; планируемая смена одних поколений вещей другими; постоянно убыстряющийся темп изменений стилистики моды и энвайронмента; проникновение рекламы, телевидения и медиа в самые глубокие слои социальности; нейтрализация прежнего напряжения в отношениях между городом и селом, между центром и провинцией через появление пригорода и процесс универсальной стандартизации; разрастание огромной сети хайвеев и приход автомобильной культуры, – все это лишь отдельные черты, которые, как нам кажется, маркируют радикальный разрыв с прежним довоенным обществом, в котором высокий модернизм был еще некой андерграундной силой» [14]. Именно имея намерение обозначить отличие и лишь затем пытаться описать характеристики нынешнего общества, нами было выбрано по возможности нейтральное слово «постсовременное»³.

Отличительной особенностью постсовременного общества, имеющей принципиальное значение с точки зрения формирования и функционирования городской идентичности, является изменение соотношения общества и территории, с одной стороны, и изменение механизмов идентификации как таковой, с другой.

³ Одной из существенных характеристик постсовременного общества является то, что это общество урбанистическое. То, что всегда понималось в качестве городской специфики, получает распространение в масштабах всего общества, а значит, проблематизируется само разделение на «городское» и «негородское» (А. Лефевр, М. Кастельс). Соответственно, в урбанистическом постсовременном обществе любой город имеет черты «постсовременности».

Согласно традиционной и общепринятой (психологической по происхождению) трактовке, формирование идентичности означает создание связи (отождествление) с объектами («образцами») идентификации на основании подражания «значимым другим», а ее воспроизводство – на основании признания определенного поведения в качестве маркера данной идентичности. Главным механизмом здесь выступает социализация. Однако в нынешних условиях идентичность во многом становится предметом выбора и более или менее сознательного конструирования, что требует определенной культурной компетенции в отношении того, какие идентичности существуют, чем характеризуются и чем отличаются друг от друга [15].

Связь общества и территории в постсовременном обществе также весьма отличается от традиционного ее видения. Общество в силу различных причин утрачивает территориальную определенность и предстает, скорее, совокупностью слабо связанных с территорией сообществ. Сама территория определяется приписываемыми ей значениями, а фрагментация сообществ затрудняет общую интерпретацию ними территории. Территориальность современного общества в значительной степени конструируется за счет «воображения» территории.

В связи с этим З. Бауман, например, предлагает пересмотреть социологическую интерпретацию общества как территориального образования, поскольку соседи по подъезду могут не иметь между собой ничего общего, при этом разделять взгляды и ценности, вести такой же образ жизни, как и те, кто живет в другом городе, в другой стране, на другом континенте [16]. М. Маффесоли также говорит о «постмодерной солидарности», основывающейся не на (объективной) территориальной основе, а являющейся результатом объективации некоторых символов, отождествляемых с общим опытом, судьбой, стилем жизни и т.п. Именно наличие этих конститутивных для группы символов, отличает постмодерную солидарность от форм целенаправленного объединения для удовлетворения потребностей. «Причинность и утилитаризм не могут объяснить склонности людей ко всякого рода объединениям. Несмотря на проявление эгоизма и частных интересов, существует нечто, что их цементирует, обеспечивает им устойчивую преемственность. Возможно, источник этой устойчивости следует искать в общности чувства. В зависимости от конкретной эпохи это чувство может быть обращено к отдаленным и в силу этого не столь притягательным идеалам, либо к целям, более близким и потому более притягательным» [17, с. 277].

Имея в виду вышеупомянутые особенности соотношения общества и территории, с одной стороны, и изменение механизмов идентификации, с другой, сказанное означает необходимость пересмотра традиционного подхода к интерпретации городской идентичности как результата интернализации индивидом норм и ценностей, образцов поведения, представлений и т.д. городского сообщества как некоторой реально существующей группы. В качестве альтернативы традиционному подходу предлагается трактовать городскую идентичность как имеющую своим идентитетом не *городское сообщество*, а *город*. Содержание городской идентичности в этом случае будет определяться тем, какие значения приписываются ему.

Такое понимание вполне соответствует той роли, которую играют символы и значения в современном мире – в становлении и функционировании социальных групп и объединений, в частности, в интерпретации города и его жителей. Так, например, М. Кастельс и представители лос-анджелесской школы урбанистической теории (М. Девис, Э. Соджа и др.) говорят об «информационном городе», «кибергороде» и т.п., подчеркивая тем самым его символическую составляющую: представления о городе, в том числе как предмете для идентификации, складываются не на основе его объективных характеристик, но благодаря образам и символам, создаваемым и транслируемым с различными, преимущественно коммерческими, целями [18]. Среди прочего, это находит свое подтверждение в практике конструирования брендов городов для конкуренции в условиях глобальной экономики. Именно эти образы и представления становятся теперь тем «воображаемым» (Ж. Дюран, М. Маффесоли), которое лежит в основе понимания себя и мира, в частности, мира города и себя как городского жителя.

Так, например, Э. Соджа выдвигает идею «триалектики городского пространства» [19; 20] (*trialectics of cityspace*) и основывает ее на идее производства пространства А. Лефевра. Он выделяет три перспективы видения пространства, которые трактует как взаимопересекающиеся и взаимосвязанные. Первая перспектива (*Firstspace*) интерпретирует пространство как материальное. Здесь речь идет о том, как видят пространство географы или представители чикагской школы с их картографированием; это пространство объективное и доступное ощущению. Вторая перспектива (*Secondspace*) – это субъективный подход: то, как думают о пространстве. И третья перспектива (*Thirdspace*) – это объединение первых двух

перспектив. Здесь пространство переживается как одновременно реальное и воображаемое, именно в этом, третьем пространстве и живет человек.

Хорошей иллюстрацией этой идеи являются работы Майкла Дэвиса о Лос-Анджелесе [21; 22]. С одной стороны, он показывает, как в развитии города реализовывались интересы различных городских элит (и как это сказывалось на получении бюджетных средств, перестройке городского пространства, джентрификации, вытеснении бедных из коммерчески прибыльных районов, формировании новых маргинальных зон города и т.д.). С другой стороны, его анализ выступает средством деконструкции мифа о Лос-Анджелесе как о лаборатории будущего – представления, позволяющего городским элитам упрочивать свою власть и получать экономические и символические выгоды. О своей книге «Город кварца» М. Дэвис пишет: «Для понимания Лос-Анджелеса не было всеобъемлющей рамки, поскольку истории города пишутся, как правило, односторонне: с акцентом на экономике, политике или архитектуре. Моя книга была попыткой более целостной и более радикальной критики места. Я рассмотрел, как образ города – земли вечного лета и бесконечных возможностей – стал ключевым в его продаже и покупке» (цит. по: [7, с. 115]).

Для нас важно подчеркнуть, что изначально «коммерческие» представления о городе в не меньшей степени, чем некоторые «аутентичные» для горожан смыслы⁴, становятся материалом для формирования городской идентичности его жителей. В этой связи можно сослаться на С. Сассен. В своей концепции глобального города она развивает идею о том, что «глобальный город» – это место, которое управляет глобальными процессами во многом за счет его (локальной) инфраструктуры [24]. Последняя, в свою очередь, включает в себя массы «обслуживающего персонала», состоящие преимущественно из мигрантов. Для их привлечения города и создают представления о себе как о «местах процветания»⁵. Соответственно, оценивая город и себя как его жителей, люди ориентируются на сконструированные образы.

Означает ли сказанное, что разного рода медиа стали единственным источником и транслятором представлений о городе? Очевидно, что это не так. Значения, связанные с городом, формируются и функционируют отнюдь не только в медийных дискурсах. В качестве примера приведем концепцию «идентичности места» (*place identity*) Г. Прошански, впервые изложенную ним в работе «Город и самоидентичность» [25]. Ключевая его идея состоит в том, что окружающая среда, в частности, городская, является важным агентом социализации, который нельзя игнорировать. Так, «семья» – это не только мама, папа, братья и сестры, но также и место, называемое *домом*; «школа» – это не только ученики и учителя, но также и здание с аудиториями, игровым пространством, туалетами, кабинетом директора и столовой; «молодежные банды» – это не только система, связывающая их членов друг с другом, но также и двор, подвал, бильярдная на углу. Поведение и ожидания университетского профессора, дантиста, продавца или взломщика связаны с их чувствами, представлениями, ожиданиями относительно физической среды. Другими словами, идентичность места возникает в связи с требованиями окружающей среды и объектов, свойственными каждой из многочисленных ролей, которые все мы выполняем⁶.

Соответственно, калейдоскоп физического опыта, характеризующийся как «жизнь в большом городе» (звуки, огни, жилые дома, офисные здания, машины, общественный транспорт, толпы, большое число незнакомцев, преступность, театры, музеи и рестораны), является частью процесса социализации городского жителя от самого его рождения. Следствием является *городская идентичность места* (*urban place identity*). Физические характеристики и требования жизни в городской среде социализируют человека в отношении передвижения, мышления, ощущений, выполнения социальных ролей и решения проблем, соотносясь со всем физическим окружением таким образом, который является исключительно городским. Дети учатся не только ходить, но передвигаться в толпе, пересекать заполненные машинами улицы, использовать подземные переходы и т.д. Они учатся есть не только дома, но в переполненной школьной столовой, ресторане или даже на ходу в парке развлечений. Во всех этих случаях присутствует контекст звуков, огней, лиц, объектов, приспособлений и событий, который также влияет на процесс социализации.

⁴ Очевидно, что сама «аутентичность» является предметом конструирования, поскольку различные городские группы стремятся утвердить собственное видение города посредством символической борьбы. Другими словами, то, что является «аутентичным» для одного, не будет таковым для другого (см., например: [23]).

⁵ Так, например, можно обратить внимание на существование «городского» стиля одежды (и вообще – потребления) – *urban style*.

⁶ Отношения между определенной ролью и физическим окружением становятся более очевидными, когда обнаруживается несоответствие между физической средой и ролевыми требованиями. Так, например, вряд ли будут эффективными доктор, чьим кабинетом является витрина магазина, или школьный учитель, проводящий занятия в помещении склада.

Последователи Г. Прошански акцентировали внимание на том, что городская среда в данном случае становится одним из средств, благодаря которым индивид (сознательно или нет) формирует и поддерживает собственную идентичность⁷. Так, например, Г. Бриквелл в работе «Социальная репрезентация и социальная идентичность» [26] развивает идею о том, что «город» (как и любая другая категория) может стать частью идентичности человека, если:

1. Дает ему ощущение протяженности (*continuity*);
2. Позволяет отличать себя от других (*distinctiveness*);
3. Является источником позитивной самооценки (*self-esteem*);
4. Дает ощущение эффективности и контроля над окружением (*self-efficacy*).

Сказанное означает, что если в повседневной практике, при взаимодействии с другими людьми и материальной средой города эти условия не будут выполняться, то сами медийные образы так и останутся более или менее привлекательными «картинками на экране».

В качестве иллюстрации можно привести обобщения Ф. Знанецкого о типичных мотивах привязанности к городу, сформулированные им в работе «Город в сознании его жителей» [27] на основании эмпирического исследования:

- иррациональная привязанность к городу, проистекающая из множества эмоционально окрашенных связей;
- практические соображения;
- комплекс привычек, которые человек не хочет менять;
- социальные связи с другими жителями⁸.

На наш взгляд, указанные здесь «связи» – с городом или с другими жителями – вполне можно считать проявлениями либо «практических соображений», либо «привычек». А сами «практические соображения», в свою очередь, могут быть основаны либо на собственном опыте, что, вспоминая концепцию габитуса П. Бурдьё, тоже может считаться привычкой [28], либо на представлениях. Это означает, что городская идентичность, кроме представлений, значений, смыслов образов и т.д., основана на привычке: *этот город я считаю своим, поскольку чувствую себя здесь комфортно в силу того, что привык к данным условиям*, так или иначе приспособился именно к ним, социализировался в них и т.д. Соответственно, как следует из работ феноменологов, нарушение привычного хода вещей, привычных смысловых ассоциаций и т.д. ведет к нарушению повседневности как системы «очевидных» значений, а значит, и к проблематизации собственной идентичности. А это, в свою очередь, является подтверждением того, что «город» выполняет для человека необходимые идентификационные функции.

Однако социальная и культурная неоднородность города и отсутствие городского сообщества как группы, характеризующейся «моральным единством», приводят к мысли о том, что едва ли городскую повседневность можно считать «общей» для жителей города. Как свидетельствуют различные исследования (от упоминавшейся работы Ф. Знанецкого до исследований восприятия городского пространства [6]), под «городом» люди понимают разные вещи в зависимости от своего опыта, социального положения, культурной компетенции и т.д., даже в зависимости от ситуационного контекста. Так, например, «магазин» для одного человека будет, в первую очередь, означать небольшую лавку на узких улочках старого города, а для другого – торговый супермаркет в спальном районе. Очевидно, различаться будут и соответствующие привычки.

Казалось бы, взаимное согласование опыта может быть достигнуто за счет совместного использования разными группами общих городских пространств. Однако этого в действительности не происходит: городские публичные пространства в силу различных причин оказываются так или иначе «приватизированы» теми или иными группами, а потому взаимодействие «всех со всеми» не происходит (см., например: [29 – 33]). Скорее, можно говорить о том, что феноменологи называют «взаимным согласованием перспектив». Это означает, что, несмотря на то, что мы понимаем факт индивидуальных различий в восприятии мира, обусловленный уникальностью биографического опыта, особенностями воспитания и образования, спецификой социального статуса и других характеристик каждого из нас, в повседневной жизни мы ведем себя так, как будто интерпретируем реальность одинаково. Такое предположение и создает очевидность повседневности («в

⁷ Что весьма созвучно идее И. Гофмана о том, что материальная среда в принципе выступает для индивида «реквизитом» в создании и поддержании представления о себе.

⁸ Несмотря на то, что его работа – «Город в сознании его жителей» – была опубликована еще в 1931 году, выделенные автором факторы остаются актуальными и в наше время, лишь дополняясь другими.

действительности» мнимую) – впечатление наличия «общего мира» [34]. В свою очередь, наличие такого мира – привычного и непроблематичного или хотя бы создающего такое впечатление – является большей ценностью для личности с точки зрения сохранения собственной идентичности, чем желание выяснить «настоящую» позицию партнеров по взаимодействию.

Таким образом, социологическая интерпретация функционирования повседневности позволяет ответить на вопрос о существовании «общего знаменателя» для городского опыта различных городских сообществ. Этот «общий знаменатель» состоит не в содержании городского опыта, а в нежелании сомневаться в существовании городского единства и стремлении к сохранению этой иллюзии. Р. Сеннетт называет этот феномен «взаимоприспособление через разобщение». Он пишет: «Это означает перемирие, позволяющее нам оставаться такими, как есть, мир взаимного безразличия. Пользуясь языком культурных исследований, в городской жизни идентичность заняла место инаковости» [35, с. 105].

* * *

Таким образом, мы можем прийти к выводу, что социологическая концепция городской идентичности должна принимать во внимание ряд важных особенностей, относящихся как к городским условиям жизни в целом, так и к специфике постсовременного общества.

Социальные и культурные различия горожан являются причиной разных потребностей и интересов, в том числе связанных с городом. Информационные и коммуникационные технологии способствуют не столько «стиранию различий», сколько «герметизации» различных городских сообществ, что является препятствием для консолидации городских жителей вокруг общих территориальных интересов, могущих стать основой общей идентичности.

Городская идентичность имеет черты, характерные и для «первичных» («контактных»), и для «вторичных» групп. В первом случае основой идентификации выступает опыт взаимодействий, тогда как во втором – стереотипы и образы. Медиатизация общества значительно усиливает значение второго элемента – образ города является объектом символической борьбы – объектом конструирования и продвижения разными субъектами и с различной целью.

В отсутствии четкого представления о том, кто или что составляет городское сообщество как «образец для идентификации», есть все основания полагать, что в данном случае идентитетом является не само это сообщество, но «город», интерпретируемый по-разному в зависимости от обстоятельств. Представления о городе воспроизводятся не только в рамках соответствующих нарративов (например, политических или коммерческих, нередко имеющих к тому же различную «аудиторию»), но и в повседневных взаимодействиях за счет принятия «естественной установки» – допущений о взаимности перспектив и о совпадении значений (в действительности могущих не совпадать).

Соответственно, «городская идентичность» может быть интерпретирована как своего рода конвенциональное предположение о наличии общего пространства, опыта, интересов и т.д. Важность данной конвенции обусловлена не столько необходимостью отстаивания общих интересов, сколько стремлением к позитивной идентификации посредством апелляции к «близкой» и «очевидной» категории. Содержание же городской идентичности будет отличаться в зависимости от личного или группового опыта и обстоятельств его артикуляции.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Urban Studies. – 2012 (Volume 49). – Issue 9. 2. Микляева А. Городская идентичность жителя современного мегаполиса. Ресурс личностного благополучия или зона повышенного риска? / А. Микляева, П. Румянцева. – М.: Речь, 2011. – 160 с. 3. Вебер М. Город / М. Вебер // Вебер. М. Избранное. Образ общества. – М.: Юрист, 1994. – С. 309-446. 4. Flanagan W.G. Urban Sociology: Images and Structure / W.G. Flanagan. – Allyn and Bacon, 1999. 5. Бурдые П. Физическое и социальное пространство: проникновение и присвоение / Пер. с фр. Н.А. Шматко / П. Бурдые // Бурдые П. Социология политики / Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – С. 33–52. 6. Визуальная антропология: городские карты памяти / Под редакцией Павла Романова, Елены Ярской-Смирновой (Библиотека Журнала исследований социальной политики). – М.: ООО «Вариант», ЦСПГИ, 2009. – 312 с. 7. Трубина Е. Город в теории: опыты осмысления пространства. / Е. Трубина. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – 520 с. 8. Sennett R. The Uses of Disorder: Personal Identity and City Life / R. Sennett. – Faber & Faber, 1996. 9. Бауман З. Город страхов, город надежд / З. Бауман // Логос. – 2008. - №3 (66). – С. 24-53. 10. Gans H. Urbanism and Suburbanism as Ways of Life. A Re-evaluation of Definitions / H. Gans // Human Behavior and Social Processes: An Interactionist Approach. – Boston: Houghton Mifflin, 1962. – Pp. 625-648. 11. Вирт Л. Урбанизм как образ жизни [Электронный ресурс] / Л. Вирт. – Режим доступа: <http://www.urban-club.ru/?p=99> [Accessed 10 July 2013] 12. Fischer C. To Dwell Among Friends: Personal Networks in Town and City / C. Fischer. – Chicago: Chicago University Press, 1982. 13. Leighton B.

Neighborhoods, and Communities: Approaches to the Study of the Community Question / B. Leighton, B. Wellman // *Urban Affairs Quarterly*. – 1979. – 14(3). – Pp. 363-390. **14.** Джеймисон Ф. Постмодернизм и общество потребления [Электронный ресурс] / Ф. Джеймисон. – Режим доступа: http://www.ruthenia.ru/logos/number/2000_4/10.htm. **15.** Мусиездов А. Понятие идентичности в социогуманитарном знании / А. Мусиездов // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць*. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, 2012. – С. 70-79. **16.** Бауман З. Социологическая теория постмодерна / З. Бауман // *Человек и общество. Хрестоматия*. – Киев: Институт социологии НАН Украины, 1999. – С. 255-267. **17.** Маффесоли М. Околдованность мира или Божественное социальное / М. Маффесоли // *СОЦИО-ЛОГОС*. – М.: Прогресс, 1991. – С. 274-283. **18.** Castells M. *The Informational City: Information Technology, Economic Restructuring, and the Urban Regional Process* / M. Castells. – Oxford, UK; Cambridge, MA: Blackwell, 1989. **19.** Soja E.W. *Thirdspace: Journeys to Los Angeles and Other Real-and-Imagined Places* / E.W. Soja. – Oxford: Blackwell, 1996. **20.** Soja E.W. *Postmetropolis. Critical Studies of Cities and Regions* / E.W. Soja. – Oxford: Blackwell, 2000. **21.** Davis M. *City of Quartz: Excavating the Future in Los Angeles* / M. Davis. – L.: Macmillan, 1992. **22.** Davis M. *Ecology of Fear: Los Angeles and the Imagination of Disaster* / M. Davis. – N.Y.: Metropolitan Books, 1998. **23.** Zukin S. *Naked City: The Death and Life of Authentic Urban Places* / S. Zukin. – Oxford: Oxford University Press, 2010. **24.** Фархатдинов Н. Саския Сассен. Введение. Расшифровывание глобального / Н. Фархатдинов // *Социологическое обозрение*. – 2008. – Том 7. – № 1. – С. 44-48. **25.** Proshansky H.M. *The city and self-identity* / H.M. Proshansky // *Journal of Environment and Behaviour*. – 1978. – Vol. 10. – Pp. 57-83. **26.** Breakwell G.M. *Social representations and social identity* / G.M. Breakwell // *Textes sur les Représentations Sociales*. – 1993. – Vol. 2(3). – Pp. 1-20. **27.** Znaniecki F. *Miasto w nwiadomosci jego obywateli* / F. Znaniecki. Poznac: Wydawnictwo Polskiego Instytutu Socjologicznego, 1931. **28.** Бурдьё П. Структуры. Habitus. Практики / П. Бурдьё // *Современная социальная теория: Бурдьё, Гидденс, Хабермас*. – Новосибирск: Изд-во Новосиб. ун-та, 1995, – С. 16 – 39. **29.** Желнина А. Публичное пространство в социологии города [Электронный ресурс] / А. Желнина. – Режим доступа: <http://www.urban-club.ru/?p=89> **30.** Паченков О. Публичное пространство города перед лицом вызовов современности: мобильность и «злоупотребление публичностью» [Электронный ресурс] / О. Паченков // *Новое литературное обозрение*. – 2012. – №117. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nlo/2012/117/p33-pr.html> **31.** Оже М. От города воображаемого к городу-фикции [Электронный ресурс] / М. Оже // *Художественный журнал*, – 1999. – № 24. – Режим доступа: <http://www.guelman.ru/xz/362/xx24/x2402.htm> **32.** Трубина Е. «Неприятная история легко может произойти с ней»: феминизм и город / Е. Трубина // Трубина Е. *Город в теории: опыты осмысления пространства*. – М.: Новое литературное обозрение, 2010. – С. 99-106. **33.** Желнина А. Творчество «для своих»: социальное исключение и креативные пространства Санкт-Петербурга / А. Желнина // *Креативные индустрии в городе: вызовы, проекты и решения. Сборник научных статей студентов и преподавателей НИУ ВШЭ / под общей редакцией Ю.О. Папушиной, М.В. Матецкой*. – Санкт-Петербург, «Издательство «Левша. Санкт-Петербург», 2012. – С. 42-57. **34.** Шютц А. Смысловая структура повседневно мира: очерки по феноменологической социологии / А. Шютц. – Москва: Институт Фонда «Общественное мнение», 2003. – 336 с. **35.** Сеннет Р. Капитализм в большом городе: глобализация, гибкость, безразличие / Р. Сеннет // *Логос*. – 2008. - №3 (66). – С. 95-107.

УДК 316.2

ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ЯК ГАЛУЗІ НАУКОВОГО ЗНАННЯ ТА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Андрющенко Аліса Іллівна – доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті розкривається складний суперечливий процес інституалізації соціальної роботи як відносно самостійної галузі наукового знання та практичної діяльності. Обґрунтовується неправомірність вузького тлумачення її сутності, зведення останньої до лише одного з напрямків цієї діяльності, а саме захисту соціально уразливих груп. Доводиться доцільність тлумачення соціальної роботи як науки в широкому сенсі, об'єктом вивчення якої виступає соціальна сфера в цілому, актуальні соціальні проблеми будь-якого рівня.

Ключові слова: соціальна робота, соціальне, соціальна допомога, соціальний захист, соціальне забезпечення.

В статье рассматривается сложный противоречивый процесс институализации социальной работы как относительно самостоятельной области научного знания и практической деятельности. Обосновывается неправомерность узкой трактовки ее сущности, сведение ее лишь к одному из многих направлений деятельности – социальной защите наиболее уязвимых групп населения. Аргументируется целесообразность рассмотрения социальной работы в широком аспекте, объектом исследования которой выступает социальная сфера в целом, актуальные социальные проблемы различного уровня.

Ключевые слова: социальная работа, социальное, социальная помощь, социальная защита, социальное обеспечение.

The article considered the complex and contradictory process of institutionalization of social work as a relatively independent field of scientific knowledge and practice. Substantiates the illegality narrow interpretation of its nature, its reduction to just one of the many activities - social protection of the most vulnerable groups. Argued that appropriate to consider a broad perspective of social work, the object of study of which is the social sphere as a whole, current social issues at various levels

Keywords: social work, social, social assistance, social protection, social security.

Становлення в Україні соціальної роботи як професійної діяльності обумовило необхідність формування та розвитку наукових засад її здійснення, розробки навчальних, методичних посібників для підготовки фахівців цього профілю.

У складних соціально-економічних умовах сьогодення різко зросла потреба широких верств населення у соціальній допомозі, підтримці, захисті, що обумовило створення системи соціальних служб, установ, організацій соціально спрямованості, необхідність підготовки фахівців із соціальної роботи.

Вже накопичений певний досвід практичної соціальної роботи, однак потреби останньої випереджають розробку її теоретичних засад. Практична соціальна робота і її теоретико-методологічне осмислення, розробка методичного забезпечення викладання дисциплін цього профілю, підготовка фахівців відбувається фактично одночасно. У зв'язку з цим інституалізація соціальної роботи як науки відбувається складно та суперечливо. Метою статті є аналіз різних напрямків теоретичного осмислення соціальної роботи, виявлення можливостей їх використання при вирішенні конкретних соціальних проблем.

Складність цього завдання полягає у специфіці соціальної роботи, яка має інтегративний характер, що обумовлює необхідність використання у практичній діяльності наукові розробки багатьох галузей знання. Соціальна робота використовує як загальні, так і специфічні закономірності, принципи, методи наук, що вивчають людину і суспільство.

Міждисциплінарний характер соціальної роботи передбачає використання поліпарадигмального підходу, знання багатьох як суспільних наукових дисциплін – філософії, політології, права, психології, соціології, педагогіки, так і природознавчих – медицини тощо. У зв'язку з цим теоретико-методологічні

розробки соціальної роботи у сьогоденні відбуваються у трьох напрямках По-перше, визначається місце соціальної роботи як науки серед таких дисциплін, як соціальна філософія, соціальна історія, психологія, соціологія тощо. По-друге, ведеться пошук її власної теоретичної константи як самостійної галузі науки. По-третє, виявляється її взаємодія з іншими науками про людину і суспільство.

Розвиток теорії соціальної роботи відбувається в умовах постійних дискусій. Особливо гостро обговорюється питання щодо її місця в системі наук.

Статус соціальної роботи як самостійної науки і досі не конституований. В оцінці наукового статусу соціальної роботи як наукової дисципліни домінують два підходи: прихильники першого вважають, що теоретичну основу соціальної роботи складають декілька суміжних наук про людину і суспільство (соціальна філософія, антропологія, соціологія, медицина, право, психологія, етика тощо); прихильники другого підходу обґрунтовують самостійність соціальної роботи як наукової дисципліни, в межах якої виділяють теоретичний та прикладний аспекти. Таким чином, визначаються два підходи до визначення теоретичних засад соціальної роботи: перші розглядають її як прикладну (практичну) діяльність, яка базується на наробках інших наук про людину і суспільство; другі обґрунтовують самостійність соціальної роботи як галузі наукового знання [3].

На нашу думку, теорія соціальної роботи має всі структурні ознаки, що свідчить про її сформованість як науки: специфічний, притаманний лише їй, предмет дослідження, об'єкт вивчення, специфічний понятійний апарат, категорії, принципи і методи діяльності.

Предметна сутність соціальної роботи втілюється у найскладнішому феномені – «соціальність», яка відображує різноманітність способів і форм співіснування і взаємодії соціальних суб'єктів у суспільстві (соціальних спільнот, класів, соціальних груп, прошарків, особистостей і т. д.). Соціальна робота як наука вивчає суттєві, необхідні зв'язки і явища, що притаманні соціальним процесам, соціальному розвитку суспільства, котрі обумовлюють характер і результативність економічного, політичного, управлінського впливу на поведінку різноманітних соціальних спільнот і особистостей. Саме тому предметом дослідження цієї науки є соціальні відносини, взаємозв'язки і взаємодія різних груп людей, конкретних особистостей, які займають різне положення у суспільстві, по-різному беруть участь у його функціонуванні і розвитку, внаслідок чого відрізняються рівнем і якістю життя, джерелами і розмірами доходів, структурою особистого споживання. Саме соціальні відносини характеризують суб'єктів як представників тих чи інших соціальних спільнот, прошарків, їх місце у соціальній структурі суспільства [10, с. 84].

В основі розробки концепції соціальної роботи лежить розуміння цілісності людини як суб'єкта суспільного життя. Теорія соціальної роботи як відносно самостійна система наукового знання зосереджує увагу на глибинній сутності людини і її соціальних зв'язках, розвитку соціальних процесів, що дає можливість виявлення оптимальних шляхів рішення соціальних протиріч і конфліктів. Метою соціальної роботи є гармонізація всієї системи відносин на будь-якому рівні – у суспільстві в цілому, родині, колективі тощо [1, с. 7-8].

В межах соціальної роботи людина розглядається як біосоціальна істота з усією сукупністю її потреб – базових і соціальних. Саме тому соціальна робота спирається на систему знань інших наук – психологічних, соціологічних, педагогічних, правових, медичних тощо в залежності від специфіки проблем людини, використовує їх методи. В наслідок цього соціальна робота виступає інтегральною наукою, має міждисциплінарний характер, зберігаючи при цьому лише їй притаманні концептуальні засади. Співвідношення теорії соціальної роботи з іншими науками базується на системному підході. Останній як методологічний принцип передбачає не лише аналіз, але й синтез систем знання з точки зору свого специфічного предмету дослідження.

Основним компонентом теорії соціальної роботи як її об'єкта і суб'єкта виступає людина з притаманною їй біосоціальною природою, соціальні групи як носії різноманітних матеріальних, соціальних і духовних потреб і інтересів, що мають різний рівень освіти, культури, життєвого досвіду і різняться психологічними особливостями, рівнем активності участі у суспільному житті. Людина, що діє в різних сферах суспільного життя (економічній політичній, соціальній, сімейно-побутовій) виступає основним компонентом соціальної роботи, головним інтегруючим фактором її системи, визначає зміст соціальної роботи як науки.

За характером рішення суспільних проблем соціальна робота займає особливе місце серед наук про людину і суспільство. Покращення соціального самопочуття людини, удосконалення умов її життя, забезпечення гідного соціального існування – мета соціальної роботи. Соціальна робота як наука розкриває

сутність людини, аналізує його соціальні взаємозв'язки. Головною метою соціальної роботи є гармонізація системи суспільних відносин на будь-якому рівні – у суспільстві в цілому, в сім'ї, колективі і т. д.

Інтегративний характер соціальної роботи передбачає комплексний, системний підхід до аналізу її предметної сфери. Взаємозв'язок з іншими науками поглиблює і розширює можливості аналізу соціальних, психологічних та інших проблем людини і суспільства як в теоретико-методологічному так і в практичному планах.

Філософія забезпечує визначення загальних принципів і підходів до розуміння тих чи інших проблем, що стоять перед людиною, суспільством, окремими соціальними спільнотами. Філософія як наука про загальні закони розвитку природи, суспільства і мислення сприяє формуванню узагальненої системи поглядів на світ у цілому і місце в ньому людини. Вона визначає принципи формування взаємовідносин людей, їх спільнот, ставлення людини до них, до форм життєдіяльності і захисту. З цих позицій соціальна робота аналізує взаємовідносини людини з навколишнім середовищем з метою удосконалення соціальних відносин на будь-якому рівні. Фундаментальною засадою соціальної роботи виступає, таким чином, гуманізм. В цьому полягає філософська основа соціальної роботи.

Значну роль для розуміння сутності та проблемного поля соціальної роботи відіграє соціальна філософія. Соціальна робота використовує такі універсальні категорії, як людина, соціум, соціальний час і простір, якість життя тощо.

Соціологія займає ведучі позиції як методологічна основа розуміння соціальної роботи як науки і суспільного інституту. Соціологічний підхід до аналізу суспільства як цілісного соціального організму, як соціальної системи, елементи якої тісно взаємопов'язані і взаємодіють, розгляд будь-якого соціального явища або процесу крізь призму потреб і інтересів людини як представника тієї чи іншої соціальної спільноти виступає основою концептуальних засад соціальної роботи як науки. Розкриваючи особливості конкретних типів суспільства, соціологія дозволяє виявити соціальну структуру, виділити ті соціальні групи, найбільш уразливі, слабо соціально захищені, що стають об'єктом соціальної роботи.

Соціологічні нароби виступають методологічною основою теорії і практики структурної соціальної роботи, що спрямовані на розробку механізмів оптимізації соціальної роботи установ соціального обслуговування, підвищення ефективності соціальної політики в суспільстві в цілому. Значна частина сучасних теорій соціальної роботи сформувалася на базі соціологічних концепцій різного характеру [10, с. 110].

Багато теорій соціальної роботи базуються на психологічному підході. Психоаналіз виступає основою для розробки діагностичної теорії соціальної роботи, що визначило методи індивідуальної психосоціальної роботи. В останні десятиріччя особливого значення набуває використання положень гуманістичної психології в теоріях соціальної роботи (самоактуалізації особистісного зростання і т.п.), які дозволяють розглянути людину як цілісну особистість, що знаходиться у взаємодії з навколишнім середовищем.

І соціальна робота, і психологія мають не лише теоретичний, а й прикладний характер, для практики соціальної роботи особливого значення набувають певні психологічні теорії, зокрема психодіагностики, психологічного консультування, психотерапевтичної допомоги. Психологія дає можливість використовувати у соціальній роботі форми, методи взаємодії з клієнтом (психодрама, музикотерапія тощо).

Для соціальної роботи актуальні зв'язки з багатьма галузями суспільного знання, зокрема вона пов'язана з педагогікою.

Однак між ними є суттєва різниця. Предмет соціальної роботи, її спрямованість і мета – набагато ширші. Соціальна робота спрямована на комплексне вирішення проблем клієнта – економічних, правових, медичних, психологічних, виховних тощо, в той час як, педагогічний вплив спрямований на розвиток особистісного потенціалу людини, її виховання. Педагогіка може розглядатися як одна із теоретичних засад соціальної роботи.

Слід відмітити взаємозв'язок соціальної роботи з антропологією, яка вивчає людину, форми соціокультурної організації суспільства, традиції, побут тощо. Вона характеризує соціальний простір як середовище життєдіяльності людей. Соціальна робота використовує нароби антропології з метою оптимізації умов життєдіяльності людини, зменшення ситуацій ризику, що виникають у процесі життєдіяльності людини. Однак тісний зв'язок з іншими науками не віднімає її самостійність як галузі наукового знання.

Ми проаналізували соціальну роботу як науку у широкому тлумаченні. Такий підхід виключає зведення сутності соціальної роботи як науки лише до обґрунтування її як прикладної системи знань, інструменту соціальної політики, розглядаючи її як механізм надання соціальної допомоги, соціального захисту найбільш уразливих верств населення, що спрощує, звужує її зміст і не розкриває її соціальну сутність.

Соціальна допомога, як і соціальний захист населення, його соціальне забезпечення є важливими напрямками соціальної роботи. Однак, як ми вже обґрунтували, її соціальна сутність набагато значніша. Соціальна робота як наука використовує філософські, загально-наукові, спеціально-наукові і специфічні, лише їй притаманні, методи пізнання в залежності від специфіки проблем людини, соціальних спільнот тощо, в той же час вона використовує наукові розробки суміжних наук як методологічну базу формування своєї теоретичної системи.

Традиційно в соціальній роботі виділяються декілька моделей теоретичного обґрунтування, кожна з яких відображає зв'язок із суміжними науками про людину і суспільство, природничими і соціокультурними засадами життєдіяльності людей у суспільстві, що у свою чергу визначає зміст соціальної роботи, форми і методи надання допомоги громадянам, що опинилися у складній життєвій ситуації.

Як основні виділяються моделі, що базуються на трьох групах теорій, а саме, психолого-орієнтовані, соціолого-орієнтовані і комплексно-орієнтовані. В теорії соціальної роботи чітко простежується зв'язок тієї чи іншої системи теоретичних знань з основними напрямками практичної діяльності соціальних працівників.

Такі теоретичні засади були закладені в основу розробки концепції соціальної роботи як професії та навчальної дисципліни. Цілком логічно, що соціальна робота як міждисциплінарна дисципліна була включена за напрямом підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра, спеціаліста і магістра до групи соціально-політичних дисциплін, враховуючи тісний зв'язок між ними. З 1990 до 2007 року підготовка фахівців з соціальної роботи відбувалася в межах цього напрямку.

У 2007 році Міністерство освіти і науки України внесло зміни у перелік напрямів підготовки фахівців за освітньо-кваліфікаційним рівнем бакалавра без обговорення цього питання з освітньо-науковими інституціями. Соціальна робота була виведена із напрямку соціально-політичних наук, тобто була відірвана від своєї теоретико-методологічної бази і опинилася у галузі соціального забезпечення (шифр 1301) за напрямом підготовки «Соціальна допомога» (код напрямку 6.130101) без визначення спеціальності. Все це свідчить про те, що процес інституціоналізації соціальної роботи як науки, професійної діяльності та навчальної дисципліни відбувається складно та суперечливо.

В Україні, як і в інших пострадянських країнах, відбуваються трансформаційні процеси, які мають глибинний характер, корені перетворення торкаються усіх сфер суспільного життя, змінюється соціально-економічний устрій суспільства, його основи – соціальної структури. Змінюються відносини власності і влади, механізми соціальної стратифікації, диференціації населення. В соціальній структурі з'явилися нові прошарки, більшість раніш благополучних соціальних груп втратили свої соціальні позиції, маргіналізувалися, швидко зростає чисельність соціально уразливих, незахищених груп населення. Зміни у соціальній структурі супроводжуються глибокою поляризацією населення за рівнем доходу, матеріального добробуту, соціальних потреб і можливостей їх задоволення.

Така соціальна деінтеграція відбувається на соціальному і психологічному стані людей, що проявляється у зростанні почуття тривоги, невпевненості у власних силах, соціальній нереалізованості. Фіксується масове розширення бідності, формування її субкультури, що примітивізує життя людей, паралізує їх активність, зводить нанівець їх життєспроможність. За ці роки за індексом людського розвитку Україна перейшла з першої десятки у другу сотню за рейтингом країн світової спільноти. Співвідношення доходів багатих і бідних прошарків населення складає за офіційними даними 1:30, а за матеріалами досліджень – 1:50, 1:100 [7].

У наслідок затяжної системної кризи постраждала соціальна сфера. Стрімко зростає інвалідизація населення. За даними Мінздраву України лише 6 % дітей народжуються умовно здоровими. Зростає потреба у соціальній підтримці та захисті не тільки традиційно уразливих, але економічно-активних прошарків населення. Падіння життєвого рівня населення негативно відбивається на сімейних відносинах. Суттєво погіршилась охорона здоров'я, збільшилась смертність.

У цих умовах актуалізується потреба суспільства в наявності розгалуженої, гнучкої, науково обґрунтованої системи соціального захисту, допомоги, соціальної реабілітації, котра б забезпечила соціальну підтримку незахищених верств населення.

В Україні створена і функціонує державна система соціальних служб, що виконують функції соціальної роботи, працюють громадські організації, що надають соціальні послуги. Все це актуалізує потребу у професійних кадрах. У свій час міністерство праці видало наказ про необхідність фахової освіти для працівників установ соціальної сфери. Але й на сьогоднішній день незначна кількість працюючих має

таку освіту, що негативно впливає на якість надання соціальних послуг. Вкрай необхідні керівники, соціальні менеджери, професіонали з соціальної роботи.

Як свідчить світовий досвід, соціальні працівники, фахівці з вирішення соціальних проблем залучаються до розробки державної соціальної політики, беруть участь у розробці соціальних заходів та проєктів на макро-, мезо- та макрорівнях. Фахівці цієї галузі широко використовуються в якості експертів при підготовці законодавчих актів, прийняття рішень місцевими органами влади і громадськими організаціями з соціальних питань.

Широке коло професійних компетенцій, якими повинен володіти фахівець з соціальної роботи, вимагає фундаментальної підготовки. Зведення цієї галузі знання, соціальної практики до напрямку соціального захисту не є науково обґрунтованим.

Розробки в межах соціальної роботи як науки виступають теоретико-методологічною і методичною основою практичної роботи у соціальній сфері, зокрема, соціальній політиці, бо саме вона надає науково обґрунтовану модель функціонування людини (соціальної спільноти, групи, прошарку) як повноправного суб'єкта соціальних відносин, суспільного життя. Це актуалізує необхідність переборення вузького підходу до трактування соціальної роботи. Сферою діяльності соціального працівника, об'єктом його впливу виступають не лише представники найбільш уразливих соціальних груп і прошарків, а соціальна сфера в цілому, яка найбільш потерпіла в наслідок соціально-економічних трансформацій, стан якої у сьогодні є гальмом усталеного розвитку суспільства, вимагає відродження в наслідок майже повного руйнування її інфраструктури на всіх рівнях.

Все це свідчить про наукову необґрунтованість, недоцільність виведення соціальної роботи з напрямку соціально-політичних дисциплін.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Андрющенко А. И. Социальная работа: практикум / А. И. Андрющенко. – Харьков.: Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2007. – 108 с. 2. Вступ до соціальної роботи : навчальний посібник / за ред. Т. В. Семигіної, І. І. Миговича. – К. : Академвидав, 2005. – 304 с. 3. Григор'єв С. И. Социальная работа и социальная дифференциация : вопросы теории и практики социальной работы / С. И. Григор'єв, Л. Г. Гусякова. – Барнаул-Москва, 1993. – 210 с. 4. Лукашевич М. П. Теорія і методи соціальної роботи: навч. посібник / М. П. Лукашевич, І. І. Мигович. – К. : МАУП, 2003. – 168 с. 5. Лукашевич М. П. Соціальна роботи (теорія і практика) : навч. посібник / І. І. Лукашевич, Т. В. Семигіна. – К. : ІПК ДСЗУ, 2007. – 341 с. 6. Лукашевич М. П., Семигіна Т. В. Соціологія соціальної роботи : навчальний посібник / І. І. Лукашевич, Т. В. Семигіна. – К. : ІПК ДСЗУ, 2009. – 210 с. 7. Попович Г.М. Інституалізація соціальної роботи в Україні : монографія / Г.М. Попович. – Ужгород, МПП «Гражда», 2003. – 188 с. 8. Сидоров В. Профессиональная деятельность социального работника : ролевой подход / В. Сидоров. – Винница, «Глобус-пресс», 2006. – 408 с. 9. Теорії і методи соціальної роботи : підручник / за ред. Т. В. Семигіної, І. І. Миговича. – К. : Академвидав, 2005. – 328 с. 10. Холостова Е. И. Теория социальной работы: Учебник / Е. И. Холостова. – М. : Юристъ, 2001. – 334 с.

УДК 316:303

СОВРЕМЕННОЕ СОЦИОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ: ПОДХОДЫ И ТРЕБОВАНИЯ К АНАЛИЗУ ИНФОРМАЦИИ

Ротман Давид Генрихович – доктор социологических наук, профессор Белорусского государственного университета (г. Минск)

Рассматриваются ключевые возможности и подходы к анализу информации в современном социологическом исследовании, определяется главное условие объективной и качественной работы с данными, полученными в ходе реализации целей и задач научного проекта – возможность сравнения результатов замера, как в пространственном, так и во временном разрезе. Описываются оригинальные методологические подходы к формированию достоверной и надежной операционной базы для сопоставительного анализа в рамках системы «прошлое – настоящее – будущее». Приводятся и обосновываются авторские методики, позволяющие успешно формировать названную базу для реализации аналитических процедур.

Ключевые слова: уверенное объяснение данных, предположительное объяснение данных, сравнение данных в социологическом исследовании, опросы – воспоминания, метод групповых экспертных дискуссий, метод стандартизованного или нестандартизованного опроса текста, метод виртуального группового фокусированного интервью, метод виртуального лонгитюда, метод социологической реконструкции событий прошлого (МСРСП).

Розглядаються ключові можливості і підходи до аналізу інформації в сучасному соціологічному дослідженні, визначається головна умова об'єктивної та якісної роботи з даними, отриманими в ході реалізації цілей і завдань наукового проекту – можливість порівняння результатів виміру, як в просторовому, так і в часовому розрізі. Описуються оригінальні методологічні підходи до формування достовірної та надійної операційної бази для порівняльного аналізу в рамках системи «минуле - теперішнє - майбутнє». Наводяться й обґрунтовуються авторські методики, що дозволяють успішно формувати названу базу для реалізації аналітичних процедур.

Ключові слова: впевнене пояснення даних, гадане пояснення даних, порівняння даних у соціологічному дослідженні, опитування - спогади, метод групових експертних дискусій, метод стандартизованого або нестандартизованого опитування тексту, метод віртуального групового фокусированного інтерв'ю, метод віртуального лонгитюда, метод соціологічної реконструкції подій минулого (МСРСП).

The article presents key possibilities and main approaches to data analysis in a modern sociological study. The main condition for an objective and qualitative work with data, gained in the course of a research project, is determined as a possibility of comparison of the results both in time and space profiles. Original methodological approaches to formation of reliable and valid operational basis for a comparative analysis in the frameworks of the system «the past – the present – the future» are presented. Author's original techniques aimed at successful formation of the abovementioned basis for analytical procedures are presented and grounded.

Keywords: confident data explanation, estimated data explanation, data comparison in a sociological research, surveys-remiscences, the method of expert group discussions, the method of standardized or non-standardized text survey, the method of virtual focus group discussion, the method of virtual longitude», the method of sociological reconstruction of the past events (MSRPE).

Работа с информацией, полученной в ходе реализации социологических научных проектов – важнейшая составляющая исследовательского процесса. Именно в ходе анализа социолог фиксирует все проблемные моменты ситуации, определяет причины возникновения ключевых противоречий, анализирует их сущностные характеристики, устанавливает возможные последствия воздействия этих противоречий на социум и находит эффективные способы снятия негативных явлений. Анализ должен быть объективным, максимально приближенным к действительности, нейтральным. Осуществляющий анализ социолог должен быть твердо уверен в том, что данные, полученные в процессе исследования, а также те материалы, которые используются для вторичного рассмотрения, корректны, надежны,

репрезентативны и не искажают события и факты. Следует четко представлять себе то, что неточности анализа, не говоря об ошибках, могут иметь серьезные негативные последствия как для отдельных социальных групп, так и для всего общества.

Анализ осуществляется в контексте параметрической вопросной системы: «что происходит в исследуемом поле? – как происходит? – что было ранее? – почему возникла данная ситуация? – что влияет на развитие событий? – какими могут быть последствия происходящего? – как изменить положение дел к лучшему?»

Процесс анализа данных социологического исследования включает следующие действия:

- подготовка к анализу информации;
- описание;
- осмысление;
- объяснение;
- формулирование выводов и построение прогнозных моделей.

Итак, «подготовка к анализу информации». Данное действие, несмотря на кажущуюся простоту содержательной определенности, включает ряд позиций, связывающих этап анализа с другими этапами традиционной реализации целей и задач социологических проектов. Социолог возвращается к формулировкам и содержанию исследовательских гипотез и параметрам задания. Проходит *ознакомление* социолога с результатами обработки данных, полученных на полевом этапе исследования. Результат предполагает два варианта завершения:

- удовлетворенность *ознакомлением* и переход к следующему параметру аналитических действий;
- неудовлетворенность, предполагающая разработку дополнительного задания программистам, и реализация последними этого задания.

После получения полного пакета информации с учетом замечаний аналитика осуществляется описание данных. *Описание* – простейший способ интерпретации результатов исследования. Оно призвано дать ответы на первые два вопроса параметрической системы – «что происходит в исследуемом поле?» и «как происходит?».

Элемент «что происходит в исследуемом поле?» предполагает фиксацию оценок, полученных в процентных весах, по каждой из признаков-переменных, представленных в шкалах, использованных при сборе информации. Полученные распределения могут быть проранжированы.

Элемент «как происходит?» предусматривает представление данных, освещенных в вопросах оценочного характера. Фактически их можно назвать комментирующими ответами респондентов, зафиксированными в стандартизованных шкалах.

Построения могут быть либо включены в простейшие итоговые документы социологического исследования («информация» или «информационная записка»), либо использованы в качестве базы данных для дальнейшего более глубокого и обстоятельного анализа.

Необходимость дальнейших аналитических действий предполагает применение процедуры *объяснения*. Однако она предваряется *осмыслением* данных. Эта ступень аналитических действий достаточно важна. Она позволяет определить круг наиболее существенных для изучаемого предмета параметров, необходимых для дальнейшей работы социолога, установить степень достаточности полученной в ходе полевых работ информации и сделать вывод о необходимости привлечения для успеха анализа иной информации, полученной в ходе предыдущих замеров или данных других социологических служб.

Ключевая в социологическом анализе и процедура объяснения. Именно она дает возможность ответить на ключевые вопросы нашей параметрической системы: «что было ранее?», «почему возникла данная ситуация?», «что влияет на развитие событий?», «какими могут быть последствия происходящего?».

Данная процедура выступает основным способом поиска путей снятия социальных противоречий, разрешения проблемных ситуаций. При ее осуществлении исследователь проводит, базируясь на имеющихся данных, глубокий и всесторонний анализ явлений и процессов, делает выводы, строит прогнозы развития событий. Результаты этой работы излагаются в документах социологического исследования более высокого качественного уровня, чем в варианте, связанном с процедурой *описания*. Это «аналитические записки» или «итоговые научные отчеты».

Процедура *объяснения* достаточно сложна. Успех зависит как от качества и полноты полученной в ходе исследования информации, так и от умения аналитика максимально эффективно эту информацию использовать. Если информация, полученная в ходе реализации целей и задач исследования, дает

аналитику возможность ответить на все острые вопросы, выявить ключевые причины социальных противоречий, определить возможности их снятия, если нет необходимости привлечь дополнительные цифры и факты, полученные другими исследователями, то само *объяснение* можно назвать «уверенным». Однако бывает, что достичь необходимого результата социологам не удалось. У них не возникло чувство твердой уверенности в правильности выводов, сделанных на базе полученных данных. В этом случае рабочая ситуация требует привлечения для проведения вторичного анализа дополнительных данных или результатов исследований коллег по такой же проблематике, выполненных примерно в те же временные отрезки и с использованием похожих выборочных моделей. Это действие может позволить дополнить или уточнить собственные результаты. При этом варианте социологи, прибегающие к названному способу решения исследовательской задачи, не могут быть уверены в качестве и высокой степени достоверности информации, используемой ими для вторичного анализа. Профессиональная этика требует ставить сформулированные таким способом выводы под сомнение. Итоговые умозаключения формулируются не как выявленные закономерности, а лишь как определенные тенденции, характеризующие предмет исследования. Такое *объяснение* интерпретируется как «предположительное». В социологической практике такой вариант не очень желателен, но в случае корректирующей поправки и четкой ссылки на эту поправку в итоговом аналитическом документе допустим. Итак, *объяснение* в зависимости от названных причин может быть либо «уверенным», либо «предположительным».

Завершающим действием аналитического этапа социологического исследования выступает процедура *формулирования выводов и построение прогнозных моделей*. Ее венцом является получение ответа на ключевые вопросы предложенной параметрической системы «что нас ждет в будущем?» и «как изменить положение дел к лучшему уже сегодня?». Затем на базе осуществленного анализа вносятся предложения о возможных действиях органов управления, социальных институтов, общественных структур, направленных на снятие выявленных противоречий и эффективное преодоление негативных явлений.

Многолетний опыт организации и проведения социологических исследований позволяет сделать вывод о том, что главным условием осуществления объективного и всеобъемлющего анализа изучаемой проблемной ситуации, разработки на его основе реальных и обоснованных прогнозов, связанных с изменениями событий в будущем, является возможность *сравнения* ключевых характеристик предмета исследования.

Именно к этому приему приходится прибегать в ходе доказательства правомерности или неправомерности итоговых выводов. В результате реализации сравнительных процедур у исследователя появляется возможность установить общие, совпадающие свойства, присущие изучаемым процессам или явлениям, либо зафиксировать различия в характеристиках этих свойств. Отличия позволяют определить причины возникновения тех или иных проблемных ситуаций.

Вывод в результате сравнения зависит от строгого соблюдения ряда необходимых условий этой аналитической операции.

Правила сравнения:

1. Сравнить следует только аналогичные явления и процессы либо совпадающие по содержанию (но не по оценкам респондентов) их отдельные характеристики.
2. Сравнить изучаемые параметры следует по тем признакам, которые имеют существенное значение.
3. Сравнение может осуществляться между предметами анализа, как зафиксированными в одном исследовании, так и полученными в разных исследованиях, с применением одних и тех же технологий (по правилам социологического мониторинга).

Таким образом, можно утверждать, что *сравнение* – это познавательная операция, посредством которой на основе заранее заданного критерия устанавливаются сходства и различия свойств и характеристик изучаемых объектов путем их сопоставления.

Сразу следует отметить, что процедура сравнения при анализе информации социологического исследования может осуществляться либо на базе фактов (реальное сравнение), либо на умозаключениях аналитика (номинальное сравнение). Таким образом, стартовое действие исследователя должно формировать «пространство для сравнительного анализа». Практически такое действие не представляет ничего нового. Но, тем не менее, знание, как и что требуется сделать для успешности аналитической работы, необходимы. Технология и последовательность действий описываются далее.

Итак, формируются две условные «информационные корзины», в которые собираются данные различных исследований, в разной мере дающие возможность характеризовать состояние изучаемого предмета как в прошлом, так и в настоящем. «Корзина № 1» – в нее будут собираться данные осуществляемых в настоящий момент исследований. «Корзина № 2» – здесь должны собираться

матеріали прежніх досліджень по аналогічній проблематиці для дальнішого сопоставлення с матеріалами «Корзини № 1». Іншими словами, на першому етапі підготовки к аналітичній роботі формуються «інформаційні джерела». Їх наповненням стають результати замірів, здійснених як аналізуючою данню ситуацію соціологічною службою, так і другими організаціями, вивчаючи аналогічні процеси в минулому. Однак це не все складаючі можливого наповнення «інформаційних джерел» для передбаченого аналізу. Можуть бути привнесені дані статистики по вивчаємым періодам, результати реальних і віртуальних кількісних і якісних опитів труднодоступних респондентів, опити – воспоминання населення і експертів, фокусированні групові інтерв'ю с обычними респондентами і групові експертні дискусії. Важливим моментом, дозволяющим суттєво доповнити картини минулого і настоящего, стають контент-аналітичні вивчення матеріалів СМІ.

«Опити – воспоминання». Метод оцінки подій минулого оснований на відповідях респондентів на питання, стимулюючи воспоминання о подіях визначеного періоду. При цьому в інструментарії використовуються позиції для оцінок ситуації на сьогодні і аналогічної або подібної ситуації в період часу, підходящий для порівняльного аналізу.

Для повної картини ситуації минулого к аналізу приваляються не тільки відповіді, складіщі оцінку реальних подій і подій, оснований на воспоминаннях респондентів, потрапивших в виборочну сукупність, но і оцінки настоящего і минулого, фіксировані в відповідях експертів. Опит показав, що глибина воспоминаній, їх точність збільшується в ситуації дискусії. Этот вывод позволил апробировать эффективность нового метода качественных замеров – «групових експертних дискусій». Этот метод отличается от методики фокусированных групповых интервью (ФГИ) тем, что организация ФГИ предполагает: во-первых, участие в них незнакомых друг с другом людей; во-вторых, каждый из участников не должен быть профессионалом в проблеме; в-третьих, численный состав ФГИ должен быть не менее 8–10 участников. Группы же экспертов-дискутантов могут быть меньшими по числу участников практически в два раза (т. е. 4–5 человек). Опит показывает, что в споре профессионалов истина рождается значительно быстрее, а ее содержание точнее и ближе к реальности.

Получение более полной картины событий прошлого и оценок настоящего требует изучения мнений и труднодоступных респондентов – представителей элит общества.

Однак отримання інформації у таких респондентів – справа складне, так як из-за большой занятости ведущие политики, крупные бизнесмены, общественные деятели малодоступны. В профессиональных исследованиях по этой причине могут возникать информационные пробелы. Их могут восполнить методики, базирующиеся на комбинировании опитных подходов с анализом текстовых материалов: «стандартизованный или нестандартный опит текста» и «віртуальное груповое фокусированное интервью».

Сутью метода «стандартизованного или нестандартного опита текста» является то, что обычный социологический инструментарий используется для получения информации от респондента не напрямую: «устный или письменный вопрос – устный или письменный ответ», а путем поиска вариантов ответов в публичных выступлениях «недоступных респондентов», которые представляются различными средствами массовой информации.

Сбор информации методом «опита текста» может преследовать разные цели. Первая из них – получение ответов представителей элит на вопросы массового опита. Данные такого замера позволяют сравнить установки и оценки людей, попавших в виборочную сукупність, с позиции «недоступных респондентов». Вторая – отслеживание динамики изменения мнений представителей элит в определенный временной период. В этом варианте «опрашиваются тексты» публичных выступлений, сделанных объектом изучения, к примеру, в ходе предвыборной кампании. Анализ данных позволяет сделать вывод о степени устойчивости взглядов ведущих политических и общественных деятелей или об их непостоянстве и в зависимости от обстоятельств. Третья – отслеживание в определенной последовательности позиций публичных фигур в сочетании с оценками этих же позиций рядовыми гражданами.

Для сбора социологической информации методом «стандартизованного опита текста» разрабатывается инструментарий, который включает в себя важнейшие блоки основного инструментария, применяемого для массовых опитов. Как правило, шкалы к вопросам во вновь создаваемой анкете минимизируются и представляются в системе «да – нет». В процессе работы с текстами социолог ищет в них положительные или отрицательные ответы на запрограммированные вопросы, фиксируя информацию

в специальном бланке. Количественная обработка информации осуществляется с использованием той же логической схемы, по которой получены данные по основному массиву.

«Нестандартизованный опрос текста» является аналогом одного из качественных методов сбора социологической информации – глубинного интервью. В данном случае разрабатывается сценарий интервью, в котором обозначаются блоки проблем для обсуждения с виртуальным респондентом. Из определенных для качественного анализа текстов выбираются соответствующие сценарному плану высказывания и оценки. Анализ информации проводится по тем же принципам, что и анализ обычного глубинного интервью. Результаты «нестандартизованного опроса текста» могут сопоставляться с данными, полученными в ходе традиционных глубинных интервью. Однако это становится возможным в случае, если сбор информации осуществлялся в совпадающих или близких проблемных ситуациях.

Изучение мнений «недоступных респондентов» может осуществляться методом «виртуального группового фокусированного интервью», аналога широко применяемых современной социологией «фокус-групп». На подготовительном этапе организации «виртуального группового фокусированного интервью» определяется состав его участников, создается сценарий проведения дискуссии, подбираются тексты для их последующего анализа. Этап сбора информации предполагает поиск в текстовом материале ключевых суждений «недоступных респондентов», характеризующих изучаемую проблемную ситуацию. Суждения выстраиваются в дискуссионный ряд: «оценка события одним из участников виртуальной фокусированной группы» – «опровержение или поддержка позиции первого выступающего его оппонентом и, если оно есть, альтернативное предложение» – «опровержение или поддержка первых двух виртуальных выступлений следующим участником» и т. д. Таким образом конструируется заочная дискуссия. Базовые материалы для подбора высказываний «недоступных респондентов» должны определяться по принципу аналогичности ситуации, в которой проходили публичные выступления представителей элит, включенных в состав участников «виртуальной фокусированной группы» (например, в ходе избирательной кампании). «Виртуальное групповое фокусированное интервью» может проводиться и как дискуссия исторических персонажей. В этом случае подбор текстов осуществляется по принципу совпадения степени значимости для общества тех событий, которые легли в основу высказываний, представленных в данных текстах (например, крупные социальные катаклизмы XX века).

Обработка материалов «виртуальных групповых фокусированных интервью» осуществляется с использованием подходов, применяемых при анализе результатов традиционных «фокусированных групповых интервью».

Как показывает опыт, применение предложенных методов позволяет получить надежную информацию о мнениях и позициях представителей элит, которая обеспечивает объективность и достоверность комплексного анализа важнейших социальных проблем, осуществляемого с использованием всех методов социологического исследования.

Одним из подходов, позволяющих исследовать ситуацию прошлого и настоящего, является «виртуальный лонгитюд». Для его осуществления проводятся «опросы-воспоминания», построенные по жестко регламентированной временной логике: например, однопоколенный интервал – 20 лет. Сравнение результатов обработки информации позволяет зафиксировать характер и особенности изменений в оценках одних и тех же или подобных событий в разные периоды жизни.

Каждый из подходов дает возможность углубления знаний аналитика об изучаемом предмете. Это значительно повышает качество итогового результата реализации целей и задач любого проекта. Но время требует большего. Именно по этой причине нами разработан «Метод социологической реконструкции событий прошлого» (МСРСР). Здесь все сказанное применяется в жестком сочетании и комбинировании методов сбора информации. Выразим этот подход следующей схемой:

- 1) результаты опросов, проводившихся по близкой проблематике в требуемый период времени;
- 2) результаты опросов труднодоступных респондентов по их выступлениям в требуемый период времени;
- 3) результаты «опросов – воспоминаний» о требуемом периоде времени;
- 4) анализ статистической информации о ситуации в требуемый период времени;
- 5) результаты «опросов – воспоминаний» экспертов;
- 6) проведение «групповых экспертных дискуссий»;
- 7) контент-анализ материалов СМИ по изучаемой проблематике за требуемый период времени.

На базе данных анализируется то, что нами обозначается термином «социологическая реконструкция событий прошлого». Применение данного подхода позволяет получить единый логически

выверенный текст, который выступает не только описанием событий, но является анализом причин и последствий происшедшего.

Аналогичные результаты получаются и в ходе основного исследования, осуществляемого в данный момент соответствующей социологической службой.

Данные «прошлого» и результаты настоящего замера сопоставляются, и на их базе делается вывод о том, что было ранее, что происходит сейчас, в чем разница, где причины проблемных ситуаций, почему они возникли и как их снять.

Сравнительный анализ «прошлого» и «настоящего» позволяет сделать в достаточной мере уверенный прогноз развития ситуации в будущем, выработать предложения по снятию причин возникновения сегодняшних негативных проблем.

Таким образом, «метод социологической реконструкции событий прошлого» – важный инструмент анализа в современном социологическом исследовании, он дает возможность успешно реализовывать главный принцип анализа социологической информации: принцип «временного и пространственного сравнения данных исследований».

Можно сделать еще один важный с нашей точки зрения вывод: успех и эффективность современного социологического исследования невозможен без использования «сочетания и комбинирования методов сбора социологической информации». Данная процедура позволяет получить надежную и достоверную информацию для глубокого анализа и точного прогноза развития событий.

Итак, можно сделать несколько важных выводов:

1. Возможность получения правильных и достоверных выводов, выявление проблемных ситуаций, точность прогноза развития событий в будущем определяются наличием базы для применения ключевого методологического принципа анализа данных социологического исследования: принципа *сравнения* данных;
2. Для получения надежной информационной базы, обеспечивающей эффективное применение принципа сравнения при анализе результатов исследования должна осуществляться процедура «социологической реконструкции событий прошлого»;
3. В современном социологическом исследовании должен применяться комплексный методологический подход к получению базовых данных для их последующего анализа: «сочетание и комбинирование методов сбора информации».

С нашей точки зрения, соблюдение названных принципов в сочетании с традиционными требованиями к методологии исследования позволят получать высококачественные результаты.

Описанные методологические подходы к анализу результатов социологических исследований создавались на базе многолетнего опыта и применялись при реализации крупных международных проектов при участии Центра социологических и политических исследований БГУ во многих случаях под руководством автора данной статьи. Они прошли апробацию в девяти проектах, выполнявшихся по Программам INTAS; в двух проектах, реализованных в 7-й рамочной программе Европейского союза, в проектах, финансировавшихся крупными международными организациями и фондами.

УДК 316.004

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ДАННЫХ В КОНТЕКСТЕ ПОВОРОТА К «ОБЩЕСТВУ МУДРОСТИ»

Кислова Ольга Николаевна – доцент кафедры методов социологических исследований социологического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

В статье исследуются причины, обусловившие необходимость обращения к мудрости в эпоху повсеместного Интернета и вседусущего компьютеринга, когда социум превратился в социотехническую систему, а генерирование знания перестало мыслиться прерогативой человека. Автор анализирует истоки дифференциации понятий «знание» и «мудрость», исследует трактовку мудрости с позиций трансдисциплинарного подхода, а также рассматривает вопрос о том, почему развитие интеллектуального анализа данных провоцирует расширение «ловушки знания», ситуации, когда наши технические и социальные творения «преследуют нас» (т.е. создают проблемы с такой же интенсивностью, как и решают их). Утверждается, что выходом из этой ловушки является обращение к мудрости не только на индивидуальном уровне, но и на уровне общества в целом; подчеркивается необходимость формирования концепции «общества мудрости» и поиска путей его построения.

Ключевые слова: интеллектуальный анализ данных, знание, мудрость, общество мудрости.

У статті досліджуються причини, що зумовили необхідність звернення до мудрості в епоху повсюдного Інтернету і всюдисущого комп'ютерингу, коли соціум перетворився в соціотехнічну систему, а генерування знання перестало мислитися прерогативою людини. Автор аналізує витоки диференціації понять «знання» і «мудрість», досліджує трактування мудрості з позицій трансдисциплінарного підходу, а також розглядає питання про те, чому розвиток інтелектуального аналізу даних провокує розширення «пастки знання», ситуації, коли наші технічні і соціальні творіння «переслідують нас» (тобто створюють проблеми з такою ж інтенсивністю, як і вирішують їх). Стверджується, що виходом з цієї пастки є звернення до мудрості не тільки на індивідуальному рівні, але й на рівні суспільства в цілому; підкреслюється необхідність формування концепції «суспільства мудрості» та пошуку шляхів його побудови.

Ключові слова: інтелектуальний аналіз даних, знання, мудрість, суспільство мудрості.

The article deals with the reasons having caused the necessity to appeal to the wisdom in the era of ubiquitous Internet and overall computing, when society has become a socio-technical system, and the knowledge generated is no longer the prerogative of a human. The author analyzes the origins of differentiation of the concepts of «knowledge» and «wisdom», explores the interpretation of wisdom from the standpoint of the transdisciplinary approach, and also considers the question of why the development of data mining triggers expansion of the «trap of knowledge,» a situation where our technical and social creations are pursuing us (i.e. create problems with the same intensity as solve them). The author argues that the way out of this trap is to appeal to the wisdom not only at the individual level but also at the level of society as a whole, emphasizes the need for the formation of the concept of «wisdom society» and finding ways of its building.

Keywords: data mining, knowledge, wisdom, wisdom society.

О жизнь, растрченная в существовании...

О мудрость, утраченная в знании...

О знание, потерянное в информации...

Томас Элиот

Мы знаем слишком много, чтобы выжить без мудрости.

Эрнест Шумахер

В последние годы в научном сообществе активизировались дискуссии относительно необходимости формирования «общества мудрости», которое, по мнению многих современных ученых, призвано стать целью социального развития (см., например, [1-7]). Причин тому много, но мы сфокусируемся лишь на одной из них – развитии технологии интеллектуального анализа данных. Почему? В первую очередь, потому, что интеллектуальный анализ данных, позволяющий компьютеризированным («машинным») способом извлекать знания из данных, кардинальным образом изменил трактовку знания. От платоновского экзистенциального понимания знания «как восприятия души, в отношении которого рассудок бессилён» в нашу

компьютеризованную эпоху мы пришли к технологической трактовке знания как закономерности, скрытой в имеющихся в данных (см. [8]). Это привело к тому, что знание перестало мыслиться прерогативой человека, компьютеры оказались способны генерировать его и в некоторых случаях даже эффективнее людей.

Развитие и повсеместное распространение Интернета превратили интеллектуальный анализ данных из специфического подхода к обработке эмпирической информации в повседневную практику серфинга¹ по информационным просторам Всемирной Паутины. «Умный» Web 3.0, в котором интеллектуальный анализ данных стал естественным атрибутом, продемонстрировал, что знание, добываемое с помощью Интернета, являет собой продукт коллективного человеко-машинного разума (см. [9]). В этом контексте актуализировались размышления о роли компьютеринга (и интеллектуального анализа данных как его разновидности) в трансформациях культуры, политики, экономики и всего социума в цифровую эпоху.

Повсеместное использование компьютеринга, дающего возможность отдельным людям и человечеству в целом расширить границы своих познавательных возможностей, создало предпосылки для провозглашения начала «эпохи дополнения человечества» («age of augmented humanity»)², когда Всемирная паутина (ее контент, «железо» и программное обеспечение) превращаются в необходимый инструмент получения знаний. В гуманитарных науках эта тенденция выразилась в «компьютерном повороте» (computational turn), состоящем в том, что методология и методы информатики (майнинг, кластерный анализ, нетривиальная визуализация и др.) стали активно применяться в гуманитарных исследованиях, методология которых ранее дистанцировалась от любых видов «вычислений», «математики» и «компьютеров». Так, Дэвид Бери отмечает: «Важность понимания компьютерных (computational) подходов находит все большее отражение в целом ряде дисциплин, в том числе искусстве, гуманитарных и социальных науках, которые используют технологии, чтобы сместить критические основания их концепций и теорий – то, что можно назвать компьютерным поворотом» [11, p. 11].

Все это спровоцировало очередной виток осмысления сущности знания, его пределов, а также соотношения вклада человека и «машины» в его развитие. Человечество осознало, что попало в «ловушку знания»³, и после веков погони за знаниями перешло к поиску мудрости.

Целью данной статьи является исследование причин, обусловивших настоятельную необходимость обращения к мудрости в эпоху повсеместного Интернета и вездесущего компьютеринга, когда социум превратился в социотехническую систему, а генерирование знания перестало мыслиться прерогативой человека. Преследуя поставленную цель, мы проанализируем истоки дифференциации понятий «знание» и «мудрость», исследуем трактовку мудрости с позиций трансдисциплинарного подхода. И наконец, покажем, что развитие интеллектуального анализа данных (технологии получения знаний из данных) актуализирует необходимость выхода за рамки противоречия: дальнейший прогресс человечества немислим без наращивания знания, но при этом разросшееся знание создает столько же проблем, сколько и решает.

Мудрость vs знание

Знание длительное время рассматривалось как наивысшая ценность и венец информационной иерархии, как «высшая форма отражения действительности» [12, с. 558]. Достаточно вспомнить античных мыслителей, проповедовавших принцип «знание ради знания» и часто отождествлявших знание с мудростью. Так, Платон, утверждал, что «... стремление познавать и стремление к мудрости – это одно и то

¹ Мы используем метафору серфинга, поскольку в необозримых информационных потоках, циркулирующих во Всемирной паутине, легко «утонуть». Интеллектуальный анализ данных, включенный в поисковые системы Интернета, позволяет «скользить» по этим потокам, «вылавливая» необходимые знания и не давая «утонуть» в избытке информации.

² Мы имеем в виду выступление Эрика Шмидта в 2010 году на конференции IFA в Берлине [10], в котором он провозгласил наступление «эпохи дополнения человечества», т.е. эпохи, когда человечество практически полностью зависит от «умных» мобильных устройств (ноутбуков, смартфонов, планшетов и др.), позволяющих в любое время и в любом месте быть подключенным к Всемирной паутине и получать всю необходимую информацию.

³ «Ловушка знания» - концепция, перекочевавшая из религиозных трактатов в современный научный дискурс. Так, например, Карлос Вальдесусо под ловушкой знания понимает петлю взаимосвязи между знанием и разрушительным изменением, которое угрожает существованию человечества: «...мы знаем, что наши культурные «мемы» эволюционируют в соответствии с изменениями условий жизни. Сейчас мы начинаем сталкиваться с изменениями, созданными нашим собственным знанием. Эти изменения требуют нового знания, которое производит дальнейшие изменения и так далее. Таким образом, теперь мы попали в ловушку: взаимно подпитывающуюся и неконтролируемую петлю взаимосвязи между знанием и изменением. Страсть к власти и неуважение к человеческим ценностям ускоряют эту петлю. В результате наши технические и социальные творения теперь преследуют нас. Изменения происходят так быстро, что к тому времени, когда мы узнаем об их нежелательных побочных эффектах, будет слишком поздно, чтобы применить необходимое знание для того, чтобы приспособиться. Другими словами, мы приспосабливаемся медленнее, чем того требуют созданные нами разрушительные изменения» [5, p. 3].

же» [13, с. 154]. Ему вторит Аристотель: «Из наук в большей степени мудрость та, которая желательна ради нее самой и для познания, нежели та, которая желательна ради извлекаемой из нее пользы» [14, с. 68].

Однако несостоятельность отождествления знания и мудрости становится очевидной, если сфокусировать внимание на вариантах применения знаний с целью достижения сиюминутной выгоды, которая в перспективе оборачивается катастрофами, в том числе и в общечеловеческом масштабе. Примеров можно привести великое множество, но самым ярким, пожалуй, служит применение знаний об атомной энергии для создания атомной бомбы, что едва не повлекло за собой уничтожение всех форм жизни на нашей планете. Осознание факта, что знание – обоюдоострый меч, что оно не всегда несет «благо», явилось основанием для пересмотра взглядов на роль знания в современном мире, а также – на место знания в информационной иерархии (мы имеем в виду разработку модели DIKW – «Data, Information, Knowledge, Wisdom», где знание не является венцом, а лишь служит основанием мудрости).

В данном контексте нельзя обойти вниманием эссе Бертрана Рассела «Знание и мудрость», написанное им в 1954 году [15], которое, на наш взгляд, является провозвестником дифференциации концептов «знание» и «мудрость» в современной науке.

Невзирая на то, что Б. Рассел всю свою жизнь страстно стремился к знанию и сыграл значительную роль в его развитии, именно он одним из первых мыслителей XX века заговорил о необходимости разделения понятий «знание» и «мудрость», а также об опасности приумножения знаний без корреляционного возрастания мудрости. Он подчеркивал, что с ростом знаний и усложнением технологий, мудрость становится все более необходимой обществу, поскольку рост и усложнение знаний увеличивают человеческие возможности реализации поставленных целей и, следовательно, увеличивает способность к злу в том случае, если цели были неразумны: «Мир, как никогда ранее нуждается в мудрости, и если знания будут продолжать расти, миру потребуется значительно больше мудрости, чем есть сейчас» [15, р. 452].

По Б. Расселу, знание и умение мыслить являются необходимыми компонентами мудрости, но она не ограничивается ними. Сущность мудрости он видел в беспристрастности и способности спокойно принять вызовы физического мира, не идти на поводу эгоистических позывов удовлетворения своих сиюминутных потребностей, отождествляя мудрость прежде всего с «расширением кругозора». Под расширением кругозора Б. Рассел понимал следующее. Во-первых, «чувство меры», возникающее в результате интеграции «всеобъемлющего видения», т. е. способности принимать во внимание все факторы с учетом их «веса» (степени значимости), и понимания цели человеческой деятельности (включая мотивы и эмоциональные компоненты, связанные с достижением этой цели). Таким образом, по его мнению, мудрость включает в себя не только интеллект, но и чувства, которые следует «воспитывать». Во-вторых, расширение кругозора предполагает осознание человеком своего единства с другими людьми, что влечет за собой необходимость освобождения от разнообразных предубеждений как в общественной жизни, так и в личных взаимоотношениях. И, в-третьих, расширение кругозора невозможно без освобождения от «тирании здесь и сейчас», т.е. без умения видеть долговременную перспективу и потенциальные возможности применения приобретенных знаний (как во «благо», так и во «зло»).

Б. Рассел приходит к выводу, что мудрости можно и нужно учить⁴, подчеркивая при этом, что в таком обучении должен преобладать интеллектуальный элемент, а не наставления относительного того, что такое «хорошо» и что такое «плохо». Людям следует показывать, куда приводит человеческая деятельность в погоне за «неразумными целями», куда ведет накопление узкоспециализированных знаний без навыков прогнозирования последствий их применения в долговременной перспективе и общечеловеческих (а не локальных) масштабах: «Даже технари должны быть хорошими гражданами, и когда я говорю «граждане», я имею в виду граждане мира, а не той или иной секты или нации» [15, р. 455].

Аналогичных взглядов придерживался Альберт Эйнштейн, который полагал, что расширение границ человеческого знания должно сопровождаться осознанием истинного положения человека (и человечества) в ткани мироздания, неразрывного единства с ней: «Человек – это часть целого, которое мы называем Вселенной, часть, ограниченная во времени и в пространстве. Он ощущает себя, свои мысли и чувства как нечто отдельное от всего остального мира, что является своего рода оптическим обманом. Эта

⁴ Мысль Б. Рассела о том, что мудрости можно обучить, в XX веке воспринималась с недоверием, поскольку общепринятым было суждение, что мудрость – качество, приобретаемое в результате личностного роста при условии, что «почва» (свойства личности) является благодатной. Однако к настоящему времени подобные воззрения уступили место противоположной точке зрения. Большинство современных мыслителей полагают, что мудрости можно (и нужно!) обучать. Сегодня уже дискутируется не сама возможность обучения мудрости, а то, как это обучение следует осуществлять (см., например, статью Паоло Блази [16]).

иллюзия стала темницей для нас, ограничивающей нас миром собственных желаний и привязанностью к узкому кругу близких нам людей. Наша задача – освободиться из этой тюрьмы, расширив сферу своего участия до всякого живого существа, до целого мира, во всем его великолепии» [17, с. 1].

Проблема, осознанная в прошлом веке, но не решенная до сих пор, состоит в том, что люди продолжают рассматривать окружающий мир как нечто независимое от их страстей, стремлений и действий, как неисчерпаемую кладовую, где имеется все необходимое для удовлетворения непрерывно растущих потребностей и эгоистических стремлений. Мощная техника и научные достижения способствовали укреплению в человеческом сознании мысли о своем беспредельном могуществе, о том, что мир принадлежит человеку, все, что вокруг нас, существует только для нас. XX век явился апогеем подобных воззрений, и он же чуть не стал последним веком существования человечества, периодически использующего мощь «знания-силы» в припадках «социального безумия»⁵.

Ситуация, когда знания и возможности человека превосходят его «разум» (а точнее – мудрость), уже давно вызвала опасения широко мыслящих ученых. В. И. Вернадский, Эдвард Леруа, Пьер Тейяр де Шарден, Н. Н. Моисеев и многие другие мыслители XX века постулировали необходимость выхода человека за границы погони за удовлетворением своих все возрастающих потребностей и эгоистических стремлений, что привело к развитию концепции ноосферы – сферы Разума. Так, В. И. Вернадский говорил о том, что человеку, для того, чтобы сохранить себя, придется взять ответственность за судьбы и общества, и биосферы в целом, что люди должны проникнуться ответственностью за грядущее, поскольку это единственный путь сохранения человечества.

Н. Н. Моисеев пошел дальше и ввел в научный оборот понятие рационального общества: «Употребляя термин «рациональное общество», я имею в виду общество, идущее в эпоху ноосферы, т.е. к состоянию коэволюции человека и Природы. Оно необходимо, ибо только в этом случае человечество сможет избежать деградации и сохранить перспективу дальнейшего развития. Это желаемое общество ближайших десятилетий. ... Человечеству уже в ближайшие десятилетия предстоит пройти через множество испытаний. Они потребуют создания новых технологий, выработки новых взаимоотношений с Природой, новой социальной организации... И все это будут изобретения, открытия и в области техники, и науки, и в социальной сфере. Для успеха общество должно будет стремиться стать предельно раскованным в интеллектуальной сфере, не стесненным догмами, открытым любым новым идеям. И надо научиться мыслить сколь угодно свободно, а вот действовать... по принципу: *семь раз отмерь, а один раз отрежь*. И чем могущественнее будет цивилизация, тем осторожнее должен действовать человек» [19, с. 175]. Далее он говорит, что «рациональное общество» должно сочетать динамизм обществ европейского типа и мудрость таких традиционных обществ, как общества Дальнего Востока. Таким образом, рациональность выводит Н. Н. Моисеева на размышления о мудрости как необходимом компоненте общества будущего, которое способно преодолеть один из главных вызовов XXI столетия – объединить знания (т.е. власть), которыми обладает человечество, с мудростью их использования.

Что есть мудрость?

Прежде чем рассмотреть сущность «общества мудрости», в которое, по мнению многих современных мыслителей, должно трансформироваться «общество знания», исследуем трактовку «мудрости» с различных позиций: философии, религии, психологии, геронтологии, экономики и искусственного интеллекта. Необходимость такого «многомерного» взгляда обусловлена тем, что современные исследования мудрости имеют трансдисциплинарный⁶ характер, интегрируя наработки отдельных научных дисциплин.

Философия. Понятие мудрости в философии занимает исключительное положение, обусловленное тем, что сама философия изначально мыслилась как «любовь к мудрости», как бескорыстное, чистое стремление к истине, реализуемое путем познания окружающего мира. Однако в последнее время в философском дискурсе явно прослеживается тенденция перемещения от трактовки мудрости как свойства человеческого интеллекта к ее пониманию как ценностно-ориентированного духовно-практического знания, несущего человеку осознание своих роли и места в безграничности мироздания. Современные философские энциклопедические словари часто ссылаются на определение мудрости, почерпнутое в «Этике» Н. Гартмана,

⁵ Мы используем термин «социальное безумие», введенный в научный оборот Е. И. Головахой и Н. В. Паниной [18], в качестве антонима понятия «социальная мудрость».

⁶ Проблематика исследований мудрости выходит за рамки любой отдельной научной дисциплины, что означает невозможность ее всестороннего изучения в традиционных дисциплинарных контекстах. Мы говорим о трансдисциплинарности в смысле, предложенном Жаном Пиаже, который предлагал обозначать этим термином подход, не ограничиваемый междисциплинарными отношениями, интегрирующий их внутри глобальной системы, без строгих границ между дисциплинами.

где он показывает, что мудрость принципиально отличается от «знания, усмотрения, предвидения, ознакомления». Мудрость, по Гартману: «... проникновение ценностного чувства в жизнь, во всякое чувствование предмета, во все реакции и акции, вплоть до спонтанных; во всякое переживание сопутствующих «ценностных ответов», осуществление всего собственного этического бытия с его точками зрения, ценностно соотношенная основная стационарная позиция практического сознания. В строгой антиинтеллектуалистской трактовке можно было бы, пожалуй, назвать мудрость «этической духовностью», а именно – господствующим над всей жизнью положением этоса вообще как основного духовного фактора человечности» [20, с. 409].

При этом философский дискурс пестреет разнообразием высказываний относительно сущности мудрости, которые никоим образом не сводимы к некому общепризнанному определению. Ярким примером тому служит исследование возможностей построения дефиниции мудрости, проведенное Е. А. Ковалевой и закончившееся признанием: «... нами не было обнаружено исчерпывающей дефиниции понятия мудрости, но возможна ли таковая в принципе? Определить, продефинировать можно только то, что явлено нам непосредственно, но мудрец нам непосредственно не явлен. Мудрость – это идеал, далекий либо во времени, либо в пространстве («на солнце нельзя смотреть в упор», «лицом к лицу лица не увидать, большое видится на расстояньи»)» [21, с. 19].

Религия. В религиозных доктринах мудрость понимается прежде всего как «духовность» и обычно разделяется на «несовершенную мудрость» человека и «абсолютную мудрость» (т. е. премудрость) Бога. Библейская концепция мудрости отрицает понимание мудрости как поиска смысла жизни, тайн бытия и Вселенной посредством философских рассуждений и/или умозаключений. Первым и самым главным принципом Библейской (Божьей) мудрости является смирение человека пред Богом, заключающееся в послушании и повиновении Его заповедям.

В даосизме мудрость мыслится как следование Дао – Изначальной Истинной Реальности. Описывая суть следования Пути, Ошо Раджниш отмечал, что человек, познавший Дао, действует без помех, действиями своими, не вредя ни единому существу, хоть и не мыслит себя добрым и мягким. Буддисты полагают, что знание служит основой мудрости, которая призвана преображать человека. Знание – это нечто, чем обладает человек, а мудрость – это то, чем он должен постепенно становиться; знание выражается в словах, а выражением мудрости служит вся жизнь; знание дает силу, а мудрость – просветление. Таким образом, мудрость рассматривается как высшая, идеальная точка человеческого развития.

Психология. В отличие от философского взгляда на мудрость как многогранный феномен, не подающийся ни исчерпывающему определению, ни эмпирическому исследованию, или религии, где мудрость – прерогатива высшего разума, в психологии разрабатываются и верифицируются теории мудрости, открывающие горизонты ее операционализации и эмпирического изучения.

Особого внимания заслуживает трактовка мудрости, предложенная Робертом Дж. Штернбергом, которая интегрирует в себе психологические аспекты с социальным контекстом. Мудрость, по Р. Штернбергу, представляет собой опосредованное смыслом применение явных и неявных знаний в достижении общего блага, реализуемого через баланс между (а) внутрилличностными, (в) межличностными и (с) экстраперсональными интересами в (а) краткосрочной и (в) долгосрочной перспективе с целью достижения баланса между (а) адаптацией к существующей среде, (в) формированием существующей окружающей среды и (с) выбором новых условий [22, р. 152]. Таким образом, мудрость – это отнюдь не преследование личной выгоды, а тонкий баланс в одновременном служении собственным интересам и всеобщему благу, иными словами – «баланс между Я и Мы».

Геронтология исследует связь между мудростью и возрастом, биологические, психологические и социальные механизмы, способствующие «наращиванию» мудрости.

Такие дисциплины, как **исследование операций**, **менеджмент** и **эконометрика** также не обошли своим вниманием проблематику мудрости. В их контексте мудрость трактуется как оптимальное решение, а основным инструментом ее изучения является математическое моделирование, составляющее основу поиска мудрого (т. е. оптимального) решения разнообразных (логистических, экономических, социальных) задач. Значительное число Нобелевских премий по экономике были присвоены пионерам в сфере моделирования процесса принятия оптимальных решений. Однако эти исследования фокусировались в основном на экономических факторах и не были достаточно универсальными. Тем не менее, они продемонстрировали эвристический потенциал «вычислений» мудрости и создали предпосылки к тому, что ряды исследователей мудрости пополнились апологетами искусственного интеллекта, стремящимися «наполнить мудростью» свои «мыслящие машины». Другими словами, речь

идет о создании «искусственной мудрости», под которой подразумевают компьютерные программы, имитирующие человеческую способность выбора «правильных» (т.е. оптимальных) целей.

Развитием такого подхода к интерпретации мудрости является ее трактовка как генерирования смыслов (намерений) в социальных группах, в том числе и в онлайн-социальных сетях. В настоящее время активизировались исследования «мудрости искусственной толпы» (Wisdom of Artificial Crowds - WoAC), под которой понимается метаэвристический алгоритм оптимизации: «Мудрость искусственной толпы – это алгоритм постобработки, в котором автономно принимающие решения искусственные агенты агрегируют свои индивидуальные решения, чтобы прийти к лучшему решению, превосходящему все решения, представленные в популяции» [23, р. 99]. Интеллектуальный анализ данных здесь применяется для «вычисления» коллегиального решения, т.е. для предсказания результата «мудрости искусственной толпы».

Особого внимания заслуживают труды А. Тарговского, в которых мудрость представлена как стратегический ресурс человечества, а потенциал ее применения исследуется в широком контексте эволюции нашей цивилизации в направлении «общества мудрости» [1; 24]. А. Тарговский полагает (и мы с ним согласны), что современный мир – это социотехническая система, которая характеризуется плотным взаимодействием человека и созданной им техники. Формирование знаний и способности их использовать, а также генерирование нового знания во многом зависят от техники (как ее наличия, так навыков ее эффективного применения). Прежде всего это касается Интернета, объединяющего людей, компьютеры и программное обеспечение, являющегося основой распределенного интеллекта: «... конкретный социотехнический контекст характеризует каждую познавательную/мудрую общественную инициативу: синергизм и повсеместность обусловлены Интернетом!» [1, р. 23]. При этом А. Тарговский подчеркивает, что мудрость – не синоним интеллекта. Интеллект – способность решать проблемы, в то время как мудрость – выбор наилучшего решения среди множества возможных. Он делает вывод, что мудрость следует культивировать, поскольку без нее человечество погибнет, разрушенное собственными техническими и социальными творениями. При этом исследование мудрости А. Тарговский предлагает проводить с использованием методологии когнитивной информатики, поскольку она дает возможность «вычислять» результаты познавательной деятельности человека (см. [24]).

Экономика. Говоря о трактовке мудрости с позиций экономики, невозможно не вспомнить выдающегося экономиста и философа Эрнста Фридриха Шумахера (1911-1977), который прославился тем, что первым изложил идеи «гуманистической экономики» или «экономики, где человек имеет значение» [25]. Э. Ф. Шумахер жестко критиковал современный ему взгляд экономистов на человека как на эгоистичное жадное существо с безграничными потребностями, заботящееся только о своей выгоде и о максимизации получаемой им через потребление полезности. Этот взгляд, на котором до самого последнего времени строилась вся экономическая теория, отрицал значимость отдельного человека, его внутреннего мира и субъективных поисков смысла своего существования. Э. Ф. Шумахер полагал, что традиционный макроэкономический анализ, принимающий во внимание в основном рыночное производство, является неполным, односторонним, не учитывающим такие важные показатели, как субъективное самоощущение человеком счастья и экология планеты. Э. Ф. Шумахер утверждал, что экономика должна иметь дело с миром людей, а не с миром товаров и абстрактных категорий. Эти идеи ученого легли в основу генеральной тенденции, определившей изменение экономической теории XXI века. В частности, сегодня для сравнения уровня жизни в разных странах используются не только значения валового внутреннего продукта (ВВП) или индекс развития человеческого потенциала (ИРЧП), но и «международный индекс счастья» (Happy Planet Index), представляющий собой интегральный показатель, призванный отражать «благополучие» или «уровень счастья» различных стран/регионов. Он был предложен Британским исследовательским центром «New Economics Foundation» (NEF) в 2006 году. Главная задача этого индекса – отразить реальное благополучие наций, стран и/или регионов, а не то, которое предполагалось в традиционной экономической модели, где, говоря словами Э. Ф. Шумахера, «люди не имели значения» и трактовка понятия «уровень жизни» сводилась лишь к производству/потреблению материальных продуктов.

В настоящее время «уровень счастья» начинает мыслиться как показатель, который должен учитываться при оценке «развитости» стран и/или регионов. Измерение его «количества» и главное, поиск способов его повышения постепенно переходит в разряд приоритетных целей государственной политики. Свидетельством тому является заявление Генерального секретаря ООН Пан Ги Муна 2 апреля 2012 года на Совещании высшего уровня «Счастье и благополучие: Определение новой экономической парадигмы», в котором подчеркивалось, что настало время новой экономической парадигмы, признающей равенство трех основ устойчивого развития: социальное, экономическое и экологическое благополучие, в связи с

чем был разработан новый критерий оценки развития страны и успехов ее руководства, получивший название «международный индекс счастья» (Happy Planet Index, HPI).

Расчет международного индекса счастья (Happy Planet Index, HPI) основывается на общих утилитарных принципах, в частности на том, что большинство людей хотят прожить долгую и полноценную жизнь, а руководители государств стремятся сделать всё возможное для достижения максимального благополучия своих граждан, разумно используя имеющиеся ресурсы, не нанося ущерб окружающей среде. Для расчёта индекса используются три показателя: субъективный – самооценка людьми удовлетворенности своей жизнью; объективные – ожидаемая продолжительность жизни и так называемый «экологический след» (более подробно см. [26, р. 7]).

$$\text{Индекс}_\text{счастья} = \frac{\text{Субъективная}_\text{оценка}_\text{благополучия} \times \text{Продолжительность}_\text{жизни}}{\text{Экологический}_\text{след}}$$

«Экологический след», стоящий в знаменателе формулы, призван служить мерой глобальных последствий воздействия человека на среду своего обитания. Он позволяет рассчитать размеры прилегающей территории, необходимой для производства потребляемых ресурсов и хранения отходов. Экологический след позволяет выявить соотношение между человеческими потребностями и объемами имеющихся в запасе экологических ресурсов, измерить влияние на окружающую среду отдельного человека, предприятия, организации, населенного пункта, страны или населения всей планеты. Отражая расход экологических ресурсов для производства необходимых нам вещей, продуктов питания, энергии и т.д., «экологический след» демонстрирует, сколько «стоит» человеческое благосостояние с позиций «здоровья» нашей планеты.

Возвращаясь к трактовке мудрости с позиций экономики, отметим, что она представляется как своеобразное «благоразумие», сдерживающее неумемное стремление к обогащению, наращиванию материальных благ. Э. Шумахер, как и Б. Рассел, призывал к «расширению кругозора», которое ведет к необходимости признания мудрости в качестве приоритета общественного развития: «В экономике мудрость означает прежде всего долговечность. Мы должны научиться обустривать свое хозяйство на века. Хозяйственный уклад, который того и гляди развалится, с экономической точки зрения абсурден. Экономика может «расти» к определенной цели, но неограниченного всеобщего роста быть не может. Скорее всего, Ганди был прав, сказав: «плодов Земли достаточно, чтобы удовлетворить потребности всего человечества; но если всех обуяет жадность, то не хватит никаких щедрот Земли». Долговечность несовместима с хищничеством общества, радуящегося, что «то, что было роскошью для наших родителей, для нас стало необходимостью». Культивирование и умножение потребностей – это отрицание мудрости. Кроме того, это отрицание свободы и мира. Каждая новая потребность увеличивает зависимость человека от внешних, ему неподвластных сил, а, значит, он все больше боится за свое существование. Только сокращая потребности, можно ослабить противоречия, лежащие в основе раздоров и войн» [25, с. 39-40].

Таким образом, интересы устойчивого развития побудили экономистов обратить свое внимание на ценности, культивируемые обществом, и признать значимость аксиологического аспекта в контексте экономики.

Социология. К сожалению, мудрость – terra incognita в социологии, ждущая своих первооткрывателей. Э. Р. Григорьян полагает: «Понятие «мудрости» играет роль идеального типа поведения, которое, согласно методологии М. Вебера, должно присутствовать в каждом обществе. Если достаточно часто упоминаются идеальные типы правителей, чиновников, родителей и т.д., то с идеальным типом, отражающим мудрое поведение, социологи ранее не работали, хотя его методологическая обязательность для каждого широкого социального образования представляется несомненной. Это не просто знание истины, но и видение проявления истины в жизни каждого человека» [27, с. 1]. Однако автор ограничивается рассмотрением сущности мудрости на индивидуальном уровне и не рассматривает вопроса о том, что есть мудрость на уровне общества.

К необходимости изучения мудрости как свойства общества социологи подходят через исследование ее противоположности – феномена «социального безумия» (см. работу Е. И. Головахи и Н. В. Паниной «Социальное безумие» [18]), но к настоящему времени пока еще нет публикаций, содержащих социологическую трактовку понятия «мудрость общества».

Кроме того, исследования мудрости как свойства неких социальных агрегатов иницируются достижениями в сфере изучения механизмов функционирования коллективного разума, признанием возможности зарождения «мудрости» в недрах «толпы», которая благодаря трудам Густава Лебона долгое время рассматривалась как нечто нивелирующее индивидуальные разумы, как носитель глупости, трусости, жестокости, возможно храбрости, но мудрости – никогда. Исследования «мудрости толпы» тесно связаны с

изучением сообществ, возникающих в онлайн-социальных сетях, а, значит, предполагают использование современных технологий анализа цифровых данных. Среди социологов, обративших внимание на данную проблематику, отметим президента фонда «Общественное мнение» А. А. Ослона⁷, который акцентирует внимание на краудсорсинге⁸ как перспективной технологии решения многих социальных проблем. При этом необходимо отметить, что «мудрость социальных сетей» – понятие практически не исследованное отечественными социологами, а тот факт, что коллективный разум социальных сетей – это социотехническая система, где разумы отдельных людей и «разумы» компьютерных алгоритмов интегрированы в единое целое, в сетевой человеко-машинный интеллект, часто воспринимается с антропоцентристским недоверием.

Общество мудрости: совмещение несовместимого

В своем труде «Карта для заблудившихся» Э. Шумахер предлагает различать такие понятия, как сходящиеся и расходящиеся проблемы. Сходящиеся проблемы касаются физической части вселенной, и, в конечном счете, они решаются (например, лечение определенной болезни, разработка новой технологии). Расходящиеся проблемы относятся к сущности жизни и состоят из конфликтов между двумя одновременно необходимыми противоположностями.

Шумахер утверждает, что расходящиеся проблемы не могут быть «решены»; они могут быть только «объединены» благодаря обращению к понятию более высокого уровня. По его мнению, лучший пример расходящейся проблемы – девиз Франции «Liberté, Egalité, Fraternité» («Свобода, равенство, братство»). «Свобода» и «равенство» представляют собой две противоположные и одновременно необходимые ценности, а «братство» является высокоуровневым понятием, которое объединяет их.

Мудрость, по Шумахеру, является инструментом решения расходящихся проблем, способом совмещения несовместимого: «... обществу нужны стабильность и перемены, традиции и новшества, уважение общественных интересов и уважение личных интересов, планирование и свобода предпринимательства, порядок и свобода, рост и разрушение. Здоровье общества зависит от одновременного достижения взаимно противоположных целей и осуществления противоположных видов деятельности» [25, с. 466].

Таким образом, общество мудрости – это общество, ставящее перед собой «мудрые цели», далекие от сиюминутной локальной выгоды, где ценностные и этические императивы выходят на передний план, это общество, сумевшее найти способ выхода за ограничения расходящихся проблем. Общество мудрости – общество, в котором убеждения и верования, способы разрешения конфликтов, системы оценок и образ жизни способствуют развитию творческого потенциала и мудрости отдельных людей; в котором сбалансировано развиваются научный, экономический, творческий и духовный аспекты.

Естественно, интеллектуальный анализ данных является «спасательным кругом» в океане данных/информации. Но откуда взялся этот океан? Мы сами породили его. «Ловушка знания», в которую мы сами себя поместили, относится к разряду расходящихся проблем. С одной стороны, нам нужны знания и соответствующие технологии их выявления, с другой стороны, рост знаний обуславливает необходимость создания новых инструментов работы с ними. Мы тонем уже не в океане данных или информации, а в океане знаний, с которыми не можем справиться. Хуже всего то, что эти знания часто применяются для манипуляции с целью достижения сиюминутной выгоды: политическими лидерами для победы в предвыборной гонке, корпорациями для получения прибыли ... Видимо, пора остановиться и задуматься о «всемогуществе современного человека», о необходимости «встать над существующей проблемой», ведь иначе можно даже решить, что наши компьютеры мудрее нас. В действительности же нам нужна мудрость, чтобы смело отменить ложные цели и отказаться от использования знаний в тех случаях, когда их применение неэтично или может принести вред в долгосрочной перспективе.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Balloni A. J., Targowski A. Challenges and Reflections On Information, Knowledge, and Wisdom Societies & Sociotechnical Systems [Electronic resource] / Antonio Jose Balloni, Andrew Targowski // Fifth Pre-ICIS workshop on ES Research. — Saint Louis, 2010. — Mode of access: http://repositorio.cti.gov.br/repositorio/bitstream/10691/214/1/Paper_JITCAR_ICIS7.pdf 2. Dalal N. Wisdom Networks: Towards a Wisdom-Based Society [Electronic resource] / Nikunj Dalal // The Open Knowledge Society. A Computer Science and

⁷ Мы имеем в виду его статью «Апология умной толпы» [28], вошедшую в сборник «Рождение коллективного разума: О новых законах сетевого социума и сетевой экономики и об их влиянии на поведение человека: Великая трансформация третьего тысячелетия».

⁸ Напомним, что предложенный в 2006 году Джеффом Хау термин «краудсорсинг» (англ. «crowdsourcing», crowd — «толпа» и sourcing — «использование ресурсов»), обозначает процесс вовлечения через компьютерные сети множества людей для совместной деятельности, генерации идей, решения общественно значимых задач силами добровольцев.

- Information Systems Manifesto Communications in Computer and Information Science. — 2008. — Vol. 19. — P. 11-18. — Mode of access: http://rd.springer.com/chapter/10.1007/978-3-540-87783-7_2#page-1
- 3.** Goede M. The Wise Society: Beyond the Knowledge Economy / Miguel Goede // Foresight. The journal of future studies, strategic thinking and policy. — 2011. — Vol. 3. — № 1. — P. 36-45.
- 4.** Pantzar E. Knowledge and wisdom in the information society / Eero Pantzar // Foresight. — 2000. — Vol. 2. — Iss. 2. — P. 230-236.
- 5.** Valdesuso C. Where is the wisdom we have lost in knowledge? [Electronic resource] / Carlos Valdesuso // Adizes Institute, 2011. — Mode of access: <http://www.adizes.com/articles/cval-where-wisdom.pdf>
- 6.** Zeleny M. From knowledge to wisdom: On being informed and knowledgeable, becoming wise and ethical / Milan Zeleny // International Journal of Information technology and Decision Making. — 2006. — Vol. 5. — № 4. — P. 751-762.
- 7.** Общество мудрости: истоки, потенциал и возможности формирования. Монография [Электронный ресурс] / Под ред. Г. Я. Узилевского, А. А. Харченко. — Орел: ОРАГС, 2011. — 276 с. — Режим доступа: <http://uzilevsky.orags.org/docs/Usilevskiy15.pdf>
- 8.** Кислова О. Н. Концепция знания: взгляд с позиций интеллектуального анализа данных / О. Н. Кислова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Збірник наукових праць. — Харків: видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2012. — С. 35-44.
- 9.** Кислова О. Н. Трансформация концепции знания в эпоху Интернета / Ольга Кислова // Український соціологічний журнал. — 2012. — № 1-2.
- 10.** Gannes L. Eric Schmidt: Welcome to «Age of Augmented Humanity» [Electronic resource] / Liz Gannes // GigaOM. — Mode of access: <http://gigaom.com/2010/09/07/eric-schmidt-welcome-to-the-age-of-augmented-humanity/>
- 11.** Berry D. M. The Computational Turn: Thinking About the Digital Humanities [Electronic resource] / David M. Berry // Culture Machine. — 2011. — Vol. 12. — Mode of access: <http://www.culturemachine.net/index.php/cm/article/viewDownloadInterstitial/440/470>
- 12.** Философия. Учебник для вузов / Под общ. ред. В. В. Миронова. — М.: Норма, 2005. — 928 с.
- 13.** Платон. Государство [Электронный ресурс] / Платон; пер. А. Н. Егунова. — Кн. 2. — Соч. в 3 тт. — М.: Мысль, 1971. — Режим доступа: <http://philosophy.ru/library/plato/01/resp2.htm>
- 14.** Аристотель. Метафизика [Электронный ресурс] / Аристотель; пересмотренный пер. А. В. Кубицкого — Кн. 1. — Гл. 2. — Соч. в 4 тт. — М.: Мысль, 1975. — Режим доступа: <http://philosophy.ru/library/aristotle/metaphisic/book01.html>
- 15.** Russell B. Knowledge and Wisdom [Electronic resource] / Bertrand Russell // Collected Papers of Bertrand Russell; Edited by John Slater. — London: Routledge, 1997. — Vol. 11. — P. 452-455. — Mode of access: <http://www.davemckay.co.uk/philosophy/russell/russell.php>
- 16.** Блази П. Европейский университет – на пути к «обществу мудрости» [Электронный ресурс] / Паоло Блази // Высшее образование в Европе. — 2006. — XXXI. — №4. — Режим доступа: http://logosbook.ru/educational_book/pb.html
- 17.** 10 высказываний А. Эйнштейна-философа [Электронный ресурс] // Взгляд за грань. — Режим доступа: http://vzglyadzagran.ru/chelovek_i_obshestvo/10-vyskazyvaniy-a-ejnshtejna-filosofa.html
- 18.** Головаха Е. И., Панина Н. В. Социальное безумие: история, теория и современная практика [Электронный ресурс] / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. — К.: Абрис, 1994. — 168 с. — Режим доступа: <http://www.i-soc.kiev.ua/institute/socb.pdf>
- 19.** Моисеев Н. Н. Судьба цивилизации. Путь разума [Электронный ресурс] / Н. Н. Моисеев. — М.: Яз. рус. культуры, 2000. — 223 с. — Режим доступа: <http://www.rgo.ru/wp-content/uploads/2010/09/3.-Моисеев.pdf>
- 20.** Гартман Н. Этика [Электронный ресурс] / Николай Гартман; Пер. с нем. А. Б. Глаголева. — СПб.: Владимир Даль, 2002. — 708 с. — Режим доступа: http://korolev.msk.ru/books/TOR/doc/Sovremennaya_Raznye_filosofy_Gartman_N_Etika.txt
- 21.** Ковалева Е. А. Проблема дефиниции понятия «мудрость» [Электронный ресурс] / Е. А. Ковалева // Гуманитарные и социальные науки. — 2008. — № 3. — С. 14-19. — Режим доступа: http://www.hses-online.ru/2008/03/09_00_13/03.pdf
- 22.** Sternberg R. J. Wisdom, intelligence, and creativity synthesized / Robert J. Sternberg. — New York: Cambridge University Press, 2007. — 246 p.
- 23.** Yampolskiy R., Ashby L., Hassan L. Wisdom of Artificial Crowds – A Metaheuristic Algorithm for Optimization [Electronic resource] / Roman V. Yampolskiy, Leif Ashby, Lucas Hassan // Journal of Intelligent Learning Systems and Applications. — Vol. 4. — № 2. — 2012. — P. 98-107. — Mode of access: http://www.academia.edu/2841381/Wisdom_of_Artificial_Crowds-A_Metaheuristic_Algorithm_for_Optimization
- 24.** Targowski A. Cognitive Informatics and Wisdom Development : Interdisciplinary Approaches / Andrew Targowski. — Hershey: IGI Global, 2011. — 260 p.
- 25.** Шумахер Э. Ф. Малое прекрасно: Экономика, в которой люди имеют значение. Карта для заблудившихся [Электронный ресурс] / Эрнест Фридрих Шумахер; пер. с англ. Леонида и Ирины Шарашкиных. — М.: РСПИ, 2007. — 490 с. — Режим доступа: <http://www.samorodok.org/schum.pdf>
- 26.** Happy Planet Index: 2012 report [Electronic resource] / Saamah Abdallah, Juliet Michaelson, Sagar Shah, Laura Stoll and Nic Marks // The New Economics Foundation. — Mode of access: <http://www.happyplanetindex.org/assets/happy-planet-index-report.pdf>
- 27.** Григорьян Э.Р. Мудрость как цель высшего социального образования [Электронный ресурс] / Э.Р.Григорьян // Юсисапайл, 2012. — Режим доступа: <http://husisapail.wordpress.com/2012/07/25/>
- 28.** Ослон А. А. Апология умной толпы [Электронный ресурс] / Александр Ослон // Независимая газета, 28.02.2012. — Режим доступа http://www.ng.ru/scenario/2012-02-28/9_apologia.html

УДК 303.214.3(316.356.4:159.923.2)

КОНТЕКСТУАЛЬНА ОБУМОВЛЕНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ВАЛІДНІСТЬ ЇЇ ВИМІРЮВАННЯ КІЛЬКІСНИМИ МЕТОДИКАМИ

Судин Данило Юрійович — кандидат соціологічних наук, асистент кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті розглянуто концепція контекстуальної обумовленості ідентичності, що розроблена в межах дискурсивної психології, та базується на уявленні про множинність ідентичностей індивіда, актуалізацію різних ідентичностей в різних контекстах. Запропоновано методика вимірювання контекстуальної обумовленості ідентичностей в кількісних соціологічних дослідженнях та здійснено перевірку її валідності. Крім того, здійснено аплікацію концепції контекстуальної обумовленості ідентичностей до теорій національної ідентичності з подальшою її верифікацією на основі даних соціологічного дослідження «Львів–Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних полярностей» (2004 р.).

Ключові слова: національна ідентичність, кількісні методи соціологічних досліджень.

В статье рассмотрена концепция контекстуальной обусловленности идентичности, разработанная в рамках дискурсивной психологии, которая исходит из представления о множественности идентичностей индивида и актуализации различных идентичностей в разных контекстах. Предложена методика измерения контекстуальной обусловленности идентичности в количественных социологических исследованиях и осуществлена проверка ее валидности. Кроме того, осуществлена апликация концепции контекстуальной обусловленности идентичности к теориям национальной идентичности с последующей ее верификацией на основе данных социологического исследования «Львов–Донецк: социологический анализ групповых идентичностей и иерархий социальных полярностей» (2004 г.).

Ключевые слова: национальная идентичность, количественные методики социологических исследований.

The article deals with the concept of conditionality of identities, which has been developed within discursive psychology and consists of thesis of plurality of individual identities and activating by individual different identities in different contexts. Thus, technique of measuring contextual conditionality of identities in quantitative sociological research is offered, and its validity has been checked. In addition, the concept of contextual conditioning of identities is applied to the theories of national identity with its further verification based on survey «Lviv-Donetsk: sociological analysis of group identities and loyalties of social hierarchies» (2004).

Keywords: national identity, quantitative techniques in sociological research.

Поняття «ідентичність» є одним з центральних в сучасному соціологічному дискурсі [1, с. 120], [2, с. 105–106]. Одним з наслідків цього є розмаїтість та розмитість дефініцій самого терміну, який починає використовуватися для опису та пояснення чи не всіх соціальних явищ та процесів. [2, с. 105]. Втім, окрім термінологічної невизначеності, існує ще одна проблема, яку дослідники часто не обговорюють – *вимірювання* ідентичності. Згадане питання має не лише методичний характер, але і методологічний, оскільки тісно пов'язане з теоретичним розумінням самого явища ідентичності. Відтак, метою запропонованої статті є розгляд однієї з методик вимірювання ідентичності в *кількісних* соціологічних дослідженнях та перевірка її валідності з виходом на уточнення теоретичних положень соціологічних концепцій національної ідентичності.

Традиційно вивчення ідентичності здійснюють з перспектив інтерпретативної соціології¹, а тому основними методами вимірювання виявляються якісні методи – глибинні інтерв'ю чи фокус-групові дискусії. Основною причиною домінування саме цих методів та парадигми в дослідженні ідентичності є теза про *множинність* ідентичностей людини. Згідно з нею індивід має не одну, а декілька ідентичностей, які актуалізуються в різних ситуаціях та контекстах. Окрім того, важливе значення для соціології є доповнення цієї тези в 1980-х–1990-х рр. твердженням, що ідентичності людини в сучасних суспільствах не є впорядкованими відповідно до чіткої ієрархії, а мають *ситуативний* характер. Тобто, індивід актуалізує різні ідентичності в різних контекстах, керуючись не чітким уявленням, ким він/вона є в першу/другу/третю/тощо чергу, а відповідно до інших критеріїв. Стосовно того, якими ж є ці критерії, також існує дискусія, проте в

© Судин Д.Ю., 2013

¹ Наприклад, в довідниках з соціології словникові статті «Ідентичність» містять згадки лише про дослідження соціологів-представників інтерпретативної парадигми [3, с. 155–156], [4, с. 228–230].

ній можна виділити дві полярні позиції. Перша стверджує, що індивід просто актуалізує ідентичності, набуті в ході рецепції та відтворення тих чи інших дискурсів, а друга вважає, що індивід просто використовує ідентичності як ресурси, які дозволяють добитися бажаної для індивіда цілі [5, с. 186–187]. Згадані ідеальні типи пояснень частково співвідносяться вже з відомою дихотомією і дилемою соціологічного теоретизування «структура–діяч»: якщо дискурсивний підхід стверджує, що ідентичність індивіда – це результат впливу дискурсу, тобто *de facto* соціалізації індивіда, то інтеракціоністська вважає, що ідентичності є ресурсами, які індивід актуалізує в різних ситуаціях, аби максимально повно реалізувати власні цілі та плани. Спільним знаменником обох позицій є констатація факту, що набір ідентичностей індивіда є *невпорядкованою множиною*, з якою індивід ситуативно обирає ті чи інші ідентичності для реалізації у взаємодіях. Саме на ній ми зосередимо увагу, вносячи за дужки дискусію про джерело ідентичностей індивіда, оскільки вона не має безпосереднього стосунку до теми запропонованої статті.

Для перевірки тези про ситуативність ідентичностей дослідники пропонують використовувати дискурс-аналіз [5, с. 184–192], оскільки вважають, що сама ідентичність є діалогічно конструйованою в процесі повсякденних інтеракцій та взаємодій [1]. Згаданий метод має той недолік, що не дозволяє отримати репрезентативні дані (що констатують і прихильники дискурс-аналізу [5, с. 202–203]). Відтак, для соціології становить інтерес вироблення кількісних методів вивчення контекстуальної обумовленості ідентичностей індивіда.

Іншою причиною для вироблення таких методів є суперечність між теоріями ідентичності *per se* та теоріями національної ідентичності. Зокрема, теза про ситуативність ідентичностей індивіда не отримала цілковитого сприйняття у дослідженнях національної ідентичності, яка розглядається як така, що домінує за будь-яких умов у всіх видах соціальних взаємодій, де остання вважається центральною в структурі ідентичностей індивіда [6]. Згадана суперечність може мати наступне теоретичне обґрунтування: оскільки контекстуальна обумовленість ідентичностей вважається, перш за все, рисою постмодерних суспільств, а національна ідентичність є типово модерною ідентичністю, то на неї принцип ситуативності не мав би поширюватися. Відповідно, кількісний інструментарій дозволить з'ясувати, чи всі носії національної ідентичності сприймають її як контекстуальну, чи їх можна розділити на декілька груп: а) «модерних» носіїв, де національна ідентичність є базовою (*paramount*)² стосовно інших ідентичностей, які можуть підкорятися принципу ситуативності; б) «постмодерних» носіїв, для яких національна ідентичність є лише однією з можливих ситуативних ідентичностей.

Отже, завданнями статті є 1) перевірити валідність кількісного інструментарію для вивчення контекстуальної обумовленості ідентичностей; 2) з'ясувати, яким є місце національної ідентичності в структурі ідентичностей індивідів – ситуативним чи базовим (*paramount*).

Для виконання цих завдань було використано базу даних дослідження «Львів–Донецьк: соціологічний аналіз групових ідентичностей та ієрархій соціальних лояльностей» (2004 р.), з якої відібрано лише респондентів з Донецька, що дали відповідь на запитання 2.1 та 3.1 (див. нижче)³ ($n=324$). Аналізувалися відповіді респондентів на наступні запитання.

Запитання 1.1.

Тут міститься список можливих ознак, використовуючи які люди можуть себе характеризувати. Будь-ласка, виберіть з них такі, які дозволять Вам описати себе якнайкраще. Можна вибрати декілька варіантів:

1) молодий(а)	2) комуніст(ка)	3) селянин(ка)	4) студент(ка)
5) чоловік	6) греко-католик(чка)	7) радянська людина	8) невіруючий(а)
9) інтелігент(ка)	10) жінка	11) націоналіст(ка)	12) безробітний(а)
13) східняк(чка)	14) середнього віку	15) пенсіонер(ка)	16) бідний(а)
17) робітник(ця)	18) демократ(ка)	19) західняк(чка)	20) багатий(а)
21) львів'янин(ка)	22) православний(на)	23) єврей(ка)	24) старшого віку

² Дослівно поняття *paramount* означає “верховний”, і саме так його перекладають в Шюцівському понятті *paramount reality*, яке стосується світу повсякденності, проте сам же А. Шюц трактував повсякденність як *основу* для всіх інших смислових сфер [7, с. 421–427], а тому в нього слово *paramount* означає також і “базовий”. Саме для передачі двоїстості статусу національної ідентичності, яка одночасно є базовою та верховною, ми вживаємо поняття *paramount*.

³ Метою такого відбору респондентів є отримати імовірності обрати українську національну ідентичність для однієї і тієї ж вибіркової сукупності: оскільки частина респондентів на деякі з цих питань не дала відповіді, то було б отримано імовірності, які описують різні вибіркові сукупності. Відтак, відмінності у імовірностях можна було б пояснювати як відмінностями в інструментарії, так і відмінностями вибіркової сукупності.

- 25) донецчанин(ка) 26) росіянин(ка) 27) українець(ка) 28) бізнесмен(ка)
29) соціаліст(ка)

Запитання 1.2.

Зі всіх названих вище ознак, яка **ОДНА** для Вас є найважливішою?

Запитання 2.1.

Наше суспільство складається з різних груп людей. Кожна людина може мати дуже багато спільного з одними групами і дуже мало — з іншими. На цій картці є список різних соціальних груп. Мені хотілося б дізнатися щодо кожної з цих груп, як багато спільного Ви маєте з їхніми ідеями, інтересами, їхніми поглядами на різні події: багато спільного, децю, дуже мало спільного або нічого спільного.

- 1) Пенсіонери 2) Робітники 3) Євреї 4) Росіяни
5) Бізнесмени 6) Українці 7) Православні 8) Українські націоналісти
9) Реформатори 10) Домогосподині 11) Комуністи 12) Греко-католики
13) Радянські люди 14) Багаті

Запитання 2.2.

Назвіть, будь-ласка, одну з цих груп, з якою Ви маєте найбільше спільного

Запитання 3.1.

В залежності від ситуації, люди по-різному думають про себе. Скажіть, будь ласка, стосовно кожного означення, яке я зачитаю, наскільки добре воно характеризує Вас: дуже добре, скоріше так, скоріше ні або зовсім ні?

- 1) Українець/ка 2) Росіянин/ка 3) Радянський/ка

Запитання 3.2.

Яке визначення найбільше Вам підходить?

- 1) Українець/ка 2) Росіянин/ка 3) Радянський/ка 4) Інше.

У формулювання питань 1 та 3 використано формулювання «ознаки, які дозволяють респонденту описати/охарактеризувати себе», але у питанні 2 – «групи, з якими індивід має щось **спільне**». Відповідно, відповіді на питання 2 не зовсім стосуються ідентичності. Власне, підтвердженням цього слугують результати статистичного аналізу відповідей респондентів⁴.

Таблиця 1.

Коефіцієнти кореляції між ідентифікаціями з українцями та росіянами

ідентифікація з росіянами та ідентифікація з українцями	коэф. Φ асоціації
пит. 1.1.27 та 1.1.26	-0,399
пит. 2.1.4 та 2.1.6	+0,269
пит. 3.1.1 та 3.1.2	-0,147

Отже, бачимо, що в питанні 2.1. спостерігається позитивний зв'язок між двома ідентифікаціями, а от в питаннях 1.1. та 3.1. – негативний. Цю відмінність можна пояснити різними формулюваннями (див. вище). Втім, для подальшого аналізу буде використано і питання 2.1.

Згадані три питання можуть бути використані для виявлення контекстуальної зумовленості ідентичності (в цьому випадку – національної). Отже, індивідові пропонують обрати **одну** ідентичність, яка для нього/неї є найважливішою, проте кожного разу пропонують різний набір ідентитетів для вибору: в першому випадку 29, в другому – 14, в третьому – 3. Відповідно, значення імовірностей обрати українську національну ідентичність респондентом повинні відповідати наступній нерівності: $P_1 < P_2 < P_3$. Адже в цих питаннях індивідові пропонують обрати ідентичності з різних контекстів. Чим більша кількість цих контекстів, тим меншою є імовірність обрати певну ідентичність.

Проте слід врахувати, що згаданий нерівності відповіді респондентів на питання 1.2, 2.2 та 3.2 будуть відповідати *завжди*, адже якщо припустити випадковий характер вибору респондентами кожної з категорій відповідей, то імовірності будуть наступними: для питання 1.2 – $1/29$, для питання 2.2 – $1/14$, для питання 3.2 – $1/4$. Тому для перевірки гіпотези про контекстуальну слід розрахувати *умовні імовірності*, тобто має справджуватися нерівність

$$P(v_{1.2}=1|v_{1.1.27}=1) < P(v_{2.2}=1|v_{2.1.6}=1) < P(v_{3.2}=1|v_{3.1.1}=1) \quad (1)$$

Отримані результати є наступними:

⁴ Всі питання було перекодовано в дихотомічну шкалу: у питаннях 2.1. та 3.1. варіанти відповідей «1» і «2» перекодовано в варіант «1», а варіанти «3» та «4» – «0» (тобто наявність та відсутність ідентифікації відповідно).

- $P(v_{1.2}=1|v_{1.1.27}=1) = 0,146$;
- $P(v_{2.2}=1|v_{2.1.6}=1) = 0,205$;
- $P(v_{3.2}=1|v_{3.1.1}=1) = 0,63$.

Отже, нерівність (1) справджується⁵, а це означає, що згадана методика дозволяє вимірювати контекстуальну обумовленість ідентичності. Щоправда, для з'ясування того, які саме контексти є визначальними, слід проводити більш витончений статистичний аналіз.

Для відповіді на питання, чи є національна ідентичність контекстуально обумовленою, чи вона є базовою (*paramount*), з'ясуємо, якими є частоти індивідів, що вказали українську національну ідентичність в одному, двох та трьох питаннях відповідно. Для спрощення представлення результатів скористаємося діаграмами Венна.

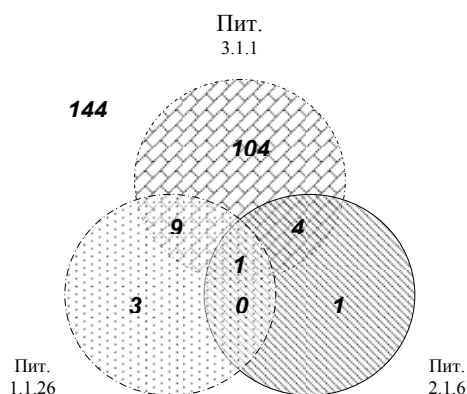

Рисунок 1.1. Кількість індивідів, що вибрали українську ідентичність в пит. 1.1.26, 2.1.6 та 3.1.1

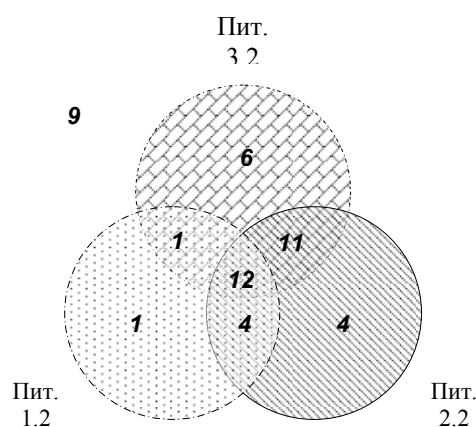

Рисунок 1.2. Кількість індивідів, що обрали українську ідентичність в пит. 1.2, 2.2, 3.2

З Рис. 1.2 бачимо, що існує певна частина респондентів, яка за всіх умов вказує українську національну ідентичність (129 респ., тобто 39,8%). Проте інша частина (117 респ., 36,1%) мають більш

⁵ Також було здійснено аналіз, чи згадані імовірності статистично значимо відрізняються. Для цього всі три імовірності розглядалися як такі, що отримані з трьох незалежних вибірок. Відповідно, P_1 та P_2 відрізняються статистично незначимо, натомість P_1 та P_3 і P_2 та P_3 відрізняються статистично значимо ($p < 0,001$).

ситуативну українську національну ідентичність, оскільки вказують її лише, коли діапазон альтернатив різко зменшується. Також значна частина (48 респ., 14,8%) мають виключно ситуативну українську національну ідентичність, оскільки вказують її лише у випадку існування трьох альтернатив.

Отже, дані Рис. 1.2. ілюструють загальну ситуацію контекстуальної зумовленості української національної ідентичності. Слід також з'ясувати, чи вона є базовою для індивідів. Для цього звернемося до Рис. 1.1. Як бачимо, лише для 10 респ. (3,1%) вона є дійсно базовою, оскільки вони вказали її як найважливішу у відповідях на всі три запитання. До них близькі 9 респ. (2,7%), які вказали українську національну ідентичність як найважливішу у відповідях на питання 1.2 та 3.2 (питання 2.2 стосується більше спільності з тими чи іншими групами, а тому не може служити адекватним індикатором ідентичності: індивід може відчувати спільність з одною національною групою, але свідомо ідентифікувати себе з іншою⁶). Проте в цьому випадку інші числа є знаковими: 144 респ. (44,4%) в жодному з питань не ставлять українську національну ідентичність на перше місце (хоча лише 9 респ. відкидають українську національну ідентичність як таку), а для 104 респ. (32,1%) вона є вузько ситуативною, тобто реалізовується у випадку протиставлення іншим національним ідентичностям. Отримані дані показують, що українська національна ідентичність не має статусу базової (*paramount*) для респондентів Донецька і є домінуючою у незначному колі ситуацій (безпосередньо пов'язаних з питаннями національної ідентифікації). Проте, з іншого боку, вона охоплює більшість респондентів з м. Донецька (97,2%) як ідентичність, яку респонденти визнають і якою послуговуються в низці ситуацій (причому для третини опитаних вона не є базовою, але також не є ситуативною).

В пропонованій статті було здійснено перевірку валідності методики вимірювання контекстуальної обумовленості національної ідентичності, а також отримано результати, які засвідчують, що для мешканців м. Донецьк українська національна ідентичність є ситуативною в структурі їхніх ідентичностей, а не базовою (*paramount*). Проте отримані в статті результати спонукають до здійснення подальшого аналізу евристичного потенціалу описаної методики, а також з'ясування контекстів, які відіграють визначальну роль у актуалізації індивідом своєї національної ідентичності, що ми плануємо зробити в подальших публікаціях.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Billig M. Banalny nacjonalizm / Michael Billig. – Kraków : Wydawnictwo Znak, 2008. – 365 s. 2. Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів / Даріуш Вояковський. – Київ : Ніка-Центр, 2012. – 320 с. 3. Аберкромби Н. Социологический словарь / Н. Аберкромби, С. Хилл, Б.С. Тернер. – Москва : ЗАО «Экономика», 2004. – 620 с. 4. Большой толковый социологический словарь (Collins) / Дэвид Джери, Джулия Джери. – Том 2 (П–Я). – Москва : Вече, АСТ, 2001. – 528 с. 5. Филлипс Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод / Луиза Дж. Филлипс, Марианне В. Йоргенсен. – 2-е изд., испр. – Харьков : Изд-во «Гуманитарный Центр», 2008. – 352 с. 6. Андерсон Б. Уявлені спільноти: міркування щодо походження і поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон. – Київ: Критика, 2001. – 271 с. 7. Шюц А. О множественных реальностях / Альферд Шюц // Шюц А. Избранное: Мир, святящийся смыслом. – Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2004. – С. 401–455.

⁶ Згадана ситуація може мати місце, наприклад, у випадку з мігрантами, які ідентифікують себе новою національною групою, хоча розуміють, що в них більше спільного зі старою групою.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ ПРОЕКТИВНИХ МЕТОДІВ В СОЦІОЛОГІЇ

Отрищенко Наталія Володимирівна – аспірантка Інституту соціології НАН України (м. Київ)

На основі низки розвідок західних вчених у сферах освіти, політики та маркетингу, починаючи від другої половини ХХ століття і до сьогодні, авторка виявляє дискусійність визначення проєктивних методів та вказує на їхні можливості у соціогуманитарній дослідницькій практиці. У статті детально окреслено та проілюстровано переваги і недоліки використання проєктивних методів у соціології. До перших авторка зараховує групи інструментальних та змістових переваг, а до других – етичних, процедурних та ресурсних складнощів. Окреслено ті сфери, у яких застосування проєктивних методів має найбільший евристичний потенціал: розвідувальна стадія дослідження, вивчення чутливих тем та виявлення образів явищ чи процесів. Наведено декілька прикладів використання проєктивних методів у кількісних та якісних дослідженнях та проілюстровано їхню універсальність.

Ключові слова: методологія дослідження, проєктивні методи, ідіографічна та номотетична перспективи.

На основании ряда исследований западных ученых в сферах образования, политики и маркетинга, начиная со второй половины XX века и до настоящего времени, авторша обнаруживает дискуссионность определения проективных методов и указывает на их возможности в социогуманитарной исследовательской практике. В статье подробно описаны и проиллюстрированы преимущества и недостатки использования проективных методов в социологии. К первым авторша относит группы инструментальных и содержательных преимуществ, а ко вторым – этических, процедурных и ресурсных сложностей. Определены те сферы, в которых применение проективных методов имеет наибольший эвристический потенциал: разведывательная стадия исследования, изучения чувствительных тем и раскрытие образов явлений или процессов. Приведены несколько примеров использования проективных методов в количественных и качественных исследованиях и проиллюстрирована их универсальность.

Ключевые слова: методология исследования, проективные методы, идиографическая и номотетическая перспективы.

Based on several studies of Western scholars in the fields of education, politics, marketing, and social issues from the second half of the twentieth century to the present the author reveals problems with definition of projective techniques and points out their place in social and humanities research practice. The article outlines in detail and illustrates advantages and disadvantages of using projective techniques in sociological research. As the strengthens author counts instrumental and substantial benefits, and as the drawbacks - technical, procedural and resource difficulties. Also the body of the text points out the areas in which the usage of projective techniques has the greatest potential heuristic: explorative stage of the research, study of sensitive topics and identifying patterns of phenomena or processes. Finally, article has different examples of using projective techniques in quantitative and qualitative research as illustration of their versatility.

Keywords: research methodology, projective methods, idiographic and nomothetic approaches.

Проєктивні методи, ідейне підґрунтя яких міститься в психологічних теоріях особистості, а емпірична апробація відбувалась у рамках клінічної психології, уже декілька десятиліть тому почали застосовуватися у соціальних [1, 2], політичних [3, 4] та маркетингових [5, 6, 7] дослідженнях. Зараз вони продовжують займати виняткове місце під час проведення фокус-групових дискусій та глибинних інтерв'ю. Робляться спроби апробувати їх в кількісних опитуваннях [1, 8]. Можна навіть говорити про свого роду «ренесанс» проєктивних методів, характерний для Центрально-Східної Європи, адже з початку 2000-их рр. було опубліковано низку статей та книг, у яких вони фігурували в різних контекстах [9, 10, 11, 12, 13, 14]. Схожа ситуація спостерігається і в Росії, де не так давно проєктивні методи були у фокусі окремих дисертаційних досліджень [15, 16], монографій [17], чи статей [18, 19].

В Україні проективні методи досить часто застосовуються у прикладних дослідженнях. Щоправда, академічні соціологи зазвичай дещо скептично ставляться до них, відводячи їм в основному допоміжну роль або взагалі ігноруючи. Внаслідок цього існує свого роду прірва між повсякденною практикою соціальних та маркетингових досліджень і теоретико-методологічним підґрунтям для використання проективних методів та інтерпретації отриманих з їхньою допомогою результатів. Більше того, сама різноманітність технік та прийомів, які об'єднуються під назвою «проективні методи», змушує нас поставити питання про критерії включення того чи іншого методу до переліку проективних методик.

Враховуючи зазначену вище проблему, метою цієї статті є аналіз досвіду застосування проективних методів, і виведення на його основі головних переваг та недоліків використання проективних методів у соціологічному дослідженні. Окремим завданням є окреслення тематики наукового пошуку, для розробки якої проективні методи мають найбільший евристичний потенціал. Через реалізацію вказаних вище завдань стаття долучиться до процесу формулювання єдиного критеріального поля, чим сприятиме підвищенню якості проведення та інтерпретації результатів досліджень, у яких застосовують проективні методи.

Дискусійність поняття «проективний метод»

Від часу введення в науковий обіг поняття «проективний метод» було опубліковано величезну кількість досліджень, у яких вони фігурували. М. Кетгерал та П. Ібботсон наводять коротку історію використання цих технік [20, с. 245-246]. Їх поява у науковому дискурсі на початку ХХ ст. відбувається в рамках психоаналітичних теорій. Наступний етап – це поступова адаптація згаданих методик для різних наукових, клінічних та маркетингових потреб в 40-50-их рр. Від 60-х рр. починається їх занепад через панування в соціології парадигми структурного функціоналізму та сильних позитивістських настроїв, які спричинили сумніви у валідності і надійності проективних методів. У 90-х рр. разом із зміною парадигми, культурним та візуальним поворотами в соціогуманітарних науках відбувається зміщення акценту зі слабких боків проективних методів на їхні переваги і таким чином, спостерігається відновлення дослідницького інтересу. Деякі методики набули особливого поширення: наприклад, якщо в період 1930-1932 рр. на основі тесту Роршаха (одного з найвідоміших проективних методів) лише в британських та американських журналах було опубліковано 9 статей, то уже в 1945-1947 рр. їх число зросло в 17 разів і становило 159 [21, с. 45]. Проте є і інша сторона цієї медалі: поступово поняття «проективні методи» починає втрачати чіткість контурів, і до нього зараховують будь-які нетрадиційні опитувальні чи експресивні методики отримання інформації. Отож, що саме слід вважати проективним методом?

К. Р. Бодді окреслює їх як «психологічний метод виявлення підсвідомого матеріалу в межах суб'єктів» [22, с. 17]. В. Ковалік та М. Сташкевіч пропонують іншу дефініцію: «Ситуація вільного приписування індивідуальних значень стимульному матеріалу» [9, с. 87]. П. Альбрехт використовує яскраву метафору і називає проективні методи «психологічними рентгенівськими променями», які дозволяють побачити людину наскрізь [5, с. 21]. С. Донохью посилався на ці техніки загалом як на дослідження мотивації (motivation research) і визначає їх як структуровано-ненаправлені способи виявлення пояснень ситуацій, що використовуються не для вимірювання, а для виявлення почуттів, вірувань, установок та мотивацій, які респондентам важко артикулювати: «Проективні техніки допомагають дослідникам ввійти в приватні світи суб'єктів» [6, с. 47]. Ці методи базуються на припущенні, що несвідомі бажання і почуття можуть бути виявлені через залучення двозначних стимулів, які респондент може вільно інтерпретувати. Завдяки цьому долаються комунікативні бар'єри, які існують у звичайному інтерв'ю (все-таки, інтерв'юер сприймається як Інший, і суб'єкти дослідження часто схильні давати соціально бажані відповіді) [6, с. 48]. Також неструктуровані проективні методи пропонують широкий спектр можливих реакцій, і респонденти можуть обрати будь-яку [6, с. 48]. Таким чином, серед головних особливостей цих методів дослідники називають невизначеність стимульного матеріалу (а тому – необмежене поле реакцій на нього) і можливість уникнути соціальної бажаності відповіді [23, с.11-12].

Г. Ліндзі у своїй статті, присвяченій класифікації проективних методів, виділяв шість критеріїв для диференціювання проективних методів: 1) характер тестового матеріалу (сенситивний чи структурований); 2) методологічні характеристики (емпіричний чи теоретичний конструкт); 3) мода інтерпретації (форма чи зміст, цілісність або частковість); 4) мета дослідження (опис однієї особистості чи вибраних характеристик); 5) рівень дослідження (індивідуальний чи груповий); 6) тип очікуваної реакції респондента: асоціативні техніки, техніки конструкції, завершення, вибору або ранжування, експресивні техніки [21, с. 160-165]. С. Донохью у своїй класифікації спирається виключно на реакцію респондента, а тому виділяє: 1) методи асоціації (виявляють «словник» групи), 2) методи конструкції (в т. ч. проективні

запитання – техніки «третьої особи»), 3) методи завершення, 4) експресивні методи, 5) методи впорядкування [24, с. 49]. Взнявши за основу перший та шостий критерії поділу Г. Ліндзі, можна вважати проективним методом той метод дослідження, який сформований на основі сенситивного або структурованого стимульного матеріалу, що вимагає від респондента реакції у формі асоціації, конструкції, завершення, вільного ранжування або творчої експресії. Таке визначення дозволяє зараховувати проективні методи як до кількісних, так і до якісних, в залежності від того, як в подальшому аналізуватиме результати дослідник.

У той же час ми вважаємо за доцільне навести декілька прикладів, де автори здійснюють підміну понять і зараховують до проективних методів те, що не підпадає під вказане вище визначення. Так, Г. МакКорд присвячує свою статтю роздумам про шляхи знаходження в числі опитаних тих, хто недостатньо щиро відповідав на запитання. Він пропонує включати до анкети п'ять завідомо «збентежених» питань, як-от «Чи Ви брали участь в додаткових виборах у грудні?» або «Чи Ви коли-небудь чули слово 'афрохелія' ('afrohelia')?» [2, с. 364]. Саме ці запитання він і вважає «проективними». Зрозуміло, що ніяких додаткових виборів не було, і слова 'афрохелія' теж не існує, а тому тих, хто відповідає ствердно, можна вважати 'збентеженими'. Тут можна дискутувати з Г. МакКордом стосовно таких «проективних» запитань, адже вони можуть викликати роздратування в освічених респондентів, які в результаті перестануть серйозно сприймати опитування. До того ж, окрім нещирості чи небажання виказувати своє незнання, опитані можуть щиро вірити в те, що анкету уклали експерти, а тому не задаватимуть відверто неправдивих питань. У той же час отримані під час його дослідження результати показали, що 8% респондентів чули слово 'афрохелія', 33% – брали участь у виборах, яких ніколи не було, а понад половина відзначили, що чули про насправді не існуючу програму забезпечення ветеранів житлом (з 166 опитаних студентів) [2, с. 365]. Сам Г. МакКорд, втім, свідомий того, що малий розмір вибірки не дозволяє робити серйозних висновків. Стосовно ж застосованого автором методу, то він ілюструє проблему невизначеності термінів, коли «проективними» можна назвати будь-які питальні форми, які вимагають нетрадиційної реакції. Але уже зараз соціологи можуть користуватися значно кращими процедурами відсіювання респондентів, особливо завдяки розробці працівниками Інституту соціології НАН України індексу суб'єктивної надійності [25].

Р. Мур пропонує ще одну стратегію використання проективних методів в кількісних дослідженнях – «проективне звітування», яке виступає своєрідною віддушиною в надто структурованих кількісних опитуваннях. Цей метод автор застосовував у телефонних опитуваннях, які стосувалися політики та економіки, а також практики подружнього перегляду телебачення; аналіз відповідей відбувався в руслі етнометодології [8, с. 52]. Як і у випадку з дослідженням Г. МакКорда, Р. Мур також використовує термін «проективний» в значно ширшому розумінні, ніж це зазвичай роблять психологи. Для нього «проективне звітування» – це звична мовленнєва практика, яка протиставляється чітко детермінованій та інституціоналізованій ситуації інтерв'ю з її правилами та вимогами до співрозмовників [8, с.52; с. 55].

Отже, потрібно обережно ставитися до використання термінів і не завжди «купуватися» на словосполучення «проективний метод». Слід враховувати, що ключовою характеристикою цього дослідницького методу є невизначеність стимульного матеріалу (яким зазвичай виступає питальна форма), яка надає респонденту свободу у змістовому наповненні реакції, якою є або асоціація, або конструкція, або завершення, або вільне ранжування, або творча експресія.

Тематика наукового пошуку із застосуванням проективних методів

Як уже було зазначено, застосування проективних методів розпочалося з психоаналітичної клінічної практики, в якій до них апелювали з метою дослідження патологічних станів. Проте згодом сфера їхнього застосування розширилась. В подальшому ми пропонуємо окреслити ті сфери, де використання проективних методів може дати найкращі результати.

1) *Розвідувальна стадія дослідження.* П. Альбрехт пов'язує перспективи застосування проективних методів саме з початковою стадією дослідження [5, с. 28], так як вони дозволяють згенерувати велику кількість гіпотез, а також отримати доступ до «словника» групи, чим забезпечують опис феномену в категоріях, які не нав'язані респондентам ззовні, а використовуються ними самим. Ці техніки є особливо доцільними тоді, коли дослідження має на меті виявлення почуттів, вірувань, установок та мотивацій, які респондентам важко артикулювати і стосовно яких ще немає усталених форм реакції.

2) *Дослідження чутливих тем.* Для прикладу, стаття К. Р. Бодді стосується особливостей застосування проективних методів у дослідженнях проблем вищої освіти, а конкретніше – причин відмови продовжувати навчання. Автор наголошує на тому, що ця тема в масовій свідомості зазвичай асоціюється з

поразкою чи провалом, а тому прямими запитання її вивчити фактично неможливо. Саме тут в нагоді стають проєктивні методи, які дозволяють уникнути (або суттєво зменшити) число соціально бажаних відповідей, а також «допомагають дослідникам отримати більш повне, глибоке і цілісне розуміння емоційних проблем» [22, с. 11]. Норвезькі дослідники М. Супхелен, О. Квіташтайн та С. Йохансен фокусують свою увагу на процесі прийому на роботу представників етнічних меншин і намагаються виявити, чи існує в цій сфері дискримінація. Однак сам по собі цей феномен етнічної дискримінації є дуже сенситивним, і дослідники стикаються з серйозною проблемою його об'єктивної фіксації та вимірювання [26, с. 208-209]. Автори вживають термін «проєктивне запитання» як синонім запитання, заданого від третьої особи, а тому використовують його, відштовхуючись від принципу, що індивіди проєктують власні негативні або контроверсійні думки чи характеристики на інших [26, с. 210]. Українська дослідниця В. Серета пропонує застосовувати проєктивні малюнки для вивчення національної ідентичності та особливостей сприйняття різних національних груп [27, с. 103].

3) *Дослідження образів, стереотипів та установок.* П. Альбрехт коротко розглядає історію проєктивних методів і вказує на дві основні сфери їхнього застосування: дослідження особистості (спершу – патологічної, а згодом – звичайної) та маркетинг [5, с. 18-19]. Справді, саме в маркетингових дослідженнях проєктивні методи набули особливого поширення. Хрестоматійним є приклад, присутній у багатьох підручниках з маркетингу: у 1949 р. було проведено дослідження мотивів покупки розчинної кави, яка саме з'явилась на ринку. Для цього домогосподаркам пропонували один або інший закупочний лист, на основі якого вони мали охарактеризувати жінку, яка його написала. Єдина відмінність у листах полягала в тому, що один містив розчинну каву, а інший – мелену. Результати показали, що в описі першої жінки фігурували негативні стереотипи (як-от, лінива), а другу – через позитивні (наприклад, дбайлива і ошадлива) [7, р. 650-655]. Це приклад того, як проєктивні методи дозволяють виявляти образи певних явищ та процесів, які наявні в масовій свідомості. І не обов'язково це має бути ринкове дослідження: так, проєктивний малюнок застосовувався під час фокус-групових дискусій для вивчення образу Росії у середовищі молоді [18, с. 133-134]. Також проєктивний малюнок фігурує як метод дослідження етнічних стереотипів в роботі Т. Іваної [19, с. 72-75].

Що ж стосується особливостей застосування проєктивних методів в бізнесі загалом і в маркетингу зокрема, то його можна вважати близьким за змістом до того, як їх застосовують соціологи: «Замість виконання обширного опису особистості, проєктивний аналітик в маркетинговому дослідженні намагається віднайти приховані почуття та установки стосовно продукту чи процесу» [5, с. 26]. Загалом же використання проєктивних методів у маркетингу та політичних дослідженнях має суто прагматичний мотив виявлення до кінця не усвідомлених прагнень чи референтних систем для подальшої модифікації електоральних чи рекламних кампаній.

Окрім окреслених вище ситуацій, в яких використання проєктивних методів є найбільш доцільним, можна навести декілька прикладів їхнього поєднання з традиційними для соціології кількісними та якісними стратегіями.

а) *Проєктивні методи в кількісних дослідженнях.* Дані роботи Ф. Сенфорда (репрезентативна вибірка для м. Філадельфія, n=963) свідчать про те, що малюнкові методики (техніка «bubbles») не лише технічно підходить для використання в масових опитуваннях, а й в конкретних випадках, дає більш точні, особистісно значимі, надійні і валідні результати в порівнянні з відповідями на прямі запитання [28, с. 698, с. 702-704]. Г. Кай в своїй статті описує випадок застосування в кількісному опитуванні тесту для виявлення тривожності. Популярність проєктивних методів у прикладних дослідженнях автор пояснює тим, що «вони можуть бути адаптовані для вимірювання широкого спектру особистісних чинників, а також їхня істинна мета часто може бути в деякій мірі замаскована. І їх важче підробити» [1, с. 268]. Проєктивні запитання М. Супхелен, О. Квіташтайн та С. Йохансен заклали у телефонне, а згодом і репрезентативне кількісне опитування норвезьких менеджерів [26, с. 218-222]. Й. Месяш у своїй роботі звертається до проєктивних методів (експресивні методи колажу та малюнку, а також вербальні методи асоціацій та закінчення речень) у поєднанні з кількісним дослідженням з метою діагностування індивідуальних та організаційних трансгресій у трьох ключових напрямках: проактивність, суб'єктивність та знання [10, с. 98]. У той же час, проєктивні методи відіграють скоріше допоміжну роль в її дослідженні, про що може свідчити відсутність їхньої концептуалізації та досить короткий аналіз отриманих результатів [10, с. 111-112]. А. Стрельнікова заклала проєктивний метод незакінчених речень в кількісне опитування, що мало на меті дослідження образу Москви [17, с. 36-40]. Низка вказаних вище публікацій ілюструє можливість застосування проєктивних методів у поєднанні з кількісними опитуваннями для вивчення широкого спектру проблем.

б) *Проективні методи в якісних дослідженнях.* М. Кеттерал та П. Ібботсон виявляють цікавий момент: дослідники у 70-их рр. відкидали проективні методи по тій же причині, через яку вони зараз настільки популярні. Автори доводили, що замість проєкції власних несвідомих думок і бажань, респонденти проєктують культурні та соціальні смисли [20, с. 251]. Саме тому проективні методи можуть бути особливо корисними у вивченні сенсів та образів явищ або процесів, які характерні для певних соціальних груп. Ф. Коллінж підкреслює, що комбінування ТАТ (Тематичний апперцептивний тест) і глибинних інтерв'ю має значний потенціал у вивченні політичної поведінки та низки інших проблем у сфері політичної психології, хоча самі проективні тести часто сприймаються дослідницькою спільнотою з долею підозри через їхній інтроспективний, художній та дещо провокативний характер [4, с. 5-6]. У статті В. Коваліка та М. Шашкевіч проективні методи так само поєднуються з глибинними інтерв'ю і використовуються для аналізу шляхів сприйняття організації через використання таких теоретичних організаційних метафор, як «організм», «культура» чи «інструмент домінування» [9, с. 83-84]. Свій вибір дослідницької техніки автори обґрунтовують тим, що проективні методи дозволяють «відтворити часто несвідомі та невербальні ставлення до організаційної та робочої реальностей» [9, с. 80], а також тим, що все частіше застосовуються в соціальних науках, хоч і продовжують залишатися предметом дискусії, особливо стосовно їхньої інтерпретації [9, с.87; с. 89]. А. Павловська застосовує проективні методи (а саме модифікований метод незакінчених речень Роттера) для діагностування когнітивної мапи професії, яка характерна для підприємців та адміністративних працівників [12, с. 119-121]. Свій вибір методу авторка пояснює тим, що проективний матеріал, на відміну від структурованого, надає можливість дослідити особисті переживання та «виявляє домінуючий соціальний контекст діяльності, який сприймається за замовчуванням» [12, с. 118], а також дозволяє конструювати інструмент відповідно до мети дослідження та очікуваної форми отриманих результатів [12, с. 119], тобто він є достатньо гнучким, що надзвичайно важливо для дослідження, побудованого на основі якісних методів. Метод проективного малюнку також застосовувався під час фокус-групових дискусій в 12 містах РФ в рамках дослідження, яке проводив «Левада-Центр» і яке стосувалося образу Росії у середовищі молоді [18, с. 133-134].

Загалом же, визначальним при прийнятті рішення про залучення проективного методу до того чи іншого проекту є майбутня процедура аналізу: чи контент-аналітична (характерна для кількісних стратегій), чи інтерпретаційна (співрозмірна з якісним дослідженням). Саме цей факт має враховувати дослідник, який вирішив внести проективний метод до свого інструментарію.

Переваги і недоліки у застосуванні проективних методів

Окрім окреслення сфер та стратегій наукового пошуку, в яких можуть застосовуватися проективні методи, слід виокремити їхні сильні та слабкі сторони. Що стосується перших, то серед них доцільно виділити дві великі групи. Першу можна назвати інструментальною, адже вона пов'язана з особливостями самого дослідницького інструменту, друга ж – змістовні переваги – стосується якості отриманої завдяки використанню проективних методів інформації.

До інструментальних переваг належать:

1) *Подолання комунікативних бар'єрів.* Через деперсоналізацію запитань та застосування неоднозначних вербальних та візуальних стимулів дослідники можуть почути навіть ті групи, які зазвичай мають проблеми з висловленням своєї точки зору, як-то малоосвічені чи маргінали. Основна відмінність у розумінні проективних методів між клінічною психологією та маркетинговими дослідженнями чи дослідженнями громадської думки, на думку М. Кеттерал та П. Ібботсон, полягає у баченні їх як інструменту подолання тих бар'єрів, що асоціюються з прямими запитаннями та структурованими анкетами [20, с. 246]. На відсутність залежності результатів проективних методів від рівня освіти і культурної компетенції респондентів також вказує С. Донохью [6, с. 51].

2) *Уникнення соціальної бажаності.* Невизначена стимульна форма не дозволяє респондентові передбачити, що саме від нього хоче почути дослідник, а тому його реакція є більш-менш вільною від бажання відповідати уявним стандартам чи просто сподобатися. Наприклад, Ф. Сенфорд радить застосовувати проективний метод («малюнок-асоціація» в стилі коміксу, де потрібно дописати репліку ключового учасника) в дослідженнях установок, адже багато своїх атиюдів респондент не готовий чи не хоче або висловлювати під час інтерв'ю, або навіть зізнатися в них самому собі [28, с. 697].

3) *Інтерес респондентів до нестандартних методик.* У багатьох випадках [6, с. 50-51; 20, с. 246] автори відзначають особливу цікавість респондентів до незвичних та інтригуючих методик, оскільки проективні методи часто сприймаються як гра або віддушину, особливо коли ідеться про структурований питальник кількісного дослідження. Звісно, потрібно враховувати особливості цільової групи

дослідження, адже ймовірніше, що молодь більш охоче залучатиметься до, скажімо, експресивних технік, аніж пенсіонери.

4) *Легкість поєднання з іншими методами.* Цей пункт було проілюстровано в попередньому розділі статті, у якому йшлося про досвід використання проєктивних методів у кількісних та якісних дослідженнях. Завдяки перспективі застосування проєктивних методів як основного дослідницького інструменту, так і в допоміжній ролі, їх часто окреслюють як універсальні [20, с. 248].

До змістових переваг можна віднести:

1) *Доступ до словника групи.* Проєктивні методи дозволяють вивчати той чи інший феномен у термінах самих респондентів, а не у нав'язаних їм ззовні. Більше того, з їхньою допомогою можна «дати права голосу» маргіналізованим групам, які не вписуються в канон соціальної бажаності, належать до іншого культурного контексту і не завжди готові висловитись стосовно явищ та процесів оточуючої їх дійсності.

2) *Генерування ідей та інсайтів.* Ця перевага проєктивних методів особливо актуальна на початковій стадії дослідження, оскільки вони забезпечують вчених міркуваннями самих респондентів стосовно різноманітних соціальних феноменів. Також, на думку С. Донохью, сильна сторона проєктивних методів пов'язана з багатством, кількістю та правильністю отриманої завдяки їм інформації [6, с. 50-51].

3) *Відсутність рамки для респондента.* Завдяки невизначеності стимульного матеріалу сфера пошуку відповідної реакції є надзвичайно широкою, а тому респондента не заганняють у наперед визначені дослідником межі. В. Ковалік та М. Сташкевіч додають до цього ще й спонтанність реакції [9, с. 90], яка дуже важлива для отримання справді щирих відповідей, а не обдуманих і пропущених через низку внутрішніх селективних механізмів. У той же час у зв'язку з відсутністю рамки особливо гостро постає проблема фільтрування нерелевантних відповідей.

4) *Вивчення емоційних та символічних реакцій,* тобто тих, які найважче піддаються вивченню. В якості однієї з ключових переваг проєктивних методів часто називають доступ до глибшого рівня свідомості [20, с. 249], аніж це можливо за допомогою традиційних методів соціогуманітарних наук. Наприклад, в результаті проведеної пошукової роботи К. Р. Бодді вказує на наявність емоційного елемента в усіх ключових факторах, які пов'язані з припиненням навчання (як зовнішніх соціальних, так і внутрішніх академічних), і пропонує для їхнього виявлення застосувати проєктивні методи, адже «задавання раціональних питань активізує раціональну сторону мозку, і в результаті отримуються раціональні відповіді, а не більш емоційні елементи особистості, які керують поведінкою людини» [22, с. 15]. Проєктивні ж методи, навпаки, деперсоналізують питання, і тим самим знижують чутливість відповідача, адже працюють в обхід свідомого захисту респондентів, безпосередньо апелюють до творчості та емоцій [22, с. 15]. Також, як уже було згадано, індивід часто проєктує не стільки особисті переживання, скільки культурні чи соціальні смисли, а тому проєктивні методи є одним із оптимальних способів для їхнього вивчення.

Якщо узагальнити зазначені вище переваги, то В. Ковалік та М. Сташкевіч вказують на те, що вони є особливо актуальними з точки зору ідеографічної перспективи, оскільки забезпечують холістичний підхід до особи респондента, можливість встановити з ним (нею) довірливий контакт і отримати більш щирі відповіді, а також надають максимальну свободу у виборі відповіді [9, с. 89-90]. Проєктивні методи надають досліднику неймовірно цікавий матеріал, однак постає серйозне запитання: що з ним робити, за якими схемами аналізувати? Це питання зараз викликає найбільше дискусій.

Що стосується складнощів, пов'язаних з проєктивними методами, то серед них теж можна виділити декілька груп: етична (проблема часткового приховання істинної мети дослідження від його учасників), процедурна (проблеми, що пов'язані з аналізом та інтерпретацією результатів) та ресурсна (проблеми затратності на проведення дослідження із залученням проєктивних методів). Група процедурних труднощів є найбільшою та найвагомішою, і саме вона найчастіше стає на заваді активному використанню проєктивних методів у академічних дослідженнях.

Є певні етичні складнощі, наприклад:

1) *Приховування мети.* На противагу користі від проєктивних методів, М. Кеттерал та П. Ібботсон вказують на труднощі, пов'язані з їхнім застосуванням, серед яких особливо гостро стоїть етична проблема замовчування цілі проекту перед респондентом [20, с. 250]. У той же час, така ж проблема постає у випадку звернення до будь-яких методів, адже зазвичай мета дослідження повідомляється респондентам або інформантам у дуже загальних рисах.

До процедурних складнощів належать:

1) *Відсутність стандартних процедур аналізу та інтерпретації.* Ця проблема є найбільшим «камнем спотикання», коли йдеться про проєктивні методи. Якщо їхнє застосування здебільшого покроково прописане і містить низку рекомендацій, то аналіз отриманого матеріалу виступає як свого роду terra incognita. Ті переваги, які виникають завдяки нестандартизованості процедури, призводять до появи матеріалу, який важко аналізувати так, щоб уникнути звинувачень у суб'єктивності та ненауковості. У сфері аналізу та інтерпретації зараз існують дві великі традиції: кількісна та якісна. Перша здебільшого контент-аналітична, базована на виділенні, класифікації та підрахунку елементів тексту чи зображення і застосуванні статистичних процедур; друга – інтерпретативна, вона займається пошуком та поясненням суб'єктивних сенсів та використовує методологічні напрацювання герменевтики, семіотики чи дискурс-аналізу.

У більшості випадків аналіз матеріалів, отриманих завдяки проєктивним методам, цілком залежить від стратегії дослідника та певних теоретичних передумов, на яких він буде свою роботу. Наприклад, А. Павловська здійснює інтерпретацію отриманого матеріалу за допомогою транзакційного аналізу Е. Берна, який базується на ідеї трьох станів Его (Батько, Дорослий, Дитина), відповідно до яких формуються емоційні реакції та поведінка [12, с. 121-125]. Або ж вчені розпрацьовують власну методику, і як приклад можна навести дослідження «Левада-Центру», де свою схему аналізу отриманих проєктивних малюнків пропонує С. Гурєєв [18, с. 134-137]: 1) типізація малюнків (як-то, пейзажні, метафоричні чи соціальні); 2) аналіз змісту (виділення стійких тем, які повторюються найчастіше); 3) символічний аналіз (інтерпретація окремих деталей малюнків); 4) емоційний аналіз (виявлення ставлення до малюнку). Отже, з одного боку, відсутність стандартних схем може відлякувати, однак з іншого – вона стимулює творчий підхід та надає широкі можливості для вирішення низки різноманітних дослідницьких завдань.

2) *Залежність від особи дослідника.* Аналіз та інтерпретація результатів дослідження із застосуванням проєктивних методів часто покладається виключно на майстерність виконавця, а тому існує ризик, що теоретичні побудови останнього не стільки відображають дійсність, скільки його чи її власні ідеї та переконання. В. Ковалік та М. Шашкевич вказують на те, що якщо переваги проєктивних методів здебільшого пов'язані з ідеографічним підходом, то основні недоліки окреслюються в категоріях номотетичної перспективи: сильна залежність від особи дослідника, суб'єктивність, мінімальна надійність, не-репрезентативність [9, с. 89-90]. Можливим шляхом вирішення цієї проблеми є або триангуляція методів чи дослідників, або перевірка надійності кодування даних шляхом залучення різних кодувальників (у випадку використання кількісних стратегій аналізу), або залучення респондентів до процесу аналізу даних, адже вони можуть уточнювати ідеї, підтверджувати або спростовувати деякі припущення вчених.

3) *Неможливість здійснення генералізації.* Ця проблема постає тоді, коли проєктивні методи використовуються у якісних дослідженнях, однак коли їх закладають в інструментарій кількісного і згодом квантифікують отримані результати, то перспективи генералізації залежать уже не від методу як такого, а від репрезентативності вибірки. Для якісного дослідження ця проблема нерелевантна через іншу філософію методології.

4) *Сумніви у надійності та валідності.* С. Донохью піднімає запитання валідності і надійності проєктивних методів, і приходять до висновку, що вони мають дискусійний характер (особливо зовнішня валідність), однак надійність може бути досягнута шляхом триангуляції [6, с. 50]. П. Альбрехт наголошує на необхідності проведення процедур валідації, адже валідність прогнозу має вирішальне значення при оцінці якості цих методів [5, с. 24]. Він зазначає, що «валідність реалізується через аналіз, а не саму конструкцію тесту» [5, с. 20]. У той же час, М. Супхелен, О. Квіташтайн та С. Йохансен наводять результати методологічного експерименту, в якому при порівнянні прямих і непрямих («проєктивних») запитань останні дали більш надійні дані [26, с. 220]. Більше того, якщо йдеться про якісне дослідження, то доцільно переглянути саму ідею валідності, що нещодавно зробив Д. Хорошилов. Він пропонує власну класифікацію критеріальних систем валідності, серед яких «реалістична» (стратегія раціонального обґрунтування вибору між конкуруючими інтерпретаціями методом фальсифікації гіпотез через залучення емпіричних даних і «негативних випадків»), «конструкціоністська» (стратегія розкриття широкого спектру суб'єктивних смислових позицій як автора, так і респондентів), «критична» (заміна традиційного критерію валідності на способи відслідковування контексту наукового дослідження), «естетична» (стратегія естетизації наукового пізнання; заміна традиційного критерію валідності на критерій естетики та інтелектуальної краси даних); «радикальна» (відмова від критерію валідності та претензій на уніфікацію знання) [29, с. 19-21]. Все ж надійність і валідність проєктивних методів потребує додаткової перевірки та встановлення власних специфічних критеріїв якості отриманої завдяки їм інформації.

Нарешті, до ресурсних складнощів можна віднести:

1) *Витрати часу та людських ресурсів*. Г. Кай зазначає, що, незважаючи на низку переваг, існують в тому числі і серйозні недоліки, серед яких велика затратність часу і грошей та необхідність залучення спеціального персоналу для адміністрування та подальшої належної оцінки результатів [1, с. 270]. У той же час здійснення якісного (у сенсі якості виконання) аналізу вимагає спеціальної кваліфікації, а будь-яка інтерпретативна робота є достатньо часозатратною.

Таким чином, на основі проаналізованої літератури можна констатувати відновлення інтересу до проєктивних методів у соціогуманітарних науках, як і те, що їх все частіше залучають для вирішення прикладних дослідницьких завдань. Хочеться вірити, що слідом за практичними розробками з'являться також теоретичні методологічні розвідки, які допоможуть уніфікувати дискурс навколо цих технік та сприятимуть зростанню культури їхнього використання. Ця стаття була своєрідним кроком у вказаному напрямку. У ній було продемонстровано дискусійність самого поняття «проєктивні методи», а також приклади їхнього застосування в різних сферах для вивчення широкого спектру проблем та досягнення глибшого рівня свідомості, аніж той, який фіксують за допомогою прямих запитань. Також можна зробити висновок, що не до кінця усвідомлені бажання і почуття можуть бути виявлені через залучення двозначних стимулів, які респондент може вільно інтерпретувати. Стосовно ж критеріїв включення того чи іншого методу до переліку проєктивних методик, то було сформовано авторське визначення, яке мало б допомогти в стандартизації методологічного дискурсу.

У статті було окреслено переваги застосування цього типу дослідницьких методик, які можна об'єднати у дві великі групи: інструментальні (пов'язані з особливостями методики) та змістові (пов'язані з особливостями отриманого матеріалу). До перших належать послаблення комунікативних бар'єрів (а тому більша незалежність від рівня освіти і культурної компетенції респондентів), зниження свідомого захисту респондентів та забезпечення меншої кількості соціально бажаних відповідей через деперсоналізацію запитань, вищий рівень інтересу учасників дослідження до незвичних методик в порівнянні із традиційними опитуваннями. Другі пов'язані із відсутністю рамки для респондента, можливістю звернення до його чи її творчості та емоційності та віднайдення прихованих почуттів та установок стосовно предметів, явищ чи процесів, доступ до словника групи, легкість у генеруванні нових ідей, спонтанність реакції. Особливо цінними проєктивні методи є на розвідувальній стадії дослідження, а також для вивчення чутливих тем, виявлення образів явищ та процесів та окреслення стереотипів та установок стосовно різних аспектів дійсності. Нарешті, вони можуть вважатися універсальними, адже легко поєднуються з кількісними та якісними методами, або ж цілком можуть виступати як самостійний дослідницький інструмент.

В цілому можна сказати, що більшість переваг цих методів пов'язані з ідеографічною перспективою, тоді як труднощі виникають за умов слідування логіки номотетичного підходу. До таких проблемних моментів було віднесено групу процедурних складнощів (відсутність стандартів виконання аналізу та інтерпретації, сильна залежність від особи дослідника, і як наслідок – ймовірна суб'єктивність, відкритість проблеми надійності та валідності, нерепрезентативність, а тому неможливість генералізувати результати на широку аудиторію), велику ресурсну затратність через необхідність залучення спеціального навченого персоналу та значну тривалість інтерпретаційного процесу; а також питання наукової етики у зв'язку з тим, що істинна мета дослідження з використанням проєктивних методів часто може бути прихована від його учасників.

У підсумку слід вказати, що проєктивні методи можуть активно використовуватися у прикладних дослідженнях, про що свідчить значний досвід їхнього застосування. К. Р. Бодді зазначає, що якщо в польовій практиці проєктивні методи дуже популярні, то академічні дослідники зазвичай їх уникають, хоча «як тільки вони [вчені – Н.О.] ознайомляться з теорією проєктивних методів і їх застосування на практиці, то стануть переконаними щодо потенційних вигод від їхнього використання» [22, с. 17].

ЛІТЕРАТУРА: 1. Kay, H. A New Approach to Projective Testing in Survey Research / Herbert Kay // The Public Opinion Quarterly. – 1959. – Vol. 23, No. 2. – pp. 267-278. 2. McCord, H. Discovering the «Confused» Respondent: A Possible Projective Method / Hallack McCord // The Public Opinion Quarterly. – 1951. – Vol. 15, No. 2. – pp. 363-366. 3. Binford, M. B. Semi-Projective Methods, Political Attitudes, and Political Reasoning / Michael B. Binford // Political Methodology. – 1984. – Vol. 10, No. 4. – pp. 413-446. 4. Collinge, F. B. A Projective Technique for Political Behavior / Phillip B. Collinge // American Behavioral Scientist. – 1962. – Vol. 5, No. 7. – pp.3-7. 5. Albrecht, P. Projective Methods in Industry / Paul Albrecht // The Journal of Business. – 1955. – Vol. 28, No. 1. – pp. 18-28. 6. Donoghue, S. Projective Techniques in Consumer Research / Suné Donoghue // Journal of Family Ecology and Consumer Sciences. – 2000. – Vol 28. – pp.47-53. 7.

- Haire, M. Projective Techniques In Marketing Research / Michael Haire // *Journal of Marketing*. – 1950. – 14 (5). – pp. 649-656. **8.** Moore, R. J. Managing Troubles in Answering Survey Questions: Respondents' Uses of Projective Reporting / Robert J. Moore // *Social Psychology Quarterly*. – 2004. – Vol. 67, No. 1. – pp. 50-69. **9.** Kowalik, W., Staszkiwicz, M. Projective Methods in Analyzing the Ways of Perceiving Organizations – research proposition / Wojciech Kowalik, Marzena Staszkiwicz // *Functioning in the Workplace: Quantitative and Qualitative Psychological Research* / Ed. by B. Mróz. – Warszawa: WN Scholar, 2012. – pp. 80-96. **10.** Mesjasz, J. Diagnosing Individual and Organizational Transgressions with the Use of Projective Methods / Joanna Mesjasz // *Functioning in the Workplace: Quantitative and Qualitative Psychological Research* / Ed. by B. Mróz. – Warszawa: WN Scholar, 2012. – pp. 97-114. **11.** Michal, V. O projektivních technikách důvěrněji / Vladimír Michal // *Psychologie dnes*. – 2003. – 8. – 7/8. – pp. 1-2. **12.** Pawłowska, A. Projective Methods in Diagnosing an Individual's Cognitive Map of Occupations / Anna Pawłowska // *Functioning in the Workplace: Quantitative and Qualitative Psychological Research* / Ed. by B. Mróz. – Warszawa: WN Scholar, 2012. – pp. 115-127. **13.** Sołoma L. Metody i Techniki Badań Socjologicznych. Wybrane Zagadnienia / Luba Sołoma. – Olsztyn: Wydawnictwo UWM, 2002. – 210 s. **14.** Šípek, J. Projektivní Metody / Jiří Šípek. – Praha: ISV nakladatelství, 2000. – 114 s. **15.** Бурлов, А. Метод неоконченных предложений в социологии: стратегии использования и логика анализа данных: Автореферат дис. ... канд. социол. наук: 22.00.01 / Антон Бурлов. – М., 2001. – 21 с. **16.** Шайдуллина Ю. Методика психологического рисунка в качественном социально-психологическом исследовании : Автореферат дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Юлия Шайдуллина. – М., 2005. – 23 с. **17.** Стрельникова А. Социология города: пространственные практики и жизненные перспективы / Анна Стрельникова. – М: РГГУ, 2012. – 232 с. **18.** Гуреев С. Анализ рисунков в социологических исследованиях / Сергей Гуреев // *Социологические исследования*. – 2007. – №10. – С.132-139. **19.** Иванова Т. Изучение этнических стереотипов с помощью проективных рисунков / Татьяна Иванова // *Вопросы психологии*. – 1998. - №2. – С.71-82. **20.** Catterall, M., Ibbotson, P. Using Projective Techniques in Education Research / Miriam Catterall and Patrick Ibbotson // *British Educational Research Journal*. – 2000. – Vol. 26, No. 2. – pp. 245-256. **21.** Benton, A. L. The Experimental Validation Of The Rorschach Test / Arthur L. Benton // *British Journal of Medical Psychology*. – 1950. – 23(1-2). – P. 45–58. **22.** Boddy, C. R. A Projective Technique to Help Understand the Non-rational Aspects of Withdrawal and Undergraduate Attrition / Clive R. Boddy // *The Journal of the Education Research Group of Adelaide*. – 2010. – Vol. 1, No. 3. – pp.11-20. **23.** Соколова Е. Проективные методы исследования личности / Елена Соколова. – М., 1980. – 176 с. **24.** Lindzey G. On the Classification of Projective Techniques / Gardner Lindzey // *Psychological Bulletin*. – 1959. – Vol. 56, No 2. – P.158-168. **25.** Головаха Е., Горбачик А., Любимая Т., Панина Н., Серeda В., Урсуленко К. Субъективная надежность: теория и метод измерения (ИСН) / Евгений Головаха, Андрей Горбачик и др. // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2008. – №.1. – С.166-188. **26.** Supphellen, M, Kvitastein, O. A., Johansen, S. T. Projective Questioning and Ethnic Discrimination: A Procedure for Measuring Employer Bias / Magne Supphellen, Olav A. Kvitastein, Svein Tvedt Johansen // *The Public Opinion Quarterly*. – 1997. – Vol. 61, No. 1. – pp. 208-224. **27.** Серeda В. Етносоціологія: Навчальний посібник / Вікторія Серeda. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2007. – 160 с. **28.** Sanford, F. H. The Use of a Projective Device in Attitude Surveying / Fillmore H. Sanford // *The Public Opinion Quarterly*. -1950-1951. – Vol. 14, No. 4. – pp. 697-709. **29.** Хорошилов Д. Критерии валидности качественного исследования в социальной психологии: Автореферат дис. ... канд. психологических наук: 19.00.05 / Дмитрий Хорошилов. – М.: МГУ им. М. В. Ломоносова, 2012. – 33 с.

УДК 316.012

ЭВРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ ЛОГИКО-КОМБИНАТОРНЫХ МЕТОДОВ В ТИПОЛОГИЧЕСКОМ АНАЛИЗЕ

Кученкова Анна Владимировна – кандидат социологических наук, старший преподаватель кафедры прикладной социологии социологического факультета Российского государственного гуманитарного университета (Москва, Россия);

Татарова Галина Галеевна – доктор социологических наук, профессор, главный научный сотрудник Института социологии Российской академии наук (Москва, Россия)

В статье раскрывается специфика использования двух логико-комбинаторных подходов к многомерному анализу социологических данных. Демонстрируются преимущества и недостатки QCA-метода Ч. Рейджина (qualitative comparative analysis) и ДСМ-метода В.К. Финна как инструментальных средств типологизации. Анализируется эвристический потенциал этих методов в типологическом анализе стран по характеру и специфике политической культуры на примере вторичной концептуализации данных международного исследования. Предлагается методика перехода от индивидуальных показателей к групповым (для страны в целом). Рассматриваются типологические синдромы, выявленные для стран с высоким или низким уровнями одобрения протестного поведения.

Ключевые слова: типологический анализ, типологический синдром, логико-комбинаторный метод, QCA-метод, ДСМ-метод, протестное поведение, политическая культура.

У статті розкривається специфіка використання двох логіко - комбінаторних підходів до багатовимірного аналізу соціологічних даних. Демонструються переваги і недоліки QCA – методу Ч. Рейджина (qualitative comparative analysis) і ДСМ - методу В.К. Фінна як інструментальних засобів типологізації. Анализується евристичний потенціал цих методів у типологічному аналізі країн за характером і специфікою політичної культури на прикладі вторинної концептуалізації даних міжнародного дослідження. Пропонується методика переходу від індивідуальних показників до групових (для країни в цілому). Розглядаються типологічні синдроми, виявлені для країн з високим або низьким рівнями схвалення протестної поведінки.

Ключові слова: типологічний аналіз, типологічний синдром, логіко - комбінаторний метод, QCA - метод, ДСМ - метод, протестна поведінка, політична культура.

This article examines a specificity of application of logical-combinatorial approach in multivariate data analysis in sociology. Advantages and disadvantages of C. Ragin's QCA and V.K. Finn's JSM-method as means of typology are demonstrated. The article focuses on the potential of these methods in setting up a typology of countries by characteristics of political culture by the example of secondary conceptualization of the international research data. Authors suggest a strategy of construction of group indexes (for the country) on the base of individual indicators. «Typological syndromes» for countries with high and low levels of acceptance of protest actions are discovered and described.

Keywords: typological analysis, typological syndrome, logical-combinatorial methods, QCA, JSM-method, protest actions, political culture.

Постановка исследовательской задачи. В рамках *типологического анализа*¹ как метаметодики [1] решаются задачи либо проверки гипотезы о существовании социальных типов в заданном исследователем смысле, либо осуществляется поиск так называемых *типологических синдромов*². Вне зависимости от задачи, важным этапом в этом виде анализа является выбор алгоритма классификации для

© Кученкова А. В., 2013

© Татарова Г. Г., 2013

¹ Будем исходить из языковой и логической его структур как метаметодики (условно: методики создания конкретной методики в определенной исследовательской ситуации), при необходимости приводя краткие определения основных понятий.

² Под *типологическим синдромом* понимаем совокупность эмпирических закономерностей, на основе которых становится возможным сформулировать гипотезу о существовании социальных типов.

разбиения совокупности исходных объектов на однородные в определенном смысле группы. В случае жестко формализованных данных для этих целей используются достаточно известные классы методов многомерного анализа (кластерный, дискриминантный и т.д.), в их число не принято относить *логико-комбинаторные методы*. На наш взгляд, последние составляют особый класс методов, эвристический потенциал которых может быть рассмотрен в контексте реализации любой метаметодики [1, с. 200], т.е. каждого из видов анализа (типологического, причинного, факториального (факторного)).

К классу логико-комбинаторных методов можно отнести так называемый QCA-метод (qualitative comparative analysis) Ч. Рейджина [2] и ДСМ-метод В.К. Финна (названный в честь Джона Стюарта Милля) [3]. Эти методы основаны на использовании в качестве языка формализации математической логики. Как инструментальные подходы они разрабатывались с 1980-х гг. и применялись независимо друг от друга. Специфика методов такова, что можно говорить в целом о необходимости актуализации проблематики их применения в социологических исследованиях, в частности для целей поиска *типологических синдромов*.

Эвристический потенциал логико-комбинаторных методов рассматривается нами на примере достаточно распространенной исследовательской ситуации - типологического анализа стран (в нашем случае по характеру и специфике политической культуры).

Эмпирической базой исследования послужили первичные данные опроса, проведенного в 2006 г. в рамках Международной программы социальных исследований (International Social Survey Program) [4], и посвященного изучению различных аспектов политической жизни общества. Опрос проводился в 32 странах с использованием стандартизированного вопросника, унифицированного для всех стран. Объем выборочной совокупности в каждой стране колеблется от 993 до 2781 чел. Общее количество опрошенных составило 48 641 чел.

В нашем исследовании ставилась задача поиска эмпирических закономерностей, интерпретация которых как неких *типологических синдромов* была бы возможна, т.е. гипотеза о существовании типов стран по характеру и специфике политической культуры, а также о взаимосвязи этих типов с высоким или низким уровнем одобрения протестного поведения была бы *правдоподобна*. Объектами, подвергающимися классификации, являлись страны, источником информации – респонденты, опрошенные в этих странах. Поэтому первичные данные Международного исследования подвергались максимальному сжатию, трансформации как для перехода от индивидуального к групповому уровню измерения, так и для создания условий *методной триангуляции* (сравнимости результатов применения этих логико-комбинаторных методов).

Кратко о концептуальных представлениях. Отношение к *протестному поведению*, являясь частью политической культуры, находится в тесном взаимодействии с другими её составляющими. Существуют различные *теории*, объясняющие механизмы и факторы *протестного поведения*, в каждой из которых на первый план выходят разные *детерминанты*, связанные как с условиями и особенностями развития общества, так и с индивидуальными особенностями людей, их участия в политической жизни. Например, возникновение акций политического протеста связывают с личностными качествами людей [5]: с их вовлеченностью в политическую жизнь общества, с уверенностью в том, что индивидуальные действия могут оказывать влияние на политические процессы; с теми свойствами, которые влияют на гражданскую активность (склонность к доминированию, самоуважение, социабельность). Наряду с этими детерминантами протестного поведения, выделяют и другие [6, 7]: недоверие к представителям и органам власти, неудовлетворенность условиями и уровнем жизни, негативная оценка деятельности органов власти и её отдельных представителей, негативное социальное самочувствие (отрицательное эмоциональное состояние и настроение, небольшой запас терпения), низкое экономическое положение, обостренное чувство депривации.

На эмпирическом уровне важное значение уделяется не столько отдельному влиянию разных факторов, а сколько их сочетанию. Например, Е.И. Головаха и Н.В. Панина [6, с. 32] отмечают, что высокий уровень неудовлетворенности политикой властей и, одновременно, низкий уровень участия населения в «легитимных» формах коммуникации с представителями властей может привести к увеличению стихийных форм массового участия населения в политическом процессе, в том числе в различных акциях протеста. Обращение к логико-комбинаторным методам анализа в определенной мере и было продиктовано поиском такого рода сочетаний. В этих методах предполагается задание *поисково-целевой* переменной (в нашем случае – это характер *отношения населения к политическому протесту*) и влияющих на нее независимых. В качестве таковых рассматривались: 1) степень интереса к политике; 2) уровень политической эффективности (уверенность в возможности «обычных» людей оказывать

влияние на власть); 3) уровень доверия к представителям власти; 4) готовность соблюдать законы в любых обстоятельствах; 5) участие в последних выборах государственного уровня (явка).

Выбор именно этих переменных, выступающих в роли *типообразующих признаков*, был обусловлен, с одной стороны, теоретическими представлениями (включались факторы, которые предположительно влияют на отношение к политическому протесту), с другой стороны – ограничениями ситуации вторичной концептуализации (по базе данных выбор переменных достаточно ограничен). Для каждого типобразующего признака (включая и отношение к протестному поведению) была отобрана совокупность эмпирических индикаторов для того, чтобы сформировать на их основе *классификационные признаки* (они подаются на вход алгоритмов разбиения и принимают только одно из двух значений 0 или 1). Прежде всего, на основе распределений значений эмпирических индикаторов, содержащихся в исходной базе данных, было вычислено шесть *индексов* (по одному для измерения степени выраженности каждого из типобразующих признаков). Эти индексы принимали значения от -1 до 1 и отражали соотношение согласных и несогласных с суждениями-индикаторами, тем самым был осуществлен переход от ответов респондентов к показателям по странам. Далее, вычисленные индексы были преобразованы в новые переменные с двумя альтернативами (высокий и низкий уровень соответствующего показателя) – *классификационные признаки*. Редукция данных и переход к дихотомическим переменным были необходимы как условие применимости двух логико-комбинаторных методов в сравнительном контексте. Разбиение объектов на две группы по каждому из показателей (индексов) производилось с учетом медианного значения, стремления к максимально «естественному» разбиению, необходимости выделения сопоставимых по количеству объектов групп. Дихотомизация повышает наглядность анализа, но приводит к «огрублению» данных, и в этой связи логико-комбинаторные методы в рамках крупномасштабных исследований имеет смысл использовать как *разведывательные* для выдвижения гипотез о существовании социальных типов.

В результате все объекты были описаны через значения шести дихотомических переменных. Первая из них (целевая переменная) – означала одобрение / неодобрение различных протестных акций, направленных в адрес правительства государства, остальные (независимые) – наличие / отсутствие *потенциальных детерминант* (не) одобрения права на протест.

Несколько забегаая вперед, отметим, что при интерпретации эмпирических закономерностей мы опирались на классификацию политических культур, предложенную Ф. Хьюнksom и Ф. Хикспурсом [9]. Они выделили *три пассивных* и *шесть активных* типов политических культур на основании таких характеристик, как уровень интереса граждан к политической сфере, уровень доверия политическим институтам и структурам, степень участия граждан в политических акциях. Эти типы выступают в роли «идеальных» и в каждом обществе в разной пропорции сосуществуют несколько видов политических культур одновременно. Их соотношение и определяет общие тенденции отношения граждан страны к политическим вопросам, а также их участие в этой сфере жизни общества.

О специфике логико-комбинаторных методов. Оба рассматриваемых нами *подхода* к анализу данных (QCA-метод и ДСМ-метод) предназначены для выявления факторов, детерминирующих то или иное состояние анализируемых объектов (в нашем случае – это страны). Общим для алгоритмов, реализующих эти подходы, является обнаружение таких сочетаний характеристик, которые можно интерпретировать как *детерминанты* существования какого-то социального феномена. На эмпирическом уровне – это сочетания значений независимых переменных, связанных с определенным значением зависимой (целевой) переменной. Их выявление происходит на основе разбиения объектов, обладающих одинаковым значением целевой переменной на пересекающиеся *типологические группы*, каждая из которых описывается комбинацией значений независимых переменных. И не случайно, интерпретация такого рода результатов происходит с позиции каузальности, на «языке» причинно-следственных отношений между изучаемыми феноменами. Описания полученных групп интерпретируются как несколько различных «*причинных объяснений*» наличия у объектов того или иного значения целевой переменной. Тем самым устанавливается своего рода «множественная конфигуративная причинность». Можно говорить и о «объясняющей типологии» объектов [8], предполагающей объяснение определенного значения целевого показателя существованием различных типов объектов, описываемых комбинацией значений независимых переменных.

Ключевыми особенностями использования логико-комбинаторных методов в рамках типологического анализа является, *во-первых*, то, что они позволяют разбивать объекты на пересекающиеся классы. *Во-вторых*, весь анализ проходит на «локальном уровне», на языке свойств объектов, которыми они обладают или не обладают. *В-третьих*, на предварительном этапе анализа производится классификация объектов относительно переменной-следствия. Если рассматривать самые простые

алгоритмы логико-комбинаторных методов, когда дихотомическими являются вся анализируемая совокупность переменных (и зависимая, и независимые переменные), объекты с противоположным значением целевого показателя предварительно разделяются на две части (на языке типологического анализа это *априорная типология*).

Результаты типологизации стран. Для поиска типологических синдромов QCA-метод и ДСМ-метод применялись параллельно. Каждый метод дал свой собственный результат и позволил выделить различные *классы стран*, обладающие одинаковыми комбинациями характеристик политической культуры. Классы удобно описывать «фразами» - сочетанием значений классификационных признаков. «Фраза» состоит из пяти элементов, в соответствие с пятью независимыми переменными: интерес к политике, возможность оказывать влияние на власть, доверие представителям власти, готовность соблюдать законы в любых обстоятельствах, явка на последних выборах. Если элемент равен 1, то это соответствует высокому уровню значения соответствующего индекса для всех объектов, входящих в класс, 0 – низкому, символ * - означает, что значение признака различно у объектов, отнесенных к этому классу.

С помощью QCA-метода выделились девять пересекающихся классов: пять среди стран с высоким уровнем одобрения права на протест, четыре – с низким (см. *табл. 1*). Результаты классификации по ДСМ-методу частично совпали с закономерностями, установленными при применении QCA-метода. Отличия в результатах обусловлены различиями алгоритмов, лежащих в основе этих двух логико-комбинаторных методов. Посредством ДСМ-метода для стран с высоким уровнем одобрения права на протест установлены такие комбинации характеристик политической культуры (значений независимых переменных), которые не встречаются у стран с противоположным значением целевого показателя. И, наоборот, для стран с низким уровнем поддержки протестного поведения определены характерные только для этой группы стран комбинации характеристик. Всего было выделено 5 классов: два среди стран с высоким уровнем одобрения права на протест и три – с низким.

По результатам применения ДСМ-метода некоторые страны (например, Испания, Португалия, Польша, Россия) не были объединены в классы, несмотря на то, что они обладают одинаковыми характеристиками. Это объясняется тем, что эти страны не обладают уникальными комбинациями независимых переменных, которые не встречались бы у стран с противоположным значением целевого показателя. Содержательно это вряд ли оправдано, и не случайно проблема перехода от классификации формальной к типологии является важным этапом в типологическом анализе. Одиночные объекты подвергались нами в процессе поиска типологических синдромов реинтерпретации.

Сравнение двух разбиений, полученных с помощью QCA-метода и ДСМ-метода (см. *табл. 1*), позволяет выделить достаточно устойчивые эмпирические закономерности, т.е. обнаружить *типологические синдромы*. Эта устойчивость проявляется в существовании пяти типологических групп (они выделены в *табл. 1* курсивом): две среди стран с высоким уровнем одобрения права на протест, три – низким.

В *первую группу* вошли шесть стран (Чехия, Франция, Израиль, Япония, Швеция, США). Их отличает сочетание высокого интереса населения к политике и низкого уровня доверия представителям властей (1*0**). Население этих стран проявляет интерес к сфере политики, занимая активную позицию, что проявляется, в том числе, и в поддержке права на политический протест. Интересуясь и не доверяя власти, граждане хотят иметь право на выражение своего мнения через различные каналы. Это характерно для политической «культуры наблюдателей» или «культуры участия» (по классификации Ф. Хьюнкса и Ф. Хикспурса [9]) – в зависимости от активности граждан в политической сфере (участия/неучастия). При этом распространенность в обществе одновременно «культуры наблюдателей» и «культуры участия» свидетельствует о формировании «культуры гражданского участия», являющейся наиболее стабильной, демократичной и устойчивой.

Для стран *второй группы* (Хорватия, Латвия, Нидерланды, Словения) характерен низкий уровень уверенности в возможности оказывать влияние на власть, готовности соблюдать законы в любых обстоятельствах, а также относительно невысокая явка на выборах (*0*00). Такие характеристики являются отличительными чертами большинства стран Европы. Предположительно это является проявлением здравого *скептицизма* по отношению к политической сфере, осознания её недостатков, отсутствия иллюзий, что «средний» человек оказывает значительное влияние на политику. Высокий уровень индивидуализма и неверие в возможность рядового гражданина повлиять на власть свидетельствует о важности свободы личности, необходимости влиять на власть хотя бы через акции протеста, если менее радикальными способами этого нельзя добиться.

Таблиця 1.

Типологические синдромы (по результатам применения двух методов)

	Методы			
	QCA		ДСМ	
	Классы	Страны	Классы	Страны
высокий уровень одобрения права на протест	1*0**	Чехия, Франция, Израиль, Япония, Швеция, США	1*0**	Чехия, Франция, Израиль, Япония, Швеция, США
	*0*0*	Хорватия, Латвия, Нидерланды, Словения, Швеция, Германия, Финляндия, Норвегия, Новая Зеландия	*0*00	Хорватия, Латвия, Нидерланды, Словения
	*00*0	Хорватия, Латвия, Чехия, Израиль, США, Испания, Португалия, Россия, Польша	*000*	Хорватия, Латвия, Швеция
	**1*1	Дания, Уругвай, Германия, Финляндия, Норвегия, Новая Зеландия	одиночные	Дания (10111), Уругвай (00111), Германия (10101), Финляндия (10101), Норвегия (10101), Новая Зеландия (10101), Испания (00010), Португалия (00010), Россия (00010), Польша (00010)
низкий уровень одобрения права на протест	*11**	Швейцария, Филиппины, Венесуэла	*11*0	Швейцария, Филиппины, Венесуэла
	**110	Ирландия, Венесуэла, Южная Африка	**110	Ирландия, Венесуэла, Южная Африка
	01***	Доминиканская Республика, Южная Корея, Венесуэла	01**0	Доминиканская Республика, Южная Корея, Венесуэла
	0*01*	Чили, Доминиканская республика, Венгрия, Тайвань	одиночные	Чили (00011), Венгрия (00010), Тайвань (00010), Австралия (10101), Канада (10101)
	**101	Австралия, Канада		

В *третью группу* вошли Ирландия, Венесуэла и Южная Африка, для них характерно сочетание высокого уровня доверия населения властям, готовности соблюдать законы при любых обстоятельствах и низкая явка на последние выборы (**110). Можно предположить, что для населения этих стран характерно некоторое безразличие к политической жизни общества, пассивность граждан и при этом готовность подчиняться властям, что характерно для политических культур «подчинения» и «наблюдения».

Швейцарию, Филиппины, Венесуэлу (это *четвертая группа*) объединяет сочетание высокой степени уверенности населения в возможности влиять на власть, высокого уровня доверия властям, низкого уровня явки на последних выборах (*11*0). По-видимому, для этих государств достаточно тех каналов взаимодействия с властью, которые у них есть, а политические деятели этих государств оправдывают доверие большинства граждан. В результате население этих стран не выражает активной поддержки праву на протест против правительства. На первый взгляд, может показаться странным, что такие разные страны попали в одну группу. Безусловно, нельзя утверждать, что и в Швейцарии, и на Филиппинах, и в Венесуэле политическая культура развивается одинаково. Объединение их в одну группу, во-первых, может объясняться тем, что в нашем разведывательном исследовании речь идет о субъективных представлениях населения, а не об объективных показателях экономического развития стран и политического устоя. Во-вторых, спецификой формирования выборочных совокупностей. Косвенное подтверждение тому – отнесение Венесуэлы одновременно к трем типологическим группам.

Для представителей *пятой группы* характерно сочетание низкого интереса к политике, высокой степени уверенности в возможности влиять на власть и относительно низкого уровня участия в политической жизни общества (01**0), данная закономерность характерна для Доминиканской Республики, Южной Кореи, Венесуэлы. Граждане этих государств, с одной стороны, не проявляют высокого уровня заинтересованности в политике, а с другой – большинство полагает, что «средний» человек может оказывать влияние на власть. Сочетание таких характеристик является отличительной чертой культуры «подчинения» или «клиентистской» культуры (по классификации Ф. Хьюкса и Ф. Хикспурса).

Кроме этих пяти типологических синдромов (пяти типологических групп), в процессе реинтерпретации одиночных (по результатам ДСМ-метода) объектов выделились и другие группы. Среди стран с высоким уровнем одобрения протестного поведения: 1) Германия, Финляндия, Норвегия, Новая Зеландия (10101); Испания, Португалия, Россия, Польша (00010). Среди стран с низким уровнем одобрения протестного поведения: 1) Венгрия, Тайвань (00010); 2) Австралия, Канада (10101).

Описания пяти выделенных типологических синдромов позволяют продемонстрировать, что высокий или низкий уровень одобрения протестного поведения в странах взаимосвязан с различными комбинациями характеристик политической культуры. Для стран с высоким уровнем одобрения права на протест характерен высокий уровень интереса к политике и низкий уровень влияния на власть; для стран с низким уровнем одобрения права на протест – наоборот, значения этих признаков противоположны. Другие три характеристики (доверие властям, готовность соблюдать законы, явка на последние выборы) принимают различные значения (низкий и высокий уровень соответственно) для стран и с высокой, и с низкой долей лиц, поддерживающих легализацию массовых акций протеста. Таким образом, рассматриваемые признаки по отдельности не имеют решающего влияния на значение целевого показателя, однако в комбинации друг с другом их роль усиливается.

Соотнося уровень поддержки протестного поведения с той или иной политической культурой, можно отметить, что одобрение протеста в странах связано с наличием характерных черт активной политической культуры («гражданского участия», «клиентистской»). В случае с низким уровнем поддержки права на акции протеста ситуация иная: все страны обладают чертами пассивной политической культуры («подчинения», «наблюдения», «приходской»).

Результаты проведенного поискового исследования позволяют сделать ряд выводов о преимуществах и недостатках использования логико-комбинаторных методов для целей типологического анализа.

В отличие от других возможных средств типологизации и кластеризации (классификации) объектов, логико-комбинаторные методы обладают такими привлекательными для социолога свойствами, как возможность выделения *пересекающихся классов* объектов, часть характеристик которых полностью совпадает, что существенно отличает эти методы от большинства популярных алгоритмов кластерного анализа. Несомненным их достоинством является и возможность использовать переменные, измеренные на номинальном и порядковом уровнях. Важной особенностью рассматриваемых методов является возможность построения «объяснительных типологий», когда классификация (разбиение) объектов проводится с учетом того, что одни переменные интерпретируются как *переменные-причины* (независимые), а другие – *переменные-следствия* (зависимые). В целом, преимущество логико-комбинаторных методов в том, что в ситуации небольшого числа объектов их целесообразно использовать для целей *выдвижения гипотез* о существовании *социальных типов*.

К недостаткам рассматриваемых методов для целей типологического анализа относится дробное деление совокупности объектов на большое количество пересекающихся групп, выявление закономерностей в виде длинных комбинаций значений признаков, что затрудняет восприятие, описание и интерпретацию результатов, чувствительность к «шуму» (к объектам, нестандартным и отличающимся от большинства). При использовании этих методов добавление или исключение одного из объектов может существенно изменить результаты. Эта особенность логико-комбинаторных методов компенсируется тем, что они позволяют устанавливать не усредненные тенденции «обо всех, но не о каждом», а закономерности в виде комбинаций значений признаков, относящиеся к конкретным объектам.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Татарова Г.Г. Основы типологического анализа в социологических исследованиях. Учебное пособие. М.: Высшее Образование и Наука, 2007. 2. Ragin C.C. The comparative method: Moving beyond Qualitative and Quantitative Strategies. Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press. 1987. 3. ДСМ-метод автоматического порождения гипотез: логические и эпистемологические основания /Сост.: О.М. Аншаков, Е.Ф. Фабрикантова; Под общ.ред. О.М. Аншакова. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. 4. International Social Survey Programme 2006: Role of Government. ZA4700. Data file Vers. 1.0.0 //GESIS Data Archive. [Electronic resource]. – Germany, Cologne, cop. 2008. [on-line]. URL: <http://zcat.gesis.org> (дата обращения 25.03.2013) 5. Резник А. Динамика факторов протестных практик населения Украины // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – №3. – С. 100-125. 6. Головаха Е.И., Панина Н.В. Потенциал протеста украинского общества // Социологические исследования. – 1999. – №10. – С. 31-40. 7. Назаров М.М. Политический протест: опыт эмпирического анализа // Социологические исследования. – 1995. – №1. – С. 47-59. 8. Elman C. Explanatory typologies in qualitative studies of international politics //International Organization. 2005. №2. P. 293-326. 9. Heunks F., Hiksloops F. Political culture 1960 – 1990 // Moor I. Values in Western societies. Tilburg: Tilburg University Press, 1996. P. 51-82.

УДК 303.09, 303.8, 303.6, 303.5

ТРАНСФОРМАЦІЯ МЕТОДА RDS В СОЦІОЛОГІЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Сидоров Микола Володимир-Станіславович – кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Використання методу «снігової кулі» при дослідженні важкодоступних соціальних груп призводить до формування не репрезентативних вибіркової сукупності, що пов'язано з відсутністю інформації про генеральну сукупність, чи не випадковістю відбору. При використанні методу «снігової кулі» досить великий відсоток респондентів відсівається через підозру в не анонімності опитування, чи не бажанні контактувати з незнайомим інтерв'юером. Це призводить до неконтрольованих зсувів у вибірці і робить неможливим оцінку похибки. Частковим виходом з цієї проблеми став метод ланцюгових зв'язків, коли запрошення до опитування передавалося через учасника групи, а не через інтерв'юера. Розвитком цього методу став RDS (respondent-driven sampling). За результатами цього дослідження були визначені можливі області та застереження щодо застосування методу RDS в соціологічних дослідженнях.

Ключові слова: вибірка, RDS, мережевий аналіз, Марковський ланцюг, еквілібріум, Інтернет.

Использование метода «снежного кома» при исследовании труднодоступных социальных групп приводит к формированию не репрезентативных выборочных совокупностей, что связано с отсутствием информации о генеральной совокупности, не случайностью отбора. При использовании метода «снежного кома» достаточно большой процент респондентов отсеивается из-за подозрения в не анонимности опроса, не желании контактировать с незнакомым интервьюером. Это приводит к неконтролируемым смещениям в выборке и делает невозможным оценку погрешности. Частичным выходом из этой проблемы стал метод «цепных связей», когда приглашение к опросу передавалось через участника группы, а не через интервьюера. Развитием этого метода стал RDS (respondent-driven sampling). По результатам этого исследования были определены возможные области и предостережения относительно применения метода RDS в социологических исследованиях.

Ключевые слова: выборка, RDS, сетевой анализ, Марковская цепь, эквilibrium, Интернет.

Using «snowball» in the study of hard-to-reach social groups will result in a non representative sample. This is due to the lack of information on the general population (investigator not known qualitative and quantitative information about the social group under study), nonrandom selection (only the most active enthusiasts are participate in the survey). Also, when using the «snowball» fairly large percentage of respondents discarded because of suspicion is not anonymous survey unwillingness contact with unfamiliar interviewer. This leads to uncontrolled bias in the sample and makes it impossible to estimate the error. A partial way out of this problem was the method of chain-referrals when the invitation to the survey handed over a group member, and not by the interviewer. This resulted in fewer failures. Development of this method was the RDS (respondent-driven sampling) by Douglas Heckathorn. This method can be used not only for hard to reach social groups, and latent, about the structure of which the researcher has no information. Another important contribution of this experiment was that it was conducted with the use of the Internet and email, which makes it possible to use it to study inaccessible and latent virtual social groups.

Keywords: sampling, RDS, network analysis, Markov chain, equilibrium, the Internet.

При дослідженні важкодоступних та латентних соціальних груп одним з методів збору інформації є метод «снігової кулі». Головним його принципом є покрокове збільшення вибіркової сукупності за рахунок інформації про потенційних респондентів, що надходить від респондентів, які пройшли опитування. Кожного з цих респондентів просять порекомендувати кількох інших для залучення до опитування. Оскільки саме дослідження часто проводиться без попередньої інформації про генеральну сукупність, її структуру та обсяг, а також через сам метод, у якому до вибірки потрапляють активніші респонденти, то вибірка, отримана таким чином, не є випадковою, і, відповідно, результат такого дослідження не вважають репрезентативним.

Більш новою модифікацією цього методу є метод, у якому «вибірка керується та реалізується респондентами» або інакше «respondent-driven sample» (RDS).

На жаль, розвиток цього методу поки не зустрів широкого застосування у вітчизняних дослідженнях web-простору. Головним чином використовуються результати, отримані Дугласом Хекаторном у 1997-2004 роках [1; 2], де метод супроводжується можливістю застосування Марковської моделі, яка, у випадку ергодичності, передбачає досягнення рівноваги (еквілібріуму). До таких досліджень можна віднести роботи Мавлетової [3], Балакіревої [4] та ін.

Метою нашої статті є розкриття пізнавального потенціалу зазначеного методу при дослідженні соціальних груп в Інтернеті.

При проведенні кількісних соціальних досліджень зазвичай використовують вибірковий метод. Це пов'язано перш за все з економією коштів та часу. З іншого боку, сучасні методики побудови вибірки у випадках, коли, принаймні, головні кількісні та якісні характеристики генеральної сукупності відомі, є досить відпрацьованими. Інша ситуація виникає при спробі досліджувати приховану або важкодоступну соціальну групу (наприклад, власники корпорацій, банків, соціальні групи у Інтернеті, сексуальні меншини, групи хворих на СНІД, групи наркозалежних та ін.).

Ці групи об'єднує кілька характеристик – їх члени не бажають поширювати про себе інформацію або приховують свою групову приналежність, погано йдуть на контакт зі сторонніми особами, включаючи і дослідника.

Вперше метод дослідження таких груп був запропонований американцями Джеймсом Колеманом [5] та Лео Гудманом [6] на початку 60-х років 20 ст. Головним принципом методу був такий: спочатку знаходили хоча б одного представника відповідної групи, проводили опитування і просили назвати ще кількох знайомих представників цієї ж групи. Після цього дослідник звертається до нових потенційних респондентів та намагається опитати їх. Цей метод носить назву «метод снігової кулі» та використовується для дослідження структури соціальних груп, але має велику ваду: метод відбору респондентів не є імовірнісним, відповідно обчислити похибки неможливо. Крім того, дуже важливим є відбір тих респондентів, з якими доцільно розпочати дослідження, оскільки вони значною мірою сприятимуть як його продовженню, так і можливим його результатам.

У 1997 році Дугласом Хекаторном була опублікована робота, у якій описувалась модифікація методу снігової кулі. Цей новий метод отримав назву RDS «respondent-driven sample». Головною його відмінністю цього було те, що у ньому респондент не мав повідомляти досліднику інформацію про потенційних нових респондентів, а сам передавав їм запрошення до опитування. Отже, тут була застосована система реферерів-рефералів або «ланцюг рекомендацій», а саме аналізувалась ще і інформація про те, хто кого запросив. А оскільки анкетування було платним, то і за кожного із запрошених, хто пройшов опитування (рефералів), самому рефереру платили певну суму (у дослідженні хворих на СНІД у штаті Коннектикут – 10\$ за реферала, причому середня сума, витрачена на одну особу, що брала участь у дослідженні була близько 14\$). Для уникнення зловживань у кількості рефералів, для кожного реферера їх обмежували трьома. Якщо рефералом виявлялась жінка, то додатковий бонус рефереру складав ще 5\$. Таким чином, досліджувались ланцюги рекомендацій (знайомств) [1].

Особливістю цієї моделі, порівняно з «сніговою кулею», є те, що для оцінки характеристик вибірки використовувався імовірнісна модель ланцюга Маркова.

Хекаторн досліджував залежних від наркотиків людей у двох містах штату Коннектикут, станами ланцюга Маркова були не респонденти, а, наприклад, 4 етноси (w –білі не іспанці, s-іспанці, b-чорні не іспанці та o-інші), статі респондентів (m – чоловіча та f-жіноча) та ін. За кожен крок ланцюга, у залежності від рекомендованих респондентів, які пройшли опитування, здійснювався перехід або від групи до групи, або всередині групи разом зі збільшенням абсолютних частоти матриці.

У залежності від кількості станів (4 для етносів та рас і 2 для статі) цей процес продовжують до моменту, коли або кількість респондентів досягла мінімально необхідного мінімуму для даних груп, або перебрана вже вся група (наприклад коли протягом кількох кроків нема приросту респондентів). Після цього абсолютні частоти записують у матрицю (наприклад позначимо її A) таким чином: a_{11} – кількість респондентів типу w, що пройшли опитування за рекомендацією з групи w, a_{12} – групи s за рекомендацією w, a_{13} – b за w, a_{14} – o за w, a_{21} – w за s і т.д. Далі будують матрицю перехідних

ймовірностей S – за формулою $S_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sum_{j=1}^n a_{ij}}$, де i - номер рядку матриці A , j – номер стовпчика. Тобто

$$S_{ij} - \text{ймовірність отримати респондента з категорії } j, \text{ рекомендованого з } i. \text{ Далі знаходять граничний розподіл (розподіл еквілібріуму). Тут автор припускає, що групи між собою досить зв'язані контактами та існують міжгрупові зв'язки, тобто самі групи утворюють ергодичний клас, що і дає існування граничного розподілу. За результатами [1, ст. 181], матриця перехідних ймовірностей має вигляд}$$

	0,698	0,19	0,095	0,016
$S =$	0,281	0,563	0,063	0,094
	0,235	0,059	0,588	0,118
	0,5	0,5	0	0

Граничний розподіл π обчислюють, розв'язуючи перевизначену (кількість рівнянь на 1 більше за кількість невідомих) систему лінійних алгебраїчних рівнянь $\pi S = \pi$ або ж $\pi(E - S) = 0$, де E – одинична матриця, додаючи ще одне рівняння $\pi_1 + \pi_2 + \pi_3 + \pi_4 = 1$ (так як у системі, що розглядається, всього 4 стани, тобто 4 групи). Таким граничним розподілом у нашому випадку є $\pi = (0,49; 0,297; 0,158; 0,054)$, що виступає оцінкою групової пропорції у нашому дослідженні. Відповідно у цьому підході вже можна здійснювати оцінки параметрів, їх похибок та довірчих інтервалів. Крім того у цій роботі було показано самозважуваність вибірки.

На жаль цей підхід не є універсальним: у ньому, наприклад, не враховується ставлення до членів своєї групи та до членів інших груп (рівень гетерофільії чи гомофільії), система може довго досягати рівноваги, до вибірки потрапляють самі активні з «самих близьких» друзів чи товаришів. Крім того, виявилась досить велика розбіжність (до 17,1%) між теоретично змодельованим граничним розподілом та середніми емпіричних даних. Як виявилось, гіпотеза про ергодичність ланцюга для всієї вибірки була хибною, але, вдалось розділити вибірку на 2 підвибірки (за містами, у яких проводили дослідження), які у свою чергу дали ергодичні ланцюги, що у свою чергу зменшило відхилення.

Саме ці недоліки і спонукали до подальшого розвитку методу і у 2002 році Хекаторном була опублікована робота, у якій аналізувались рівень гомофільії у групах, була розроблена модель згладжування частот та сформульовано кілька теорем, які окреслили умови використання та можливості підходу. Крім того респондентів просили обов'язково вказувати кількість їх контактів, тобто розмір власної мережі контактів цільової групи.

Позначимо за S_{ab} відносну вибірккову частоту зв'язків (референтів) з групи a у групу b [2, ст.15, табл.1А], яка обчислюється як частка кількості зв'язків з групи a у групу b , поділена на загальну кількість зв'язків групи a .

Тоді з [2, ст.20] рівень гомофільії H_a та зважену частку групи у вибірці P_a знаходять як розв'язок системи рівнянь

$$\begin{cases} S_{aa} = H_a + (1 - H_a)P_a \\ S_{ba} = (1 - H_b)P_a \end{cases}, \text{ для всіх комбінацій груп } a \text{ та } b \quad (1)$$

На прикладі розподілу за статтю ця система з [2, ст.15, табл.1В] має вигляд

$$\begin{cases} S_{aa} = H_a + (1 - H_a)P_a \\ S_{ba} = (1 - H_b)P_a \\ S_{bb} = H_b + (1 - H_b)P_b \\ S_{ab} = (1 - H_a)P_b \end{cases}, \text{ де } \begin{cases} S_{aa} = 0,42 \\ S_{ba} = 0,58 \\ S_{bb} = 0,264 \\ S_{ab} = 0,736 \end{cases}$$

на яку накладається додаткова умова сумарної одиниці для часток $P_a + P_b = 1$.

Розв'язками цієї системи є вектори $H = \{0,018; 0,355\}$, $P = \{0,41; 0,59\}$. У випадку, коли кількість груп більша за 2 (як, наприклад 4 для етносів та рас), то отримаємо перевизначену систему з 17 рівнянь з 8 невідомими. Таку систему розв'язують методом найменших квадратів, а псевдорозв'язки такої системи і будуть шуканими векторами.

Наступним припущення для цієї моделі Хекаторном було сформульоване таке: якщо респондент x рекомендує y , то це значить, що x та y – знайомі. Відповідно зв'язок xu означає наявність зв'язку ux . Відповідно кількість зв'язків з групи a у групу b має дорівнювати насправді кількості зв'язків з групи b у групу a .

Істинну кількість зв'язків з групи a у групу b позначимо за T_{ab} . Тоді має місце співвідношення $T_{ab} = P_a N_a S_{ab}$, де N_a – середній обсяг кількості зв'язків (розмір персональної мережі цільової групи, тобто кількість членів груп, яких знає конкретний респондент) кожного члена групи a [2, ст.22-23].

Виходячи з припущення, що $T_{ab} = T_{ba}$ або $P_a N_a S_{ab} = T_{ab} = T_{ba} = P_b N_b S_{ba}$, отримаємо систему рівнянь

$$\begin{cases} P_a N_a S_{ab} = P_b N_b S_{ba} \\ P_a + P_b = 1 \end{cases}, \quad (2)$$

де P_a є розв'язками системи (1). З цієї системи отримаємо вектор середніх кількостей зв'язків по групам статі $N = \{37,5; 57,1\}$.

Для більшої кількості груп аналогічно отримаємо перевизначену систему рівнянь, яку розв'язують методом найменших квадратів.

Третьою пропозиції даної модифікації методу є згладжування частот, як один із підходів уникнення випадку перевизначення систем (1) та (2) у випадку більше 2 груп.

Матриця відносних частот S побудована за самим результатами опитування. Побудуємо відкориговану за еквілібріумом матрицю абсолютних частот, тобто таку, що побудована за S з поправкою на еквілібріум та обсяг вибірки. Позначимо її за N' . Тоді її елементи обчислюють як $N'_{ab} = E_a \cdot S_{ab} \cdot 190$, де 190 – загальний обсяг вибірки, а сама коригована матриця для етнічно-расових груп має вигляд

$$N' = \begin{pmatrix} 107,667 & 10,56 & 8,444 & 6,333 \\ 13,7614 & 14,53 & 3,058 & 0,765 \\ 8,93 & 2,551 & 6,379 & 0 \\ 2,63625 & 4,394 & 0 & 0 \end{pmatrix}$$

Виходячи з 2-ї пропозиції поточної модифікації про співпадання кількості перехресних зв'язків, можемо припустити, що істинна матриця абсолютних частот має бути симетричною. Саму процедуру

згладжування проводять таким чином: діагональні елементи залишаються без змін, а всі інші елементи перетворюють у матриці \bar{N} за формулою: $\bar{N}_{ab} = \frac{N'_{ab} + N'_{ba}}{2}$. Сама матриця \bar{N} має вигляд

$$\bar{N} = \begin{matrix} & 107,7 & 12,16 & 8,687 & 4,485 \\ & 12,16 & 14,53 & 2,805 & 2,579 \\ & 8,687 & 2,805 & 6,379 & 0 \\ & 4,485 & 2,579 & 0 & 0 \end{matrix}$$

Відповідна матриця відносних частот для цієї матриці \bar{N} має вигляд

$$\bar{S} = \begin{matrix} & 0,81 & 0,091 & 0,065 & 0,034 \\ & 0,379 & 0,453 & 0,087 & 0,08 \\ & 0,486 & 0,157 & 0,357 & 0 \\ & 0,635 & 0,365 & 0 & 0 \end{matrix}$$

а відповідні еквілібріум, гомофілія та оцінка часток груп для цієї матриці дорівнюють відповідно $\bar{E} = \{0,7; 0,169; 0,094; 0,037\}$, $\bar{H} = \{0,430; 0,288; 0,303; -1\}$ та $\bar{P} = \{0,666; 0,231; 0,078; 0,026\}$.

Таким чином, у цій модифікації методу RDS отримано зважену пропорцію груп, а також оцінено рівень контактів у групах. Крім того, тут було показано як довірчі інтервали для RDS можна отримати, використовуючи специфічну форму методу «bootstrap», у якій підвибірki будують не випадковим чином, а за згенерованими за матрицею перехідних ймовірностей, ланцюгами переходів.

Отже, цей метод може використовуватись і для дослідження соціальної структури у випадках важкої досяжності та невеликого обсягу груп з високими внутрішньо та міжгруповими зв'язками. Але цей метод у такому варіанті можна використовувати лише для дискретних (номінальних, порядкових) ознак (стать, раса, рід занять, освіта, наявність хвороби та ін.).

Наступним кроком еволюції методу RDS стала сумісна робота Салганіка та Хекаторна, у якій здійснена оцінка відносного розміру груп [7]. Крім того у цій роботі було показано асимптотичну незміщеність оцінки RDS, коли зміщення становить не більш, ніж $1/N$, де N -обсяг вибірки, тобто у великих вибірках воно є незначним. Саме необхідність виконання того, щоб кожен учасник міг одноразово рекомендувати випадковим чином лише одного іншого потенційного респондента і дає можливість отримати незміщену оцінку обсягу груп. Таким чином, результати даної роботи базуються на припущеннях:

1. Респонденти знають один одного як членів цільової групи населення, таким чином маємо взаємні зв'язки.
2. Мережа, утворена зв'язками, має одну компоненту зв'язності.
3. Вибірka відбувається з заміною, тобто учасники можуть «зустрічатись у вибірках» більш ніж 1 раз.
4. Респонденти можуть точно повідомити розмір своїх особистих мереж (кількість зв'язків), які відносяться до цільової групи населення.
5. Кожне вербування здійснюється респондентом випадковим чином з власної мережі зв'язків.
6. Кожен респондент щоразу обирає одного претендента.

У роботі Вольца та Хекаторна [8] Марковська модель будується за самими респондентами. Ця модифікація моделі передбачає, що група є невеликою і матриця перехідних ймовірностей не буде мати занадто великий розмір. Крім того, внаслідок порівняно високої зв'язності групи піддослідних, сама матриця буде ергодичною, що призведе до швидкого еквілібріуму. Тут допускається випадок, коли одну і ту ж особу можуть опитувати кілька разів і, відповідно, через можливість багаторазової участі одного і того самого респондента у опитуванні, цей респондент може залучити більш, ніж одного учасника з різних груп. У цій же роботі розкривається випадок «диференціального відбору», коли різні групи можуть наповнюватись з різною швидкістю.

Матриця суміжності графа зв'язків C складатиметься з 0 та 1, причому якщо член групи i знайомий (рекомендував) члена групи j , то елемент таблиці $c_{ij} = 1$ (i , відповідно, $c_{ji} = 1$), у іншому випадку – 0, тобто така матриця є симетричною. Відповідно перехідну матрицю ланцюга Маркова

будують з матриці суміжності нормуванням за рядками, тобто $S_{ij} = \frac{c_{ij}}{\sum_j c_{ij}}$ і далі будують вектор

еквілібріуму. Нас цікавить ймовірність потрапити не стільки до якогось конкретного респондента, а до групи респондентів, як це було у попередніх модифікаціях RDS, тому за матрицею суміжності C або за матрицею перехідних ймовірностей ланцюга Маркова будують оцінку пропорції груп позначаючи степінь респондента i як кількість всіх його зв'язків $\delta_i = \sum_j c_{ij}$. Для подальшої оцінки репрезентативності

вибірки знаходять оцінку пропорції груп генеральної сукупності. З [8, р. 86] така оцінка, наприклад для

групи A , має вигляд $\hat{P}_A = \frac{\sum_{i \in A \cap S} \frac{1}{\delta_i}}{\sum_{i \in S} \frac{1}{\delta_i}}$, де A – досліджувана група, S – вибірка сукупність. Значною

перевагою цього методу полягає у тому, що ознака y , за якою відбувається розбиття на групи може бути не тільки дискретною з невеликою кількістю станів (номінальною, дихотомічною – інфікованість, раса, показник SES [9]), як це було у попередніх модифікаціях RDS, а і неперервною – вік, час, рівень цукру у крові і т.д. Більше того, у цій роботі була отримана оцінка дисперсії оцінок параметрів генеральної сукупності не на основі методу бутстреп (bootstrap) [7], як це було раніше, а аналітичним чином, і наведено порівняння дисперсій різних модифікацій. Крім того, побудова самих оцінок базувалась не тільки на основі припущень, як у роботі Салганіка та Хекаторна – у Вольца та Хекаторна були залучені методи мережевого аналізу, які стосуються схем «малий світ» (small world) та «гігантська компонента зв'язності» (giant component) з відповідними методами обчислення групових ймовірностей через середні групові степені вершин (респондентів). Сама ця модифікація отримала назву RDS II.

Подальший розвиток аналізу неперервних ознак у RDS відбилися у роботі Хекаторна Extensions of Respondent-Driven Sampling: Analyzing Continuous Variables and Controlling for Differential Recruitment [10]. Тут розвивається аналіз використання неперервних (метричних) групуючих ознак, розглядається ефект зсуву даних внаслідок «диференціального відбору», тобто коли одні групи набирались швидше та ефективніше за інші, що було досягнуто за рахунок розділення оцінки на індивідуальну компоненту, обчислену за розміром власних мереж індивідів та групову, яка обчислювалась за набором матриць наповнення своєї та чужих груп для кожної групи. Внаслідок цього вимога, що кожен респондент щоразу обирає одного претендента, може бути опущена. У цій роботі також наведені детальні розрахунки етапів проведення багатовимірного аналізу з використанням RDS на даних дослідження 264 джазових музик Нью-Йорку у 2002 році.

Застосування цих методів протягом останніх 10 років відобразилися у сотнях досліджень (напр. [11; 12; 3; 4]), серед яких є дослідження груп у мережі Інтернет [13]. У цій роботі детально описуються всі етапи дослідження студентів Корнельського університету з використанням методу RDS у Інтернеті, за що метод отримав назву WebRDS.

Стартових респондентів (тобто тих, з яких починається дослідження, «насіння») було обрано 9: 4 обрали виходячи з демографічних характеристик, статі та коледжу. Решта 5 було відібрано з тестової вибірки, але подальший контакт з ними під час рекрутування був втрачений через збій у програмному забезпеченні. Про самих стартових респондентів було відомо лише про їх згоду брати участь у опитуванні та їх електронні адреси. Як виявилось, 74% всіх респондентів було рекрутовано з одного «насіння» – нею була білошкіра студентка Школи Готельного Управління (Cornell School of Hotel Administration) і вона не тільки мала найбільшу власну мережу зв'язків, а і її ступінь зв'язків була у півтора рази більшою, за будь у кого з інших «насінин» (150 проти максимальних 100 у решти). За великим рахунком, «насіння» відрізнялось від звичайних учасників лише тим, що його рекрутував адміністратор проекту.

Сам процес рекрутування респондентів здійснювався за стандартною процедурою: кожен з учасників сам відповідав на питання анкети, після цього йому присвоювався унікальний номер і надсилались 3 запрошення для наступних респондентів з присвоєними їм унікальними номерами (тому ці запрошення можна було надіслати лише 3 особам), він випадковим чином відбирав їх з мережі своїх знайомих, які тоді були студентами шкіл та підрозділів Корнельського університету, надсилав їм ці листи з запрошенням, у яких вказувалось посилання на саму електронну анкету через електронну пошту та унікальні номери. Всі електронні адреси та ланцюжки рекрутування респондентів фіксувались для того, щоб унеможливити повторне проходження анкети респондентом та повторне анкетування. Так як за відповідь на анкету платили респонденту 10\$, а за кожного рекрутованого, який відповів на анкету – по 15\$, то за дотриманням правил у процесі рекрутингу досить сильно контролювали і, у випадку махінацій з паролем чи спробою рекрутувати самого себе, гроші не платили. Якщо студент, який сам відповів на анкету і вже рекрутував 3 осіб, отримував знову від когось запрошення до опитування, то він не повинен був відповідати на анкету. Максимальна сума, яку міг заробити студент – 55\$.

Метою даного проекту було рекрутувати 150 респондентів, які пройшли опитування. У результаті, всього було опитано 159 респондентів – 150 рекрутованих та 9 початкових («насіння»). Анкета складалась, крім соц-дем блоку лише з двох питань («Який зараз рік?» та «Хто є президентом країни?»), адже метою дослідження було не стільки збір інформації через анкетування, скільки збір та аналіз соціально демографічних характеристик. Сам цей блок містив низку питань стосовно раси, статі, віку, коледжу та курсу, місця проживання. Час, затрачений на відповідь повної анкети складав не більше за 20-25 хвилин. Для побудови багатовимірної моделі використовували 3 змінні: коледж, стать та раса. Особливо цей експеримент має інтерес через те, що можна порівняти результати його оцінки пропорцій за групами з реальними даними коледжів в університеті. У самій вибірці з 159 осіб 117 утворювали окрему зв'язну компоненту, тому всі порівняння пропорцій груп робились як для всього загалу (159 осіб), так і для цієї компоненти зв'язності (117 осіб) з даними по коледжам університету. Наведемо фрагмент звідної таблиці пропорцій (табл.1).

Таблиця 1.

Порівняння істинної пропорції з її оцінками [13]

Коледж	Істинна пропорція	Повна вибірка. Оцінка пропорції n=159 (95% довірчий інтервал)	Велика компонента зв'язності. Оцінка пропорції n=117 (95% довірчий інтервал)
Agriculture	0.222	0.264 (0.16, 0.38)	0.254 (0.16, 0.38)
Arts & Sciences	0.322	0.257 (0.16, 0.35)	0.267 (0.14, 0.35)
Engineering	0.196	0.266 (0.18, 0.36)	0.263 (0.17, 0.38)
Hotel Administration	0.058	0.063 (0.02, 0.15)	0.014 (0.00, 0.059)
Industrial & Labor Relations	0.06	0.067 (0.03, 0.14)	0.109 (0.05, 0.21)
Human Ecology	0.096	0.08 (0.04, 0.12)	0.09 (0.03, 0.14)

Тобто істинне значення потрапляє у всі довірчі інтервали і самі оцінки є досить точними.

Наступною була оцінка кількості хвиль, тобто скільки часу пішло на формування вибірки та якою має бути довжина ланцюга. У дослідженні Вейнерта та Хекаторна обсяг у 150 чоловік вибірки був досягнутий за 72 години, причому останні 50 чоловік були набрані протягом останніх 4 годин, що є значно кращим показником, порівнюючи зі стандартним методом RDS без використання електронної пошти та Інтернету. Всього вистачило 18 хвиль, тобто максимальна довжина ланцюжка від «насіння» склало 18. Середній час між моментом, коли респондент рекрутував нових учасників до моменту підтвердження їх участі (тобто коли вони закінчили заповнювати анкету) становив всього 4 години, а середній час між моментом, коли студента було рекрутовано до моменту, коли він рекрутував інших, становив 25 хвилин. Виявилось, що найбільш активне рекрутування відбувалось у неділю у другу половину дня (саме дослідження проводилось з ранку п'ятниці до ночі неділі).

У цій роботі також вперше опублікований дизайн –ефект для досліджень з використанням RDS.

Таким чином, у даній статті ми показали розвиток методу RDS, зміну його можливостей та точності. Виявилось, що хоча цей метод і походить він методу «снігової кулі», вибірка у якому вважається не репрезентативною, використання математико-статистичних оцінок та випадкового відбору дозволяє говорити про можливість оцінки характеристик генеральної сукупності та взагалі описати саму генеральну сукупність.

Цей метод на даний момент є незамінним при дослідженні важкодоступних або латентних соціальних груп, адже психологічною складовою методу є схильність індивідів до комунікації з тими, хто має схожі соціальні, психологічні чи то біологічні характеристики, тобто гомофілія. Використання методу RDS дає можливість досліджувати, наприклад дуже заможних людей, адже вони швидше візьмуть участь у опитуванні, отримавши запрошення від таких же заможних, ніж від сторонніх інтерв'юерів. З іншого боку, використання цього методу при аналізі прихованих груп дозволяє досліджувати їх структуру, виявляти лідерів думки, ключових акторів тощо.

Можливість використання електронних ресурсів для проведення досліджень за методом RDS розкриває ще більші можливості стосовно реалізації цього методу, адже, з одного боку, здійснюється велика економія часових та фінансових ресурсів, з іншого, з'являється можливість досліджувати раніше не доступні соціальні групи, наприклад, ті, що існують лише у віртуальному просторі мережі Інтернет.

На жаль, використання методу WebRDS має певні обмеження, пов'язані з доступом різних верств населення до мережі. Звісно, у ньому можуть взяти участь виключно ті особи, які мають доступ до Інтернету або, принаймні, мають електронну адресу, хоча це обмеження зараз може вплинути все менше, адже кількість людей, що отримують електронні адреси збільшується, а діапазон їх соціальних, економічних та вікових характеристик стає все ширшим.

Подальший розвиток методу полягає не тільки у відшуванні більш точних оцінок параметрів, а і у розширенні діапазону його застосування.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Heckathorn Douglas D. Respondent-Driven Sampling: A New Approach to the Study of Hidden Populations. [Текст, електронний ресурс]// Heckathorn Douglas D./Social problems 1997, Vol.44 #2, pp. 174-199 Режим доступу: <http://www.respondentdrivensampling.org/reports/RDS1.pdf> 2. Heckathorn Douglas D. Respondent-Driven Sampling II: Deriving Population Estimates from Chain-Referral Samples of Hidden Populations. [Текст, електронний ресурс]// Heckathorn Douglas D. /.- Social problems 2002, Vol.49 #1, pp. 11-34 Режим доступу: <http://www.respondentdrivensampling.org/reports/RDS2.pdf> 3. Мавлетова А.М. Проведение онлайн RDS эксперимента: изучение мотивации гемблеров [Текст, електронний ресурс] / Мавлетова А.М. / Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Социология. 2010. № 4. С. 36–49. Режим доступу: <http://soc.hse.ru/data/2011/10/10/1270358783/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D1%8F%202010%20%204.pdf> 4. Балакірева О.М. Ефективність RDS (вибірки, що реалізується респондентами) для досягнення латентних груп респондентів: на прикладі дослідження молодих СІН у чотирьох містах України [Текст, Електронний ресурс]// Балакірева О.М./- Український соціум. - 2006. - N 3/4. – С. 7-25. Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/usoc/2006_3/7-25.pdf 5. Coleman James S. Relational Analysis: The Study of Social Organizations with Survey Methods. [Текст] // Coleman James S. /.- Human Organization. 1958–59; №17, pp.28–36. 6. Goodman Leo A. Snowball Sampling. [Текст] // Goodman Leo A. /.- Annals of Mathematical Statistics. 1961 №32 pp 148–170. 7. Salganik Matthew J. Sampling and Estimation in Hidden Populations Using Respondent-Driven Sampling [Текст, електронний ресурс] // Salganik Matthew J., Heckathorn Douglas D. /.- Sociological Methodology , Vol. 34. (2004), pp. 193-239 Режим доступу: http://www.princeton.edu/~mjs3/salganik_heckathorn04.pdf 8. Volz Erik. Probability Based Estimation Theory for Respondent Driven Sampling [Текст, електронний ресурс]//Volz Erik, Heckathorn Douglas D./.- Journal of Official Statistics, Vol. 24, No. 1, 2008, pp. 79–97 Режим доступу: <http://www.jos.nu/Articles/abstract.asp?article=241079> 9. Сидоров М.В.-С. Використання композитних змінних для вимірювання соціального статусу [Текст]// Микола Володимир-Станіславович Сидоров, Єлена Валеріївна Соколовська / Соціологічні студії. - Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. - № 2. 10. Heckathorn Douglas D. Extensions of Respondent-Driven Sampling: Analyzing Continuous Variables and Controlling for Differential Recruitment. [Текст, електронний ресурс]// Heckathorn Douglas D./.- Sociological Methodology Volume: 37, 2007, pp: 151-208. Режим доступу: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1467-9531.2007.00188.x/full> 11. Poon Art F.Y. Parsing Social Network Survey Data from Hidden Populations Using Stochastic Context-Free Grammars [Електронний ресурс] // Art F. Y. Poon, Kimberly C. Brouwer, Steffanie A. Strathdee, Michelle Firestone-Cruz, Remedios M. Lozada, Sergei L. Kosakovsky Pond, Douglas D. Heckathorn, Simon D. W. Frost / - PLoS One. 2009; 4(9): e6777. Режим доступу: http://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.359430.de/dp1048.pdf 12. Poon A.F. Parsing social network survey data from hidden populations using stochastic context-free grammars. [Текст, електронний ресурс]// Poon A.F., Brouwer K.C., Strathdee S.A., Firestone-Cruz M., Lozada R.M., Pond S.L., Heckathorn D.D., Frost S.D./One. 2009; 4(9): e6777 Режим доступу: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2734164/> 13. Wejnert C. Web-based network sampling: efficiency and efficacy of respondent-driven sampling for online research [Текст] //Wejnert Cyprian, Heckathorn Douglas D./.- Sociological Methods and Research, №37(1), 2008, pp. 105-134

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316

ПОТЕНЦИАЛ СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ РЕГИОНОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ РОССИИ¹

Когай Евгения Анатольевна – доктор философских наук, профессор, зав. кафедрой социологии и политологии Курского государственного университета

У статті піднімається проблема розвитку регіонів Центрального федерального округу в контексті модернізації. На основі аналізу результатів моніторингових досліджень автор розглядає питання якості життя та якості управління. Показано переваги та ключові проблеми розвитку регіонів в позначеному контексті. Представлені результати емпіричних досліджень з проблем соціальної довіри, відповідальності та громадянської активності. Пропонується ранжування регіонів ЦФО за типами соціокультурної модернізації. Вказується на наявність серйозних труднощів щодо здійснення модернізаційних процесів в російських регіонах.

Ключові слова: модернізація, регіони, емпіричні дослідження, якість життя, соціальні інститути.

В статье поднимается проблема развития регионов Центрального федерального округа в контексте модернизации. На основе анализа результатов мониторинговых исследований автор рассматривает вопросы качества жизни и качества управления. Показаны преимущества и ключевые проблемы развития регионов в обозначенном контексте. Представлены результаты эмпирических исследований по проблемам социального доверия, ответственности и гражданской активности. Предлагается ранжирование регионов ЦФО по типам социокультурной модернизации. Указывается на наличие серьезных затруднений осуществления модернизационных процессов в российских регионах.

Ключевые слова: модернизация, регионы, эмпирические исследования, качество жизни, социальные институты.

The article raises the problem of development of the Central Federal districts regions in context of modernization. The author considers the questions of life quality and management quality on the basis of analysis of monitoring studies results. There are shown advantages and key issues in the development of the regions. There are presented results of empirical research on the problems of social trust, responsibility and civic engagement. We offer to rank regions of the Central Federal by types of sociocultural modernization. It is shown that there are serious difficulties, the implementation of the modernization processes in the Russian regions. The article raises the problem of development of Central Russian regions in the context of modernization. The author considers questions of quality of life and quality of management. Ranging of regions on types of sociocultural modernization is offered.

Keywords: modernization, regions, empirical studies, quality of life, social institutions.

Социокультурное пространство России – многомерный самоорганизующийся феномен, где происходит разворачивание во времени социальных процессов, отношений и практик, связанных с экономическими, политическими, культурными и другими параметрами. В данном пространстве проявлены разнообразные статусы социальных акторов, взаимодействующих между собой на основе различных предписаний, норм, традиций и ценностей. Представленные в этом весьма разнородном пространстве векторы эволюции ключевых сегментов российского общества существенно различаются. Есть среди них те, что движутся по направлению к европеизации, есть те, что почти не движутся, а есть также и те, что медленно поворачивают вспять [1]. И эта все более отчетливо проявляющаяся разнородность создает серьезные затруднения в определении коридора возможностей осуществления курса на модернизацию страны.

© Когай Е.А., 2013

¹ Работа подготовлена при поддержке РГНФ в рамках проекта № 12-03-00426а.

Каким образом проявляется обозначенная разнородность в регионах Центральной России? Насколько удастся этим регионам находить соответственные ответы на вызовы модернизации, стоящие сегодня перед многими странами мира? В какой мере удастся регионам реализовать социокультурный потенциал в ходе модернизационных процессов? Наша задача – попытаться найти ответы на поставленные вопросы.

Цель статьи – показать место каждого из регионов Центрального федерального округа России на шкалах оценки модернизационных процессов. Используемая в данной работе шкала, учитывает оценки качества жизни, замеры уровня социального доверия, ответственности и гражданской активности, а также индикаторы модернизации по экономической, социальной и когнитивной сферам общественной жизни.

Известный российский ученый-исследователь Наталья Васильевна Зубаревич в своей работе «Четыре России» предлагает выделить ряд типов российских территорий [2]. В данной типологии к «первой России» она относит население крупных городов, прежде всего, миллионщиков, а также менее крупных, с населением до 250-500 тыс. чел. Именно в этих городах, отмечает она, сосредоточены российские пользователи интернета, а также российский средний класс, который хочет перемен. Жители этой России, полагает она, активны, высоко мобильны и конкурентоспособны, что значительно повышает степень их адаптивности к самым различным, в том числе к неблагоприятным ситуациям.

Ко «второй России» исследователь причисляет жителей средних промышленных городов с населением до 300–500 тыс. чел., в большей мере занятых в индустрии или бюджетников. Мобильность и конкурентоспособность населения этих территорий невысоки, поэтому перед новым кризисом они довольно уязвимы. «Третья Россия» представлена жителями сел, поселков и малых городов. Большая часть ее граждан выживает «на земле», поэтому они, как правило, минимально граждански активны, они – вне политики. И, наконец, «четвертая Россия» представлена населением республик Северного Кавказа и юга Сибири (Тыва, Алтай), рассчитывающим исключительно на стабильные объемы федеральной помощи и инвестиции из федерального бюджета.

Если вести речь о предложенной типологии применительно к российским регионам как субъектам Российской Федерации, то важно отметить, что первые три обозначенные «России» обнаруживаются практически в каждом из них (за исключением столицы), различие, как правило, проявляется лишь в пропорциях их представленности. Находят эти «России» свое проявление и в регионах Центрального федерального округа.

Использование методик, разработанных в Центре изучения социокультурных измерений Института философии РАН (ЦИСИ ИФРАН), к индикаторов и комплексных индексов модернизации России, данных рейтинговых агентств, экспертных оценок и результатов полевых социологических исследований позволяет создать комплексное представление о социокультурном развитии регионов Центральной России, о модернизационных процессах, протекающих в них. Модернизацию, вслед за Н.И. Лапиным, мы рассматриваем в качестве комплексного способа решения разнообразных задач – экономических, политических, социальных, управленческих, а также культурных и личностных. Социокультурная модернизация предполагает утверждение в повседневной жизни людей «совокупности ценностей, в центре которых находится развитие человека как личности, а их реализация обеспечивается соответствующими социальными институтами и структурами» [3, 6]. Важнейшая целевая функция модернизационных процессов – *обеспечение устойчивого функционирования всех социальных структур, повышение качества жизни жителей страны и ее регионов*. Сама же действенность данной функции в значительной мере детерминируется глубиной знаний состояния и динамики модернизации регионального сообщества.

Мониторинговые данные сравнительного исследования оценки социальной эффективности управления регионами по критерию качества жизни населения, проводимого с 2008 г. по настоящее время Центром социально-консервативной политики в Центральном федеральном округе (ЦСКП–ЦФО) «Центр», позволяет выявить и описать динамику оценки качества жизни населения этого округа, а также проследить динамику оценки социальной эффективности деятельности региональных и муниципальных органов власти регионов, входящих в данный округ. Исследование ЦСКП–ЦФО основывается на анализе статистических данных, результатах фокус-групп и данных экспертных опросов, а также их соотношении между собой. Ключевыми фигурами в проведении исследования являются представители различных групп экспертов – руководители и представители региональной власти и местного самоуправления, бизнеса, науки, СМИ, общественности, ведущих предприятий и организаций областей, входящих в состав ЦФО. Проведение мониторинга в течение 2008 – 2012 гг. позволяет выявить и описать динамику оценки качества жизни населения и динамику оценки социальной эффективности деятельности региональных и муниципальных органов власти ЦФО.

Отметим, что в исследовании ЦСКП–ЦФО «Центр» *качество жизни* определяется как «результат целенаправленной деятельности органов государственного и муниципального управления, бизнеса, институтов гражданского общества и самого человека по созданию оптимальных условий для удовлетворения базовых потребностей человека и поддержания его родовидового существования», *социальная эффективность управления по критерию качества жизни* рассматривается как «соответствие социальных результатов деятельности органов власти по обеспечению полноты и качества услуг населению в основных сферах жизнедеятельности установленным федеральным и региональным социальным стандартам качества жизни» [4, 8]. Мы полагаем, что **качество жизни** не может быть сведено лишь к результату «целенаправленной деятельности...». Это понятие является более широким, – оно, на наш взгляд, выражает, прежде всего, *качество удовлетворения витальных, социальных и духовных потребностей человека*. Соответственно, качество жизни следует рассматривать как способность человека к удовлетворению таких жизненных прав, как право на здоровье, красоту, размышление, на обеспечение безопасности, индивидуальности, повышение жизненного тонуса, накопление социального опыта, расширение кругозора, *обеспечение возможностей для воспроизводства физических и духовных потенций без чрезмерного напряжения сил*. Вместе с тем на основе анализа статистических данных проявлено сохранение ряда неблагоприятных тенденций в данных регионах, выражающихся в низком уровне общей рождаемости, высоком уровне смертности, высокой естественной убыли населения, низкой ожидаемой продолжительности жизни при рождении, дифференциации регионов по величине среднедушевых доходов населения.

Вслед за авторами мониторинга обозначим ряд ключевых проблем, с которыми сталкивается население Центральной России в последние годы. *На первом месте* стоит проблема закрытия предприятий и учреждений и сокращение в связи с этим рабочих мест, *на втором* – проблема перманентного и неконтролируемого роста тарифов ЖКХ, *на третьем* – рост цен на товары и услуги, *на четвертом* – низкий уровень жизни и социальное расслоение основной части населения страны, низкий уровень заработной платы в бюджетной и социальной сферах, невысокие пенсии, *на пятом* – проблема платных медицинских и образовательных услуг, *на шестом* – проблема коррупции в основных сферах жизнедеятельности и низкой эффективности государственного и муниципального управления [4, 19–26]. Последняя проблема в настоящее время стоит особенно остро, и связана она с кадровым обеспечением, разбалансированием управленческой вертикали власти, низким уровнем самоорганизации местных сообществ, несовершенством правового поля, а также с нехваткой финансовых ресурсов для осуществления стратегий и планов регионального развития.

Полагаем, что к решению проблемы повышения качества жизни населения должны быть приложены усилия не только региональных властей, которые в силу ограниченности бюджетных средств и особенностей современного государственного устройства оказываются неспособными к радикальному изменению ситуации. Синхронизация средств и усилий требуется и от федеральной власти, для которой необходима адекватная диагностика сложившейся ситуации в регионах и определение доминирующих факторов, детерминирующих различия регионов по критерию качества жизни. Емкая оценка данной ситуации и выявление сложившихся диспропорций в данной области представлена экспертной группой Рейтингового агентства «РИА Рейтинг» (Группа РИА Новости). На основе статистических данных и с учетом удовлетворенности населения складывающейся в регионах ситуации в различных социальных сферах этим агентством составлен рейтинг регионов по качеству жизни в 2012 году. Обратимся к рейтинговым показателям качества жизни населения регионов ЦФО, при этом акцентируем внимание на *ключевом преимуществе* того или иного региона и на *основной проблеме*. Отметим, что по каждой позиции вычислялся рейтинговый балл в диапазоне от 1 до 100.

1. (1-е место в РФ) Москва (100 баллов – освоенность территории и развитие транспортной инфраструктуры; 39,7 баллов – безопасность проживания);
2. (3-е место в РФ) Московская область (80,6 – освоенность территории и развитие транспортной инфраструктуры; 48,3 – удовлетворенность населения);
3. (6-е место в РФ) Белгородская область (74,8 – удовлетворенность населения, 38,4 – развитие предпринимательской инициативы);
4. (9-е место в РФ) Воронежская область (64,6 – безопасность проживания, 32,7 – демографическая ситуация);
5. (11-е место в РФ) Калужская область (66,3 – экологические и климатические условия, 29,4 – демографическая ситуация);
6. (13-е место в РФ) Ярославская область (65,5 – экологические и климатические условия, 31,1 – демографическая ситуация);
7. (14-е место в РФ) Липецкая область (72,1 – жилищные условия, 30,7 – развитие предпринимательской инициативы);

8. (22-е место в РФ) Курская область (67,7 – экологические и климатические условия, 20,5 – развитие предпринимательской инициативы);
9. (26-е место в РФ) Владимирская область (74,5 – жилищные условия, 28,8 – удовлетворенность населения);
10. (28-е место в РФ) Тульская область (62,2 – освоенность территории, 19,9 – демографическая ситуация);
11. (35-е место в РФ) Тамбовская область (72,1 – жилищные условия, 17,6 – демографическая ситуация);
12. (40-е место в РФ) Смоленская область (66,1 – экологические и климатические условия, 16,3 – демографическая ситуация);
13. (44-е место в РФ) Брянская область (64,7 – экологические и климатические условия, 18,3 – демографическая ситуация);
14. (46-е место в РФ) Тверская область (68,3 – экологические и климатические условия, 18,7 – демографическая ситуация);
15. (47-е место в РФ) Рязанская область (67,7 – жилищные условия, 23,8 – демографическая ситуация);
16. (48-е место в РФ) Ивановская область (62,6 – экологические и климатические условия, 22,8 – уровень экономического развития);
17. (53-е место в РФ) Костромская область (59,6 – экологические и климатические условия, 23,8 – демографическая ситуация);
18. (67-е место в РФ) Орловская область (65,0 – экологические и климатические условия, 14,4 – удовлетворенность населения) [5].

Как видим, диапазон рейтинговых значений в оценке качества жизни населений регионов Центральной России довольно широк (с 1-го по 67-е места), вместе с тем наиболее проблемными здесь являются вопросы, связанные с процессами депопуляции, развитием малого предпринимательства и удовлетворенности жизнью населения в целом, – те вопросы, которые являются весьма значимыми при определении социокультурного потенциала регионов.

Помимо обозначенного, важно отметить также низкий уровень институционального доверия населения ЦФО, да и всей страны в целом. Большинство социологических опросов неуклонно свидетельствуют об этом. Так, социологические исследования, проведенные на основе методики «Социокультурный портрет региона» [6] в различных субъектах Российской Федерации, показали, что население в большинстве регионов не доверяет региональным отделениям партий, правоохранительным органам, средствам массовой информации, региональному правительству (администрации) и региональным парламентам (табл. 1).

Таблица 1.

**Уровень недоверия населения региональным социальным институтам
(сумма ответов «Не очень доверяю» и «Совсем не доверяю», %)²**

	Милиции (полиции)	Правительству (областной администрации)	Региональным отделениям партий	Парла- менту	СМИ
Астраханская область, 2009	38,6	32,9	40,1	34,1	33,3
Вологодская область, 2010	36,8	24,3	29,6	27,7	30,5
Курская область, 2009/2012*	48,7/48	32,1/46,9	48,6/50,5	41,1/47	49,3/45,5
Смоленская область, 2009	54,5	32,8	47,6	33,8	51
Тульская область, 2010	48,6	43,6	50,8	43,4	41,3
Тюменская область, 2011	36	24	28	22	26
Омская область, 2008	39,2	25,2	37,5	27,2	45,7

*Выделены регионы ЦФО.

Сравнение показателей обнаружило, что в регионах Центральной России недоверие к социальным институтам проявляется более отчетливо, нежели в более отдаленных субъектах Российской Федерации. Помимо того, следует отметить, что уровень межличностного доверия населения регионов оказывается также невысоким. При этом нельзя не согласиться с позицией Л.Д. Гудкова, отметившего, что в России низкое межличностное доверие «коррелирует с низким уровнем признания индивидуальной ответственности, гражданской солидарности, недоверием к политике или общественной деятельности, отчуждением,

² Данные по регионам представлены руководителями проектов, осуществляющих исследования по единой методике.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

дистанцированием от политики, негативным отношением к правительству и местной власти, депутатскому корпусу, сознанием собственной невозможности влиять на принятие решений властями разного уровня, а также неготовностью участвовать в общественных делах или в акциях, выходящих за рамки проблем повседневной жизни...» [7, 38]. Заметим, что подтверждения данному тезису мы находим при проведении социологических исследований в Курской области, связанных с подготовкой ежегодных «Докладов о состоянии гражданского общества» в регионе.

Поднимая вопрос о доверии в регионах Центральной России, нельзя не обратиться к реконструкции российского пространства социального доверия, осуществленной Фондом общественного мнения (ФОМ) по данным двух общенациональных мегаопросов «Георейтинг» 2007 и 2008 годов. Описание российского пространства социального доверия затронуло 68 регионов, в том числе регионы Центральной России. Его структура была представлена тремя осями: первая ось – институциональное (общественное) доверие, вторая ось – личная ответственность на дальней и средней социальной дистанции, третья ось – личная гражданская активность. Реконструкция проявила пять кластеров российских регионов: 1) кластер «гражданский» (19 регионов) – общественное доверие при наличии и личной ответственности, и личной гражданской активности; 2) кластер «патерналистский» (9 регионов) – общественное доверие при отсутствии личной ответственности; 3) кластер «активистский» (11 регионов) – личная гражданская активность при отсутствии общественного доверия; 4) кластер «индивидуалистский» (11 регионов) – личная ответственность при отсутствии общественного доверия и личной гражданской активности, наконец, 5) кластер «социально-депрессивный» (18 регионов) – отсутствие и доверия, и ответственности, и активности [8].

В данном исследовании были представлены все субъекты Российской Федерации из Центральной России, что позволяет распределить данные регионы по соответствующим группам. Отметим при этом, что в «патерналистский» кластер не попал ни один из субъектов ЦФО. Данный факт стал важным подтверждением того, что в Центральной России, как и в России в целом, постепенно утверждается новый тип индивида, который все меньше зависит от власти и других социальных институтов и все чаще рассчитывает сам на себя. Как мы уже не раз отмечали в публикациях о Курской области, население «за годы социально-экономических трансформаций в целом вполне адаптировалось к происходящим переменам, вместе с тем оно в большей степени полагается на себя и свои возможности, проявляя при этом умеренный оптимизм в оценке своих перспектив» [9, 17].

Кластерное распределение регионов Центральной России представлено в таблице 2.

Таблица 2.

Типология субъектов ЦФО в пространстве социального доверия

«Гражданский» кластер	«Активистский» кластер	«Индивидуалистский» кластер	«Социально-депрессивный» кластер
Белгородская область	Калужская область	Брянская область	Владимирская область
Ивановская область	Москва	Костромская область	Воронежская область
Орловская область	Московская область	Курская область	Липецкая область
Смоленская область		Тамбовская область	Рязанская область
Ярославская область		Тульская область	Тверская область

Мы видим, что минимальное число регионов оказалось в «активистском» кластере, при этом десять регионов попали в кластеры, характеризующиеся отсутствием общественного доверия. Исследование показывает, что особенности гражданского климата в Центральной России, как и в России в целом, задаются в значительной степени не столько географическим положением или экономическим развитием, сколько социокультурной средой, определяющей в значительной мере характер межличностных и социальных доверительных взаимоотношений.

Динамика данной среды оказывает, в свою очередь, влияние на возможности осуществления модернизационных процессов в регионах современной России. За последние десятилетия в российских регионах проявился ряд значительных позитивных подвижек, фиксируемых как статистическими

показателями, так и данными социологических опросов, что позволяет осуществлять ранжирование регионов на шкалах оценки модернизационных процессов.

В какой степени тенденции социокультурного развития Центральной России соответствуют вызовам модернизации? При измерении и анализе уровней и фаз модернизации России в целом и в ее регионах, осуществляемом под эгидой ЦИСИ ИФРАН, используются индикаторы и индексы первичной (ПМ), вторичной (ВМ) стадий модернизации и их интегрированного индекса (ИИ) по трем сферам общества: экономической, социальной и когнитивной (знания). В хронотипологии комплексных состояний (типов) модернизованности регионов, разработанной ЦИСИ ИФРАН, на 2010 год регионы ЦФО распределились следующим образом:

Высший, 6-й тип (развитые регионы, одновременно развивающие информационную (вторичную) модернизацию; первичная модернизация – уровни выше среднего, переходная фаза; вторичная модернизация – уровни выше среднего, высокий; фаза роста) – Московская область; *5-й тип* (регионы, продолжающие информационную (вторичную) модернизацию, подготавливая ее развитие; первичная модернизация – уровни выше среднего, переходная фаза; вторичная модернизация – уровни выше среднего, высокий; начальная фаза) – Москва, Ярославская область; *4-й тип* (регионы, начинающие информационную (вторичную) модернизацию; первичная модернизация – уровни выше среднего, переходная фаза; вторичная модернизация – уровни средний и выше среднего; подготовительная и начальная фазы) – Владимирская, Ивановская области; *3-й тип* (регионы зрелой индустриальной (первичной) модернизации; первичная модернизация – фаза зрелости, уровни средний и выше среднего; вторичная модернизация – уровни средний, выше среднего, идентификация с фазами невозможна) – Воронежская, Калужская, Тверская и Тульская области; *2-й тип* (регионы, продолжающие индустриальную (первичную) модернизацию; первичная модернизация – уровни средний и выше среднего, фазы роста и зрелости; вторичная модернизация – уровни ниже среднего, идентификация с фазами невозможна) – Белгородская, Брянская, Костромская, Курская, Липецкая, Орловская, Рязанская, Смоленская области; *1-й тип* (регионы, продолжающие индустриальную (первичную) модернизацию; первичная модернизация – уровни средний и выше среднего, фазы роста и зрелости; вторичная модернизация – уровни ниже среднего, идентификация с фазами невозможна) – Тамбовская область. Как видим, здесь выделяется уже не четыре «России», как у Н.В. Зубаревич, а все шесть, которые значительно отличаются в плане продвижения по пути осуществления модернизации.

Социологические исследования и комплексные оценки свидетельствуют о серьезных затруднениях осуществления модернизационных процессов в регионах центральной, да и всей России. Осуществление же модернизационных преобразований настоятельно требует трансформации социальных институтов и активизации человеческих ресурсов, а также превращения довольно весомого социокультурного потенциала в социокультурный капитал.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Гудков Л.Д. Социальный капитал и идеологические ориентации / Л.Д. Гудков // Pro et Contra. - № 3 (55), 2012. - С. 6–31. 2. Зубаревич Н. Перспектива: Четыре России / Н.Зубаревич // Ведомости. - 30 дек. № 248 (3014), 2011 [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.vedomosti.ru/newspaper/article/273777/chetyre_rossii. URL: 15.12.2012 г. 3. Лапин Н.И. Модернизация в мире, ее состояние в регионах России / Лапин Н.И. // Проблемы модернизации в социокультурных портретах регионов России. - Уфа: «ГИЛЕМ», 2012. - С. 6–23. 4. Качество жизни населения регионов Центрального федерального округа: динамика и социальная эффективность управления [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://belgorodinvest.com/files/pdf/ka4shizn2012.pdf>. 5. Рейтинг качества жизни в регионах РФ. Результаты и методика расчета [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://www.riarating.ru/>. URL: 15.12.2012 г. 6. Лапин Н.И., Беляева Л.А. Программа и типовой инструментарий «Социокультурный портрет региона России» (Модификация 2010) / Н.И. Лапин, Л.А. Беляева. - М.: ИФРАН. – 111 с. 7. Гудков Л.Д. Социология и общество: глобальные вызовы и региональное развитие / Л.Д. Гудков // Материалы IV Очередного Всероссийского социологического конгресса / РОС, ИС РАН, АН РБ, ИСППИ. – М.: РОС, 2012. – С. 38–45. 8. Петренко Е.С. Гражданское общество: картография российских регионов по результатам опросов ФОМ 2007–2008 гг. / Е.С. Петренко // NOVAINFO.RU / Экономический и научно-технический интернет-журнал [Электронный ресурс] - Режим доступа: <http://st3.novainfo.ru/grazhdanskoe-obshchestvo-kartografiya-rossiyskih-regionov-po-rezultatam-oprosov-fom-2007-2008-gg>. URL: 15.12.2012 г. 9. Когай Е.А. Социальное самочувствие и гражданская активность населения региона / Е.А. Когай. – Курск: Изд-во Курск. гос. ун-та, 2010. – С. 17.

УДК 316.361.1:311](477)

СТАТУСНА ГОМОГАМІЯ ТА СТАТУСНА ГЕТЕРОГАМІЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Малиш Ліна Олександрівна — кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія»

У статті порівнюється поширеність гомогамії за такими ознаками, як класова позиція, рівень освіти та престиж зайнятості у сім'ях молодих українців та їхніх батьків. Найвищі частки гомогамних шлюбів було зафіксовано для показника освітнього рівня, а гетерогамних — для класової належності. Крім того, у родинах батьків гомогамія є більш поширеною, аніж у родинах дітей. Наведені висновки ґрунтуються на даних опитування «Перехід від освіти до праці», проведеного у 2007 році Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Європейської освітньої фундації за вибіркою, репрезентативною для українців у віці 15-34 років, які протягом 2001-2006 років припиняли на один рік та більше формальну освіту.

Ключові слова: статусна гомогамія, статусна гетерогамія, соціальна нерівність.

В статье сравнивается распространенность гомогамии по таким признакам, как классовая позиция, уровень образования и престиж занятия в семьях молодых украинцев и их родителей. Самые высокие доли гомогамных браков были зафиксированы для показателя образовательного уровня, а гетерогамных — для классовой принадлежности. Кроме того, в семьях родителей гомогамия распространена больше, нежели в семьях детей. Изложенные выводы основываются на данных опроса «Переход от образования к работе», проведенного в 2007 году Киевским международным институтом социологии по заказу Европейского образовательного фонда. Его выборка репрезентативна для украинцев в возрасте 15-34 года, которые на протяжении 2001-2006 годов прекращали обучение на год или более.

Ключевые слова: статусная гомогамия, статусная гетерогамия, социальное неравенство.

The paper provides comparative estimates of educational, class and occupational prestige homogamy for Ukrainian youth and their parents. Total rates of educational homogamy among Ukrainians couples was highest, than total homogamy rates with respect of class or occupational prestige and total rate of class heterogamy was highest, than total rates of educational or occupational prestige heterogamy. Also the proportion of marriages in which spouses belonged to the same categories was highest among parents than among children. Research findings are based on the data of 2007 sociological survey Transition from School to Work conducted by Kiev International Institute of Sociology at the initiative of the European Training Foundation. The sample developed for the survey was representative for population of Ukraine aged 15-34 years who leaved continuous education for one year or more within six years (2001-2006 years).

Keywords: status homogamy, status heterogamy, social inequality.

Численні соціологічні студії соціальних нерівностей дозволяють зафіксувати два рівні їхнього відтворення: міжгенераційний та внутрішньогенераційний. Перший з них пов'язаний з відмінностями у доступі до різних статусних позицій, зумовленими походженням індивіда (він розглянутий у роботах [1-3]). Другий стосується подібності статусів представників дружніх кіл та членів сімей. Цей процес детально розглядається у дослідженнях однотипного підбору за статусом (assortative mating by status), передусім, при виборі шлюбного партнера. З огляду на відповідність таких характеристик членів подружжя, як вік, етнічна належність, рід занять, освітній рівень або інших, сім'я характеризується як така, якій притаманна статусна однорідність, гомогамія (status homogamy) або ж різномірність, гетерогамія (status heterogamy). При цьому, науковці констатують неоднакову поширеність тих чи інших різновидів гомогамних шлюбів на різних етапах суспільного розвитку та пропонують низку її альтернативних пояснень [4-11].

Важливість такого напрямку студій зумовлена тим, що одержані у них висновки дозволяють як краще зрозуміти процес відтворення соціальної структури, так і з'ясувати пануючі у суспільстві уявлення про те, якою має бути відповідність різних статусів членів подружжя. Однак, ґрунтовні розвідки у цьому напрямку не є вельми поширеними у вітчизняній соціології: їхнім прикладом є лише робота С.Оксамитної та А.Чорногорської, де вивчається частота збігу класової позиції в родинах українців [12].

Комплексне уявлення про даний процес вимагає звернення і до інших статусних характеристик членів сімей, а також до порівняння поширеності статусної гомогамії у різних вікових когортах. Тому

метою даної статті є визначення розповсюдженості статусної гомогамії за такими ключовими з огляду на позицію індивіда у соціальному просторі ознаками, як класова позиція, престиж заняття та освітній рівень серед молодих українців та їхніх батьків.

Дослідницькі висновки базуються на даних опитування «Перехід від освіти до праці», проведеного у 2007 році Київським міжнародним інститутом соціології на замовлення Європейської освітньої фундації за вибіркою, репрезентативною для українців у віці 15-34 років, які протягом 2001-2006 років припинили або переривали на один рік та більше формальну освіту (N= 2015 після зважування масиву з урахуванням кількості потенційних респондентів у домогосподарстві).

Змінними, які визначали статусні характеристики членів подружжів були наступні¹:

- класова належність, яка фіксувалася на основі схеми EGP, яка включала такі класи, як: вищий службовий клас, нижчий службовий клас, клас працівників рутинної нефізичної праці, клас дрібних власників та самозайнятих, клас кваліфікованих робітників та клас напів- та некваліфікованих робітників;
- освітній рівень, який вимірювався за освітньою класифікацією CASMIN, шкала якої представлена альтернативами: неповна середня освіта (включаючи початкову освіту та неповну середню освіту разом з ПТУ), повна середня освіта (включаючи повну середню освіту разом з ПТУ), базова вища освіта та повна вища освіта (включаючи наукові ступені);
- престиж заняття, який визначався за Стандартною міжнародною шкалою престижу занять (Standard International Occupational Prestige Scale, SIOPS), розробленою Д. Трейманом. Шкала являє собою бали престижу для 509 занять та професій, які варіюють у діапазоні від 0 до 100.

Бали за шкалою престижу та класова належність респондента та його батьків були одержані шляхом перекодування відповідних значень Міжнародної стандартної класифікації занять 1988 (International Standard Classification of Occupation 1988, ISCO88).

Інформація стосовно гомогамності або гетерогамності сім'ї респондента стосується тих із них, які на момент опитування перебували у зареєстрованому шлюбі, проживали разом без реєстрації шлюбу або були одруженими, хоча і мешкали окремо. Аналогічні дані щодо батьківської сім'ї базуються на інформації щодо класової та освітньої належності та престижу заняття батька та матері на той час, коли респонденту було 15 років.

Віднесення подружжя до гомогамного за класовою або освітньою ознакою відбувалося у випадку збігу позицій на шкалах відповідних ознак у чоловіка і дружини. Для визначення гомогамності подружжя за престижем заняття спочатку було здійснено перекодування значень цієї змінної для членів родини у такий спосіб, щоб вони відповідали наступним п'яти діапазоном: [0; 20] — дуже низький престиж заняття, (20; 40] — низький престиж заняття, (40; 60] — помірний престиж заняття, (60; 80] — високий престиж заняття, (80; 100] — дуже високий престиж заняття. Далі гомогамність родини фіксувалася аналогічно до попередніх ознак — як однакові значення змінних для чоловіка і дружини за утвореною порядковою шкалою. Крім того, для всіх трьох ознак здійснювався підрахунок коефіцієнтів кореляції для значень певної ознаки для чоловіка та дружини.

Перш ніж розглядати поширеність класової гомогамії в сім'ях молодих українців та їхніх батьків, коротко опишемо гендерні та вікові особливості класової належності одружених українців. Передусім, серед молодих людей обох статей зменшився, порівняно з батьками, відсоток належних до робітничих класів. Так, якщо серед матерів 10,2% належали до класу кваліфікованих робітників та 20% — до класу некваліфікованих робітників, то серед доньок — лише 6,8% та 7,8% відповідно. Серед батьків було 30,4% кваліфікованих робітників та 40,7% некваліфікованих робітників, а вже серед їхніх синів ці частки знизилися до 24,7% та 19,6%. Натомість серед представників молодшого покоління виокремився клас дрібних власників та самозайнятих, до якого належить 12,2% жінок та 12,8% чоловіків. Також спостерігаються гендерні відмінності у класовій належності українців з обох вікових груп: серед чоловіків домінують представники вже згадуваних робітничих класів, тоді як серед жінок найбільшими є частки робітників рутинної нефізичної праці (31,6% матерів та 31,7% доньок) та належних до нижчого службового класу (26,3% матерів та 22,9% доньок).

Притаманна українському ринку праці гендерна диференціація знаходить відбиток і у відтворюваності класової позиції у сім'ях українців (таблиця 1). Загалом, зв'язок між класовими позиціями як у сім'ях молодих людей, так і їхніх батьків є помірним — значення коефіцієнтів Крамера становить 0,177 для перших та 0,263 для других. При цьому як для батьків, так і для дітей є притаманними переважно гетерогамні за класовою ознакою шлюби, хоча серед батьків частка класово гомогамних родин є вищою, аніж серед дітей (33,7% проти 19,7%).

¹ Для батьківської родини визначалися вказані характеристики батька і матері респондента, а для подружжів молодих українців — чоловіка та дружини.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Серед усіх гомогамних шлюбів у батьків найчастіше зустрічаються такі, де обоє членів подружжя належать до напів- та некваліфікованих робітників (42,7%), а найрідше — серед працівників рутинної нефізичної праці (9%). Серед гомогамних родин дітей найбільшою мірою представлені ті, де чоловік і дружина належать до вищого службового класу (35,8%), а найменшою — ті, де обоє членів подружжя з класу напів- та некваліфікованих робітників (5,7%) При цьому представники класу дрібних власників та самозайнятих мають виключно класово гетерогамні шлюби.

Таблиця 1.

Поширеність класової гомогамії у сім'ях українців

	Батьки	Діти
У Крамера для класової належності чоловіка і дружини	0,263 ($p < 0,001$)	0,177 ($p < 0,001$)
Загальна частка гомогамних сімей	33,7%	19,7%
Чоловік і дружина з вищого службового класу ²	12,2%	35,8%
Чоловік і дружина з нижчого службового класу	19,6%	21,7%
Чоловік і дружина з класу робітників рутинної нефізичної праці	9,0%	28,3%
Чоловік і дружина з класу дрібних власників та самозайнятих	—	0%
Чоловік і дружина з класу кваліфікованих робітників	16,4%	8,5%
Чоловік і дружина з класу напів- та некваліфікованих робітників	42,7%	5,7%

Також існують гендерні та вікові відмінності у частках гомогамних шлюбів серед осіб, належних до тих чи інших класів. Так, найвищий відсоток осіб, у яких класова належність та сама, що і у шлюбного партнера, серед батьків у представників нижчого службового класу (56,1%) та у робітників рутинної нефізичної праці (53,3%), а серед матерів — у напів- та некваліфікованих робітників (72,7%) та кваліфікованих робітників (53,3%). Для молодих чоловіків цей показник найвищий у належних до вищого службового класу (39,3%) та у робітників рутинної нефізичної праці (38,4%), тоді як для молодих жінок — у представників вищого службового класу (37,2%) та класу кваліфікованих робітників (28,6%).

Переходячи до визначення рівня гомогамності сімей українців за рівнем престижу заняття їхніх членів, відмітимо, що у обох вікових категоріях значення цього показника у жінок є дещо вищим, аніж у чоловіків. Так, середнє значення престижу зайняття батьків становить 39,2 (12,7), а медіанне — 35,8; тоді як матерів — 42,6 (14,4)³ та 40 відповідно. У молодих чоловіків середнє значення престижу заняття — 41,2 (13,3), а медіанне — 37, у молодих жінок — 45,3 (14,3) та 46,3 відповідно. При цьому для жодної з вікових категорій не було зафіксовано значень престижу занять, які б перевищували 78 балів за шкалою Треймана.

Частка гомогамних за престижем занять сімей є вищою, аніж за класовою належністю та становить 53,6% серед батьків та 45,7% серед дітей, коефіцієнти кореляції (r Пірсона) для престижу зайняття членів родин становлять 0,444 та 0,303 відповідно (таблиця 2). Загалом, співвідношення гомогамних та гетерогамних сімей за даною ознакою є приблизно 1:1.

Більшість гомогамних родин, як у батьків, так і у дітей, складають ті, де відтворюється низький рівень престижу заняття — їхня частка для вказаних вікових груп становить 72% та 54,8%. Водночас, для молоді спостерігається зростання відсотку сімей, обоє членів яких мають середній рівень престижу заняття: 39,4% у дітей проти 21,4% у батьків.

Таблиця 2.

Поширеність гомогамії за рівнем престижу занять у сім'ях українців

	Батьки	Діти
r Пірсона для престижу заняття чоловіка і дружини ⁴	0,444 ($p = 0,01$)	0,303 ($p = 0,01$)
Загальна частка гомогамних сімей	53,6%	45,7%
Чоловік і дружина з дуже низьким рівнем престижу заняття ⁵	1,3%	0%
Чоловік і дружина з низьким рівнем престижу заняття	72%	54,8%
Чоловік і дружина з середнім рівнем престижу заняття	21,4%	39,4%
Чоловік і дружина з високим рівнем престижу заняття	5,3%	5,8%

² Тут і далі у таблиці наведені частки даного різновиду гомогамного за класовою ознакою шлюбу серед усіх гомогамних за класовою ознакою шлюбів.

³ Тут і далі у дужках подано значення стандартного відхилення.

⁴ Коефіцієнт підраховано для значень престижу зайнятості членів родин, не розбитих на інтервали.

⁵ Тут і далі у таблиці наведені частки даного різновиду гомогамного за престижем заняття шлюбу серед усіх гомогамних за престижем заняття шлюбів.

Зауважимо, що для осіб, престиж заняття яких належить до вказаних діапазонів балів за шкалою Треймана, частки тих, хто має гомогамний шлюб, різняться. Так, для жінок найкраще відтворюється низький рівень престижу: мають гомогамний шлюб 84,2% матерів та 67% доньок зі вказаної категорії. У чоловіків найчастіше рівень престижу заняття збігається з аналогічним показником для дружини для середнього рівня престижу заняття: у гомогамному шлюбі перебувають 60,4% батьків та 59,1% синів з означеної категорії осіб.

Освітній рівень молодих українців є вищим, ніж у їхніх батьків, причому для обох вікових категорій є характерним дещо більше залучення жінок до вищої освіти. Так, неповну вищу освіту мали 25,6% батьків та 32,4% матерів, а повну вищу — 18,8% батьків та 19,3% матерів, тоді як серед одружених молодих чоловіків неповна вища освіта була у 26,5% з них і серед молодих жінок — у 34,6%, а повна вища освіта — у 28,1% та 30,9% відповідно.

Зростання кількості осіб з дипломом про повну вищу освіту обумовило і збільшення частки гомогамних шлюбів, де обидва партнери мають вказаний освітній рівень (від 18,2% серед батьків до 33,3% серед дітей) (таблиця 3). Водночас, загальна частка гомогамних за освітньою ознакою шлюбів серед дітей є меншою, ніж серед батьків (48,1% проти 63,6%), так само, як є нижчою і сила зв'язку між освітнім рівнем чоловіка та дружини (τ Кендала для батьків досягає 0,488, а для дітей цей показник становить 0,327, обидва коефіцієнти значущі на рівні $p < 0,001$). Звідси батькам властиві гомогамні за освітньою ознакою шлюби, тоді як дітям гомогамні та гетерогамні шлюби притаманні приблизно рівною мірою.

Серед усіх гомогамних шлюбів, як у батьків, так і у дітей, найвищою є частка тих, де чоловік та дружина мають повну середню освіту (42% та 36,8% відповідно), найнижчою — подружжів, у членів яких неповна середня освіта, хоча їхня частка у загальній кількості суттєво знизилася від батьків до дітей (з 13,9% до 3,5%).

Таблиця 3.

Поширеність освітньої гомогамії у сім'ях українців

	Батьки	Діти
τ Кендала для освітнього рівня чоловіка і дружини	0,488 ($p < 0,001$)	0,327 ($p < 0,001$)
Загальна частка гомогамних сімей	63,6%	48,1%
Чоловік і дружина з початковою освітою ⁶	0%	—
Чоловік і дружина з неповною середньою освітою (включаючи ПТУ)	13,9%	3,5%
Чоловік і дружина з повною середньою освітою (включаючи ПТУ)	42%	36,8%
Чоловік і дружина з неповною вищою освітою (включаючи базову)	25,8%	26,3%
Чоловік і дружина з повною вищою освітою	18,2%	33,3%

Найвищі відсотки тих, хто має гомогамний шлюб, спостерігаються для матерів з неповною та повною середньою освітою (75% та 74,3% з усіх тих, хто має вказані освітні рівні), а для батьків, крім двох означених освітніх рівнів, ще і для неповної вищої освіти (66,7%, 63,4% та 63,9% відповідно). Серед дітей гомогамний шлюб найчастіше мають особи з неповною середньою освітою (61% жінок та 48,9% чоловіків) та з повною вищою (52,1% жінок та 56,7% чоловіків).

Схильність індивідів створювати гомогамну за тою чи іншою ознакою родину хоча і не надто сильно, але значимо пов'язана з тяжінням до пошуку партнера і з іншими тотожними власним статусними характеристиками. Так, значення коефіцієнтів Крамера, які фіксують щільність зв'язку між належністю до гомогамних за різними параметрами шлюбів, для дітей варіюють у діапазоні від 0,133 до 0,181, а для батьків — від 0,213 до 0,459 (всі коефіцієнти значимі на рівні $p < 0,01$). При цьому, якщо варіація у значеннях коефіцієнтів для всіх пар ознак серед дітей є незначною, то для батьків зв'язок між освітньою гомогамністю подружжя та класовою чи гомогамністю за рівнем престижу є помірним (V становить 0,213 та 0,244 відповідно), то для класової гомогамності та гомогамності за рівнем престижу він є вираженим значно яскравіше ($V = 0,459$).

Крім того, серед дітей, порівняно з батьками, не лише більш поширена гетерогамія за окремими ознаками, але і також частіше зустрічаються шлюби, гомогамні за одними параметрами та гетерогамні за іншими: частка родин, гомогамних і за класовою належністю, і за престижем заняття, і за освітнім рівнем серед дітей становить 6,6% з усіх сімей, тоді як серед батьків таких родин 18,6%.

⁶ Тут і далі у таблиці наведені частки даного різновиду гомогамного за освітньою ознакою шлюбу серед усіх гомогамних за освітньою ознакою шлюбів.

Підсумовуючи наведені дані, можемо зробити наступні висновки щодо поширеності статусної гомогамії та гетерогамії в українському суспільстві.

Від батьків до дітей відбувається зменшення частки гомогамних шлюбів, а звідси — збільшення частки гетерогамних, що є справедливим для всіх трьох розглянутих ознак: класової належності, престижу заняття та освітнього рівня.

Є найбільшою частка шлюбів, гомогамних за освітньою ознакою, тоді як за класовою належністю, навпаки, є найвищою частка гетерогамних подружжів, що спостерігається для обох вікових категорій. При цьому серед гомогамних за класовою ознакою сімей найвищими є частки тих, де обоє їхніх членів належать до некваліфікованих робітників (для батьків) та до вищого службового класу (у дітей). Серед гомогамних за рівнем престижу заняття родин у обох вікових категоріях переважають ті, де чоловік і дружина мають низький престиж заняття, а серед гомогамних за освітнім рівнем — як серед батьків, так і серед дітей найбільше тих, де обоє їхніх членів мають повну середню освіту.

Для індивідів з обох вікових категорій є характерною схильність обирати шлюбного партнера, у якого принаймні декілька характеристик є тотожними їхнім власним, яка більш яскраво проявляється для батьків. Водночас, частка шлюбів, гомогамних за всіма трьома переліченими ознаками, у загальній кількості сімей з обох вікових категорій є не надто значною, хоча і помітно вищою серед батьків.

Безумовно, представлені у цій статті висновки стосуються обмеженого кола характеристик членів родини, відносно яких можна роботи висновки щодо її гомогамності або гетерогамності. Подальші студії у вказаному напрямку можуть дати змогу скласти більш повне уявлення щодо відтворення статусних характеристик членів подружжів в українському суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Shavit Y. The Institutional Embeddedness of the Stratification Process A Comparative Study of Qualifications and Occupations in Thirteen Countries / Y. Shavit, W. Müller // *From School to Work. A Comparative Study of Educational Qualifications and Occupational Destinations.* – Oxford: Oxford University Press, 1998. – 550p. 2. Müller W. The transition from school to work: a European perspective / W. Müller, M. Gangl // *Transition from Education to Work in Europe: the Integration of Youth into EU Labour Markets.* – Oxford: Oxford University Press, 2003. – 335p. 3. Оксамина С. Міжгенераціна класова та освітня мобільність / Світлана Оксамитна. — К.: НаУКМА ; Аграр Медіа Груп, 2011. — 287с. 4. Dribe M. Status Homogamy in the Preindustrial Marriage Market: Partner Selection According to Age, Social Origin, and Place of Birth in Nineteenth-century Rural Sweden / Martin Dribe, Christer Lundh // *Journal of Family History* — 2009.— Vol. 34 (4) — P. 387-406. 5. Van Leeuwen M. H. D. Partner Choice and Homogamy in the Nineteenth Century: Was There a Sexual Revolution in Europe? / Marco H. D. van Leeuwen // *Journal of Social History.* — 2002. — Vol. 36 (№ 1). — P. 101-123. 6. Schwartz C. R. Pathways to Educational Homogamy in Marital and Cohabiting Unions Christine R. Schwartz // *Demography.* — Vol. 47 (№ 3). — 2010. — P. 735-753. 7. Kalmijn M. Assortative Mating by Cultural and Economic Occupational Status / Matthijs. Kalmijn // *American Journal of Sociology.* —1994. — Vol. 100 (№ 2). — P. 422-452. 8. Kalmijn M. Inter marriage and homogamy: causes, patterns, trends/ Matthijs. Kalmijn // *Annual Review of Sociology.* —1998. — Vol. 24. - P. 395-421. 9. Blossfeld H.-P. Who Marries Whom? Educational Systems as Marriage Markets in Modern Societies// Hans-Peter Blossfeld, Andreas Timm. — Dordrecht: Kluwer Academic Publisher. — 2003. — 360 p. 10. Jacobs J. A. Changing places: conjugal careers and women's marital mobility// Jerry A. Jacobs, Frank F. Furstenberg Jr. — 1986. — *Social Forces.* — Vol. 64 (№ 3). — P. 714-733. 11. Domański H. Educational Homogamy in 22 European Countries / Henryk Domański, Dariusz Przybysz // *European Societies.* — 2007. — Vol. 9 (№ 4). — P. 495-526. 12. Оксамитна С. М. Класова належність чоловіків і жінок в українському суспільстві / С. М. Оксамитна, А. В. Чорногорська // *Наукові записки НаУКМА.* — 2012. — Т.135. Соціологічні науки. —С. 8-13.

УДК 323. 326

РЕПЕРТУАР ПРОТЕСТА: КАК ЛЮДИ И ОРГАНИЗАЦИИ ТРЕБУЮТ ИЗМЕНЕНИЙ?

Лобанова Олеся Юрьевна – младший научный сотрудник лаборатории антропологии и этнологии Института проблем освоения Севера СО РАН;

Семенов Андрей – кандидат в области политических наук, заведующий кафедрой новой истории и международных отношений Тюменского государственного университета

В статье исследуется репертуар протестных действий в г. Тюмень в 2008-2012 гг. Основываясь на материалах СМИ, листах наблюдения, уведомлениях и интернет-источниках, авторы реконструируют динамику, широту, интенсивность, повестку дня и состав участников протестных действий. Собранные данные позволяют сделать вывод о нарастании интенсивности протестных действий к электоральному циклу 2011-2012 гг., расширении состава организаторов и повестки дня. Широко используются конвенциональные формы (пикеты и митинги), редкое исключение — несанкционированные акции, насильственных акций не было зафиксировано вообще. Также исследование показало, что в плане повестки дня организации и индивиды, которые являлись инициаторами и участниками протестных действий, были слабо связаны между собой. Это ставит новые вопросы для исследований «протестной политики» в постсоветской России.

Ключевые слова: протест, протестная политика, социальные движения, регионы, репертуар протеста.

У статті досліджується репертуар протестних дій у м. Тюмень у 2008-2012 рр. Грунтуючись на матеріалах ЗМІ, аркушах спостереження, повідомленнях і інтернет-джерелах, автори реконструюють динаміку, широту, інтенсивність, порядок денний і склад учасників протестних дій. Зібрані дані дозволяють зробити висновки про наростання інтенсивності протестних дій до електорального циклу 2011-2012 рр., розширення складу організаторів та порядку денного. Широко використовуються конвенціональні форми (пикети і митинги), рідкісний виняток - несанкціоновані акції, насильницьких акцій не було зафіксовано взагалі. Також дослідження показало, що в плані порядку денного організації та індивіди, які були ініціаторами та учасниками протестних дій, були слабо пов'язані між собою. Це ставить нові питання для досліджень «протестної політики» в пострадянській Росії.

Ключові слова: протест, протестна політика, соціальні рухи, регіони, репертуар протесту.

The article examines the repertoire of protest actions in the city of Tyumen in 2008-2012. Basing on media reports, observation sheets, messages and online sources, the authors reconstruct the dynamics, width, intensity, agenda and list of participants of protest actions. The collected data allow us to make a conclusion about the rise of the intensity of protest actions to the electoral cycle of 2011-2012, expansion of the circle of organizers and the agenda. Conventional forms (pickets and meetings) are widely used, a rare exception – unauthorized actions, violent protests were not recorded at all. The study also showed that in terms of the agenda, organizations and individuals who were the initiators and participants of the protest actions were weakly related with each other. This raises new issues for research in the field of "protest politics" in post-Soviet Russia.

Keywords: protest, contentious politics, social movements, sub-national units, repertoire of protest

Прокатившаяся в конце 2011-го – 2012-м гг. в России волна протестных митингов вызвала интерес не только у политиков и органов государственной власти, но и у представителей социальных наук: от социологии и политологии до международных отношений. Масштаб и интенсивность политической мобилизации однозначно оценивались как «неожиданные» и «внезапные». В кратковременной перспективе это удивление вполне понятно: «нулевые» были периодом стабильного экономического роста и связанным с ним неравномерным, но неуклонным ростом благосостояния жителей. В то же время в

исторической перспективе Россия отличалась разнообразием протестного репертуара и периодами быстрой и широкой политической мобилизации. Действия по оспариванию текущей политики не исчезали в советский период и носили как открытый (движения диссидентов, рабочие восстания), так и скрытый (саботаж на рабочем месте, жалобы и т.д.) характер. Однако после обширной и интенсивной мобилизации в конце 1980-х – начале 1990-х наблюдалось изменение масштаба и репертуара протеста. Проект «Мировое изучение ценностей» (World Values Survey) демонстрирует, что в 1990 г. 29,6% респондентов отвечали, что они подписывали петиции (еще 44,1% отвечали, что хотели бы). В среднем в 1990-е 25,5% опрошенных в ходе WVS отвечало, что они участвовали в демонстрациях, тогда как в 2005 г. только 13,4% ответили, что посещали демонстрации в последние пять лет.

Недавнее исследование Г. Робертсона «Политика протеста в гибридных режимах» [1] показывает, что 1990-е прошли под знаком забастовок и других действий по оспариванию, связанные в первую очередь, с социально-экономическими вопросами, при этом ключевую роль в мобилизации играли политические элиты. Интенсивность этой протестной волны пошла на спад только с приходом В. Путина на пост президента. В «нулевые», с одной стороны, на фоне экономического роста и политики ограничения гражданских и политических свобод, а также консолидации правящей элиты удалось снизить интенсивность проявлений протеста. С другой стороны, сам феномен протеста не исчез и время от времени в разных формах проявлял себя: от широкой кампании против монетизации льгот в 2005-2006 гг., до «Маршей несогласных», «Стратегии-31» и онлайн-активизма. В целом, ситуация с протестами в России подтверждает идеи С. Тарроу о циклическом характере политической мобилизации, а также о многообразии форм протеста: от конвенциональных до насильственных [2]. Задача данной работы – на материале одного российского города проследить развитие протестного репертуара, а также широту и интенсивность политической мобилизации накануне событий 2011-2012 гг. Возможно, изучение предшествующей истории «оспаривания» даст ключ к пониманию «особого случая» протестной волны 2011-2012 гг. в России.

Объяснительные модели протестного репертуара

Обращение к репертуару протестных действий произошло в рамках теории политического процесса и, в первую очередь, связано с работами американского исследователя Ч. Тили [3]. Он показал, что современные формы протеста сложились еще в XIX веке в связи со структурными изменениями: ростом национальных государств, развитием рынка, централизацией власти. Локальные и географически ограниченные «старые» формы вытесняются протестами, адресованными национальной власти, а протестующие начинают использовать демонстрации и манифестации. По мнению Ч. Тилли, репертуар протеста как широкий набор средств, используемый участниками для предъявления требований, зависит от существующего режима. Отношение режима к протестующим может быть выражено в репрессиях, содействии или безразличии. Под репрессиями понимаются любые действия, направленные на увеличение стоимости коллективных действий, в том числе, аресты, разгон демонстрантов, закрытие печатных органов. В содействии, наоборот, происходит уменьшение затрат группы путем рекрутирования участников, доступа в масс-медиа и др. Безразличие выражается в незаинтересованности режима в действиях протестующих. Так, в режимах с высоким уровнем демократии протесты являются нормальными элементами политической жизни: наблюдается профессионализация участников, низкий уровень насилия, «респонсивность» (отзывчивость) власти. В режимах с низким уровнем демократии, наоборот, высокий уровень насилия, протестное участие влечет большие риски, действия власти нацелены на подавление. Репертуар протеста зависит не только от воздействия режима, но также от кумулятивного опыта протестующих и организационных сетей. Он осуществляется в рамках сложившихся протестных традиций, опирается на общее понимание символов и практик.

Методы и материалы исследования

В работе были использованы несколько видов источников: мониторинг региональной прессы, уведомления в городскую администрацию и листы наблюдений¹. Опираясь на эти материалы, нами была составлена примерная картина протестных событий в городе Тюмени за пятилетний период (2008-2012 гг.). Выбор источников объясняется стремлением к максимально полному освещению протестных событий. Однако данные материалы имеют свои определенные трудности и специфику работы. Во-первых, мы столкнулись с проблемой, связанной с ограниченным характером публичной сферы в регионе: ведущие масс-медиа с помощью различных механизмов были фактически инкорпорированы в бюрократическую систему, что отразилось на повестке дня и привело к ликвидации профессиональных стандартов и распространению

¹ Анализ масс-медиа и уведомлений затрагивает период с 2008-2012, полевые листы велись лишь с 2011 года.

самоцензуры. Ни одно из крупнейших печатных и интернет-изданий города практически не освещали протестные события. В этой связи мы обратились к относительно независимому новостному portalу 72.ru и региональному сайту «свободных новостей» Golosa.Info, которые периодически освещали протестные события. Если 72.ru являлось ежедневным изданием, то Golosa.Info осуществлялись как проект, где партии и различные группы анонсировали или оставляли отчет о протестных мероприятиях. Впрочем, учитывалось, что в материалах СМИ отражались не все протестные события, а наиболее резонансные из них, а также принимались во внимание компетентность журналистов и редакторская позиция². Во-вторых, мы использовали уведомления в городскую администрацию о проведении публичных мероприятий, которые служили дополнительным источником информации, но сообщали лишь о намерениях организаторов, а не о фактически проведенных акциях. Многие случаи вызывали сомнения в том, что акции действительно проходили³, другие – свидетельствовали о фантомности «инициативных групп». В-третьих, полевые записи, составленные по итогам включенных наблюдений и систематически ведущиеся с 2011 года. На основе собранной информации была создана база данных, в которую вошли следующие пункты: дата проведения, название акции, форма, организаторы, количество участников, требования. В базу данных заносились только протестные действия, понимаемые как публичное проявление разногласий между несколькими сторонами с выдвижением требований и привлечением в той или иной роли государства. Например, в базу данных не попали акции «Единой России» (митинги в поддержку Путина) и подконтрольных ей профсоюзов (Первомайские шествия) как квазипротесты, направленные лишь на легитимацию действий правительства. В работе также мы ограничились уличными формами протеста, за пределами нашего внимания остались онлайн-активизм и протестное голосование.

Динамика протестных действий: участники, формы, повестка

Политическая ситуация в регионе за 2008-2012 года характеризуется безоговорочным доминированием «Единой России» с последовательным вытеснением конкурентов партии власти на периферию общественно-политической жизни. «Справедливая Россия», располагая значительными финансовыми ресурсами, так и не смогла сформировать организационную структуру. В свою очередь, ЛДПР, имея развитую сеть местных отделений, не вышла за пределы решения частных вопросов. Обе парторганизации время от времени мобилизовывали своих немногочисленных членов и сторонников на акции, необходимые для подтверждения медиа-присутствия. Довольно сильный для Тюменской области левый фланг – КПРФ и РКРП-КПСС – неуклонно терял свою базу поддержки, равно как и ресурсы для модернизации организаций изнутри, без которой невозможно представить их будущее. Ситуация в КПРФ осложняется внутренними конфликтами, которые нередко становились публичными. Либерально-демократический фланг после провала на выборах 2003 г. оказался практически полностью вытеснен: «Яблоко» в регионе растеряла базу поддержки, никакой публичной деятельности, кроме эпизодического появления председателя отделения на разных мероприятиях и в прессе, не ведет. «Правое Дело», несмотря на некоторые организационно-финансовые возможности, так и не смогла консолидировать либерально-демократические силы. В 2010-2012 гг. в общественной жизни города оказалось заметно консервативное крыло, представленное православной общественностью, казаками и националистами. Исходя из политической ситуации, можно было предположить и спад протестной активности за этот период, однако это не подтвердилось.

За пятилетний период была отмечена протестная активность 18 групп, среди которых коммунисты, консерваторы, экологи, молодежные идеологизированные движения, профсоюзы, политические партии. В единую группу – «частные лица» (ЧЛ) – мы заносили тех, кто выступал как индивидуальные лица, представляющие собственные интересы, а не интересы политических и общественных организаций. Кроме того, активность аффилированных организаций РКРП – «Союза воинствующих безбожников», «Левого фронта» – была суммирована в деятельности этой партии, так как активисты этих структур являются одновременно членами РКРП, а лидером «Левого фронта» - первый секретарь партии.

Динамика протестных событий за указанный период характеризуется постепенным увеличением числа акций в 2009-2010 годах, затем резким ростом в 2011 году и небольшим спадом в 2012 году (см. рис. 1). За этот период расширился и состав организаторов: если в 2008 году протестные акции проводились всего 7 группами: коммунистами, анархистами, «частными лицами», профсоюзом и экологами, то в 2009-2010 году количество участников увеличилось до 12 за счет присоединения

² В частности, встречались противоречия в обозначении формы (пикет или митинг), организаторов, названии и др.

³ Так, из анализа были исключены уведомления партии «Воля», которая периодически заявляла о пикетировании или шествии в течение 7-10 дней подряд.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

консервативного крыла (КПЕ, ТГРК, «Трезвость») и протестной активности парламентских партий («Справедливая Россия», ЛДПР). Пиковой точкой протестных акций стал 2011 год, когда количество акций увеличилось более чем на 60% по сравнению с предыдущими двумя годами. Такое стало возможно благодаря росту протестной активности среди левых и участием фактически всех протестных игроков.

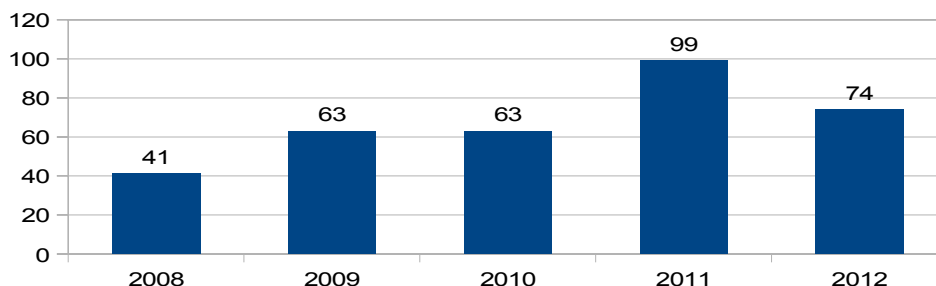

Рисунок 1. Количество протестных акций в г. Тюмень (сумма по данным СМИ, сети интернет, уведомлениям и листам наблюдения)

Лидерами по количеству протестных действий являлись коммунистические партии (РКРП и КПРФ), «частные лица» и анархисты, которые в совокупности провели около 75% от числа всех протестных акций. За ними следуют по убыванию националисты, «Родительский комитет», «Курсом правды и единения», экологи и др. Парламентские партии (за исключением коммунистов) практически не прибегают к уличной протестной активности, используя иные механизмы взаимодействия с гражданами (личные обращения) или участвуя в «официально одобряемых» шествиях (например, 1 мая и 9 мая) и праздничных митингах (см. рис. 2).

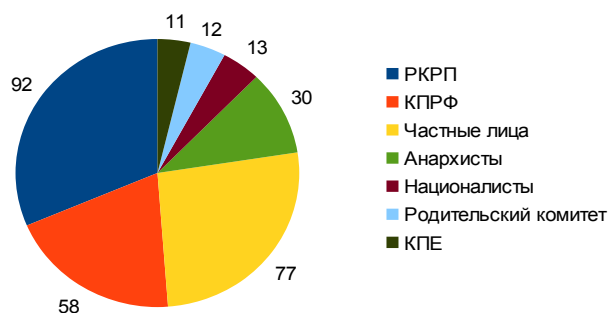

Рисунок 2. Организаторы протестных акций за 2008-2012 гг. (от 10 акций)

Протестное участие преимущественно выражалось в символических формах: в виде мирных манифестаций, гораздо реже в акциях прямого действия с возможностью причинения вреда имуществу или личности. В репертуаре чаще всего использовались конвенциональные и широко узнаваемые формы протеста: митинги, пикеты, шествия и одиночные пикеты. Если к митингам и пикетам обращались практически все протестующие, то шествия использовались только коммунистами и националистами. Коммунистические шествия давно стали традиционными, а националистические появились лишь в конце 2011 года в виде «Русских пробежек» – националистической агитацией здорового образа жизни. Формы, широко применяемые в середине 1990-х годов (забастовки, голодовки, перекрытие дороги), в настоящий момент практически не используются. Исключение составляют эпизоды «прямого действия» жителей, требующих от органов власти немедленного реагирования: в Тюмени мы зафиксировали лишь одну такую акцию за данный период (см. рис. 3).

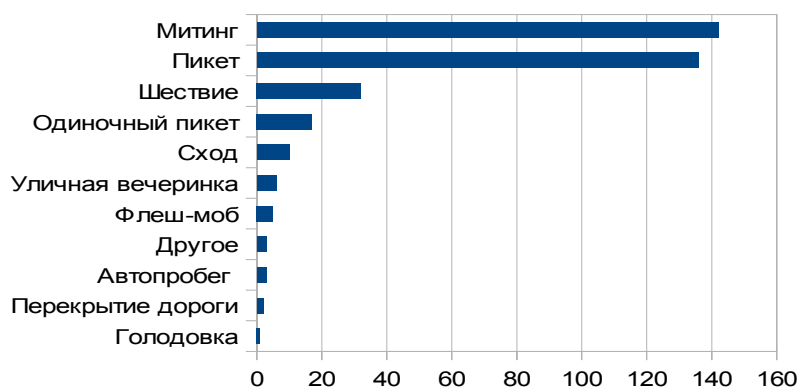

Рисунок 3. **Формы протестных действий за 2008-2012 гг.**

Повестка тюменских протестующих больше адресована общероссийским вопросам (70%), чем локальным (30%). Локальные проблемы находятся в сфере внимания преимущественно «частных лиц», между тем у политических партий и движений они располагаются на периферии. «Частные лица» обращаются к широкому спектру проблем (о чем свидетельствует графа «другое»): от безопасности детей и сохранение материнских пособий до фальсификации и nepотизма в органах власти. Обобщенными актуальными вопросами стали долевое строительство, рейдерские захваты, экология, образование и правосудие. Протестные действия для «частных лиц» служат крайними и вынужденными мерами, когда возможности решить вопросы другими способами исчерпаны. Их мобилизация носит «защитный» характер с требованиями восстановить права или предотвратить нарушения (в случае с уплотнительной застройкой) и обращена к органам местной власти, реже – к федеральной. Они чаще других протестующих используют сходы и одиночные пикеты (см. рис. 4).

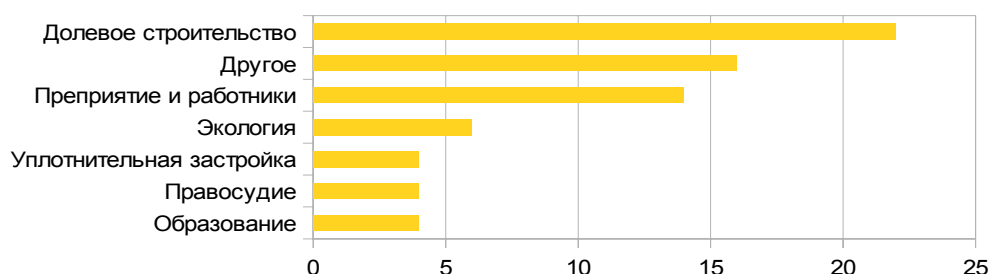

Рисунок 4. **Требования «частных лиц» 2008-2012 гг.**

Коммунистические партии имеют примерно общую повестку — «дни памяти», снижение уровня доходов населения и критика системы образования. Различия заключаются в том, что КПРФ фокусируется на вопросах функционирования партии (ограничения доступа в СМИ, регистрация кандидатов в депутаты), а РКРП за счет «Союза воинствующих безбожников» реагирует на проблемы клерикализации общества. Обе партии имеют одинаково бедный и предельно ритуализированный репертуар: список выступающих, традиционные символы, основная риторика повторяется из года в год, состав активистов также остается без изменений. С одной стороны, такая ригидность позволяет сохранить мобилизационное ядро, которое, по большому счету, остается восприимчивым только к «советской риторике» и традиционным формам в виде демонстраций и митингов. С другой стороны, ведет к отторжению со стороны широкой публики (см. рис. 5).

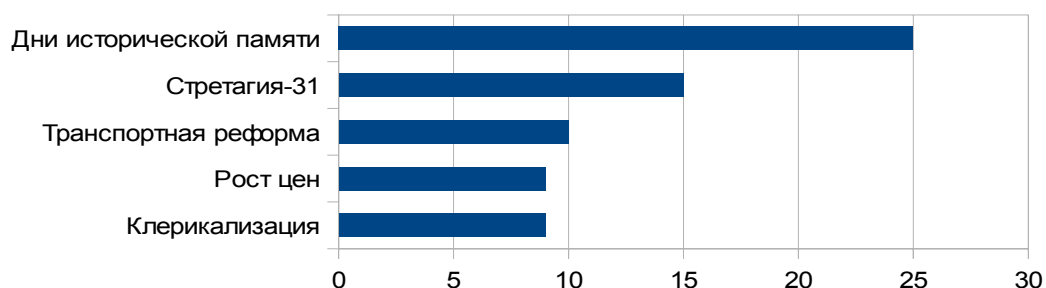

Рисунок 5. Требования РКРП 2008-2012 гг.

Требования анархистов можно свести к двум генеральным направлениями: актуализация локальных вопросов и критика правоохранительных органов. Локальные темы имеют широкий спектр: протесты против закрытия троллейбусного парка, комендантского часа, цензуры в масс-медиа. Критика правоохранительных органов является краеугольным камнем: анархисты одни из немногих регулярно заявляют о репрессиях и политических заключенных. Анархисты апробируют новые протестные формы, обычные же партии прибегают к ним крайне редко или вообще не диагностируются как протестные. Протест одновременно воспринимается ими как политическое и культурное явление: традиционный формат митингов заменяется «уличными вечеринками» с приглашением музыкальных групп и фаерщиков (см. рис. 6).

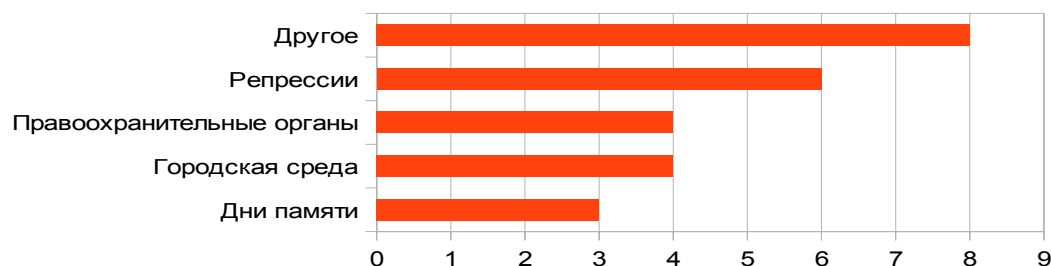

Рисунок 6. Требования анархистов 2008-2012 гг.

Проведенный анализ показал, что действия по оспариванию политического курса были вполне распространены накануне массовой политической мобилизации декабря 2011 года, в состав организаторов действия в период 2008-2012 гг. включались новые участники, увеличивалось и количество акций. Однако приблизительные оценки количества участников протестных акций однозначно говорят о небольшой поддержке среди населения такого типа протеста. Отчасти это можно объяснить разной повесткой дня у различных организаторов протестных действий, а также разным осмыслением самого протеста. Для коммунистов проведение публичных акций по оспариванию политики является, прежде всего, ритуалом, поддерживающим идентичность группы и организации, во вторую очередь – площадкой для озвучивания своих идей и привлечения сторонников, поэтому их репертуар отличается ригидностью и повторением одних и тех же шаблонов организации. Анархисты, пытаясь, в том числе отмежеваться от «авторитарных левых», используют широкий репертуар, который используется для заявления собственной позиции, но их активность практически сошла на нет после судебного процесса над одним из лидеров сообщества в 2011 году. Частные лица и инициативные группы представлены, в основном, обманутыми дольщиками и независимыми профсоюзами, их репертуар не исчерпывается конвенциональными публичными акциями, они также готовят обращения в органы государственной власти, ходят на встречи с последними, одна из групп обманутых дольщиков в 2012 году устроила голодовку.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Robertson, Graeme B. The politics of protest in hybrid regimes: managing dissent in post-communist Russia. – Cambridge University Press, 2010. 2. Tarrow, Sidney. "Cycles of collective action: Between moments of madness and the repertoire of contention. «Social Science History 17.» (1993): 281-307. 3. Tilly, Charles. From mobilization to revolution. – New York : McGraw-Hill, 1978; Tilly, Charles. Regimes and repertoires. – University of Chicago Press, 2010.

УДК 316.334.3/477/

УПРАВЛІНСЬКІ ФУНКЦІЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ТА ЇХ РЕАЛІЗАЦІЯ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Полторак Володимир Абрамович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри політології, соціології та гуманітарних наук Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля;

Чавкіна Світлана Володимирівна – старший викладач кафедри соціальної роботи Запорізького національного технічного університету

Стаття присвячена проблемі використання громадської думки в процесі соціального управління в українському суспільстві у крупного промислового центру України. На основі аналізу матеріалів експертного опитування (депутатів органів місцевого самоврядування, керівників держустанов) та опитування громадської думки громадян міста. Автори виявляють активність використання громадської думки при реалізації нею експресивної, консультативної, директивної та спонукальної функцій при вирішенні різноманітних проблем функціонування та розвитку міста. Визначено проблеми, які виникають в управлінні при врахуванні громадської думки (недооцінка думок населення при прийнятті рішень, прояви принципів «антиінформаційного» управління суспільством без врахування при прийнятті рішень усієї необхідної інформації).

Ключові слова: громадська думка, управлінські функції громадської думки, проблеми врахування громадської думки в управлінні.

Статья посвящена проблеме использования общественного мнения в процессе социального управления в украинском обществе крупного промышленного центра Украины. На основе анализа материалов экспертного опроса (депутатов органов местного самоуправления, руководителей госучреждений) и опроса общественного мнения населения города, авторы выявили активность использования общественного мнения при реализации ним экспрессивной, консультативной, директивной и побудительной функций при решении разнообразных проблем функционирования и развития города. Выявлены проблемы, которые возникают у управленцев при изучении и учете общественного мнения (недооценка мнений населения при принятии решений, проявления принципов «антиинформационного» управления обществом без учета при принятии решений всей необходимой информации).

Ключевые слова: общественное мнение, управленческие функции общественного мнения, проблемы учета общественного мнения в управлении.

The article is devoted to the highly topical problem of using the potential of public opinion in the public administration in Ukrainian society (basing on social research conducted in a major industrial center). On the basis of the expert opinion poll (members of municipal legislative bodies and heads of local executive organs) and public opinion polls, analyzed is the level of activity in employing public opinion's potential and realizing its expressive, consultative, directive and imperative functions for the purpose of solving various problems of urban development. The problem is considered of how public opinion is taken into account as well as problems which public officials face when considering public opinion, e.g. nonsufficient attention to public opinion in the decision-making process, «antiinformational» model of public administration, i.e. not taking into account all necessary information while making decisions.

Keywords: public opinion, administrative functions of public opinion, consideration of public opinion in public administration.

Вже більше двадцяти років українське суспільство розвивається на шляху демократичних перетворень. Поміж тим один з найважливіших інститутів розвитку та функціонування демократії – громадська думка – аналізуються соціологами та політологами країни рідко. У той же час треба враховувати ту обставину, що громадська думка, окрім таких функцій як регулятивна, інформаційна і т.ін., «виконує» в демократичному суспільстві низку важливих управлінських функцій.

Громадська думка є одним із важливих соціально-політичних інститутів суспільства. Вона є уявленням про те, які існують і якими повинні бути суб'єкти влади та суб'єкти громадської думки для того, щоб стосунки між ними були інституціалізованими, носили організований характер. Це особливо важливо, оскільки громадська думка в процесі соціально-політичного управління суспільством реалізує

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

такі функції: а) експресивна – тобто постійного, прихованого впливу на політиків та управлінців з метою спрямування їх зусиль на вирішення тих чи інших проблем; б) консультативна функція громадської думки спрямована на передачу органам управління різноманітної інформації, яка міститься саме в громадській думці, та директивна, у межах якої громадська думка сама «вносить» рішення в процесі виборів та референдумів; в) функція спонукальна, що пов'язана із вивченням та використанням органами управління громадської думки, що функціонує на мітингах, демонстраціях, «майданах» та інше.

Проблема громадської думки, її функціонування має певну історію вивчення. У радянські часи, коли цією проблемою активно цікавилася група українських та російських соціологів (О.І. Вишняк, Є.І. Головаха, Б.А. Грушин, Б.З. Докторов, В.С. Коробейников, В.Л. Оссовський, В.І. Паніотто, В.А. Полторак, І.М. Попова, А.О. Ручка, А.К. Уледов та деякі інші), вивчати з використанням емпіричних соціологічних методів процесу «управлінського функціонування» громадської думки було практично неможливо, оскільки практично не було самого «предмету дослідження». Що, зокрема, яскраво продемонстрував «Таганрогський проект». Сьогодні ж, коли цей предмет (тобто функціонування громадської думки в демократичному суспільстві, де її значимість дійсно велика) з'явився, подібні соціологічні дослідження в Україні практично не проводяться. Мова не йде про електоральні дослідження, у яких як раз управлінські функції громадської думки практично не вивчаються.

Мета статті – визначити ставлення депутатів місцевих рад, керівників органів державного управління та громадян до реальності і ефективності використання громадської думки як важливого чинника, що впливає на процеси соціального управління в українському суспільстві на основі результатів здійсненого авторами соціологічного дослідження, проведеного у Запоріжжі (опитано 40 експертів та 651 мешканець міста).

В умовах розвитку демократії в українському суспільстві, що навряд чи хто із політиків, управлінців буде заперечувати ту важливу роль, яку відіграє громадська думка в демократичному суспільстві. У той же час, як вже відзначалося, інформації соціологічних досліджень, яка б характеризувала специфіку взаємодії органів управління та громадської думки, на сьогодні практично немає. Серед значної кількості запитань, які потребують відповідей відносно управлінських функцій громадської думки, ми зупинимося у цій статті на таких:

- чи дійсно політики, депутати, працівники органів державного управління розглядають громадську думку як важливий чинник, що впливає на процеси управління, реалізуючи такі функції, як експресивну, консультативну, директивну та спонукальну?
- Громадська думка по яким проблемам життєдіяльності міста (в статті аналізується функціонування громадської думки саме у великому промисловому місті України і це треба обов'язково мати на увазі) враховується найбільш активно?
- Громадська думка яких груп населення враховується найбільш часто та повно в діяльності органів управління?
- Якщо органи управління дійсно враховують громадську думку, то наскільки активно та ефективно вони її використовують в своїй політичній та управлінській діяльності?
- Якщо ж громадська думка не враховується чи враховується обмежено, то які причини цього?

Саме ці важливі питання були основними при проведенні дослідження в Запоріжжі кафедрою соціальної роботи Запорізького національного технічного університету у 2012 та 2013 рр. В процесі дослідження було опитано 40 експертів, серед яких 26 депутатів місцевих рад, та 651 мешканець міста (квотна вибірка).

Отже, в першу чергу визначимо, наскільки депутати, управлінці, вважають необхідною реалізацію основних управлінських функцій громадської думки (див. табл. 1)? Вочевидь, що опитані експерти вважають важливими, необхідними для врахування інформацію, що «проходить» через усі чотири управлінські функції громадської думки.

Значна доля респондентів відзначили функції консультативну та експресивну: останні проявляються в процесах управління, зокрема при пошуці необхідної для прийняття рішень інформації, найбільш активно та беззаперечно.

Таблиця 1.

Оцінка експертами необхідності врахування основних управлінських функцій громадської думки при прийнятті управлінських рішень працівниками органів державного управління, депутатами (у %)

Управлінські функції громадської думки	Думка експертів (n ₁ = 40)
Громадська думка реалізує найважливішу <u>експресивну</u> функцію, виступає у якості засобу соціального контролю, займаючи певну позицію практично по усіх проблемах соціально-економічного та політичного життя. Тому позицію громадської думки необхідно завжди враховувати, зрозуміло, якщо вона не суперечить шляхам та можливостям економічного та іншого розвитку держави та регіону (у зворотному випадку реалізація прийнятих рішень буде під загрозою)	45,0
У змісті громадської думки найчастіше присутні «поради» відносно шляхів вирішення різноманітних соціальних, економічних та інших проблем. Тому при підготовці управлінських рішень обов'язково враховувати <u>консультативну</u> функцію громадської думки, обов'язково «радитися» із позицією громадської думки, що у цьому випадку виступає як специфічний консультант органів управління	55,0
Враховуючи ту обставину, що вибори та референдуми є спеціальними формами виявлення та врахування громадської думки, важливо як постійно враховувати цю її імперативну, <u>директивну</u> функцію в процесі визначення переможців виборних кампаній, так і організувати проведення кваліфіковано підготовлених референдумів по проблемам, що хвилюють населення та можуть бути ефективними для прийняття рішень шляхом опитування громадської думки	17,5
Якщо громадська думка висловлюється в процесі організованих демонстрацій, мітингів, страйків та ін., тобто виступає у якості чинника, що спонукає органи управління до прийняття тих чи інших рішень, вона повинна у цій <u>спонукальній</u> функції оперативно та об'єктивно бути вивченою та врахованою органами управління	27,5
Інші точки зору	0
Важко відповісти	0

Визначимо, по яким з проблем життя міста громадська думка, з точок зору експертів та пересічних громадян, враховується найбільш повно (табл. 2). Думки експертів майже однотайні. У той же час пересічні громадяни, з одного боку, достатньо задоволені врахуванням громадської думки відносно виборів, діяльності політичних партій і т.ін. (мається на увазі директивна функція громадської думки), а з іншого – не зовсім задоволені врахуванням їх думок при вирішенні проблем житлово-комунального обслуговування та екологічних проблем (експресивна та консультативна функції реалізації громадської думки в процесі управління містом).

Щодо поінформованості депутатів та керівників органів управління щодо проблем міста і каналів, з яких вони здобувають інформацію відносно цих проблем, то виявляється така картина роботи органів управління із громадською думкою. Так, 77% опитаних експертів практично не поінформовані щодо організації в місті торгівлі та побутового обслуговування; 64% - роботи міського транспорту, 64% - охорони громадського порядку і т. п. При цьому необхідну інформацію вони одержують в основному з матеріалів засобів масової інформації та із зустрічей з робітниками підприємств та організацій (по 53%). У той же час мінімальна частка депутатів і керівників приходять на збори за місцем проживання населення; читають листи населення, які воно надсилає в органи управління; аналізують накази виборців в процесі проведення виборчих кампаній, та думки, які виказуються громадянами на мітингах і демонстраціях. Вважаємо, що подібне ставлення до громадської думки на рівні сучасного крупного українського міста демонструє усі ті недоліки, які мають місце у цій важливій роботі.

Таблиця 2.

Проблеми життя міста, по яким громадська думка населення враховується найбільш повно (у %)

Проблеми життя міста	Думка експертів (n ₁ = 40)	Думка громадян (n ₂ = 651)
Планування розвитку міста, районів, виконання планів	15,4	26,4
Робота міського транспорту	38,5	26,4
Організація у місті торгівлі, побутового обслуговування	41,0	30,5
Благоустрій міста, житлове та дорожнє будівництво	30,8	23,1

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Робота закладів культури, освіти, охорони здоров'я	33,3	23,1
Робота (ефективність роботи) органів управління містом та районами	15,4	32,3
Діяльність політичних партій та громадських організацій	23,1	40,8
Проблеми виборів мера, депутатів, органів громадського самоврядування	23,1	51,6
Охорона громадського порядку	20,5	21,2
Житлово-комунальне обслуговування, в тому числі його вартість	30,8	14,2
Екологічні проблеми регіону	18,0	14,2
Організація відпочинку населення	12,8	20,7
Інші проблеми	2,6	0,0
Громадська думка по усім проблемам враховується	0,0	3,2
Важко відповісти	0,0	8,5

Щодо врахування депутатами та керівниками органів управління громадської думки різних прошарків населення міста, то, з точки зору експертів і пересічних громадян, найбільш інтенсивно в процесі соціального управління враховуються думки депутатів та керівників і активістів громадських та партійних організацій. З одного боку, це достатньо зрозуміло, оскільки думки саме цих верств населення міста висловлюються найбільш активно та можуть бути «помічені» працівниками органів управління, що приймають рішення. Але, з іншого боку, та обставина, що думки рядових робітників, службовців, вчителів, лікарів та ін. практично не враховуються (і про це свідчать результати опитування в тому числі самих депутатів та керівників) говорить про наявні і дуже значні проблеми з організацією функціонування громадської думки в місті (табл. 3).

Таблиця 3.

Групи населення міста, громадська думка яких враховується в діяльності органів управління найбільш повно (у %)

Групи населення міста	Думка експертів ($n_1 = 40$)	Думка громадян ($n_2 = 651$)
Робітники, службовці, співробітники фірм, підприємств, організацій	10,0	13,2
Менеджери, керівники державних та недержавних організацій та підприємств	35,0	36,0
Підприємці	25,0	26,5
Журналісти, співпрацівники газет, радіо, телебачення	32,5	41,3
Керівники та активісти партійних та громадських організацій	50,0	44,8
Депутати рад усіх рівнів	65,0	68,7
Вчителів, лікарів, робітників організацій культури, соціальних організацій та фондів	12,5	11,9
Родичі, друзі, знайомі, сусіди працівників органів управління	12,5	35,1
Інші групи	10,0	1,3
Громадська думка усіх груп громадян враховується однаково	2,5	1,3
Важко відповісти	0,0	6,1

В ході дослідження особлива увага приділялася вивченню того, наскільки в цілому враховується громадська думка в діяльності органів управління, та, якщо вона не враховується або враховується недостатньо, то які причини подібної ситуації. Розглянемо результати дослідження щодо цієї проблеми. Так, експерти, вважають що громадська думка (у дужках наведені результати опитування громадської думки громадян):

- враховується повністю та практично постійно 5% (2,3 %) опитаних
- найчастіше враховується, але не по усім проблемам та не всіх груп населення. 55% (37,5%)
- вважають, що найчастіше громадська думка в діяльності органів управління практично не враховується 37,5% (51,7%)
- іншої думки притримуються 2,5% (2,0%)
- не відповіли на запитання 0% (6,5%)

Таким чином, існує дуже багато ситуацій, коли громадська думка в реалізації процесів соціального управління досить активно не враховується. Причому, так вважають і пересічні громадяни, які висловлюють громадську думку, і ті, що подібну думку повинні враховувати. Чи йде в цих випадках мова про недостатній рівень демократії в країні, про спеціальне неврахування громадської думки органами управління?

Може це й так! Але для того, щоб в цьому повністю переконатися, треба проводити подібні дослідження в суспільстві в цілому, аналізувати проблеми висловлення та врахування громадської думки соціальними інститутами, керівними органами держави громадської думки, яка функціонує та

враховується (чи не враховується) відносно глобальних політичних проблем життєдіяльності держави. У нашому випадку мова йде не про використання громадської думки в діяльності по управлінню містом, різними сферами його життєдіяльності. Тому розглянемо проблеми, завдяки яким громадська думка на рівні міста враховується сьогодні недостатньо (див. табл. 4).

Близько 88% опитаних експертів висловили три найбільш поширені думки щодо роботи з громадською думкою.

Перша – «інформація громадської думки є некомпетентною, стихійною». Однак опитування громадської думки проводяться для того, щоб порівняти об'єктивний стан речей, погляди на проблеми і їх вирішення керівництва міста чи держави із поглядами і думками, що існують у «суб'єктивному світі», поглядами на проблему пересічних громадян. Тому, якщо громадська думка в цьому плані врахована, це гарантує органи управління від ситуацій, коли прийняті рішення не можуть бути виконаними, оскільки не враховують позиції і думки населення.

Таблиця 4.

Причини недостатнього врахування працівниками органів управління, депутатами громадської думки по різним проблемам різних груп населення (у %)

Причини недостатнього врахування громадської думки	Думка експертів (n₁ = 40)
Працівники органів управління, депутати слабо поінформовані щодо стану громадської думки, точках зору різних груп населення на проблеми міського життя та шляхи їх вирішення	12,5
Вони вважають громадську думку, інформацію, що вона містить, некомпетентною, стихійною	37,5
Працівники органів управління принципово ставляться негативно до врахування громадської думки при прийнятті управлінських рішень, оскільки орієнтація на громадську думку може, з їх точки зору, призводити виключно до прийняття популістських, економічно невиправданих рішень	25,0
Причина в тому, що працівникам органів управління, депутатам не зовсім зрозуміло, яким чином може та повинна враховуватися громадська думка при прийнятті управлінських рішень, реалізації різних соціальних, економічних та політичних заходів	25,0
Інші причини	5,0
Важко відповісти	0

Друга позиція – «орієнтація на громадську думку може приводити виключно до прийняття популістських рішень». Дійсно, якщо спитати громадськість чи готова вона до різкого підвищення цін на продукти харчування, то можна вважати, що відповіді будуть однозначно негативними. Чітко поставлені, проекспертовані професійними соціологами запитання дозволяють здобути інформацію, яка необхідна органам управління, політичним партіям, державі.

Третя позиція – «не зрозуміло, яким чином може враховуватися громадська думка при прийнятті управлінських рішень». Підтримка опитаними експертами цієї позиції свідчить про існування в Україні «антиінформаційного суспільства», в якому рішення приймаються без будь-якого врахування громадської думки, тобто реального стану «об'єкту управління». Але ж мова йде про соціальне управління, тобто управління людьми та соціальними групами, у які вони входять. Тому подібний «менеджмент» не може бути виправданим. Інша справа, що політиків, депутатів, управлінців практично не навчають тому, як працювати із громадською думкою в демократичному суспільстві. До речі, це і проблема навчальних програм для підготовки менеджерів, маркетологів, політологів та низки інших фахівців у вищих навчальних закладах.

Таким чином, проведений аналіз результатів експертного опитування показав, що депутати, управлінці, що працюють в органах державного управління, добре розуміють значущість вивчення та використання громадської думки у соціальному управлінні, враховуючи технології реалізації усіх чотирьох управлінських функцій громадської думки: експресивної, консультативної, директивної та спонукальної. У той же час реально використання в управлінні громадської думки різних верств населення (зокрема робітників, службовців, працівників освіти та охорони здоров'я та ін.) по важливим проблемам функціонування міста є недостатнім та не відповідає принципам функціонування демократичного суспільства. Крім того, у самій діяльності депутатів та керівників органів управління по аналізу та врахуванню в своїй діяльності громадської думки мають місце недоліки, пов'язані як із недооцінкою ними ролі громадської думки в управлінні, так і відсутністю знань та навичок щодо роботи із громадською думкою.

УДК 316.334.52(477)»19/20»

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИРОДУ РЕГІОНАЛІЗМУ В СЬОГОЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Сусак Віктор Іванович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка

Проаналізовано рівень диверсифікованості сьогочасного українського соціуму під впливом фактору регіоналізму (у часовій перспективі 2000-2010 рр.) Найактивнішою диверсифікація була у зовнішньо-політичній сфері, на другому місці – внутрішньо-політична сфера, на третьому – внутрішньо-економічна. Також виявлено тенденцію кросрегіонального характеру – зниження рівня прихильності до ринкової економіки та політичного плюралізму, що може спровокувати багатомірну поляризацію сьогочасного українського соціуму.

Ключові слова: регіоналізм, диверсифікація, поляризація, посткомуністичні трансформації.

Проанализирован уровень диверсификации современного украинского социума под влиянием фактора регионализма (во временной перспективе 2000-2010 гг.) Наиболее активной диверсификация была во внешне-политической сфере, на втором месте – внутренне-политическая сфера, на третьем – внутренне-экономическая. Также выявлена тенденция кроссрегионального характера – снижение уровня приверженности к рыночной экономике и политическому плюрализму, что может спровоцировать многомерную поляризацию современного украинского социума.

Ключевые слова: регионализм, диверсификация, поляризация, посткоммунистические трансформации.

The level of diversification of contemporary Ukrainian society under the influence of factor of regionalism in the time perspective of 2000-2010 was investigated. Diversification has been most active in the foreign political sphere, in the second place – domestic political sphere, in the third – domestic economic sphere. Also determined crossregional trend – reduced level of adherence to a market economy and political pluralism, which may cause multi-dimensional polarization of contemporary Ukrainian society.

Keywords: regionalism, diversification, polarization.

Процеси посткомуністичних трансформацій в сьогочасному українському суспільстві позначені значним впливом регіоналізму, базовим підґрунтям якого є відмінні між собою історичні спадщини різних частин України, а також регіоналізація етнічного та мовного факторів. У регіонах сформувалися різні культурні та інституціональні моделі, там панує різне розуміння того, що є «суспільне добро», неоднакове бачення того, у якому напрямі Україна повинна розвиватись тощо.

Розрізняють два основних підходи щодо інтерпретації регіоналізму в сьогочасній Україні. Представники першого наголошують на поляризації соціуму на дві частини – на Захід і на Схід, жителі яких дотримуються протилежних культурних, політичних та цивілізаційних ціннісних орієнтацій (Д. Арель, В. Хмелько [1]; В. Хмелько, А. Вільсон [2]; К. Ванер [3]; М. Рябчук [4]; П. Кубічек [5]; Т. Кузьо [6]; В. Хмелько[7]; С. Лячинський[8] та інші). Їм опонують інші науковці, які стверджують, що регіоналізм у сьогочасній Україні доречніше описувати в категоріях розмаїття мережі регіонів, а не поділів на дві протилежні частини (Г. Лібер [9]; С. Бірч [10]; П. Роджерс [11]; Я. Грицак[12]; В. Середа [13]; В. Сусак [14]; Н. Черниш, О. Маланчук [15]; О. Вишняк[16] та інші). Є також група дослідників, які визначають, що регіоналізм в Україні не у всіх контекстах є значимим фактором конструювання групових ідентичностей та суспільних лояльностей, поступаючись впливові інших соціальних чинників, які функціонують незалежно від нього (А. Мілер, Т. Клобьюкар, В. Райзінгер, В. Геслі [17]; О. Маланчук [18] та інші).

На нашу думку, важливим індикатором, чи українське суспільство поляризоване регіонально, є ставлення жителів різних регіонів до тих змін, що відбуваються в сьогочасному українському соціумі після проголошення незалежності України 1991 року. Скажімо, чи люди підтримують прихильників соціалізму, чи капіталізму, якій моделі участі держави в управлінні економікою вони віддають перевагу, як вони ставляться до ідеї приєднання України до Європейського Союзу чи до союзу Росії й Білорусі тощо.

В контексті представленого вище, ми спробуємо дати відповідь на дослідницьке запитання «Чи регіоналізм поляризує сьогочасне українське суспільство?», використовуючи базу даних проекту «Українське суспільство: соціологічний моніторинг (1994-2010 рр.)», який провів Інститут соціології НАН України. Генеральна сукупність моніторингу – доросле населення України у віці від 18 р. або старші, вибіркова сукупність – 1800 осіб – триступенева, стратифікована, випадкова, із квотним скринінгом на останньому щаблі.

У цій статті ми використали наступні змінні характеристики зазначеної вище бази даних, які слугували показниками для нашого дослідницького завдання:

Внутрішньо-політична сфера.

soc_cap. Підтримування прихильників соціалізму чи капіталізму (за станом на 2000 р. та 2010 р.).

v21. Позиція, щодо потрібності України у багатопартійній системі (2000 р., 2010 р.).

Внутрішньо-економічна сфера.

v8. Преференції стосовно моделі участі держави в управлінні економікою (2002 р., 2010 р.).

v3c. Ставлення до розвитку приватного підприємництва в Україні (2000 р., 2010 р.).

Зовнішньо-політична сфера.

eu_srb. Прихильність до інтеграції з ЄС чи з союзом Росії й Білорусі (2000 р., 2010 р.).

Аналіз вимірів кожного з представлених вище показників виконано двічі з інтервалом у 8-10 років.

Фактором у всіх випадках виступала змінна **regions** – область постійного проживання респондентів моніторингу. За допомогою однофакторного дисперсійного аналізу та супутніх до нього апостеріорних множинних порівнянь з використанням тесту Тьюкі у тому чи іншому аналітичному контексті ми з'ясували, чи досліджувані області формують певні кластери (регіони) на підставі статистично значущих (на рівні 0,01) відмінностей між ними.

За розподілом респондентів моніторингу на прихильників соціалізму чи капіталізму підтримування останнього (з тим чи іншим рівнем переваги) станом на 2000 рік спостерігалось у Полтавській, Житомирській, Миколаївській, Одеській, Хмельницькій, Рівненській, Закарпатській, Чернівецькій, Волинській, Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській областях та у м. Києві (див. таблицю 1). За станом на 2010 рік репрезентація областей з подібними характеристиками зменшилася до Львівської, Чернігівської, Хмельницької, Київської, Івано-Франківської, Волинської областей, також до них належало м. Київ (див. таблицю 2). У 2010 році з'явився новий кластер – Вінницька, Тернопільська області, а також АР Крим. Їхні представники демонстрували відчутно виражену амбівалентність із підтриманням і соціалізму, і капіталізму, або вони не конфліктували. За станом на 2000 рік можна виокремити наступні протилежні за своїми характеристиками регіони України: Луганська, Харківська, Кіровоградська області та АР Крим, що є географічно розірваним кластером, із активно вираженим підтриманням прихильників соціалізму; Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області (географічно компактний кластер) із активно вираженим підтриманням капіталізму. За станом на 2010 рік ситуація відчутно змінилася. Респонденти з розкиданого кластеру Закарпатської, Запорізької, Луганської та Миколаївської областей демонстрували суттєве переважання симпатій до прибічників соціалізму, а респонденти з Київської, Івано-Франківської та Волинської областей (розкиданий кластер) віддавали відчутну перевагу підтриманням капіталізму.

В контексті позиціонування, щодо питання чи Україні потрібна багатопартійна система, як за станом на 2000 рік, та і за станом на 2010 рік, спостерігалось активно виражене переважання заперечувального ставлення до цього питання над ствердним (див. таблиці 3 та 4). 2010 року ця тенденція навіть відчутно загострилася: 2000 року певну перевагу позитивних настанов над негативними продемонстрували респонденти міста Києва, а також Івано-Франківської, Сумської, Чернівецької та Одеської областей; 2010 року амбівалентне ставлення було характерним для респондентів Волинської області, а слабо виражену підтримку багатопартійної системи над її заперечуванням продемонстрували респонденти тільки Запорізької області. Статистично відмінними 2000 року були Вінницька область (із відчутним зсувом в сторону заперечення багатопартійної системи) та розірваний географічно регіон Івано-Франківської, Сумської, Чернівецької та Одеської областей (із тою чи іншою мірою вираженим зсувом у бік підтримки багатопартійної системи). 2010 року їхніми відповідниками щодо першого випадку була Кіровоградська область, щодо другого – розкиданий кластер Запорізької області та Волинської області, остання, як зазначено вище, мала амбівалентні характеристики.

Стосовно моделі участі держави в управлінні економікою як за станом на 2002 рік, так і за станом на 2010 рік спостерігався дуже активно виражений зсув настанов респондентів моніторингу в сторону переважання державного обліку і контролю над ринковими методами керування економікою (див. таблиці 5 та 6). При цьому, якщо 2002 року певну перевагу ринкові віддавали респонденти Львівської та

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Волинської областей, а репрезентанти Івано-Франківської області демонстрували амбівалентність у настановах, то 2010 року настанови тільки респондентів Волинської області мали нейтральний характер, а прихильність до ринкових методів в управлінні економікою не виявлено в жодній з областей України. 2002 року статистично відмінними були наступні регіони: географічно компактний кластер Львівської, Волинської та Івано-Франківської областей (зі зсувом настанов в сторону ринкових методів або з нейтральними характеристиками) та розірваний кластер Житомирської і Чернігівської областей (із активно вираженим зсувом в сторону державного обліку і контролю в управлінні економікою у порівнянні до ринкових методів). 2010 року респонденти Волинської області демонстрували нейтральні настанови, а репрезентанти розкиданого кластера Черкаської та Сумської областей засвідчили відчутно виражену прихильність до втручання держави в економічне життя суспільства.

Щодо ставлення до розвитку приватного підприємництва в Україні, то за станом на 2000 рік, із тою чи іншою мірою, позитивне ставлення до цього було характерно для респондентів в усіх областях України (див. таблицю 7). Це залишилося характерним для більшості областей і у 2010 році (див. таблицю 8), водночас репрезентанти Чернігівської, Івано-Франківської, Миколаївської та Кіровоградської областей продемонстрували певний зсув у бік заперечення доцільності розвитку приватного підприємництва в Україні, а настанови респондентів Житомирської та Черкаської областей мали амбівалентний характер. У цьому дослідницькому контексті ми не виявили статистично значущої відмінності між досліджуваними областями.

В рамках моніторингу ми виявили наступні тенденції щодо прихильності до інтеграції з ЄС чи з союзом Росії й Білорусі (див. таблиці 9 та 10). За станом на 2000 рік у більшості областей спостерігався тою чи іншою мірою виражений зсув настанов в сторону прихильності до інтеграції з ЄС, у Волинській та Івано-Франківській областях спостерігалася практично повна підтримка євроінтеграційних процесів України. Виключення склали Донецька й Луганська області та АР Крим, репрезентанти яких тою чи іншою мірою віддавали перевагу Україні з Росією та Білорусією. 2010 року ситуація суттєво змінилася у напрямі євразійської інтеграції України. Практично повну підтримку європейського напрямку демонстрували тільки респонденти Івано-Франківської області. Водночас кількість областей, респонденти яких були тою чи іншою мірою схильні до євразійського інтеграційного напрямку України, зросла до 12. Ними були Сумська, Чернігівська, Дніпропетровська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Харківська, Донецька, Запорізька, Луганська, Житомирська області та АР Крим. Респонденти Кіровоградської та Херсонської областей артикулювали амбівалентні настанови щодо напрямів міжнародної інтеграції України.

За станом на 2000 рік ми виокремили регіони із статистично значущими відмінними характеристиками. По-перше, мегарегіон, що складався з Волинської, Івано-Франківської, Тернопільської, Львівської, Закарпатської, Хмельницької та Рівненської областей, а також м. Києва, репрезентанти яких тою чи іншою мірою були схильні до європейського інтеграційного напрямку. Географічно ці області в основному представляли західну та частково центральну Україну. По-друге, мегарегіон, що складався з Житомирської, Чернігівської, Харківської, Одеської, Херсонської, Донецької, Луганської областей та АР Крим, респонденти яких представляли різновекторні інтеграційні преференції. Це були в основному області з географічного Півдня та Сходу України та частково – з Центру.

За станом на 2010 рік ми відслідкували наступні регіони. По-перше, регіон, який складався з Івано-Франківської, Тернопільської, Львівської та Волинської областей із тою чи іншою мірою вираженим зсувом настанов у бік євроінтеграції. Він репрезентував географічний Захід України. По-друге, мегарегіон, що був сформований 13 областями та АР Крим (у Таблиці 10 представлений сегментом від Кіровоградської області до Житомирської), респонденти яких або мали амбівалентні інтеграційні настанови, або тою чи іншою мірою схилилися до євразійського інтеграційного напрямку України. Географічно цей мегарегіон репрезентував Південь та Схід України та частково – Центр.

Отже, за результатами проведеного дескриптивного аналізу розподілів значень досліджуваних показників можна дійти до наступних прикінцевих висновків. Переважна більшість отриманих вимірів є радше свідченням диверсифікації, аніж поляризації сьогочасного українського суспільства під впливом фактора регіоналізму. Крім того, виміри такого показника, як ставлення до розвитку приватного підприємництва в Україні, підтвердили тезу про другорядність регіоналізму, як ймовірного предиктора щодо відмінностей у соціальних настановах громадян сучасної України. З п'яти проаналізованих показників ставлення респондентів моніторингу до змін, що відбулися в Україні після 1991 року, тільки преференції щодо інтеграції з ЄС чи з союзом Росії й Білорусі засвідчили формування географічно компактних мегарегіонів, репрезентанти яких протягом достатньо тривалого часу демонстрували статистично значущі відмінності у їхніх настановах: прихильністю або до євроінтеграції (географічний Захід

України), або до євразійського інтеграційного вектора України (географічні Південь та Схід України). В контексті інших показників, хоч і була можливість виокремлювати мегарегіони, проте вони були або географічно розірваними, або ті чи інші переваги їхніх жителів не були тяглими в часі.

В цілому ми можемо говорити про наступну градацію проаналізованих у цій статті показників, що відображають той чи інший рівень диверсифікації сьогочасного українського суспільства під впливом фактора регіоналізму, де 1-ша позиція – це найбільший рівень диверсифікації, а 10-та – найменший.

1. Прихильність до інтеграції з ЄС чи з союзом Росії й Білорусі (2010 р.).
2. Прихильність до інтеграції з ЄС чи з союзом Росії й Білорусі (2000 р.).
3. Прихильність до соціалізму чи капіталізму (2010 р.).
4. Прихильність до соціалізму чи капіталізму (2000 р.).
5. Переваги стосовно моделі участі держави в управлінні економікою (2002 р.).
6. Позиція, чи Україні потрібна багатопартійна система (2000 р.).
7. Переваги стосовно моделі участі держави в управлінні економікою (2010 р.).
8. Позиція, чи Україні потрібна багатопартійна система (2010 р.).
9. Ставлення до розвитку приватного підприємництва в Україні (2010 р.).
10. Ставлення до розвитку приватного підприємництва в Україні (2000 р.).

Якщо ж говорити про відповідність зазначеної вище градації представленим у цій статті сферам життя сьогочасного українського суспільства, то бачимо, що найактивніший рівень диверсифікації спостерігався в контексті зовнішньо-політичної сфери, на другому місці – внутрішньо-політична сфера, на третьому – внутрішньо-економічна.

Вважаємо за необхідне окремо наголосити на серйозній негативній тенденції, яку ми виявили і яка мала кросрегіональний характер. Це – зниження рівня прихильності до ринкової економіки та політичного плюралізму. На наш погляд, саме ця тенденція є більш небезпечною для України, ніж регіоналізм як такий. Наприклад, відсутність усталених традицій із функціонування демократичного та ліберального суспільства за певних несприятливих обставин може спровокувати серйозні відцентрові тенденції із генеруванням багатовимірної поляризації сьогочасного українського соціуму. За такої ситуації актуальними є комплексні заходи соціоінженерії, із залученням ресурсів як владних структур, так і громадянського суспільства, із збереження ефективного функціонування політичних і економічних свобод – необхідної основи для успішного розвитку України в цілому та її регіонів зокрема.

Таблиця 1.

Підтримування прихильників соціалізму чи капіталізму (2000 р.).

Шкала вимірювання: 1. Підтримую прихильників соціалізму; 2. Підтримую і тих, і тих, аби не конфліктували; 3. Підтримую прихильників капіталізму.						
Область постійного проживання	N	Підмножина для $\alpha = 0,01$				
		1	2	3	4	5
Луганська	69	1,41				
АР Крим	58	1,48	1,48			
Харківська	73	1,58	1,58			
Кіровоградська	26	1,65	1,65			
Херсонська	25	1,72	1,72	1,72		
Вінницька	45	1,73	1,73	1,73		
Донецька	110	1,74	1,74	1,74		
Черкаська	36	1,75	1,75	1,75		
Чернігівська	31	1,77	1,77	1,77		
Запорізька	47	1,81	1,81	1,81	1,81	
Київська	25	1,88	1,88	1,88	1,88	
Дніпропетровська	86	1,93	1,93	1,93	1,93	
Сумська	26	1,96	1,96	1,96	1,96	1,96
Полтавська	37	2,05	2,05	2,05	2,05	2,05
Житомирська	29	2,07	2,07	2,07	2,07	2,07
Миколаївська	28	2,11	2,11	2,11	2,11	2,11
Київ (місто)	64	2,14	2,14	2,14	2,14	2,14
Одеська	42	2,14	2,14	2,14	2,14	2,14

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Шкала вимірювання: 1. Підтримую прихильників соціалізму; 2. Підтримую і тих, і тих, і тих, аби не конфліктували; 3. Підтримую прихильників капіталізму.

Область постійного проживання	N	Підмножина для $\alpha = 0,01$				
		1	2	3	4	5
Хмельницька	21	2,19	2,19	2,19	2,19	2,19
Рівненська	26	2,19	2,19	2,19	2,19	2,19
Закарпатська	20	2,20	2,20	2,20	2,20	2,20
Чернівецька	15	2,20	2,20	2,20	2,20	2,20
Волинська	11		2,27	2,27	2,27	2,27
Львівська	43			2,53	2,53	2,53
Івано-Франківська	36				2,61	2,61
Тернопільська	13					2,77
	Sig.	0,02	0,02	0,01	0,02	0,01

Таблиця 2.

Підтримування прихильників соціалізму чи капіталізму (2010 р.).

Шкала вимірювання: 1. Підтримую прихильників соціалізму; 2. Підтримую і тих, і тих, і тих, аби не конфліктували; 3. Підтримую прихильників капіталізму.

Область постійного проживання	N	Підмножина для $\alpha = 0,01$					
		1	2	3	4	5	6
Закарпатська	19	1,47					
Запорізька	61	1,52	1,52				
Луганська	63	1,56	1,56				
Миколаївська	32	1,56	1,56	1,56			
Полтавська	31	1,61	1,61	1,61	1,61		
Житомирська	16	1,63	1,63	1,63	1,63		
Одеська	51	1,63	1,63	1,63	1,63		
Сумська	30	1,63	1,63	1,63	1,63		
Харківська	72	1,65	1,65	1,65	1,65		
Херсонська	26	1,65	1,65	1,65	1,65		
Черкаська	41	1,71	1,71	1,71	1,71		
Донецька	105	1,71	1,71	1,71	1,71		
Чернігівська	23	1,74	1,74	1,74	1,74		
Кіровоградська	24	1,75	1,75	1,75	1,75		
Дніпропетровська	83	1,86	1,86	1,86	1,86	1,86	
Рівненська	23	1,87	1,87	1,87	1,87	1,87	
Вінницька	36	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00
АР Крим	43	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00
Тернопільська	11	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00
Львівська	28	2,04	2,04	2,04	2,04	2,04	2,04
Чернівецька	24	2,13	2,13	2,13	2,13	2,13	2,13
Хмельницька	17		2,24	2,24	2,24	2,24	2,24
Київ (місто)	68			2,29	2,29	2,29	2,29
Київська	27				2,33	2,33	2,33
Івано-Франківська	32					2,56	2,56
Волинська	25						2,64
	Sig.	0,06	0,02	0,01	0,01	0,02	0,07

Таблиця 3.

Позиція, чи Україні потрібна багатопартійна система (2000 р.).

Шкала вимірювання: 1. Ні; 2. Важко сказати; 3. Так.				
Область постійного проживання	N	Підмножина для $\alpha = 0,01$		
		1	2	3
Вінницька	67	1,45		
Чернігівська	49	1,55	1,55	
Херсонська	41	1,63	1,63	
Луганська	102	1,67	1,67	
Кіровоградська	43	1,67	1,67	
Хмельницька	54	1,70	1,70	1,70
Рівненська	41	1,71	1,71	1,71
Київська	68	1,72	1,72	1,72
Миколаївська	47	1,72	1,72	1,72
Дніпропетровська	138	1,72	1,72	1,72
Закарпатська	38	1,76	1,76	1,76
Черкаська	54	1,78	1,78	1,78
Житомирська	54	1,81	1,81	1,81
Харківська	112	1,82	1,82	1,82
Донецька	187	1,83	1,83	1,83
АР Крим	90	1,84	1,84	1,84
Тернопільська	41	1,88	1,88	1,88
Полтавська	61	1,90	1,90	1,90
Львівська	90	1,93	1,93	1,93
Запорізька	74	1,96	1,96	1,96
Волинська	36	1,97	1,97	1,97
Київ (місто)	99	2,01	2,01	2,01
Івано-Франківська	48		2,08	2,08
Сумська	50		2,12	2,12
Чернівецька	32		2,16	2,16
Одеська	92			2,29
	Sig.	0,04	0,01	0,02

Таблиця 4.

Позиція, чи Україні потрібна багатопартійна система (2010 р.).

Шкала вимірювання: 1. Ні; 2. Важко сказати; 3. Так.			
Область постійного проживання	N	Підмножина для $\alpha = 0,01$	
		1	2
Кіровоградська	62	1,40	
Сумська	42	1,48	1,48
Житомирська	45	1,51	1,51
Вінницька	54	1,52	1,52
Тернопільська	52	1,54	1,54
Миколаївська	51	1,57	1,57
Хмельницька	43	1,60	1,60
Закарпатська	31	1,61	1,61
Харківська	116	1,62	1,62
Херсонська	60	1,63	1,63
Чернівецька	45	1,64	1,64
Чернігівська	59	1,68	1,68
Львівська	84	1,69	1,69
Донецька	167	1,73	1,73
Полтавська	53	1,75	1,75
Дніпропетровська	124	1,78	1,78

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Шкала вимірювання: 1. Ні; 2. Важко сказати; 3. Так.			
Область постійного проживання	N	Підмножина для $\alpha = 0,01$	
		1	2
Луганська	115	1,79	1,79
Івано-Франківська	51	1,82	1,82
Одеська	68	1,87	1,87
Київська	57	1,89	1,89
Черкаська	52	1,92	1,92
Рівненська	41	1,93	1,93
АР Крим	91	1,93	1,93
Київ (місто)	97	1,94	1,94
Волинська	44		2,00
Запорізька	86		2,05
	Sig.	0,04	0,02

Таблиця 5.

Преференції стосовно моделі участі держави в управлінні економікою (2002 р.).

Шкала вимірювання: 1. Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок; 2. Треба поєднати державне управління і ринкові методи; 3. Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю.					
Область постійного проживання	N	Підмножина для $\alpha = 0,01$			
		1	2	3	4
Львівська	74	1,82			
Волинська	29	1,97	1,97		
Івано-Франківська	39	2,00	2,00		
Чернівецька	24	2,04	2,04	2,04	
Рівненська	31	2,06	2,06	2,06	
Київ (місто)	77	2,13	2,13	2,13	2,13
Запорізька	64	2,17	2,17	2,17	2,17
Закарпатська	34	2,18	2,18	2,18	2,18
Вінницька	41	2,22	2,22	2,22	2,22
Полтавська	50	2,22	2,22	2,22	2,22
Хмельницька	35	2,26	2,26	2,26	2,26
Одеська	79	2,28	2,28	2,28	2,28
Херсонська	27	2,30	2,30	2,30	2,30
Миколаївська	38	2,32	2,32	2,32	2,32
Харківська	98	2,33	2,33	2,33	2,33
АР Крим	79		2,34	2,34	2,34
Донецька	155		2,35	2,35	2,35
Київська	55		2,36	2,36	2,36
Луганська	88		2,36	2,36	2,36
Кіровоградська	40		2,38	2,38	2,38
Черкаська	41		2,39	2,39	2,39
Дніпропетровська	117		2,41	2,41	2,41
Сумська	46		2,43	2,43	2,43
Тернопільська	32		2,47	2,47	2,47
Житомирська	39			2,54	2,54
Чернігівська	40				2,58
	Sig.	0,01	0,01	0,01	0,06

Таблиця 6.

Преференції стосовно моделі участі держави в управлінні економікою (2010 р.).

Шкала вимірювання: 1. Треба мінімізувати участь держави – все регулює ринок; 2. Треба поєднати державне управління і ринкові методи; 3. Треба повернутися до планової економіки на основі повного державного обліку і контролю.

Область постійного проживання	N	Підмножина для $\alpha = 0,01$		
		1	2	3
Волинська	35	2,00		
Івано-Франківська	48	2,02	2,02	
Закарпатська	28	2,07	2,07	
Чернігівська	49	2,10	2,10	
Київ (місто)	86	2,13	2,13	2,13
Кіровоградська	44	2,14	2,14	2,14
АР Крим	80	2,16	2,16	2,16
Запорізька	81	2,20	2,20	2,20
Київська	49	2,22	2,22	2,22
Львівська	70	2,29	2,29	2,29
Одеська	59	2,29	2,29	2,29
Хмельницька	37	2,30	2,30	2,30
Житомирська	37	2,32	2,32	2,32
Херсонська	52	2,33	2,33	2,33
Луганська	107	2,35	2,35	2,35
Рівненська	28	2,36	2,36	2,36
Донецька	138	2,38	2,38	2,38
Чернівецька	35	2,40	2,40	2,40
Тернопільська	39	2,41	2,41	2,41
Полтавська	43	2,42	2,42	2,42
Миколаївська	50	2,42	2,42	2,42
Харківська	102	2,45	2,45	2,45
Вінницька	46	2,46	2,46	2,46
Дніпропетровська	110	2,46	2,46	2,46
Черкаська	45		2,49	2,49
Сумська	38			2,58
	Sig.	0,01	0,01	0,02

Таблиця 7.

Ставлення до розвитку приватного підприємництва в Україні (2000 р.).

Шкала вимірювання: 1. Зовсім не схвалюю; 2. Тою чи іншою мірою схвалюю; 3. Цілком схвалюю.

Область постійного проживання	N	Підмножина для $\alpha = 0,01$
Вінницька	52	2,04
Луганська	67	2,04
Чернігівська	30	2,07
АР Крим	69	2,13
Сумська	38	2,13
Кіровоградська	28	2,14
Херсонська	29	2,17
Дніпропетровська	107	2,19
Донецька	147	2,19
Полтавська	46	2,20
Хмельницька	38	2,21
Запорізька	51	2,22
Харківська	81	2,22

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Шкала вимірювання: 1. Зовсім не схвалюю; 2. Тою чи іншою мірою схвалюю; 3. Цілком схвалюю.		
Область постійного проживання	N	Підмножина для $\alpha = 0,01$
Київська	49	2,22
Черкаська	44	2,23
Одеська	57	2,23
Волинська	30	2,30
Київ (місто)	84	2,32
Миколаївська	34	2,32
Житомирська	35	2,34
Чернівецька	23	2,35
Рівненська	35	2,37
Тернопільська	32	2,38
Львівська	72	2,47
Закарпатська	28	2,50
Івано-Франківська	36	2,50
	Sig.	0,18

Таблиця 8.

Ставлення до розвитку приватного підприємництва в Україні (2010 р.).

Шкала вимірювання: 1. Зовсім не схвалюю; 2. Тою чи іншою мірою схвалюю; 3. Цілком схвалюю.		
Область постійного проживання	N	Підмножина для $\alpha = 0,01$
Чернігівська	38	1,92
Івано-Франківська	39	1,92
Миколаївська	37	1,97
Кіровоградська	40	1,98
Житомирська	36	2,00
Черкаська	39	2,00
Запорізька	69	2,03
Волинська	30	2,07
Полтавська	39	2,08
Рівненська	25	2,08
Закарпатська	24	2,08
Сумська	34	2,09
Тернопільська	39	2,13
Луганська	86	2,14
Львівська	66	2,17
Вінницька	41	2,17
Київ (місто)	79	2,20
Чернівецька	28	2,21
Дніпропетровська	94	2,24
Одеська	53	2,25
Харківська	92	2,27
Хмельницька	28	2,29
Київська	40	2,30
Донецька	115	2,30
АР Крим	67	2,31
Херсонська	45	2,33
	Sig.	0,13

Таблиця 9.

Прихильність до інтеграції з ЄС чи з союзом Росії й Білорусі (2000 р.).

Шкала вимірювання: 1. Прихильність до інтеграції з ЄС; 2. Прихильність до інтеграції і з ЄС, і з союзом Росії й Білорусі; 3. Прихильність до інтеграції з союзом Росії й Білорусі.

Область постійного проживання	N	Підмножина для $\alpha = 0,01$						
		1	2	3	4	5	6	7
Волинська	18	1,00						
Івано-Франківська	29	1,00						
Тернопільська	30	1,03						
Львівська	60	1,12	1,12					
Закарпатська	17	1,12	1,12					
Хмельницька	22	1,14	1,14					
Рівненська	21	1,19	1,19	1,19				
Київ (місто)	68	1,19	1,19	1,19				
Черкаська	26	1,27	1,27	1,27	1,27			
Київська	48	1,27	1,27	1,27	1,27			
Полтавська	35	1,29	1,29	1,29	1,29			
Чернівецька	21	1,33	1,33	1,33	1,33	1,33		
Миколаївська	18	1,56	1,56	1,56	1,56	1,56	1,56	
Вінницька	27	1,59	1,59	1,59	1,59	1,59	1,59	
Сумська	24		1,67	1,67	1,67	1,67	1,67	
Запорізька	43		1,67	1,67	1,67	1,67	1,67	
Дніпропетровська	62		1,73	1,73	1,73	1,73	1,73	
Кіровоградська	23			1,78	1,78	1,78	1,78	1,78
Житомирська	17				1,82	1,82	1,82	1,82
Чернігівська	23				1,83	1,83	1,83	1,83
Харківська	50				1,86	1,86	1,86	1,86
Одеська	40					1,93	1,93	1,93
Херсонська	21						1,95	1,95
Донецька	104						2,01	2,01
АР Крим	42						2,14	2,14
Луганська	58							2,38
	Sig.	0,02	0,01	0,02	0,02	0,02	0,02	0,02

Таблиця 10.

Прихильність до інтеграції з ЄС чи з союзом Росії й Білорусі (2010 р.).

Шкала вимірювання: 1. Прихильність до інтеграції з ЄС; 2. Прихильність до інтеграції і з ЄС, і з союзом Росії й Білорусі; 3. Прихильність до інтеграції з союзом Росії й Білорусі.

Область постійного проживання	N	Підмножина для $\alpha = 0,01$									
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Івано-Франківська	32	1,00									
Тернопільська	32	1,16	1,16								
Львівська	53	1,23	1,23								
Волинська	20	1,25	1,25	1,25							
Київ (місто)	50	1,52	1,52	1,52	1,52						
Рівненська	24	1,54	1,54	1,54	1,54	1,54					
Закарпатська	16	1,56	1,56	1,56	1,56	1,56	1,56				
Хмельницька	26	1,58	1,58	1,58	1,58	1,58	1,58	1,58			
Київська	30		1,70	1,70	1,70	1,70	1,70	1,70	1,70		
Чернівецька	18		1,72	1,72	1,72	1,72	1,72	1,72	1,72		
Черкаська	25		1,80	1,80	1,80	1,80	1,80	1,80	1,80	1,80	
Вінницька	23			1,91	1,91	1,91	1,91	1,91	1,91	1,91	1,91

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Шкала вимірювання: 1. Прихильність до інтеграції з ЄС; 2. Прихильність до інтеграції і з ЄС, і з союзом Росії й Білорусі; 3. Прихильність до інтеграції з союзом Росії й Білорусі.												
Область постійного проживання	N	Підмножина для $\alpha = 0,01$										
		1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
Кіровоградська	23				2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	
Херсонська	27				2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	2,00	
Сумська	15				2,07	2,07	2,07	2,07	2,07	2,07	2,07	
Чернігівська	28				2,14	2,14	2,14	2,14	2,14	2,14	2,14	
Дніпропетровська	73					2,21	2,21	2,21	2,21	2,21	2,21	
Миколаївська	24					2,21	2,21	2,21	2,21	2,21	2,21	
Одеська	47						2,23	2,23	2,23	2,23	2,23	
Полтавська	25							2,24	2,24	2,24	2,24	
АР Крим	42								2,29	2,29	2,29	
Харківська	77								2,30	2,30	2,30	
Донецька	100								2,35	2,35	2,35	
Запорізька	48									2,44	2,44	
Луганська	66									2,44	2,44	
Житомирська	23										2,52	
	Sig.	0,09	0,02	0,01	0,03	0,01	0,01	0,01	0,01	0,02	0,02	0,05

ЛІТЕРАТУРА: 1. Arel D. The Russian Factor and Territorial Polarization in Ukraine / Dominic Arel, Valeriy Khmelko // Harriman Review. – 1995. – P. 81-91. 2. Khmelko V. Regionalism and Ethnic and Linguistic Cleavages in Ukraine / Valeriy Khmelko, Andrew Wilson // Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation: Collection of Papers; edited by Taras Kuzio. – Armonk, N.Y., London, Eng.: M.E. Sharpe, 1998. – P. 60-80. 3. Wanner C. Burden of Dreams: History and Identity in post-Soviet Ukraine / Catherine Wanner. – University Park, Penn.: The Pennsylvania State University Press, 1998. – 255 p. 4. Рябчук М. Від Малоросії до України: Парадокси запізненого націєтворення / Микола Рябчук. – К.: Критика, 2000. – 303 с. 5. Kubicek P. Regional Polarisation in Ukraine: Public Opinion, Voting and Legislative Behaviour / Paul Kubicek // Europe-Asia Studies. – Vol. 52, No. 2, 2000. – P. 273-294. 6. Kuzio T. History, Memory and Nation Building in the Post-Soviet Colonial Space / Taras Kuzio // Nationalities Papers. – Vol. 30, No. 2, 2002. – P. 241-264. 7. Хмелько В. Динаміка рейтингів і соціальний склад електоратів В. Ющенко та В. Януковича у виборчій кампанії 2004 року / Валерій Хмелько // Політичний портрет України. Часопис Фонду «Демократичні ініціативи». – № 32, 2005. – С. 13-25. 8. Лячинський С. Другий тур виборів Президента України: регіональні особливості та порівняння з попередніми виборами / Станіслав Лячинський // Доступно на: <http://polityka.in.ua/info/357.htm> за станом на 27.06.2011. 9. Liber G.O. Imagining Ukraine: Regional Differences and the Emergence of an Integrated State Identity, 1926-1994 / George O. Liber // Nations and Nationalism. – Vol. 4, No. 2, 1998. – P. 187-206. 10. Birch S. Interpreting the Regional Effect in Ukrainian Politics / Sarah Birch // Europe-Asia Studies. – Vol. 52, No. 6, 2000. – P. 1017-1041. 11. Rogers P. Division, Difference and Diversity: Regionalism in Ukraine / Peter Rogers // Україна Модерна. Спеціальний випуск – „Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні: наук. зб. ; за ред. Я. Грицака, А. Портнова і В. Сусака. – К.: Критика, 2007. – С. 210-236. 12. Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі / Ярослав Грицак // Україна Модерна. Спеціальний випуск – «Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні»: наук. зб. ; за ред. Я. Грицака, А. Портнова і В. Сусака. – К.: Критика, 2007. – С. 27-60. 13. Sereda V. Regional Historical Identities and Memory / Victoria Sereda // Україна Модерна. Спеціальний випуск – „Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні: наук. зб. ; за ред. Я. Грицака, А. Портнова і В. Сусака. – К.: Критика, 2007. – С. 160-209. 14. Сусак В. Фактор мови та зміни політичних постав: порівняльний аналіз Львова та Донецька (1994-2004 рр.) / Віктор Сусак // Україна Модерна. Спеціальний випуск – „Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні: наук. зб. ; за ред. Я. Грицака, А. Портнова і В. Сусака. – К.: Критика, 2007. – С. 137-159. 15. Черниш Н. Динаміка ідентичностей мешканців Львова і Донецька: компаративний аналіз (1994-2004 рр.) / Наталія Черниш, Оксана Маланчук // Україна Модерна. Спеціальний випуск – «Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні»: наук. зб. ; за ред. Я. Грицака, А. Портнова і В. Сусака. – К.: Критика, 2007. – С. 61-92. 16. Вишняк О. Мовна ситуація та статус мов в Україні: динаміка, проблеми, перспективи (соціологічний аналіз) / Олександр Вишняк. – К.: Інститут соціології НАН України, 2009. – 176 с. 17. Miller A.H. Social Identities in Russia, Ukraine, and Lithuania / A. H. Miller, T. F. Klobucar, W. M. Reisinger, and V. L. Hesli // Post-Soviet Affairs. – Vol. 14, No. 3, 1998. – P. 248-286. 18. Malanchuk O. Social Identification versus Regionalism in Contemporary Ukraine / Oksana Malanchuk // Nationalities Papers. – Vol. 33, No. 3, September 2005. – P. 345-368.

УДК 316.334.52

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ЕВРОРЕГИОНА «ДОНБАСС» В ОЦЕНКАХ ЖИТЕЛЕЙ ЛУГАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Хобта Светлана Викторовна – кандидат социологических наук, доцент кафедры философии и социологии Луганского национального университета имени Тараса Шевченко

В статье рассматриваются особенности функционирования еврорегиона «Донбасс» в оценках жителей Луганской области. Делается вывод, что еврорегион «Донбасс», несмотря на то, что он представлен в средствах массовой информации, четкого образа у жителей области не имеет. Люди верят, что пребывание области в составе еврорегиона повысит статус области и даст импульс для социально-экономического развития, однако реальные плоды его функционирования известны немногим, а, следовательно, он пока слабо влияет на повседневные практики. Несмотря на проблемы, по мнению автора, еврорегионы, в том числе еврорегион «Донбасс», имеют высокий потенциал и социальную значимость для регионального сообщества.

Ключевые слова: еврорегион, еврорегион «Донбасс», граница, приграничный регион.

У статті розглядаються особливості функціонування еврорегіону «Донбас» в оцінках мешканців Луганської області. Робиться висновок, що еврорегіон «Донбас», незважаючи на те, що він представлений у засобах масової інформації, чіткого образу у жителів області не має. Луганці вірять, що перебування області у складі еврорегіону підвищить статус області та дасть імпульс для соціально-економічного розвитку, проте реальні плоди його функціонування відомі небагатьом, а, отже, він поки слабо впливає на повсякденні практики. Незважаючи на проблеми, на думку автора, еврорегіони, в тому числі еврорегіон «Донбас», мають високий потенціал і соціальну значимість для регіонального співтовариства.

Ключові слова: еврорегіон, еврорегіон «Донбас», кордон, прикордонний регіон.

The article discusses the features of the functioning of the Euroregion «Donbass» in assessments residents of Luhansk region. It is concluded that inhabitants of the Euroregion «Donbass» do not have a clear image of it despite the fact that it is presented in the media. People believe that being a part of the Euroregion will enhance the status of the region and will give impetus to the socio-economic development, but the real results of its functioning are known a little, and therefore, it has little influence on the everyday practices. Despite the problems, according to the author, the Euroregions, including the Euroregion «Donbass» have the highest potential and social significance for the regional community.

Keywords: euroregion, euroregion «Donbass», border, Border Regions.

Европейский вектор развития является приоритетным для Украины. Успешная интеграция требует соответствия европейским стандартам, в том числе в сфере трансграничного сотрудничества. Внедрение европейских форм трансграничного сотрудничества в Украине реализуется через создание еврорегионов. Еврорегионы призваны стимулировать межнациональное взаимодействие в решении локальных экономических, экологических и социальных проблем. На настоящее время в стране существует девять еврорегионов: «Карпаты», 1993 г., «Буг», 1995 г., «Нижний Дунай», 1998 г., «Верхний Прут», 2000 г., «Слобожанщина», 2003 г., «Днипро», 2003 г., «Ярославна», 2007 г., «Черное море», 2008 г., «Донбасс», 2010 г. Только три области (Ровненская, Житомирская и Киевская) не входят в состав каких-либо подобных образований [см. карту 1, с. 66]. Широкое распространение этой формы трансграничного взаимодействия в ЕС (курс на «Европу регионов») заставляет предположить, что для Украины развитие еврорегионов будет оставаться одним из приоритетных направлений в развитии международных отношений. Это обуславливает актуальность изучения особенностей функционирования еврорегионов в Украине.

Еврорегион – одна из форм трансграничного сотрудничества административно-территориальных единиц соседних государств в соответствии с двусторонними и/или многосторонними договорами для решения общих проблем или сходных задач на основе согласованных механизмов [2]. Изучение еврорегионов в отечественной социальной науке происходит в различных аспектах и имеет междисциплинарный характер. Изучается развитие еврорегионов в Украине [1], территориальная локализация трансграничных социально-экономических узлов [3], организационно-финансовое обеспечение,

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

структурные особенности [4] и т.д. Выделяют два основных направления изучения еврорегионов: исследование особенностей функционирования отдельных еврорегионов [5] и изучение проблем трансграничного сотрудничества [6]. Последнее направление исследований развито значительно сильнее. Прикладное социологическое исследование еврорегионов, на наш взгляд, должно фокусироваться на сборе информации, необходимой для принятия разного рода управленческих решений, одновременно необходимо отслеживать социальный эффект этих образований. Позитивным опытом является проведение социологического исследования на этапе формирования стратегии еврорегиона Донбасс [7, с. 394].

Дж. Скотт в изучении еврорегионов предлагает различать политику намерений, риторику самопрезентации и реальный опыт кооперации [8]. Цели создания еврорегионов с участием Украины достаточно амбициозны и связаны с масштабным экономическим сотрудничеством, таким как создание технопарков, бизнес-инкубаторов и промышленных технопарков [9, 10]. Отметим, что участие в еврорегионах открывает доступ к финансированию со стороны ЕС. Как правило, украинские еврорегионы хорошо представлены в информационном пространстве (имеют сайты в Интернете, их мероприятия освещаются в прессе и на телевидении) и являются предметом гордости органов местного самоуправления [11, 12]. Особенно это касается членства в Ассоциации европейских приграничных регионов (Association of European Border Regions, AEBR). В настоящее время членами AEBR являются четыре еврорегиона: «Донбасс», «Ярославна», «Буг», «Слобожанщина» [13].

Насколько реально «работают» еврорегионы в Украине и насколько их цели реализуются на практике? Одним из индикаторов «работы» еврорегиона выступает осведомленность населения об этой структуре и влияние ее на повседневные практики населения. Задачей данной статьи является рассмотрение особенностей функционирования еврорегиона «Донбасс» в Луганской области в оценках жителей области.

Эмпирической основой будут выступать исследование кафедры философии и социологии ЛНУ имени Тараса Шевченко и Центра по изучению социальных процессов и проблем гуманизма, проведенное в 2013 г. (N=1450) в Луганской области под руководством профессора И. Ф. Кононова. Исследование проводилось под патронатом областной государственной администрации в Луганской области. Выборка квотная (квотные признаки: пол, возраст, тип населенного пункта). Особенностью формирования выборочной совокупности было то, что среди населенных пунктов области максимально отбирались населенные пункты приграничных районов области.

В целом уровень информированности достаточно высокий: более 60% респондентов утвердительно отвечают на прямой вопрос «Знаете ли Вы о том, что Луганская область входит в еврорегион «Донбасс»? Но более дифференцированное рассмотрение показывает наличие существенных пробелов в данном вопросе в общественном мнении.

Во-первых, большая часть жителей области (41,7%) «что-то слышали» о еврорегионе, но точно не знают, что это означает. Только 26,4% указали, что они имеют представление о данном образовании.

Значимые отличия по полу, возрасту, образованию, типу населенного пункта и степени близости к границе не зафиксированы. Есть определенные отличия в ответах в зависимости от образования: чем выше образование, тем больше уровень осведомленности. Значимые отличия наблюдаются в зависимости от опыта пересечения границы: люди, которые ездили в Россию в последние два года, лучше осведомлены о существовании еврорегиона (табл.1) Особенно это касается пересекавших местные пункты пропусков.

Таблица 1.

Распределение ответов на вопрос «Знаете ли Вы о том, что Луганская область входит в еврорегион «Донбасс»? в зависимости от опыта пересечения границы (% к ответившим)

№	Вариант ответа	Приходилось ли Вам лично ездить в Россию в последние два года?		Итого N=1424
		Да (N=381)	Нет (N=1043)	
1	Да, знаю и знаю, что это значит для области	36,0	23,3	26,7
2	Что-то слышал, но не знаю, что это означает	39,6	42,9	42,0
3	Никогда не слышал об этом	24,4	33,8	31,3
	Всего	100	100	100

Ответы жителей приграничных районов не отличаются от ответов жителей центра области, хотя, по логике, в приграничье должен быть более высокий уровень осведомленности.

Во-вторых, даже в случае, если респонденты заявляют о своей компетентности, контрольный вопрос «Какие области входят в состав еврорегиона «Донбасс», кроме Луганской?» показывает, что среди

опрошених тільки 1,3% респондентів дали абсолютно правильний відповідь про склад еврорегіона (Ростовська, Воронежська, Донецька області). 40,9% – дали частково правильний відповідь, включив в склад еврорегіона один або два суб'єкта (24,9% – Донецька область, 10,8% – Донецька і Ростовська області). Можливо передбачити, що населення знає суб'єкти, вступивших в еврорегіон першими. Але тут слід прийняти до уваги те, що окремі респонденти не розрізняють «еврорегіон Донбас» від «регіона Донбас» (це випливає з звітів інтерв'юєваних). Про поширеності/нерозповсюдженості такого отождествлення ми не можемо судити за даними нашого дослідження.

Респонденти часто причисляють до еврорегіону «Донбас» Харківську і Белгородську області – області, які належать до Слобожанщини – регіону, до якого належить і частина Луганської області.

В-третьє, у респондентів слабо сформовано думку про переваги, які може дати області перебування в складі еврорегіона. Це говорить про слабку інформованість, відсутність досвіду і відповідних компетенцій.

Розглянемо очікування в Луганській області пов'язані з перебуванням в складі еврорегіона. Одразу скажемо, що 51,3% не відповіли на запитання «Що Луганській області може/повинно дати перебування в еврорегіоні «Донбас»?», ще 13,7% завадилися з відповіддю, т.е. в цілому 65% респондентів уклонилися від відповіді, що свідчить про те, що вони, скоріше за все, не мають думки по відношенню до запитання. Кількість «невідповідей» на відкриті запитання завжди достатньо висока. Закладаючи в анкету відкритий запитання, ми, передусім, ставили мету прозондувати характер і спрямованість очікувань. Аналіз відповідей показав, що в цілому баланс очікувань – позитивний. Тільки 6,9% респондентів вважають, що членство в еврорегіоні або нічого не принесе, або негативно вплине на області (приведе до зростання цін, поглиненню Донецької області, залежності від Донецька, пошкодить євроінтеграційним прагненням країни).

Більша ж частина відповілих вважає, що членство в еврорегіоні позитивно вплине на розвиток області. В-перше, створить стимули для економіки: розвитку різних галузей промисловості (частіше за все вугільної) і сільськогосподарського господарства, збільшення робочих місць, розвитку торгівлі, транспортної і дорожньої інфраструктури. Слабо, але представлені очікування, пов'язані з покращенням якості життя, в тому числі і її екологічної складової. В-друге, це покращить стосунки з Росією і окремими її регіонами. При цьому частіше говорять не про покращення політичних стосунків, а про покращення стосунків в цілому. Якщо говорити про категорії описання респондентів, то увага політичному взаємодію значно нижче, ніж до культурного. В-третьє, від еврорегіона очікується спрощення перетину кордону, вільне переміщення між країнами. Одночасно окремими респондентами еврорегіон розглядається і як інструмент євроінтеграції. Крім зазначень про сферу змін, в відповідях були присутні загальні зазначення про позитивні зміни, такі, наприклад, як «позитивні емоції», «хоча якийсь-то позитив», «порядок» і др.

Таким чином, еврорегіон «Донбас» незважаючи на те, що він представлений в ЗМІ, чіткого образу жителів області не має. Луганці вірять, що перебування області в складі еврорегіона підвищить статус області і дасть імпульс для соціально-економічного розвитку, однак реальні плоди його функціонування відомі небагатьом, а, відповідно, він поки слабо впливає на повсякденні практики. Тому поки еврорегіон в більшій мірі є візитною карткою обласної адміністрації і знаком «європейськості», ніж ефективною формою кооперації. Це загальна проблема еврорегіонів. Дослідження показують, що еврорегіони часто далекі від успішної реалізації задуманих проєктів. Це стосується не тільки еврорегіонів пострадянського простору, але і власне європейських [8]. Реальне співробітництво складається тільки в деяких сферах взаємодії: туризм, захист навколишнього середовища і вища освіта, в той час як економічні проєкти, які потребують залучення приватного капіталу, реалізуються рідко. В зв'язі з цим деякі відзначають зниження привабливості еврорегіональної політики для ЄС і розвиток інших форм приграничного співробітництва, в частині «європейських об'єднань територіального співробітництва» (ЕОТС), які створені виключно в інтересах соціально-економічного сплочення в межах ЄС [13]. Еврорегіони потребують фінансування і державної підтримки, яку отримують рідко. Прикладом можуть служити неодноразові, але безуспешні звернення Ради регіону до вищої виконавчої влади країни з проханням відновити роботу скасованого дизель-потягу Луганськ-Миллерово.

Незважаючи на проблеми, на наш погляд, еврорегіони, в тому числі еврорегіон Донбас, мають високий потенціал і соціальну значимість для регіонального суспільства. Їх цінність складається в розширенні досвіду міжрегіонального взаємодія, формуванні традицій місцевого управління і регіонального самосвідомості.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Піріашвілі О. Б. Розвиток євро регіонів на території України / О. Б. Піріашвілі, О. П. Амбросенко, Н. О. Федяй // Економіка і прогнозування. – 2011. – № 3. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ep/2011_3/4_Piriashvili&K.pdf. 2. Деякі питання розвитку транскордонного співробітництва та євро регіонів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/587-2002-п>. 3. Подгрушный Г. П. Украинско-российско-беларусский трансграничный регион: факторы формирования, особенности территориальной организации, проблемы и перспективы развития / Г. П. Подгрушный // Проблемы общественной географии. Приграничные территории: методологические подходы и опыт исследований : Сборник научных трудов / Под общей редакцией Г. П. Подгрушного. – К. : Ин-т географии НАНУ. – Вып. 2. – 2010. – С. 38–44. 4. Мікула Н. Міжтериторіальне та транскордонне співробітництво : монографія / Надія Мікула. – Львів : ІРД НАН України, 2004. – 395 с. – Режим доступу: <http://znc.com.ua/ukr/publ/book/book-mikula-2004/book-mikula-2004.pdf>. 5. Щерба Г. И. Перспективы развития украинско-польского трансграничного сотрудничества (по материалам социологических исследований). – Режим доступа: <http://www.ur.edu.pl/pliki/Zeszyt15/21.pdf>. 6. Беленький П. Ю. Формування та розвиток системи міжрегіонального та транскордонного співробітництва в Україні / П. Ю. Беленький, Н. А. Мікула // Регіональна економіка. – 2001. – № 3. – С. 61–73. 7. Трансграничное украинско-российское сотрудничество: формы, методы, перспективы : монография / под общ. ред. В. И. Дубницкого, В. И. Ляшенко. – Донецк : Юго-Восток, 2010. – 419 с. 8. Скотт Дж. Стимулирование кооперации: могут ли евро регионы стать мостами коммуникации? / Джеймс Скотт. – Режим доступа: http://www.indepsocres.spb.ru/scott_r.htm. 9. Технопарк «Слобожанщина». – Режим доступа: <http://www.ukr-rus-technopark.com/index.php/рус/about>. 10. Создание бизнес инкубатора – Режим доступа: <http://dniester.eu/289>. 11. Сайт региона «Донбасс» – Режим доступа: <http://euroregion-donbass.ru/>. 12. Путренко З. Граница дружбе не помеха / Зоя Путренко // Наша газета. – Режим доступа: <http://nashagazeta.net/19957-granica-druzhe-ne-pomeha.html>. 13. Кретинин Г. В. Евро регионы с участием Калининградской области: ренессанс или стагнация? / Г. В. Кретинин, В. А. Беспалов – Режим доступа: <http://www.riss.ru/index.php/analitika/988-evroregiony-s-uchastiem-kaliningradskoy-oblasti-renessans-ili-stagnaciya#>. Ui3xGDX3aFo

УДК: 316.334:342.711

ПРИДНЕСТРОВЬЕ: ОФИЦИАЛЬНЫЙ ДИСКУРС И ПОЛИТИКА ИДЕНТИЧНОСТИ

Филиппова Ольга Аркадьевна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье представлен анализ приднестровской идентичности в рамках концепции политик идентичности, где основным вопросом является вопрос о том, кто предлагает и контролирует значение и смыслы идентичности в обществе. Политика идентичности отслеживается через официальный дискурс, представленный властью. Данный дискурс демонстрирует, что анти-молдавские идеи доминируют над идеями об объединении Приднестровья и Молдовы, иллюстрируя, что «прошлое по-прежнему происходит», и раскол не является событием когда-то однажды возникшим, но является продолжающимся и «творческим» процессом конструирования. Смысл приднестровской идентичности, предложенной властью, детерминирован ориентациями на Россию и славянское братство, а идентичность включает в себя элементы советских принципов этнонациональной политики, переработанных для современных целей. Благодаря своему геополитическому положению, приднестровский регион стал полем борьбы за влияние внешних сил. В связи с этим Приднестровье является «объектом воздействия», а его идентичность очерчивается в большей степени внешними, а не внутренними факторами.

Ключевые слова: Приднестровье, идентичность, политика идентичности, солидарности.

У статті представлено аналіз придністровської ідентичності в рамках концепції політик ідентичності, де основним питанням є питання про те, хто пропонує і контролює значення і смисли ідентичності в суспільстві. Політика ідентичності відстежується через офіційний дискурс, що представлений владою. Даний дискурс демонструє, що анти-молдовські ідеї домінують над ідеями про об'єднання Придністров'я та Молдови, ілюструючи, що «минуле відбувається й сьогодні», та розкол не є подією, що колись виникла, але є «творчим» процесом конструювання, що триває і сьогодні. Смысл придністровської ідентичності, що запропоновано владою, детермінується орієнтаціями на Росію і слов'янське братство, а ідентичність включає в себе елементи радянських принципів етнонаціональної політики, які перероблені для сучасних цілей. Завдяки своєму геополітичному положенню придністровський регіон став полем боротьби за вплив зовнішніх сил. У зв'язку з цим Придністров'я є «об'єктом впливу», а його ідентичність окреслюється більшою мірою зовнішніми, аніж внутрішніми чинниками.

Ключові слова: Придністров'я, ідентичність, політика ідентичності, солідарності.

This paper explores Transnistrian identity in the frame of the concept of Identity Politics, where the main question is who proposes and controls the meaning of identity in society. Politics of identity is tracking through the official discourse represented by the authorities. This discourse demonstrates that anti-Moldovan ideas are privileged over the unification of Transnistria and Moldova, revealing that «the past is still happening» and that division is not an event that once happened, but rather an on-going and creative process of construction. The meaning of Transnistrian identity proposed by the authorities is determined by orientations toward Russia and a Slavic brotherhood, and the identity consists of elements from the Soviet principle of ethno-national politics reelaborated for contemporary goals. Due to its geopolitical location, the Transnistrian region has become a field of struggle for influence by external forces. In this regard, Transnistria is an 'object of influence' because the impact of external factors has been decisive in the fate of Transnistria. In terms of identity we must underline that external rather than internal construction factors shape Transnistrian identity.

Keywords: Transnistria, identity, politics of identity, solidarities.

Приднестровская Молдавская Республика¹, являясь формально демократическим государством с парламентом, конституцией и президентской властью, существует более двух десятилетий де-факто, хотя де-юре остается непризнанным в мире государством, сам же «Приднестровский вопрос»

© Филиппова О. А., 2013

¹ Официальное название. Приднестровская Молдавская Республика (ПМР) провозглашена в результате референдума населения Приднестровья 24 декабря 1991 г.

классифицируется как «замороженный конфликт». В существующих публикациях приднестровский конфликт традиционно рассматривается в геополитическом измерении, а само Приднестровье предстает как пример этнического сепаратизма. В различных средствах массовой информации (преимущественно западных), как правило, Приднестровье представлено как «черная дыра Европы», прибежище для контрабанды, канал торговли людьми и оружием, отмывания преступных денег². Вместе с тем, в самом Приднестровье ведется активная работа по созданию позитивного самообраза, формирование которого невозможно без воплощения определенной политики идентичности.

В изучении политик идентичности главными исследовательскими вопросами являются такие: кто предлагает и контролирует смыслы идентичности в обществе; каким содержанием наполняется та или иная идентичность (ее структурные элементы); какие каналы имплементации политики идентичности используются; как происходят данные процессы – как навязывание или как признание той или иной идентичности и ее конкретного содержания. Политики идентичности могут осуществляться различными социальными институтами и акторами, которые стремятся к тому, чтобы определенные идентичности были признаны легитимными. Это, в свою очередь, предполагает, что социальные агенты осуществляют различную по своим формам и стратегиям деятельность в борьбе за право контролировать смыслы идентичности³.

Целью данной статьи является анализ политики идентичности, представленной в официальном дискурсе Приднестровья. Исследование проводилось по нескольким направлениям: 1) официальная репрезентация Приднестровской Молдавской Республики, представленная на официальных веб-сайтах (включая официальные документы ПМР, Конституцию ПМР, официальные речи президента ПМР⁴ и его обращения к народу); 2) официальные интервью, опубликованные в медиа; публикации официальных лиц/президента; интерпретации прошлого, представленные в выступлениях президента ПМР и официальной версии истории. Данное исследование направлено на изучение того, как официальный дискурс конструирует приднестровскую идентичность. Его основными исследовательскими задачами является поиск ответов на вопросы:

- что составляет «содержание» приднестровской идентичности; какие элементы эта идентичность содержит и какие ориентации (Европа/«Запад» или «славянское братство») данная идентичность продуцирует;
- какие факторы очерчивают приднестровскую идентичность (внутренние и внешние элементы, составляющие основу построения идентичности);
- как используется (или переписывается) история в процессе конструирования приднестровской идентичности и обосновании политики идентичности.

Основными методами, использованными в данном исследовании, являются контент-анализ и дискурс-анализ. Контент-анализ позволяет изучить содержание распространяемых сообщений, при этом особое внимание уделяется тому, «кто говорит, что, кому и почему?» Методологически этот аспект исследования основывается на подходах Н. Лассуэлла, К. Криппендорфа. Дискурс-анализ позволяет исследовать отношения между дискурсом и социальным контекстом, и дискурсом и властью, где особое внимание уделяется тому, «какие значения создаются?» (методология Водак).

При анализе конструкторов идентичности целесообразно обратиться к схеме концептуализации и операционализации идентичности, разработанной Ван Дейком. Он предлагает выделять следующие категории, вокруг которых «выстраиваются» коллективные и индивидуальные действия, конституирующие идентичность как отдельного человека, так и некой группы, общности: 1) членство: «кто не принадлежит» (не включается); 2) деятельность: «что мы делаем»; 3) основополагающие цели: «чего мы хотим»; 4) нормы и ценности: «что хорошо и что плохо для нас»; 5) позиционирование: «каковы отношения с «другими»; 6) ресурсы: «кто имеет доступ к ресурсам группы» [2].

Этничность и языковая политика. Значительную роль в возникновении и существовании Приднестровья играл (и по-прежнему продолжает играть) языковой вопрос. Как известно, проблема языков являлась одним из основополагающих элементов идеологии, обосновывающей необходимость

² например, «Europe's Black Hole. Documentary» <http://www.youtube.com/watch?v=DdYhnkxJQkY>
«Crime in Transnistria» http://en.wikipedia.org/wiki/Crime_in_Transnistria

³³ Более подробно о концепте «политики идентичности см. работы Филипповой [1]

⁴ В данной статье анализируются выступления и речи первого президента ПМР Игоря Смирнова (1991-2011). Изучение динамики официального дискурса ПМР и анализ выступлений и речей второго президента ПМР Евгения Шевчука являются объектом последующих исследований автора.

отделения Приднестровья от Молдовы. Хотя, как считает сейчас большинство экспертов, основной причиной конфликта являлись экономико-политические проблемы, этно-лингвистический фактор выполнял мобилизирующую роль. Именно «Закон о языках», принятый в 1989г. в Молдавской ССР, а также требование Народного Фронта Молдовы объединиться с Румынией стали катализирующими факторами разворачивания действий по борьбе за независимость. С тех пор вопрос о языках в Приднестровье является горячей темой в политических дебатах, идеологическим инструментом и практической политикой идентичности.

Сегодня вопросы этничности и языка являются приоритетными в обосновании принципов приднестровской идеологии. Статья 12 Конституции ПМР закрепляет наличие трех «официальных» языков: русского, украинского и молдавского⁵. В официальных версиях истории Приднестровья данная проблематика обсуждается в ее сравнении с принципами этнонациональной политики Республики Молдова (РМ): «...существенная разница состоит не только в признании правового трехязычия (в отличие от одноязычия в Молдове), но и в отказе от формулы «государственный язык» [3, с.97]. В официальном дискурсе подчеркивается, что в Приднестровье происходит формирование «многонационального народа» с полноправным сохранением этничности всех народов /.../ и правом каждого человека на добровольный выбор своей этнической принадлежности»[3,с.96-97]. Ядром концепции «приднестровского мультикультурализма» выступают три этнические культуры – молдавская, русская и украинская. Вместе с тем, этническая структура населения Приднестровья включает в себя и другие этнические группы; их численность варьировалась в различные периоды⁶. Этно-национальная политика ПМР основана, прежде всего, на идее «исторических корней» и взаимосвязи между русской, молдавской и украинской культурами. В этой связи интересно проследить, какой ролью наделяется каждая из этих этнических культур в официальной идеологии.

Молдавский/молдовский/румынский. Вопрос о молдавском языке и молдавской этнической группе является одним из ключевых вопросов в идеологии ПМР. В ответ на стремление Народного фронта Молдовы объединиться с Румынией, в Приднестровье была провозглашена идея о «сохранении» уникальной молдавской культуры и молдавского языка во избежание ее поглощения румынской культурой. Молдавский язык и молдавская этническая группа стали одними из символов борьбы за независимость в Приднестровье. В своей книге первый Президент ПМР И. Смирнов подчеркивает, что «...приднестровцы были в момент провозглашения ПМР серьезно озабочены не только ростом национализма в Молдове, но и тем, что молдавской нации, как это ни парадоксально звучит, отказали в Молдове в праве на существование. Об этом свидетельствовали постоянно ведущиеся разговоры о том, что нет молдаван, а есть исключительно румыны» [5].

В самой же Республике Молдова сейчас не используется название «молдавский язык», которое рассматривается как результат советизации молдавской культуры и языка. Более того, среди жителей Молдовы и представителей различных политических партий также не существует единого мнения в отношении того, как следует номинировать язык: как молдовский или румынский.

В официальной версии этнонациональной политики ПМР приднестровские молдаване, их культура и язык образуют основные принципы приднестровской идеологии «молдавизма», которая противопоставляется идеологии «романизма» в Республике Молдова. В связи с этим кириллический алфавит, который был сохранен в молдавском языке в Приднестровье (в отличие от латинского алфавита, введенного в 1989 году в Республике Молдова), был и остается одним из важнейших механизмов выстраивания различий между Молдовой и Приднестровьем. И. Смирнов неоднократно подчеркивал, что именно Приднестровье сохраняет язык молдаван, который называется молдавским (не молдовским или румынским), а также молдавскую культуру.

С одной стороны, молдавский язык с кириллическим алфавитом играет символическую роль, выступая маркером дифференциации и дистанцирования от Республики Молдова. С другой стороны, он является мощным инструментом политики идентичности и политической ориентации ПМР, а также серьезным фактором, на котором основывается реализация геополитических интересов других международных субъектов. Хорошей иллюстрацией этого является школьное образование. По официальным данным обучение детей в школах Приднестровья осуществляется на трех языках: в 133

⁵ В отличие от Молдовы в Приднестровье сохранена кириллическая транскрипция молдавского языка

⁶ Точную численность этнических групп в этом регионе установить сложно, т.к. данные переписи населения Приднестровья [4] являются приблизительными из-за огромной миграции приднестровского населения.

школах – на руском языке, в 33 школах – на молдавском, в 14 школах – на руском и молдавском, в 2 школах – на украинском языке, и в 1 школе – на руском и украинском языках. Также существует несколько школ на молдовском языке с латинской графикой, но, как подчеркнул президент И. Смирнов, такие школы существуют в ПМР как «негосударственные» [5]. Приднестровские власти, как правило, рассматривают такие школы как вероятный инструмент вмешательства со стороны Республики Молдова и Румынии. Вопреки мнению властей ПМР комиссары ОБСЕ рассматривают вопрос об обучении в школах на языке с латинской графикой как осуществление «прав меньшинств» [6].

Приднестровская позиция в отношении *молдавского* языка является в определенной степени сопротивлением языковой политике Республики Молдова. Вместе с тем, декларирование приднестровской властью важности молдавского языка и его реальное функционирование существенно отличаются. Как было отмечено выше, число школ с молдавским языком обучения значительно ниже, чем с русским языком обучения. В крупнейшем образовательном и научном центре ПМР – Приднестровском государственном университете им. Т. Шевченко 90,5 % студентов обучаются на русском, 8,7% – на молдавском, и 0,8% – на украинском языках [7]. В соответствии с официальной позицией одной из целей приднестровских исследователей является создание «соответствующей» версии истории развития молдавского языка. В 2009 г. вышла книга историка Василия Стати «За наш язык молдавский: историческое, социолингвистическое исследование» [8]. Эта книга должна была распространяться не только в Приднестровье, но и среди «молдавской диаспоры в соседних странах» [9]. Парadoxально, что книга вышла на русском языке, и ожидалось, что вскоре будет сделан ее перевод на молдавский язык.

Несмотря на декларацию равных прав в отношении трех официальных языков в ПМР, очевидно, что молдавский язык не имеет необходимой поддержки со стороны властей. Для официального Тирасполя молдавский язык – «знамя», символ, который стал «инструментальной ценностью» в официальной этнонациональной идеологии и политике приднестровской независимости.

Русские составляют вторую по величине этническую группу в Приднестровье. Опять же, довольно сложно сказать, кто составляет эту группу, поскольку она может включать в себя не только этнических русских, но и русскоязычное население; из-за миграционных процессов также сложно точно сказать, какова численность этой группы. Наиболее важным фактором является присутствие *русской культуры и русского языка* в Приднестровье. И если молдаване/молдоване находятся в центре внимания этнонациональной политики ПМР, то русская культура и язык является фундаментом, на котором данная политика основывается. Кроме того, «русский фактор» в регионе существует не только «культурно», но в большей мере – геополитически.

Совершенно очевидно, что русское население с его языком и культурой исторически присутствовало в Приднестровье – как в период Российской империи, так и позже во время Советского Союза. Различные исследования приднестровских ученых сосредоточиваются на темах, связанных с исследованием вопросов существования русской культуры и языка в Приднестровье. Как уже отмечалось, большинство исследований, проведенных в Приднестровье, имеет практические цели: обосновать идеологию и современную политику ПМР. Так, например, в докторской диссертации, написанной филологом Е. Погорелой «Языковая ситуация и языковая политика: русский язык в Приднестровье», отмечается, что теоретические результаты этой диссертации формируют основу концепции национально-языковой политики и государственной программы развития государственных языков [10]. Автор наделяет русский язык особой ролью и статусом в данном регионе, подчеркивая тот факт, что русский язык функционирует как язык межнационального общения для приднестровского народа; «благодаря русскому языку в Приднестровье сложилась уникальная социокультурная полиэтничная общность с определенным балансом гармоничных взаимоотношений между языками, которые функционально дополняют друг друга» [10]. Такая роль и статус русского языка в значительной степени поддерживается всеми учреждениями ПМР. Совершенно очевидно, что данная языковая политика в Приднестровье, с одной стороны, коренится в советской концепции статуса русского языка и в современной политике России в отношении его статуса в ближнем зарубежье, с другой стороны, является результатом определенного сопротивления языковой политике, реализуемой в Республике Молдова.

«Исторические связи» и современная политическая ориентация. Идентичность, которая конструируется в настоящее время среди жителей Приднестровья, имеет четкую ориентацию на Россию, что открыто и постоянно демонстрируют власти ПМР. В интервью и выступлениях президента И. Смирнова Россия предстает как «брат», великая страна, с которой Приднестровье хочет и должно быть вместе. Одна из книг, написанная И. Смирновым с красноречивым названием «Вместе с Россией», не

только призвана проиллюстрировать исторические корни и связи между Приднестровьем и Россией, но и убедить читателей в том, что «...самая большая надежда приднестровцев - это Россия» [11]. Стиль книги довольно напыщен и напоминает советскую пропаганду по своей форме и содержанию:

«...Народ Приднестровья, этой узкой полоски земли, на географической карте мира практически неразличимой, уже столько лет держит свой рубеж обороны. Он охраняет права на жизнь, свои истоки, идеалы прошлых поколений, все, за что боролись и умирали прадеды, деды и отцы. Братство славян, стремление и надежда быть вместе с великой Россией... Свобода говорить на том языке, на котором пела колыбельную песню матушка...» [11].

Те же стиль и риторiku И. Смирнов использует в своих публичных выступлениях, особенно в тех, которые посвящены празднованию определенных событий. Отмечая 21-ую годовщину независимости Приднестровья, от имени приднестровского народа он заявил: «Мы заявляли и заявляем о своей приверженности Великой России, всему славянскому миру, духовным и культурным ценностям братских народов, у которых, как и у нас, основу общества составляют уважение к традициям, вере, языкам и истории» [11]. В публичных выступлениях И.Смирнова Россия наделяется исторической миссией защищать Приднестровье, подчеркивается, что «именно Россия [...] защитила приднестровцев от физического уничтожения националистами Молдовы в начале 90-х и до сих пор выполняет миротворческую миссию, ход которой может изучаться другими странами как исключительно успешный пример» [11].

В то же время в официальном дискурсе не только заявляется, что с каждым годом разрыв и отчуждение между Молдовой и Приднестровьем неуклонно растет, но и постоянно воспроизводится идея о том, что объединение между ними не возможно в ближайшем будущем [12]. Молдова предстает как «агрессор» и как националистическая страна, которая не предпринимает никаких усилий для сохранения своей собственной национальной культуры. Кроме того, в официальном дискурсе ПМР можно наблюдать определенную динамику оценки конфликта между ПМР и РМ в течение двух десятилетий приднестровской независимости. В начальном периоде конфликт оценивался как «этно-национальный», с выдвиганием на первый план языковой проблемы; позднее он был представлен как политический феномен. Сейчас он оценивается как «цивилизационный разлом» между Приднестровьем и Молдовой [12]. Линию этого цивилизационного раскола формируют прямо противоположные интерпретации истории, культуры и коллективной памяти, представленные в официальном дискурсе обеих сторон. И действительно, очень часто официальный Тирасполь и Кишинев наделяют исторические факты противоположными, конфликтующими значениями. Это особенно проявляется в отношении к советскому прошлому и памяти о второй мировой войне.

Как и во многих постсоветских странах, в ПМР происходит переписывание и, в определенной смысле, даже «изобретение» своей собственной истории. Официальная версия истории, подготовленная приднестровскими историками [2], представляет собой один из примеров поиска «подходящего» прошлого, которое может не только обосновать независимость Приднестровья, но и очерчивать будущие цели и геополитические интересы и возможные союзы и объединения.

В данной статье не представлен подробный анализ официальной версии истории ПМР (что может стать отдельной темой исследования), тем не менее, здесь подчеркнем основные черты исторического мета-нарратива Приднестровья, которые являются существенными в конструировании приднестровской идентичности.

В официальной версии истории репрезентации далекого и недавнего прошлого связаны с их соотношением с историческим мета-нарративом Российской империи и Советского Союза. Следует отметить, что советский период является составной частью истории для любого из возникших на территории бывшего СССР государства. Однако сейчас советское наследие интерпретируется по-разному. Так, Грузия, страны Балтии (а в последнее время наметились аналогичные тенденции и в Украине) рассматривают этот период как советскую оккупацию, и создаваемые в этих странах «музеи советской оккупации» призваны формировать именно такой взгляд. Особенностью Приднестровья является то, что советский период (особенно его ранние этапы) репрезентируется в значениях «почитаемого прошлого», а советская история и связанные с ней символы по-прежнему составляют важный конструкт идентичности [13].

Другим важным аспектом советского наследия, относящимся к «событиям гордости», является история и люди, принимавшие участие в разгроме фашизма. В Приднестровье события II мировой войны оцениваются и интерпретируются в разделяемых всеми значениях как «Великая отечественная война», в других же постсоветских государствах (к которым относится и Украина) интерпретация этого периода вызывает противостояние общественных дискурсов.

«Ближайшее прошлое» – борьба за независимость и годы, последовавшие после референдума о независимости Приднестровья – является одним из наиболее актуализированных периодов истории в официальном дискурсе ПМР. Официальная интерпретация центральных событий недавней истории связана с демонстрацией исторической обоснованности принятых решений о независимости, которые базируются на непринятии идей, выдвинутых идеологами Народного фронта Молдовы. Также особой значимостью наделяется период вооруженного конфликта между ПМР и РМ. Это событие осмысливается и репрезентируется как «агрессия националистов Молдовы против Приднестровья». Более того, в официальном дискурсе события, касающиеся вооруженного конфликта в Приднестровье в 90-х годах, тематически объединены в общую идею «защита своей Родины». Таким образом, переписывание прошлого и конструирование значений о прошлом и настоящем непосредственным образом вписаны в политику идентичности Приднестровья. Данные подходы и идеи воспроизводятся и передаются в обращениях президента к приднестровскому народу. Официальный дискурс использует определенный формат: событие помещается в российский исторический мета-нарратив, демонстрируя преемственность исторической традиции и культурных ценностей, а также подчеркивая значимость современных действий. Выступление президента в День Пограничника ярко иллюстрирует это:

«...История российской пограничной службы своими корнями уходит в глубокую древность...И на протяжении столетий защитники границы мужественно охраняли рубежи Отечества, стояли на страже интересов государства, отражая атаки недругов...Ваши [приднестровские пограничники] наследие хранит немало героических страниц борьбы советских пограничников... Героические традиции советских погранвойск с честью продолжают пограничники Приднестровья... те идеалы, которые защищали пограничники Советского Союза, остаются святыми и для нас. [14]

Кроме того, официальный дискурс в ПМР широко использует риторику борьбы, тем самым создавая образ Приднестровья как «осажденной крепости», «пограничного рубежа» или «форпоста империи», внедряя, таким образом, идею о приднестровцах как «людях-борцах, защитниках» в самообраз жителей Приднестровья.

Сегодня в академических кругах и международной политике общепризнано, что приднестровский конфликт не носит этнический характер. Он рассматривается как политический и экономический конфликт, а также как конфликт элит. Анализ, осуществленный в данном исследовании, показывает, что приднестровский конфликт следует также рассматривать как *конфликт идентичностей*. И это – основная характеристика приднестровского конфликта, отличающая его от других конфликтов на территории бывшего Советского Союза, где этнический компонент является преобладающим. Вместе с тем, проблематика, связанная с идентичностью и политиками идентичности, сегодня не оценена должным образом на уровне принятия международных и геополитических решений. Для того, чтобы принимать взвешенные решения по урегулированию конфликта, необходимо понимать, что хотя наиболее видимое формирование Приднестровской Молдавской Республики происходит на политическом и экономическом уровнях, конструирование идентичности и чувство принадлежности является более сложным и многоаспектным феноменом, оказывающим долгосрочное влияние на формирование солидарности и обоснование объединения/разъединения и суверенитета Приднестровья.

В данном исследовании был осуществлен анализ политики идентичности, представленной в официальном дискурсе, предлагающем определенные смыслы и значения приднестровской идентичности. Однако, для того, чтобы глубже понять процессы конструирования идентичности в данном регионе необходимо дальнейшее изучение политик идентичности, которое позволит уточнить: существуют ли другие, помимо «официальной версии», политики идентичности; кто еще (какие группы людей), кроме тех, кто создает «официальную версию» приднестровской идентичности, являются участниками реализации политик идентичности; каким содержанием наполняются другие версии идентичности, являются ли они альтернативными (или идентичностью-сопротивлением) по отношению к официальной версии; какова роль политик идентичности в формировании и поддержании солидарности приднестровского народа?

ЛИТЕРАТУРА: 1. Філіппова О.А. Ідентифікація та ідентичність крізь призму концепту «політики ідентичності» / Філіппова О.О. // Українське студентство у пошуках ідентичності. За ред. В.Л. Арбеніної та Л.Г. Сокур'янської. – Х., ХНУ імені В.Н. Каразіна – с.22-37. 2. Van Dijk T. Racism Discourse and Textbooks The coverage of immigration in Spanish textbooks. Paper for a symposium on Human Rights in Textbooks, organized by the History Foundation, Istanbul – April 2004. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.discourse-in-society.org/teun.html>. 3. История Приднестровской Молдавской Республики / Под общ. ред. Бабилунга Н., Соловьев Е. – Т.2, ч.2 – Тирасполь, 2001 – 512с. 4. Аналитическая записка «Об итогах переписи населения ПМР 2004 года». Государственная служба статистики Министерства экономики ПМР. – Тирасполь, 2006. . [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://pridnestrovie.net/files/pmr-census-2004.doc>. 5. Смирнов И. Жить на нашей земле / Игорь Смирнов. . [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://president-pmr.org/material/96.html>. 6. Latest Asia News. OSCE Commissioner learned the truth about 'Romanian schools' in Transnistria. Www-document 15.03.2012. . [Електронний ресурс]. Режим доступу <http://www.bakutoday.net/osce-commissioner-learnedthe-truth-about-romanian-schools-in-transnistria.html>. 7. Народное образование. Неофициальный сайт Президента Приднестровской Молдавской Республики. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://president-pmr.org/material/387.html>. 8. Стати В.Н. За наш язык молдавский: историческое, социолінгвістическое исследование/ Стати В.Н. - Изд-во: Полиграфист, Бендеры, 2009. 9. Приднестровские молдаване обсудили проблемы сохранения родного языка. Новый регион. 8 февраля 2010. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.nr2.ru/science/269085.html>. 10. Погорелая Е. Языковая ситуация и языковая политика: Русский язык в Приднестровье / Погорелая Екатерина. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dissercat.com/content/yazykovaya-situatsiya-i-yazykovaya-politika-russkii-yazyk-v-pridnestrove>. 11. Смирнов И. Вместе с Россией / Игорь Смирнов. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://president-pmr.org/material/215.html>. 12. Смирнов И. Государство, созданное по воле народа / Игорь Смирнов. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://pridnestrovie-daily.net/gazeta/articles/view.aspx?ArticleID=22516>. 13. Филиппова О.А. Музей как публичное пространство конструирования и репрезентации идентичности: Приднестровье как case study / Филиппова О.А. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – Харків – 2007 – с. 401-409. 14. Смирнов И. Сегодня – День Пограничника / Игорь Смирнов. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://pmr.name/catnews/gazeta-pridnestrove/53591-segodnya--den-pogranichnika.html>.

УДК 316.454.2

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕДВИБОРЧИХ ТЕХНОЛОГІЙ ЯК ІНСТРУМЕНТУ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВПЛИВУ

Фурман Анатолій Васильович - доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету;

Гірняк Андрій Несторович - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету;

Шандрук Сергій Костянтинович - кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної роботи Тернопільського національного економічного університету

У статті виокремлено основні історичні етапи становлення та розвитку політичних технологій; досліджено різновиди та сутнісні особливості найбільш поширених політичних технологій; з'ясовано рівень персоналізації вітчизняної політики та основні засади формування програм політичних партій, а також шляхом конкретно-соціологічного дослідження виявлено рівень впливу передвиборчих технологій на зростання рейтингу майбутніх депутатів під час виборів до Верховної Ради України 28 жовтня 2012 р.

Ключові слова: технологія, вибори, політична партія, рейтинг, конкретн-соціологічне дослідження, передвиборча технологія, політична доктрина, соціолог, політехнолог, соціальний психолог, політична реклама, пропаганда.

В статье выделены основные исторические этапы становления и развития политических технологий; исследованы разновидности и существенные особенности наиболее распространенных политических технологий; определены уровень персонализации отечественной политики и основные принципы формирования программ политических партий, а также при помощи конкретно-социологического исследования выявлен уровень влияния предвыборных технологий на рост рейтинга будущих депутатов на выборах в Верховный Совет Украины 28 октября 2012 г.

Ключевые слова: технология, выборы, политическая партия, рейтинг, конкретн-социологическое исследование, предвыборная технология, политическая доктрина, социолог, политтехнолог, социальный психолог, политическая реклама, пропаганда.

The article is categorical and conceptual analysis of the subject field of scientific knowledge, highlights the major historical stages in the development of political technologies studied species and the essential features of the most common political technologies, defined level of personalization of domestic policy and the basic principles of the programs of political parties, as well as by specific sociological study revealed the level of influence on the growth of pre-election technologies ranking of future elections of deputies to the Supreme Soviet of Ukraine October 28, 2012.

Keywords: technology, elections, political parties, rating, empirical sociological research, election technology, political doctrine, sociologist, politehnoh, social psychology, political advertising, promotion.

Серед багатьох людських устремлінь і бажань влада є чи не найпоширенішою і найбажанішою, і її здобувають різними способами і шляхами. Але коли йдеться про більш-менш демократичні засади її здобуття, то тут найперше йде мова про конкретні політичні технології. Більшість політичних технологій, які використовуються у боротьбі за владу, спрямовані на її утримання, розширення і зміцнення, – виборчі технології, тобто певна сума політико-організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади окремого політика або групи політиків, політичної організації, блоку, об'єднання, сили. Без знання суті та особливостей політичних технологій, а також умілого використання цих знань досягти успіху в політичній боротьбі практично неможливо. При цьому слід враховувати, що, як і будь-які інші (наприклад, соціальні, управлінські), політичні технології також містять у собі важливі психологічні, педагогічні, управлінські, іміджеві, популістські та інші елементи, що тісно взаємодіють між собою і передбачають їх використання, що й зумовлює ступінь ефективності окремо взятої технології.

На жаль, вітчизняна історія свідчить про те, що серед універсальних засобів завоювання та

утримання влади насильницькі політичні технології переважали. У спорі політичних технологій еволюції та політичних технологій кризи дуже часто перемагали революційні технології. Не випадково у вітчизняній літературі значно повніше вивчені механізми заколотів, терору, різних форм політичного екстремізму, а ніж політичні технології еволюції, наприклад, технології парламентаризму тощо. Відтак запропонована проблематика дослідження є винятково актуальним в умовах становлення вітчизняної молоді демократії та розбудови різних інституцій влади.

Мета статті – дослідження особливостей вітчизняних передвиборчих технологій як інструменту соціально-психологічного впливу.

Така політична технологія, як вибори, стимулює дослідження проблем проведення та організації виборчих кампаній. Цим аспектам функціонування політичної сфери суспільства та політичної діяльності присвячені праці таких учених, як Р. Абрамсон, Дж. Алдріх, Д. Роде, М. Арзаканян, К. Лоусон, Б. Берельсон, Р. Лазарсфельд, В. Мак-Фі, К. Джемісон, Р. Кац, А. Ковлер, Ф. Левіс, Ф. Ліпсет, Л. Едінгер, Д. Стокмен, Т. Уайт. Зазначені аспекти, але з урахуванням західного досвіду та соціально-політичних і психологічних реалій нових незалежних держав, досліджували Ф. Алескеров, П. Ортешук, А. Демидов, В. Міннібаєв, Г. Осадча, М. Петровська. Також є чимало наукових праць із суміжних проблематик (політичних аспектів масового суспільства, функціонування влади, партійних систем і політичних партій тощо), якими займалися К. Маркс і Ф. Енгельс, Г. Алмонд, В. Корнхаузер, П. Блау, М. Херманн, М. Дюверже, Р. Ентман, Я. Паломбара, П. Вейнер, П. Фрідман, Т. Парсонс, К. Лоусон, Р. Штейнігер, Р. Міхельс, Г. Адамо, А. Грамші, А. Ковлер, Ф. Ардан, Є. Вятр та інші. Серед вітчизняних дослідників, які досліджували названі політичні проблеми, найбільш відомими є В. Кушерець, В. Полторак, В. Матвієнко, М. Михальченко, В. Андрущенко, Є. Головаха, В. Паніотто та ін.

Примітивні форми влади, що ґрунтуються на силі та страху, були в минулому широко практиковані й певним чином побутують і сьогодні. Водночас прогрес суспільства також виявляється у переході до більш витончених економічних і соціально-психологічних механізмів примусу, які в усьому світі називають демократичними. Здійснення політичної влади передбачає вплив на ціннісно-нормативні системи, що функціонують у суспільстві: дискредитацію попередніх цінностей і норм, ствердження нових ціннісних пріоритетів та ідеалів, обґрунтування нетрадиційних критеріїв диференціації благ. І, певна річ, ефективне управління немислиме без маніпулювання інформацією, нав'язування інтерпретацій, замовчування тощо, адже нині стійкість влади багато в чому є похідною від її здатності впливати на суспільну думку, на те, що люди мають й можуть знати (див. О. Є. Гуменюк [4], С. О. Макеєв [8], Г. Чалдіні [9]).

Першу в історії спеціалізовану службу з проведення політичних (зокрема виборчих) кампаній організували 1933 р. у Каліфорнії журналіст К. Уайтекер і рекламний агент Л. Бакстер. Упродовж 1933-1955 років вони провели 75 політичних кампаній, у 70-ти з яких здобули перемогу. З того часу виборчі кампанії фахівці почали розглядати як такі, що підлягають аналізу, прогнозуванню, та регулюються за допомогою застосування тих чи інших політичних технологій. Останні в руках політтехнологів стають потужним інструментом, який дає змогу змінювати електоральні симпатії окремих груп населення. Проте це стає можливим лише за умови, якщо виборчі технології застосовують комплексно, згідно з науково обґрунтованою стратегією виборчої кампанії, якщо вони враховують поведінку політичних суперників, а також реальні процеси, що відбуваються у масовій свідомості [3]. Як показує історія суспільства, найбільших успіхів у політичній діяльності досягали не ті, хто дійсно ніс якісь прогресивні ідеї, а ті, які вміло маніпулювали свідомістю. Причому ефективність цих маніпуляцій була тим вищою, чим нижчим був культурно-освітній рівень електорату [1].

Сам термін “технологія” розглядається як система знань про способи (набір і послідовність операцій, їх режими) розв'язання людиною завдань з допомогою певних засобів, знарядь чи інструментів [5]. Під інформаційно-комунікаційною технологією розуміють сукупність методів, виробничих процесів і програмно-технічних засобів, інтегрованих з метою збирання, опрацювання, зберігання, розповсюдження (трансляції), демонстрації (презентації) і використання інформації в інтересах її користувачів [3]. Політична ж технологія інтерпретується як система методів і послідовних дій, спрямованих на досягнення бажаного політичного результату. Вона розглядається як сукупність найбільш доцільних прийомів, засобів, технік, процедур реалізації функцій політичної систем і спрямована на підвищення ефективності перебігу політичного процесу. Ці технології охоплюють як прийоми досягнення негайних локальних короточасних результатів (тактика), так і отримання глибинного, глобального, тривалого ефекту (стратегія). Використання окремих політичних технологій зумовлює ефективність політичного управління, регулювання політичних процесів і стійкість всієї політичної системи загалом. Політичні технології та їх використання в основному обумовлюються конкретним типом суспільства, а також рівнем його розвитку (переважання в ньому еволюційних чи революційних процесів), характером політичного режиму (демократичний, тоталітарний тощо) [7].

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Водночас Д. Видрін увів у науковий обіг термін «антитехнологія», звертаючись до якої політики роблять ставку на досягнення часткового або найближчого результату, тобто використовують тактичні засоби без огляду на політичну стратегію. Особливістю антитехнологій є те, що вони виходять із парадигми незалежності політики від моралі та ґрунтуються на невдоволенні тих чи інших груп населення. Яскравим прикладом антитехнології є популізм [3].

Аналізуючи суть політичних технологій, слушно відокремити їх від механізмів, технік та засобів діяльності. Технології – це процес застосування технік, способів і прийомів взаємодії, це підсумок певної взаємодії тих прийомів діяльності, що мають місце тоді, коли дії із досягнення цілей продемонстрували більш оптимальні й економічні способи розв'язання відповідних завдань чи проблем. Технології також розглядаються як форма політичної інженерії, що зумовлено як властивостями діючого суб'єкта, так і ресурсами, а також одночасно технічними компонентами, що використовуються [6].

Суголосним із попередніми визначеннями є поняття *виборчої технології* як сукупності способів впливу на маси з метою зміни чи закріплення їх електоральної поведінки та спонукання їх до того, щоб віддати свій голос за певного кандидата чи партію. Примітна особливість виборчих технологій – їхня спрямованість на задіяння соціально-психологічних механізмів, які регулюють поведінку виборців, звернення до переконань громадян, їх ціннісних орієнтацій, інтересів, настроїв, прагнень. Тут важливо не лише знати добре відомі методи передвиборчої боротьби, а й розуміти глибинні причини успіху чи невдачі конкретних технологій [3].

Завершальною складовою нашого понятійного апарату є поняття про *piar* або зв'язки з громадськістю (англ. *public relations, PR*). Це мистецтво досягнення порозуміння та злагоди між людьми, соціальними групами, класами, націями, державами на основі цілеспрямованого формування громадської думки та управління нею. У вузькому розумінні – це систематична діяльність певного суб'єкта, яка спрямована на зміну переконань, ставлення, думок та поведінки різних груп людей (цільових груп) стосовно нього, а також конкретних проблем, ідей та дій. PR водночас може бути оперативним інструментом комунікаційної стратегії, реалізуючи довгострокові завдання зі створення та підтримки корпоративної репутації компанії (політичної партії), налагодження бажаних контактів чи переконання громадськості [5].

На основі аналізу передвиборчої ситуації політтехнологами має бути спроектована певна стратегія виборчої кампанії, яку доречно визначити як сукупність інформаційних тем, розкриттю яких і підпорядковується вся виборча кампанія. При цьому науковці визначають кілька основних напрямів у виборчому процесі: формулювання гасла, що стає лейтмотивом усієї виборчої кампанії; розробка інформаційних приводів; підготовка та поширення політичної реклами; організація виступів кандидата перед виборцями [3]. Отож політик, щоб його обрали, має сподобатися виборцю, а для цього йому потрібно знати, що подобається тій чи іншій аудиторії, і вже на основі її смаків вибудовувати образ та модель власних дій як впливового політичного суб'єкта [1].

Для перевірки наших теоретичних гіпотез було проведене конкретно-соціологічне дослідження, котре здійснювалося з липня по вересень 2012 року під керівництвом Тернопільського обласного відділення Соціологічної асоціації України та Всеукраїнської служби соціологічного моніторингу ГО «Інститут української служби моніторингу». Опитування громадян України, які мають право голосу, проводилось шляхом стандартизованого інтерв'ю. Всього за квотною та пропорційною вибіркою опитано 48450 респондентів у 22 областях України, місті Києві та АР Крим (допустима похибка 1,1 %).

У результаті нами був описаний усереднений образ «ідеального» з погляду виборців України депутата-мажоритарника. Зокрема, він має бути висуванцем від впливової політичної сили (31,8%), але «новим обличчям» у політикумі (46,9%). За майновим рівнем він обов'язково повинен належати до «середнього класу» (60,8%) й водночас бути достатньо впливовою людиною для відстоювання інтересів регіону (39,3%). Депутат перш за все повинен бути високопрофесійним (59,2%), з хорошою репутацією (37,1%) та паритетною зовнішньополітичною зорієнтованістю на Західну Європу і Росію (47,1%). Також він покликаний надавати конкретну допомогу своїй громаді (34,1%) та не спекулювати на питаннях мови. Крім того, «еталонний» депутат-мажоритарник зобов'язаний більше уваги приділяти боротьбі за матеріальне благополуччя громадян (55,3%), аніж турбуватися за їхні світоглядні чи ідеологічні переконання.

Найвагоміше впливає на самовизначення виборців «професійність як фахівця» (59,2%). Прикметним є те, що у віковому розрізі цьому аспекту надає більшого значення молодь до 30 років, а люди старші за 60 років зовсім не вважають його провідним критерієм вибору. Наступним за значущістю фактором є «особиста репутація кандидата та його сім'ї» (37,1%), що суперечить сформульованій нами гіпотезі, згідно з якою серед чинників, які зумовлюють симпатію/антипатію виборця до майбутнього депутата-мажоритарника значно переважають його особистісні риси над професійними. Водночас зазначений чинник виявився

достатньо вагомим у Чернівцях - 63%, Херсонській області – 49% та ТВО № 213 м. Києві – 46%.

Третім за значущістю чинником є «конкретна допомога, яку надав політик Вам, Вашій громаді» (34,1%). Цікаво, що зазначений аспект виявився найбільш актуальним для людей літнього віку і найменш вагомим для осіб до 30 років. Крім того, на цю змінну найбільш позитивно зреагували виборці Партії регіонів і партії Н. Королевської «Україна - вперед», менше – електорат «Нашої України» та «УДАРу» В. Кличка, тоді як респонденти, що симпатизують більш радикальним партіям «КПУ», «Свободі» та об'єднаній опозиції, майже не реагують на цей чинник. Також зауважимо, що у розрізі за критерієм освіченості «конкретна допомога, яку надав політик Вам, Вашій громаді», найбільше спрацьовує серед неосвіченого електорату.

До четвірки ключових критеріїв оцінювання виборцями майбутніх кандидатів-мажоритарників входить й «належність кандидата до певної політичної партії» (31,8%). Відтак підтвердилась висунута нами гіпотеза, що рейтинг кандидата у депутати в кожному з регіонів України насамперед залежатиме від того, представником якої політичної партії він є. Виключенням у цьому контексті стала лише підтримка в Алушті і Ялті депутата-мажоритарника від партії «Руська єдність» електоратом «Нашої України» (15%), а також представника партії «Союз» виборцями «Свободи» (14,3%).

Також частково підтвердилась гіпотеза, що ініційоване «мовне питання» не дасть провладній коаліції значного приросту рейтингу, оскільки зазначений чинник не буде найвагомим для респондентів у східному і південному регіонах країни. Навпаки, одержано зворотній ефект, до того ж цей чинник відновив консолідацію протестного електорату у Західній Україні. Зокрема, такий критерій вибору депутата, як «підтримка державної української мови», знову став максимально актуальним для виборців Тернопільської (56,4%), Івано-Франківської (48%) та Волинської (45,8%) областей. Тоді як до ініціювання зазначеного «мовного питання» цей аспект не входив навіть у першу десятку факторів, які турбують решту населення країни. Найбільше зважають на критерій підтримки майбутнім кандидатом державної української мови на території всієї України студенти і військовослужбовці.

Пізнавальним є й те, що 10,1% громадян при виборі депутата зважають на його віросповідання і приналежність до певної конфесії. Найбільше стежать за цим аспектом представники АР Крим (20%), що пояснюється максимальною кількістю у цьому регіоні виборців, які сповідують іслам. Дещо парадоксальним є те, що поряд із виборцями «Свободи» зазначеним критерієм найбільше послуговується електорат Комуністичної партії України. Відтак на це релігійно-ідеологічне питання більше зважають виборці крайніх радикальних політичних сил і частково «Нашої України».

Хоча незначним (8,1%), проте достатньо локалізованим виявився такий чинник політичного самовизначення виборців, як «страх втратити роботу». Найбільше цей мотив проявився у Чернівцях (35%), Чернігівській (15,7%) і Київській (15,5%) областях та м. Славутичі (14,3%). Цей фактор здебільшого проявляється у «політично нестабільних» населених пунктах, де часто міняються місцями влада та опозиція. Згідно з цими даними, найбільше мотивується у політичному виборі страхом втрати роботи електорат Партії регіонів і КПУ. Але попри це, у цілому підтверджено висунуту гіпотезу, що широкий загал виборців зорієнтований на вільне самовизначення власних політичних пріоритетів і незначно зважає на негативні зовнішні спонуки (заякування чи підкуп).

Останнім за вагомістю є чинник «стать кандидата» (7,9%). Однак треба зауважити, що при цьому в усіх без винятку регіонах держави більшість електорату об'єднаної опозиції (партії «Батьківщина» і «Фронт змін»), а також партії «Україна – вперед» становлять жінки. Це пояснюється тим, що ці дві партії очолюють стильні й харизматичні жінки (Ю. Тимошенко і Н. Королевська). Натомість переважна частина виборців партій «УДАР» (у всіх без винятку регіонах України) і «Свобода» (у переважній більшості регіонів) є чоловіками. Їх лідери (В. Кличко та О. Тягнибок) володіють яскраво вираженим маскуліним (комплекс тілесних, психічних і поведінкових особливостей, які ідентифікуються як винятково чоловічі) образом. Відтак (принаймні за критерієм статі) для партії «Батьківщина» найбільшим конкурентом на електоральному полі є партія «Україна – вперед», а для ВО «Свобода» – партія УДАР.

Станом на 21-22 липня 2012 р. у передвиборчих перегонах простежувалося сім ключових гравців, котрі мали наступні стартові позиції: Партія регіонів (19,6%), об'єднані партії «Батьківщина» і «Фронт змін» (18,9%), КПУ (11,5%), партія УДАР (10,6%), ВО «Свобода» (6,2%), партія Н. Королевської «Україна – вперед» (5,3%), «Наша Україна» (4,5%).

При цьому 19,3% виборців на той час ще не визначилися із своїми політичними пріоритетами, а 2,4% не мали наміру іти на вибори. Значний резерв (21,7%) незадіяного електорату та зростання протестного електорату у двох провідних політичних сил («Партія регіонів» - 24,0%; об'єднана опозиція – 12,8%) свідчать про неповну зреалізованість задіяних ними передвиборчих технологій. Відтак постає потреба в

УДК: 316.3:27

ПИТАННЯ ЦЕРКОВНОГО РОЗКОЛУ У ДИСКУРСАХ ПРЕДСТОЯТЕЛІВ УПЦ КП ТА УПЦ (МП)

Решетняк Олена Марківна – асистент кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена дискурсивним аспектам розколу Української Православної Церкви 1992 року. На матеріалах інтерв'ю предстоятелів УПЦ Київського Патріархату та УПЦ (Московського Патріархату) автор здійснює дослідження відмінностей у репрезентаціях розколу та стратегіях дискурсивної легітимації позицій ієрархів. Зокрема аналіз виявляє наявність принципових розбіжностей у поглядах митрополита Володимира та патріарха Філарета, що стосуються ролі церкви у процесах державного будівництва.

Ключові слова: релігійний розкол, дискурс, дискурсивна легітимація.

Статья посвящена дискурсивным аспектам раскола Украинской Православной Церкви 1992 года. На материалах интервью предстоятелей УПЦ Киевского Патриархата и УПЦ (Московского Патриархата) автор осуществляет исследование различий в репрезентациях раскола и стратегиях дискурсивной легитимации позиций иерархов. Анализ выявляет существующие принципиальных различий во взглядах митрополита Владимира и патриарха Филарета, касающихся роли церкви процессах государственного строительства.

Ключевые слова: религиозный раскол, дискурс, дискурсивная легитимация.

This article is focused on the discursive aspect of the schism in the Ukrainian Orthodox Church of 1992. Using the texts of the interviews of the UPC (Moscow Patriarchate) and UPC Kyiv Patriarchate Church leaders, the author conducts an investigation of the differences in representations of schism and strategies of its discursive legitimation. As the analysis shows, the problem of the current schism is represented within different discursive formations in case with the leaders of the main Orthodox Churches in schism – Patriarch Philaret and Metropolitan Vladimir, that touches upon the question of Church participation in state building processes.

Keywords: religious schism, discourse, discursive legitimation.

Особливе місце в царині вивчення релігійних конфліктів та протиріч займає тематика релігійних розколів. Поняття *релігійний розкол*, або *схизма*, в соціологічній традиції позначає процес поділу релігійної спільноти на дві чи більше окремих, незалежних груп, в ході якого єдність як найвища цінність громади ставиться під сумнів та підпорядковується певній іншій цінності [1, с. 311]. Відповідно, релігійна спільнота втрачає спільну колективну ідентичність, оскільки всередині неї формується група чи групи, що вважають себе відмінними від загалу. Процес формування ідейних передумов розколу, нових смислів та цінностей, що лежать в основі відділення попередньо цілісної групи, розкривається через аналіз пояснень та обґрунтувань в дискурсивній активності представників кожної з груп (кліру, лідерів спільноти). Цей аспект вербального та текстуального формування та закріплення відмінностей є основоположним в процесі оформлення розколу, тобто виступає механізмом його дискурсивної фіксації, під яким я розумію сукупність дискурсивних стратегій, що призводять до поширення, закріплення розколу. Важливим завданням релігійних лідерів в ситуації розколу є не лише позначення відмінностей, але і легітимація тієї «версії істини», якої дотримується кожна зі сторін розколу. Відповідно до ідей М. Фуко, дискурс постає способом конструювання образів реальності через фіксацію значень, що стосуються характеру соціальних відносин та ієрархій соціальних структур за допомогою «*ефекту істинності*» [2, с. 12], що виступає механізмом легітимації власної інтерпретації образу реальності.

Потреба дискурсивної легітимації гостро постає головним чином саме для групи, що виникла (відділилась) внаслідок розколу, оскільки вона, конфронтуючи з більш усталеним напрямком, з одного боку, має з ним спільне коріння, а з іншого – позиціонує власну відмінність та специфіку. Тому з необхідністю, новостворена релігійна гілка залучається до процесу активного дискурсивного «виробництва», втіленого у створенні нових чи модифікації традиційних інтерпретацій старих значень, з метою власної легітимації.

Найбільш значним релігійним розколом в українському суспільстві періоду незалежності став православний розкол 1992 р., в результаті якого утворились дві гілки сучасного українського православ'я:

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Українська Православна Церква Київського Патріархату та Українська Православна Церква (Московський Патріархат), які є найчисельнішими православними спільнотами сучасної України [3, с. 35; 4, с. 22], що зокрема претендують на монопольний статус та репрезентацію істинного православ'я.

З такої перспективи, метою дослідження є виявлення відмінностей у репрезентаціях церкви в дискурсах вищих ієрархів УПЦ (МП) та УПЦ КП та характеру дискурсивної легітимації (формування «ефектів істинності») власних позицій.

Дане дослідження загалом спирається на методологію критичного дискурс-аналізу Н. Феркло, що розглядає відносини між дискурсами як форму конкурентної боротьби за конструювання нових репрезентацій реальності. Його підхід представляє собою текст-орієнтовану версію, що базується на ідеях М. Фуко. В даному дослідженні важливими виступають такі категорії дискурс-аналізу Н. Феркло, як *строй дискурсу* (конфігурація всіх типів дискурсів, які використовуються в певному соціальному інституті чи соціальній царині) [2, с. 119], інтердискурсивність, а також деякі прийоми лінгвістичного аналізу (*транзитивність, модальність*). Наприклад, зміни дискурс-строю Феркло фіксує через такі критерії, як інноваційне використання мови та жанрів, формування нових інтердискурсивних комбінацій через творче поєднання різних дискурс-строїв, що в теорії Феркло виступає свідченням спрямованості до соціальних змін [2, с. 128-129]. Строем дискурсу в дослідженні виступає «релігійний розкол», який включає такі «вузлові точки» дискурсу¹:

1. Дискурс церковного розколу (характер та причини).
2. Статус церкви (автокефальна церква).
3. Взаємодія церкви та держави (готовність до співпраці з світською владою).

Основною гіпотезою дослідження виступає наступне твердження: спрямування до змін (що розкривається через інтердискурсивність) буде більш вираженим в дискурсі патріарха Філарета як першоієрарха новоствореної структури.

Емпіричною базою дослідження виступають тексти інтерв'ю церковних ієрархів, що обіймають найбільш значимі позиції в структурі кожної з церков, а також володіють найбільшою символічною владою та мають можливості представляти свою позицію в релігійних та світських ЗМІ, тобто предстоятель УПЦ (МП) Блаженіший Митрополит Київський і всієї України Володимир (Сабодан) та першоієрарх УПЦ КП Святіший Патріарх Київський і всієї України Філарет (Денисенко). Емпіричну базу аналізу складають інтерв'ю та виступи лідерів УПЦ (МП) та УПЦ КП, опубліковані як в релігійних (конфесійних журналах, вісниках), так і у світських засобах масової інформації (журнали, газети, сайти мережі Інтернет, інформаційні портали), оскільки ці матеріали мають публічний характер і доступні найширшому загалу населення.

Емпірична база аналізу:

Конфесійний напрямок	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	Загальна кількість
Предстоятель УПЦ (МП)	8	9	8	8	8	10	8	5	64
Предстоятель УПЦ КП	2	1	16	5	3	21	11	13	72

Вибірка має цільовий характер, проте через великий обсяг матеріалу обмежена періодом з 2004 по 2011 рік, що включає останній рік президентства Л. Кучми, період «помаранчевої» революції та каденції Президента В. Ющенка, початок президентства В. Януковича. Даний часовий проміжок дозволяє включити також контекст політичних флуктуацій.

1. **Дискурс «церковного розколу».** В дискурсі православного церковного розколу 1992 р. «розкол» виступає вузловою точкою, що об'єднує значення, закріплені за нею предстоятелями церков. В інтерв'ю першоієрархів «розкол» визначається як негативний стан розділення української церкви, зображується як «болюча рана», «найбільш гостра проблема» українського православ'я. Ці значення розколу базуються на уявленні про єдність і неділимість церкви в межах певної території (держави). Разом із тим в текстах митрополита Володимира та патріарха Філарета присутні принципові відмінності у поглядах на питання виникнення та врегулювання розколу, що відображають різницю ідеологічних позицій першоієрархів.

Важливим питанням є висвітлення предстоятелями конкретних факторів, що спровокували розкол. У своїх виступах обидва ієрархи називають головною причиною схизми процес агресивної політизації релігійної сфери, однак, як показує аналіз, характер політичного впливу на релігійні відносини вони вбачають по-різному.

¹ У версії Е. Лакло та Ш. Муфф, вузлова точка – це «привілейований знак, навколо якого упорядковуються та набувають значення інші знаки» [2, с. 57].

Так, з позиції патріарха Філарета, політика є основною причиною існуючого церковного розколу; при цьому під політичним змістом розколу він розуміє прагнення «Москви» до збереження контролю над українською церквою і, відповідно, над українською державою в цілому. Для лідера УПЦ КП розкол постає частиною політичної стратегії основного агента розколу – «Москви», Московської Патріархії: «Щодо розкольніцтва, то саме Москва, організувавши антиканонічний так званий Харківський собор, розколола українське православ'я. ... Московська патріархія і Росія хочуть реанімувати задуманий ще Сталіним план перетворення Москви у третій Рим, ставши центром світового православ'я» [5].

В свою чергу, митрополит Володимир також зазначає, що «расколы в Украине имеют политические корни, они создавались политическими партиями, властью или под давлением властей» [6]. Однак, необхідно відзначити, що при цьому він демонструє цілком відмінні погляди з цього приводу. В першу чергу, предстоятель УПЦ (МП) заперечує репрезентацію церковних справ як таких, що мають загальнодержавне (а відтак і політичне) значення, зазначаючи: «Раскол — это внутреннее дело Церкви. Он преодолевается на основе церковного права, тысячелетних канонов и установленных Святой Церкви, а не государственными решениями» [7]. Така дискурсивна стратегія предстоятеля УПЦ (МП), очевидно, слугує для спростування інституційної логіки створення УПЦ КП як «релігійної організації» для новоствореної держави. Це так само можна прослідкувати в наступному висловлюванні митрополита Володимира: «Вопрос о т.н. Киевском патриархате и об отношении УПЦ к Московскому Патриарху касается не экономической сферы, а сферы канонического права, поскольку Церковь, во-первых, должна иметь легитимность, а не возникать сама по себе ниоткуда, исходя из фантазии одного человека (в данном случае гражданина М.А. Денисенко)» [7].

Виходячи з цього, на думку митрополита Володимира, логіка подолання розколу та об'єднання Церкви в Україні лежить в площині церковної (канонічної) сфери і не може залежати від політичних трансформацій: «Доти, доки питання статусу Української Церкви обговорюватиметься в політичній площині як ще один додатковий механізм незалежності чи політичної єдності, до консенсусу з питання статусу нам не прийти» [8].

Важливим питанням в дискурсі церковного розколу є конструювання «образу ворога», який є частиною дискурсивної боротьби за монопольне право легітимно репрезентувати православ'я в Україні. «Образ ворога», тісно пов'язаний з контекстом формування розколу, використовується в дискурсі предстоятелів обох церков як засіб алієнації (відчуження) опонента.

В дискурсі патріарха Філарета роль детермінанти розколу виконує головний зовнішній ворог – «Москва», що слугує на позначення як Російської Православної Церкви (РПЦ), так і Російської держави в цілому. Необхідно відзначити, що в інтерв'ю та виступах патріарха Філарета періоду 2010-2011 років УПЦ (МП) перестає бути «відсутньою структурою», яка зливається з РПЦ. Ці зміни в дискурсі, очевидно, були викликані спробами зближення з УПЦ (МП) на фоні невдоволення певної частини суспільства та кліру частими візитами патріарха РПЦ Кірілла в Україну. В цьому аспекті УПЦ (МП) розкривається патріархом Філаретом як жертва імперської політики «Москви», що перешкоджає подоланню розколу на засадах спільного проголошення автокефалії: «Думаю, що більшість в УПЦ (МП) виступають за діалог. Але проти нього виступає Москва, яка побоюється, що він приведе до об'єднання українського православ'я в єдину Помісну Церкву. Тому діалог відновиться або тоді, коли в Москві змінять свій погляд на це питання, або коли у Києві не так зважатимуть на думку Москви, як зараз» [9]. Такий підхід до УПЦ (МП) відображає певні зміни в дискурсивній лінії патріарха Філарета в напрямку визнання як можливого партнера в процесі діалогу.

Натомість в дискурсі предстоятеля УПЦ (МП) основним «винуватцем розколу» постає сам лідер УПЦ КП – Філарет (Денисенко). Для його характеристики, однак, використовується церковна риторика та лексика – «ересь», «гординя», «гріх», «розкольник»: «Причиной раскола, как и большинства грехов, являются гордыня, личные амбиции, отсутствие чувства ответственности за судьбу Церкви и народа Божия. ... Грех раскола лежит тяжким бременем на совести Михаила Денисенко – бывшего митрополита Киевского и всея Украины Филарета» [10].

В цьому контексті цікавим аспектом репрезентацій розколу є вже згадане питання ролі (в той час ще митрополита) Філарета в подіях 1992 року, що відображене в його власних інтерв'ю різних років. Так, в інтерв'ю газеті «Літературна Україна» від 21 жовтня 1993 року він наголошує на тому, що створення автокефальної церкви «Київський Патріархат» було його особистим рішенням: «Після проголошення Акта незалежності я дійшов висновку (курсив мій – О.М.) про необхідність створення самостійної Церкви, інакше суверенітет молодій державі навряд чи можна було б вважати повноцінним» [11]. Разом із тим, в інтерв'ю останніх років можна зафіксувати певну еволюцію його поглядів у бік нівелювання власної ролі на користь

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

колективних рішень та історичної обумовленості: «Якщо утворюється незалежна держава – мусить бути і незалежна Церква... Цей шлях обрав *не я* (курсив мій – О.М.), його обрала Церква, бо це ж рішення було прийнято на Помісному Соборі, і весь єпископат, всі монастирі, навчальні заклади, духовенство і народ підтримали його. Я тільки очолював цей процес, але умови для нього створилися історично» [12].

Тобто в цьому ракурсі патріарх Філарет прагне позицірувати Київський Патріархат як закономірний результат політичних трансформацій. Інакше кажучи, його дискурс розколу артикулюється достатньо широко в рамках суб'єктивної модальності (мови від першої особи). І в інтерв'ю 1993 року, і в інтерв'ю 2011 року предстоятель УПЦ КП дотримується тієї ж модальності висловлювання, хоча вектор цього висловлювання змінюється від ствердження до заперечення («не я»). Крім того, включається такі форми транзитивності, як номіналізація – тобто мова вже йде про «створення церкви», що зменшує агентивність дії і підкреслює результат, який характеризує легітимацію формування нової церкви через апеляцію до зовнішніх умов та факторів.

Подібні стратегії легітимації існування УПЦ КП через зовнішні фактори та інституційну логіку, а не персональні погляди, спостерігаються і в інших інтерв'ю патріарха Філарета: «Сила Київського Патріархату полягає в тому, що він діє за бажаннями народу. Український народ хоче мати свою державу і свою Церкву» [13].

В даному висловлюванні відбувається зміщення у політичний дискурс та імпліцитна тандемізація держави та церкви як двох структур, залежних від політичної волі населення. Також патріарх Філарет визначає образ УПЦ КП як народної церкви; він залучає контекст «волі народу» як аргументацію легітимності УПЦ КП та переосмислює агентивність в створенні УПЦ КП та власну роль в цьому процесі: «*Не Філарет* створив Київський Патріархат – Київський Патріархат виник через бажання православних українців мати свою Церкву, і тоді знайшлася особа, яка очолила цей рух» [12].

Таким чином, в дискурсі розколу у предстоятелів церков політичні фактори виступають домінуючими в контексті передумов розколу. Однак якщо для патріарха Філарета твердження про політичні корені розколу означає деструктивну діяльність ворожих (зовнішніх) політичних сил, а подолання розколу означає орієнтацію Церкви на національно-патріотичні позиції та слідування історичній логіці, то для митрополита Володимира політичність розколу полягає у самому факті втручання політики і політичних сил в розвиток церкви. Відтак, на його думку, подолання схизми означає повну деполітизацію церковних процесів: «Чем меньше политики, тем больше перспектив к единству» [6].

2. Дискурс автокефальної церкви. Наступною вузловою точкою виступає питання статусу церкви, що розгортається навколо поняття автокефалії – самоврядування церковної структури.

В інтерв'ю патріарха Філарета прослідковується чітка логіка прямої залежності між автокефальним статусом церкви та незалежністю держави – причому ця залежність настільки сильна, що «одне без іншого існувати не може» [14]. Зокрема, предстоятель УПЦ КП зазначає: «... Якщо в Україні буде незалежна єдина помісна православна церква, то це значить, що буде завжди незалежна українська держава. Незалежність Української православної церкви залежить від держави. Бо якщо не буде самостійної держави, то й не буде незалежної церкви. А якщо держава буде – буде й незалежна церква. Тому незалежність держави і церкви взаємопов'язані» [14]. На підтвердження нерозривного зв'язку незалежності церкви та держави в поглядах Філарета можна навести також і наступну цитату: «Якщо наша церква покається й повернеться до Москви, можна буде ставити хрест на Україні як незалежній державі» [15].

Контраст поглядів вищих ієрархів яскраво виявляється в модальності їх висловлювань щодо необхідності створення автокефальної церкви в незалежній державі.

Патріарх Філарет	Митрополит Володимир
«Тепер ми стали на шлях незалежної держави. А в незалежній державі <i>повинна бути</i> (курсив мій – О.Р.) незалежна Церква, тобто, помісна або автокефальна Церква» [16]. «...Хоча кожній розумній людині ясно, що раз є своя незалежна держава, то <i>має бути</i> (курсив мій – О.Р.) й своя незалежна Церква. Це — аксіома, підтверджена православ'ям Болгарії, Румунії, Греції, Сербії, Грузії» [17].	«В незалежному государстве <i>может существовать</i> (курсив мій – О.Р.) независимая или автокефальная Церковь, но при условии единства в стремлении к этому епископата, духовенства и мирян. В Украине сегодня отсутствует такое единство, и процесс получения нашей Церковью соответствующего канонического статуса требует времени, терпения, а, главное — смирения. Нужно положиться на волю Божию» [10].

Тобто якщо дискурс першоієрарха УПЦ КП побудовано в формі облігативної модальності («має бути», «повинна бути»), то митрополит Володимир висловлює цю думку в модальності припущення,

можливості («може бути»), що підкреслює відсутність причинно-наслідкового зв'язку і загалом прямої залежності між статусом держави та незалежністю церкви.

Загалом предстоятель УПЦ заперечує «політичну логіку» формування церкви. Митрополит Володимир вказує на те, що політичні фактори не є передумовою автокефалії, повертаючи це питання до умови «божественної волі» та єдності церкви як найвищої цінності.

Така позиція стверджується у багатьох інтерв'ю лідера УПЦ (МП): «Автокефалія не має бути самоціллю. Це природний процес у житті Церкви, який неможливо ані прискорити, ані сповільнити. Якщо ж втручатися в хід дозрівання церковної самосвідомості, то негативні наслідки дадуться взнаки й будуть згубні як для пастирів, так і для пастви» [18].

Таким чином, дискурсивна стратегія легітимації існування УПЦ КП патріархом Філаретом ґрунтується на ствердженні нерозривного зв'язку між політичною незалежністю держави та автокефальним статусом православної церкви. Натомість з позиції митрополита Володимира автокефалія не є обов'язковим наслідком проголошення нової державної одиниці, а тому вона не може бути утворена без дотримання процедур канонічності. Саме *канонічність* статусу церкви, її визнання світовим православ'ям висувається ним на перший план, тоді як автокефальність грає другорядну роль порівняно з цінністю єдності церкви.

3. *Дискурс взаємозв'язку церкви та держави.* Згадані аспекти ставлення до взаємозв'язку державної незалежності та характеру церкви визначають подальші розбіжності між поглядами очільників церков на можливість взаємодії держави та церкви. Найбільш яскраво ця відмінність постає у ставленні предстоятелів до такої метафори як «симфонія», що виступає однією з вузлових точок дискурсу «відносин держави та церкви»:

Патріарх Філарет	Митрополит Владимир
«Ідеалом взаємовідносин між Церквою і державою є симфонія, коли Церква допомагає державі, а держава – Церкві. ... Тому в умовах будівництва нової держави Церква і держава повинні разом відроджувати у народі національну свідомість. Держава повинна допомогти побудувати в Україні єдину Помісну Православну Церкву. А Церква, у свою чергу, допоможе державі відроджувати духовність, без чого не може бути міцної держави. Збереження релігійного статус-кво в Україні при сильному іноземному церковному впливі – не на користь державі [19].	«Симфонія неможлива — ні з нинішньою владою, ні з учорашньою. Навіть з суто формальних міркувань: Україна – світська держава, Конституція закріплює відокремленість Церкви від держави. Симфонія неможлива і з богословського погляду, і з історичного. Можлива співпраця в соціальній сфері — у сфері турботи про людину, на чому ми й акцентуємо» [20].

Із цих висловлювань слідує, що митрополит Володимир схиляється до принципу нейтральності та відокремлення церкви та держави як сутнісно різних структур: «Щодо створення разом з державою на основі православ'я певної моделі суспільного розвитку, то це, на жаль, бачиться малореальним в теперішніх умовах – дуже багато об'єктивних перепон для цього» [21]. Натомість предстоятель УПЦ КП говорить про можливість співпраці в сфері соціального служіння: «Держава і Церква – співробітники у справі служіння людині. Тут величезні можливості для співпраці та виконання своєї пастирської місії» [20].

Предстоятель УПЦ (МП) наголошує на культурному та духовному значенні церкви в житті народу, а також обмеженні соціальних функцій церкви у найбільш проблемних сферах життя суспільства: «Церковь глубоко переживает невозможность полноценно влиять на такие социальные институты, как семья и школа, духовное состояние которых является определяющим фактором в формировании духовно, культурно и экономически сильного общества, ведь здоровый патриотизм общества находится в прямой зависимости от его духовного состояния» [22].

На протипагу цьому, на думку патріарха Філарета, спільна мета реалізації «національного» проекту в ситуації формування незалежної держави вимагає великої участі церкви як додаткового гаранта національних інтересів (державного суверенітету, культурної специфіки, тощо), і навпаки, передбачає значну увагу держави до церковних справ. Звідси слідує твердження предстоятеля УПЦ КП про роль держави у вирішенні питання про єдину помісну церкву в Україні, оскільки він акцентує на відновленні інституційної ролі церкви в суспільстві: «Держава не повинна втручатися у внутрішньоцерковні справи. Але коли йде мова про Церкву як інститут стабілізації, як інститут консолідації, то тут держава повинна (і це її прямий обов'язок) сприяти утворенню єдиної Церкви..... Виходить, той, хто говорить, що «не повинна держава втручатися», виступає проти консолідації українського суспільства» [23].

Отже, позиції патріарха Філарета та митрополита Володимира щодо участі держави в церковному житті суттєво різняться. Предстоятель УПЦ КП вважає, що нинішня соціально-політична ситуація становлення державності в Україні дозволяє більш тісне співробітництво державної влади з церквою, натомість митрополит Володимир стверджує необхідність взаємного нейтралітету держави та церкви. Діалог та відносини між державою та церквою розкривається очільниками церков в контексті різних дискурсивних ліній: дискурсу «соціального служіння» митрополита Володимира та дискурсу «підтримки політичної місії держави церквою» у патріарха Філарета. Хоча в обох випадках йдеться про консолідуючу функцію церкви, в першому випадку (митрополит Володимир) – з апеляцією до суспільної єдності, а в другому (патріарх Філарет) – в першу чергу до державної (політичної) єдності.

Таким чином, дискурсивні наслідки церковного розколу в Україні фіксуються через констатацію розбіжностей у ключових позиціях, які транслюються предстоятелями УПЦ КП та УПЦ (МП). Ключовими в цьому аспекті є принципи відмінності у баченні першоієрархами цих гілок українського православ'я суспільно-політичної ролі церкви в контексті державотворчих процесів. Так, якщо для патріарха Філарета церква виступає активним учасником процесу розбудови «національної держави» та одним із ключових факторів соціальної інтеграції («симфонія держави та церкви»), то для митрополита Володимира церква постає *наднаціональним* феноменом, а отже – не має брати участь у політичних процесах, обмежуючи свою роль соціальним служінням. Цю спрямованість підкреслює дискурсивна консервативність та гомогенність релігійного дискурсу-строю, що свідчить про протидію змінам в текстах першоієрарха УПЦ (МП). Виявлена позиція інтерпретується як прояв стратегії монополії на визначення «істини» як протидії запозиченню з інших дискурсу-строїв. Натомість в інтерв'ю предстоятеля УПЦ КП виявлена саме дискурсивна інноваційність та розмивання релігійного строю дискурсу через гібридизацію політичного та національного контексту розуміння причин та наслідків церковного розколу. Останнє виражається у підтримці патріархом УПЦ КП моделей тісної взаємодії держави та церкви, а також активному ствердженні суспільно-політичної ролі церкви, що слугує на підтвердження гіпотези дослідження.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Blasi A.J. Sociological Implications of the Great Western Schism / A.J. Blasi // *Social Compass*. – 1989. – Vol. 36. – p. 311–325. 2. Йоргенсен М. В. Дискурс-анализ. Теория и метод / М. Йоргенсен, Л.Филиппс. – Хельсинки: Изд-во "Гуманитарный Центр", 2008. – 352 с. 3. Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин. Інформаційно-аналітичні матеріали до Круглого столу на тему: — Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку. – Київ, 2011. – 82 с. 4. Парашевін М. Релігія та релігійність в Україні / М. Парашевін. – К.: Інститут політики, Інститут соціології НАН України, 2009. — 68 с. 5. Патріарх Філарет: «Пізнайте Правду» [Електронний ресурс] // Незалежна громадсько-політична газета «Волинь». – 3 червня 2004. – Режим доступу: <http://www.volyn.com.ua/?rub=10&article=0&arch=199> (дата звернення: 24.12.2010). 6. Митрополит Владимир: «В христианском делании пробудиться христианин» [Електронний ресурс] // «Україна православна». – 1 серпня 2009. – Режим доступу: <http://dkr.kiev.ua/interview/show/id/63> (дата звернення: 24.12.2010). 7. Митрополит Владимир: Где отсутствует благодать, там царствуют ложь и гордыня [Електронний ресурс] // «Україна православна». – 1 березня 2004. – Режим доступу: <http://archivorthodoxy.com/page-885.html> (дата звернення: 24.12.2008). 8. Митрополит Владимир: «Повернутися у вертикальне положення» [Електронний ресурс] // «Дзеркало тижня». – 24 січня 2009. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3690/65192/> (дата звернення: 24.12.2010). 9. Патріарх Філарет: «Церкву не здолати» [Електронний ресурс] // «Оглядач». – 20 лютого 2011. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/interview/filaret-tserkvu-ne-zdolati.htm> (дата звернення: 24.12.2012). 10. Митрополит Владимир: «Благодать действует в Церкви вне зависимости от политических обстоятельств» [Електронний ресурс] // Інформаційне агентство «Франс-прес». – 1 вересня 2005. – Режим доступу: <http://www.pravoslavie.org.ua> (дата звернення: 14.02.2009). 11. Митрополит Філарет: «Вільний народ потребує незалежної Церкви» [Електронний ресурс] // «Літературна Україна». – 21 жовтня 1993. – Режим доступу: http://hram.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3038:title3581&catid 12. Патріарх Філарет: «Росія використовує московський патріархат як інструмент для впливу на Україну» [Електронний ресурс] // «Універсум». – 29 червня 2011. – Режим доступу: <http://universum.lviv.ua/journal/2011/3/exclus.htm> (дата звернення: 24.12.2010). 13. Патріарх Філарет: «Київський Патріархат знищити неможливо» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт «Церква.info». – 04 квітня 2011. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/uk/intervju/1438-nemojlyvo.html> (дата звернення: 24.12.2011). 14. Патріарх Філарет: «Росія використовує московський патріархат як інструмент для впливу на Україну» [Електронний ресурс] // «Універсум». – 29 червня 2011. – Режим доступу: <http://universum.lviv.ua/journal/2011/3/exclus.htm> (дата звернення: 24.12.2010). 15. Патріарх Філарет: «Москва - Київ: розмови коло престолу» [Електронний ресурс] // Офіційний веб-сайт «Церква.info». – 29 серпня 2006. – Режим доступу: <http://old.cerkva.info/2006/08/29/print:page,1,prestol.html> (дата звернення: 24.12.2010). 16. Слово Святійшого

Патріарха Філарета 28 липня 2011 р. після молебню до Пресвятої Богородиці на Софійській площі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Оpubліковано Прес-центром Київської Патріархії. <http://www.cerkva.info/uk/news/patriarkh/1770-slovo-patr-28-07-11.html> (дата звернення: 24.12.2010). **17.** Патріарх Філарет: «Усе, що хвилює суспільство, хвилює й Церкву» [Електронний ресурс] // «Сільські вісті». – 7 листопада 2006. – Режим доступу: <http://old.cerkva.info/2006/11/07/print:page,1,visti.html> (дата звернення: 24.12.2009). **18.** Митрополит Владимир: «Православна Україна очима її архіпастиря» [Електронний ресурс] // Інтернет-портал «Православ'є в Україні». – 27 квітня 2007. – Режим доступу: http://orthodoxy.org.ua/uk/v_gostyah_u_redaktsii/2007/04/27/7517.html (дата звернення: 24.12.2010). **19.** Патріарх Філарет: Інтерв'ю літературно-мистецькому часопису «Основа» [Електронний ресурс] // Праці патріарха Філарета. – Режим доступу: http://hram.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3048:title3591&catid=260&Itemid=49 (дата звернення: 24.12.2011). **20.** Митрополит Владимир: «Кожен має свої – неповторні — стосунки з Богом» [Електронний ресурс] // «Дзеркало тижня». – 2007. - № 7 (636). – Режим доступу: <http://www.dt.ua/newspaper/articles/49248> (дата звернення: 24.12.2010). **21.** Митрополит Владимир: «Церква завжди є вищою за усі суспільні і національні феномени» [Електронний ресурс] // «Рабочее слово». – 01 квітня 2004. – Режим доступу: <http://archivorthodoxy.com/page-985.html> (дата звернення: 24.12.2009). **22.** Митрополит Владимир: «Нам нужно отыскивать новые пути и средства для воцерковления общества» [Електронний ресурс] // «Україна православна». – 26 грудня 2005. – Режим доступу: www.otechestvo.org.ua/main/200512/2601.htm (дата звернення: 24.12.2010). **23.** Патріарх Філарет: «Найбільше нам потрібне єднання українства» // «Оглядач». – 15 липня 2006. – Режим доступу: <http://obozrevatel.com/news/2006/8/14/130155.htm>.

УДК 316.2

СУБ'ЄКТИВНИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ ЕТНІЧНОСТІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ В БІОГРАФІЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

Арбеніна Віра Леонідівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

У статті наводяться результати якісного дослідження процесу формування етнічності сучасного українського студентства. Застосування біографічного методу дозволило з'ясувати його особливості, зокрема, ті ідентитети, на які спирається особистість при визначенні своєї етнічної приналежності; значущість окремих соціальних інститутів у ідентифікаційних процесах; вплив політики ідентичностей, що проводиться в сучасній Україні, на формування самосвідомості молоді. Виокремлено ті різновиди етнічності, які представлені у студентському середовищі. Здійснений аналіз суб'єктивного досвіду формування етнічності спрямований перш за все на з'ясування пояснювальних можливостей примордіалістської і конструктивістської концепцій природи етнічності. Зроблений висновок, що реальні ідентифікаційні практики поєднують у собі й примордіалістські підстави формування етнічності, які є найбільш значущими на етапі первинної етнізації, й елементи культурного конструювання етнічної самосвідомості.

Ключові слова: етнічність, ідентифікація, етнічна ідентичність, примордіалізм, конструктивізм, політика ідентичностей.

В статье приводятся результаты качественного исследования процесса формирования этничности современного украинского студенчества. Применение биографического метода позволило выявить его особенности, в частности, те идентитеты, на которые опирается личность при определении своей этнической принадлежности; значимость отдельных социальных институтов в идентификационных процессах, влияние политики идентичностей, проводимой в современной Украине, на формирование самосознания молодежи. Выделены те разновидности этничности, которые представлены в среде современного украинского студенчества. Проведенный анализ субъективного опыта формирования этничности направлен прежде всего на выяснение объяснительных возможностей примордиалистской и конструктивистской концепций природы этничности. Сделан вывод, что реальные идентификационные практики сочетают в себе и примордиалистские основания формирования этничности, которые являются наиболее значимыми на этапе первичной этнизации, и элементы культурного конструирования этнического самосознания.

Ключевые слова: этничность, идентификация, этническая идентичность, примордиализм, конструктивизм, политика идентичности.

This article presents the results of qualitative research of the process ethnicity formation among contemporary Ukrainian students. The use of biographical method allows to uncover its peculiarities, that is those identities, that define individuals ethnical identity, as well the importance of various social institutions in identifying processes and the influence of identity politics in contemporary Ukraine on the formation of youth self-consciousness. Those variations of ethnicity that are present in modern Ukraine student environment are highlighted. The analysis of the subjective experience of ethnicity formation is directed to the revealing of explanatory capabilities of primordial and constructivist concepts of ethnicity nature. The conclusion that real identification practices include both, primordial grounds, as well as the elements of cultural construction, is drawn.

Keywords: ethnicity, identification, ethnical identity, primordialism, constructivism, politics of identity.

Серед численних викликів сучасності далеко не передостаннє місце займає проблема зростання в життєдіяльності багатьох країн світу ролі та значущості етнічного фактору. Йдеться про актуалізацію та політизацію етнічності як реакцію населення національних держав на загрозу втрати своєї етнокультурної визначеності під тиском інтенсивних процесів глобалізації та міграції. У пострадянських країнах до цього додається складний і далеко не безболісний процес формування нації як форми соціальної спільності населення новостворених держав. Він ускладнюється неоднозначністю вирішення (як концептуально, так й у

практично-політичній площині) проблеми вибору моделі розбудови нації, орієнтацією на політичну або етнічну її моделі, несприйняттям частиною населення політики ідентичностей¹, що здійснюються на офіційному рівні. Ці та інші обставини обумовлюють численні спроби науковців розібратись з такими проблемами, як природа та сутність етнічності, механізми її формування, форми прояву, тощо. Сьогодні в науковій літературі представлена досить широка палітра думок з кожної зі зазначених проблем, які, тим не менш, більш-менш помітно тяжіють або до так званого примордіалізму (в іншому найменуванні – есенціалізму), або до конструктивізму, або до інструменталістської теорії, яку ще визначають як ситуціалізм.

Якщо стисло представити принципові розбіжності між ними², то виявляється, що з позицій примордіалістської концепції (її прибічниками вважаються К. Гірц, Р. Гамбіно, У. Коннорі, Ван ден Берг, Е. Сміт, Ю. Бромлей) етнічність розглядається як така властивість особистості, яку вона здобуває як у результаті генетичного успадкування, так і в результаті первинної соціалізації у визначеному соціальному середовищі. При цьому наголошується на об'єктивних основах й поведінкових проявах етнічності.

Саме у такому ключі надається трактування поняття «етнічність» у глосарії, що розроблений В. Євтухом. Етнічність, з його точки зору, «термін, який відтворює якісні характеристики людини або групи людей, пов'язані з їх етнічним походженням і які виявляються у побуті, культурі, поведінці, й в цілому, у ментальності, підтверджуючи це походження та вирізняючи їх з-поміж інших...» [5, с. 55].

Принципово інша точка зору на природу етнічності характерна для конструктивізму (Б. Андерсон, Ф. Барт, Р. Брубейкер, В. Воронков, Е. Геллнер, Е. Гобсбаум, С. Соколовський, В. Тишков та ін.). Відповідно даної концепції, етнічність – це не особистісна чи групова властивість, а стан свідомості. При цьому наголошується, що усвідомлення та відчуття своєї приналежності до тієї чи іншої етнічної спільноти, тобто формування етнічної ідентифікації, відбувається під впливом цілеспрямованої діяльності соціальних агентів. Більш того, етнічність бачиться як інтелектуальний конструкт, що створюється політиками, вченими, журналістами тощо і транслюється через друковані видання, інші засоби масової інформації.

Близька до конструктивістської інструменталістська концепція (її тією чи іншою мірою її дотримуються А. Коен, Д. Белл, Дж. Окамура, Дж. Ротшильд, Д. Хоровиц, К. Янг) акцентує свою увагу, насамперед, на ролі та значущості етнічності як інструменту у вирішенні соціальних, політичних, особистісних проблем. Відсіля уявлення про етнічність як про репертуарну роль, що обирається особистістю чи групою задля досягнення мети покращення свого соціального становища та підвищення соціального статусу.

Слід зазначити, що якщо до відносно недавнього часу в науковій думці майже абсолютно домінував примордіалістський погляд на природу етнічності й форми її об'єктивації, то в останні десятиріччя є підстави говорити про переможний поступ конструктивізму, який, спираючись на ідеї П. Бергера та Т. Лумана, доводять, що соціальна реальність – невіддільна від її поняттєвих визначень, виробляється, конструюється людськими уявленнями. В російській етнології найбільш активним й авторитетним апологетом даної концепції вважається В. Тишков.

Разом із тим деякі вчені продовжують шукати шляхи, які дозволяють зблизити примордіалістську і конструктивістську теорії. Так, на думку А. Г. Здравомислова «ігнорувати крайнощі примордіалізму та конструктивізму дозволяє функціональний підхід. Він як би заявляє: «несуттєво, відкілья виникає етнічність, яке її історичні коріння, важливо, що цей феномен соціального буття і соціальної свідомості може відігравати різні ролі в різні конкретно-історичних і життєвих обставинах» [6, с. 23].

Уявляється важливим висновок, до якого доходить відомий російський дослідник З. Н. Сікевич. Аналізуючи обґрунтованість різних методологічних підходів до розуміння природи етнічності, вона зазначає, що «етнічне у кожній людині дійсно первинно, і в цьому «примордіалісти» праві. Однак затребуваність, ступінь вираженості цієї ознаки найчастіше конструюється як зовнішніми, соціальними обставинами, так і визначеною індивідуально-особистісною установкою» [7, с. 40].

На нашу думку, при такому підході не тільки знімається жорстка опозиція між основними науковими напрямками, але й стає очевидною об'єктивно-суб'єктивна природа етнічності. З одного боку, етнічність – це об'єктивно задана характеристика культурно-генетичної приналежності особистості. З іншого боку, вона відбиває ступінь готовності особистості ідентифікувати себе з групою своєї приналежності, що виражається в почутті приналежності, глибині цього почуття. Звідси – і різні рівні, типи етнічності, різний ступінь її суб'єктивної значущості.

¹ Більш докладно про концепт «політики ідентичностей» див.: [1, 2].

² Більш детальний огляд існуючих концепцій етнічності надається в попередніх наших публікаціях [див. 3, 4].

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Скоріше за все наукові дискусії щодо інтерпретації феномену етнічності можуть продовжуватись до тих пір, поки якась із існуючих теоретико-методологічних концепцій не знайде свого емпіричного підтвердження. Перспективним у цьому плані може бути застосування якісних методів дослідження в контексті розуміючої соціології.

Слід зазначити, що вимірювання стану етнічності, міри ідентифікації особистості з тим чи іншим етносом – досить популярна тема соціологічних досліджень, у тому числі й тих, що проводяться вітчизняними науковцями. Достатньо згадати хоча би загальноукраїнський моніторинг, що проводиться Інститутом соціології НАН України, який вже багато років включає питання щодо значущості етнічної приналежності у загальній структурі соціальних ідентичностей особистості [8, с. 582]. Стан та рівні етнічної ідентичності українського студентства зафіксовані в циклі досліджень, що здійснені авторським колективом кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [4, с. 97-123]. Однак й у цих, і у більшості інших досліджень йдеться про масове опитування населення або окремих цільових груп.

Щодо застосування якісних методів дослідження етнічної проблематики, то нам відома лише одна робота, що цілком базується на цих методах. Йдеться про дослідження, яке було проведено науковцями Центру незалежних соціологічних досліджень, результати якого оприлюднені в монографії «Конструювання етнічності» [9]. Її співавтори провели численні проблемно-орієнтовані та біографічні інтерв'ю з представниками окремих етнічних громад Санкт-Петербургу з метою пояснити практику використання етнічних категорій на повсякденному рівні (йдеться про усі слова, якими позначаються відмінності між «своїми» і «чужими», ознаки «руськості», «татарськості», «німецькості» тощо), та той зміст і значення, які люди в них вкладають.

Хоча автори цього дослідження принципово проголошують себе прибічниками конструктивістської концепції етнічності, розглядають її як соціальний конструкт, що формується та змінюється під зовнішнім впливом агентів та інститутів етнізації (державної політики в цьому плані, етнічних організацій, сім'ї тощо), той емпіричний матеріал, що був отриманий, змусив дійти висновку, що побутовий і науковий дискурси щодо етнічності розрізняються. Як виявилось, на рівні побутової свідомості домінує явлення про етнічність як характеристику, що успадковується від батьків і є іманентною властивістю кожної особистості. Тобто, пересічні громадяни, не усвідомлюючи цього, стоять на примордіалістських позиціях [9, с. 91-92].

Цитоване дослідження спровокувало нас на спробу з'ясувати механізми формування етнічності, які діють у специфічних умовах сучасного українського суспільства, яке знаходиться на етапі формування національної державності і нації як спільноти її громадян. Ці обставини не можуть не сприяти необхідності самовизначення особистістю своєї позиції щодо цих процесів, у тому числі – своєї громадянської та етнічної ідентичності. Саме їхнє співвідношення та дієвість різних чинників їхнього формування цікавило нас у першу чергу.

Для з'ясування цих проблем здалось перспективним застосування біографічного методу, який у часовій послідовності дозволяє особистості (яка у цьому випадку є інформантом) згадати ті події у своєму житті й ті ситуації взаємодії, які утворили суб'єктивний досвід формування етнічної ідентичності. Адже як слушно завважує німецький дослідник Й. Ангермюлер, який спеціалізується саме на біографічних методах, «немає такої етнічності, яка сховано «дрімає» в індивіді. Вона існує тільки в процесі розуміння» [9, с. 263].

Нашими інформантами стали сучасні студенти, оскільки саме вони є чи не головним об'єктом тієї політики ідентичності, яка здійснюється сьогодні в Україні через систему освіти, виховання, ідеологічного впливу. У дослідженні взяли участь студенти старших курсів соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Навички аналітичного мислення, якими більш-менш володіє ця категорія молоді, дозволили скористатись такою формою застосування біографічного методу, як автобіографія своєї етнічності.

Усього було отримано близько 120 текстів автобіографії, які ми маємо намір проаналізувати, по-перше, під кутом зору встановлення особливостей й найбільш дієвих механізмів процесу формування етнічності в умовах сучасної України; по-друге, під кутом зору відповідності тих теоретико-методологічних концепцій етнічності, про які йшлося вище, реальній практиці самовизначення особистістю своєї групової приналежності та тих ідентитетів, на які вона при цьому спирається.

Перш ніж перейти до змістовного аналізу одержаної інформації вважаємо за необхідне окреслити деякі особливості контингенту наших інформаторів, які, як можна передбачити, можуть впливати на процес їхньої етнічної ідентифікації та її результати.

Мабуть, головним є те, що усі вони належать до покоління, усе свідоме життя якого прийшлося на роки незалежності України, знаходилось і продовжує знаходитись під впливом україноцентричної системи освіти та виховання, під впливом тієї політики ідентичностей, яка здійснюється державними органами і суспільними інститутами країни.

До значущих специфічних особливостей учасників дослідження можна віднести таке: частина з них є вихідцями із гетероетнічних родин, частіше за все українсько-російських; багато з них до вступу в університет проживали та виховувались у тих містах і селищах України, де домінували українська мова та культура. Навчаючись у Харкові, вони опинились у переважно російськомовному середовищі і вимушені були адаптуватись до цього.

Слід зазначити, що автори багатьох представлених автобіографій етнічності визнали, що їм було не тільки цікаво, але корисно поміркувати над запропонованою проблемою, дозволило більш глибоко усвідомити свою етнічну приналежність. Приємно здивувала й та відвертість, з якою студенти ділились своїми думками, у тому числі тими коливаннями, які виникли у них при остаточному визначенні своєї етнічної приналежності. Для багатьох це виявилось дуже непростим, враховуючи зазначені вище особливості контингенту наших інформантів.

Попереднє ознайомлення з представленими текстами дозволило виокремити низку змістовних блоків, які визначили логіку їх аналізу та інтерпретації. Це:

- перелік тих ідентитетів, на які спирається особистість, визначаючи свою етнічну приналежність;
- роль різних соціальних інститутів у ідентифікаційних процесах;
- різновиди етнічної ідентичності, що представлені серед сучасної студентської молоді.

Саме у такій послідовності й побудований подальший на виклад.

Ідентитети етнічної приналежності

Роздуми щодо власної етнічності зазвичай починаються з характеристики етнічної приналежності батьків й найближчих родичів. Також, як правило, вказується місто народження батьків і місто їхнього проживання більшу частину життя. Тобто, родовід майже в усіх випадках стає точкою відліку, з якої починаються роздуми щодо своєї етнічності. Значущим ідентитетом є також місце власного народження та проживання.

Наведено найбільш типове висловлювання: *« я вважаю себе українокою тому, що я народилась, виросла і живу в Україні. Мої найближчі родичі — батьки, бабуся, дідусь, прабабуся, прадідусь також народились, росли й проживали в Україні»* (інформант Д. О.³).

Наведені підстави визначення власної етнічності були чи не головними для вихідців із моноетнічних українських родин, здавна укорінених в Україні. Інші ідентитети, які зазвичай згадувались, лише підсилювали однозначність вирішення проблеми своєї етнічної приналежності.

Досить часто згадуваною підставою визначення своєї етнічності були характеристики умов первинної соціалізації, їх етнокультурної спрямованості. І тут ми стикаємося з найбільш гострою для населення України мовною проблемою.

Думки наших інформаторів щодо мови спілкування як головного ідентитета етнічної приналежності суттєво різняться.

Наведено декілька найбільш характерних висловлювань.

Вважаю, що активне усвідомлення і прояв себе як українця починається саме з мови... (інформант К. М.)

«...усвідомлення того, що я — українка, прийшло на фоні протистояння української та російської мови... Коли я навчалась у школі, мене щиро обурювали аргументи проти української мови як такої, що в ній відсутні необхідні терміни. Я вважаю, що за такими аргументами криється нелюбов до української мови, русофільство і лінощі вивчити українську мову...» (Д. О.)

«Я вважаю себе повноцінною українокою. Я народилась і виросла в незалежній Україні, мої батьки — українці. І те, що я розмовляю російською мовою, не робить мене менш українокою, ніж інших... У мене склалось так, що я спілкуюсь російською, у когось так, що вони розмовляють українською. Але головне те, що усі ми повинні вважати себе українцями, бути патріотами своєї країни... Нехай Україна й недостатньо багата і розвинута країна, але все ж таки я тут народилась, тут мій дім, і тому я українка й пишаюсь цим» (О. О.)

³ Зважаючи на правила наукової коректності наведення результатів якісного дослідження, в даному разі ми гадаємо достатнім обмежитись лише ініціалами інформаторів, оскільки вік і стать не є ознаками, що їх диференціюють.

Можна навести ще багато висловлювань щодо ролі мовної практики в процесі формування власної ідентичності, адже цієї проблеми не обминули майже усі автори біографії своєї етнічності. При цьому чітко визначились дві протилежні позиції: саме мова спілкування є чи не головним ідентитетом етнічної приналежності й — протилежна — мовна практика в умовах сучасної України не є беззастережним показником етнічної приналежності і підставою етнічної самоідентифікації. Принципово важливим є те, до якої групи відносить себе сама особистість, вважаючи її групою «ми».

Продовжуючи пошук тих ідентитетів, на які спиралась наші інформатори в процесі рефлексії щодо своєї етнічності, неможна обминути увагою досить розповсюдженні посилення та ті звичаї, традиції, особливості побуту, які маюць національну специфіку і вплинули на формування самосвідомості особистості. В деяких текстах автобіографіях етнічності до цього переліку додаються ментальні характеристики, які розглядаються як етноінтегруюча та етнодиференціююча ознака.

Ось, наприклад, фрагменти двох текстів, автори яких значну увагу приділяють саме цим моментам. Інформатор О. Д. пише таке: *«Я вважаю себе україночку тому, що бажаю цього, чи ні, однак маю деякі риси характеру українського народу: схильність до сперечань та активним діям в них (Кайдашева сім'я, Верховна Рада), деяка відокремленість, замкненість на своїх інтересах («моя хата з краю, нічого не знаю»), прагнення до накопичення (у домі все згодиться), працелюбність, звичка до чистоти і порядку, гостинність, надмірна балакливість (довго й в основному ні про що)»*

Як бачимо, тут узагальнені ті стереотипи щодо українського національного характеру, які інформант, іноді досить самокритично, переносить на себе.

Перекликаються з наведеними вище роздуми щодо характерологічних рис свого народу думки іншого нашого інформанта (М. З.).⁴

«Мнения по поводу украинского менталитета разделяются довольно резко — даже украинцы могут укорять своих же соотечественников в жадности, равнодушии, скрытности и лукавстве. Тем не менее, каждый имеет свой «сучок в глазу». Мы жадны, но бережливы. Мы равнодушны, но трудолюбивы. Мы сами по себе, но всегда поможем «младшему брату». Мы недоверчивы, но всегда самостоятельны в своих суждениях. Мы можем обвинять свою власть в том, что она ничего для нас не делает, но мы терпеливы и вольнолюбивы. Мы не любители дисциплины, но мы всегда найдем выход из ситуации, даже если на это не будет всего необходимого нам. Необходимо понять, что разница менталитета — это не то, чего нужно стыдиться. Разница — это и есть индивидуальность каждого народа».

Узагальнюючи аналіз тих фрагментів представлених текстів автобіографій, де йдеться про підстави формування етнічної ідентичності особистості, ми доходимо висновку, що нашими інформантами перелічені майже усі ті ознаки, які прибічниками примордіалістської концепції природи етнічності вважають її об'єктивними маркерами. **Генеалогія та особливості етнокультурного оточення на етапі первинної соціалізації — це те, що в першу чергу враховувалось при визначенні своєї етнічної приналежності.**

Однак не тільки для науковців, але і для тих, хто розмірковує над цією проблемою на повсякденному рівні, очевидно, що не усі ознаки етнічності є універсальними. Особливо це стосується мови спілкування: для багатьох студентів, що взяли участь у дослідженні, звичне для них спілкування і мислення російською мовою не заважає їм ідентифікувати себе як українців, причому не тільки в громадянському, але й в етнічному сенсі.

Сама логіка побудови автобіографії у часовій послідовності найбільш значущих подій в історії свого життя і становлення самосвідомості підводила наших інформантів до роздумів щодо ролі у формуванні їхньої етнічності тих соціальних інститутів, у діяльність яких вони були включені. Зазвичай йшлося про вплив сім'ї, дитячого виховного закладу та школи. Однак якщо вплив сім'ї (її етнічного складу, етнокультурної спрямованості тощо) сприяв етнізації особистості, то діяльність виховних і освітніх інститутів, як ми могли впевнитись із представлених текстів автобіографій, була спрямована перш за все на формування національної свідомості громадян України.

Ось декілька красномовних уривків.

«Уже начиная с того периода, когда я начала посещать детский садик и, следовательно, посещать танцевальные кружки для меня появилось новое слово, точнее, название — «украинский народный танец». Здесь опять прозвучало это название Украина, и учительница танцев нам рассказала, что этот танец танцуют только у нас на Украине, и он является нашим национальным» (із автобіографії інформанта П. С.).

⁴ Зазначимо, що тексти автобіографій етнічності були представлені як українською, так і російською мовами. І так саме подаються.

А ось що пише інший інформант (Б. Я.) *«Завдяки школі я оволоділа українською мовою, дізналась про традиції святкування різних свят. Це викликало неабиякий інтерес, особливо при організації позашкільних заходів (святкування різдвяних свят, дню врожаю, Дня української писемності та інших). При вивченні історії України моя ідентифікація з українським етносом посилилась».*

Остання фраза наведеного тексту привертає особливу увагу. Україноцентрична діяльність виховних і освітніх інститутів, як ми покажемо нижче, дійсно виявилась дуже ефективним інструментом формування національно-громадянської ідентичності покоління незалежної України. Однак їхній вплив на формування етнічної ідентичності виглядає не настільки однозначним: він може і підсилювати українську ідентичність (як у наведеному вище випадку), і сприяти формуванню маргінальної ідентичності у вихідців із російських або із російськомовних родин.

Процес формування етнічної ідентичності та її різновиди

Обґрунтувати той чи інший результат ідентифікаційного процесу — це те, до чого прагнули перш за все автори біографій етнічності. Адже, як зазначає Л. Бурд'є, «автобіографічна розповідь завжди у тій чи іншій мірі керується прагненням надати сенс подіям, про які йдеться, виявити їх причину, логічні зв'язки, що одночасно звернені в минуле й майбутнє, показати обґрунтованість і незмінність, встановлюючи при цьому ясні відносини, наприклад, відносини наслідку і причини між послідовними станами розвитку особистості [10, с.76].

На жаль, обсяги статті не дозволяють у повному обсязі навести усю логіку саморефлексії щодо етнічної ідентичності. Ми маємо можливість обмежитись лише таким методом аналізу якісних даних, як метод ілюстрації і обґрунтування висунутих гіпотез прикладами із реальних життєвих історій. При їх відборі ми керувались прагненням показати, які саме різновиди етнічності представлені серед сучасного українського студентства.

Найбільш поширеною виявилась українська етнічна ідентичність, досить поширеною — українсько-російська біетнічність і лише у незначній частині випадків інформанти доходили до висновку, що їх життєві обставини сформували у них російську чи маргінальну ідентичність. Відразу зазначимо, що **майже в усіх випадках процес формування етнічної ідентичності пов'язувався авторами біографій з їхнім статусом як громадянина України, сприйняттям цього статусу.**

Ось декілька прикладів суб'єктивного досвіду формування української етнічної ідентичності.

«Я повною мірою відношу себе до українського етносу. По-перше, я народилась в Україні і рідною мовою моєї сім'ї є саме українська... Усі свята та традиції українського народу були закріплені у моїй свідомості й сприйняті ще у дитинстві. Дивлячись у дзеркало, я бачу чисто слов'янську зовнішність і тому впевнено можу говорити, що я українка... Навіть переїхавши у інше місто, щоб отримати вищу освіту, змінивши місце проживання і коло спілкування, почавши більше спілкуватись російською мовою, я все одно не змінила свої погляди щодо своєї етнічної приналежності». (А. С.)

Коментуючи наведений текст з позицій наукових концептуалізацій феномену «етнічність», не можна не побачити, що в даному разі ми стикаємося із суто примордіалістським уявленням щодо процесу її формування.

Формування української етнічної ідентичності відбулось також під помітним впливом її культурного конструювання. Значну роль саме цього механізму відмічали багато учасників дослідження. Зокрема, ось так пише одна з них: *«Как сейчас помню огромное количество праздников с национальной символикой, как мы учили стихи про Украину, готовили «ярмарку урожая», выступали в национальных костюмах, читали украинские поговорки и пословицы, учили стихи из «Кобзаря». Тогда я уже начала понимать особенности нашей культуры и традиций, составляют себе какой-то более-менее четкий образ Украины. С годами это понимание становится больше, мы учили географию, которая давала представление о других странах, и можно было сравнивать, мы учили украинскую литературу, биографии великих украинцев, а также украинскую историю. Таким образом, у меня накопились определенные знания, представления об особенностях украинской этнической группы. К 20 годам, мне кажется, у меня сформировалась полная картина. Я люблю свою страну, мне нравится Украина, но я также и вижу определенные недостатки моей этнической группы, которые сложились в результате исторического и культурного развития. Таким образом, на данном этапе моей жизни у меня сформировалась идентичность с украинской этнической группой»* (Д. А.).

Наведемо ще один цікавий приклад культурного конструювання етнічності. *«З дитинства я знав, що я українець»* — пише один із інформантів (І. П.) *«Мабуть, це відчуття склалось у дитинстві з любові до українських казок, які бабуся мені розповідала, та із народних пісень у її виконанні. Однак неможна*

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

сказати, що це була самоідентифікація... Усвідомити себе українцем мені допомогли книги бібліотеки газети «День». Спочатку мені було просто цікаво розширити свої знання щодо історії і культури України. Читаючи книжки, я зрозумів, що мені є чим пишатись, що за Україною стоїть така ж велика історія, культура, якою можуть похвалитись не усі сусіди країни. Зрозуміло, що про це мені твердили у школі, але раніше я не замислювався над цим» (І. П.).

Поряд із впливом сім'ї та освітньо-виховного процесу, у деяких представлених текстах автобіографій своєї етнічності наголошувалось на ролі в її формуванні досвіду перебування і навчання в інших країнах. Саме він, як пишуть наші інформанти, не тільки сприяв завершенню процесу їхньої етнічної ідентифікації саме як українців, але й дозволив відчувати, що (цитуємо) «бути українцем не тільки тілом, але й душею — це круто!».

Аналізуючи ті автобіографії етнічності, які ми класифікували як «моноетнічна українська ідентичність», ми помітили, що досить часто сприйняття себе представником свого народу супроводжується почуттям гордості за нього. Це формулювалось таким чином: «Я пишаюсь своїм статусом українки, мені приємно бути такою». Іноді ми стикались із дещо гіпертрофованою формою висловлювання патріотичних почуттів: «можу з гордістю стверджувати, що українці — один із кращих етносів у всьому світі» (інформант Л. А.). Однак лише в двох проаналізованих текстах чесноти свого народу характеризувались у протиставленні з особливостями іншого етносу, зокрема, російського.

Досить часто почуття національної гордості супроводжувалось переживанням за те, що Україні поки що не вдалось досягти того положення у світі, якого вона варта. Цитуємо одне з подібних висловлювань: «Я розумію, що у сучасній Україні багато недоліків, і це формує у мене деякі комплекси і сором за свою країну. Цей сором я відчув, коли мандрував за кордоном. Порівнюючи українців з італійцями, останні здавались мені більш привітними та культурними. Однак я розумію, що Україна має багатий потенціал, але країна як би спить» (інформант Т. Л.).

У цілому, формування української ідентичності (в етнічному її розумінні) протікає найбільш безболісно й безпроблемно у тих молодих людей, які походять із моноетнічних українських родин і які з дитинства були занурені в українське мовне й культурне середовище. Їхній юридичний статус громадянина України та спрямована на формування української ідентичності система освіти та виховання лише підсилювали їхнє сприйняття себе як приналежних до українського етносу.

Саме дієвою роллю останніх можна пояснити випадки, коли, маючи цілковите російське етнічне коріння, автори автобіографій своєї етнічності відносили себе до українців. В цьому разі ми могли би говорити про підтвердження правомірності трактування етнічності як ситуативного феномену, але якщо уважно вчитатись у ті аргументи, які наводять автор відповідного тексту, то ми побачимо, що йдеться не про інструментальний характер процесу визначення своєї етнічної приналежності, а її визначення під впливом глибоко усвідомленого і сприйнятого статусу громадянина України. Наводимо ці аргументи. «Я родилась как раз во время провозглашения независимости Украины, я росла и развивалась одновременно, как росла и развивалась наша страна. Пусть я говорю на русском языке, но это лишь потому, что семья и все вокруг говорят на русском, я не могла с детства социализироваться по-другому. Но я не считаю это поводом называть себя русской. Да, у меня русские корни, русская фамилия, мои дедушки и бабушки родом из Орловской области Российской Федерации. Но я считаю себя полноценной украинкой, я не жила в России, на меня не оказывали влияние русские традиции. Пусть наши народы похожи, но тем не менее мы очень разные, и, приезжая не раз в Россию, я чувствую эту разницу» (Т. Е.).

Те, що деякі учасники дослідження, які походять з українських або гетерогенних за своїм етнічним складом родин, самоідентифікуються як українці може пояснюватись у тому числі й тим, що вони не досить чітко розмежовують поняття «етнічність» і «національність». Але усе ж частіше ці поняття розрізняються, що теж є наслідком тієї політики ідентичностей, що проводиться в Україні. Ось один із таких прикладів такого розмежування: «Я отношу себя к российской этнической группе. Это обусловлено моей первичной социализацией, в ходе которой установились ценности, нормы и традиции, характерные для российского этноса. Также язык, на котором я общаюсь в повседневной жизни, это русский. К тому же, мое самосознание склоняется к отнесению себя к российскому этносу. Хотя, если говорить о национальности, то я отношу себя к украинской нации, т.к. я проживаю на территории Украины и имею украинское гражданство.

Наведений уривок дозволяє перейти до аналізу суб'єктивного досвіду формування російської ідентичності. На відміну від гармонійного сполучення етнічної і національно-громадянської ідентичності, яке спостерігалось у тих, хто вважає себе етнічними українцями, ті наші інформанти, які відчувають свою глибоку укоріненість у російське середовище і культуру і одночасно знаходяться під потужним впливом україноцентричної системи освіти та виховання опиняються в ситуації, що сприяє конфлікту ідентичностей.

Тому вибір однієї з них потребує більш глибокої саморефлексії. Як саме це відбувається покажемо на прикладі однієї з автобіографій етнічності (інформант С. А.). «...в моей родословной плотно сплелись украинские, русские и белорусские корни. Благодаря тому, что многие мои предки по женской линии были долгожителями, в нашей семье до сих пор хорошо осведомлены об истории рода. Идентифицировать себя белорусской я абсолютно не могу, ведь мне чужд язык данной этничности. К тому же, не так много белорусов было в роду. Но вопрос ребром: украинка я или русская намного сложнее. Все же, сколько себя помню, всегда ассоциировала себя с непобедимым русским духом. Родилась в сердце Сибири — городе Иркутске, прадеды воевали за Красную армию, родители разговаривают на русском языке. Да и корни родителей отца и матери также русские. Однако украинкой я ощущаю почти так же, как и русской. Все же, жизнь в Украине более 17 лет, украинская школа оставили свой отпечаток. Честно говоря, традиции украинцев для меня ближе, чем матрешки.

Наверняка причисление себя к определенной этничности — важный и продуманный шаг. Даже если я себя ощущаю больше русской, чем украинкой, в любом случае я славянка. Возможно, мой перевес в пользу русской этничности подсознателен и следует выбору собственных родителей».

Коливання між російською та українською ідентичностями притаманні для усіх респондентів, які є вихідцями із гетерогенних родин і знаходяться під впливом російсько-українського культурного оточення. Але якщо у наведеному випадку його автор все ж таки дійшов висновку, що саме російська етнічність більш відповідає його самосприйняттю, то набагато частіше зазначені ситуації сприяють формуванню або біетнічності, або маргінальному її типу.

Дуже цікавим, на наш погляд, є роздуми одного учасників дослідження (О. М.), який досить докладно розповідає про те, як він дійшов до висновку щодо своєї російської ідентичності. «Я и этнос — проблема, которая приходит в наше сознание с возрастом. В детском возрасте не задумываешься над тем, к какой национальности принадлежишь ты или твои друзья. Важно, чтобы они были твоими единомышленниками в играх и не предавали тебя. Однако со временем (чаще всего в подростковом возрасте) начинаешь осознавать, что у кого-то из твоих товарищей другой цвет кожи, другие обычаи в семье, другие кулинарные пристрастия и т. д. И вот тогда возникает желание осознать себя как индивидуальность. Понимание собственного «Я» происходит через «другое». Если «свое» — это мир «я», то «чужое» — мир других. Это касается многих вопросов. В том числе и этнических...Я шел эмпирическим путем и опирался на этническую (национальную) принадлежность своих родителей. Если мама у меня русская, а отец наполовину украинец, а наполовину еврей, то я при смешении трех национальностей могу выбрать любую из них. Я предпочел русскую.

Однако этническая идентичность — это не только определение своей национальности. Это еще и язык, культура, история, территория, на которой я живу, и др. По языковому признаку я тоже отношу себя к русским. И это второй фактор, повлиявший на определение моей этничности.

Вместе с тем, территория, на которой я прожил все свои 20 лет, культурная среда, в которой я существую, история моей страны — все это в совокупности дает мне основание считать себя украинцем. И это третий фактор, влияющий на мое решение выбора этноса. В этом случае мое «Я» отождествляется с гражданами моей страны, с представлениями об этом обществе, ответственностью за него, пониманием его интересов, а также с переживаемыми за него чувствами (гордость, обида, разочарование, энтузиазм и т.д.). И, несмотря на сложности, с которыми сталкивается Украина сейчас, у меня сформировалось позитивное отношение к национальности «украинцы». К этому побуждает меня и история моей страны. Было немало сложных, а иногда драматических моментов на ее пути, но она все преодолела, и сейчас мы с гордостью говорим о независимом государстве Украина. Оценивая и сопоставляя свое «Я» и этническую группу «украинцы» я идентифицирую себя с этой общностью. Таким образом, рассмотрев факторы, определяющие мое взаимоотношение с этносом, я прихожу к выводу, что являясь представителем смешанной группы «русско-украинской». И таких представителей много в нашем обществе. Ведь история наших государств распорядилась так, что мы не только территориально, но и духовно близки друг к другу. Среди моих друзей не только русские или украинцы, но и грузины, евреи, армяне. Взаимодействие с другими этническими культурами только расширяет круг моих личностных ценностных ориентаций».

Ми дозволили собі навести досить розлогу цитату із автобіографії одного з учасників нашого якісного дослідження. Вона, на наш погляд, дозволяє побачити, наскільки непростим є процес рефлексії над проблемою власної етнічності та настільки кваліфіковано він може здійснюватись.

Біетнічне походження і різноспрямований вплив різних життєвих ситуацій і різних соціальних агентів може привести до формування маргінального типу етнічності. Такий також виявився притаманним частині студентів, що взяли участь у дослідженні. І знову ж, щоб не бути голослівними, звернемося до текстів автобіографії (інформант Д. А.).

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

«Этничность очень размытое понятие. ...я родилась еще в тот период, когда в обществе осталось понятие советского человека. Приметы этого очень ярко представлены в фильме «Брат» с Сергеем Бодровым, когда еврей и житель Америки говорит главному герою (русскому): «Мы русские не обманываем друг друга». Вот и я как этот еврей, хотя и по паспорту украинка, но не ощущаю себя этнически украинкой. Родилась я в Донецке, и все мои родственники родом с Донбасса. Для моего региона характерна руссифицированная культура, преобладает русскоязычное население, рабочие, интеллигенция, урбанизация, много россиян и много украинцев, самоидентифицирующих себя как россиян. ...главой семьи, наиболее авторитетной в семье была бабушка, она была и есть настоящей советской женщиной. Я много находилась у нее в гостях, соответственно, что много советского впитала как губка, благодаря возрасту. И могу сказать, что по сей день это во мне есть и никуда не уходит. Очень люблю русскую литературу, русскую классику, советские фильмы, русское кино.

В итоге, я не могу конкретно отнести себя к какой-либо этнической группе полностью, колеблюсь между тем, что я русская или славянка. Я приняла культурные продукты СССР (литературу, кино, этикет), но не этническую идентификацию. Я живу в Украине, родилась в Украине, но знаю украинский язык только потому, что так надо, это государственный язык. Но могу отнести себя к славянки и русской. Русская — в этом случае моя субъективная конкретизация славянки. Скорее всего, славянка всплывает потому, что от советского воспитания у меня осталось какое-то внутреннее, подсознательное желание стереть этнические и национальные границы и создать одного, советского человека, но я бы его уже так не называла».

Ось як несподівано всилив той тип етнічної, а точніше — національної ідентичності, який ми не сподівались зустріти.

Зазначимо, що серед учасників дослідження були представлені й носії інших етнічностей (єврейської, вірменської тощо). Однак, оскільки це були поодинокі випадки і наводились ті ж саме аргументи, які наводили носії моноетнічної (української чи російської) ідентичності, ми не зазначаємо докладно на аналізові їхнього суб'єктивного досвіду формування своєї етнічності.

Узагальнюючи результати проведеного якісного дослідження під кутом зору з'ясування спроможності пояснити реальну практику ідентифікаційних процесів з позицій примордіалістської, конструктивістської та інструменталістської парадигм, ми вважаємо безпідставною жорстоку їх опозиційність. Адже, як ми мали можливість впевнитись, етнічна самосвідомість особистості формується як природнім шляхом (і тут вирішальну роль відіграє родовід та етнокультурна спрямованість етапу первинної соціалізації), так і цілеспрямовано конструюється у відповідності із тією політикою ідентичностей, яка здійснюється суспільними інститутами й окремими соціальними агентами.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Філіппова О. А. Ідентифікації й ідентичності крізь призму концепту політики ідентичностей / Ольга Філіппова // Українське студентство у пошуках ідентичності : монографія / За ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокур'янської. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 22–37. 2. Соколовский С. В. Современный этногенез или политика идентичностей? / С. В. Соколовский // Этнографическое обозрение. – 2012. – №2. – С. 77–83. 3. Арбеніна В. Л. Етносоціологія : навчальний посібник. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 68–100. 4. Арбеніна В. Л. Процес формування етнічної ідентичності українського студентства в сучасних соціокультурних умовах / В. Л. Арбеніна // Українське студентство у пошуках ідентичності / За ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокур'янської. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 97–123. 5. Євтух В. Б. Етнічність : глосарій / Володимир Борисович Євтух. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2009. – 170 с. 6. Здравомыслов А. Г. Этничность и этническое насилие: противостояние теоретических парадигм / А. Г. Здравомыслов, А. А. Цуцуев // Социс. – 2003. – №3. – С. 20–50. 7. Сикевич З. В. Социология и психология национальных отношений : учебное пособие. – СПб. : Изд-во Михайлова. – 1999. – 203 с. 8. Українське суспільство 1992–2012: стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг. / За ред. В. Ворони, М. Шульги. – К. : Ін-т. соціології НАН України, 2012. – 660 с. 9. Конструирование этничности / Под ред. В. Воронова и И. Освальда. – СПб. : Изд-во «Дмитрий Буланкин», 1998. – 303 с. 10. Бурдые П. Биографическая иллюзия / Пьер Бурдые // Inter. – 2002. – №1. – С. 75-81.

УДК 316.74

РАССЕКРЕЧЕННЫЕ НАГРАДНЫЕ ЛИСТЫ СОВЕТСКИХ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ, ПРИЗВАННЫХ ИЗ КРЫМСКОЙ АССР В ГОДЫ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ, КАК НОСИТЕЛИ ЭТНОСОЦИОЛОГИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ

Куртсеитов Рефик Джаферович – кандидат социологических наук, доцент, заведующий кафедры социально-гуманитарных дисциплин Кримского инженерно-педагогического университета (г. Симферополь, Автономная Республика Крым, Украина)

В статье анализируются наградные листы военнослужащих, призванных из Крымской АССР во время Второй мировой войны, героизм, проявленный солдатами и офицерами различных национальностей. Впервые дается статистика всех награждений, анализируется национальная политика в отношении отдельных этнических сообществ. На основе архивных материалов рассматриваются ранее не известные факты представления крымских татар к званию Героя Советского Союза, причины замены в большинстве случаев высшей награды СССР другими наградами.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Крымская АССР, наградные листы, статистика награждений, национальная политика.

У статті аналізуються нагородні листи військовослужбовців, які були призвані з Кримської АРСР під час Другої світової війни; героїзм, проявлений солдатами й офіцерами різних національностей. Уперше дається статистика всіх нагород, аналізується національна політика щодо окремих етнічних спільнот. На основі архівних матеріалів розглядаються раніше не відомі численні факти представлення кримських татар до звання Героя Радянського Союзу, причини заміни в більшості випадків вищої нагороди СРСР іншими нагородами.

Ключові слова: Друга світова війна, Кримська АРСР, нагородні листи, статистика нагород, національна політика.

The article analyzes the award papers of soviet soldiers called up from the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic during the Second World War, heroism demonstrated by soldiers and officers of different nationalities. For the first time all awards statistics is given as well as the national policy in terms of certain ethnic communities. On the basis of archival materials the following is considered: numerous facts of nomination of Crimean Tatars to the title of Hero of the Soviet Union, the causes of changing the highest award of the Soviet Union by other awards in most cases.

Keywords: World War II, the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic, award papers, awards statistics, the national policy.

Военные, экономические, демографические последствия второй мировой войны были в целом преодолены за послевоенные десятилетия. В то же время социальные последствия, связанные с исторической памятью одной из самых кровопролитных войн человечества, до сих пор вносят определенное напряжение, а порой вызывают жесткое противостояние между различными группами населения в постсоветских государствах и в Украине, в том числе. Неоднозначные исторические трактовки и оценки причин войны, хода войны, ее потерь и последствий, современными политическими партиями и общественными организациями широко используются в своей идеологической работе, а также в ходе многочисленных избирательных кампаний. Достаточно часто это пытаются использовать в качестве своеобразной формы психологического воздействия, с грубыми фальсификациями исторических событий, с героизацией одних и системной клеветой и очернительством других. Все эти действия формируют негативные стереотипы и установки, вносят напряжение и разрушают структуру общепринятых норм человеческой коммуникации, прежде всего, когда это касается этнических сообществ. В крайних, открытых формах они проявляются в отношениях между представителями радикальных политических сил восточных и западных областей страны, наглядно это демонстрируется при проведении различных праздничных и памятных мероприятий.

В несколько иной форме это используется в Автономной Республике Крым. Здесь нет политических партий, общественных организаций и движений, которые в годы войны противостояли советской власти и

сталинському режиму, естественно нет различий в оценке нацистской идеологии, военных преступлений германских вооруженных сил и т.д. Вместе с тем, есть различия в оценке преступлений советского тоталитарного режима, в отношении к депортациям и массовым репрессиям по этническому признаку в ходе войны крымскотатарского народа и этнических групп немцев, армян, болгар, греков. Депортации повлекли за собой массовую гибель в местах спецпоселений детей, женщин и лиц пожилого возраста, составлявших абсолютное большинство в структуре спецпереселенцев [1]. Тотальные депортации сопровождались полным и масштабным ограблением репрессированных народов и этнических групп, незаконным захватом всего их движимого и недвижимого имущества, ликвидации институтов образования, культуры и т.д. Одновременно была создана жесткая система ограничений прав по этническому признаку, которая действовала на протяжении полувека. Государство, совершив преступление по отношению к одним группам населения, одновременно связало круговой порукой и другие группы населения, раздав им незаконно отнятое у первых, а также используя всю мощь советской идеологической машины на протяжении полувека, системно внушало мысль о правильности такого шага. В итоге количество прямых и косвенных жертв преступления увеличилось во много раз. С восстановлением института частной собственности ситуация только усложнилась. Если в европейских странах проблемы такого характера (реабилитация, реституция) последовательно решаются на основе соответствующего законов, то в нашей стране еще не принято ни одного законодательного акта, направленного на урегулирование этой проблемы. Нерешенность на законодательном уровне данной проблемы порождает определенное противостояние в обществе. Часть общества требует восстановления своих прав, другая часть общества оправдывает преступления тоталитарного режима, не гнушаясь распространением различных мифов через печатные и электронные средства информации, интернет-сайты о массовом колабратизме, прежде всего крымских татар, в годы войны. В этот процесс вовлекаются отдельные исследователи, которые, используя ресурсы различных заинтересованных фондов, целенаправленно пытаются формировать негативный образ или даже «образ врага» с целью психологического подавления «условного противника». Иногда это доходит до открытых дипломатических скандалов.

Следует подчеркнуть, что за годы независимости в Украине была собрана обширная информация о военнослужащих, погибших на фронтах и концлагерях, изданы «Книги памяти», «Книги скорби» всех областей Украины, восстановлены фамилии сотен тысяч человек, значившихся как пропавших без вести, работа эта продолжается. В то же время не восстановлено доброе имя тысяч и тысяч оклеветанных и оскорбленных героев войны, одной «виной» которых было то, что они – представители репрессированных народов.

Сегодня появились новые возможности в освещении ранее неисследованных проблем Второй мировой войны. Круг и количество первичных источников резко увеличился в связи с созданием по указу Президента Российской Федерации на основе всех имеющихся документов Центрального архива Министерства обороны Российской Федерации (б.СССР) [2] и других военных архивов обобщенного электронного банка данных «Мемориал». Благодаря этому стала доступна информация о картотеках немецких концлагерей на военнопленных красноармейцев и командиров Красной Армии (солдат и офицеров Советской армии с 1943г.), о погибших и пропавших без вести (к настоящему времени все еще значатся более 5 миллионов человек). Помимо этого, уникальный электронный банк содержит информацию о 13,5 миллионах награжденных орденами и медалями СССР.

Рассекреченные, сканированные электронные копии оригиналов наградных листов хранят ценнейшую информацию о подвиге солдат, сержантов, офицеров-представителей всех народов СССР. Наградной лист представляет собой своеобразную социологическую анкету с четко установленной структурой, где каждая графа – вопрос заполняется в обязательном порядке. Форма наградного листа – анкеты не менялась на протяжении всей войны, состоит она из «паспортички» – личных данных и 6 пунктов. «Паспортичка» состоит из 16 вопросов, которые касаются личных данных представленного к награждению – Ф.И.О., звание, должность и представляемая награда, год рождения, национальность, партийность, участие в гражданской войне и других войнах, наличие ранений, с какого времени служит в Красной Армии, с какого времени воюет и на каких фронтах, был ли в плену, каким райвоенкоматом призван, чем ранее награжден, постоянный домашний адрес. Затем следуют 6 пунктов наградного листа. Первый пункт (открытый вопрос) – краткое, конкретное изложение личного боевого подвига или заслуг. Занимает, как правило, по объему, вторую половину листа, в наградных листах, представляемых к высоким или высшим наградам (Герой Советского Союза) доходит по объему до 3-4 страниц, а в исключительных случаях до 5-6 страниц.

Представление подает командир части (командир полка, отдельного батальона, батареи, начальник госпиталя, районный военный комиссар и т.д.) Второй пункт – заключения вышестоящих начальников подписывает командир дивизии, командир бригады, командир корпуса и военный комиссар соответствующего

уровня. Третий пункт – заключение Военного Совета армии, его подписывает командующий армией и член Военного Совета армии. Четвертый пункт – заключение Военного Совета фронта (округа) подписывают командующий фронтом и член Военного Совета фронта, Пятый пункт – заключение наградной комиссии Народного комиссариата обороны (НКО). Шестой пункт – отметка о награждении той или иной наградой, дата награждения. По ходу войны система награждения усовершенствовалась. Если в начале войны всеми орденами и медалями военнослужащие награждались только Указами Президиума Верховного Совета СССР, то по мере увеличения количества награждений командирам частей и соединений было предоставлено право от имени Президиума Верховного Совета СССР приказами по полкам, дивизиям, армиям награждать медалями и орденами. После этого наградные документы передавались в наградной отдел НКО, и только после этого выходил соответствующий указ Президиума Верховного Совета СССР. К примеру, командир полка своим приказом мог наградить медалями «За отвагу» и «За боевые заслуги», командир дивизии орденом «Красная Звезда», а командующий армией – орденом «Красное Знамя».

Военному подвигу уроженцев Крыма посвящено множество исторических работ, написано огромное количество литературно-художественных произведений, но они не дают полной объективной картины. Причин здесь много, и одной из главных был этнический фактор, связанный с депортациями по национальному признаку. Социологические исследования, посвященные этой проблеме ранее не проводились.

Основной целью нашего исследования было, исходя из количественных и качественных показателей, зафиксированных в наградных листах, составить объективную картину военного подвига рядового, сержантского и офицерского состава Красной Армии (Советской Армии) и флота – представителей различных этнических сообществ, в том числе депортированных, проживавших на территории Крымской АССР.

Основным методом нашего исследования стал анализ всех наградных листов военнослужащих различных национальностей, всех званий и родов войск, призванных военкоматами Крымской АССР, включая г. Севастополь, который входил в то время в состав автономии, за весь период войны с Германией, включая и войну с Японией.

Электронный банк «Мемориал» и его сайт «Подвиг народа» содержит информацию о 13,5 миллионах награждений орденами и медалями СССР. В число награждений не входят медали за оборону городов – Одессы, Севастополя, Сталинграда, Москвы, Ленинграда, а также Северного Кавказа и других территорий СССР. Не входят медали за освобождение городов – столиц европейских государств, за взятие городов Германии – Кенигсберга и Берлина, а также медаль «За победу над Германией». Вышеперечисленными медалями награждали всех без исключения военнослужащих, которые воевали в составе частей, принимавших участие в боях за эти города. Эти медали лишь фиксировались в наградных листах в пункте «чем ранее награжден».

Сайт «Подвиг народа» рассчитан на индивидуальный поиск заинтересованными лицами своих родных и близких. Нашей же задачей был поиск больших массивов информации. Поиск по фамилиям, именам и отчествам, годам рождения не позволял достичь поставленной цели. Поиск по месту призыва – Крымская АССР давал информацию только о 5 тысячах награждений. Путем проб и ошибок мы пришли к оптимальному варианту – поиску по месту призыва – Крымская АССР в сочетании с воинским званием. Был составлен весь перечень званий РККА (Рабочей Крестьянской Красной Армии) и РККФ (Рабочего Крестьянского Красного Флота), а после переименования летом 1943 года в Советскую Армию – весь перечень новых званий в различных сочетаниях обычных и гвардейских, различных родов войск и специальностей от рядового до генерал-лейтенанта. Всего 111 званий рядового, сержантского и офицерского состава.

В итоге за полтора года был выполнен огромный объем работы, нами было обработано 35 299 награждений (наградных листов) или все награждения призванных из Крымской АССР. Из них 8099 офицерского состава, 12 855 сержантского состава и 14 300 рядового состава.

Содержание наградных листов можно разделить военнослужащих на четыре категории по времени призыва в армию. Первая – призванные в армию на срочную службу до начала войны в предвоенные годы, вторая – кадровые военнослужащие, третья – мобилизованные с началом войны в июне 1941 года и за время до полной оккупации немецкими войсками Крымской АССР в июле 1942 года (более 90 тысяч человек). А также четвертую категорию – призванных в армию по мере освобождения полуострова от оккупантов и до полного освобождения 9 мая 1944 года (более 40 тысяч человек). В соответствии с целями нашего исследования нас интересовал вопрос военных заслуг представителей этнических сообществ, проживавших в Крымской АССР. Анализ содержания 35 299 наградных листов выявил наличия минимального количества или единичных награждений представителей болгар и греков (15 награждений кадровых военнослужащих и срочной службы) и полное отсутствие награждений немцев, проживавших в Крыму.

Все это позволило выдвинуть дополнительную гипотезу – о существовании ограниченной по этническому признаку при мобилизации на фронт жителей полуострова. Как оказалось, с началом войны не подлежали мобилизации в Красную Армию представители ряда этнических меньшинств – диаспор, чьи материнские государства находились в союзнических отношениях с Германией или по другим причинам. Крымский историк В.Брошеван в этой связи пишет - «применительно к Крыму следует отметить, что в соответствии со специальным указом, в РККА не призывались военнообязанные: болгары, греки, иранцы, итальянцы, китайцы, корейцы, латыши, немцы, поляки, румыны, турки, финны, чехи, японцы. Из них массово проживали в довоенном Крыму: болгары – 7320 чел., греки – 9805 чел., немцы – 23284 чел, поляки – 2292 чел., чехи – 801 человек, что составляло 45 тысяч, или 8,22% всех мужчин» [3, с. 18]. В то же время армяне, также депортированные из Крыма летом 1944 года по национальному признаку, призывались в 1941 году и воевали, как и представители других народов, и соответственно награждались.

Таким образом, с самого начала войны советское государство поделило жителей Крыма на «надежных» и «ненадежных» в зависимости от их национальной принадлежности. Немецкое население (более 60 тысяч человек) летом 1941 года, до оккупации полуострова германскими войсками, было депортировано в Казахстан и Сибирь. С началом оккупации Крыма, германская администрация, проводя свою «национальную политику» по тому же принципу «разделяй и властвуй», поделило население на три «сорта». Местных немцев, болгар, греков, итальянцев уравнила в правах с «истинными арийцами» – населением Германии. Крымских татар, русских, украинцев, армян объявила лицами «второго сорта», при этом всячески противопоставляя их друг другу. А «третий сорт» согласно нацисткой идеологии подлежал тотальному уничтожению – евреи, крымчаки, цыгане. После победы Германии в войне планировалось полное очищение Крыма от местного коренного населения, создание «Готенланда» и заселение его немцами из Южного Тироля, который после первой мировой войны был присоединен к Италии, где существовали серьезные проблемы у немецкого населения (70% от общего количества населения Южного Тироля) в связи с проведением здесь политики «итальянизации».

В довоенном Крыму этнические сообщества значительно различались своей численностью, следовательно, обладали также неодинаковым мобилизационным ресурсом. По данным переписи населения 1939 года этнический состав населения Крымской АССР выглядел следующим образом: русские составляли 558 481 человек или (49,6%), крымские татары 218 879 (19,4%), украинцы 154 129 (13,7%), евреи 65 452 (5,8%), немцы 51 299 (4,6%), греки 20 646 (1,7%), болгары 15 344 (1,4%), армяне 12 923 человек (1,1%), другие этнические сообщества вместе составляли 29 276 человек (2,6%). Общая численность населения автономии составляла 1 126 429 человек, из этого числа следует вычесть те этнические сообщества, которые не подлежали мобилизации (немцы, болгары, греки) общая численность которых составляла 87 289 (7,7%), получим цифру 1 039 140 человек. Исходя из численности мобилизованных на фронт примерно в 130 тысяч плюс еще 8 тысяч человек в трудовую армию (в основном крымские татары) за несколько дней до начала депортации (май 1944г.), в среднем на 8 человек приходился 1 мобилизованный в армию. Соотношение численности мобилизованных пропорционально численности награжденных по всем этническим группам. Независимо от национальности, воевавшие на фронтах войны проявляли свой героизм и награждались правительственными наградами. В то же время, наградная система имеет свои особенности, связанные с периодами войны. В начале войны 1941-1942 гг., в период тяжелых поражений, больших потерь убитыми, ранеными и попавшими в плен награждений осуществлялось в 3-4 раза меньше, чем на заключительном этапе войны, при проведении масштабных наступательных операций, следовательно – побед. Расхожее мнение, что на заключительном этапе войны награды возили на фронт вагонами, не совсем соответствует действительности, из-за больших потерь личный состав подразделений и частей, особенно контактных частей (пехотинцы и другие, которые первыми шли в атаку) не успевали награждать из-за больших потерь. Награда – это моральный стимул для бойцов, прежде всего живых. Данные наградных листов свидетельствуют, что к концу войны уцелевшие солдаты, призванные в июне 1941 года имели по 1-2 боевой награде, не считая медалей за оборону и взятие городов. По приказу НКО (Народного комиссара обороны) командирам частей предписывалось награждать военнослужащих, принимавших участие в боевых действиях и имевших три ранения. Таких случаев достаточно много. Один из них, командир отделения сержант Хан-Оглы Мамед Асанович, призванный на фронт в июне 1941 года из Бахчисарайского района, в 1945 году награждается первой наградой – орденом «Отечественной войны» 2-ой степени, «за активное участие в боевых действиях» на пяти фронтах, «как имеющий 8 ранений, из них 4 тяжелых и 2 тяжелые контузии».

Особенностью мобилизации на фронт из Крымской АССР летом 1941 года, как и других территорий над которыми нависла угроза оккупации, была ее тотальность, то есть мобилизация всех призывных

возрастов. Из этого следует, что возможность выжить из-за более длительного нахождения на фронте во много раз снижалась. Продолжительность жизни военнослужащего на фронте зависела от многих факторов, в том числе и от рода войск и должности. А это в определенной мере зависело от уровня образования: чем оно выше, тем выше квалификация и выполняемая работа, тем «ценнее был человек». В Крыму уже в 1934 году был осуществлен переход к полному семилетнему образованию, была сформирована сеть школ с десятилетним образованием, техникумов и ВУЗов. Все это позволило направить мобилизованных в технические рода войск – авиацию, артиллерию, танковые войска, медицинские части, флот, сформировать значительный по своей численности офицерский корпус. Анализ наградных листов выявил более 2 300 офицеров из числа крымских татар от младшего лейтенанта до генерал-майора И.Булатова и генерал-лейтенанта А.Гафарова. Более 200 человек – подполковников и полковников, среди них командиры стрелковых полков (в разное время) 38, 1337, 1242, 1144, 130 гвардейского, 444 и других, 4 начальника штаба дивизии, 4 начальника политотдела дивизии, член Военного Совета 5-ой Ударной армии и т.д.

Военная судьба многих солдат и офицеров складывалась в зависимости от того, какую гражданскую специальность или подготовку они имели. Среди летчиков истребительной, штурмовой и бомбардировочной авиации большую часть составляют русские и крымские татары. Среди награжденных военных врачей (606 награждений) почти половину составляют представители еврейского народа, 35% – русские и украинцы, 11% – крымские татары, остальные караимы, армяне и представители других национальностей. В послевоенные годы многие из них станут известными учеными, среди них член корреспондент АМН СССР, главный детский хирург г. Ленинграда, Лауреат государственной премии СССР Гирей Алиевич Баиров, ведущий радиолог СССР директор НИИ, д.м.н. профессор Мидат Селимов (Москва) и многие другие.

Несмотря на большой объем работы и временные затраты, сплошной анализ наградных листов позволил восстановить картину по Крымской АССР награждений высшей наградой – званием Герой Советского Союза и выявить некоторые закономерности награждения. Общепринято было считать, что уроженцев Крыма разных национальностей награжденных высшей наградой 61 человек [4].

Благодаря нашему исследованию, мы можем теперь внести определенные коррективы: не все указанные уроженцами Крыма являются таковыми (у некоторых сознательно не указаны место рождения), есть награжденные до начала войны, среди них есть полярник (И. Папанин) и, наоборот, не учтены родившиеся здесь. Согласно правил, установленных в СССР, принадлежность Героя определялась только по одному критерию – месту рождения, и бюсты дважды Героям устанавливались только на Родине.

Среди Героев Советского Союза 6 крымских татар, один из них награжден дважды (Амет-Хан Султан). Анализ наградных листов показал, что с 1941 по 1945 гг. 20 военнослужащих из числа крымских татар были представлены к званию Героя, более того – 4 человека из них были представлены дважды. Среди небольших по численности народов это уникальный случай. Среди жителей Крыма других национальностей случаев представления дважды к званию Героя Советского Союза не имеется.

Общий список крымских татар, представленных к званию Героя Советского Союза:

1. Амет-хан Султан, командир эскадрильи, майор к концу войны, подполковник ко времени гибели (1971г.)
2. Абдуль Тейфук, командир батальона, майор
3. Абдураманов Узеир, командир отделения, гв. ст. сержант
4. Абилов Анатолий (Фетислям) Абилович, командир полка, подполковник к концу войны, полковник (1990г.)
5. Азизов Фазыл Асанович, командир танкового взвода, гв. лейтенант
6. Дерменджи Джемдет, командир батальона, капитан
7. Джафер Осман Топчи, командир батальона, майор, (второй раз посмертно)
8. Джелилов Нури, командир танковой роты, гв. капитан
9. Закирья Усеин Захарович, заместитель командира стрелкового батальона по политической части, ст. лейтенант (посмертно)
10. Керимов Абляз Хаирович, командир эскадрона гв. ст. лейтенант
11. Люманов Эмир Люманович, командир батальона, ст. лейтенант (посмертно)
12. Месутов Веис Асанович, командир батареи, ст. лейтенант (посмертно)
13. Османов Рефат, командир отделения, гв. старшина (участник парада Победы, был командирован в Москву для получения награды, после его возмущения, почему семью Героя выслали из Крыма, был выдворен из столицы, награждение видимо отменили, в семье хранится удостоверение на

командировку, получения звания Героя и отпуск продолжительностью 45 суток, со всеми подписями и печатями, многократные обращения членов семьи к руководству СССР не дали результата)

14. Решидов Абдраим, командир эскадрильи, подполковник к концу войны
15. Сейтвелиев Сеитнафе, командир отделения, ст. сержант
16. Умеров Тимофей, командир взвода, лейтенант
17. Хаиров Сулейман Абдулович, командир взвода, ст. лейтенант
18. Хайбулаев Идрис, командир полка, полковник к концу войны
19. Халиев Асан Салиджанович (Салижанович), снайпер, старшина 2-ой статьи
20. Чайлак Исмаил Умерович, разведчик, сержант [2].

Были представлены дважды к званию Героя Советского Союза:

1. Амет-хан Султан (1943 г., 1945г.), награжден оба раза, дважды Герой Советского Союза
2. Абилов Анатолий (Фетислям) Абилович (1944г., 1945г.), единственный из не награжденных, кто добился награждения в 1990 г. Герой Советского Союза
3. Решидов Абдраим (ноябрь 1941г., июнь 1945г.), награжден один раз в июне 1945г. Герой Советского Союза
4. Джафер Осман Топчи (Топчи Джафер Осман) (24 мая 1944 г., 10 октября 1944 г. (представлен посмертно)), оба раза не награжден [2].

Удостоились звания Героя Советского Союза: Амет-хан Султан (дважды), Абдуль Тейфук, Абдураманов Узеир, Абилов Анатолий (Фетислям) Абилович (1990г.), Решидов Абдраим, Сейтвелиев Сеитнафе [2].

Из 24 представлений военнослужащих крымских татар во время войны было осуществлено только 6 награждений, то есть только по каждому четвертому представлению. Тогда как в целом по другим этническим сообществам примерно 75% представлений закончились награждением званием Героя. Из представленных к званию Героя – крымских татар, но не удостоенных им, Люманов Эмир за бои под Ельней, Дерменджи Джевдет за форсирование р.Днепр, были награждены орденами «Ленина». Четыре офицера из числа крымских татар были представлены к званию Героя за форсирование реки Днепр – командиры батальонов Абдуль Тейфук и Джевдет Дерменджи, командир батареи Веис Месутов и командир стрелковой роты Хаиров Сулейман, награжден был только Абдуль Тейфук.

Всем представленным, но не награжденным званием Героя Советского Союза, высшую награду заменили на орден «Красного Знамени», за исключением Джафер Осман Топчи. Если по первому представлению его наградили орденом «Красного Знамени», то по второму только орденом «Отечественной войны» 1 степени.

Первым представленным к званию Героя из призванных в армию из Крымской АССР стал летчик штурмовой авиации А. Решидов (ноябрь 1941 г.). Первым – награжденным из всех военнослужащих, призванных из Крыма, стал командир орудия 141 гаубичного артиллерийского полка младший сержант Усейнов Саид Халиль. Он один управляясь орудием, подбил три вражеских танка, а после этого, подпрыгнув на лафет, стал танцевать народный танец, за отражение танковой атаки награжден орденом «Красного Знамени», был представлен к награде 24 июня 1941 года [2].

Основная причина высокого процента ненаграждения представленных крымских татар званием Героя Советского Союза – изменение статуса народа. После тотальной депортации в мае 1944 года он был, как еще одиннадцать депортированных народов СССР, переведен в разряд «народов предателей», основная часть отказов приходится на 1944-1945гг. Часть солдат и офицеров из числа репрессированных народов демобилизовали из армии до окончания войны и отправили в трудовую армию и в места спец.поселений на самые тяжелые работы, их положение мало чем отличалось от положения немецких военнопленных. Зам. Начальника отдела спецпоселений НКВД СССР полковник Государственной Безопасности Мальцев 10 октября 1944 года докладывает Заместителю Народного Комиссара Внутренних дел Союза ССР Чернышеву: «Демобилизованные из армии спецпереселенцы прибыли к месту расселения в летнем армейском, вполне исправном обмундировании. Работая в лесу без спецодежды, свою одежду и обувь изорвали.. На некоторых стахановцах одежда настолько истлела, что не поддается никакому ремонту.[...] Необходимо отметить также отсутствие у спецпереселенцев постельных принадлежностей: одеял, подушек, простыней. Отсутствие одеял приводит к тому, что спецпереселенцы используют для этой цели свои уже достаточно поношенные шинели, что приводит к антисанитарии и способствует вшивости. [...] ...в июле был период, когда кормили исключительно похлебкой из крапивы с небольшой

примесью овсяной муки. Стоимость такой похлебки составляла 6 копеек. [...] Одеждой и обувью спецпереселенцы не обеспечены, производят впечатление оборванцев, а между тем многие из них на груди носят ордена и медали» (ГАРФ, ф.9479, оп.1, д.157, лл. 51-55) [5].

Высшей наградой для рядового и сержантского состава (в авиации младших лейтенантов) является награждение орденом Славы трех степеней. Из призванных из Крымской АССР только три человека являются полными кавалерами этого ордена – ст. сержант, разведчик Абдура(х)манов Сеит Неби (Бахчисарайский район), ст.сержант, разведчик Велиляев Насибулла (Леонид) (Джанкойский район) – крымские татары, гвардии сержант, разведчик Яцкий Михаил (г. Евпатория) – русский[2]. Всего полными кавалерами ордена Славы за время войны в СССР стали 2 500 человек, а Героями Советского Союза более 11 тысяч человек.

Кавалерами ордена Славы 2 и 3 степени из Крыма стали 92 человека: среди них 73 русских, 12 крымских татар, 4 украинца, 2 армянина, 1 еврей. Среди награжденных – орденом Славы 2 и 3 степени почти половину составляют призванные в армию в апреле 1944 года, уже после освобождения крымского полуострова. Они воевали на фронтах всего один год, и это было одной из причин того, что они не успевали быть награжденным третьим орденом, самой высокой – первой степенью ордена Славы, исключение составляет Яцкий Михаил, которого также призвали в армию 24 апреля 1944 года.

Среди всех награжденных в строке «был ли в плену», записано «в плену не был». В то же время есть случаи, когда представленный к званию Героя Советского Союза был награжден указом, но награду не успел получить, попал в плен. Разведчица Мария Байда была награждена званием Героя Советского Союза 20 июня 1942 года за оборону Севастополя, а в следующем месяце вместе 80 тысячами героических защитников города, брошенных на произвол судьбы (все командование обороны города спешно переправилось - сбежало на Северный Кавказ), попала в плен. Только после освобождения из плена советскими войсками в конце войны М.Байда получила свою награду. По-разному складывались судьбы солдат и офицеров на войне и после, представителям репрессированных народов было запрещено возвращаться туда, откуда они были мобилизованы на фронт, в свои села и города, а семьи их были рассеяны по многим республикам и областям. Запрет на возвращение на Родину в различной форме действовал вплоть до распада СССР.

Выводы данного исследования.

Проблема, связанная с участием в войне и награждением военнослужащих представителей различных национальностей, призванных из Крымской АССР, не может быть полностью раскрыта в рамках одной статьи. Тем не менее, это первый случай, когда был обработан весь массив наградных листов военнослужащих, призванных из Крымской АССР, как одной из областей или республик СССР.

Количественный и качественный анализ наградных листов показал, что военнослужащие, представляющие этнические сообщества, которые подлежали мобилизации из Крымской АССР, с первых дней войны показали образцы мужества и героизма на фронтах войны. За ратный подвиг были награждены всеми имеющимися в СССР наградами, за исключением ордена «Победы», внесли свой достойный вклад в победу над нацизмом. В то же время, начиная с первых дней войны, представители отдельных этнических сообществ не подлежали мобилизации (болгары, греки, немцы и др.), за год до окончания войны в разряд неблагонадежных отнесли крымских татар и армян, представители которых принимали активное участие в боевых действиях. Немцы, крымские татары, армяне, болгары, греки были тотально депортированы из Крыма. Массовые репрессии и депортации по национальному признаку в ходе войны и после, ликвидация всех национальных автономий, которые оказались на оккупированной территории, была попыткой найти «виновных» и оправдать тяжелые поражения начального периода войны.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Про виселення з Криму громадян татарської та інших національностей // Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці. Документи. Факти. Свідчення. (1917-1991). - Київ, 2004. с.286-288. 2. Обобщенный банк данных «Мемориал» ЦАМО РФ: [Электронный ресурс]: – Режим доступа: <http://www.obd-memorial.ru>, www.podvignaroda.ru 3. Брошеван В. М. Военная мобилизация в Крыму / Владимир Михайлович Брошеван. – Симферополь. 2005. – 126 с. 4. Звезды немеркнувшей славы // Очерки о крымчанах – Героях Советского Союза. –Симферополь: «Издательство «Таврия», 1984. – 334 с. 5. Бекирова Г. Т. Крым и крымские татары в XIX-XX веках: Сборник статей / Гульнара Тасимовна Бекирова/. – Москва, 2005. – С.132-134.

УДК 316.334.2:334.012

**БИЗНЕС-КЛИМАТ В РЕСПУБЛИКЕ БЕЛАРУСЬ: ОЦЕНКИ
ПРЕДПРИНИМАТЕЛЕЙ**

Филинская Лариса Владимировна – кандидат философских наук, доцент кафедры социологии Белорусского государственного университета (г. Минск)

Фокусом исследования является анализ бизнес-климата в Республике Беларусь в период с 2009 по 2013 гг. Показано, что при принятии важных управленческих решений необходимо учитывать мнения представителей малого и среднего бизнеса об условиях и качестве деловой среды, особенно в период экономического кризиса. В статье анализируются проблемы ведения бизнеса и препятствия в осуществлении предпринимательской деятельности, дается оценка конкурентной среды.

Ключевые слова: бизнес-климат, малый и средний бизнес, деловая среда, административные процедуры.

Фокусом дослідження є аналіз бізнес-клімату в Республіці Білорусь в період з 2009 по 2013 рр.. Показано, що при прийнятті важливих управлінських рішень необхідно враховувати думки представників малого та середнього бізнесу про умови та якість ділового середовища, особливо в період економічної кризи. У статті аналізуються проблеми ведення бізнесу і перешкоди у здійсненні підприємницької діяльності, дається оцінка конкурентного середовища.

Ключові слова: бізнес-клімат, малий та середній бізнес, бізнес-середовище, адміністративні процедури.

The focus of the study is the analysis of business-climate in the Republic Belarus in the period from 2009 till 2013. The article shows that it is necessary to consider the opinions of small and medium business about the conditions and quality of business environment, especially in the period of economic crisis when taking important administrative decisions. The work analyses the problems and obstacles business faces with, provides an estimation of the competitive environment.

Keywords: business climate, small and medium business, the business environment, administrative procedures.

В экономике любой страны роль малого и среднего бизнеса (МСБ) в настоящее время необычайно велика. Он обеспечивает необходимую мобильность в условиях рынка, особенно в кризисные периоды, способен быстро заполнять ниши, образующиеся в потребительской сфере, и сравнительно быстро окупаться, направлять значительную часть выручки на модернизацию и развитие инновационного производства, создавать атмосферу конкуренции, формировать среду и дух предпринимательства, без которых рыночная экономика невозможна.

Во всех развитых странах на долю малого и среднего бизнеса приходится 60-70 % валового внутреннего продукта; удельный вес населения, активно занятого в этом секторе, составляет более 50 %. В странах постсоветского пространства эти показатели значительно ниже. Так, например, в Республике Беларусь в 2012 г. удельный вес малых и средних предприятий в ВВП составил 23,6 %, средняя численность работников на предприятиях МСБ – 27,6 % [1]. Учитывая эти сравнения необходимо констатировать, что малый и средний бизнес в Беларуси пока еще не стал «локомотивом» экономики. Руководители страны заявляют, что к 2015 году в Беларуси частный бизнес будет создавать не менее 30 % ВВП, а в следующей пятилетке (2016-2020 гг.) его доля должна составлять 50 %. Реализовать такие планы невозможно без помощи государства, которое должно обеспечить благоприятные условия ведения бизнеса.

На стимулирование развития частного сектора Беларуси направлен ряд законов и декретов Президента Республики Беларусь, в том числе Директива №4 «О развитии предпринимательской инициативы и стимулировании деловой активности в Республике Беларусь» (2010 г.). Принятые документы и их реализация принесли определенные успехи. По итогам отчетов Doing Business в период с 2006 по 2011 гг. Беларусь входила в тройку лидеров наиболее активных стран-реформаторов по

либерализации условий ведения бизнеса (после Грузии и Руанды). В отчете Doing Business – 2013 Беларусь занимала 58 место по легкости ведения бизнеса (из 183 стран). Для анализа были взяты 10 индикаторов, по которым для Беларуси зафиксированы следующие позиции: открытие бизнеса – 9-е место; получение разрешения на строительство – 30; регистрация собственности – 4; получение кредита – 104; защита инвесторов – 82; **уплата налогов – 129; международная торговля – 151**; обеспечение исполнения контрактов – 13; закрытие бизнеса/решение проблемы неплатежеспособности – 56; **подключение к системе электроснабжения – 171**. Положительные изменения по сравнению с 2012 г. произошли по пяти показателям (наиболее существенные в системе налогообложения – 29 пунктов), без изменений – 2 показателя, ухудшение в 3 показателях (наиболее существенные в разрешении неплатежеспособности – 14 пунктов).

На 1 января 2013 года в Республике Беларусь насчитывалась 2542 средних организаций и 82612 микро- и малых организаций, 232851 индивидуальных предпринимателей. Количество средних предприятий/организаций за последние три года несколько уменьшилось (в 2009 г. – 2773), а микро- и малых увеличилось (в 2009 г. – 68741). [1]. Важным макроэкономическим индикатором является количество субъектов малого и среднего бизнеса, приходящееся на 1000 жителей страны. В Беларуси на 1000 жителей приходится 9 малых и средних предприятий (юридических лиц), средний уровень по странам ЕС – чуть более 40 предприятий. После добавления к числу малых и средних предприятий индивидуальных предпринимателей (ИП) данный показатель в Беларуси составляет 33,6.

Приведенные данные свидетельствуют о том, что в Республике Беларусь потенциал для развития малого и среднего бизнеса является значительным. Важно подчеркнуть, что конкурентные позиции белорусских фирм во многом зависят от складывающейся в стране институциональной среды или бизнес-климата. Под бизнес-климатом понимаются факторы создания благоприятного предпринимательского и инвестиционного климата, защиты прав собственности инвесторов, кредиторов, акционеров, антимонопольное регулирование, поддержку развития малого и среднего бизнеса, административные процедуры и т.д. Таким образом, когда мы говорим о благоприятном бизнес-климате, мы подразумеваем условия, способствующие эффективной деятельности предприятий, условия, которые укрепляют стимулы к инновациям, повышают производительность труда, что положительно влияет на занятость и налоговые поступления, увеличивая объемы ресурсов для финансирования здравоохранения, образования и других государственных услуг. Неблагоприятный бизнес-климат, напротив, создает барьеры для предпринимательской деятельности и снижает возможности реализации потенциала экономики страны с точки зрения занятости, объемов производства, благосостояния. Исследование данных условий позволяет прогнозировать перспективы конкурентоспособности отечественных предприятий и национальной экономики в целом.

Для объективной оценки сложившегося в стране бизнес-климата необходимо анализировать не только официальные документы, нормативную правовую базу, статистические показатели, но и информацию, получаемую на основе использования социологического теоретико-методологического и методико-процедурного арсенала (опросы предпринимателей, фокусированные групповые интервью с представителями делового сообщества, групповые дискуссии с лидерами бизнес структур, контент-анализ). Центр социологических и политических исследований Белорусского государственного университета на протяжении последних 9 лет (с 2005 г. по 2013 г.) проводит исследования бизнес-среды в республике. Важно отметить, что на первых порах основными заказчиками такой информации выступали международные организации – Всемирный банк и его партнеры, Международная финансовая корпорация. В последние годы интерес к данной теме проявляют Министерство иностранных дел Республики Беларусь, Министерство экономики, Комитет экономики Мингорисполкома. Основной целью исследований, проводимых для отечественных заказчиков, является анализ и оценка инвестиционного климата в Республике Беларусь, выявление способов привлечения в страну прямых иностранных инвестиций, а также получение эмпирических данных, характеризующих ситуацию в сфере малого и среднего бизнеса в г. Минске, в стране в целом, необходимых для разработки комплекса рекомендаций по улучшению деятельности МСБ.

Опросы руководителей предприятий, проводимые по заказу международных организаций, включают такие темы, как инфраструктура, торговля, финансы, регулирование, налоги и бизнес-лицензирование, коррупция, преступность и теневая деятельность, инновации, трудовые ресурсы и восприятие барьеров ведения бизнеса.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Исследования проводятся во всех географических регионах, охватывают обычно средние, микро- и малые организации, индивидуальных предпринимателей. Используется репрезентативная выборка. В ходе исследования проводятся интервью «лицом к лицу» с руководителями и собственниками предприятий, формируется обширный массив качественной и количественной информации.

Социологические исследования, проводимые в мониторинговом режиме, являются важным инструментом изучения широкого спектра проблем бизнес среды.

Ниже будут представлены результаты исследований, проведенных ЦСПИ БГУ в 2011-2013 гг. Как оценивают бизнес-климат в Беларуси предприниматели? Какие проблемы их волнуют?

В ходе опроса, проведенного по заказу Министерства экономики Республики Беларусь, выяснялась степень удовлетворенности руководителей совместных и иностранных предприятий (СП и ИП) условиями и результатами ведения хозяйственной деятельности в стране (n=500).

Как свидетельствуют полученные данные каждый второй руководитель (50,9 %) в целом удовлетворен условиями и результатами ведения хозяйственной деятельности в Республике Беларусь. Более трети респондентов (38,4 %) высказали свою неудовлетворенность. Прослеживается тесная корреляция между размером предприятия и уровнем удовлетворенности инвесторов результатами деятельности: более оптимистично воспринимают условия и результаты работы руководители средних и крупных предприятий.

При всей важности текущих оценок качества бизнес-климата, понимание динамики изменений оказывает не меньшее влияние на управленческие решения. В этой связи особого внимания заслуживает вектор преобразований в деловой среде, а также то, как эти изменения оцениваются деловым сообществом. Важным показателем, который замерялся в ходе исследования 2012 г., является оценка характера изменений условий ведения бизнеса в Республике Беларусь в 2011 году по сравнению с предыдущим периодом (2009 – 2010 гг.). Руководителям предприятий с иностранным капиталом было предложено высказать мнение о том, улучшились, ухудшились или остались без изменений такие ключевые условия ведения бизнеса, как различные административные процедуры (регистрация, лицензирование, проверки, налогообложение и т.д.), развитие финансового и страхового рынков, а также отношение государственных органов и чиновников к ведению бизнеса

Более половины руководителей (55,5 %) отмечают, что условия регистрации нового бизнеса **улучшились**. Также высока доля отметивших улучшение условий лицензирования деятельности (44,3 %). По другим позициям на улучшение условий указали от 10,5 % до 36,0 % руководителей.

Отношение государственных органов и чиновников к ведению бизнеса считают **неизменившимися** 56,5 % руководителей различных предприятий с иностранными инвестициями. Практически половина респондентов не ощутили изменений и по таким позициям, как осуществление проверок финансовой и хозяйственной деятельности (49,5 % соответственно), налогообложение (49,3 %), развитие страхового рынка (48,1 %) и приобретение/аренда недвижимости (47,3 %). Доли отметивших неизменность других условий находятся на уровне от 21,5 % до 40,2 %.

К условиям бизнеса, состояние которых в 2011 г. в сравнении с предшествующим двухлетним периодом, по мнению руководителей, **ухудшилось**, относится кредитование бизнеса (это отметили 32,4 %) и развитие финансового рынка (25,4 %). На ухудшение остальных условий указали от 2,2 % до 17,5 % руководителей

Результаты опроса свидетельствуют о том, что наиболее **серьезными** препятствиями для иностранных инвесторов в 2012 году являлись

- степень бюрократизации в стране (62,6 % руководителей подчеркнули, что данный фактор препятствует привлечению инвестиций),
- система валютного регулирования (54,5 %),
- уровень налоговой нагрузки, в том числе высокие ставки налогов, высокие штрафные санкции за ошибки (53,5 %). Следует отметить, что в последние годы предпринимателей уже меньше беспокоят сложные, непонятные правила налогообложения и бухучета. Не является проблемой отсутствие уважения со стороны налоговых органов, время, затрачиваемое на расчет и уплату налогов.

Достаточно негативно оценивается система применения санкций за нарушение условий и порядка ведения бизнеса (47,7 % назвали это препятствием) и нормативно правовая среда для бизнеса (45,3 %).

Как показывают данные исследования, у руководителей совместных и иностранных предприятий почти нет претензий к порядку регистрации нового бизнеса (78,3 % указали, что осуществление такой

процедуры не выступает препятствием для привлечения инвесторов), к регистрации собственности (71,0 %), а также процессу получения лицензии для осуществления предпринимательской деятельности (65,2 %).

Более половины (54,7 %) руководителей указали, что система урегулирования хозяйственных споров в настоящее время не препятствует привлечению инвестиций. Это свидетельствует о достаточно эффективном механизме решения спорных вопросов хозяйственной деятельности предприятий.

Достаточно противоречива оценка условий участия иностранных инвесторов в приватизации. Почти треть (32,0 %) респондентов не смогли оценить данную позицию. Среди тех, кто высказал свое мнение, более половины (54,6 %) руководителей считают, что эти условия не препятствуют привлечению инвестиций, а 45,4 % – считают это препятствием. Таким образом, процесс регулирования приватизации государственной собственности в Республике Беларусь воспринимается неоднозначно и пока не получает высоких оценок.

Достаточно показательной оценкой условий и возможностей ведения предпринимательской деятельности является наличие или отсутствие у предприятий планов развития бизнеса, как в своей стране, так и за ее пределами.

Результаты опроса показали, что при всех названных выше проблемах и трудностях почти 2/3 организаций с иностранными инвесторами планируют расширить свой бизнес на территории Беларуси, а 22,1 % – за рубежом. По данным в разрезе видов организаций, руководители СП больше ориентированы на развитие бизнеса в нашей стране (65,9 % руководителей СП против 59,3 % руководителей ИП), а руководители ИП – за ее пределами (соответственно 19,6 % против 24,6 %). По результатам опроса 2012 г. на 6 % уменьшилось число тех, кто не планирует расширять свой бизнес.

Для комплексного анализа эффективности инвестиционной политики, помимо оценки сложившихся условий, важно учитывать мнение руководителей совместных и иностранных предприятий о благоприятствующих развитию бизнеса сторонах белорусской экономики, в том числе их оценку ее привлекательности для иностранных инвесторов. Материалы опроса свидетельствуют о том, что иностранных инвесторов в Беларуси привлекает, прежде всего, стоимость и уровень профессионализма рабочей силы (об этом заявили соответственно 87,6 % и 83,5 % руководителей), уровень развития телекоммуникаций и информатизации (76,4 %), качество инфраструктуры транспорта и логистики (73,8 %), возможности развития производства новых товаров и услуг (70,4 %).

К числу экономических факторов, которые оценены как **наименее привлекательные**, относятся уровень покупательной способности населения (69,8 %), уровень жизни населения (56,9 %), темпы экономического роста Республики Беларусь (52,7 %) и степень прозрачности изменений нормативной правовой среды (55,5 %).

Такое распределение ответов представителей делового сообщества в 2012 г. – это своего рода общая негативная оценка посткризисной экономической ситуации в стране, причем негатив по сравнению с 2011 годом только усилился.

Фактор «степень прозрачности изменений нормативной правовой среды» в 2011 году не был включен в инструментарий для характеристики. Оценка 2012 года – свидетельство недоверия правовому механизму, регламентирующему предпринимательскую деятельность.

Полученная в ходе данного исследования информация была использована для разработки комплекса мероприятий по улучшению инвестиционного климата в Республике Беларусь и обсуждалась на рабочем заседании правительства республики.

В 2013 году со стороны руководства страны звучало много нареканий в адрес строительного бизнеса: нарушаются сроки строительства, сдается некачественное жилье, растут цены, наблюдается коррупция и круговая порука. Для выявления и устранения недостатков в строительной отрасли по требованию Президента была создана специальная рабочая группа. Действительно, проблем в данной сфере много, однако неверно обвинять строителей в непрофессионализме и нечестности, не желая при этом вникать в целый комплекс **существующих проблем** строительного бизнеса. По заказу и при финансовой поддержке Международной финансовой корпорации и Представительства Всемирного банка в Республике Беларусь в июне-сентябре 2012 г. и апреле-июне 2013 г. был проведен опрос руководителей строительных организаций (соответственно n=141 и n=128), а также 4 групповых дискуссии в Минске и Могилеве с руководителями государственных и частных строительных предприятий.

Для оценки бизнес-климата в Республике Беларусь руководителям строительных организаций в 2012 году был задан вопрос «Оцените, насколько препятствует деятельности Вашего предприятия следующие условия и процедуры ведения бизнеса?» Предлагалось выразить свое отношение к 9 административно-правовым процедурам/условиям ведения бизнеса. Как показывают полученные данные,

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

только при характеристике **трех** факторов (нестабильность законодательства, недостаток квалифицированного персонала и недостаток внешнего финансирования) **негативные** оценки (*«препятствует в наибольшей степени, скорее препятствует ведению бизнеса»*) преобладают над **позитивными** (*«скорее не препятствует, абсолютно не препятствуют ведению бизнеса»*). При характеристике **шести** процедур число руководителей, которые посчитали, что данный фактор **не является** препятствием для привлечения инвестиций, больше числа тех, кто увидел в этом проблему.

Для руководителей строительных организаций наиболее **серьезными** препятствиями ведения бизнеса в Республике Беларусь являются:

- нестабильность законодательства (63,8 % руководителей подчеркнули, что данный фактор препятствует ведению бизнеса),

- недостаток квалифицированного персонала (62,4 %),

Более трети опрошенных руководителей заявили, что по-прежнему являются актуальными проблемы внешнего финансирования (39,0 % предпринимателей отметили, что недостаток финансирования препятствует деятельности их предприятия), регулирования ценообразования (36,2 %), получение разрешений (34,8 %). Каждый третий респондент отметил, что успешному развитию строительного бизнеса мешает существующая система налогообложения (порядок исчисления налогов, налоговая отчетность) и система проверок.

Как свидетельствуют результаты социологического опроса 2013 г., бизнес-климат для строителей изменился несущественно. Самой большой проблемой для строительных предприятий является недостаток квалифицированного персонала, уровень квалификации рабочей силы, технических специалистов (63,3 %). Более 40 % руководителей указали на проблемы, связанные с ценообразованием (43,8 %), нестабильностью экономической, регуляторной политики государства и состоянием нормативной правовой среды для бизнеса, в т.ч. правовое регулирование строительной деятельности (41,4 %), большое количество нормативных правовых документов, регламентирующих деятельность в сфере строительства (41,4 %). Треть респондентов назвали проблемой стоимость заемных средств (процентные ставки и т.д.). Четверть опрошенных считают, что сложности в их деятельности связаны с уровнем налоговой нагрузки (25,8 %) и доступом к внешнему финансированию, в том числе получению кредитов, займов (24,2 %). В ходе групповых дискуссий были отмечены и другие проблемы: *«отсутствие нормального финансирования (стабильного, соответствующего, полноценного)», «нечеткий расчет между заказчиками (в т.ч. государством) и подрядчиками», «нас перебивает «черный бизнес» – шабашники», «несвоевременная оплата выполненных работ», «сложности с арендой помещений, а покупка земли и строительство своего помещения для маленькой организации невыгодно».*

Качество деловой среды во многом определяется равенством условий хозяйствования, наличием условий для честной здоровой конкуренции. В связи с этим руководителям предприятий было предложено ответить на вопрос «Конкурируют ли между собой белорусские государственные и коммерческие строительные организации?» Положительно ответили 83,6 % респондентов. Однако конкурентные правила не всегда соблюдаются: 44,5 % руководителей уверены, что конкуренция в сфере строительства происходит в неравных условиях. Причем мнения представителей частных и государственных предприятий существенно различаются. «Конкуренция происходит в неравных условиях хозяйственной деятельности» – такого мнения придерживаются **32,3 %** представителей государственных предприятий и **48,5 %** –коммерческих организаций.

Руководителям, считающим, что предприятия государственного и частного сектора в строительной сфере конкурируют не на равных, было предложено высказать свою точку зрения о **конкретных проявлениях неравенства условий** ведения бизнеса для организаций различной формы собственности (**открытый вопрос**). Практически 2/3 руководителей отметили, что неравенство конкурентных условий ведения бизнеса в сфере строительства связано с преференциями, предоставляемыми государственным предприятиям, причем не всегда обоснованными: *«конкуренция состоит в том, кто «ближе» к государству и чиновникам»; «государственные организации «перекрывают» свободный доступ к строительному бизнесу»; «не хотят выделять бюджетные деньги коммерческим организациям»; «административный ресурс у государственных предприятий, у них приоритет на торгах, в договорах»; «существует недоверие частному бизнесу».* Примерно каждый пятый (19,3 %) считает, что у государственных строительных компаний есть и иные преимущества, связанные с условиями ресурсообеспечения, кредитования.

Обозначенные проблемы, которые сопровождают деятельность строительных фирм, естественно сказываются на качестве работ, сроках сдачи объектов, цене услуг. Полученная информация должна учитываться органами государственного управления при принятии решений и разработке программ по развитию сферы строительства в республике.

Результаты социологических исследований, проведенных в последние 5-6 лет, свидетельствуют, что оценки качества деловой среды и оценки изменений в условиях ведения бизнеса, даваемые представителями различных групп субъектов малого и среднего предпринимательства, неодинаковы. Наибольшие различия в оценках наблюдаются не между предприятиями разных отраслей или работающими в тех или иных регионах страны (в столице, в областном центре или малом городе) а между предприятиями, которые контролируются государством, и теми, кто представляет частный сектор.

Отмечая проблемы деловой среды в стране и критикуя деятельность местных и республиканских органов управления по развитию и поддержке малого и среднего бизнеса в Беларуси, предприниматели, тем не менее, в целом настроены на продолжение и развитие своей деятельности. Руководители малых и средних предприятий даже в сложных экономических условиях думают об увеличении объемов производства, расширении рынков сбыта в республике, выпуске новой продукции/услуг, инвестировании в более совершенное оборудование, технологии. О планах по закрытию предприятия заявляет только каждый двадцатый предприниматель, продать свой бизнес в ближайшие годы планируют 7,5 %.

Данные исследования 2011 г. свидетельствуют о том, что более трети (37,7 %) предпринимателей при условии выбора места работы для себя сегодня начали бы бизнес в той же сфере, что и сейчас; 17,0 % указали, что вновь создали бы свое предприятие, но только в другой сфере. Затруднились с ответом на прожективный вопрос «Исходя из своего опыта, сегодня Вы бы начали свой бизнес снова?» – 28,7 % руководителей. Категорическое «нет» высказал только каждый шестой респондент (16,6 %). Намерение более половины руководителей малых и средних предприятий оставаться в бизнесе может свидетельствовать об их оптимизме и надежде на позитивные изменения бизнес-климата Беларуси. Следовательно, можно говорить о высоком адаптационном потенциале белорусских бизнесменов.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Малое и среднее предпринимательство в Республике Беларусь/ Статистический сборник. – Минск, 2013. – 329 с.

УДК 316: 330.544.2

РОЛЬ СУЧАСНИХ ФІНАНСОВИХ СТРУКТУР У ПРОСТОРІ СПОЖИВЧОГО ВИБОРУ

Вакуленко Світлана Миколаївна – доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

В статті визначається функціонування фінансових установ як один із чинників, що впливають на поведінку й вибір споживачів. Такий вплив розглядається в двох аспектах, а саме: перший пов'язаний із тим, що ці структури представлені на ринку як надавачі фінансових послуг, а другий — із розширенням сфери вибору для споживачів завдяки споживчому кредитуванню через фінансові структури.

Ключові слова: споживання, споживчий вибір, фінансові структури, фінансова поведінка, кредитна поведінка.

В статье рассматривается функционирование финансовых учреждений как один из факторов, оказывающих влияние на поведение и выбор потребителей. Это влияние рассматривается в двух аспектах, а именно: с одной стороны, данные структуры представлены на рынке как оказывающие финансовые услуги, а с другой — они расширяют сферу выбора потребителя посредством предоставления потребительских кредитов через финансовые структуры.

Ключевые слова: потребление, потребительский выбор, финансовые структуры, финансовое поведение, кредитное поведение.

In the article functioning of financial institutions is examined as one of factors, having influence on behavior and choice of consumers. This influence is examined in two aspects, namely: from one side, these structures are presented at the market as rendering financial services, and from other — they extend the sphere of choice of consumer by means of grant of consumer credits through financial structures.

Keywords: consumption, consumer choice, financial structures, financial behavior, credit behavior.

З другої половини ХХ ст. споживання як соціальний феномен стало об'єктом дослідження представників низки наук, оскільки воно є умовою суспільного розвитку і невід'ємною складовою життєдіяльності людини. Однак в різні історичні епохи змінювалися функції споживання, його особливості, місце та роль у житті людини і суспільства.

Російська дослідниця К.В. Тимченко пропонує виокремлювати дві стадії у розвитку сучасного споживання. Перша стадія — «сучасне споживання» — охоплює період з другої половини ХІХ ст. до середини 1970-х рр., а друга — «постсучасне споживання» — розпочалася з середини 1970-х рр. і триває донині. Сучасний етап характеризується переходом у споживанні від функціональності до гедонізму, що пов'язаний зі становленням і розвитком масового виробництва, зростанням доходів і купівельної спроможності населення передусім західних країн, що створили підґрунтя для набуття споживанням масового характеру. Постсучасний етап відрізняється переходом від масового стандартизованого до масового індивідуалізованого споживання. Даний процес зумовлений, з одного боку, змінами у самому виробництві, яке будується на різноманітті, створенні великої кількості модифікацій одного й того ж продукту, а з іншого — змінами, що відбулися в соціальній структурі, зростанням її фрагментації, а також урізноманітненням людських потреб. Значна увага стала приділятися таким властивостям продукту, які сприяють самовираженню та ідентифікації людини. Важливе місце в структурі постсучасного споживання посідає споживання послуг та інформації, виникають нові засоби споживання (кредитні картки, ресторани швидкого обслуговування тощо) [1].

Інтерес західних дослідників до проблематики споживання зумовлений високими темпами соціально-економічного розвитку і, відповідно, зростанням споживання. Класики соціології кінця ХІХ – початку ХХ ст., такі як М. Вебер, Т. Веблен, Г. Зіммель, К. Маркс та ін., запропонували теоретичне обґрунтування процесів, що відбувалися в сфері споживання в той час. В другій половині ХХ ст. зі зміною соціально-економічних умов виникає низка теорій, у яких розробляється концепція «суспільства споживання» (Р. Арон, Дж. К. Гелбрейт, У. Ростоу, Ж. Фураст'є). Споживання трактується як конституюючий принцип, що відрізняє сучасний соціальний порядок і є його сутнісним вираженням. Характер споживання в постсучасних суспільствах аналізується в

роботах Ж. Бодріяра, П. Бурд'є, Д. Ліона, С. Майлза, М. Фезерстоуна, Дж. Рітцера та ін. Більшість авторів зазначає, що в постсучасному суспільстві посилюється символічна функція споживання, речі виступають вже не тільки в якості символів соціальних відмінностей, знаків престижу.

Проблематику формування суспільства споживання, специфіку й моделі споживання в радянському та пострадянському суспільствах вивчали О. Гурова, О. Єчевська, Д. Іванов, В. Ільїн, А. Овсянніков, В. Радаєв, Я. Рощина та ін. Серед українських дослідників слід згадати В. Тарасенка, Ю. Пачковського, І. Набруско, Я. Зоську, М. Мастинець, Г. Сорокіну.

На пострадянському просторі концепції, розроблені в рамках досліджень фінансової та кредитної поведінки населення, чинників, що її обумовлюють, типів цієї поведінки, представлені в публікаціях О. Богданової, О. Дикого, П. Козиревої, Н. Івашиненко, Л. Леонова, Л. Преснякової, Д. Стребкова, А. Фатіхова та ін.

Незважаючи на наявність широкого спектру наукових праць, що присвячені споживчій поведінці, феномен споживчого вибору, чинники, що на нього впливають, простір, в якому він відбувається, досліджені недостатньо. Споживчий вибір відбувається під впливом низки чинників і в рамках певного простору, який містить декілька складових і в якому розгортається діяльність різних суб'єктів. До суб'єктів, які діють у просторі споживчого вибору, можна віднести: 1) структури, що виробляють продукт (товар або послугу); 2) торговельні структури; 3) комунікаційні структури; 4) фінансові структури; 5) державні органи. Діяльність усіх вище названих суб'єктів спрямована на підтримку функціонування цього простору та досягнення спільної мети — збільшення обсягів та інтенсивності споживання. В українському суспільстві простір споживчого вибору зазнав суттєвих змін, викликаних процесом становлення ринкових відносин, наслідком чого стало виникнення таких невід'ємних складових суспільства, що будується на засадах ринкової економіки, як приватна власність, споживчий ринок, широкий вибір товарів і послуг, підприємницькі структури, фінансовий ринок.

Метою статті є визначення ролі сучасних фінансових структур у просторі споживчого вибору та розгляд їх як чинника, що впливає на вибір споживачів.

Роль фінансових структур у просторі споживчого вибору, на наш погляд, має розглядатися в двох аспектах. Перший аспект пов'язаний із тим, що вони представлені на ринку як надавачі певного виду послуг, а саме фінансових. Перелік послуг, що пропонуються фінансовими закладами сучасному споживачеві, є доволі широким: депозитні вклади, кредити, зарплатні й кредитні картки, грошові перекази, обмінно-валютні операції, страхові послуги, брокерське обслуговування, інвестиційні фонди тощо. В даному контексті вибір фінансової структури може розглядатися як окремий різновид споживчого вибору, що будується на певних критеріях і здійснюється під впливом певних чинників. Одним із чинників такого вибору є орієнтація споживача на використання особистих і запозичених коштів.

Фінансові структури, поряд із підприємствами, державою та населенням розглядаються як основний суб'єкт фінансової сфери суспільства [2, с. 29]. Ми поділяємо погляд Н. Івашиненко, яка вважає, що при дослідженні фінансової сфери як соціальної сфери суспільства основна увага повинна приділятися саме фінансовій поведінці населення. В останній автор виокремлює три типи: активний, рутинно-еволюційний та демонстративний. Для представників активного типу поведінки притаманні: 1) прагнення освоювати зразки нової фінансової поведінки; 2) наявність високого рівня інформаційного інтересу до подій, що відбуваються на фінансовому ринку; 3) підвищена готовність до ризику [3, с. 28].

Діяльність активних суб'єктів на фінансовому ринку забезпечує його технічний розвиток і потенціал для впровадження інновацій. Будь-який продукт, що з'явився на фінансовому ринку, в першу чергу опиняється в їх полі зору і з самого початку зорієнтований на їхню увагу. Фінансова структура, розробляючи нову послугу, здійснює оцінку потенційного попиту й починає його формувати. Якщо обсяг початкових ресурсів, що оцінюється, в першу чергу, в сегменті активних учасників, надає змогу прогнозувати успішне просування банківського продукту, банк виходить із пропозицією на ринок. Група активних споживачів, починаючи споживати продукт та обговорюючи умови його придбання, включається у взаємодію із банком. У підсумку продукт починає набувати рис, які виступають як результат компромісу між банківськими технологіями й потребами потенційних споживачів. Важливою функцією даної групи є спроможність відігравати референтну роль для інших груп і транслувати перевірені власним досвідом уявлення про вигідність і якість нових продуктів.

Рутинно-еволюційна фінансова поведінка відзначається такими рисами: 1) прагнення використати зразки фінансової поведінки, які притаманні зрілій стадії розвитку ринку; 2) низький рівень поінформованості з проблем фінансової системи й відсутність бажання отримувати інформацію; 3) небажання ризикувати, прагнення до стабільності; 4) дотримання звичних норм фінансової поведінки, слабка рефлексія власних дій на ринку; 5) високий рівень емоційності оцінок фінансової ситуації; 6) низька самооцінка власної здатності до ухвалення компетентних фінансових рішень, бажання перекласти

фінансові рішення й відповідальність, в першу чергу на державу; 7) існування пересторог у ставленні до нових фінансових структур і продуктів. Підґрунтям поведінки представників цієї групи виступає прагнення зберегти власні кошти й забезпечити запас міцності для матеріального становища на майбутнє. Для них головним критерієм привабливості фінансової структури є її надійність. Однак оцінка надійності переважно ґрунтується не на раціональних розрахунках і пошуках відповідної інформації, а на уявленнях про потенціал довіри до фінансової системи і конкретної фінансової установи.

Для носіїв демонстративного типу фінансової поведінки притаманні: 1) підвищений рівень соціального оптимізму; 2) занижена раціональність оцінок власного матеріального становища, як поточного, так і майбутнього; 3) високий рівень емоційності поряд із прагматизмом; 4) формування уявлень про фінансову поведінку, виходячи скоріше з ідеальних розрахунків, ніж з раціональних. Стратегії поведінки групи на фінансовому ринку походять від прагнення забезпечити висхідну соціальну мобільність або, принаймні, продемонструвати приналежність до групи із більш високим соціальним статусом. Можна окреслити два основних напрями взаємодії її представників із фінансовими структурами. Перший витікає з прагнення до саморозвитку, бажання перетворитися на повноправного члена суспільства за рахунок реалізації власних здібностей. Банківська установа в даному випадку розглядається як елемент тієї системи суспільних відносин, до якої група намагається інтегруватися, претендуючи на більш високий соціальний статус. Інший напрям взаємодії із фінансовою організацією будується, виходячи з уявлень про неї як елемент системи споживання. Ціннісні орієнтації самореалізації змінюються прагненням отримати товари чи послуги. Соціальний статус в такому випадку визначається через структуру споживання [3, с. 30–34].

Існують різні типології фінансової поведінки. Наприклад, А. Фатіхов пропонує виокремлювати такі різновиди фінансової поведінки: 1) поведінка, спрямована на отримання фінансових ресурсів (трудова та підприємницька); 2) поведінка, спрямована на збереження та примноження фінансових ресурсів, а також забезпечення фінансового захисту (інвестиційна, ощадна й страхова); 3) поведінка, спрямована на споживання й залучення фінансових ресурсів (споживча й кредитна); 4) поведінка, пов'язана із виконанням фінансових зобов'язань і наданням фінансової допомоги (податкова й благодійна) [4, с. 10–11].

Розвинута система фінансових закладів передбачає високий рівень конкуренції, що суттєво розширює можливості вибору для споживачів. Перспективним шляхом підвищення конкурентоспроможності є застосування нових інформаційних технологій. Стійка тенденція останніх років — розвиток e-commerce — електронної торгівлі, яка представлена як компаніями, що надають можливість придбати товари в іноземних інтернет-крамницях, так і компаніями, які працюють в мережі на українському ринку. Загалом в Україні функціонують близько 8 тис. інтернет-крамниць, причому 300 найбільших з них охоплюють 80% ринку. За даними компанії Fintime, обсяг ринку інтернет-торгівлі в 2012 році досяг 1,6 млрд. долл., майже втричі перевищивши показники останніх чотирьох років. Збільшення кількості віртуальних торгових точок — це загальносвітова тенденція. До того ж ціни в них нижче, ніж у стаціонарних закладах торгівлі (в Україні, за оцінками, на 15–30% [5]), що у вітчизняних реаліях надає серйозні переваги, оскільки можливість придбати товари дешевше сприяє тому, що українці все більше віддають перевагу покупкам в Інтернет. Користувачі Інтернет також виказують готовність і до активного користування фінансовими послугами, тому банки активно розширюють спектр послуг, доступних в системах віддаленого доступу. Однак існують певні протиріччя між темпами розвитку технологій надання фінансових послуг населенню й мірою готовності споживачів до освоєння подібних інновацій. Зокрема, в Україні з одного боку зростає кількість активних користувачів прогресивних технологій, з іншого — значна частина громадян сприймає банк як організацію, яка обов'язково повинна мати представництва, до яких вони матимуть фізичний доступ. Наприклад, в світі зростає кількість споживачів, які використовують цифрові технології для покупок, замовлень товарів і послуг, розраховуючись платіжними картками або електронними грошима. Так, аналітики агенції Pricewaterhousecoopers дійшли висновку, що до 2015 року цифрові банківські послуги повинні перетворитися на основний спосіб взаємодії клієнтів з банком, випередивши філіальні мережі фінансових установ [6]. В той же час українці наразі продовжують надавати перевагу готівковим операціям. Незважаючи на те, що, згідно із даними Національного банку, за останні десять років обсяг безготівкових розрахунків виріс в 36 разів, їхня кількість все ще складає лише 25% в загальному обсязі операцій із картками [6]. Тобто сфера споживання фінансових послуг все менше залежить від якості застосування різних технологій надавачами таких послуг і все більше — від готовності споживачів ними користуватися.

Інший аспект, в якому знаходить прояв роль фінансових структур у просторі споживчого вибору, — це розширення сфери вибору для споживачів завдяки споживчому кредитуванню, масовому поширенню банківських карток та електронних грошей, в тому числі кредитних. В останні кілька десятиліть на Заході, а

останніми роками й в Україні можливості споживачів у виборі тих або інших товарів і послуг незрівнянно розширилися завдяки доступності споживчого кредитування для масового споживача. На думку Ж. Бодріяра, з придбанням того чи іншого товару в кредит сучасна людина намагається випередити час, наслідком чого є формування нової етики — етики випереджаючого споживання [7, с. 3].

Більше того, наразі в державах з високим рівнем економічного розвитку простежується тенденція до переходу від отримання кредиту як засобу досягнення певної мети, до використання його для формування особливого стилю життя, що визначає й формує потреби споживачів. Хоча українське суспільство значно поступається за рівнем соціально-економічного розвитку розвиненим країнам, тим не менш активно переймає зразки споживчих практик західних країн під впливом рекламних і маркетингових кампаній, що будуються за західними зразками. Практика отримання споживчих кредитів перетворилася на вельми поширену серед мешканців великих міст. Суттєво розширилася (і за обсягом, і за асортиментом) пропозиція товарів і послуг на ринку, при цьому постійно з'являються нові, вдосконалені моделі товарів. Розвиваються торгові мережі, інтернет-торгівля, постійно відкриваються нові торговельно-розважальні центри з використанням різноманітних механізмів стимулювання та заохочення споживачів, тобто для пересічних українців з'являється все більше споживчих спокус.

В Україні збільшується кількість банків, які розробляють спеціальні програми кредитування, пропонуючи населенню кредити на невідкладні потреби, освіту, придбання нерухомості, товарів тривалого вжитку тощо. Однією з тенденцій є поширення кредитних карток або карток з дозволим овердрафтом, які надають змогу клієнтам використовувати кошти банку на власний розсуд, що виступає дієвим інструментом інтенсифікації споживання. Також власникам зарплатних карток у пакеті пропонується й кредитна картка, а щомісячні платежі автоматично вираховуються із заробітної платні, що створює додаткові зручності для клієнтів. Американські банки першими створили мережу з прийому кредитних карток і розробили принципи системи взаємного обміну, а потім транснаціональними корпораціями Visa й MasterCard, штаб-квартири яких розташовуються на території США, створили найбільші міжнародні платіжні системи. Як наслідок, вітчизняні банківські установи одразу ж перетворювалися на учасників банківської мережі із чітко сформульованими правилами функціонування.

Платіжні системи Visa й MasterCard активно рекламують зручності в процесі сплати за товари своїми картками, запрошуючи споживачів до офісів банківських установ задля їхнього оформлення. Більше того, окрім можливості сплатити за покупки, отримання готівки в банкоматах, банківські картки надають їхнім власникам низку додаткових переваг: першочергове обслуговування при сплаті в торговельних закладах, наявність знижок при сплаті карткою відповідного рівня, безкоштовне консультування за допомогою гарячої лінії, страхова й юридична підтримка за кордоном тощо. Окрім основних платіжних функцій, золоті й платинові статусні карти певним чином презентують своїх власників.

Таким чином, в пострадянський період поведінка споживачів фінансових послуг у нашій країні зазнала суттєвих змін. Однак вона все ще відрізняється від поведінки споживачів розвинутих країн. Подальших досліджень потребують такі питання, як: критерії, якими керуються споживачі в процесі вибору фінансових установ; найбільш запитані види послуг, що надаються такими установами; чинники, що перешкоджають вітчизняним споживачам в активному освоєнні нових технологій фінансового обслуговування.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Тимченко Е. В. Теории потребления в современной социологии : Модернистские и постмодернистские подходы [Электронный ресурс] : автореф. дис... канд. соц. наук : 22.00.01 / МГИМО. – М., 2002. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/teorii-potrebleniya-v-sovremennoi-sotsiologii-modernistskie-i-postmodernistskie-podkhody>. 2. Радаев В. В. Рынок как объект социологического исследования / В. В. Радаев // Социологические исследования. – 1999. – № 3. – С. 28–38. 3. Ивашиненко Н. Н. Механизм взаимодействия на финансовом рынке России: население и финансовые структуры [Электронный ресурс] / Н. Н. Ивашиненко // Экономическая социология. – 2001. – Т. 2. – № 3. – С. 27–43. – Режим доступа : http://ecsoc.hse.ru/data/008/587/1234/ecsoc_t2_n3.pdf#page=27. 4. Фатихов А. И. Финансовое поведение социальных групп населения крупного города в современном российском обществе [Электронный ресурс] : автореф. дис... канд. соц. наук : 22.00.04 / НОУ ВПО «Восточная экономико-юридическая гуманитарная академия». – Уфа, 2011. – 23 с. – Режим доступа : http://old.ugatu.ac.ru/science/dissov/d1/24.02.11/fatihov_avtoreferat.pdf. 5. Гребинская О. E-life украинцев [Электронный ресурс] / О. Гребинская // LB.ua. – Режим доступа : http://blogs.lb.ua/oksana_grebinskaya/211516_elife_ukraintsev.html. 6. Гребинская О. Кэш уже не модно [Электронный ресурс] / О. Гребинская // LB.ua. – Режим доступа : http://blogs.lb.ua/oksana_grebinskaya/149791_kesh_modno.html. 7. Бодрийяр Ж. Система вещей [Текст] / Ж. Бодрийяр ; пер. с фр. С. Зенкина. – М. : Рудомино, 1999. – 222 с.

УДК 316.4:32(477)

ДИСКУРСИВНІ СТРАТЕГІЇ КОНСТРУЮВАННЯ ПРОБЛЕМИ БІДНОСТІ В СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ТЕКСТАХ

Бойко Ірина Ігорівна – аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету «Львівська політехніка»

Климанська Лариса Дмитрівна - завідувач кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету «Львівська політехніка»

У основі статті - конструкціоністська модель аналізу соціальної проблеми, яка пояснює, в який спосіб проблема перетворюється на елемент соціальної політики, як формується її конструкт. Автори зосереджує особливу увагу на фреймовому аналізі як дискурс-аналітичному методі аналізу текстів, прослідковуючи політичні тексти партій, що брали участь у виборах до Верховної Ради України у 2012 році, виокремлюючи дискурсивні стратегії конструювання проблеми бідності.

Ключові слова: соціальна проблема, фрейм, соціальне конструювання, дискурсивні стратегії

В основе статьи - конструкционистская модель анализа социальной проблемы, которая объясняет, каким образом проблема превращается в элемент социальной политики, как формируется ее конструкт. Авторы уделяют особое внимание фреймовому анализу как дискурс-аналитическому методу анализа текстов, прослеживая политические тексты партий, участвовавших в выборах в Верховную Раду Украины в 2012 году, выделяя дискурсивные стратегии конструирования проблемы бедности.

Ключевые слова: социальная проблема, фрейм, социальное конструирование, дискурсивные стратегии

The underlying constructionist model of social problems explains the way in which the problem is being transformed into an element of social policy. Authors focuses on the framing of complex social situations as technological methods, operations within the communication technology discourse of social problems. Using frame analysis as an empirical research method, the basic modal concept of social discourse on poverty is marked out and it is shown how the combination of these concepts in different nodal configurations is forming discursive strategy of constructing poverty as a social problem. Programs analysis of parties-participants of the elections to the Parliament in October 2012, singles out three discursive strategies of poverty discourse.

Keywords: social problem, frame, social construction, discursive strategies

Однією з ключових категорій сучасного соціологічного знання є категорія «соціальна проблема», яка і донині традиційно представляється складною соціальною умовою, що існує об'єктивно як вада соціального устрою. Соціолог повинен зафіксувати соціальну патологію, проаналізувати її, визначити умови, які викликали проблему (відхилення від норми) і запропонувати шляхи її вирішення. Однак такий підхід неодноразово викликав нарікання у науковців, тому що поняття соціальної норми (а, відповідно, і соціальної патології) не існують поза свідомістю суб'єкта.

Альтернативний підхід до дослідження соціальних проблем запропонували конструкціоністи, головна теза яких полягає у тому, що «соціальні проблеми не мають незалежного існування як сукупність об'єктивних соціальних умов, а є передусім результатом процесу колективного визначення [1, с.11]. Відповідно до підходу конструкціоністів, соціальні проблеми формуються у сфері публічного дискурсу. Так, С.Хілгартнер та Ч.Л.Боск визначають соціальну проблему як «передбачувану умову або передбачувану ситуацію, на яку «наклеюється ярлик» проблеми на аренах публічного дискурсу і дії» [2, с.147]. Безумовно, що це конструювання соціальних проблем у публічному дискурсі не може відбуватися поза політикою. М.Едельман розглядає конструювання соціальних проблем як частину політичного спектаклю. Він стверджує, що «проблеми входять в дискурс, а відповідно, починають існувати як

«арматура» ідеологій...оскільки позначають, хто є добродієм і корисним, а хто небезпечним або неадекватним, які дії будуть винагороджені, а які покарані» [3, с.186]. Сконструйовані проблеми «конституують людей в якості суб'єктів з певними типами устремлінь, уявлень про самих себе і страхів, і формують переконання про відносну значимість подій та об'єктів» [3, с.186].

Особливої популярності у прихильників конструкціоністського підходу здобули роботи Д. Кітсьюза, П. Ібарра та М. Спектора. Вони запропонували розуміти процес конструювання соціальних проблем як «діяльність індивідів або груп, що виявляють невдоволення і висувають заяви-вимоги щодо визначених передбачуваних умов» [4, с.28].

Концепції соціального конструкціонізму представлені також в працях Дж. Беста, Г.Блумера, П. Бергера і Т. Лукмана. Ідея соціального конструювання реальності пропонує в якості методологічного ходу дослідити явище в комплексі уявлень про нього.

Сам процес соціального конструювання проблеми можна дослідити за допомогою визначеного інструментарію. Спеціалісти з комунікативних технологій намагаються представити соціальну проблему таким чином, щоб вона успішно і вдало презентувала те чи інше проблемне питання. Всі заяви-вимоги являють собою спробу переконати певну аудиторію в існуванні соціальної проблеми, тобто є формою риторики, а відповідно, їх можна піддавати соціолінгвістичному аналізу.

Зазначимо також, що предметом аналізу у методології соціального конструювання виступають, по-перше, конструкції соціального світу (соціальні конструкти), по-друге, - конструкції його образів у свідомості соціальних об'єктів (соціологічні, соціально-психологічні конструкти). Саме тому **метою нашої роботи** є проаналізувати процес конструювання соціальної проблеми в політичному дискурсі на прикладі фреймового аналізу питання бідності в Україні, для виведення смислових конструктів соціальної проблеми. Методологічні засади фреймового аналізу текстів як частини дискурсивного аналізу представлено в концепціях Дж. Бергмана, І. Гофмана, М. Мінські, Р. Ентмана, Д. Сноу.

Конструкт (- англ. construct; нім. Konstru/ct.) - поняття, яке є засобом аналізу та узагальнення. П. Бергер і Т. Лукман [5] використали поняття «соціальна конструкція» для позначення процесу, завдяки якому люди надають світу сенс. Пізніше це поняття стали вживати у різних галузях соціології, включаючи дослідження соціальних проблем.

Соціальний конструкт або соціальний концепт – це породження конкретної культури або суспільства, що існує виключно в силу того, що люди погоджуються діяти так, немов би явище існує, або погоджуються дотримуватись певних умовних правил. Основна ідея вживання терміну видається досить прозорою. «Сказати, що щось є соціально сконструйованим, означає підкреслити залежність «цього» від соціальних суб'єктів. Це означає сказати: ці речі не могли би існувати, якби ми їх не сконструювали. У нас в принципі не було потреби їх конструювати, принаймні в тій формі, в якій вони існують зараз. Якщо би ми жили в іншому суспільстві, з іншими цінностями та інтересами, ми би побудували «це» по-іншому. Однозначно, що існує контраст з природно існуючим об'єктом, оскільки такий об'єкт існує незалежно від нас і ми не мали можливості докласти до нього свої зусилля» [6].

Найяскравіше соціальний конструкціонізм виявляється у трактуванні соціальних проблем. На прикладі проблеми бідності в Україні, яку вочевидь можна вважати «класичною» соціальною проблемою, оскільки вона віддавна турбує людство, стає традиційною для всіх суспільств, проаналізовано конструкти проблеми, які з'явилися в текстах передвиборчих програм учасників політичних перегонів 2012. Для цього ми провели низку етапів фреймового аналізу політичних текстів. Фреймовий аналіз ґрунтується на розумінні фрейму як визначеної понятійної рамки, яку використовують в комунікативному процесі для віднесення конкретного випадку або ситуації до вже відомої категорії. Фрейм пропонує просту і зрозумілу інтерпретацію якоїсь теми чи події. Фрейм сприяє адекватному розумінню смислу, оскільки має конвенціональну природу.

Ґрунтуючись на попередніх дослідженнях, Роберт Ентман у 1993 році зробив спробу поєднати винаходи з інших дисциплін щодо фреймів в єдину «дисципліну» і запропонувати шлях, за допомогою якого описати силу впливу тексту у комунікації. У дослідженнях фреймів вже стало загальноприйнятним трактувати вибір фреймів як більш-менш умисний процес. Р.Ентман визначив сутність фреймінгу (тобто свідомого використання фреймів, що і відбувається у політичному процесі) таким чином: «визирати певні аспекти реальності і робити їх більш помітними в комунікативному тексті, популяризувати таким чином певне бачення проблеми, інтерпретацію її причин, моральну оцінку й можливе вирішення» [7, с.52].

Для того, щоб зрозуміти як працюють «фрейми», необхідно прояснити такі концепти як «видимість», «форматування» та «важливість» (salience, sizing and importance). «Фрейми» подають певну інформацію про об'єкти повідомлень, надаючи їм таким чином «видимість», тобто, роблячи їх більш

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

помітними, зрозумілими і такими, що запам'ятовуються. Більш «видимою» інформацію можна зробити, помістивши її на початку або в кінці тексту, а також часто повторюючи її або асоціюючи з культурно схожими символами. «Форматування» є сутністю фреймінгу - це перебільшення або применшення елементів зображеної реальності для більшої або меншої «видимості». Крім слів і образів, що використовуються для зображення реальності, великого значення також набуває «важливість» - те, наскільки багато інформації про подію і на якому місці подає її ЗМІ.

В нашому дослідженні ми керувалися методикою аналізу фреймів, запропонованою Засекіною Л. та Засекіним С. [8]. Вони визначають фрейм як цілісну структуру представлення знань, яку індивід використовує як у звичних, знайомих ситуаціях, так і у нових, специфічних проблемних ситуаціях. Трактують фрейм як сукупності знання навколо конкретних об'єктів та відповідного їм поняття наближає його до природи асоціацій та семантичного простору. Проте між фреймовими та асоціативними структурами, які становлять сутність ментальних репрезентацій та просторів, існують значні розбіжності. Так, низка асоціацій щодо поняття утворює його семантичний простір, що виражає особливості репрезентації індивідом певного об'єкта у свідомості та його ставлення до групи об'єктів, виражених у понятті, зумовленого попереднім досвідом. Фрейм, на протизагу семантичному простору, охоплює найтипівіші та найсуттєвіші ознаки групи об'єктів, характеризується конвенційною природою, відтак, слугує сховищем не лише індивідуального, а й вмістищем культурно-історичного досвіду [8, с.80].

Перебіг дослідження фреймового аналізу текстів відбувається в п'ять етапів. На першому етапі фіксуються усі слова політичного тексту, які вербально виражені іменниками. На другому етапі всі іменники групуються у відповідні загально визначені категорії (варто зауважити, що визначення категорій ґрунтується на енциклопедичних та соціологічних знаннях, а не на мовних знаннях дослідника). На третьому етапі аналізується кількість слів, що представлена в кожній категорії. Усі категорії тексту вважаються його фреймами. На четвертому етапі виділяються найчастотніші слова кожної категорії та визначається їхній коефіцієнт частотності FQ (питома вага фрейму). Слова із найвищим FQ у кожній категорії відображають сценарій політичного дискурсу. На п'ятому етапі з ключових слів відбираються поняття, що відбивають певні події у схемі Передподія – Подія – Постподія. Ці поняття утворюють скрипт досліджуваного тексту.

Отож, об'єкт нашого аналізу – тексти передвиборчих програм політичних партій, які брали участь у виборах до Парламенту 28 жовтня 2012 року. Для аналізу ми використовували програми партій, які були найбільш представлені в медійному просторі – це Партія регіонів, ВО «Батьківщина», УДАР, КПУ, ВО «Свобода», «Україна - вперед» Наталії Королевської, Радикальна партія Олега Ляшка, «Наша Україна». Проведення низки етапів фреймового аналізу текстів, дало нам змогу виділити вісім основних категорій: *цінності, виборчий/політичний процес, люди, дії, суб'єкти і їх соціальні відносини, територія дії, політичні акценти, господарство*.

У межах категорій ми визначали сценарій політичного тексту кожної політичної сили, що передбачає відбір найчастотніших категорій фрейму, які мають найбільшу питому вагу в межах окремого фрейму.

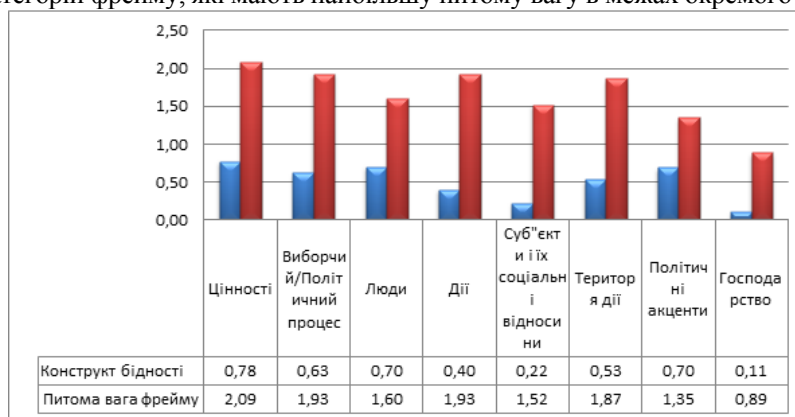

Рис. 1|1. Фрейми тексту програми Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина»

В контексті передвиборчої програми ВО «Батьківщина» найвищу питому вагу має фрейм «цінності», в який входять такі основні категорії, як «закон», «права», «зарплата», «пенсія», «життя», «земля», «мова». Однак, загальний розподіл фреймів, їх обсяг, питома вага, демонструють відносну збалансованість та рівномірність розподілу частотності.

При цьому цінності полягають у верховенстві закону та права. Звернемо особливу увагу на фрейм «Політичні акценти», адже в ньому, на нашу думку, відображаються найхарактерніші суспільні вимоги. Порівнюючи питому вагу фрейму з часткою в ній смислового конструкту бідності, ми бачимо, що структурна проблема бідності практично визначає половину політичних акцентів та орієнтацій на вирішення проблем. Конструкт бідності в межах фрейму «політичні акценти» складають категорії податки, прожитковий мінімум, можливість (рівні можливості), газ (позбавлення залежності від російського газу), пільги, потреби, рівень життя, власність (прозорість власності), бідність, виплати, доступ, дохід, житло, забезпечення (грошове), заборгованість, несправедливість, реформа (несправедлива пенсійна), спецпенсії, робота (її відсутність). Власне ці конструктивні категорії і визначають так званий політичний курс стосовно соціальних проблем, зокрема проблеми бідності, яка нас цікавить і відображають узагальнений сутнісний скрипт тексту **несправедливість – реформа – можливості**.

Конструкт бідності, який становить смислову структуру дискурсу бідності, складають також і категорії інших фреймів. Зокрема, такі категорії фрейму «**цінності**», як «зарплата», яка характеризується як низька чи мінімальна, «пенсія» (мізерна, несправедлива), «життя», яке потребує змін, має бути гідне та достойне, «земля», яку забирають у селян за безцінь, «розмір» (низький, стосовно пенсії і пільг), «справедливість» (її відсутність), «товари» (високі ціни на них), високі «ціни», «війна» проти монополії, «гарантія» рівних можливостей, «дачі» як власність багатих чиновників, «кредити», «криза», «культура» (нищення), «Інтернет» (доступ у селах), «майно» (фрейм, який характеризує майнові незаконні обладнання), «послуги» - високі ціни на них. Категорії фрейму «**виборчий/політичний процес**» - влада (стара влада - створює проблеми, нова – їх вирішить), режим (режим мільярдерів, окупаційний), умови (покращення умов сплати податків, створення умов вільного розвитку), узурпація (влади, порушення прав), беззаконня, монополія, залежність, свавілля, протест. Фрейми «**люди**», які містять категорії молодь, випускники (яким бракує робочих місць), селяни, в'язні (політичні), споживачі (високі ціни); фрейм «**дії**» наповнений категоріями бідності, такими, як корупція, хабар, захист, контрабанда, вступ (до ВНЗ), корупція (при вступі до ВНЗ), репресії, самозбагачення.

«Дискурс бідності» конструюється через показники низьких соціальних виплат, відсутність соціальних гарантій, рівних можливостей, справедливості та суспільних змін, відсутність рівного доступу до благ та незаконність дій багатих чиновників. Зазначимо також, що основним, найбільш вагомым під фреймом/категорією фрейму «**дії**» є «корупція», боротьба з якою відкриває шлях для подолання бідності.

Рецепт вирішення проблеми бідності полягає у правовому та законодавчому регулюванні проблемних питань та відповідальності влади за суспільний добробут, що відображається в сценарії політичного тексту. Сценарій політичного тексту **закон (право) – влада – громадяни - корупція (подолання) – Янукович - Україна – відповідальність – домогосподарства**.

Відповідальність – влада – закон – ці поняття складають скрипт тексту, який означає основні цілі, що відображаються в тексті. Це може бути свідченням того, що політичний суб'єкт декларує обов'язок взяти на себе відповідальність за вирішення усіх соціальних проблем, займаючи владні позиції.

У межах тексту передвиборчої програми **Радикальної партії Олега Ляшка**, яку ми аналізували найбільшу питому вагу має фрейм «люди», що може бути свідченням зорієнтованості політичної сили саме на громадян.

Сценарій політичного тексту: **сім'я - більшість, влада - люди (діти) – створення – депутати - Україна (державна) - зарплати (пільги) – село**. Тракуємо такий сценарій так, що правляча партія працює для того, аби стати підтримкою громадянам, сім'ям, задля створення умов розвитку сільської місцевості, сільського господарства, на основі якого реанімувати ті ресурси, якими володіє Україна. **Люди - влада – Україна** – таким на нашу думку є скрипт політичного тексту, який характеризує так званий логічний ланцюг, який передбачає, що участь суспільства і влади дає змогу творити державу, яка буде піклуватись про тих же людей. Влада виступає певним посередником, який каталізує радикальні процеси та перетворення.

Конструкт бідності в цьому тексті складають такі категорії, як «зарплати», «пільги», «кредит», «доступ», «пенсії», «інваліди», «доходи» (низькі), «житло», «підтримка», «село», «державна» (як гарант допомоги і підтримки), «Ощадбанк», «афганці», «селяни», «сироти», «чорнобильці», «хабарництво», «допомога», «корупція», «заощадження», «забезпечення», «податки», «покарання», «пенсіонери», «законодавство» (збільшення пільг), «відповідальність» (за хабарництво).

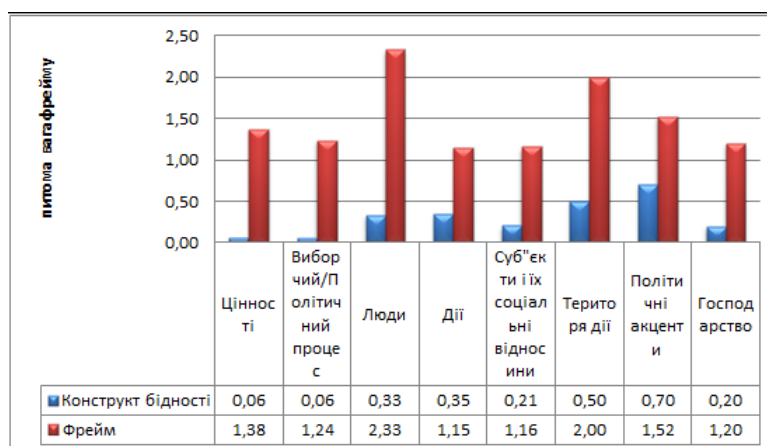

Рис. 1|2. Фрейми тексту програми Радикальної партії Олега Ляшка

В контексті звучить ідея про те, що держава, яка виступає гарантом допомоги і підтримки, повинна підтримувати соціально незахищені верстви населення та бути відповідальною за покарання злочинних дій (хабарництво, корупцію), наслідком яких є бідність, зростання кількості соціально незахищених верств населення.

Значний акцент на фреймі «люди» свідчить про цінність людини/громадянина в державі та спрямування на вирішення питань, які її (людину) турбують. У межах фрейму «люди» ми виділили підфрейми «молодь», «пенсіонери», «студенти», «громадяни», «народ», «жінки». Зауважимо також, що в фреймі «Суб'єкти і їх соціальні відносини» значна увага акцентується на підфреймах «афганці», «селяни», «сироти», «чорнобильці». Це люди, дохідна частина яких в основному формується з соціальних виплат і є нижчою за прожитковий мінімум, а розмір заробітної плати провокують порушення законодавства. Бідність, отже, конструюється як стан певної групи населення (особлива увага зосереджена на проблемах селян, сільської місцевості), у якій переважають громадяни, які відносяться до верств соціального захисту з боку держави.

Рецептом вирішення проблеми є радикальні зміни і впровадження їх, на благо людей на основі виключно українських ресурсів (села, чорноземів, економії мільярдних коштів чиновників).

Ще однією політичною силою, яка вперше декларувала на виборах свої ідеї, була Партія Наталії Королевської «Україна - вперед». Аналіз політичної програми партії відповідно до схеми дав змогу виявити сценарій тексту, який передбачає поєднання таких значущих категорій, як: **життя – система - діти (громадяни) – створення – політики – Україна - розвиток (економіка) – виробництво**. Така умовна схема тексту може свідчити про зорієнтованість на створення якісних умов життя громадян через розвиток економіки та виробництва. Власне, тут є натяк на зміну чи оновлення самої системи влади, що дасть в свою чергу поштовх для розвитку України та її громадян. Висока частотність категорії «діти» із фрейму «люди» свідчить про зорієнтованість на майбутнє, адже орієнтація саме на цю категорію дає змогу вносити зміни і розробляти нові, незаангажовані рішення, таким чином змінюючи підґрунтя існуючого суспільного ладу.

Фрейм «територія дії», який має найвищу питому вагу, містить категорії Україна, країна, Держава, мережі, район, світ, Південь, Північ, мегаполіси, Захід, Схід, суди. Категорії північ, південь, захід, схід – нашолюбують на думку про те, що в тексті програми партії існують свого роду заявки на забезпечення інтеграції країни. Категорія «Україна» має найвищу частотність в цьому фреймі. Це свідчить про важливість і цінність держави та зорієнтованість насамперед на державу. З огляду на найбільш частотні категорії фреймів ми визначили скрипт тексту: **система – політики – розвиток**, який відображає зміст і значення тексту.

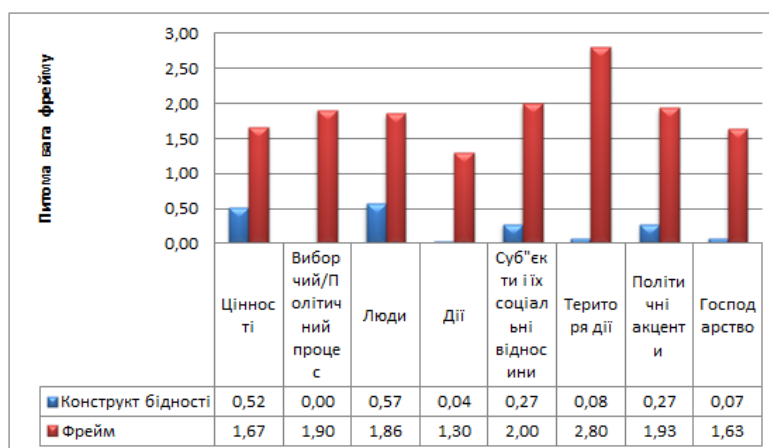

Рис. 1.3. Фрейми тексту програми Партії Наталії Королевської «Україна - вперед»

Що ж стосується конструювання проблеми бідності в тексті, відзначимо, що конструкт бідності складається з таких категорій: фрейм «цінності» життя (якість, рівень, гідність), доступ, впевненість (у завтрашньому дні), мета (модель гідного життя), міста (малі, в яких важко знайти роботу), модель (економічна), можливість (реалізації), справедливість (соціальна), безпека, родини (збільшення рівня доходів середньої родини); фрейм «виборчий/політичний процес» не містить жодних категорій, які входять у смислову структуру дискурсу бідності, фрейм «люди» містить категорії громадяни (добробут, гідність життя), верстви (незахищені верстви населення); до фрейму «дії» ми віднесли таку категорію як забезпечення (роботою, старості, інтеграції), як передумови якісного життя; фрейм «суб'єкти і їх соціальні відносини» увібрив до себе категорії багаті, бідні, безробітні; фрейм «територія дії» відображає конструкт бідності в категорії мегаполіси, в контексті того, що життя в мегаполісі дає більше можливостей аніж у малих містах; «політичні акценти» - якість (життя), зарплата, пенсії, інваліди, пенсіонери, захищеність; фрейм «господарство» містить категорію «реалізація», яка вживається в контексті розгляду інфраструктурних проєктів, як запоруки створення додаткових робочих місць, що значно збільшує можливості матеріального забезпечення громадян.

Розглянувши та підсумувавши зміст цих категорій, можемо зробити висновок, що в тексті пропонується нова модель гідного життя, яка передбачає реалізацію потенціалу людей, розвиток та впевненість у майбутньому, не зважаючи на походження та місцевість, в якій вони проживають, чи це мегаполіси, чи це сільська місцевість. Податки мають платитися там, де нагромаджується прибуток, тобто багаті повинні сплачувати більше податків, аніж бідні.

Ще однією політичною силою, політичну програму якої ми проаналізували, є Комуністична партія України.

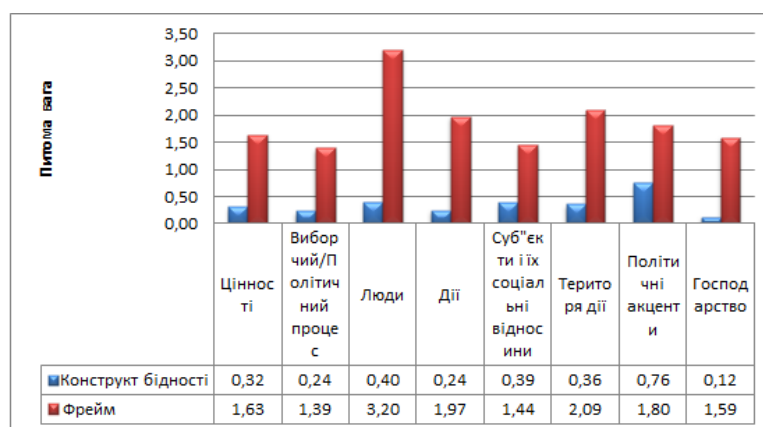

Рис. 1.4. Фрейми тексту програми Комуністичної партії України

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Сценарій тексту ми визначили наступний: **права (статус) – рівень - народ (громадяни) - Встановлення/заборона – Працівники – Україна – Забезпечення - виробництво (підприємства).**

Найбільшу питому вагу має фрейм «люди», до якого входять підфрейми/категорії народ, громадяни, люди.

У концепції тексту звучить саме натяк на те, що народ, люди, громадяни – це рушійна сила усіх успішних соціальних процесів. Робота для народу, забезпечення громадян, підняття їхнього статусу в очах держави – запорука успішного розвитку. Орієнтація на виробництво дає змогу отримати перемогу над такими соціальними проблемами, як безробіття, бідність і відсталість. Ці категорії, які лягли в основу фрейму «політичні акценти», як і категорії «суспільство, забезпечення, житло, освіта, повернення, допомога, ЖКГ, ліки, прожитковий мінімум, пільги, алкоголізм, аптеки, армія, банкрутство, беззаконня, безробіття, бібліотеки, блага, бідність, відсталість, відсутність (соціальних гарантій), пологові будинки, ксенофобія, лікарні, наркоманія, насильство, расизм, криза, культура, мова, молодь, СНІД, розбещеність, потреби, проблеми, професії, покарання, поліпшення, зловживання, податки».

Не можемо не відзначити широкий спектр соціальних проблем, які присутні в тексті. Так, важливими питаннями для розгляду і вирішення, які піднімаються і озвучуються в тексті, є алкоголізм, безробіття, ксенофобія, наркоманія, насильство, расизм, СНІД, розбещеність. Акцентуація на проблемах, позиціонування певних проблем і формує дискурс соціальних проблем, актуалізує ці проблеми на порядку денному соціальних проблем. Фрейм «дії» свідчить про орієнтацію на вирішення проблем, що включають, крім матеріального, і моральне оздоровлення суспільства.

Конструкт бідності містить наступні категорії: фрейм «цінності» включає категорії життя (гідне), зарплати, соціалізм (як вирішення усіх проблем), капіталізм (як одна з умов бідності), доступність (освіти), задоволення (матеріальних і духовних потреб), пенсії, повага; фрейм «виборчий/політичний процес» □ гарантії (соціальні), перемога (над корупцією, бідністю, безробіттям), альтернатива (занепаду), витрати (на поліпшення життя людей з особливими потребами), корупція, непідсудність (багаті), олігархія (її диктатура веде до бідності); у фреймі «люди» нам вдалось виділити категорію «людина», в контексті експлуатації людини людиною, категорії бідності у фреймі «дії» □ збереження (соціальних пільг), розширення, страхування, знижки; у фреймі «суб'єкти і їх соціальні відносини» бідність представлена в категоріях «трудолюбці, багаті, ветерани, військовослужбовці, педагоги, селяни, держава, село, забезпечення, бідність, допомога, прожитковий мінімум, пільги, алкоголізм, беззаконня, безробіття, відсталість, відсутність (соціальних гарантій), наркоманія, криза, СНІД, потреби, проблеми, зловживання, доходи, експлуатація(людей), тарифи. Ці проблеми вважаються реальністю, яка є наслідком диктатури олігархії, беззаконня і непідсудності багатих людей, руйнації господарства, бідності та відсутності соціальних гарантій, про які ми вже згадували та падіння суспільної моралі. Ця так звана «реальність» є наслідком капіталізму. Нова реальність, яку пропонує партія - спрямування суспільства і держави в русло соціалістичного розвитку.

Проблема бідності висвітлюється в контексті незадоволення матеріальних та духовних потреб та експлуатація людини людиною. Результатом того, що в державі відсутні соціальні гарантії, є цілий спектр соціальних проблем. Бідність постає як узагальнена категорія, що пояснюється станом неможливості негайного виходу з так званої руїни, в яку вводить капіталістичний режим. Ліками та рецептом вирішення усіх проблем, в тому числі соціальних та проблеми бідності, зокрема, є соціалізм.

Ідея про те, що побудова соціалізму, може розв'язати всі питання, що стоять перед суспільством, є ключовою в цьому тексті. Саме тому ми виділили скрипт тексту Руйнація – будівництво – країна, який цю ідею вдало пояснює.

В представленій політичній програмі партії «Наша Україна» ми визначили сценарій: **мова – влада – громадяни - захист (підтримка) - суспільство – Україна – розвиток - будівництво (діяльність).** Такий сценарій тексту можемо трактувати так: держава починається зі своїх громадян і певних суспільних цінностей, зокрема мови. Влада ж існує для того, аби побудувати міцну державу, підтримувати її захист та розвиток.

Фрейм «люди» має найбільшу питому вагу, він включає такі під фрейми: громадяни, народ, населення, діти, людина, молодь, особи.

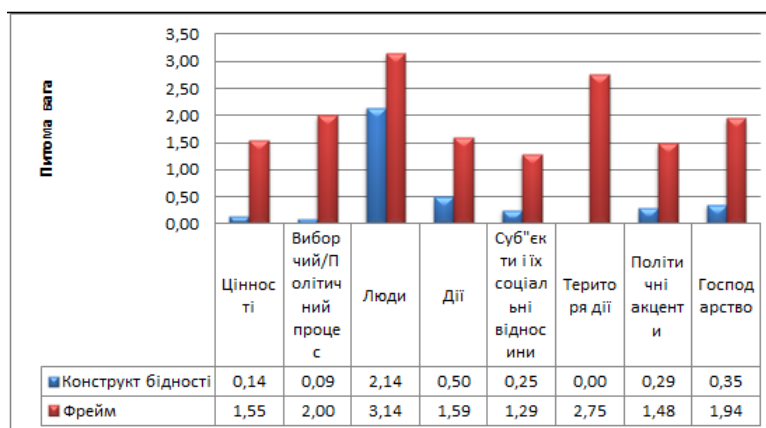

Рис. 1.5. Фрейми тексту програми партії «Наша Україна»

Конструкт бідності містить категорії: фрейм «цінності» поєднав у собі категорії гідність, родини (цільова допомога), добробут, доступ, статки; фрейм «виборчий/політичний процес» представляє проблему бідності в категоріях реформа, корупція; у фрейм «люди» ми включили категорії громадяни (соцзахист, зубожіння), населення (допомога, захист), людина (доступ до освіти, житло), молодь; фрейм «дії» - захист, підтримка, сприяння, кредитування, розкрадання, приниження; фрейм «суб'єкти і їх соціальні відносини» - чорнобильці, мільйонери, мільярдері, афганці, борці, селянин; у фреймі «політичні акценти» бідність представлена в категоріях допомога, гарантії, зубожіння, інваліди, потреби, пенсії, сироти; і, нарешті, фрейм «господарство» - в категоріях забезпечення, село.

Бідність насамперед постає як приниження – приниження гідності, відсутність доступу до благ, відсутність захисту, підтримки і сприяння з боку держави. Ріст кількості зубожілих громадян протиставляється одночасному росту в державі кількості мільйонерів, мільярдерів та їхні статків. Цей свого роду парадокс і провокує бідність, становить суспільний виклик. Рецепт вирішення проблеми бідності є подолання цього парадоксу.

Отже, в політичному тексті Партії регіонів найбільшу питому вагу мають фрейми «територія дії» та «люди». Це, на нашу думку, може свідчити про локалізацію та спрямованість дії. В фреймі «територія дії» зустрічаємо такі категорії: Україна, регіони, країна, держава, Євросоюз, село, СНД, Росія, Китай, США. Найбільш частотною є категорія «Україна». Зауважимо також, що в програмі декларуються необхідність отримання членства в Євросоюзі та, з іншого боку, стратегічне партнерство з Росією, СНД. Це на нашу думку свідчить або про неоднозначність геополітики або про її універсалізацію та світову співпрацю, що значно розпоршує рамки діяльності і чітку лінію на якусь певну позицію.

Сценарій тексту, який ми визначили, провівши ряд етапів фреймового аналізу: рік – Партія – люди – будівництво – військовослужбовці (працівники) – Україна – рівень - економіка (інфраструктура).

Сценарій партії влади декларує продовження вже існуючого курсу розвитку країни, який характеризується як стабільний. Тому в сценарії з'являється категорія часу – рік, терміни діяльності партії. Політичний сценарій ми розуміємо як підвищення рівня економіки, інфраструктури, будівництво.

Смислову структуру дискурсу бідності ми визначили в таких категоріях: фрейм «цінності» □ добробут, життя, зарплата, пенсія, ліки, доходи, кредити; категорії фрейму «виборчий/політичний процес» □ реформи, хаос; категорії фрейму «люди» □ молодь (допомогти стати на ноги), матері (одинокі); фрейм «дії» в категоріях забезпечення, зниження (витрат, податків), зростання заробітної плати, ВВП, катастрофа (соціальна); фрейм «суб'єкти і їх соціальні відносини» містить категорії військовослужбовці, лікарі, безробітні, вчителі; «територія дії» - село; у фреймі «політичні акценти» ми виокремили категорії «стабільність, туберкульоз, компенсації, інваліди, іпотека, руїна, сироти; фрейм «господарство» - тарифи, ціни, прожитковий мінімум.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

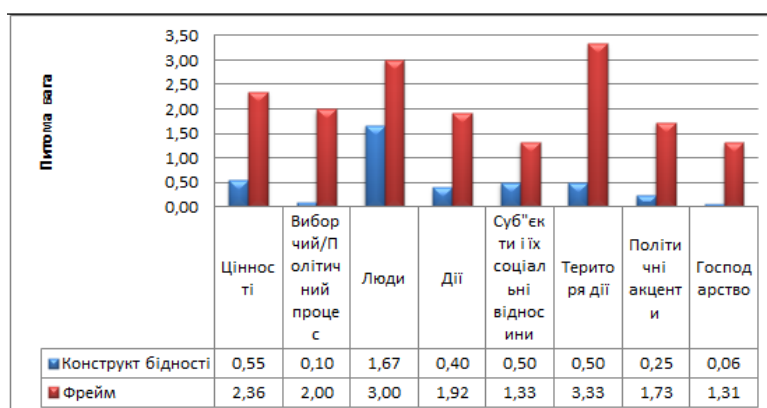

Рис. 1.6. Фрейми тексту програми «Партії регіонів»

Бідність в Україні частково розглядається як успадкована від попередньої влади межа соціальної катастрофи. Перш за все бідність – це відсутність стабільності, заниження соціальних виплат та недостатність підтримки добробуту соціально незахищених верст населення, безробітних, інвалідів, сиріт. Зниження витрат та підняття рівня виплат – це шанс подолання суспільної нестабільності та шлях до повноцінного забезпечення громадян. Зокрема, це допомога молоді «стати на ноги», підтримка одиноких матерів. Цікавою з точки зору дослідження є категорія «хаос» фрейму «виборчий/політичний процес». Ця категорія характеризує стан, який відображає проблему бідності. Відсутність суспільного порядку та узгодженості є рушійною силою бідності. Рецепт вирішення проблеми є стабільність в державі.

Фрейм-аналіз політичної програми політичної партії ВО «Свобода» дав на змогу визначити сценарій тексту: влада - депутати (диктатура) – громадяни – захист – можновладці – Україна – податки – власність.

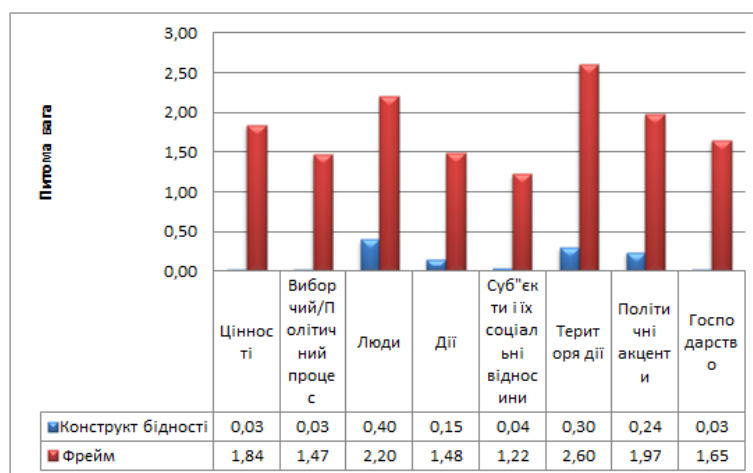

Рис. 1.7. Фрейми тексту програми Всеукраїнського об'єднання

Сценарій тексту трактуємо так, що диктатура влади (революційної, якою ми можемо назвати ВО «Свобода» через радикальність спрямування та сповідування націоналізму, авт.) здатна захищати людей (громадян) від можновладців, пропонуючи нові моделі життя, розвитку та вирішення існуючих суспільних проблем.

Основна ставка цієї політичної сили робиться на отриманні владних пріоритетів, питома вага проблеми бідності не є високою в межах фреймів, які ми визначили. Проте, відзначимо, що конструкт бідності містить категорії: розкіш (податки на розкіш), реформа (несправедлива пенсійна), українці (програма захисту), захист, грабунок, заробітчани, країна (її грабунок), зарплата, пенсії, справедливість, корупція, наркоманія, соціальна пірва між багатими і бідними.

В основному бідність позиціонується в категоріях грабунку та соціальної нерівності (спровокованої тим же грабунком).

Найвищу питому вагу має фрейм «територія дії», і це, на нашу думку, викликане ідеологічним націоналістичним підґрунтям політичної партії, головною метою є побудова могутньої Української Держави на засадах соціальної та національної справедливості. Держави, яка посяде гідне місце серед провідних країн світу і забезпечить безупинний розвиток української нації.

Ще одна політична сила, яка брала активну участь у виборчих перегонах, це Український Демократичний Альянс за Реформи, бо ж УДАР Віталія Кличка.

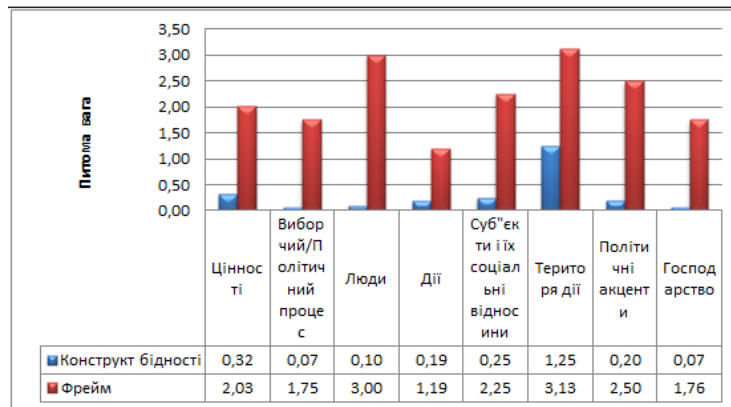

Рис. 1.8. Фрейми тексту програми партії «Удар»

Сценарій політичного тексту цієї політичної сили є наступним: роки, мета – вибори – громадяни – допомога, фінансування – голова – Україна – система – підприємство.

Власне, в тексті звучить негласна ідея про те, що головна мета визрівала роками. Вибори – це ключ до можливості її досягнення. Сама категорія «мети» є достатньо широкою та стосується достатньо різноманітних аспектів, таких, як знищення підвалин корупції, ефективний захист людини, гарантія рівності шансів на успіх для кожного, підтримка місцевого самоврядування, створення можливості для гідного заробітку та гармонійного розвитку людини. Прихід до влади дасть можливість налагодити державну систему та допоможе громадянам заручитися підтримкою держави.

Розглядаючи конструювання дискурсу соціальної проблеми бідності, зазначимо, що конструкт бідності містить такі категорії фреймів: фрейм «цінності» - життя (на противагу виживанню), рівність, сім'я, кар'єра, рівність (шансів), повага; фрейм «виборчий/політичний процес» увібрав в себе категорії збори, реформи; фрейм «люди» - містить лиш одну категорію «люди» в контексті необхідності отримання ними гідного заробітку; фрейм «дії» містить категорії допомога (соціальна), підтримка, корупція; до фрейму «суб'єкти і їх соціальні відносини» увійшла одна категорія – корупціонери; у фреймі «територія дії» ми виділили категорії Україна (в колі зубожілих), село (як депресивні території); і, нарешті, фрейм «політичні акценти» відображає бідність у категоріях зарплата, кошти, пенсії, добробут, заробіток.

Бідність постає як проблема способу життя, який є радше способом виживання. Україна – країна, яка представлена в колі зубожілих держав. Зубожілість України пояснюється тим, що панує корупція та корупціонери, що існують депресивні території – українське село, відсутнє належне забезпечення рівності можливостей, рівності шансів та кар'єрного росту кожного. Бідність – це коли суспільство існує на межі виживання і в ньому немає рівності, немає збалансованості. Це так званий депресивний стан суспільства, який є наслідком злочинних корупційних процесів та неповаги до людей.

Найбільшу питому вагу мають фрейми «територія дії» та «люди». Це свідчить про зорієнтованість як на державу, так і на її громадян.

Ряд проведених етапів фреймового аналізу дозволяє нам виокремити дискурсивні стратегії-практики щодо соціальної проблеми бідності, які представляють сконструйовані концепти бідності в Україні: це дискурс захисту (матеріального, морального, культурного), дискурс можливостей, дискурс соціального дисбалансу та парадоксального соціального приниження

Дискурсивна стратегія або ж конструкт захисту розглядає бідність крізь призму матеріальної незахищеності. Ця проблема торкається людей і суспільства через те, що немає достатнього матеріального забезпечення з боку держави. Ключовими категоріями в межах цього дискурсу є низькі соціальні виплати, акцент на необхідності пільг, акцент на існуванні матеріально незахищених верств населення, які потребують підтримки держави, та пільг. Рецепт вирішення проблеми бідності є ефективна політика соціального захисту, забезпечення.

У конструкті можливостей передбачається, що бідність – це проблема відсутності повноцінного спектру можливостей, доступу до всіх благ, якими в ідеалі повинна володіти кожна людина в успішному суспільстві, в успішній державі. Рівність можливостей дає шанси однакового стартового капіталу для життя, будівництва кар'єри, забезпечення людиною своїх потреб.

Дискурс соціального дисбалансу та дискурс парадоксального соціального приниження – бідність конструюється як стан соціальної несправедливості, суспільної нерівності в незбалансованому співвідношенні та різкій поляризації багатих і бідних. Така поляризація породжує дестабілізує суспільство і вводить його в певний депресивний стан. Імовірно, що в такий спосіб зароджується суспільна ворожнеча, а суспільна прірва розхитує систему держави. Також в цій стратегії передбачається розгляд проблеми бідності через принизливе відчуття себе та своєї участі в суспільстві соціально незахищених верств населення. Піднімається питання людської гідності, ставлення до якої в сучасному суспільстві нерідко визначається рівнем матеріального забезпечення.

Фреймовий аналіз соціальних конструктів бідності в програмних документах основних учасників виборчих перегонів українського суспільства дозволив зробити висновок щодо основних дискурсивних стратегій, які використовуються суб'єктами політичного процесу в Україні з метою формування визначеного розуміння соціальних реалій. Бідність як соціальна проблема стає предметом публічного обговорення та медіа висвітлення, актуалізується і закладається як програма у матрицю масової свідомості.

Фреймовий аналіз дозволив виокремити основні вузлові поняття дискурсу соціальної проблеми бідності і показати, яким чином сполучення цих вузлових понять у різних конфігураціях формують те, що ми називаємо дискурсивними стратегіями, тобто реалізуються у намірах суб'єктів політичного процесу.

Перспективи подальших розвідок дослідження ми вбачаємо у дослідженні того, як дискурсивні практики проблематизації щодо соціальних проблем відображаються в соціальних практиках громадянськості.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Блумер Г. Социальные проблемы как коллективное поведение / Г.Блумер // Социальные проблемы: конструкционистское прочтение. Хрестоматия. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та. – 2007 - С. 11 2. Хилгартнер С. Рост и упадок социальных проблем: концепция публичных арен / С. Хилгартнер, Ч.Л. Боск // Социальные проблемы: конструкционистское прочтение. Хрестоматия. – Казань : Изд-во Казанск. ун-та. – 2007. – С. 147. 3. Эделман М. Конструирование социальных проблем как часть политического спектакля /М. Эделман // Социальные проблемы: конструкционистское прочтение. Хрестоматия. Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2007, - С. 186. 4. Бест Д. Социальные проблемы / Дж. Бест // Социальные проблемы: конструкционистское прочтение. Хрестоматия. Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2007- С. 28. 5. Berger Peter L. The social construction of reality / Peter L. Berger, Thomas Luckmann. – Garden City ; New York : Doubleday, 1966. – 360 p. 6. Boghossian Paul A. what is social construction? [Електронний ресурс] / Paul A. Boghossian. – Режим доступу : <http://as.nyu.edu/docs/IO/1153/socialconstruction.pdf> - 3 березня 2012. 7. Entman R. M. Framing: Toward clarification of a fractured paradigm / Robert M. Entman // Journal of Communication. – Autumn, 1993, – 43 (4). – P. 51–58. – С.52. 8. Засекіна Л.В., Засекін С.В. Психолінгвістична діагностика: Навчальний посібник/ Л.В. Засекіна. С.В. Засекін – Луцьк: РВВ «Вежа» Волин.нац.ун-ту ім.Л.Українки, 2008. – 188 с.

УДК 316.728:573023

«ЗОВНІШНЯ КУХНЯ» НА ТЛІ ГАСТРОНОМІЧНОЇ КУЛЬТУРИ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ КОНТЕКСТ ПРОБЛЕМИ

Ніколенко Вадим Вікторович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара

В статті досліджуються особливості «зовнішньої кухні», фонові обставини її виникнення, гендерний розподіл соціальних ролей в її просторі. Показано, що вона виникає після приручення «першого вогню», який надав можливість термічно обробляти їжу, як наслідок, призвів до виникнення одних з перших соціальних норм, котрі розділили соціальний простір на «чоловічий» та «жіночий». Разом з тим, фіксується зв'язок «зовнішньої кухні» з процесами соціальних змін, громадськими ініціативами та владним дискурсом.

Ключові слова: «зовнішня кухня», гастрономічна культура, соціальні зміни, дискурс влади, соціальна ідентичність.

В статье исследуются особенности «внешней кухни», фоновые обстоятельства ее возникновения, гендерное разделение социальных ролей в ее пространстве. Показано, что она появляется после приручения «первого огня», который предоставил возможность термически обрабатывать пищу, как следствие, привел к появлению одних из первых социальных норм, которые дифференцировали социальное пространство на «мужское» и «женское». Вместе с тем, фиксируется связь «внешней кухни» с процессами социальных изменений, гражданскими инициативами и дискурсом власти.

Ключевые слова: «внешняя кухня», гастрономическая культура, социальные изменения, дискурс власти, социальная идентичность.

The article investigates the characteristics «outside cuisine», typical conditions of its emergence, gender division of social roles in its space. It is shown that it appears after the first domestication of fire which provided an opportunity to thermally processed foods as a result has led to the emergence of one of the first social norms that shared social space for male and female. However, the fixed connection of «outside cuisine» with the processes of social change, initiatives by civil and discourse of power.

Key words: «outside cuisine», gastronomic culture, social change, discourses of power, social identity.

Зважаючи на необхідність термінологічного нюансування обраних величин, вважаємо за необхідне розставити деякі смислові акценти. Буде доцільно аналітично розділити «зовнішню кухню» та «зовнішній харчовий простір», хоча між ними, на нашу думку, набагато більше спільного, ніж специфічного. Проте, ознаки їх диференціації більш рельєфно можна виокремити, передусім, на тлі масштабного історичного ретроспективного матеріалу.

Так, «зовнішній харчовий простір» — термін, котрий зустрічається (не стільки за формою, а, насамперед, за змістом) в якості аналітичного інструменту у вчених, що досліджують певні конотації (історичні, антропологічні, політичні, соціальні тощо) гастрономічної культури. Американський дослідник, антрополог Р. Ренгем використовує його при вивченні на світанку людської історії гендерного розподілу суспільної території навколо їжі та «першого вогню», який надавав змогу її термічно обробляти. Останній довгий час був «серцевиною» колективного життя і сімейних відносин первісних людей та їх нащадків. З огляду на це, Р. Ренгем відзначає, що жінка споконвічно була присутня у «внутрішньому харчовому просторі», тобто біля вогню, де згідно власної фізіології та особистісних жіночих властивостей займалася виховуванням дітей, куховарством та іншими повсякденними практиками тощо. Своєю чергою чоловік, на правах «старшого», опікувався тими видами діяльності, котрі потребували звитяги та фізичної сили. Це виявлялося у багатьох формах, зокрема у полюванні, захваті у інших майна та здобичі тощо. Таким чином він виступав в ролі мисливця, годувальника та захисника, який здебільшого соціально реалізовував себе за межами власної домівки, тобто у «зовнішньому харчовому просторі» [11].

Російський культуролог І. Сохань вибудовує свій авторський дискурс навколо дещо іншого терміну «зовнішня кухня» зауважуючи, що, на її думку, в просторі такої кухні теж головною фігурою виступав чоловік. Він, як правило, готував і годував в межах ексдомашньої святкової трапези (вуличні бенкети, гуляння навколо накритого столу тощо) та різноманітних закладів громадського харчування. Більше того, чоловік домінував та продовжує це робити у «зовнішній кухні» натеper, з огляду на різні фонові обставини. По-перше, такі практики є продовженням патріархальних традицій (гендерна ідентичність сучасних шеф-кухарів промовистий тому приклад), по-друге, інколи ця діяльність вимагала наявності суто чоловічих навичок. Згадати хоча б деякі історичні епізоди з професійного життя шинкарів, з якими відвідувачі мало церемонилися та й вони за словом в кишеню не лізли.

В цілому можна стверджувати, що такий розподіл харчової території на «внутрішню» та «зовнішню» (у власній оселі та за її межами) став наслідком однієї з перших гендерних диференціацій соціальних ролей, що відбулася навколо їжі та закріпилася на довгі роки потому. На сучасному етапі доцільно використовувати термін «зовнішня кухня», яка є однією з форм прояву гастрономічної культури, більш предметно — «зовнішнього харчового простору» та фіксує наявність розгалуженої системи закладів громадського харчування (в минулому — таверни, заїзди, трактири, корчми, харчевні, кабаки, шинки; сьогодні — ресторани, кав'ярні, їдальні тощо), а також їх зв'язок з перипетіями суспільного життя. Таким чином, під «зовнішньою кухнею» ми будемо розуміти сукупність закладів громадського харчування, які знаходяться в публічній сфері організації життя соціуму та виконують широкий спектр функцій починаючи від особистісних (задоволення вітальних та соціокультурних потреб окремої особи) до суспільних (наприклад, репрезентують та стають своєрідними каталізаторами окремих станів суспільства, певних процесів та явищ, які в ньому відбуваються).

Нашою метою буде дещо відійти від гендерного підходу та розкрити сутність згадуваної вище форми гастрономічного простору, зважаючи на інші конотації дискурсу влади здебільшого в ретроспективному контексті. Мова йде не стільки про її маскулінну складову, а, насамперед, - політичну, безвідносно до гендерної приналежності. Остання, на нашу думку, доволі чітко виявляється та простежується з-поміж іншого й через організацію та упорядкування мережі закладів громадського харчування, які априорі функціонують в публічній сфері життя соціуму. Такий ракурс проблемної ситуації було обрано задля фіксації, певних процесів легітимації влади, як наслідок, соціальних змін, зокрема й на теренах формування української етнічності. Адже варто зауважити, що, згідно М. Фуко, за кожним типом дискурсу стоїть окремий тип влади [12]. Разом з тим, на цьому тлі ми виокремимо, можливо, одні з перших процесів глобалізації та їх атрибутивні характеристики, — ознаки маргіналізації деяких соціальних груп. Більше того, спробуємо визначити, через відповідний харчовий антураж в історичній літературі, гастрономічні смаки окремих найбільш впливових соціальних спільнот, що створить додаткові можливості в більш повному обсязі вирішити поставлені дослідницькі завдання.

Разом з тим, варто зауважити на власному розумінні гастрономії. На нашу думку, її функція в соціології метафорично може сприйматися в якості тією «оптики» через яку надзвичайно цікаво, евристично та інформативно можна фіксувати особливості організації суспільного буття. Зважаючи на це, гастрономію в соціології слід розуміти як структуру на якій кріпляться різні системи соціальних відносин. На початку XIX ст. відомий дослідник гастрономії Ж. А. Брія-Саварен¹ про її глибoku евристичність (звичайно, без посилань на соціологію, якої тоді ще не було) пише, що «...це частина... природничої історії... фізики... хімії... куховарства... бізнесу... політичної економії... Вона керує всім життям... Гастрономія стосується кожного суспільного стану, бо керує бенкетами монарших зібрань і диктує кількість хвилин, потрібних, щоб досконало зварити яйце. Предмет гастрономії — все, що можна з'їсти, її пряма мета — збереження індивідів, а засоби її реалізації — культура, яка виробляє, торгівля, що здійснює обмін, працьовитість, яка готує, і досвідченість, що добирає способи порядкувати всім з максимальною вигодою» [Цит. по: 8, с. 265].

Тож, гастрономію варто тлумачити не лише в якості теорії та практики куховарства, але, передусім, як сукупність явних та латентних соціальних процесів, які репрезентують зв'язки між їжею та культурою. З огляду на це, доцільно зауважити, що в структурованому вигляді гастрономічна культура являє собою поліаспектне явище, яке складається мінімум з трьох елементів: 1) культури вибору, приготування та обробки їжі (кулінарія); 2) комплексу моделей харчування та варіантів соціальної інтеракції за столом з відповідним регламентом та організацією трапези, а також їх зв'язками з різноманітними соціокультурними

¹ Він й досі залишається одним із небагатьох авторів, якого найбільше цитують в межах предметного поля гастрономії.

подіями та явищами; 3) рефлексії щодо процесів збору, приготування, продажу, а також споживання їжі в ракурсі її онтологічних, символічних та соціальних ознак.

В більш дескриптивному варіанті вона, з однієї сторони, складається з вміння режисерувати трапезою, кулінарної майстерності, харчових симпатій і наявних обмежень в житті різних соціальних груп, а, з іншої, — міститься у сукупності зв'язків між певними стравами на столі, їх розмаїттям, практиками поведінки за столом, вибором відповідних закладів харчування та повсякденними або урочистими суспільними обставинами, подіями, процесами тощо. Доповнює термінологічний «портрет» — гастрономічний дискурс, тобто авторська мова з питань, які знаходяться в «орбіті» її впливу. Отже, через «зовнішню кухню» або соціальні ефекти, котрі є похідною від функціонування системи закладів громадського харчування зокрема та закономірностей взаємодії останніх з суспільством в цілому, спробуємо дослідити обрані нами шукані величини.

Існують різні дані щодо появи одних з перших закладів громадського харчування. Деякі з них датовані ще античною епохою. Проте ми вважаємо, що в соціально значущій площині найбільш типові їх форми — таверни та заїзди, з'являються приблизно з XII ст. На нашу думку, це було пов'язано з тим, що людина все більш наполегливо починала цікавитися світом за радіусом її ойкумени та потребувала більш-менш комфортних умов для перепочинку та задоволення різноманітних потреб в дорозі. Відкриття одних з перших подібних закладів є результатом прояву підприємницької ініціативи та прагнення до звичайної наживи. Так, з плином часу представники окремих соціальних груп (мандрівники, торговці, авантюристи тощо) намагалися урізноманітнити власне життя через те, щоб вирватися із повсякденного оточення, задовольнити свою допитливість відкриттям нових територій та отриманням яскравих вражень. На подорожуючих очікували підприємливі особи, ті з них, хто поважав норми моралі та цивілізованої взаємодії, пропонували притулок і харчі за відповідну винагороду.

Таверни та заїзди можна вважати одними з перших закладів цього типу, хоча спочатку в них надавали такі послуги лише пожитцям. Мистецтво високої кухні до революційного впровадження в життя принципів егалітаризму та появи ресторанів було доступним здебільшого аристократії. Американський вчений К. Д. Крауткрамер пише, що «...ті, хто мав елітний статус, тішилися привілеєм споживати в пишних покоях майстерно опоряджені страви, що їх готували досвідчені куховари» [8, с. 265]. Решта здебільшого їли вдома прості продукти, оброблені у звичайний спосіб, які купували або власноруч вирощували. Точкою відліку нової епохи в просторі «зовнішньої кухні» стала Французька революція, яка створила можливість широким верствам населення через ресторану кулінарію відчути смак елітарних страв. Знаковою особою або гуру всіх куховарів того часу був француз О. Ескофе, який навчав та писав про кулінарію мабуть більше, ніж будь-який інший шеф-кухар до та після нього. Він вважається й до нині неперевершеним у своїй професії, не дарма його називали «король кухарів і кухар королів». Майстерність Огюста була відома в Парижі, Лондоні, Берліні та інших великих містах європейського континенту. До нього йшли вчитися та підвищувати кваліфікацію лакеї та куховари звергнутого бомонду під час та після Французької революції. Зрештою, в новій суспільній атмосфері вони запропонували свої знання масовій людині [8, с. 265], яка з вдячністю на них відгукнулася.

Таким чином, сьогодні майже аксіоматичним вважається положення, що саме Французька революція подарувала світу ресторани — породження буржуазних змін, які змусили дворянство бігти з країни залишаючи напризволяще сотні придворних кулінарів. Останні незабаром знайшли собі нових вдячних адресатів власної кулінарної творчості, якими стали представники «соціальних низів». Загалом, як свідчать документалісти поняттям «ресторан» ми зобов'язані французу мсьє Буланже. Воно походить від лат. «*restaurare*» — відновлювати, кріпити. Вважається, що він відкрив підприємство харчування з такою назвою в 1765 році. Перший ресторатор над входом в свій заклад розмістив табличку на якій по-латині було написано: «Прийдіть до мене всі, хто страждає на шлунок і я вас відновлю». З цією метою Буланже запропонував своїм клієнтам славнозвісний «*Bouillon Restaurant*» — бульйон, який відновлює сили. Згодом страва з такою назвою стала основою для визначення мережі закладів, які й дотепер в усіх культурах мають чітку соціальну стигматизацію, а саме: асоціюються з публічними символами-успіху власного життєзабезпечення, елітарними стандартами життя.

В підсумку, саме тоді склалися сприятливі фонові обставини для відкриття перших ресторанів. В подальшому, як свідчать історики, вже наприкінці XVIII ст. лише в одному Парижі їх налічувалося сотні [10, с. 21]. Вони були своєрідними популяризаторами такого бажаного, для багатьох знедолених пересічних громадян до цього, аристократичного образу життя, насамперед, в його гастрономічному вимірі. Можна сказати, що подібні нововведення призвели до вельми суперечливої уніфікації

соціокультурних смислів. Мова йде про те, що гастрономічні культурно-символічні коди на тлі все зростаючого егалітаризму почали втрачати попередню сутність. В автентичних традиційних формах вони вже не виконували функції референтів соціальних рангів. Страви та продукти класу люкс, за посередництва доступної ресторанної кухні, все більше набували позастановий (представник влади/пересічна людина) та екстериторіальний (місто/периферія) характеру. Система споконвічної соціальної нерівності через гастрономічне почала істотно змінюватися. В такий спосіб вже новий владний дискурс з огляду на принципи егалітаризму поширювався всіма сферами організації соціуму, зокрема й через щойно відкриті нові ресторани та послуги, які в них пропонували всім бажаючим.

Ресторани більш масово почали з'являтися в Європі починаючи з першої половини XIX ст. Це призвело до посилення соціальної однорідності, хоча про визначення її на кшталт домінантного принципу формування суспільної структури, незважаючи на популярні тогочасні цінності «свободи, рівності, братерства», було ще дуже далеко. Велика інерція буття неабияк давалася взнаки. Натомість, вже не йдеться, як кажуть соціологи, про постійне повернення до харчового «архіву». Поступово стали закріплюватися та рельєфно проявлятися інші гастрономічні маркери, як наслідок, більш чітко виокремлюватися нові соціальні ідентичності. Хоча не стільки у площині суспільної ієрархії, але, передусім, в горизонтальних вимірах організації повсякденного буття. Безумовно, їх унікальний образ склався із багатьох деталей, одна з яких, — закріплення за собою певних страв, напоїв та відповідних закладів в поліфонічній мережі громадського харчування.

Так, буржуазія після докорінної ломки станових традицій та демонтажу попереднього образу життя незайнятого класу, на тлі формування нової більш раціональної ментальності шукала власні гастрономічні референти, які б відповідали духу часу та дозволяли підтримувати енергією, працездатність, сприяли б новому оптимістичному погляду на світ. Вона знайшла їх з-поміж іншого харчового матеріалу в каві, яка на той час надзвичайно сильно посприяла тверезості мас та гостроті думки. Наприклад, кав'ярні стали улюбленим місцем для відвідування найбільш прогресивної частини французького суспільства. Вони миттєво розповсюдилися й іншими країнами, де були справжніми осередками підвищеної соціально-економічної «сейсмичності» та потужними громадянськими центрами, де вирувало життя та започатковувалися суспільні зміни.

Соціальна історія кав'ярень виявляється напрочуд евристичним концептом, котрий дозволяє простежити розвиток духовного й політичного життя будь-якої країни [2, с. 53]. Вони ставали центрами, а подекуди й епіцентрами ділової та політичної активності в багатьох суспільних системах. Не випадково, що купецька кав'ярня в Нью-Йорку, яка була заснована 1737 р. стала резиденцією уряду в перші дні американської революції [2, с. 57]. Понад те, надзвичайно промовистою є соціальна історія кав'ярень у Франції, де гастрономія стала однією із центральних сфер національного буття. Перші з них там відкрилися у другій половині XVII ст. До речі, в кав'ярнях працювали, агітували, спілкувалися та відпочивали Марат, Робеспєр, Т. Джефферсон, Б. Франклін, Бомарше, тоді ще нікому невідомий військовий — Наполеон Бонапарт. Прикметно, що після визнання при ньому постійно перебував особистий кавник. Загалом, тоді французькі кав'ярні перетворювалися в справжні зібрання найбільш активних та незгодних із порядками придворного суспільства громадян. І хоча один із засновників соціології Сен-Сімон називав їх болотом, бо вони подекуди були геть засмічені, більше того, ставали пристанищем повій та усіляких асоціальних елементів, йому заочно опанували палкі шанувальники кави, які не звертали уваги на другорядні для них речі та через власний авторитет ставали справжніми особами-символами нової кавової ідеології, що поширювалася світом. Серед них варто відзначити Гюго, Вальтера, Ришельє, Симону де Бовуар, Сартра, Сент-Екзюпері, Мопассана тощо. Вочевидь вони відбулися б в творчому, політичному, соціальному плані й без кав'ярень та кави, проте, цілком ймовірно, що ми могли б не побачити деякі їх твори саме в такій редакції, яка зрештою стала класикою жанру.

Так, Ю. Винничук пише, що багато великих теорій, маніфестів й гасел з'являлися та виголошувалися саме в подібних підприємствах [2]. Наприклад, в англійських кав'ярнях XVIII неодноразово бачили Д. Дефо та Т. Чаттертона, які напрочуд плідно працювали в новій творчій атмосфері. Окрім того, у XX ст. кав'ярні внесли свою лепту в футурологічний доробок Д. Орвелла, де він неначе переміщався в часі проводячи паралелі з власними антиутопіями та сюжетними лініями своїх науково-популярних текстів. В свою чергу, в Москві з-поміж прихильників частих зібрань у кав'ярнях протягом XIX ст. виділяють — Белінського, Герцена, Островського та багатьох інших видатних постатей того часу [2, с. 58-78]. Знову ж таки, як свідчать історики та соціологи, Герцен зі своїми однодумцями внесли вагому історичну лепту в зміцнення невблаганної логіки революційних подій початку XX ст.

На такому тлі доволі рельєфно відчувається зв'язок між кав'ярнями та процесами створення сприятливих передумов для появи радикальних реформаторських рухів. Невипадково в арабських країнах, де кава вперше почала входити в моду на декілька століть раніше, окремі можновладці вголос виказували занепокоєння з приводу того, що люди в цих закладах забагато говорять про політику, й таким чином дестабілізують спокій держави, як наслідок, добробут громадян. Незмінними завсідниками кав'ярень вважали й відомих українців — це В. Стефаник, С. Крушельницька, М. Грушевський тощо. Як пише Ю. Винничук, їх духовним батьком був сам І. Франко [2, с. 59], якого теж визначають на кшталт палкого шанувальника творчої атмосфери кав'ярень. Цілком можливо припустити, що всі вони, як особи великого таланту та неабиякої обдарованості, майже інтуїтивно відчували, що в таких місцях набагато продуктивніше писати, відпочивати, думати, аналізувати, одним словом — творити. По суті, наразі наука довела, що колективний мозковий штурм надає на 70% більше думок та ідей, аніж арифметична сума індивідуальних суджень.

Напрочуд слушно про вплив кав'ярень на соціальне життя та наявність зворотного зв'язку пише видатний аналітик нашого часу — В. Коротич. Так, Віталій Олексійович про «печатку» соціальної ідентичності безпосередньо через гастрономічне наголошує, що «...кав'ярні та кондитерські-шоколадниці виглядали дуже по-різному і несли в собі слід іноземних конфліктів. Справа в тому, що у Франції з кінця XVIII ст. відвідування кафе мало політичний смисл, туди ходили здебільшого республіканці. Проте прихильники монархії налягали в кондитерських на шоколад» [7, с. 56]. Подібні соціальні ефекти, хоча й зі своєю пролетарською специфікою, спостерігалися у «зовнішній кухні» на теренах вітчизняної постімперської дійсності. Зокрема, відомий дослідник зауважує, що «більшовики, вдосталь нафантазувалися в швейцарських, французьких та німецьких кав'ярнях, почали реалізовувати свої проєкти, визвав до життя погано керовану стихію» [7, с. 56].

Як бачимо, «зовнішня кухня» напрочуд чутливо реагує на соціальні зміни, виступаючи в ролі їх певного каталізатору та дієвого провідника. Так, свого часу світська Англія, як одна з колисок парламентаризму, стала батьківщиною таверн не випадково. Як наголошують історики вони виникли в Лондоні, насамперед, задля обслуговування аристократів палати лордів. Отже, говорячи мовою соціології, за М. Фуко, кожний дискурс (*тим паче гастрономічний — прим авт.*) містить в собі певний алгоритм реалізації влади. В Новому Світі теж виникла та закріпилась власна форма «зовнішньої гастрономічної традиції», яка стала похідною певного образу життєзабезпечення та світосприйняття тогочасного американського суспільства. Згідно кулінарної есеїстки О. Геніса, прийнято вважати, що перші ресторани почали відкриватися в Америці зі сторони Західного узбережжя [3]. Йдеться про те, що підприємливі самотні чоловіки, збуджені пошуками «ельдорадо» та «золотої руна», які залишали вдома своїх дружин, шукали гідну заміну сімейному вогнищу. Такий образ життя, в якому майже не було місця задля самообслуговування, змушував їх набагато більше часу проводити в публічних закладах, де можна було б задовольнити широкий спектр власних потреб, зокрема й гастрономічних [3].

На нашу думку, в тому числі й через подібні практики, формувалась зовсім інша логіка легітимації влади, що засновувалася на вільних зібраннях в публічній сфері та демократичних принципах особистісного волевиявлення. Цілком вірогідно, що її вертикаль почала формуватися не «згори», а з «соціального низу». На такому міцному фундаменті вона стоїть та приносить неабиякі дивіденди й до нині. Можливо, з огляду на це, натеper громадянське суспільство в США багатьма аналітиками вважається одним з найміцніших. Адже нормативні гастрономічні практики в сфері публічного життя, які передавалися з покоління в покоління, на сучасному етапі небезпідставно прийнято вважати одними із надійних гарантів активної громадянської позиції. Поруч з їжею, в колективі людина на підсвідомому рівні відчуває себе більш захищеною, як наслідок, спокійно та вільно формує та виказує власні думки, незважаючи на їх соціальний резонанс та політкоректність. Іншими словами, протягом застілля вона набуває якісно нових, більш піднесених властивостей. Багато класиків цього жанру сходяться в думці: ніщо так не розв'язує мови як колективне застілля. Наприклад, призначення приватних кухонь в повсякденному житті «*homo soveticus*» красномовно ілюструє таке припущення. Саме останні ставали головними дієвими осередками розповсюдження опозиційних думок та політичних анекдотів, саме там можна було ще побачити хоча б якісь натяки на індивідуальність, зокрема й через наявність власного гастрономічного смаку.

Такі ж саме закономірності доцільно фіксувати в межах української гастрономічної культури. Нагадаємо, що нас цікавить, насамперед, постійний зв'язок дискурсу їжі з риторикою та патетикою авторської мови домінуючої влади. Доречі, це доволі суттєво відбилосся на «зовнішньому просторі» вітчизняної системи харчування, яка протягом доволі тривалого часу перебувала в площині соціокультурного виробництва СРСР. В

минулому дуже важливою соціальною обставиною, яка була наслідком роботи нової Радянської влади, стала трансформація ролі жінки в просторі домашньої кухні. Її намагалися позбавити від таких «сумнівних» обов'язків та віддати функції годування виключно централізованій мережі громадського харчування, тобто владі. Спочатку починаючи від комунальних кухонь з однією найбільш «вправною» господинею та, в подальшому, закінчуючи розгалуженою системою громадських їдалень. Зокрема, В. Коротич слушно зауважує, що за Радянських часів в деяких новобудовах Москви та Києва не передбачалося навіть місця в квартирі для власної кухні. Відводилося лише маленька площа, де на газовій плиті можна було розігріти їжу. Понад те, приймати її належало у великих кімнатах на цокольному поверсі, де спеціально для цього планували та відводили приміщення [7, с. 88].

Такі прагнення щодо розкріпачення жінки у владному дискурсі того періоду були лише інструментально-цінністю, на відміну від латентних (справжніх) термінальних. То був окремий варіант певної політичної стратегії остаточною пунктом якої навряд чи можна вважати прагнення звільнити жінку від «кухонного рабства». Звісно, на офіційному рівні продукт радянської ідеології — громадське харчування, мав забезпечити їй час задля самореалізації, насправді ж, для суспільно корисної роботи, але не тільки. Так, з однієї сторони, в пропагандистській риториці того періоду приватна кухня вважалася одним з головних джерел пригнічення для жінок [6], проте, з іншої (в реальності), — осередком вільнодумства та посібником індивідуалізму. З цього приводу знову доцільно зауважує В. Коротич, що «Радянська влада, наполегливо огорожувала своїх громадян від підозрілого усамітнення, наприклад, комунальні квартири, де інтимність була відсутня не тільки для сніданку, але й задля відвідування туалету» [7, с. 88]. Емблематичний матеріал такого ставлення знаходимо в повісті одесита Ю. Олеші «Заздрість». «Жінки! Ми здуємо з вас копить, очистимо ваші ніздрі від диму, вуха – від галджу, ми змусимо картоплю чарівно, в одну мить, скидати із себе шкірку; ми повернемо вам години, які вкрадені у вас кухнею, — половину життя отримаєте ви для власних потреб. Ти, молода жінка, вариш для чоловіка суп. І калюжці супу віддаєш ти половину свого дня! Ми перетворимо ваші калюжі у виблискуючі моря, щі розіллємо океаном, кашу насиплемо курганами, глетчером поповзе кисіль!» [9, с. 16]. Втім, І.Сохань в своєму дослідженні «Тоталітарний проект гастрономічної культури: на прикладі сталінської епохи 1930-х рр.» [13], переконливо довела, що латентними і справжніми намірами такого «підкукування» про жінку було одержавлення кормової функції та в такий спосіб перетворення влади, через здобуття нею фемінної основи, в абсолютну. Така влада брала на себе функцію виробництва бажання і володіла монополією правом на його задоволення. Зважаючи на це, перетворювалася в абсолютного гегемона.

На відміну від Радянської політичної верхівки церква мала свою позицію щодо «зовнішньої кухні». Цікаво, що церковні ієрархи з відомих причин (зокрема, йдеться про опір демонтажу патріархального укладу життя), як правило, виступали проти харчових практик поза межами дому. Американський дослідник, журналіст В. Ален в статті «Так їв Заратустра» пише, що «церква ... була невдоволена тим, що люди їдять не вдома...» [1, с. 306]. На нашу думку, така релігійна установка має крос-культурні властивості, як мінімум, в межах християнської традиції.

Натомість в другій половині XIX ст., на вітчизняних теренах, здебільшого, у великих містах, незважаючи на певні релігійні бар'єри, масово почали відкриватися ресторани, передусім, для найбільш забезпечених верств населення, куди запрошувались на роботу шеф-кухарі французи, що приносили з собою рецептуру із західноєвропейської кулінарії та подекуди свавільно змінювали технологію приготування суто вітчизняних страв. Такі новації були інспіровані ще в епоху реформ Петра I. Зокрема, історики кулінарії пишуть, що у XVIII ст. сама гастрономія та куховарство, як, до речі, й інші сторони суспільного життя, відчують сильний вплив західних традицій, — голландської, німецької, австрійської, шведської, дещо згодом французької [5, с. 39]. Саме тоді вперше з'являються у вітчизняному харчовому реєстрі нові «культурні герої», серед них: голландські та французькі сири, картопля, яка згодом стала так званим «другим хлібом» в гастрономії окремих слов'янських країн, наприклад, в Білорусі. Цікаво, що в минулому відповідно до релятивізму їжі вона доволі часто виступала предметом масових незадоволень та хвилювань, які залишилися в історії під назвою «картопляні бунти».

Таким чином, можна говорити про перші приклади лагідної культурної експансії за посередництва гастрономічного та про самоорганізацію масових акцій, рухів протесту задля протидії всьому незнайомому. Якщо горілка, після свого виникнення в Московії всередині XV ст. збагатила та урізноманітнила харчові практики в межах західної гастрономічної культури, причому на ній подібні запозичення й закінчилися. В свою чергу, українські та російські куховари декілька століть потому отримали в якості кулінарних нововведень широкий спектр закордонних страв. Понад те, в простір

національної гастрономії більш наполегливо почали інтеграцію й засоби їх приготування, тобто різноманітна кухонна атрибутика. Так, у кухонний побут увійшли каструлі, шумівки, з-поміж страв на столі зайняли своє поважне місце - бутерброди, паштети, антрекоти, котлети, різноманітні креми, муси тощо. Деякі споконвічно відомі національні страви почали називати на французький манер, наприклад, вінегрет [5, с. 41]. На нашу думку, такі тенденції можна вважати першими прообразами глобалізації через гастрономічне та поширення домінуючого дискурсу влади західного штибу.

Загалом, ще при Івані Грізному в середині XVI ст. було відкрито перший «царів кабак». Вважається, що він надав дозвіл на відкриття анонсованих закладів, передусім, «для своїх опричників, де взагалі було заборонено закусувати, аби люди побільше говорили» [7, с. 17]. Робилося це з метою дізнатися про реальний стан справ у державі. В подальшому, подібні заклади набули певної спеціалізації, відповідно до існуючих на той час стратифікаційних норм. Так, В. Коротич пише, «якщо в корчмах і трактирах ще можна було не лише випити, але й поїсти, тоді як в кабаках і шинках лише пили» [7, с. 24]. Причому в останніх «не було прийнято знімати верхній одяг і навіть головні убори. Печі топилися погано — відвідувачі грілися горілкою» [7, с. 24, 25]. Згодом, найбільш затребувані з цих установ, після їх модернізації, почали перейменовувати в ресторани, відповідно до закордонної моди та аристократичних претензій застілля.

Логічним наслідком таких змін стали й певні соціальні метаморфози. Мова йде про те, що господарі невеликих трактирів і харчевень прагнули наслідувати новомодну кулінарну практику популярних і дорогих установ. Це виявлялося в тому, що перші вводили в меню переважно західноєвропейські кулінарні композиції, які з вдячністю сприймалися, насамперед, представниками бомонду, після чого неквапливо розповсюджувалися гастрономічним простором всієї країни. Так, про західні претензії аристократичного застілля говорять видатні представники літератури «золотого століття», наприклад, О. Пушкін в «Євгені Онегіні». Хоча заради об'єктивності слід додати, що подібні закордонні тенденції в інших соціальних групах сприймалися доволі неоднозначно. До речі, про важливі деталі гастрономічних уподобань того періоду з урахуванням соціально-диференціюючих факторів можна дізнатися зі сторінок як художньої, так і документальної літератури. Зокрема, талановитий коментатор побуту того часу, — В. Гіляровський, відзначав, що наприкінці XIX століття у великих містах царської імперії кухарі в ресторанах і трактирах не цуралися й суто вітчизняних страв [4, с. 266-293], які більшою мірою відповідали і смаковим симпатіям окремих клієнтів, і національному колориту.

Разом з тим варто зауважити, що Україна доволі тривалий період власної історії, особливо після Переяславської ради, в цивілізаційному плані була певним чином залежною (політично, адміністративно тощо) від метрополії. З огляду на це, до неї деякі нововведення доходили транзитом після їх прийняття та адаптації на місцевому соціокультурному ґрунті в Москві та Петербурзі. І все-таки навіть там (незважаючи, що мода протягом останніх декількох століть йде із Заходу на Схід), далеко не всі були палкими шанувальниками західної кулінарії. Так, фінансово забезпечена особа тієї доби, яка не відносилася до сановного стану (купці, промисловці, фабриканти тощо), вирізнялися надмірною кількістю спожитого та особливо рафінованим національним колоритом повсякденної трапези. Судячи з усього, такі гастрономічні референти цілком логічно можна віднести до однієї з історичних форм вітчизняних харчових уподобань (у всякому разі для представників тих верств суспільства, які здатні були собі це дозволити та не дуже переймалися релігійною етикою). В цілому, необхідно стверджувати, що гастрономічне життя дворянського стану та інших підприємливих, фінансово забезпечених людей того часу, між собою істотно різнилося. Якщо перші за столом презентували себе більш маргінальною структурною одиницею, з урахуванням їх закордонних смакових симпатій, натомість другі — виявляли набагато більше прихильності до свого, споконвічно національного образу життя.

Окрім того, з огляду на метаморфози суспільного буття, «зовнішня кухня», наприкінці XIX століття, особливо в крупних містах, перетворилася на осередок справжньої соціальної інтеграції. Звичайно, насамперед, туди заходили люди з грошима, але не тільки. Тодішні підприємства харчування сміливо можна метафорично сприймати в якості свого роду бродильних дріжджів тогочасного людського універсуму. Зокрема, В. Гіляровський пише: «Для багатьох... трактир... був «першою річчю». Він замінював і біржу для комерсантів, які робили за чашкою тисячні угоди, і їдальню для самотніх, і години відпочинку за дружньою бесідою для всякого люду, і місце ділових зустрічей, і розгул для усіх - від мільйонера до босяка» [4, с. 266]. В такому «інтеграційному котлі» подекуди рушилися останні острівки станової ієрархії. По суті, французькі ресторани й відкривалися в минулому в тому числі й через подібні несвідомі наміри, тобто задля продовження та поширення суспільним простором започаткованих

докорінних соціальних змін. Не випадково згодом Радянська влада взяла під пильну увагу систему саме громадського харчування з метою її типізації відповідно до власних політичних завдань.

Сьогодні прийнято вважати, що кількість ресторанів та інших закладів громадського харчування свідчить про якість життя². Чим їх більше, тим крива якості життя все наполегливіше йде вгору. Хоча, з огляду на досвід тоталітарної регламентації «зовнішньої кухні» в СРСР, така закономірність стає можливою лише за однієї умови. Якщо вони (підприємства громадського харчування) знаходяться в публічному просторі, яке насичено емансипативними цінностями, такими як: самореалізація, толерантність, взаємодопомога, здоровий індивідуалізм тощо. Важливо зауважити, що на теренах пострадянського дійсності, деякі автори з гастрономічних питань, навіть визнаний авторитет В. Похльобкін (його поправу називають великим знавцем кулінарії такі популярні письменники-аналітики як О. Геніс, В. Коротич тощо), зауважують на недоцільності відвідування ресторанів, зважаючи на низький фінансовий рівень життєзабезпечення населення та їх, як правило, одноманітне меню. Мовляв різнобічний здоровий стіл можна забезпечити лише в родині. Понад те, йде апеляція й до раціонального складника такого вибору. Так, В. Похльобкін пише, що «приготування їжі на тому ж самому кулінарному рівні, з таких же продуктів в домашніх умовах, враховуючи, що ви сплачуєте самому собі за приготування, знижує собівартість ресторанної їжі в шість — вісім разів» [10, с. 10]. Але в цьому аспекті навряд чи можна погодитися з визнаним істориком кулінарії, тобто сприймати його позицію в якості безальтернативної, адже «зовнішня кухня» — це один із вимірів соціального життя, в якому активно формується громадянське суспільство. Вона завжди виступає на кшталт надзвичайно інформативного тла, де з легкістю виокремлюються симптоматичні ознаки старого чи нового, який лише формується, владних дискурсів, а також наявних та потенційних соціальних змін. Тому присутність там людини з емансипативними цінностями, цілком можливо, є запорукою процесам зростання громадянської ініціативи та самоорганізації. Варто згадати такі країни, наприклад, як Італія, Іспанія, Греція, Чехія, Словаччина тощо, не говорячи вже про США. Або одну з колісок елітарної «зовнішньої кухні» — Францію. Там дуже багато місць, де можна пообідати або просто посидіти за чашкою кави в публічному просторі та обговорити важливі, а, можливо, й не «дуже», особистісні та громадські питання.

Таким чином, доцільно стверджувати, що гастрономічний дискурс є доволі симптоматичною похідною від дискурсу влади. Особливо рельєфно такі процеси проявляються в просторі «зовнішньої кухні», яка є своєрідним лакмусовим папірцем соціальних змін та активним їх провідником. Саме там можна бачити певні властивості трансформаційних процесів, які змінюють безпосередньо за посередництва гастрономічного, аксіологічну топографію суспільства та призводять до конститування, серед іншого й в таких спосіб, старих чи нових владних відносин.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Ален В. Їжа і філософія: їжте, пийте і будьте щасливі / В. Ален // Так їв Заратустра. – К. : Темпора, 2011. – С. 305-309. 2. Винничук Ю. Таємниці львівської кави : видання четверте / Ю. Винник. – Львів : ЛА ПРАМІДА, 2008. – 220 с. 3. Геніс А. Колобок. Кулинарные путешествия / Александр Геніс. – М. : АСТ, Астрель, 2008. – 319 с. 4. Гиляровский В. Москва и москвичи / В. Гиляровский. – М. : Правда, 1979. – 448 с. 5. Державная В. Православная трапеза. От Масленицы до Пасхи / В. Державная. – СПб. : Глаголь Добро, Азбука-Аттикус, 2011. – 448 с. 6. Карр А. Влияние Советского Союза на национальную русскую кухню в XX веке [Электронный ресурс] // А. Карр. – Режим доступа: // <http://www.vkus.by/index.php?n=189> (10.03.2007). – Назва з екрану. 7. Коротич В. А. Жили-были-ели-пили / В. А. Коротич. Худож.-оформители Б. Ф. Бублик, В. А. Мурлыкин. – Харьков : Фолио, 2005. – 317 с. 8. Крауткрамер. Крістіан Дж. Обов'язок куховарити: дослідження намірів та етики домашньої й ресторанної кухонь / Дж. Крістіан Крауткрамер // Їжа і філософія: їжте, пийте і будьте щасливі. Ф. Олгоф (упорядник). – К. : Темпора, 2011. – С. 263-277. 9. Олеша Ю. Избранное. Вст. статья В. Б. Шкловского. Примеч. В. В. Бадикова. Худ. В. Юрлов. / Ю. Олеша. – М. : Худож лит., 1974. – 574 с. 10. Похлебкин В. В. Мое меню / В. В. Похлебкин. – М. : ЗАО Центрполиграф, 2009. – 190 с. 11. Рэнгем Р. Зажечь огонь. Как кулинария сделала нас людьми / Ричард Рэнгем; пер. с англ. Е. Канищевой и П. Гольдина. – М. : CORPUS; М. : Астрель, 2012. – 336 с. 12. Сокулер З. А. Концепция «дисциплинарной власти» М. Фуко / З. А. Сокулер // Знание и власть: наука в обществе модерна. – СПб : РХГИ, 2001, – С. 58-82. 13. Сохань И. В. Тоталитарный проект гастрономической культуры (на примере сталинской эпохи 1920-1930 гг.) / И. В. Сохань. – Томск : Издательство ТГУ, 2011. – 232 с.

² Найбільше їх в Іспанії, а саме: сім на тисячу мешканців.

УДК 316.47:343.592.3

ВОСПРИЯТИЕ НАСЕЛЕНИЕМ НИЗОВОЙ КОРРУПЦИИ В УКРАИНСКОМ ОБЩЕСТВЕ (НА ПРИМЕРЕ ГОРОДА МАКЕЕВКА)

Струченков Александр Викторович – кандидат исторических наук, доцент кафедры философии и социологии Макеевского экономико-гуманитарного института

Статья базируется на данных социологического исследования, проведенного в городе Макеевке. Объектом исследования выступают коррупционные практики между рядовыми гражданами и государственными служащими. Низовая коррупция анализируется в таких аспектах, как понимание ее сущности и причин возникновения, ее актуальность как социальной проблемы для жителей города, степень коррумпированности государственных учреждений, мероприятия, направленные на минимизацию коррупции.

Ключевые слова: коррупция, низовая коррупция, взятка, антикоррупционный потенциал.

Стаття базується на даних соціологічного дослідження, проведеного в місті Макіївці. Об'єктом дослідження виступають корупційні практики між пересічними громадянами та державними службовцями. Низова корупція аналізується в таких аспектах, як розуміння її сутності та причин виникнення, її актуальність як соціальної проблеми мешканцями міста, ступінь корумпованості державних установ, заходи, спрямовані на мінімізацію корупції.

Ключові слова: корупція, низова корупція, хабар, антикорупційний потенціал.

The article under analysis is based on the sociological research which was carried out in Makeyevka. The object of the research work is the low corruption, i.e. the relationship between ordinary citizens and public workers. The low corruption is analyzed by following aspects: understanding its essence and the reasons for its appear, its actuality as part of the social problem for the dwellers of the city, degree of the corruption among some public services and the means which are dedicated to minimize such phenomenon as corruption.

Keywords: corruption, low corruption, bribe, anticorruption potential.

На рубеже XX – XXI веков коррупция в Украине превратилась в реальную угрозу национальной безопасности страны, стала главным препятствием на пути политической и экономической модернизации. Коррупция поразила практически все социальные институты и сферы жизнедеятельности общества, стала системной проблемой, без решения которой невозможно дальнейшее развитие страны. Украинские граждане ощущают влияние коррупции в ходе непосредственного взаимодействия с государственными учреждениями, когда зачастую любой вопрос решается только после дачи взятки. В связи с коррупцией на низовом уровне формируется негативное отношение людей к власти в целом, в массовом сознании возникает представление о ее тотальной продажности и коррумпированности. В результате у большей части населения постепенно складывается стереотип коррупции как этически приемлемой формы решения проблем, размывается понимание общественной опасности данного явления, снижается порог моральной терпимости к взяточничеству и поборам.

Следует отметить, что в качестве самостоятельного объекта анализа коррупция стала выступать лишь с середины 1950-х годов. На данный момент феномену коррупции посвящен значительный массив научных публикаций, авторы которых изучают данное явление с позиций юридического (П.А. Кабанов [1], О.В. Терещук [2], С.С. Рогольский [3], Н.И. Мельник [4]) и экономического (С. Роуз-Аккерман [5], М. Олсон [6], Д.Г. Беккер, А. Шляйфер) подходов. Многие ученые рассматривают коррупцию как многоаспектное правовое, социально-экономическое, политическое и моральное явление. Однако при этом практически отсутствуют исследования, посвященные социологической интерпретации коррупции, особенно ее низового уровня. Едва ли не единственное исключение составляют публикации Е.В. Волянской, посвященные теоретико-методологическим аспектам изучения коррупции и ее восприятию населением [7, 8], значительный интерес представляют ланные мониторингов, проведенных

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Transparency International [9], Киевским международным институтом социологии [10], Украинским институтом публичной политики [11], Институтом прикладных гуманитарных исследований [12].

Указанная выше актуальность изучения проблемы низкой коррупции в Украине, а также недостаточный уровень ее научной разработанности побудили нас обратиться к исследованию восприятия украинскими гражданами распространенности данного явления. Целью предлагаемой статьи является анализ результатов комплексного изучения феномена низкой коррупции сквозь призму общественного мнения жителей Макеевки. Задачи исследования состояли в том, чтобы: проанализировать социальные установки граждан в отношении коррупции; определить уровень низкой коррупции и степень ее распространенности в различных сферах; выявить опыт коррупционных практик макеевчан, а также мероприятия по противодействию коррупции.

Данная статья базируется на результатах социологического исследования, проведенного автором с 12 по 26 февраля 2013 года в городе Макеевка. В ходе исследования была реализована кластерная выборка. Для получения выборки было отобрано пять кластеров, в качестве которых выступили городские районы Макеевки (Горняцкий, Кировский, Советский, Центрально-Городской, Червоногвардейский). В каждом из кластеров было опрошено по 50 респондентов, то есть отбор респондентов проводился по территориальному признаку. Общий объем выборочной совокупности составил 250 человек. Метод сбора информации – опрос в форме анкетирования.

Население и СМИ часто используют понятие «коррупция», вкладывая в него широкий спектр различных действий. Респондентам предлагалось выбрать ситуацию, наиболее точным образом описывающую коррупцию. Значительная часть опрошенных (41,2%) определяет коррупцию как вымогательство государственными чиновниками взяток или дача им взяток, 38,8% отметили, что это «злоупотребление властью в целях материальных или иных выгод» и 7,8% ассоциирует коррупцию с превалированием в действиях государственных чиновников собственных интересов в ущерб общественным (см. таблицу 1).

Таблица 1.

Ранжирование представлений населения о коррупции (в %)

Ситуации	%
Коррупция – это когда люди дают взятки, подарки или оказывают услуги государственным чиновникам и когда чиновники берут или вымогают взятки, подарки или услуги у граждан	41,2
Коррупция – это когда государственные чиновники злоупотребляют властью с целью получения материальных или иных выгод для себя	38,8
Коррупция – это когда государственные чиновники заботятся об своих личных, а не об общественных интересах	7,8
Коррупция – это когда государственные чиновники расхищают бюджетные средства	7,3
Коррупция – это когда государственные чиновники сотрудничают с представителями организованной преступности	4,1
Коррупция – это когда государственные чиновники с помощью своей власти защищают интересы своих родственников, друзей или иных близких людей	0,8

Таким образом, в общественном сознании коррупция ассоциируется, прежде всего, с взяточничеством. При этом граждане замечают и осуждают низовую коррупцию, она не является своего рода коррупцией-невидимкой. В то же время коррупция мало ассоциируется с противоправными действиями представителей высшего эшелона власти и бизнеса. Однако в общественном сознании нет единого представления о том, что такое коррупция, рядовым гражданам не присуще понимание коррупции как сложного социального явления.

Результаты опроса выявили четыре главные причины коррупции. Треть респондентов (33,2%) усматривает истоки низкой коррупции в стремлении государственных чиновников к личной выгоде, 20,8% – в слабой работе правоохранительных органов, 17,6% – в отсутствии желания у высшего руководства страны бороться с коррупцией, 15,2% – в привычке населения решать все с помощью коррупционных практик (см. рис. 1).

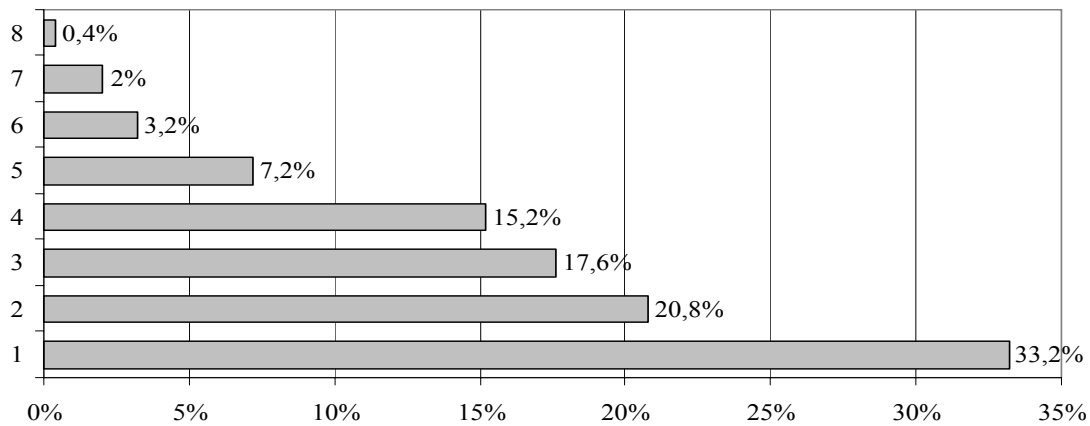

Рисунок 1. **Причини низової корупції (в %)** (1 – стремление госслужащих к личной выгоде; 2 – отсутствие контроля со стороны правоохранительных органов; 3 – отсутствие желания у высшего руководства страны бороться с коррупцией; 4 – привычка населения всё решать с помощью коррупции; 5 – запутанное и несовершенное законодательство; 6 – отсутствие четких процедур в деятельности государственных учреждений; 7 – чрезмерная бюрократизированность; 8 – низкая зарплата)

Важной переменной в анализе социальных установок является самооценка отношения к коррупции. Респондентам был задан вопрос о том, можно ли оправдать коррупцию. Большинство (71,6%) категорически отрицает оправдание коррупции, в то время как 26,4% опрошенных продемонстрировали толерантное отношение к взяточничеству, полагая, что иногда коррупцию можно оправдать, а 2% респондентов считают, что коррупция оправдана в любых ситуациях. В общественном сознании жителей Макеевки преобладает позиция неприятия взяток, коррупции, однако достаточно распространена идея о социальной неизбежности и необходимости коррупции.

Оценка уровня коррупции – комплексный показатель, включающий в себя как субъективное восприятие уровня коррупции, так и объективные характеристики индивидуального опыта. Оценка уровня коррупции замерялась через совокупность следующих индикаторов: 1) общая оценка актуальности проблемы коррупции; 2) оценка распространенности коррупции в различных сферах; 3) опыт коррупционных отношений.

Говоря о низовой коррупции, следует, прежде всего, оценить представления людей о важности и серьезности данной проблемы. Респондентам был предложен ряд проблем города, из которых необходимо было выделить три наиболее актуальные (см. табл. 2).

Таблица 2.

Иерархия проблем, вызывающих тревогу у респондентов (в %)

Наиболее актуальные проблемы	%
Низкий уровень жизни населения	71,2
Безработица	42,4
Высокая стоимость и низкое качество здравоохранения	40,0
Коррупция	33,6
Высокая стоимость и низкое качество ж/к услуг	32,0
Преступность	22,8
Наркомания	16,8
Высокая стоимость образования	6,8
Нехватка жилья	6,0

Как видно из таблицы, коррупция является четвертой по значимости проблемой макеевчан, после низкого уровня жизни населения (71,2%), безработицы (42,4%), высокой стоимости и низкого качества медицинских услуг (40%). Однако следует учесть, что именно бюрократизм и коррупция являются главной причиной того, что экономические и социальные программы оказываются малоэффективными.

Важным характеристикой для понимания коррупции является определение ее локализации. Респонденты указали сферы (государственные учреждения), наиболее пораженные или подверженные коррупции. Из их ответов следует, что наиболее коррумпированными являются милиция (60,8%), ГАИ

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

(45,6%), система здравоохранения (45,2%), суды (44%) (см. рис. 2). Представители отдельных социально-демографических групп несколько иначе проранжировали наиболее коррумпированные органы. Молодежь 18-29 лет чаще называет ГАИ в качестве наиболее коррумпированного ведомства. Пожилые люди указывают на коррумпированность учреждений здравоохранения и жилищно-коммунального хозяйства. Мужчины чаще, чем женщины считают наиболее коррумпированными милицию, таможеню, органы призыва на военную службу. Такая особенность в оценке степени распространенности коррупции респондентами обусловлена спецификой и частотой их контактов с определенными учреждениями и структурами.

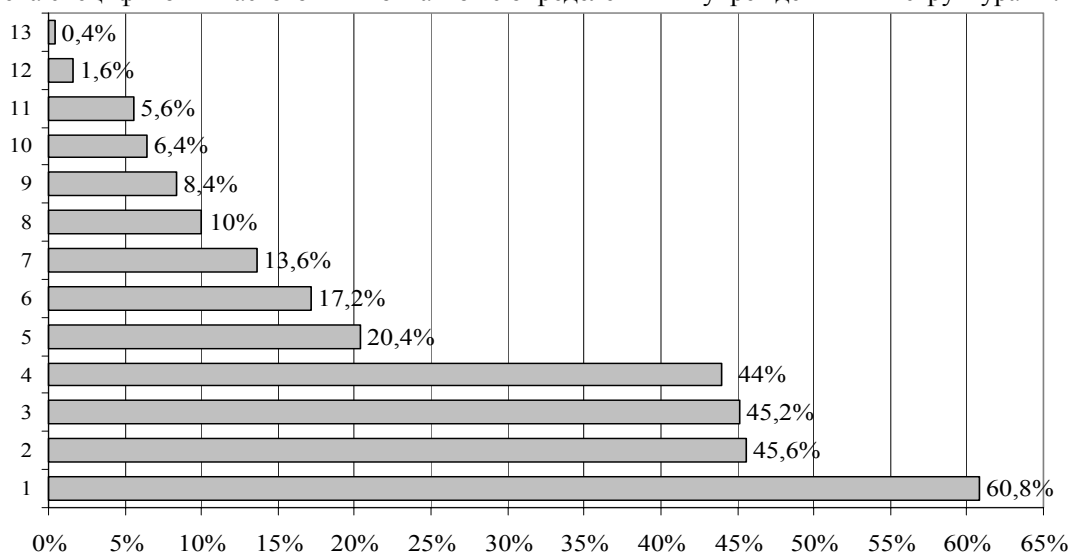

Рисунок 2. Распространенность коррупции в различных государственных учреждениях (в %) (1 – милиция; 2 – ГАИ; 3 – система здравоохранения; 4 – суды; 5 – налоговые органы; 6 – вузы; 7 – органы приватизации и регистрации недвижимости; 8 – система среднего школьного образования; 9 – жилищно-коммунальное хозяйство; 10 – таможня; 11 – органы призыва на военную службу; 12 – разрешительная система; 13 – органы социальной защиты)

В ходе исследования была предпринята попытка измерить опыт коррупционной практики. Вопросы о личном участии в коррупционных действиях, безусловно, относятся к числу сенситивных, на которые сложно получить достоверные ответы, поскольку коррупция и взяточничество изначально относятся к социально-неодобряемым действиям, а респонденты склонны демонстрировать лояльность сложившимся нормам и далеко не все готовы признаваться в их нарушении. Тем не менее, 78,8% опрошенных за последние 12 месяцев были вовлечены в коррупционные действия с представителями государственных органов.

В ходе опроса были получены данные о частоте вымогательства и предложения взятки в отдельных государственных учреждениях. Наиболее часто с взяточничеством граждане сталкиваются в системе здравоохранения. Практически все контакты заканчиваются взяткой. Из респондентов, контактировавших с системой здравоохранения за последние 12 месяцев, лично сталкивались с требованием взятки 61,2%, а 56,8% сами предлагали взятку. При контактах с Госавтоинспекцией в 80% случаев вопрос решается через взятки. 43,2% контактов с сотрудниками ГАИ заканчиваются тем, что они вымогают взятки, а около четверти граждан предлагают взятку по собственной инициативе. При контактах с милицией (36%), судами (28%), таможенными органами (4,8%), органами призыва на военную службу (10%), органами социальной защиты (2,8%), разрешительной системой (1,6%) и учреждения по приватизации и регистрации недвижимости (13,2%) в более трети случаев граждане сами предлагают взятку (см. рис. 3). В системе среднего и высшего образования, в налоговых органах, а также органах жилищно-коммунального хозяйства около 70% контактов заканчиваются взятками. При этом если в вузах, системе среднего школьного образования и налоговых органах вымогательство превышает предложение, то в органах жилищно-коммунального хозяйства процент вымогательства и предложения одинаков.

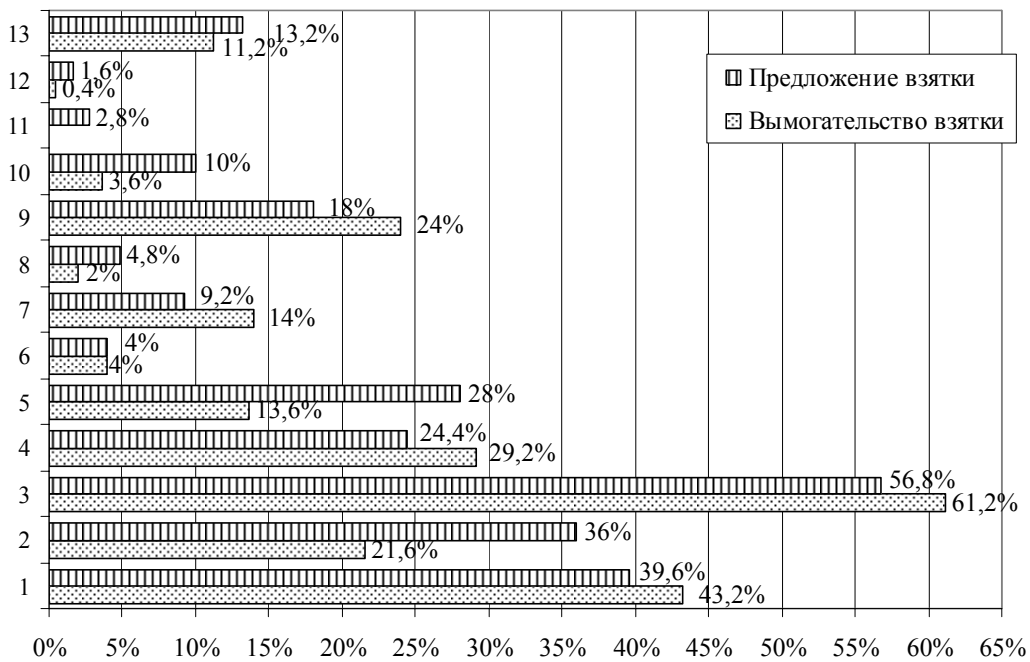

Рисунок 3. **Вымогательство и предложение взяток за последние 12 месяцев (в %)** (1 – Госавтоинспекция; 3 – милиция; 3 – система здравоохранения; 4 – вузы; 5 – суды; 6 – жилищно-коммунальное хозяйство; 7 – налоговые органы; налоговые органы; 8 – таможня; 9 – система среднего школьного образования; 10 – органы призыва на военную службу; 11 – органы социальной защиты; 12 – разрешительная система; 13 – органы приватизации и регистрации недвижимости)

Несложно заметить, что первая пятерка коррумпированных сфер, основанная на оценочном мнении, и первая пятерка сфер, основанная на опыте дачи взятки, далеко не во всем совпадает (см. табл. 3). Лишь три государственных учреждения присутствуют в обоих списках: «Госавтоинспекция», «милиция» и «здравоохранение». Причем в указанных перечнях они занимают различное место. Таким образом, мнение граждан о коррумпированности / некоррумпированности институций не всегда соответствует имеющемуся у них коррупционному опыту. Такие оценочные суждения способны лишь приблизительно отражать ситуацию с коррупцией в обществе.

Таблица 3.

Сравнительная характеристика государственных учреждений, основанная на оценочном мнении и опыте коррупционных отношений (в %)

Опыт	%	Мнение	%
Система здравоохранения	61,2	Милиция	60,8
Госавтоинспекция	43,2	Госавтоинспекция	45,6
Система высшего образования	29,2	Система здравоохранения	45,2
Система среднего образования	24,0	Суды	44,0
Милиция	14,0	Налоговые органы	20,4

Для выяснения антикоррупционного потенциала респондентам был задан вопрос о том, какие меры они готовы предпринять, если представитель государственных органов требует взятку. В первую очередь макеевчане намерены требовать от должностных лиц исполнения их служебных обязанностей (29,2%). 26% опрошенных обратятся в правоохранительные органы или суд, 14,8% будут жаловаться руководству. Примечательно, что никто из опрошенных не обратится за помощью к структурам гражданского общества. При этом каждый пятый макеевчанин ничего не предпримет для отстаивания своих законных прав, а каждый тринадцатый сам выступит инициатором коррупционных действий (см. рис. 4).

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

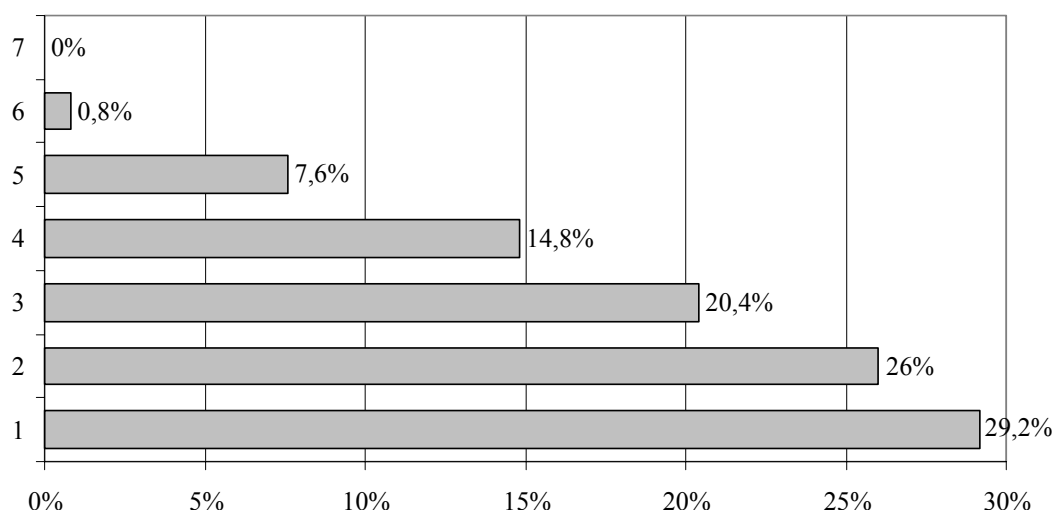

Рисунок 4. **Мери, которые готовы предпринять граждане для защиты своих прав (в %)** (1 – требовать от чиновника выполнения его обязанностей; 2 – обращаться в правоохранительные органы или суд; 3 – ничего не делать; 4 – жаловаться на чиновника его руководству; 5 – договориться с чиновником неофициально; 6 – участвовать в демонстрациях; 7 – искать защиты у организаций гражданского общества)

Основной причиной бездействия в случае столкновения с коррупцией остается отсутствие уверенности в том, что такие действия могут быть успешными. Так, более трети опрошенных (37,2%) не верят, что могут противостоять коррупции, вследствие чего не видят смысла что-либо предпринимать или прибегать к каким-либо действиям для защиты своих прав.

Потенциал активности возрастает с повышением образовательного уровня и материального положения граждан. Люди с высшим образованием (39,4%) чаще, чем со средним (17,2%) требуют от чиновника исполнения его обязанностей. Люди со средним образованием больше склонны бездействовать (26,3%), жаловаться руководству (13,4%), обращаться в правоохранительные органы (35,2%). Также люди со средним образованием чаще склонны инициировать коррупционную ситуацию (6,3%). Наименьшую готовность к действиям выражает старшее поколение (60 и более лет), что может быть обусловлено не столько отсутствием желания, сколько физическими возможностями. Молодые люди (18-29 лет) также склонны бездействовать или жаловаться руководству. Люди среднего возраста прибегают к более активным действиям и требуют исполнения обязанностей чиновников, обращаются в правоохранительные органы. Но, тем не менее, данная категория граждан больше остальных склонна к неофициальным платежам.

В целом антикоррупционный потенциал населения Макеевки можно оценить как средний. Однако он диссонирует с низким уровнем гражданской активности в противодействии коррупционным практикам на индивидуальном уровне (см. рис. 5).

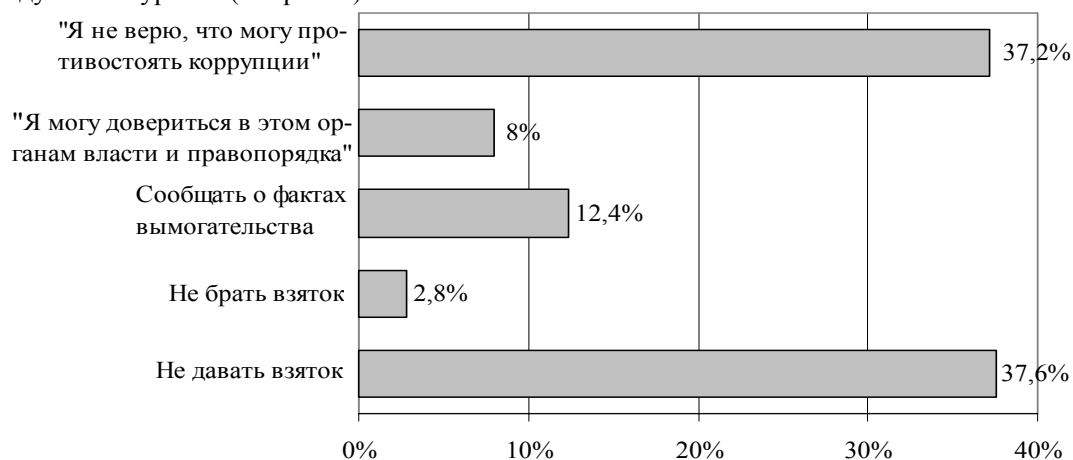

Рисунок 5. **Противодействие низовой коррупции на индивидуальном уровне (в %)**

Более трети респондентов (37,2%) придерживается пессимистичных взглядов, полагая, что невозможно противостоять взяточничеству на индивидуальном уровне. 12,4% для борьбы с низкой коррупцией будут сообщать о фактах вымогательства, а 2,8% – не брать взятки. 37,6% респондентов верят, что взяточничество можно искоренить – для этого достаточно просто не давать взятку. 8% переложили ответственность за борьбу с коррупцией на органы власти и правопорядка. Существует зависимость между уровнем образования респондентов и их мнением о перспективах решения проблемы коррупции. Более оптимистичными оказались лица со средним образованием. Для борьбы с низкой коррупцией они готовы не брать взятку (45,2%), сообщать о фактах вымогательства (17,5%). Опрошенные с высшим образованием, наоборот, не верят, что могут противодействовать коррупции (46,8%).

В ходе опроса выявлено мнение граждан о том, какие меры по профилактике и борьбе с коррупцией могут быть эффективными (см. табл. 4). Для интерпретации результатов сгруппируем антикоррупционные мероприятия в два блока: 1) превентивные действия; 2) карательные действия. Респонденты склонны усилить административную и криминальную ответственность за совершение коррупционных преступлений (28,5%). 22,4% считают потенциально эффективным увольнение коррупционеров с работы. Популярность репрессивных действий весьма показательна. Рядовые граждане разочарованы в профилактических и информационных мерах. Для многих актуальным стало усиление суровости наказаний в отношении участников коррупционной деятельности.

Совокупность превентивных мер назвали потенциально эффективными 44,7% респондентов, в т.ч.: совершенствование законодательства по наказанию за преступления (19,5%), ликвидация бюрократии (10,2%), повышение уровня расследований и прокурорского надзора (8,9%), повышение уровня правовой грамотности граждан (4,9%) регламентация полномочий и функций органов власти (1,2%).

Таблица 4.

Ранжирование эффективности мероприятий по борьбе с коррупцией (в %)

Мероприятия	%
Усилить административную и криминальную ответственность за коррупцию	28,5%
Увольнять с работы с дальнейшим запретом на профессиональную деятельность	22,4%
Усовершенствовать законодательство по наказанию за преступления	19,5%
Ликвидировать волокиту и чрезмерную бюрократизацию в работе государственных органов	10,2%
Повысить уровень расследований и прокурорского надзора	8,9%
Повысить уровень правовой грамотности граждан	4,9%
Налагать денежные штрафы	4,5%
Четко регламентировать полномочия и функции органов власти	1,2%

В общественном сознании жителей Макеевки коррупция ассоциируется с взяточничеством. Большинству населения не присуще понимание коррупции как сложного социального явления. Однако макеевчане признают и осуждают факт существования низкой коррупции. При определении причин коррупции граждане придают меньше значения объективным факторам и прибегают к персонификации, то есть видят истоки коррупции, прежде всего, в личных качествах чиновника (аморальность, жадность и т.п.). Большинство макеевчан считает, что коррупция ни при каких условиях не может быть оправдана.

Три четверти опрошенных за последние 12 месяцев были вовлечены в коррупционные действия. В рейтинге коррумпированности общественных институтов лидируют как с точки зрения вымогательства взятки, так и с точки зрения дачи взятки, учреждения здравоохранения, ГАИ, милиция и система высшего образования. Таким образом, налицо парадокс: правоохранительные органы, призванные возглавить борьбу с коррупционной преступностью, сами рассматриваются гражданами как один из главных очагов коррупции и беззакония.

Антикоррупционный потенциал населения города можно оценить как средний. Однако он не коррелируется с низким уровнем гражданской активности в противодействии коррупционным практикам на индивидуальном уровне. В выборе эффективных средств для противодействия коррупции большинство макеевчан отдают предпочтение репрессивным мерам. Это вполне естественно, поскольку у населения отсутствует понимание коррупции как сложной проблемы, требующей для своего решения комплексного системного подхода.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Кабанов П.А. Борьба со взяточничеством и иными формами коррупции в условиях реформирования государственного аппарата и перехода к рынку [Текст]: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.08 / П.А. Кабанов; Нижегородская высшая школа. – Новгород, 1994. – 19 с. 2. Терещук О.В. Адміністративна відповідальність за корупційні правопорушення [Текст]: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 / О.В. Терещук; Одеська національна юридична академія. – Одеса, 2000. – 11 с. 3. Рогульський С.С. Адміністративно-правові заходи боротьби з корупцією в Україні [Текст]: автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 / С.С. Рогульський; Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 19 с. 4. Мельник М.В. Корупція: проблеми визначення сутності і поняття [Текст] / М. Мельник // Вісник академії правових наук України. – 1997. – №3. – С.76-86. 5. Роуз-Аккерман С. Коррупция и государство. Причины, следствия, реформы / Пер с англ. О.А. Алякринского [Текст] / С. Роуз-Аккерман. – М.: Логос, 2003. – 343 с. 6. Олсон М. Возвышение и упадок народов: экономический рост, стагфляция и социальный склероз [Текст] / М. Олсон. – Новосибирск.: ЭКОР, 1998. – 432 с. 7. Волянська О.В. Феномен корупції у фокусі соціологічного дискурсу [Текст] / О.В. Волянська // Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2010. - №4. – С.206-212. 8. Волянська О.В. Особливості сприйняття корупції в Україні: соціологічний аналіз [Текст] / О.В. Волянська // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Вип.18. – Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – С.348-351. 9. Global Corruption Barometer 2010/11 [Electronic resource]. – Mode of access: <http://gcb.transparency.org/gcb201011/results>. – Title from the screen. 10. Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007-2009, 2011 років, проведене Київським міжнародним інститутом соціології (КМІС) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://uniter.org.ua/data/block/corruption_in_ukraine_2007-2009_2011_ukr.pdf. – Назва з екрана. 11. Борьба с коррупцией в Украине: взгляд гражданского общества. Финальный отчет. Украинский институт публичной политики [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://uipp.org.ua/uploads/news_message/at_file_uk/0070/71.pdf. – Название с экрана. 12. Корупція в Україні 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iahr.com.ua/files/works_docs/134.pdf. – Назва з екрана.

УДК 343.988+316.654:351.74

СТРАХ ПЕРЕД ЗЛОЧИННІСТЮ, КРИМІНАЛЬНА ВІКТИМІЗАЦІЯ ТА ДОВІРА ДО СОЦІАЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ: РЕЗУЛЬТАТИ ПОРІВНЯЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Бова Андрій Андрійович – кандидат соціологічних наук, начальник науково-дослідного відділу Державного науково-дослідного інституту МВС України

Метою публікації є розгляд методичних підходів до дослідження страху перед злочинністю, відображення сприйняття особистої безпеки у системах соціальних показників, що використовуються у деяких країнах світу, Європейського Союзу та дослідницькими центрами. Представлено окремі результати Всесвітнього опитування Геллапа з цієї теми. Здійснено кореляційний аналіз показника страху перед злочинністю з різноманітними показниками, що характеризують кримінальну ситуацію, соціально-економічний розвиток та довіру до соціальних інститутів.

Ключові слова: страх перед злочинністю, кримінальна віктимізація, довіра до поліції, інтелектуальний аналіз даних, крос-національні дослідження.

Целью публикации является рассмотрение методических подходов к исследованию страха перед преступностью, отражения восприятия личной безопасности в системах социальных показателей, которые используются в некоторых странах мира, Европейского Союза и исследовательскими центрами. Представлены некоторые результаты Всемирного опроса Галлапа по указанной теме. Осуществлен корреляционный анализ показателя страха перед преступностью с показателями, которые характеризуют криминальную ситуацию, социально-экономическое развитие и доверие к социальным институтам.

Ключевые слова: страх перед преступностью, криминальная виктимизация, доверие к полиции, интеллектуальный анализ данных, кросс-национальные исследования.

The publication purpose is consideration of the methodical approaches to research of fear of crime, reflection of perception of safety in systems of social indicators of some countries of the world, the European Union and the research centers are considered. The results of the Gallup World Poll of the specified subject are presented. The correlation analysis of an indicator of fear of crime with indicators which characterize criminal situation, socioeconomic development and trust to social institutes is carried out.

Key words: fear of crime, criminal victimization, trust to the police, Data Mining, cross-national researches.

Рівень злочинності, сприйняття особистої безпеки населенням та його довіра до поліції відносяться до важливих показників якості життя та ефективності функціонування правоохоронної системи. Кількісні прояви злочинності фіксуються у статистичній звітності, результатах опитування населення щодо кримінальної віктимізації та експертних оцінках. У різних країнах існують відмінності у визначенні тих чи тих діянь як кримінально-карних та порядку реєстрації злочинів, співвідношення між зареєстрованою та незареєстрованою з різних причин злочинністю, правоохоронній політиці, що значно ускладнює безпосередні зіставлення між країнами. Статистичне агентство Євростат у межах Євросоюзу здійснює відповідні порівняння за окремими, найбільш поширеними видами насильницьких та корисливих злочинів. Водночас масові соціологічні опитування потерпілих дають змогу доповнити картину кримінальної ситуації у різних країнах, враховуючи й ті злочини, за якими правоохоронні органи не було поінформовано. Для крос-національних порівнянь щодо рівня персональної безпеки, поширеності злочинів проти власності та насильства проти особи, шахрайства з кредитними картками Євростат за ініціативи Єврокомісії має запровадити окремий дослідницький модуль. У 2009 р. закінчено пілотний проект [1] і розпочато підготовку до повномасштабного Дослідження громадської безпеки (*Survey on Public Safety*). Подібні загальнонаціональні опитування громадської думки регулярно здійснюються під егідою правоохоронних органів, зокрема, у США, Великобританії, Росії та Грузії.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Опитування підприємців, експертні оцінки та якісна характеристика деяких видів злочинності (насиленницької, вуличної), які формуються такими дослідницькими інституціями, як Всесвітній економічний форум (*World Economic Forum*), Служба інформації журналу «Економіст» (*European Economist Unit*) також використовуються для визначення рейтингів країн та побудови інтегральних індексів, наприклад соціальної безпеки (*Societal safety and security*) Інституту економіки та миру (*Institute for Economics and Peace*).

Суб'єктивне відчуття населення захищеності від злочинних посягань (персональної безпеки) та рівень довіри до поліції з'ясовується в межах вивчення громадської думки. Проблема страху перед злочинністю була темою численних досліджень, насамперед у США та Великобританії [2, р.230]. Соціальні наслідки побоювання злочинності та сприйняття захисту від кримінальних посягань безпосередньо пов'язані із бажанням потерпілих звертатися до поліції, а також довірі до останньої, якістю життя в цілому, припливом іноземних інвестицій в економіку, безперешкодним висловлюванням політичних поглядів тощо. Так, запитання щодо страху перед злочинністю пішоходів вночі почали регулярно ставитись службою Геллапа в опитуваннях жителів США з 1965 р., а оцінки змін у стані злочинності – з 1989 р. Поліцейськими департаментами у деяких штатах та містах цієї країни вивчення змін у громадській думці щодо страху перед злочинністю розпочато з середини 1990-х років.

Дослідження страху перед злочинністю проводяться в межах проектів «Євробарометр» (1996, 2000 та 2002 р.), Європейського соціального дослідження (з 2002 р.), «Афробарометр» (2002 р.). «Євробарометр» містив запитання щодо самовідчуття безпеки вночі у районі мешкання, зіткнення з проблемами, які пов'язані з наркотиками, сприйняття ризику стати жертвою крадіжки, пограбування, нападу або погрози, а п'ятий раунд Європейського соціального дослідження (2011 р.), крім традиційних запитань щодо страху злочинності, містив запитання щодо бажання респондента викликати поліцію, якщо він помітить крадіжку гаманця, участі у впізнанні грабіжника, свідчити у суді проти обвинуваченого. В опитувальник Міжнародного дослідження потерпілих від злочинів включено запитання про ймовірність, що протягом наступного року хто-небудь може проникнути зі зломом у його житло; щодо страху, який відчуває респондент, коли прогулюється на одинці після настання темряви у районі мешкання, та страху, який відчуває респондент після настання темряви, коли знаходиться вдома; прагнення обминути певні громадські місця та компанії.

Виходячи з результатів опитувань 1992–2001 р., загальною тенденцією є більша впевненість населення у безпеці при нічних прогулянках у країнах Західної Європи та інших індустріальних країнах (США, Канаді, Австралії, Нової Зеландії), де частіше обирається альтернатива «скоріше у безпеці». Меншою мірою почуввається у безпеці населення Центральної та Східної Європи.

Аналогічна тенденція простежується мешканцями зазначених трьох груп країн при оцінці ризику проникнення зі зломом у житло. Різниця у відповідях протягом досліджуваного періоду в цілому не є надто суттєвою. Так, за результатами дослідження у Великобританії відмічається підвищення ролі поліції у попередженні крадіжок з помешкання, успіх у розкритті таких злочинів може спричинити підвищення страху перед проникненням злочинців. При подальшому зменшенні крадіжок страх перед цим видом злочину не змінюється, а навіть зростає [3, р.11–17]. У цій країні запитання щодо відчуття страху перед злочинністю та оцінки громадської безпеки ставиться в межах «Британського дослідження злочинності». Відсоток респондентів, які виявляють велику занепокоєність щодо квартирних крадіжок зі зломом, злочинності, пов'язаної з автотранспортом, та насильницьких злочинів включалися до розділу планів досягнення кращих показників (*Best Value Performance Plan*) поліцейських відділів Великобританії.

У Європейському Союзі для реалізації різноманітних цілей соціальної політики, зокрема, покращення як об'єктивних умов життєдіяльності, так суб'єктивного благополуччя, зменшення нерівності, диспропорцій та соціального виключення, зміцнення соціальних зв'язків впроваджено Європейську систему соціальних індикаторів (*European System of Social Indicators*). Один з її розділів стосується громадської безпеки та злочинності у країнах ЄС (*Public Safety and Crime*) і включає як об'єктивні (статистичні) показники злочинності й судимості, так і результати опитувань громадської думки. За допомогою соціологічних методів збираються дані, зокрема, щодо відсотку осіб, які: відчувають себе повністю або частково в небезпеці при прогулянці на одинці в місцевості, де вони мешкають; вважають, що стали жертвою нападу або погрози нападу, крадіжки, крадіжки зі зломом впродовж останнього року.

В Україні окремі запитання, які стосуються сприйняття безпеки, ставляться з 1990-х років в межах моніторингового проекту «Українське суспільство: моніторинг соціальних змін» Інституту соціології НАН України [4]. У 2012 році соціологічною службою «Рейтинг» та Харківським інститутом соціальних

досліджень проведено спеціалізовані соціологічні опитування з питань громадської безпеки та злочинності. Наша країна була учасницею кількох міжнародних проектів, зокрема, Міжнародного дослідження потерпілих від злочинів, Європейського соціального дослідження, Всесвітнього опитування Інституту Геллапа, що дає змогу здійснювати коректні порівняння з іншими країнами.

Існує досвід оцінки рівня персональної та громадської безпеки за допомогою інтегральних індексів, які побудовані або на поєднанні соціологічних та статистичних даних, або виключно на результатах вивчення громадської думки. Так, канадською Радою з соціального розвитку розроблено Індекс персональної безпеки (*Personal Security Index*), однією із складових якого є фізична безпека, що включає рівень насильницької злочинності (найбільш серйозні форми – вбивства, спроба вбивства, напади на сексуальному ґрунті) та злочинності проти власності (крадіжка зі зломом, крадіжка автомобіля), а також відчуття населенням захищеності домогосподарств від цих двох видів злочинних посягань. Збір соціологічних даних з питань сприйняття захищеності розпочато у Канаді з 1998 р.

У межах проекту Індеси соціального розвитку (*Indices of Social Development*) за технічної та фінансової підтримки Всесвітнього банку на підставі 42 показників соціологічних опитувань, проведених у різних країнах, та статистичних баз даних щодо злочинності, зокрема страху перед нею та кримінальної віктимізації населення, складається індекс міжособистісної безпеки та довіри (*Interpersonal Safety and Trust*). Відповідні значення інтегрального індексу, зокрема для України, доступні за п'ятирічні періоди починаючи з 1995 р.

На підставі опитування Фондом громадської думки населення Російської Федерації (N=33207 респондентів у 2010 р.) за опитувальником, розробленим Всеросійським науково-дослідним інститутом МВС, усі суб'єкти РФ у 2009 та 2010 р.р. було охарактеризовано за інтегральним індексом безпеки особи від кримінальних посягань та його складовими – індексом кримінологічного занепокоєння (побудований на 46 дихотомічних альтернатив запитань), індексом криміногенності (8 дихотомічних альтернатив), індексом сприйняття діяльності органів внутрішніх справ (7 дихотомічних альтернатив та запитань). Ваги індексів будувалися за допомогою методів багатовимірної статистики – методу головних компонент та оптимального шкалювання [5, с.23–33].

Інститут Геллапа реалізував у 2011 р. Всесвітнє опитування, що ґрунтується на телефонних та особистих інтерв'ю населення 15 років та старше (для довірчої ймовірності 95% похибка вибірки становить від $\pm 3,5$ до ± 4 процентних пунктів), у межах якого ставить запитання стосовно різноманітних аспектів сприйняття закону та порядку, зокрема, такі: «Чи відчуваєте Ви себе у безпеці, йдучи вночі у місті або місцевості, де Ви мешкаєте?»; «Протягом минулих 12 місяців, чи зазнавали Ви або інший член Вашого домогосподарства крадіжки грошей або власності?»; «Протягом минулих 12 місяців, чи зазнавали Ви фізичного нападу з серйозним тілесним ушкодженням або пограбування»; «У місті або місцевості, де Ви проживаєте, чи довіряєте ви поліції?» (таблиця 1). На підставі відповідей на чотири запитання формується інтегральний індекс закону та порядку (*Law and Order Index*), який коливався у світі у 2011 р. з 40 до 93,1 балів (більші значення відповідають кращій ситуації зі захистом особи від кримінальних посягань).

Таблиця 1.

**Досвід кримінальної віктимізації, відчуття особистої безпеки та довіра до поліції (міліції)
у деяких країнах світу**

Країна	Відсоток домогосподарств, які зазнали крадіжки власності протягом року	Відсоток домогосподарств, які зазнали фізичного нападу або пограбування протягом року	Відсоток осіб, які почувалися у безпеці, йдучи вночі	Довіра до місцевої поліції	Індекс закону та порядку
Данія	12	4	79	77	80,9
Швеція	11	5	78	74	80,1
Норвегія	12	3	81	84	84,4
Фінляндія	8	2	78	85	84,9
Ісландія	9	3	77	87	85
Ірландія	11	3	70	79	79,3
Великобританія	12	2	70	76	78
Бельгія	11	7	64	76	76,1

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Країна	Відсоток домогосподарств, які зазнали крадіжки власності протягом року	Відсоток домогосподарств, які зазнали фізичного нападу або пограбування протягом року	Відсоток осіб, які почувалися у безпеці, йдучи вночі	Довіра до місцевої поліції	Індекс закону та порядку
Нідерланди	9	5	79	73	82,2
Люксембург	9	4	77	85	83,8
Німеччина	9	4	78	82	83
Австрія	9	3	82	86	85,8
Швейцарія	10	4	76	86	83,9
Франція	13	5	63	75	74,9
Іспанія	17	4	68	75	75,3
Португалія	12	6	63	75	75,2
Італія	11	5	52	73	71,6
Мальта	6	2	64	63	73,8
Греція	15	4	53	58	65,4
Кіпр	12	4	70	62	73,8
Ізраїль	10	6	59	55	68,4
Румунія	13	4	55	55	65,4
Болгарія	10	2	52	56	65,7
Македонія	11	15	63	52	57,5
Албанія	11	4	67	75	71,2
Косово	12	5	76	81	78,1
Чорногорія	4	2	78	73	75,7
Боснія і Герцеговина	5	4	67	64	65,8
Польща	6	2	59	60	71,1
Словаччина	12	3	59	62	69
Угорщина	18	4	57	66	68,2
Сербія	8	3	68	60	64
Хорватія	4	1	64	62	63,4
Словенія	12	4	84	70	80,6
Чехія	16	3	59	61	67,4
Латвія	16	8	48	46	59,1
Естонія	13	5	56	64	68,8
Литва	8	2	39	57	62,0
Білорусь	9	2	60	50	66,9
Україна	10	3	48	36	58
Росія	7	3	40	36	55,2
Молдова	14	3	50	36	56,9
Грузія	7	1	91	88	90,6
Азербайджан	2	1	74	70	80,4
Вірменія	7	1	75	47	71,4
Казахстан	12	4	56	53	65,4
Туркменістан	4	-	83	-	89,7
Узбекистан	6	1	80	75	86,8
Киргизстан	12	4	62	50	66,5
Таджикистан	6	1	85	82	-
США	12	2	75	79	84,4
Канада	13	1	79	87	80,3
Японія	9	1	69	74	77,8

За даними цього дослідження, у 2010 р. лише 42% населення України почувалися у безпеці, йдучи на одинці у ночі, а у 2011 р. – 48% (38 місце з 40 європейських країн та 145 місце з 152 країн світу). У 2010 р. в Україні протягом 12 місяців 3% членів домогосподарств постраждало від нападів із застосуванням сили, а 12% вказали на крадіжки, у 2011 р. відповідні частки відповідей становили 3% та 10%. У 2011 р. мешканці України за рівнем відсутності досвіду кримінальної віктимізації щодо крадіжок посідають 10 місце з 40 європейських країн і 29 з 159 країн світу, а по відсутності фізичних нападів відповідно 15 місце та 40 з 154 країн світу. Кримінальна віктимізація населення України нижче за середньосвітовий рівень, де протягом року в середньому 7,4% членів домогосподарств зазнали фізичного нападу, а 16,8% – крадіжки. Натомість відчуття персональної безпеки у світі загалом є вищою, ніж в Україні, і становить понад 60%.

У 2011 р. Україна за рівнем довіри до міліції (36%) посідала разом з Молдовою та Росією останнє місце з 40 країн Європи та 145 місце з 152 країн світу. Зазначимо, що 85% населення України вважало, що корупція широко розповсюджена у політичних (10 місце серед 39 європейських країн) і 81% – у бізнес-структурах (15 місце серед 40 європейських країн). Сильний кореляційний зв'язок має показник довіри до поліції зі сприйняттям персональної безпеки, а побудований на чотирьох змінних інтегральний Індекс закону та правопорядку має середню кореляцію зі змінними щодо відчуття безпеки та довіри до поліції.

Дослідницький інститут міжнародної інвестиційної групи Легатум, який знаходиться у Лондоні, видає рейтинг процвітання (*Legatum Prosperity Index*), складовою якого є індекс національної та персональної безпеки (*Safety and Security sub-index*), що включає до себе 10 показників. За інтегральним рівнем національної та персональної безпеки лідирують Ісландія, Норвегія, Фінляндія, Ірландія та Швеція. У 2009 р. Україна за цим показником посіла 65 місце з 97 країн, а у 2010 р. – 58, у 2011 – 56 з 110 країн світу. Субіндекс персональної безпеки ґрунтується на даних Всесвітнього опитування Геллапа стосовно постраждалих від насильства і крадіжок та відчуття безпеки. Зауважимо, що експерти інституту оцінюють середовище в Україні з огляду на кримінальну віктимізацію населення як порівняно безпечне.

Важливість для характеристики безпеки суспільства показника сприйняття безпеки обумовило включення його також і до аналітичних таблиць Доповіді про людський розвиток 2013 Програми розвитку ООН [6, с.175–177]. Існує слабкий статистично значимий ($\alpha=0,01$) кореляційний зв'язок між рівнем відчуття особистої безпеки та деякими показниками соціально-економічного розвитку: з Індексом людського розвитку (що відбиває середню величину досягнень в трьох основних вимірах людського розвитку – здоров'ї і довголітті, знаннях і гідних умов життя) – 0,25; валовим національним доходом на душу населення у доларах США за паритетом купівельної спроможності – 0,38; коефіцієнтом умисних вбивств – -0,44; задоволеністю населенням свободою вибору тим, чим вони можуть займатися у житті, – 0,26 (парні коефіцієнти кореляції розраховані для $N=149$ країн); задоволеністю роботою – 0,22; довірою до національного уряду – 0,36 ($N=135$); думкою про те, що в цілому більшості людей можна довіряти, а не проявляти з ними обережність – 0,4 ($N=128$).

При включенні до лінійної регресійної моделі, що пояснюють зміну у рівні особистої безпеки (PS), факторів – коефіцієнту вбивств (HR), рівня довіри до національного уряду (TNG) та людей (TP), Індeksu людського розвитку (HDI), для вибірки із 115 країн отримуємо рівняння:

$$\hat{PS} = 27,4 - 0,31 HR + 0,32 TNG + 0,41 TP + 14,8 HDI$$

Якість моделі – скоректований коефіцієнт детермінації $R^2=0,42$, що відбиває відсоток дисперсії залежної змінної, який описується комбінацією предикторів, а стандартна похибка оцінки – 12. Усі коефіцієнти є статистично значимими. Виходячи з їхніх значень у стандартизованому масштабі, найбільший внесок у модель вносить коливання рівнів довіри населення до національного уряду (0,39) та людей (0,30), коефіцієнту вбивств (-0,29) і, насамкінець, Індeksu людського розвитку (0,17). Передбачення для України за моделлю лінійної регресії, 56%, суттєво відрізняється від реального значення – 48%.

З'ясувалось, що рівень відчуття безпеки особи, яка прогулюється на одинці вночі у місті або районі мешкання, є вищими у країнах з середнім та дуже високим рівнем людського розвитку (відсоток осіб, що надали ствердливую відповідь на запитання, становить відповідно 73,4% та 68,4%), порівняно з країнами з високим (47,6%) та низьким (57,4%) рівнем людського розвитку. Коефіцієнти вбивств становлять у країнах з середнім, дуже високим, високим та низьким рівнем людського розвитку відповідно: 3,9, 2,1, 13,0 та 14,6 випадків на 100 тис. населення.

Для виокремлення структурних відмінностей між країнами за ситуацією з персональною безпекою та відбору найбільш інформативних змінних було побудовано бінарне кластерне дерево рішень із

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

залежною змінною сприйняття персональної безпеки та чотирма незалежними змінними ($R^2 = 0,36$), яке піддано постредукції. Така процедура дає меншу кількість кластерів, у даному випадку утворено чотири листи, та більш стійке рішення порівняно з більш розлогою типологією. На підставі F -критерію Фішера ($\alpha=0,05$) можна відхилити нульову гіпотезу про рівність дисперсій змінних кластеризації у кластерах, а коефіцієнт кореляції Eta останніх становлять зі змінних $PS - 0,62$, $HR - 0,65$, $TNG - 0,47$, $TP - 0,30$, $HDI - 0,59$, що говорить про статистичну обгрунтованість розбиття вибірки на групи.

- $HR < 5,05$

- $HR < 0,95$, то: кластер 1 ($\overline{PS} = 77\%$, $\overline{HR} = 0,7$, $\overline{TNG} = 47\%$, $\overline{TP} = 31\%$, $\overline{HDI} = 0,89$)

- $HR \geq 0,95$, то: кластер 2 ($\overline{PS} = 64\%$, $\overline{HR} = 2,3$, $\overline{TNG} = 50\%$, $\overline{TP} = 24\%$, $\overline{HDI} = 0,74$)

- $HR \geq 5,05$

- $TNG \geq 66,5$, то: кластер 3 ($\overline{PS} = 65\%$, $\overline{HR} = 15,5$, $\overline{TNG} = 77\%$, $\overline{TP} = 28\%$, $\overline{HDI} = 0,54$)

- $TNG < 66,5$, то: кластер 4 ($\overline{PS} = 48\%$, $\overline{HR} = 21,8$, $\overline{TNG} = 44\%$, $\overline{TP} = 20\%$, $\overline{HDI} = 0,58$)

Виявилось, що важливий вплив на сприйняття персональної безпеки відіграє ситуація зі злочинністю. В середньому мешканці високорозвинених країн кластеру 1 (10% вибірки) за високого рівня довіри до людей та нижчого коефіцієнту вбивств найкраще почуваються, прогулюючись на одинці вночі. У країнах, що належать до кластеру 2 (43% вибірки), коефіцієнт вбивств хоча і перевищує рівень кластеру 1, але він в середньому є суттєво меншим, ніж у кластері 3 та 4. До того ж у цьому кластері також фіксується дуже високий людській розвиток і помірна довіра до національного уряду.

Вищий рівень вбивств «компенсує» більший рівень довіри до урядових дій та один до одного жителів країн, які опинились у кластері 3 (10% вибірки). За гіршої кримінальної ситуації та меншій довірі до уряду, ситуація із суб'єктивною оцінкою безпеки є найгіршою – кластер 4 (37% вибірки).

Надалі було побудовано класифікаційну модель, яка включає лінійні регресії та складається з двох логічних правил.

- $HR < 5,05$, то: $\hat{PS} = 29,3 - 0,87 HR + 0,32 TNG + 0,25 TP + 21,5 HDI$ ($\overline{PS} = 67\%$)

- $HR \geq 5,05$, то: $\hat{PS} = 36,0 - 0,13 HR + 0,30 TNG + 0,48 TP - 12,8 HDI$ ($\overline{PS} = 51\%$)

Скоректований коефіцієнт детермінації рівняння для першої вибірки (53% країн) $-R^2=0,34$, стандартна похибка – 10,9, для другої підвибірки (47% країн) відповідно $-R^2=0,34$ та 11,6. Розрахункове значення суб'єктивного рівня безпеки для України (47%) майже співпало з реальним. Варто зазначити, що за середнього коефіцієнту вбивств понад 5 випадків на 100 тис. населення, збільшення Індексу людського розвитку пов'язано зі зростанням страху перед злочинністю у 53 країнах ($r = -0,33$, $\alpha=0,05$).

З огляду на проведений аналіз можна зробити такі висновки та окреслити шляхи подальшого наукового аналізу.

Вимірювання рівня персональної безпеки й захисту від кримінальних посягань часто ґрунтується на результатах вивчення громадської думки стосовно страху перед злочинністю у різноманітних побутових ситуаціях (відчуття безпеки з настанням темряви, коли людина йде наодинці у районі мешкання, занепокоєння з приводу можливої крадіжки з квартири та можливості стати жертвою нападу) і оцінок змін кримінальної ситуації. Для більшої інформативності у національних та крос-національних порівняннях використовуються як безпосереднє узагальнення думок респондентів на те чи інше запитання, так і інтегральні індекси з включенням додаткових показників кримінальної віктимізації населення, оцінок діяльності поліції, статистичної інформації та якісної характеристики кримінальної ситуації. Ці показники свідчать про якість життя, зокрема, про рівень соціальної згуртованості та інтеграції.

Страх перед злочинністю частково пов'язаний з поширенням вбивств, що відображає потенціал агресії населення, соціально-економічним розвитком, шансами, які надає особі суспільство, проявами неблагополуччя останнього, ефективністю функціонування державних інститутів (виразом чого є висока довіра населення до поліції і уряду) та рівнем довіри між людьми. На підставі проведених аналітичних та емпіричних групувань можна передбачити, що у загальній вибірці існує кілька великих груп країн, які виявляють більшу однорідність між собою за досліджуваними змінними. Соціально-економічний розвиток має нелінійний зв'язок з кримінальною ситуацією. Він не гарантує автоматичного підвищення захисту особи від кримінальних посягань. Інституціональна складова суспільного прогресу в цьому контексті набуває особливої важливості.

За допомогою методів *Data Mining* було виявлено та кількісно описано неочевидні закономірності. Їхня варіативність дає нові перспективи для змістовного і типологічного аналізу країн. Знайдені закономірності добре описують приблизно третину спостережень навчальної вибірки, що може бути пов'язано у тому числі з різними джерелами формування довіри до соціальних інститутів у країнах та неповнотою обліків злочинів. Отриманні у деревах рішень значення незалежних змінних є маяками для країн, які прагнуть покращити сприйняття ситуації зі злочинністю. Оцінки середніх значень змінних за групами «подібних» країн можуть використовуватися у регресійному аналізі для прогнозування рівня персональної безпеки у країнах, де окремі ознаки відсутні, а опитування населення не проводилось.

З огляду на необхідність зіставлення даних між країнами України варто приєднатися до проекту Євростату Дослідження громадської безпеки та доповнити опитувальники моніторингових загальнонаціональних українських проектів формулюваннями основних запитань щодо страху населення перед злочинністю та його кримінальної віктимізації, апробованих у міжнародних дослідженнях.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Final report on the study on crime victimisation / J. van Dijk, P. Mayhew, J. van Kesteren, M. Aebi, A. Linde. — Tilburg : INTERVICT/PrismaPrint : August 2010. — 204 p. 2. Handbook of Crime Correlates / L. Ellis, K. Beaver, J. Wright. — Oxford : Elsevier, 2009. — 266 p. 3. Review of Scientifically Evaluated Good Practices for Reducing Feelings of Insecurity or Fear of Crime in EU Member States. — European Communities, 2004. — 62 p. 4. Бова А. А. Динамика изменений страха перед преступностью в Украине // Социология. — 2012. — № 4. — С. 81–88. 5. Изучение общественного мнения об уровне безопасности личности и деятельности органов внутренних дел Российской Федерации : [научно-практич. пособ.] / А. Л. Ситковский, О. В. Яковлев, Е. Ф. Кузьминский и др. — М. : ФГУ «ВНИИ МВД России», 2011. — 144 с. 6. Доклад о человеческом развитии 2013. Возвышение Юга: человеческий прогресс в многообразном мире / [директор и основной автор Х. Малик]. — М. : Издательство «Весь Мир», 2013. — 203 с.

УДК 316.33:343.9

СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ЗЛОЧИННОСТІ

Єрмакова Таміла Георгіївна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету

У статті обґрунтовано актуальність дослідження проблеми соціальних наслідків зростання злочинності у сучасному суспільстві. Предметом аналізу є такі наслідки злочинності, як екстерналізація тюремної субкультури, деформація свідомості молоді, зростання наркотизації, загострення кримінальної ситуації, поширення статевих збочень. Поряд з негативними соціальними наслідками злочинності, автор, базуючись на ідеях Е. Дюркгейма звертає увагу на можливий позитивний вплив злочинності на суспільний розвиток, а саме: удосконалення структури суспільної свідомості, можливість самовираження індивідів, ціннісні орієнтації і світогляд яких суперечить загальноприйнятим у суспільстві нормам, створення передумов суспільних реформ. Визначено вплив злочинності на різні сфери суспільного життя.

Ключові слова: злочинність, наслідки злочинності, екстерналізація тюремної субкультури, призонізація суспільної свідомості.

В статье обоснована актуальность исследования проблемы социальных последствий роста преступности в современном обществе. Предметом анализа являются такие последствия преступности, как экстернализация тюремной субкультуры, деформация сознания молодежи, рост наркотизации, обострение криминальной ситуации, распространение половых извращений. Наряду с негативными социальными последствиями преступности, автор, основываясь на идеях Э. Дюркгейма, обращает внимание на возможное положительное влияние преступности на общественное развитие, а именно: совершенствование структуры общественного сознания, возможность самовыражения индивидов, ценностные ориентации и мировоззрение которых противоречит общепринятым в обществе нормам, создание предпосылок общественных реформ. Определено влияние преступности на различные сферы общественной жизни.

Ключевые слова: преступность, последствия преступности, экстернализация тюремной субкультуры, призонизация общественного сознания.

In the article the urgency of the problem of rising crime in modern society, analyzed the positive (improving the structure of social consciousness, the ability to self-expression of individuals, values and world view which is contrary to generally accepted norms in society, creating conditions of social reform) and negative (externalizing prison subculture, strain the minds of young, growing drug addiction, criminal situation worsening, the spread of sexual perversions) social consequences of crime and determined the effect of crime on different spheres of social life.

Keywords: crime, the consequences of the crime, the prison subculture, prizonization of the public consciousness.

В умовах загострення соціально-економічних і політичних протиріч, зміни традиційних систем цінностей і еталонів соціальних норм, що спостерігається в українському суспільстві протягом двох останніх десятиліть, дедалі більше виявляється стійка тенденція до зростання масштабів злочинних виявів у багатьох сферах соціального життя, таких, як економічна, виробнича, побутова, сімейна. За коефіцієнтом ув'язнених (336 осіб на 100 тисяч населення) Україна у 2012 р. випереджувала усі держави Європейського Союзу та більшість держав СНД. Упродовж минулого десятиліття простежувалася позитивна тенденція до зменшення кількості ув'язнених в Україні, проте вже у 2010 році кількість в'язнів зросла (ця тенденція зберігається і надалі). Водночас, загальний рівень злочинності в Україні (в 2009 р. – усього 935 на 100 тис. жителів) нижчий за всі держави ЄС [1]. Загальне зростання рівня злочинності спостерігається як у країнах з помітним соціальним розшаруванням, так і у розвинутих індустріальних державах. В Україні високий рівень злочинності, як і розповсюдженість інших різного роду девіацій, у великій мірі зумовлений незавершеністю трансформаційних процесів та відсутністю загальнонаціональної

ідеології. На тлі зростання загальної невпевненості і тривожності, порушення соціальної рівноваги, руйнації багатьох суспільних інститутів постає питання про глибинні причини зростання злочинності в цілому, а також окремих її видів.

Зазначене обумовлює необхідність вивчення злочинності як форми девіантної поведінки, та її соціальних наслідків.

Проблема злочинності, що знаходиться у центрі уваги кримінологів, психологів, соціальних педагогів, медиків і соціологів, потребує комплексного підходу до її вивчення з урахуванням генетичних, соціальних та психологічних контекстів її патогенезу, механізмів формування, включаючи віковий та динамічний аспекти. Дослідження злочинності (її сутності, чинників, які її спричиняють, та соціальних наслідків) розвивалося у різних царинах наукового знання послідовно, у процесі зміни різних теоретичних напрямків.

Теоретичне підґрунтя соціологічного вивчення злочинності як форми девіантної поведінки складають роботи А. Кетле, В. Бонгера, Е. Дюркгейма, Р. Мертон, Т. Селліна, А. Коена, У. Реклеса, Т. Хирші, Е. Лемерта, Г. Беккера.

Серед робіт російських соціологів слід зазначити публікації Ю. М. Антоняна, М. І. Арсенєвої, М. М. Голоднюк, І. В. Корзун, В. Д. Пахомова, що присвячені питанням жіночої злочинності, злочинності неповнолітніх.

Різноманітним аспектам девіантної поведінки приділяється увага у дисертаційних дослідженнях соціологів СНГ: Ю. В. Дуліна, який вивчав соціокультурні фактори девіантної поведінки підлітків у сучасному суспільстві; О. М. Ілляшенко, який досліджував основні риси злочинності неповнолітніх жіночої статі; Я. К. М. Бабіченко, який висвітлює проблеми злочинів, що здійснюються по мотивах національної, расової, релігійної ненависті або ворожнечі і на ґрунті гомофобії. У монографії Ю. О. Клейберга досліджується проблема соціальних норм і відхилень, протиріччя і механізм коректування соціальних відхилень. Узагальнене наукове уявлення про природу соціальних відхилень дається у монографії В. М. Кудрявцева та В. С. Нерсисянц, де з використанням даних правознавства, психології, етики, соціології досліджуються у комплексі основні різновиди поведінки, яка відхиляється від соціальних норм.

Цікавими є дослідження українських соціологів, присвячені девіантним проявам та злочинності. Факторний аналіз делінквентної поведінки дається у роботі М. О. Докторович, який розглядає природу делінквентності у особистісному та соціальному контекстах. Фактори, які впливають на процес адаптації осіб, звільнених з місць позбавлення волі, питання соціального контролю та соціального супроводу особи у процесі постпенітенціарної адаптації, досліджуються у публікаціях О. М. Плахової. Правоохоронні органи як соціальний інститут, особливості соціальної та кримінологічної характеристики вітчизняної міліції та типові злочини, які вчиняються правоохоронцями, висвітлюються у публікаціях Чаплика М. М. Широкий інституційний та культурний контекст поширення тюремної культури за межами закладів позбавлення волі аналізується у працях О. Б. Демківа, який також приділяє увагу питанням організованої етнічної злочинності. Аналіз наукових підходів та узагальнення соціологічного досвіду відносно визначення соціально-психологічних чинників підліткової девіації виконано у роботі Л. В. Кучерявенко. Соціологічні аспекти злочинності а також питання, пов'язані з діяльністю організованих злочинних груп в Україні, висвітлюються у роботах І. П. Рущенко.

Проте наслідкам, до яких призводить злочинність, приділяється, на наш погляд, недостатня увага, що і зумовило вибір теми статті.

Мета публікації полягає у визначенні соціальних наслідків, які спричиняються поширенням злочинності в сучасному українському суспільстві.

Соціальні наслідки злочинності – це реальна шкода, що заподіюється злочинністю суспільним інтересам, що виражається у сукупності причинно пов'язаних із вчиненими злочинами прямими і непрямими, безпосередніми й опосередкованими негативними змінами, яким піддаються соціальні цінності, а також сукупність економічних і інших витрат суспільства, пов'язаних із боротьбою зі злочинністю і соціальною профілактикою.

Найважливіша соціальна властивість злочину – його суспільна небезпечність. Об'єктивна сторона злочину полягає у тому, що діяння (дія або бездіяльність) посягає на суспільні відносини, охоронювані кримінальним законом, викликає в них певні негативні зміни (шкода, збиток). Наслідки злочину різноманітні і можуть мати місце у різних сферах: економіки, виробництва, прав людини, екології тощо.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Усі вони можуть бути поділені на дві великі групи: наслідки матеріального характеру і наслідки нематеріального характеру.

«Ціну» злочинності визначають не тільки прямі, але і непрямі втрати. Прямий збиток від злочинності складається з різних втрат одноразового або (і) довгострокового характеру. Сюди входять: матеріальний збиток, заподіяний потерпілим від вчиненого злочину; втрати, пов'язані з компенсацією фізичних і моральних страждань потерпілого; кошти, витрачені на боротьбу із злочинністю і судочинство у кримінальних справах і т.д. Але перш ніж рахувати втрати від злочинності, треба представляти її реальні масштаби.

В Україні у порівнянні з 2000 роком спостерігається тенденція до зниження загальної кількості злочинів, проте ця кількість значно вище показників 1990 року [2, с. 441]. Проте врахувати і оцінити збитки як наслідок злочинності у повному обсязі, на наш погляд, важко, оскільки статистичні дані не відповідають реальності. Причинами цього є по-перше, латентна злочинність, по-друге використання вітчизняною міліцією широкого набору способів схилення громадян до відмови від заяви про «малоперспективні» до розкриття злочину. Особливою проблемою є високий рівень латентності злочинів у лавах міліціонерів [3, с. 354].

Найбільш масштабним наслідком злочинності є явище, яке отримало назву прізонізації масової свідомості – екстерналізація тюремної субкультури, її вихід за межі ареалу конституювання і органічного функціонування.

Закриті спільноти становлять своєрідний самодостатній соціальний всесвіт, самодостатній у тому сенсі, що за відсутності чи низької інтенсивності контактів із зовнішнім світом відбувається пошук заміщувальних практик, цінностей та інститутів, які виконують необхідні для ізольованої спільноти функції. Так виникає тюремна субкультура. Популярність так званого «тюремного» шансону, своєрідний жаргон (тюремна лексика), поширеність символічних татуювань та тюремні закони життя – все це є наслідком включення тюремної субкультури в життя сучасного суспільства.

Помилкою було б обмежувати коло агентів такої деформації масової свідомості самою лише тюремною спільнотою та носіями її цінностей і норм поведінки, які перебувають на свободі. Більше того, ці агенти, хоч і генерують аналізоване явище, втім, відіграють незначну роль у його поширенні. На значно більшу увагу заслуговують, так би мовити, «могутні світу цього» – правоохоронна, судова та пенітенціарна системи, а також засоби медіа. Безсумнівною є негативна роль у формуванні світогляду молоді такого піджанру шансону, як «блатняк», або телесеріалів, що героїзують представників злочинного світу чи навіть правоохоронців, які за стилем поведінки та лінгвістичною компетентністю є носіями тої самої тюремної субкультури, саме вони є значно ефективнішими популяризаторами тюремної субкультури, ніж ізольовані чи (після відбуття покарання) маргіналізовані та позбавлені багатьох життєвих шансів автентичні носії тюремної субкультури.

Як зазначає з цього приводу російський правозахисник та дослідник В. Абрамкін, не треба розглядати тюремну субкультуру виключно у негативному ключі. Природа не терпить порожнечі, тому відсутність (чи низький ступінь) нормативного регулювання, ціннісна дезорганізація, нестача найважливіших ресурсів для гідного існування в умовах позбавлення волі породжують ціннісно-нормативний вакуум, який поступово заповнюється. Пустка наповнюється структурами – цінностями, нормами, ієрархічними порядками. У цьому сенсі поява та відтворення тюремної субкультури є практичною ілюстрацією дії принципу – порядок з хаосу: там, де, як видається сторонньому, панує лише насильство (право сили), насправді існує своєрідна система нормативного контролю, свої чесноти і проступки, свої уявлення про солідарність та взаємодопомогу, свої гарантії особистої недоторканості та непорушності права власності [4, с. 218]. Водночас невід'ємною рисою тюремної субкультури є особливий спосіб життя, відносин, поведінки, які пов'язані з порушенням кримінально-правових та інших загальноновизнаних соціальних норм, що не збігаються з ними. Центральні для тюремної субкультури норми формують і відтворюють характерні для умов місць позбавлення волі типи спілкування, манери поведінки, зокрема, носіння одягу, засвоєння і використання «тюремного» жаргону, нанесення татуювань і т. ін. Засвоєння таких норм у молодому віці сприяє їх відтворенню у майбутньому, продовженню протиправної поведінки та спонукає до вчинення повторних злочинів [5, с. 6].

Результати соціологічних досліджень продемонстрували наявність чіткої закономірності: деформації свідомості підлітків та пов'язані з ними негативні соціальні явища утворюють єдиний «патогенний комплекс». Захоплення тюремною субкультурою, естетизація кримінального світу засобами шансону (такого його відгалуження, як «блатняк») ідуть поруч із схильністю підлітків до насильства, практиками тютюнопаління, вживання алкоголю, конфліктів з однолітками та низькою навчальною

успішністю [6, с. 470]. Та обставина, що у підлітків соціалізація проходить у групі однолітків, часто виявляється вирішальним фактором при поширенні інформації, моди, норм поведінки, способів самоствердження. У дітей і підлітків провідним, на відміну від дорослих, є груповий мотив – наслідування образу дій групи, підпорядкування моді. Групова залежність і взаємовплив є однією з суттєвих причин поширення інтересу до наркотиків.

Соціологи звертають увагу на небезпеку зростання наркотизації, яка полягає у тому, що відбувається зниження вікової межі початку наркотизації до одинадцяти-тринадцяти років. Ще однією тенденцією є зміна схеми розповсюдження наркотиків. Раніше наркотики були зосереджені в нижчих соціальних прошарках. у даний час процес наркотизації йде від більш забезпечених до менш забезпечених. Це загострює кримінальну ситуацію і призводить до підвищення соціальної небезпеки. У наркотизацію залучена молодь усіх соціальних верств. Серед підлітків формується субкультура переваги наркотиків традиційному споживання алкоголю. Небезпеку наркотиків для здоров'я молодого покоління потрібно розглядати у двох аспектах: наслідки як разового (іноді випадкового), так і систематичного їх прийому. Перший, як не здається несподіваним, являє більш серйозну проблему. Пробують наркотик набагато більше, ніж других, але через них збільшується ризик небезпечних наслідків первинної наркотизації. Деякі гинуть, не встигнувши стати наркоманами, іноді при перших ін'єкціях. Трагедія цих епізодів полягає у тому, що помирають не наркомани, а молоді здорові люди по причині передозувань [7, с. 25].

Зловживання психоактивними речовинами вносить свій внесок у поширення статевих збочень у суспільстві. Ці збитки ще по-справжньому не оцінено, як не оцінено і вплив споживання наркотиків на зростання криміналу. З розповідей більшості опитаних-любителів підвальних компаній випливає, що, наприклад, втрата соціальних зв'язків і відсутність джерел заробітку перетворює деяких споживачів наркотиків у пасивних гомосексуалістів заради заробітку на наркотик [8, с. 49].

Соціологію цікавить не тільки соціальна небезпека, але і позитивна роль злочину у суспільному житті. У цьому відношенні цікава робота Е. Дюркгейма «Норма і патологія». Автор далеко не виправдовував зло, яке несе у собі злочин. Але він звернув увагу на його позитивну сторону. Індивідуальне «Я» вимушене регулярно робити вибір між дотриманням нормативних вимог та рухом у протилежному напрямку. Зазначаючи в цілому патологічний характер злочинності, Е. Дюркгейм стверджував необхідність даного явища для будь-якого суспільства. Він підкреслював, що злочинність є одним із чинників суспільного здоров'я, невід'ємною частиною усіх здорових суспільств. Дослідник стверджував, що для успішного розвитку цивілізації необхідне існування деякого простору свободи, всередині якого індивідам представлені різні можливості для самовираження, у тому числі не тільки для устремлень у височинь, до ідеалів, але і у протилежному напрямку – шляху порушення соціальних заборон. Згідно з переконаннями Е. Дюркгейма, свобода не може існувати, якщо немає можливості відхилень у різні боки – і до ідеалу, і у напрямку заперечення ідеалів і норм. Злочинність не тільки припускає наявність шляхів, відкритих для необхідних змін, але і у деяких випадках сприяє цим змінам. Там, де існують злочини, колективні почуття мають достатню гнучкість для того, щоб прийняти нову форму, і злочин іноді допомагає визначити, яку саме форму будуть мати ці почуття.

Е. Дюркгейм помітив наступне:

1. Злочин посилює гостроту переживань людини. Це, у свою чергу, сприяє формуванню більш складної і досконалої структури суспільної свідомості.
2. Злочин руйнує мораль. Однак сила впливу моралі і не повинна бути надмірною. В іншому випадку ніхто не наважиться критикувати її, і мораль легко прийме застиглу форму.
3. У злочині індивід отримує можливість виразити себе. Це не залежить від того, про кого йде мова: про людину, чії мрії випереджають час, або про злочинця, який стоїть нижче рівня сучасного суспільства.
4. Злочинність показує наявність шляхів, відкритих для змін. У ряді випадків вона прямо готує ці зміни. Злочин є прелюдія реформ.
5. Там, де існує злочин, колективні почуття володіють достатньою гнучкістю, готові прийняти нову форму. Злочин – це передчуття моралі майбутнього [9, с. 39-40].

Такий соціологічний підхід допомагає розпізнати сутність злочину у складній діалектиці добра і зла, у єдності позитивних і негативних рис. Злочин для певної категорії людей є ефективним засобом отримання матеріальних благ і впливу. Він різко скорочує звичайні часові рамки у досягненні кар'єри, успіху, зменшує зусилля для реалізації цілей законним шляхом. Злочин грає ключову роль у механізмі відбору сильних особистостей. Ці свого роду «соціальні монстри», підривають історично-конкретну форму існуючого суспільного ладу окремої країни. Вони приходять до панування, встановлюють інший

порядок життя. Пік негативної ролі злочинності припадає на період стабільного розвитку соціальних систем. Позитивний її ефект стає очевидним у моменти переходу до принципово іншого типу суспільства, до іншої правової доктрини, до зміни систем законодавства [10, с. 43].

У порівнянні позитивних і негативних наслідків злочинності, на наш погляд, останні переважають. «Ціна» злочинності найбільш яскраво проявляється, коли її підрахунок ведеться у порівнянні і зіставленні з характеристиками суспільної небезпеки, масштабів завданої шкоди і негативних наслідків.

Звичайно, точно виміряти і оцінити у грошовому вираженні усі параметри шкоди, яка настає внаслідок поширення у суспільстві злочинності, появи її нових видів, надзвичайно важко. Але якщо все-таки матеріальний збиток піддається хоч якомусь обчисленню та встановленню фінансових витрат держави, то морально-етичні, соціальні, психологічні збитки перевести у гроші неможливо. Тим більше, що ці різновиди шкоди, як правило, проявляються не відразу, вони розтягнуті у часі, характеризуються тривалістю впливу на людину, можуть проявитися у повному обсязі тільки у віддаленому майбутньому, коли ситуацію вже буває важко виправити. Як справедливо зазначає В. В. Лунєєв, соціальні наслідки злочинів живуть набагато довше, ніж самі злочини. Соціальні наслідки злочинності мають величезне і практично ні з чим не порівняне значення для суспільства. Вони можуть бути моральні, психологічні, сімейні, фізичні, медичні, економічні, виробничі, технічні, політичні, організаційні, військові, наукові та інші небажані для суспільства. Їх дуже важко звести до єдиного знаменника. І ще важче висловити кількісно. При першому обережному оціночному наближенні до реальної ціни злочинності вона представляється колосальною. З нею, якщо її «зважити» повною мірою, може конкурувати бюджет країни (для тієї ж країни) і світу в цілому (для світового бюджету). У що обходиться реальна (а не врахована) злочинність суспільству, ми не знаємо [10, с. 38].

Таким чином, соціальні наслідки злочинності дуже різноманітні. Вони можуть порушувати різні сфери життя і діяльності людей. Наслідки злочинності, що відносяться до різних видів і груп діянь, скоєних у державі злочинів, не можуть бути нічим іншим, як величезною сукупною шкодою, яка заподіюється суспільним відносинам.

Саме знання реальної ціни злочинності має лежати в основі оцінки криміногенної обстановки у країні, у розробці ефективних шляхів мінімізації злочинності та її можливого попередження. Знання реальної ціни злочинності змусять шукати більш ефективні та більш економічні і більш розумні науково-обґрунтовані шляхи.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Телефанко Б. Стан і тенденції рецидивної злочинності в Україні / Б. Телефанко // Режим доступу : <http://jurlugansk.ucoz.org/publ/21-1-0-146>. 2. Статистичний щорічник України за 2011 рік. – Київ : ТОВ «Август трейд», 2012. – 559 с. 3. Чаплик М. М. Злочини у лавах міліції / М. М. Чаплик // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : Зб. наук. праць. – Вип. 18. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 480 с. 4. Абрамкин В. Ф. Поиски выхода / В. Ф. Абрамкин. – М. : Права человека, 1996. – 319 с. 5. Дулин Ю. В. Социокультурные факторы девиантного поведения подростков в современном российском обществе : автореферат дис. канд. соц. наук, 22.00.06 / Ю. В. Дулин. – Майкоп, 2001. – 23 с. 6. Демків О. Б. Пріонізація свідомості української молоді: постановка проблеми та емпіричні показники / О. Б. Демків // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : Зб. наук. праць. – Вип. 18. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 469-473. 7. Наркомания / Под ред. А. М. Гаранского. – М. : Бином ; СПб. : Невский диалект, 2002. – 376 с. 8. Романова Л. И. Наркопреступность: криминологическая и уголовно-правовая характеристика / Л. И. Романова. – М. : Мысль, 1995. – 371 с. 9. Дюркгейм Э. Норма и патология / Э. Дюркгейм // *Социология преступности*. – М., 1986. – 298 с. 10. Лунеев В. В. Социальные последствия, жертвы и цена преступности / В. В. Лунеев // *Государство и право*. – 2009. – №1. – С. 36-56.

УДК 316.624

ВОПРОСЫ КРИМИНАЛИЗАЦИИ И ВИКТИМНОСТИ МИГРАНТОВ: ПО РЕЗУЛЬТАТАМ КАЧЕСТВЕННОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Сердюк Олексій Олександрович – кандидат соціологічних наук, доцент, начальник кафедри соціології та соціальної роботи факультету психології менеджменту, соціальних та інформаційних технологій Харківського національного університету внутрішніх справ

В статье приводятся данные международного исследования взаимодействия трудовых мигрантов из Украины с полицией в России, проведенного в 2012 году при финансовой поддержке Британской Академии. Анализируются проблемы виктимизации мигрантов, их криминальной активности и взаимодействия с полицией. Автор приходит к выводу, что ведущим фактором преступности мигрантов является их нелегальный статус, нахождение на территории принимающего государства без регистрации и работа без регистрации. Этот фактор одновременно является и криминогенным (провоцирующим мигрантов на преступления), и виктимным (провоцирующим на совершение преступлений против мигрантов). Относительно трудовой маятниковой миграции особо отмечено, что приезжающие на сезонные работы мигранты не намерены интегрироваться в местный социум и рассматривают свое пребывание в стране назначения как временный заработок, что и определяет основной контекст проблемы. Стремясь заработать больше и выплатить государству, в котором они работают, меньше, мигранты ставят себя в положение «вне правового поля», становясь уязвимыми для коррупции и преступности. Как основной механизм профилактики преступности мигрантов и преступности против мигрантов рассматривается легализация правового статуса мигрантов, введение мигрантов в правовое поле с минимумом репрессий.

Ключевые слова: мигранты, преступность, виктимность, виктимизация, восприятие полиции, культурные стереотипы взаимодействия с полицией, нелегальная миграция, коррупция.

У статті наводяться дані міжнародного дослідження взаємодії трудових мігрантів із України з поліцією в Росії, проведеного у 2012 році завдяки фінансовій підтримці Британської Академії. Аналізуються проблеми віктимізації мігрантів, їх кримінальної активності та взаємодії з поліцією. Автор доходить висновку, що провідним чинником злочинності мігрантів є їх нелегальний статус, знаходження на території приймаючої держави без реєстрації та робота без реєстрації. Цей фактор одночасно є і криминогенним (провокує мігрантів на злочини), і віктимним (провокує на вчинення злочинів проти мігрантів). Щодо трудової маятникової міграції особливо відзначено, що приїжджаючі на сезонні роботи мігранти не мають наміру інтегруватися до місцевого соціуму і розглядають своє перебування в країні призначення як тимчасовий заробіток, що і визначає основний контекст проблеми. Прагнучи заробити більше і виплатити державі, в якій вони працюють, менше, мігранти ставлять себе в положення «поза правовим полем», стаючи вразливими для корупції та злочинності. Як основний механізм профілактики злочинності мігрантів та злочинності проти мігрантів розглядається легалізація правового статусу мігрантів, введення мігрантів у правове поле з мінімумом репресій.

Ключові слова: мігранти, злочинність, віктимність, віктимізація, сприйняття поліції, культурні стереотипи взаємодії з поліцією, нелегальна міграція, корупція.

In article the data of international study of Ukrainian migrant workers interaction with police in Russia are presented. Problems of migrant's victimization, their criminal activity and interaction with police are analyzed. The author concludes that the leading factor of criminality of migrants is their illegal status, presence on the territory of the receiving State without registration and work without permitment. This factor is both criminogenic (provoking workers to crime) and victimizing (provoking to crime against migrants). In regard to labor swing migration it is emphasized that coming for seasonal work migrants do not intend to integrate into local society and regard their stay in the country of destination as interim earnings, which determines the basic context of the problem. In an effort to earn more and to pay less to the state where they work, workers put themselves in a position "outside the law field" and become vulnerable to corruption and crime. Legalization of the legal status of migrant workers, introduction of migrants in the legal field with a minimum of repression are considered as the main mechanism of migrants crime and crime against migrant workers prevention.

Keywords: migrant workers, crime, victimization, perception of police, cultural stereotypes interaction with police, illegal migration, corruption.

Сегодня регулирование миграции на любом уровне – глобальном, региональном или национальном – это необходимость, требующая совершенствования законодательного обеспечения. С 2005 года

миграционное сальдо Украины (внешний миграционный прирост) стало положительным, т.е. в нашу страну стало больше приезжать людей, чем выезжать из нее. Наша страна принимает не так много мигрантов, как Россия или страны Евросоюза, однако этот показатель с каждым годом возрастает. И не исключено, что мы столкнемся в ближайшем будущем с такими же проблемами, как и другие страны, интенсивно принимающие мигрантов. В такой ситуации, чтобы гарантировать устойчивое демографическое и социально-экономическое развитие Украины, безопасность государства, а также удовлетворять запросы экономики относительно трудовых ресурсов следует уделять пристальное внимание процессам миграции. Внешние мигранты приезжают в принимающую страну со своими культурными установками, зачастую идущими в разрез с местной культурой и, в некоторых случаях, с законодательством. И проблемы соблюдения мигрантами местного законодательства все больше волнуют правоохранительные органы.

Очевидно, что во всей совокупности миграционных проблем ключевыми являются проблемы интеграции мигрантов в принимающее государство, проблемы их экономической и социальной адаптации. Однако в Украине отсутствует целостная система мониторинга миграции, позволяющая осуществлять прогнозы ее развития в национальном и региональном масштабах. Отсутствует и система криминологического мониторинга преступности в среде мигрантов.

Проблема мигрантов в социологии разрабатывается, главным образом, в контексте исследований толерантности [1-3], ее криминологические аспекты до сих пор остаются в тени, а вопросы взаимодействия правоохранительных органов и мигрантов в социологических исследованиях пока отражены недостаточно [4, 5].

К вопросам, приобретающим все большую актуальность, относится также и внутренняя миграция. К тому же, наблюдается тенденция регионализации миграции, данный факт также необходимо отражать как в национальных, так и в местных нормативно-правовых актах. Подобная миграционная ситуация требует новых подходов, направленных на то, чтобы миграционные процессы стали фактором, способствующим позитивному развитию общества, исходили из потребностей экономики, интересов национальной безопасности, охраны общественного порядка и здоровья населения при строгом соблюдении международных обязательств по вопросам миграции.

За прошедшее десятилетие в мире существенно обострилось интенсивное обсуждение проблемы мигрантов, их роли в экономике стран назначения миграции и структуре преступности этих стран. Главным мотивом подобных дискуссий являются опасения мигрантов и стереотип «мигранта-правонарушителя». В рамках социологии преступности и криминологии трудовые мигранты представляют неоднозначную группу для анализа: с одной стороны, они являются группой, совершающей правонарушения и вносящей свой вклад в структуру преступности стран назначения миграции, с другой стороны – они являются группой, подвергающейся различным преступным посягательствам. Такую ситуацию усугубляет их особый, можно сказать неполноценный, правовой статус, негативное отношение к ним со стороны местных жителей и полиции, языковые барьеры, коррумпированность чиновников и целый ряд других сопутствующих проблем.

Целью данной статьи является анализ проблемы криминализации и виктимности трудовых мигрантов в стране назначения.

Представленное исследование является прямым продолжением сравнительного исследования, начатого в 2011 году исследовательской группой украинских и британских социологов при финансовой поддержке Британской Академии (AG 09 RA222) [4, 5]. *Руководители проекта: А.А. Сердюк (Харьковский национальный университет внутренних дел) и А.А. Марковская (Раскин Университет, Кембридж, Великобритания)* проведенного. Исследование направлено на выяснение влияния культурных стереотипов взаимодействия трудовых мигрантов с полицией на их виктимное и криминогенное поведение в разных странах (Англии, России и Украине). Нами было проведено 138 углубленных полуструктурированных интервью с трудовыми мигрантами. Опрос происходил в трех группах респондентов: 1) мигранты из Украины, работающие в России (Москва); 2) мигранты из Литвы, работающие в Англии (Кингс Линн); 3) мигранты из Нигерии, работающие в Украине (Харьков). Гайд интервью включал в себя несколько блоков: общие сведения о респонденте и его деятельности в стране назначения; восприятие правоохранительных органов и отношение к ним в стране респондента и стране назначения; опыт респондента как жертвы преступлений; опыт участия в совершении преступлений; употребление алкоголя и наркотиков; ксенофобия и расизм; коррупция; особенности экономического поведения респондента. Наибольшая виктимность и криминогенность трудовой деятельности мигрантов была нами обнаружена среди украинских трудовых мигрантов в России (Москве) [5].

В 2012 году полученные ранее данные были дополнены тремя фокус-группами с мигрантами (украинцы, 12 человек), сотрудниками полиции (5 человек) и НГО (5 человек), занимающимися защитой

интересов мигрантов в России (Москва). Целью этого пилотного исследования являлось выявление ключевых проблем взаимодействия трудовых мигрантов с правоохранительными органами. Гайд фокус-групп был расширен, в сравнении с использованным нами в 2011 году инструментарием [4, 5], и включал вопросы, касающиеся криминализации деятельности мигрантов, их виктимности и механизмов интеграции мигрантов в общество страны назначения. Сравнительное исследование с фокусом на криминализации и виктимности мигрантов планируется нами также в Украине и Великобритании.

Результаты анализа проведенных интервью и фокус-групп показывают, что при анализе преступности мигрантов следует учитывать главную ее особенность – вклад мигрантов в общеуголовную преступность значительно меньше, чем вклад граждан. Большинство мигрантов приезжает с намерением работать – «зарабатывать как можно больше и как можно меньше нарушать законодательство».

При оценке взаимоотношений населения, полиции и мигрантов мнения респондентов разделились. Мигранты оценили взаимоотношения как «нормальные», отметили, что они «желают работать, зарабатывать и не нарушать правила» (здесь и далее в кавычках приводятся цитаты из интервью). Сотрудники НГО указывают на «уязвимое правовое положение мигрантов, нарушающих регистрационный режим», отмечая, что «если у мигранта есть законная регистрация, то отношения с полицией нормальные». Сотрудники полиции, со своей стороны, оценивают отношения как «не очень хорошие», жалуясь на систематическое нарушение мигрантами из ближнего зарубежья миграционного режима, отмечая, что «полиция, со своей стороны, может использовать только имеющиеся законные способы борьбы с нелегальной миграцией» и «некоторые мигранты начинают злоупотреблять этим, зная, что мы с ними сделать ничего не можем».

Оценивая масштабы серьезности проблемы преступности среди мигрантов и формы ее проявления сотрудники полиции в целом признают наличие такой проблемы и обращают внимание на две группы факторов: 1) имущественные факторы – «мигрант платит на последние деньги штраф, а сам остается ни с чем, вот тут начинаются у мигранта проблемы, и он идет на преступление... к тому же на преступления подталкивает безденежье, нехватка денег, недовольство, проблемы трудоустройства, конфликты»; 2) организационные факторы – «работодатель сам нанимает мигрантов, потом кидает». Поэтому сотрудники полиции считают целесообразным усиление контроля и за работодателями.

Наши эксперты не просто признают наличие проблемы преступности среди мигрантов, а считают ее серьезной, но отмечают, что «в основном это административные правонарушения». Среди факторов преступности мигрантов акцентируют внимание на материальных факторах – «... между мигрантами идет борьба за выживание, это проблема нищеты, нехватка денег, недовольство, проблемы трудоустройства, конфликты, вследствие чего происходят кражи, вымогательство, сексуальное и бытовое насилие».

Сами мигранты считают эту проблему несерьезной, по их мнению, преступность среди мигрантов не распространена, так как «они приехали работать, зарабатывать и отправлять деньги домой».

Среди наиболее характерных видов преступлений, совершаемых мигрантами, сотрудники полиции называют: кражи, разбой, грабеж, мошенничество, проституцию, рабство, трудовую эксплуатацию. Сотрудники НГО называют: незаконную перевозку и распространение наркотических средств (транзит наркотиков), кражи, сексуальное бытовое насилие, разбой, грабеж, вербовку людей, вымогательство «среди своих», нарушение правил пребывания. Сами мигранты говорят, что среди них распространены только пьянство и драки, которые быстро заканчиваются, так как «утихомиривают свои же».

Среди причин преступности мигрантов сотрудники полиции указывают нехватку денег, ограничение въезда и отсутствие регистрации. Главной причиной преступности мигрантов сотрудники полиции считают их материальное неблагополучие. Сотрудники НГО также указали экономические причины как основные, отметив правовую безграмотность мигрантов, что «незнание своих прав порождает совершение против них противоправных действий». Особо они выделили коррупционную составляющую работы регистрационных органов, большое количество бюрократических процедур. Сами мигранты отмечают, что они «приехали зарабатывать деньги для своей семьи и у них нет мыслей совершать что-либо противоправное». Как главную причину преступности мигранты называют «просроченную регистрацию». В целом мигранты уклоняются от прямых утверждений об участии в преступной деятельности, даже если это касается не их самих, а мигрантов как общей категории. Они даже склонны обвинить в некоторых своих преступлениях местных граждан – «бывают незначительные случаи, когда местные заставляют или обманом путем привлекают мигрантов для совершения преступления».

Мы постарались выяснить, провоцирует ли организация трудовой деятельности мигрантов на совершение ими противоправных действий. Сотрудники полиции считают, что мигрантов провоцирует на преступления неравная оплата их труда по сравнению с местным населением, что вызывает у мигрантов

зависть и недовольство. Сотрудники НГО указали на трудности с легальным устройством на квалифицированную работу, что провоцирует мигрантов работать нелегально. Отсутствие информации о рынке труда, невыплата зарплаты, нарушение трудового законодательства работодателем, трудности получения разрешения на работу и коррумпированность регистрационных органов указываются ими как факторы, провоцирующие мигрантов на совершение правонарушений.

В том, что такая проблема, как преступность против мигрантов существует, не сомневаются все три группы респондентов. Сотрудники полиции отмечают что, «такая проблема существует, но носит редкий характер». Сотрудники НГО отмечают, что «пользуясь уязвимостью мигрантов, против них совершают преступления... пользуются бесправным положением мигрантов, которые попали в сложную ситуацию, без паспортов, без регистрации...».

Среди наиболее распространенных, типичных видов преступлений против мигрантов, сотрудники полиции выделяют кражи, грабеж, мошенничество (забирают документы), вымогательство, рабство, трудовую эксплуатацию, наркотики, побои, изнасилование. Сотрудники НГО выделяют торговлю людьми (трудовую эксплуатацию, рабство), мошенничество, проституцию, привлечение к транзиту наркотиков, вымогательство, побои, изнасилование. Мигранты указывают в основном кражи и мошенничества. Типичными являются два вида мошенничества:

- невыплата зарплаты работодателем при работе без трудового договора. Мигранты указывают, что частыми являются случаи, когда работодатель их «кидает», не выплачивает зарплату (но зная, что идут на риск, они все же работают нелегально);
- изъятие документов и денег у мигранта, просрочившего регистрацию, на изготовление новых документов – «к мигрантам, которые просрочили сроки регистрации, приходят местные и говорят, давай мы тебе сделаем документы, забирают у мигрантов документы и берут последние деньги – в итоге нет ни денег, ни документов...».

Главным признаком виктимности здесь является уязвимое положение мигранта без регистрации, в которое большинство мигрантов ставят себя сами по различным причинам.

Среди причин, приводящих к совершению преступлений против мигрантов, сотрудники полиции указывают корыстную мотивацию, стремление работодателей получить дешевую рабочую силу, а также превышение служебных полномочий самими сотрудниками полиции и другими должностными лицами. Отдельно указывают причину многочисленных краж и грабежей граждан из дальнего зарубежья – «причиной является то, что у иностранцев из дальнего зарубежья много денег и их можно легко взять», отмечая, что «такие преступления бывают в период кризиса».

Сотрудники НГО главной причиной преступлений против мигрантов называют «уязвимое и бесправное положение мигрантов, которые попали в сложную ситуацию, без паспортов, без регистрации». Также среди причин преступлений против мигрантов указывают низкую правовую грамотность мигрантов, коррупцию в правоохранительных органах и экономические причины – использование дешевой рабочей силы, низкую оплату труда мигрантов, иногда и бесплатное использование труда мигрантов. Сами мигранты назвать причины совершения преступлений против них затрудняются.

Анализ показывает, что именно организация трудовой деятельности мигрантов является провоцирующим фактором преступного поведения. Сотрудники полиции считают, что на совершение преступлений против мигрантов провоцируют «разные условия работы» мигрантов и населения и «разная оплата труда», «трудовая дискриминация» мигрантов. Сотрудники НГО также указывают на «разную оплату при одинаковой работе» у мигрантов и граждан, а также на существование «официальной и неофициальной ведомости» при оплате работы мигрантов. Среди факторов организации трудовой деятельности мигрантов, провоцирующих на совершение противоправных действий против них, указывается и «сложная процедура оформления разрешения на трудовую деятельность». Все это провоцирует работу без трудового договора по «неофициальной ведомости» и приводит к несоблюдению работодателем своих обязательств и невыплате заработной платы. Все мигранты, отвечая на этот вопрос, приводят один пример – невыплата заработной платы.

Выделяя отдельные категории мигрантов, в отношении которых имеется опасность совершения преступлений (правонарушений), сотрудники полиции утверждают, что основной виктимной категорией являются «мигранты, у которых нет документов», и мигранты в «безвыходном положении», именно они подвергаются насилию и обману. По мнению сотрудников НГО среди категорий мигрантов, в отношении которых имеется опасность совершения преступлений (правонарушений), наиболее уязвимыми являются «мигранты без документов», и в этом случае «имеется и коррупционная составляющая». Кроме того, отдельно выделяют женщин-мигрантов, в отношении которых существует повышенный риск

сексуального насильства, побутового насильства (ізбиєний), вимогательства. Мужчини також піддаються ризику совершення протів них протуплений, но это, по мненію сотрудників НГО, главному образом трудовая експлуатация (невиплата зарплати, ізбиєние, запугивание, отняtie денег).

В отношении путей интеграции мигрантов в общество, не ущемляющих чьих либо интересов, все группы экспертов сходятся на едином мнении – интересы граждан стоят на первом месте, а интересы мигрантов уже находятся на втором месте, отмечая, что это должно быть «на законном основании». Что касается ресурсов, на которые претендуют мигранты, эксперты также оказались единодушны – мигранты, по их мнению, претендуют в основном на заработную плату. По мнению экспертов мигранты «восполняют рабочие места, на которые местные граждане не идут работать», «местное население не претендует на неквалифицированную работу». Сами мигранты также считают, что они «приносят пользу, трудятся на самой тяжелой работе». Но существенным моментом является нежелание мигрантов платить налоги с этой зарплаты. Это мощный фактор, приводящий к криминализации мигрантов, выводящий их трудовую деятельность за рамки закона и провоцирующий на совершение преступлений против них. Мигранты считают, что «заработанные ими деньги принадлежат только им», но, в то же время, претендуют на ряд социальных услуг – в первую очередь на медицинское обслуживание.

По мнению экспертов репрессивная политика в отношении мигрантов не приведет к улучшению криминогенной обстановки в стране. Однако отмечается, что «в некоторых случаях жесткие меры нужны, тогда может уменьшиться причина, которая толкает на совершение противоправных действий».

Подводя итог, можно назвать две основные проблемы интеграции мигрантов в общество страны назначения:

1. Нелегальную миграцию, касающуюся в основном сезонных трудовых мигрантов;
2. Коррупцию как следствие нелегальной миграции и нелегального трудоустройства.

Исходя из чего, можно сделать общий вывод, что ведущим фактором преступности мигрантов является их нелегальный статус, нахождение на территории принимающего государства без регистрации и работа без регистрации. Этот фактор одновременно является и криминогенным (провоцирующим мигрантов на преступления), и виктимным (провоцирующим на совершение преступлений против мигрантов).

Вторым по значимости фактором преступности мигрантов является их низкий экономический статус, это фактор тесно связан с первым или является производным от него.

Относительно трудовой маятниковой миграции следует особо отметить, что приезжающие на сезонные работы мигранты не намерены интегрироваться в местный социум и рассматривают свое пребывание в стране назначения как временный заработок, что и определяет основной контекст проблемы. Стремясь заработать больше и выплатить государству, в котором они работают, меньше, мигранты ставят себя в положение «вне правового поля», становясь уязвимыми для коррупции и преступности.

И, наконец, особо следует отметить, что наши выводы касаются обычных, сравнительно законопослушных граждан – трудовых мигрантов, приехавших работать, а не преступников (носителей криминальной субкультуры), основной целью пребывания которых является совершение противоправных действий в стране назначения. Следует различать эти две группы мигрантов, так как они требуют кардинально различных административных и правоохранительных подходов.

Основным механизмом профилактики как преступности мигрантов, так и преступности против мигрантов, по нашему мнению, является легализация правового статуса мигрантов, введение мигрантов в правовое поле с минимумом репрессий. Это требует улучшения системы учета, упрощения разрешительных процедур и создания как общенациональной, так и международной компьютерной базы данных о мигрантах.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Паніотто В. Динаміка ксенофобії і антисемітизму в Україні (1994–2007) // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2008, №1, С. 197–214. 2. Дослідження потреб трудових мігрантів. [Електронний ресурс] // Центр «Соціальні Індикатори» — Київ, 2008. — Режим доступу: <http://socialindicators.org.ua/business.html#2> 3. Визначення рівня ксенофобії в Україні [Електронний ресурс] // Центр «Соціальні Індикатори» — Київ, 2008. — Режим доступу: <http://socialindicators.org.ua/business.html#4> 4. Сердюк О.О., Марковська Г.О. Взаємодія трудових мігрантів з поліцією в Англії, Росії та Україні // Девіантна поведінка: соціологічний, психологічний та юридичний аспекти : матеріали наук.-практ. конф. (Харків, 7 квіт. 2012 р.) / МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ, Навч.-наук. ін-т права та масових комунікацій; Ф-т психології менеджменту, соц. та інформ. Технологій ; Соціологічна асоціація України. – Х.: ХНУВС, – 2012. С.175–179. 5. Сердюк О.О., Марковська Г.О. Взаємодія трудових мігрантів з поліцією: порівняльне дослідження в Англії, Росії та Україні // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи : збірник наукових праць. – 2012. № 999 (Випуск 30). – С. 131–136.

УДК 314.02

ЗДОРОВЬЕ ОБЩЕСТВА В КОНТЕКСТЕ ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Ишкинеева Фарид Фалесовна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Института массовых коммуникаций и социальных наук Казанского (Приволжского) федерального университета;

Ахметова Симбуль Абдуллоевна – кандидат философских наук, доцент кафедры социологии Института массовых коммуникаций и социальных наук Казанского (Приволжского) федерального университета

В статье выявляется взаимосвязь состояния общественного здоровья населения Республики Татарстан, считающейся одним из наиболее благоприятных регионов РФ, и демографических процессов. На основе статистических материалов Территориального органа Федеральной службы государственной статистики по РТ выявляются основные тенденции демографических процессов: рождаемости, смертности, средней продолжительности жизни, репродуктивного поведения. Выявляются тенденции развития регионального сообщества, их специфика, степень коррелируемости с общероссийскими тенденциями демографического развития. Реализуется сравнительная стратегия: сопоставляются данные, касающиеся современной демографической ситуации в РТ, с обстановкой в начале XXI века.

Ключевые слова: общественное здоровье, демографическая ситуация, убыль населения, воспроизводственные процессы, смертность, рождаемость, брачная структура населения, репродуктивное поведение, демографическая молодость/старость, демографические коэффициенты.

У статті виявляється взаємозв'язок стану громадського здоров'я населення Республіки Татарстан, що вважається одним з найбільш сприятливих регіонів Російської Федерації, і демографічних процесів. На основі статистичних матеріалів Територіального органу Федеральної служби державної статистики Республіки Татарстан виявляються основні тенденції демографічних процесів: народжуваності, смертності, середньої тривалості життя, репродуктивного поведінки. Виявляються тенденції розвитку регіонального співтовариства, їх специфіка, ступінь корелюється з загальноросійськими тенденціями демографічного розвитку. Реалізується порівняльна стратегія: зіставляються дані, що стосуються сучасної демографічної ситуації РТ, з обстановкою на початку XXI століття.

Ключові слова: громадське здоров'я, демографічна ситуація, спад населення, відтворювальні процеси, смертність, народжуваність, шлюбна структура населення, репродуктивна поведінка, демографічна молодість/старість, демографічні коефіцієнти.

The correlation of public health and demographical processes in the Republic of Tatarstan which is perceived as one of the more favorable regions of Russia is revealed in this article. The main tendencies of the demographical processes, such as birth and death rates, life expectancy, fertility behavior are defined on the basis of Statistical Data of Regional Account of Federal Agency of Statistics in the Republic of Tatarsan. The article analyses the tendencies of the development of regional society, its peculiarities and the level of correlation with Russian tendencies of demographical development. The comparative strategy is used in the research, such as the following: the data of the modern demographic situation is compared to the data of the demographic situation at the beginning of XXI century.

Keywords: public health, demographic situation, population loss, reproduction processes, birth/death rate, fertility behavior, demographical youth, vital senility, demographic rates.

Человек обычно не осознает ценности здоровья. Это осознание приходит, когда появляются симптомы физического или психического неблагополучия. О состоянии же здоровья и благополучии общества во многом можно судить по содержанию демографических показателей: рождаемости, смертности, средней продолжительности жизни, репродуктивном поведении и т.д.

По общему коэффициенту смертности населения Россия находится на уровне некоторых африканских стран. В то же время ситуация в различных регионах не одинакова. Республика Татарстан считается одним из наиболее благоприятных регионов РФ. Рассмотрим основные показатели демографических процессов в республике.

Показатели естественного движения населения республики на протяжении первого десятилетия XXI века оставались почти неизменными: сохранялись низкая рождаемость – в 2000 г. 9,4 промилле и высокая смертность – 13,2 промилле, естественная убыль населения варьировала в пределах от 3,8 (2000 г.) до – 0,2 (2010 г.) промилле.

Снижение смертности наметилось лишь в 2011 г. – до 12,4 промилле. Динамика суммарного коэффициента рождаемости имеет специфику в разных типах поселений: во всем населении РТ показатель вырос с 1,382 в 2007 г. до 1,652 в 2011 г, в городском населении с 1,29 до 1,53, в сельском населении – с 1,770 до 1,887. Однако, даже более высокие показатели рождаемости в сельских поселениях недостаточны для обеспечения простого воспроизводства населения.

Динамика общего коэффициента смертности на протяжении 2000 – 2010 гг. свидетельствует о его незначительной вариативности: в 2000 г. этот показатель составлял 15,3 на 1000 человек, в 2010 г. – 14,2 на 1000 человек при максимальном размахе колебаний 1,9 промилле. В РТ общие коэффициенты смертности несколько ниже общероссийских: в 2000 г. – 13,2 промилле, в 2010 г. – 13,1 промилле, однако эти показатели выше общих коэффициентов рождаемости. При этом наблюдается гендерная дифференциация смертности: в мужском населении смертность выше, чем в женском. Динамика общих коэффициентов смертности в гендерном аспекте, на 1000 чел. [1] свидетельствует о незначительной вариативности этого показателя, о его снижении после 2010 г. Однако показатели смертности остаются высокими: в 2007 г. общий коэффициент смертности мужчин был 14,9 промилле, в 2011 г. – 14,1 промилле; показатели смертности женщин ниже: в 2007 г. – 11,4 промилле, в 2011 г. – 11,0. Наблюдается также поселенческая дифференциация смертности: в сельском населении показатели смертности выше, чем в городском, и в целом в республике, прежде всего из-за более высокого «стартового» (в 1990 г.) уровня смертности – 13,7 промилле, в городе – 8,5 промилле.

Причины смертности населения неоднозначны, ряд из них имеет очевидный характер, «лежат на поверхности», другие скрыты в глубинах социальной жизни. Среди явных причин – стрессогенные как следствие социально-экономического, политического кризиса, нарушения привычного уклада жизни в 1990-х гг. При этом особенно высока смертность мужчин трудоспособного возраста, что является российской спецификой. Среди неявных причин – глубокое расслоение населения по экономическому положению, маргинализация значительной части населения, особенно болезненно сказавшиеся на мужчинах, многие из которых подверглись нисходящей социальной мобильности.

Гендерная дифференциация заболеваемости и смертности детерминирована различиями социальных ролей, выполняемых мужчинами и женщинами в обществе. Мужчины больше, чем женщины, ориентированы на социум, участие в жизни общества, поэтому они более чувствительны к радикальным социальным переменам, им труднее адаптироваться к новым условиям жизни. Гендерная дифференциация заболеваемости и смертности обусловлена также поведенческими практиками мужчин и женщин, обеспечивающими или нарушающими нормы здорового образа жизни (недостаток физической активности, курение, потребление алкоголя, наркотиков и т.д., больше свойственные мужчинам). Трудности реализации жизненных целей, ограниченность возможностей самореализации, безработица части населения, необходимость адаптации в сложной ситуации можно отнести к неявным причинам заболеваемости и смертности населения.

Структура смертности российского населения: на первом месте – болезни системы кровообращения. Сердечнососудистые заболевания ежегодно уносят жизни 1,3 миллиона россиян, что составляет 56% от общего числа регистрируемых смертей. Другая распространенная причина смерти – онкологические заболевания – ежегодно уносят жизни 300 тысяч россиян. Печальная статистика свидетельствует, что каждый третий взрослый гражданин России не успевает дожить до пенсионного возраста. По словам академика Е. Чазова, «болезни сердца возникают из-за тяжелой психосоциальной обстановки – экономика, политика, кризис» [2].

Процессы, происходящие в РТ, в принципе аналогичны общероссийским. Динамика смертности по двум наиболее распространенным классам причин смерти – болезней системы кровообращения и новообразований – показывает изменчивость этих процессов, в принципе незначительную. В 2007 г. доля умерших от болезней системы кровообращения составила 62%, в 2011 г. – 59%; доля умерших от онкологических заболеваний в 2007 г. составила 13,5%, в 2011 г. – 14,5%. [3].

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Анализ статистических данных, полученных в ходе всероссийской переписи населения по РТ, и текущей информации, в динамике показывает, что к числу основных классов причин смерти в РТ относится смертность от болезней системы кровообращения, причем это устойчивая тенденция: высокая смертность сохраняется на протяжении многих лет. При этом 30% смертей от болезней системы кровообращения приходится на жителей г. Казани. Еще одним распространенным заболеванием являются злокачественные новообразования, уносящие жизни примерно 15% населения. Неумолимая статистика свидетельствует о том, что снижение смертности от этих заболеваний проблематично.

Наряду со смертностью важной характеристикой определяющей общественное здоровье является рождаемость, которая, по мнению отечественных демографов (в частности, В. А. Борисова), является центральной демографической проблемой: причины низкой рождаемости он усматривает в расхождении ожидаемого (планируемого) и желаемого числа детей. Репродуктивные потребности семьи по различным причинам, как правило, не реализуются. Факторы воздействия на тенденции рождаемости связаны, в частности, с формированием просемейного, пронаталистского, жизнеспасающего образа жизни, для этого нужно, в частности, демографическое просвещение общества. Новая демографическая ситуация превращает родительство в главную профессию страны, считают демографы. Свои коррективы в развитие демографической ситуации, безусловно, вносят политические и социально-экономические факторы. Весомое значение имеет принятая в 2007 году Концепция демографической политики, включающая гибкую систему выплат по уходу за ребенком, выдачу родовых сертификатов, в случае рождения второго или последующего ребенка – «материнского капитала». Здоровье женщин и мужчин фертильного возраста закладывается в раннем детстве: происходит становление общесоматического здоровья, берут начало многие заболевания, формируются основы сексуального поведения, репродуктивные установки. Поэтому беречь здоровье нужно смолоду. С возрастом наблюдается накопление хронической патологии – к периоду совершеннолетия, когда девушки и юноши вступают в репродуктивный возраст, многие из них уже имеют хронические заболевания или отклонения от нормы. Эти заболевания могут прямо или косвенно оказать влияние на репродуктивную систему. Причем подростки редко самостоятельно обращаются за медицинской помощью. Медики насчитывают более 30 медико-социальных факторов «риска» для репродуктивной системы, в числе ведущих – условия и образ жизни.

Динамика регистрации актов о рождениях за период с 1991 по 2012 гг. свидетельствует о падении рождаемости в 1990-е гг.: с 13,6 промилле в 1991 г. до 9,4 промилле в 1999 г., и о начале роста рождаемости: с 9,9 промилле в 2005 г. до 14,7 промилле в 2012 г. При этом рост рождаемости происходит неравномерно в городах и сельских поселениях республики. Наивысшие показатели рождаемости в городах Казань – 16,1 промилле, Набережные Челны – 14,8 промилле, в муниципальных районах: Альметьевском – 15,9, Елабужском – 15,5, Нижнекамском – 15,1, Кукморском и Тукаевском – по 15,0. Наименьшие показатели рождаемости на 1000 населения – в Кайбицком и Тетюшском районах – 7,9 промилле, Камско-Устьинском – 8,1, Дрожжановском – 8,3, Спасском – 8,5, Апастовском, Пестречинском – 8,6 [4].

Процессы рождаемости в значительной мере зависят от брачной структуры населения, от стабильности брачных пар. Исследователями замечено, что уровень рождаемости ниже в незарегистрированных брачных союзах по сравнению с зарегистрированными, при этом растет доля детей, рождающихся в неполных семьях, в которых, как правило, меньше детей, чем в полных семьях, в 2012 г. этот показатель составил 18% от общего числа новорожденных, то есть в неполной семье рождается каждый шестой ребенок. В отдельных сельских и городских поселениях доля таких детей выше: в Нововешминском районе – 33% (28% в 2011 г.), в Верхнеуслонском и Спасском – по 32% (в 2011 г. – 29%), в Лаишевском районе – 26% (в 2011 г. 25%), в Менделеевском районе – 25% (в 2011 г. – 27,5%). В Казани и Набережных Челнах доля таких детей тоже растет.

Брачная структура населения, в том числе доля лиц, состоящих в зарегистрированном брачном союзе, устойчивость брачных союзов характеризуют социально-демографический потенциал республики. Динамика регистрации актов заключения браков в РТ за период с 2005 по 2012 гг. показывает неустойчивость процесса брачности: то рост, то снижение уровня брачности. За 2005 г. было зарегистрировано 7,2 брака на 1000 жителей республики, максимум достигнут в 2011 г. – 9,9 браков на 1000 населения, за 2012 г. – 8,7 браков на 1000 населения. За 2012 г. в Казани количество заключенных браков на 1000 населения составило 10,6 (уменьшение на 5,3% по сравнению с 2011 г.), в Набережных Челнах – 9,1 (уменьшение на 9% по сравнению с 2011 г.), в сельских районах – 7,6 (уменьшение на 10% по сравнению с 2011 г.). Статистические данные однозначно свидетельствуют о низких уровнях брачности в сельских поселениях по сравнению с городом, о неравномерности заключения браков в различных

районах республики. Наивысшие показатели брачности зафиксированы в сельских районах: Елабужском – 12,8 браков на 1000 населения, в Нижнекамском – 9,5, Сабинском – 9,2, Альметьевском – 8,7. Наименьшие показатели брачности зафиксированы в Кайбицком, Верхнеуслонском, Дрожжановском, Высокогорском, Лаишевском районах – в среднем 4,4 брака на 1000 жителей.

Спецификой республики является ее полиэтничный характер, поэтому издавна заключаются межнациональные браки: в 2012 г. количество зарегистрированных межнациональных браков составило 21% от общего количества зарегистрированных браков (каждый пятый брак – межэтнический).

Низкие показатели брачности и рождаемости, зафиксированные в отдельных районах республики, объясняются большим на 5,5% постарением сельского населения по сравнению с городским. Тип возрастной структуры городского населения можно квалифицировать как стационарный (по классификации шведского демографа Г. Сундберга): детей и стариков примерно поровну. В сельском населении – регрессивный тип возрастной структуры: доля детей (лиц до 15 лет) меньше доли лиц пожилого и старого возраста (в данном случае детей на 5,7% меньше, чем стариков) – означает убывающее население.

Представление о брачной структуре населения не является полным без характеристики численности разводов. Анализ динамического ряда расторжения браков за период с 2008 по 2012 гг. показывает растущую нестабильность заключаемых в республике брачных союзов. За 2012 г. зарегистрировано 15457 актов о расторжении браков, что на 4,8% выше, чем за 2011 г. В Казани тоже зафиксирован рост числа расторгаемых браков: увеличение по сравнению с 2011 г. на 5,3%, в Набережных Челнах – на 15%, в районах республики – на 1,2%. Эти данные говорят о более прочных брачных союзах в сельской местности по сравнению с городской. В РТ за 2012 г. в среднем на 1000 жителей приходилось 4,1 акта о расторжении брака (рост по сравнению с 2011 г. – 3,9). В Казани на 1000 жителей было 4,4 развода, в Набережных Челнах – 5,3, в районах республики – 3,5. Среди районов республики наивысшие показатели – в Ютазинском районе (5,5), Нижнекамском (5,1), Заинском (5,0), Лениногорском (4,4), Бугульминском (4,3); наименьшие – в Тюлячинском районе (1,6), Кайбицком, Сабинском, Черемшанском – по 1,7. Из-за разводов ежегодно более десяти тысяч детей остаются в неполных семьях. При этом 59,5% семей распадаются, не просуществовав и десяти лет. Наиболее кризисными считаются первые пять лет совместной жизни: 35% семей распадаются в этот период.

Наращение кризисных явлений в жизни российской семьи, падение ценностей семейного образа жизни, общее ослабление социально-нормативной регуляции в обществе, социальная аномия (разрушение норм) объясняют сложные, неоднозначные процессы в современной татарстанской семье.

Таким образом, состояние общественного здоровья даже в Республике Татарстан, считающейся одной из наиболее благоприятных регионов РФ, судя по демографическим показателям, неоднозначно. Коренной перелом возможен лишь при эффективной долговременной демографической политике, цель которой – возрождение семьи как социального института и потребности семьи в трех-четыре детей, формировании здорового образа жизни, основанного на принципах нравственности, рационально организованной, активной, трудовой деятельности, позволяющей до глубокой старости сохранять психическое и физическое здоровье. Без эффективной государственной политики, учитывающей интересы человека, интересы семьи, гарантирующей социальную справедливость и равенство возможностей, достижение общественного здоровья проблематично.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Естественное движение населения муниципальных районов и городских округов Республики Татарстан (статистический бюллетень). – Казань, 2012. 2. По уровню смертности населения Россия находится на уровне некоторых африканских стран [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.vitaminov.net. 3. Социально-экономическое положение РТ [Электронный ресурс] : Комплексный информационно-аналитический доклад. – Режим доступа: <http://www.tatstat.ru/digital/region1/default.aspx>. 4. Республика Татарстан: статистический ежегодник 2008. – Казань, 2009. – С. 48. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tatstat.ru/public/ElectronLibrary/Forms/AllItems.aspx>.

УДК 316.613.4

ХОРОШИЕ МАТЕРИ, ХОРОШИЕ ОТЦЫ... ГЕНДЕРНАЯ АСИММЕТРИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ ОБ ОТВЕТСТВЕННОМ РОДИТЕЛЬСТВЕ

Стрельник Елена Александровна – кандидат социологических наук, доцент, профессор Полтавского института экономики и права Университета «Украина»

Статья посвящена анализу асимметрии социокультурных представлений об ответственном материнстве и отцовстве. Автор отмечает, что, не смотря на тенденции эгалитаризации гендерных установок и активное вовлечение женщин в сферу профессиональной занятости, культурные дискурсы феминности остаются центрированными на материнстве. Ключевым элементом таких дискурсов является категория материнской ответственности и вины. Альтернативой традиционной модели родительства являются новые родительские практики, предполагающие равную родительскую ответственность и эмоциональную вовлеченность в заботу о детях.

Ключевые слова: ответственное родительство, разделенное (равное) родительство, дискурс, интенсивное материнство.

Статтю присвячено аналізу асиметрії соціокультурних уявлень про відповідальне материнство та батьківство. Авторка зазначає, що, не зважаючи на тенденції егалітаризації гендерних настановлень та активне залучення жінок до сфери професійної зайнятості, культурні дискурси фемінності залишаються центрованими на материнстві. Ключовими елементами таких дискурсів є категорія материнської відповідальності та провини. Альтернативою традиційній моделі батьківства є нові батьківські практики, що передбачають рівний ступінь залученості матері та батька до турботи про дітей та прийняття рівної батьківської відповідальності.

Ключові слова: відповідальне батьківство, розділене (рівне) батьківство, дискурс, інтенсивне материнство.

The article deals with the analysis of asymmetry of social-cultural ideas about of responsible motherhood and fatherhood. The author marks that, in spite of tendencies of egalitarianization of the gender attitudes and active women involvement to the sphere of professional employment, cultural discourses of femininity remains centered on maternity. The key elements of such discourses are the categories of maternal responsibility and guilt. There are alternative parenting practices that include equal mother's and father's involvement in child care and equal parent responsibility.

Keywords: responsible parenting, shared (equal) parenting, discourse, intensive mothering.

Активизация академического и социального дискурсов ответственного родительства обусловлена двумя основными процессами. Первый из них – выделение детства как особого социо-культурного, правового и даже политического феномена¹. Осознанное (ответственное, компетентное, вовлечённое) родительство определяется как необходимый элемент благополучия ребенка. В социально-педагогической литературе оно определяется как знания и навыки, позволяющие родителям создать условия, при которых физиологические, эмоциональные и интеллектуальные потребности ребёнка будут удовлетворяться в достаточной мере и на необходимом качественном уровне [1–3]. При этом родительство (равно как и детство) технологизируется и превращается в социально-педагогическую задачу по формированию определённых знаний, навыков и компетенций. Второй процесс обусловлен тем, что дискурс родительской ответственности является следствием ряда социокультурных трансформационных изменений самого института родительства: на фоне процессов индивидуализации и снижения рождаемости ребенок всё больше становится «жизненным проектом», а родительство – предметом рефлексии [4, с. 31].

© Стрельник Е. А., 2013

¹Имеется в виду политизация детства, в частности, на примере дискурса угрозы усыновления западными семьями украинских детей-сирот.

Наряду с этим, проблема социокультурных представлений о «хорошем», «правильном», ответственном отцовстве и материнстве требует дополнительных исследований. Гендер, отцовство и материнство тесно пересекаются: различия в гендерных ролях и ожиданиях наиболее отчетливо проявляются именно в моделях родительства. Проблемная ситуация моего исследования состоит в том, что несмотря на активное вовлечение женщин в сферу профессиональной занятости культурные дискурсы феминности остаются центрированными на материнстве даже в европейских странах с доминирующей идеологией гендерного равенства [5]. Доминирование таких дискурсов является одним из факторов, препятствующих развитию альтернативной стратегии родительства, предполагающего равную степень вовлеченности отца и матери в уход за детьми и принятие равной ответственности за их воспитание. Кроме того, эссенциалистский дискурс материнства как главного женского предназначения выступает одним из существенных факторов гендерного неравенства на рынке труда.

Целью моей статьи является анализ особенностей социокультурных представлений о материнстве и отцовстве и их гендерной асимметрии.

Исследования европейских социологов продемонстрировали, что социокультурные представления о «хорошем» родительстве концентрируются преимущественно вокруг материнства и материнских качеств [5]. Представления о качествах хорошей матери и её роли в воспитании ребёнка менялись исторически [6]. В современных дискурсах можно выделить три составляющих образа «хорошей матери»: её статусные позиции, а также поведенческие и эмоциональные характеристики [7].

Первая составляющая – это представления о том, кто является хорошей матерью. В границах этого дискурса патологизируются «слишком юные» или «слишком зрелые матери» [8, 9], матери с инвалидностью [10], одинокие и бедные матери. Так, в государственном, академическом и медийном дискурсах «неполная семья» (а фактически семья материнская) рассматривается как причина едва ли не всех отклонений в поведении детей и подростков. Матери, самостоятельно воспитывающие детей, становятся объектами стигматизации как неспособные полноценно исполнять свои воспитательные функции. В логике таких обвинений находится индивидуализация социальных проблем и перекладывание на индивида ответственность за те проблемы, которые в действительности имеют социальное происхождение [11]. Речь идет и о гендерном неравенстве на рынке труда, и о социально-экономическом положении материнских семей, и об отсутствии действенного юридического механизма взыскания алиментов, если причиной формирования таких семей является развод.

Вторая составляющая культурного образа хорошей матери связана с представлениями о том, что делают хорошие матери (или, скорее, что им следует делать). Ключевой здесь выступает категория заботы и ответственности. Американская исследовательница Шарон Хейз (Sharon Hays) для описания доминирующего образа хорошей матери предложила понятие «идеология интенсивного материнства». Данная идеология содержит дискурсивные представления о «хорошей матери», соответствующие им поведенческие, эмоциональные аспекты заботы о детях, и основана на трех постулатах. Во-первых, преимущественно женщины заботятся о детях и, соответственно, именно они несут всю ответственность за их воспитание. Во-вторых, интенсивное материнство предполагает большие затраты времени и усилий, направленных на заботу о ребенке. Оно понимается как детоцентрированное, эмоционально поглощенное, экспертно-направленное, трудоемкое и финансово затратное. В-третьих, интенсивное материнство основано на логике отделения материнства от профессиональной оплачиваемой работы: «хорошие матери» работают только тогда, когда их семья нуждается в финансовой поддержке [12].

Наконец, третья составляющая культурного образа матери определяет, что чувствуют хорошие матери. Ключевым элементом такого образа является категория любви. «Хорошие матери» никогда не причиняют вреда своим детям и всегда терпеливы по отношению к ним. Тем не менее, в реальном мире вряд ли найдется мать, которая весела, терпелива и никогда не выходит из себя. И большинство матерей испытывают чувство вины в отношении того, как они ведут себя со своими детьми. При этом роль любви в образе хорошего отца отлична от представлений о роли любви в образе хорошей матери. Так, согласно результатам финского исследования, 72% респондентов указали любовь к ребенку как необходимую черту хорошей матери, в то время как для отца эту черту назвали значимой лишь 16% опрошенных [5, p. 122].

При этом исследование выявило значимые различия в использовании категории любви при описании образа хорошей матери финскими и эстонскими респондентами (72% против 46% соответственно), характерные для респондентов старших возрастных групп. Исследовательница объясняет это различными культурными моделями и дискурсами материнства в европейских странах и советском государстве [там же, p. 138].

Можно выделить, на мой взгляд, два ключевых момента асимметрии социокультурных представлений о родительстве. Во-первых, представления о материнстве значительно в большей степени влияют на жизнь женщин, чем представления об отцовстве на жизнь мужчин: женщина сталкивается с нормативными ожиданиями в отношении материнства ещё не будучи матерью, в то время как мужчина сталкивается с ними только на стадии собственно отцовства. Например, идеология материнства предполагает, что некоторым женщинам не следует становиться матерями (например, женщинам с инвалидностью) [5, p.27; 13, p.215]. То есть материнство оказывается встроенным в женскую идентичность. В это же время маскулинность (в её гегемонном варианте) ассоциирована не с отцовством, а с инструментальными ролями и работой.

Во-вторых, ключевым элементом культурных дискурсов материнства является категория материнской ответственности и вины. Именно матери несут ответственность за все аспекты жизнедеятельности ребенка: его характер, физическое и ментальное здоровье, успеваемость в школе. Именно ответственность, по моему мнению, остается решающим фактором гендерного разрыва в родительских ролях. Несмотря на всю большую вовлеченность отцов во все аспекты ухода за детьми и их воспитания, включенность отцов в процесс принятия решений и ответственности за детей, остается пока весьма ограниченной, равно как и общественное признание возможности такой ответственности.

Альтернативой исключительно материнской ответственности за уход за детьми и их воспитание в рамках традиционной модели родительства являются новые формы родительских практик, в частности так называемого разделённого родительства, при котором отцы берут большую ответственность за заботу о детях [14]. В литературе таких отцов называют «новыми» или «вовлечёнными» отцами [15,16].

В Украине идеология разделённого родительства официально декларируется в законодательных документах, государственных программах демографического развития и поддержки семьи. Тем не менее, наряду с активизацией государственного и общественного внимания к формированию ответственного и вовлеченного отцовства, многие законодательные акты и региональные программы возлагают функцию воспитания исключительно на женщину. Так, «Стратегия демографического развития до 2016 года» предполагает внесение изменений в законодательство о труде касательно возможностей для женщин (курсив мой – Е.С.), которые имеют детей, выбирать удобный для них график работы.² То есть речь идет не о создании благоприятных условий для совмещения профессиональной занятости и функций воспитания для обоих родителей, а о закреплении исключительно за женщиной традиционной гендерной роли, что, в свою очередь, закрепляет гендерное неравенство на рынке труда.

Исследовательский интерес вызывает также то, насколько идеология равного родительства разделяется супружескими парами и является ли она включённой в реальные родительские практики.

Распространение практик вовлеченного отцовства в постсоветских обществах ограничено, прежде всего, структурными факторами, в частности, гендерным неравенством на рынке труда. Так, исследования российских социологов показывают, что в целом эгалитарно настроенные члены брачных партнерств представителей среднего класса изменяют свои позиции в отношении разделения семейных ролей с рождением детей в сторону их натурализации. Забота о ребенке до 2-3 лет остается женским делом и определяется не столько «природным предназначением» женщины, сколько прагматическими соображениями [4, с. 37]. Этому есть простое объяснение: гендерный разрыв в среднем размере зарплаты сохраняется, поэтому временное исключение женщины из рынка труда в связи с уходом за ребенком влечет меньшие потери для семейного благосостояния.

Таким образом, социокультурные представления и дискурсивные предписания в отношении ответственного родительства сохраняют свою гендерную асимметричность. Несмотря на тенденции эгалитаризации гендерных установок, культурные дискурсы феминности являются центрированными на материнстве, в то время как маскулинность (в её гегемонном варианте) и отцовство не образуют монолитной составляющей нормативного мужского образа.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Буніна Л. М. Формування у молодих сімей навичок усвідомленого батьківства засобами соціально-педагогічної підтримки в Північній Ірландії : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 „Соціальна педагогіка» / Буніна Лариса Миколаївна. — Луганськ, 2005. — 20 с. 2. Лещенко О. Г. Соціально-педагогічні умови формування відповідального ставлення до батьківства у молодого подружжя :

² Стратегія демографічного розвитку в період до 2015 року. Затверджено постановою КМУ від 24 червня 2006 року. URL: <http://zakon.rada.gov.ua>. (дата обращения: 26.08.2011)

автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Лещенко Олена Геннадіївна. – Луганськ, 2010. – 22с. 3. Шевченко Н. Ю. Соціально-педагогічні засади формування усвідомленого ставлення батьків до прав дитини: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.05 «Соціальна педагогіка» / Шевченко Наталія Юріївна. – Луганськ, 2006. – 18с. 4. Чернова Ж., Шпаковская Л. Молодые взрослые: супружество, партнерство и родительство. Дискурсивные предписания и практики в современной России / Жанна Чернова, Лариса Шпаковская // *Laboratorium*. – 2010. - №3. – С. 19-43. 5. Perälä-Littunen S. Cultural images of a good mother and good father in three generations / Satu Perälä-Littunen / University of Jyväskylä, 2004. – 240p. 6. Стрельник О.О. Материнська любов як історико-соціальний феномен / Стрельник Олена Олександрівна // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць*. – Випуск 18. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2012. – С. 153-154 7. Goodwin S., Huppertz K. The good mother in theory and research. In Goodwin, Susan and Huppertz, Kate (Eds.), *The Good Mother: Contemporary motherhoods in Australia* (pp. 1–24), Sydney: SUP. 8. Греченкова Т. Социальный возраст материнства : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. соц. наук : спец. : 22.00.04 / Греченкова Татьяна Игоревна. – Саратов, 2004. – 25 с. 9. Бредникова О. «Старородящая» «молодая мать» (институциональные игры с категориями возраста) // *Новый быт в современной России: гендерные исследования повседневности* / Под ред. Здравомысловой Е., Роткирх А. и Тёмкиной А. СПб.: Издательство Европейского Университета в Санкт-Петербурге, 2009. - С. 456—472. 10. Стрельник О.О. Гендер, інвалідність та материнство: проблеми на перетині / Стрельник Олена Олександрівна // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного українського суспільства*. – Х. : Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна, 2010. – вип. 16. - С. 621–624. 11. Стрельник О.О. Соціальна стигматизація мономатеринських сімей / Стрельник Олена Олександрівна // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*/ Інститут соціології НАНУ. – 2012. - №4. – С.148-157. 12. Hays S. *The Cultural Contradictions of Motherhood* / Sharon Hays. – New Haven, CT: Yale University Press, 1996. 13. Wetherell M. Social structure, ideology and family dynamics; the case of parenting / Margaret Wetherell. In. J. Muncie, M. Wetherell, R. Dallod (Eds). *Understanding the family*. London: Sage, 1995. – PP.214-256 14. Perälä-Littunen S. Gender Equality or Primacy of the Mother? Ambivalent Descriptions of Good Parents / Satu Perälä-Littunen // *Journal of Marriage and Family* 69 (May 2007): 341–351. 15. Клєцина И.С. От традиционного типа отцовства к вовлеченным отцам / И.С. Клєцина // *Ответственное отцовство: Новые формы социальной работы: Методич. Пособие*. – СПб. 2010. – С. 7- 28. 16. Авдеева А.В. "Вовлеченное отцовство" в современной России: стратегии участия в уходе за детьми / А. В. Авдеева // *Социологические исследования*. - 2012. - № 11. – С. 95-104.

УДК 316.21

РОЛЬ ОРГАНІВ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

Клименко Олена Юрївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри соціології управління Донецького державного університету управління

У статті розглядаються ключові моменти функціонування мережі органів виконавчої влади, які забезпечують реалізацію державної політики щодо соціального захисту сім'ї, матері та дитини, аналізуються проблеми її реформування та реструктуризації. Розкриваються політико-правові та соціально-економічні основи захисту дитинства з позицій системного підходу окреслюються реальні можливості держави у напрямку вирішення зазначеної проблеми.

Ключові слова: соціальний захист, державна політика, діти, сім'я, охорона дитинства.

В статье рассматриваются ключевые моменты функционирования системы органов исполнительной власти, обеспечивающих реализацию государственной политики касающейся социальной защиты семьи, матери и ребенка, анализируются существующие проблемы ее реформирования и реструктуризации. Раскрываются политико-правовые и социально-экономические защиты детства. Изучение социальной защиты с позиции системного подхода позволяет выявить реальные возможности государства в направлении решения указанных проблем.

Ключевые слова: социальная защита, государственная политика, дети, семья, защита детства.

The article looks at the key moments of the functioning of the system of executive power bodies, shall ensure the implementation of the State policy in the sphere of social protection of the family, mother and child, analysis of existing problems of its reform and restructuring, the author draws special attention to the political-legal and socio-economic protection of childhood. Study of social protection from a systemic perspective as the main backbone factor allows you to identify some of the real capacity of states to address those problems.

Keywords: social protection, public policy, children, family, child protection.

У сучасному суспільстві визнається, що діти – найвища соціальна цінність. На державу покладено відповідальність за надання кожній дитині можливості повністю реалізувати свій потенціал та стати в майбутньому складником людського капіталу. Тривалий час в Україні не усвідомлювалося, що невирішена проблема соціального захисту дітей не лише є пусковим механізмом для виникнення значних деформацій суспільного розвитку, а й гальмує формування соціального капіталу у стратегічній перспективі.

Турбота про дітей, забезпечення їх добробуту та безпеки є одним з найбільш важливих завдань сучасного суспільства, яке дбає про своє майбутнє, адже діти – гарант самозбереження нації та її розвитку. Неприятливі демографічні тенденції, трансформація інститутів шлюбу, криза інституту сім'ї, економічна нестабільність, безробіття, трудова міграція, соціальна незахищеність, збільшення кількості соціально-неблагополучних сімей, які не спроможні виконувати свої функції утримання та виховання дітей через алкоголізм, наркоманію, насильство, – це основні проблеми, які породжують сирітство.

Протягом останніх трьох років в Україні зростає народжуваність та зменшується кількість дітей-сиріт. Водночас щорічно збільшується кількість посиротілих дітей, влаштованих у сім'ї громадян України. Так, у 2012 р. в Україні народилося 520,7 тис. дітей, що майже на 20 тис. більше, ніж у попередньому році, при цьому кількість дітей-сиріт скоротилася з 103,5 тис. у 2012 р. до 94 тис. у 2013 р. Більше 80% дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування – 78 тис. – виховуються в сім'ях громадян України. У 2012 р. сиротами стали 15 тис. дітей, тоді як у сімейні форми виховання було влаштовано 17 тис. дітей. Близько двох тисяч дітей завдяки роботі служб у справах сім'ї та дітей і соціальних працівників були повернені в рідні сім'ї [8]. Тому питання соціального захисту дітей є надзвичайно актуальним для українського суспільства.

Слід зауважити, що вперше спробу проаналізувати роль дитини у суспільстві зробила Х. Цайхер, яка в соціологічному есе «Дитина в суспільстві та дитинство в соціології» запропонувала відійти від дослідження процесів соціалізації і звернутись до інших проблем, пов'язаних з життям неповнолітніх у

соціумі [1, с. 50]. На думку В. Безрогова, дитина розглядається науковцями тільки як засіб досягнення теологічної, етичної, політичної або соціально-утопічної мети, у той час як існує цілий комплекс невідкладних соціальних проблем, що потребують негайного вирішення [3]. Довгий час дослідженнями такого плану займалися педагогіка та психологія. Проаналізувавши історію досліджень дитинства Ф. Арьєс поставив питання впливу соціальних процесів на умови життя дітей і тим самим відкрив новий напрямок соціологічних досліджень [2]. З іншого боку, до вивчення ролі дитини в соціумі підійшла російська дослідниця С. Щеглова, яка звернула увагу на проблему захищеності підростаючого покоління [11].

Організація підтримки родини є невід'ємною частиною соціальної політики сучасної цивілізованої держави. За умов стрімких соціально-економічних трансформацій гарантією подальшої стабільності суспільства є організація повноцінного розвитку наступних поколінь. Ось чому одним з найважливіших напрямків державної політики є забезпечення права кожної дитини мати умови для всебічного розвитку, бути надійно соціально захищеною.

Метою статті є вивчення ролі органів виконавчої влади в системі соціального захисту дітей в Україні.

У широкому сенсі під соціальним захистом розуміють діяльність держави, спрямовану на забезпечення процесу формування і розвитку повноцінної особистості, виявлення й нейтралізацію негативних факторів, які впливають на особистість, створення умов для самовизначення й утвердження в житті. Соціальний захист слід розуміти як гарантії з охорони праці, здоров'я і навколишнього середовища, мінімальної оплати праці та інших потреб необхідних для життєдіяльності людини і функціонування держави [9, с. 14]. Соціальний захист є окремою ланкою суспільних відносин, які існують в організованому суспільстві та стосуються забезпечення достатніх можливостей особистості для її всебічного розвитку та нормальної життєдіяльності [10, с. 263].

Нормативно-правову базу з соціального захисту дітей складають: Конституція України, міжнародні нормативно-правові акти, закони України, акти Президента України, постанови Кабінету Міністрів України та інші нормативно-правові акти України. Загальні положення про опіку та піклування викладені в Цивільному кодексі України, а спеціальні положення визначені у Сімейному кодексі України та Законі України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування». Діюче в Україні законодавство можна умовно поділити на 3 групи [4]:

1) документи, які окреслюють права дітей в Україні загалом (Декларація прав дитини, Конвенція про права дитини; Всесвітня декларація про забезпечення виживання, захисту й розвитку дітей; Національна програма «Діти України»; Закон України «Про освіту», Закон України «Про охорону дитинства»);

2) документи, які регулюють соціальну сферу діяльності установ та організацій (Закон України «Про благодійництво та благодійні організації»; Декларація про загальні засади державної молодіжної політики в Україні від 15 грудня 1992 року № 2859; Закон України із змінами та доповненнями від 5 лютого 1993 року № 2998 «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні»);

3) документи, що безпосередньо стосуються дітей-сиріт та безпритульних дітей (Положення про дитячий будинок сімейного типу, затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 27 квітня 1994 року № 267; Постанова Кабінету міністрів України від 30 березня 1996 року № 380 «Питання центру по усиновленню дітей при міністерстві освіти України»; Закон України «Про органи й служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх»; Постанова Кабінету Міністрів України «Про поліпшення виховання, навчання, соціального захисту та матеріального забезпечення дітей-сиріт та дітей, які залишилися без піклування батьків»; Указ Президента України «Заходи щодо поліпшення становища дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків»);

Важливим міжнародним нормативно-правовим документом є Конвенція ООН про права дитини від 20 листопада 1989 року, яка ратифікована постановою Верховної Ради УРСР № 789-XII від 27 лютого 1991 року «Про ратифікацію Конвенції про права дитини». У Конвенції зазначено, що дитина, яка постійно або тимчасово позбавлена сімейного оточення, не повинна залишатися в такому оточенні і має право на захист і допомогу держави (ст. 20). У Конвенції також закріплено право на життя (ст. 6), право на ім'я та громадянство (ст. 7), право на користування найбільш досконалими послугами системи охорони здоров'я (ст. 24), право на соціальне забезпечення (ст. 26), право на освіту (ст. 29), право на відпочинок та дозвілля (ст. 31), право на захист від усіх форм сексуальної експлуатації та сексуальних розбещень (ст. 34), право на захист від усіх форм експлуатації (ст. 36), право на правову допомогу та гуманне ставлення (ст. 37). Ратифікувавши Конвенцію, Україна тим самим, ґрунтуючись на першорядності загальнолюдських цінностей і гармонійному розвитку особистості, визнала пріоритет інтересів дитини у суспільстві та необхідність особливої турботи про соціально незахищених дітей [6].

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

В Україні існує розгалужена мережа державних органів, на які покладено обов'язок піклуватися про дітей (рис. 1). Центральним органом виконавчої влади у сфері соціального захисту є Міністерство соціальної політики України. Реалізацію державної політики у сфері освіти, наукової, науково-технічної, інноваційної діяльності та інтелектуальної власності покладено на Міністерство освіти і науки України. Міністерство соціальної політики здійснює заходи щодо соціально-правового захисту дітей, запобіганню бездоглядності та правопорушенням серед дітей, соціальної реабілітації найуразливіших категорій дітей, зокрема дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Міністерство охорони здоров'я України є головним у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері охорони здоров'я, санітарного та епідеміологічного благополуччя населення, створення, виробництва, контролю якості та реалізації лікарських засобів і виробів медичного призначення [5, с. 58].

Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді – це спеціальні заклади, уповноважені державою брати участь у реалізації державної молодіжної політики шляхом проведення соціальної роботи з дітьми та молоддю [11, с. 59]. Центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, опікуючись дітьми-сиротами, тісно співпрацюють з різними державними органами влади, управліннями і відділами у справах сім'ї та молоді, освіти та культури, соціального захисту, службами у справах дітей, відділами кримінальної міліції у справах дітей, центрами зайнятості населення, закладами освіти, притулками для дітей та громадськими організаціями (товариства Червоного Хреста, Асоціації молодіжних громадських організацій, благодійними фондами, жіночими та релігійними організаціями).

Рисунок 1. Система державних органів соціального захисту дітей в Україні

Організація роботи соціальних служб проводиться за такими напрямками:

- просвітницька соціальна робота щодо реалізації соціально значимих соціальних програм і проєктів (тренінги, акції щодо формування здорового способу життя та подолання негативних звичок, попередження наркоманії та алкоголізму, статевого виховання та ін.);
- проведення консультативної соціальної роботи соціальними службами в загальноосвітніх закладах із розв'язання психологічних, соціально-психологічних, соціальних, правових та інших проблем;
- соціальний патронаж, опіка і супровід дітей-інвалідів, дітей із малозабезпечених сімей, дітей-сиріт та дітей, які залишились без піклування батьків;
- культурно-дозвілева діяльність: проведення фестивалів творчості, конкурсів, виставок творчих робіт;
- реабілітаційна робота з підлітками та молоддю з девіантною і делінквентною поведінкою [5, с. 59].

Однак, домінуючими формами соціального захисту в Україні на сьогодні залишаються соціальні виплати й пільги, а соціальні послуги – порівняно нова форма, яка ще недостатньою мірою охоплює найбільш соціально незахищені категорії громадян. Соціальні послуги, зазвичай, задовольняють лише невідкладні потреби вразливих груп населення, не орієнтовані на запобігання виникненню складних життєвих обставин, не формують в осіб навичок реінтеграції у суспільство, що призводить до утримання значної кількості таких осіб під опікою держави.

Ключовим моментом соціального захисту дитинства на державному рівні є врахування інтересів дитини в умовах соціальних труднощів, викликаних періодичними кризами української економіки. У цьому сенсі особливого значення для державної політики набуває допомога дітям, сім'ї яких знаходяться в складних життєвих обставинах або перебувають в групі ризику. Система захисту дитинства є комплексною і не може розглядатися окремо від проблем соціального патронажу матері та супроводу родини, крім того вона потребує значних фінансових надходжень з бюджету. Світова фінансово-економічна криза 2008-2009 рр. по-новому висвітлила роль систем соціального захисту й соціального забезпечення як автоматичних соціальних та економічних стабілізаторів. Надання економічному зростанню пріоритету над розширенням системи соціального захисту призводить до зuboжіння значної частини населення, погіршення стану суспільства і зрештою – до економічної стагнації та кризових явищ у суспільстві.

У цьому контексті соціальна політика захисту сім'ї, материнства та дитинства виконує регулюючу й стимулюючу роль у забезпеченні розвитку соціального потенціалу суспільства. В Україні не сформовано системну програму реформ із подолання численних проблем зазначеної сфери, накопичених протягом попередніх років. Перш за все, це зuboжіння сімей з дітьми: бідність у сім'ях із двома дітьми складає 39,6% від їх загальної кількості, із трьома – 53,8%, із чотирма та більше – 72,3% [12]. Соціальна криза в Україні призвела до збільшення дефіциту ресурсів, збільшивши кількість сімей, які потрапили в складу життєву ситуацію. Це стало пусковим механізмом до зростання вразливості багатодітних сімей, родин з дітьми-інвалідами, проживання значної їх частки в умовах, що не задовольняють елементарних потреб через неадекватне визначення мінімального споживчого кошика та структури прожиткового мінімуму. Це сприяє збільшенню соціального сирітства. Слабка інформаційна підтримка державних програм соціальної допомоги дитинству, погіршила існуючу ситуацію, оскільки населення, яке не володіє необхідною інформацією про державні гарантії соціального захисту малозабезпеченим громадянам, позбавлене мінімальної фінансової підтримки.

В Україні на сьогоднішній день робота з сім'єю рідко виходить за межі рекомендацій, які надають соціальні педагоги батькам щодо виховання дітей. Професійні реабілітаційні заходи в родині, що потрапила в складні життєві обставини, – рідкість, виняток із загальноприйнятої практики. Зазначена ситуація виникла внаслідок моделі соціальної політики, обраної нашою державою, яка діє не на упередження кризової ситуації, а на подолання вже існуючої. Тому під системний захист держави потрапляють лише діти, які внаслідок негативного впливу соціального оточення потрапили в категорію неблагополучних. Крім того, через нестачу кваліфікованих спеціалістів спеціалізованих на роботі з сім'єю соціальна політика щодо захисту дитинства залишається не ефективною. Однак, існуюча модель профілактики дезадаптації дітей в Україні виглядає як комплекс державних органів, установ і служб, діяльність яких спрямована на реалізацію соціальних потреб та інтересів дітей, профілактику бездоглядності і правопорушень, здійснення диференційованого підходу до різних груп дітей. Існує розгалужена мережа державних органів, установ та закладів, на які покладено обов'язок піклуватися про дітей, зокрема служби у справах дітей, органи опіки та піклування, органи освіти та науки, управління (відділи) у справах молоді та спорту, центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді тощо.

В Україні відпрацьовується модель захисту прав дітей, в якій на державу покладається відповідальність щодо виконання прав дитини на повноцінне існування. В Україні зусилля влади

спрямовані на створення в містах і районних центрах «Центрів соціальної підтримки дітей і сімей». Оскільки, така підтримка дасть можливість максимально зменшити ризик потрапляння дітей до інтернатних закладів [12].

Таким чином, функціонування системи органів виконавчої влади, які забезпечують реалізацію державної політики щодо соціального захисту сім'ї, матері та дитини в Україні, ускладнюється через проблеми пов'язані з безперервним реформуванням та реструктуризацією, пусковими механізмами яких виступають політико-правові та соціально-економічні реалії українського суспільства.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Zeiher H. Kindern eine Stimme geben / H. Zeiher // Sozial wissenschaftliche Literatur Rundschau. – 1996. – № 19 (31/32). – P. 48–54. 2. Арьес Ф. Дитина та сімейне життя за старого режиму / Ф. Арьес // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – №5-6. – С. 72-84. 3. Безрогов В. От исследований социализации к социологии детства / В. Безрогов // Материалы международной научной конференции «Педагогическая антропология: концептуальные основания и междисциплинарный контекст» (17-18 сентября 2002 г.) Университет Российской академии образования. – М. : Изд-во Института теории образования и педагогики РАО, 2002. – 480 с. 4. За даними Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту // Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту : офіц. сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.kmu.gov.ua – Назва з екрану. 5. Карпенко О. Законодавче забезпечення сімейних форм утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, за законодавством України / О. Карпенко // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 3. – С. 58-60. 6. Конвенція ООН про права дитини. [Електронний ресурс]. – (Конвенція ратифікована Постановою ВР №789-ХІІ (789-12) від 27 лютого 1991 р.). – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua>. – Назва з екрану. 7. Конституція України : прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. : зі змінами згідно закону України від 8 груд. 2004 р. № 2222. – Х. : ПП «Інгвін», 2007. – 64 с. 8. Карпенко О. Законодавче забезпечення сімейних форм утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, за законодавством України / О. Карпенко // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 3. – С. 58-60. 9. Мачульская Е. Е. Право социального обеспечения: [учеб. пособие для вузов] / Е. Е. Мачульская.– К. : Книжный мир, 1999. – 568 с. 10. Ноздріна О. Система державних органів соціального захисту прав дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування / Ольга Ноздріна // Держава і право. Юридичні і політичні науки : [зб. наук. пр.; редкол. : Ю.С. Шемшученко (голов. ред.) та ін.]. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – Вип. 33. – С. 262-271. 11. Щеглова С.Н. Социология детства / С.Н. Щеглова. – М. : Институт Молодежи, 1996. – 280 с. 12. Янукович В.Ф. Система соціального захисту дітей в Україні потребує державної підтримки. [Електронний ресурс]. – «Українське радіо» Національна радіокомпанія України. – Режим доступу : <http://radioukr.com.ua/ua/4/532676/>– Назва з екрану.

УДК 323.2

ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МЕСТНЫХ ОРГАНОВ ВЛАСТИ

Доля Ирина Николаевна – кандидат політичних наук, провідний науковий співробітник Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень у місті Донецьку

У статті аналізується стан впровадження інформаційно-комунікаційних технологій органами публічної влади на місцевому рівні через роботу веб-сайтів органів місцевого самоврядування. Також простежується загальний стан доступу населення до послуг Інтернет як одна із умов розширення участі населення в управлінському процесі.

Ключові слова: електронний уряд, веб-ресурси, інформація, комунікація, місцева влада.

В статье анализируется состояние внедрения информационно-коммуникационных технологий органами публичной власти на местном уровне через работу веб-сайтов органов местного самоуправления. Также прослеживается общее состояние доступа населения к услугам Интернет как одно из условий расширения участия населения в управленческом процессе.

Ключевые слова: электронное правительство, веб-ресурсы, информация, коммуникация, местная власть.

In the article condition of introduction of the information and communication technologies by bodies of the public power at local level through work of websites of the local governments is analyzed. Also, the general condition of access of the population to services the Internet as one of conditions of expansion of participation of the population in administrative process is traced.

Keywords: e-government, web resources, information, communication, public local government.

Повышение уровня жизни среди граждан требует от государственных, публичных институтов власти комплексных действий с использованием возможностей научно-технического прогресса для эффективного удовлетворения потребностей граждан, создания оптимальных условий сосуществования различных социальных групп. Одним из важных элементов в достижении гармонии и стабильности в обществе является система коммуникации «власть-население», которая строится на использовании различных форм обмена информацией и взаимодействия представителей институтов публичной власти и непосредственно источника их властных полномочий – населения. Преодоление режима закрытости в работе властных институций сохраняет свою актуальность на современном этапе развития украинского общества. Несмотря на проводимую работу в государстве по расширению доступности власти рядовым гражданам за счет внедрения новых информационно-коммуникационных технологий, все еще сохраняется прогрессирующий разрыв между властью и населением. В тоже время именно достижение прозрачности и открытости в деятельности органов власти определяет уровень доверия к этим структурам со стороны граждан. Актуальной задачей на современном этапе развития украинского общества для всех органов публичной власти является как модернизация существующих, традиционных информационно-коммуникационных форм взаимодействия (в первую очередь средства массовой коммуникации), так и освоение новых технологий, направленных на создание системы электронного управления. В условиях развития и охвата аудитории ресурсами Интернет, особого интереса заслуживает изучение перспектив использования веб-ресурсов институтами публичной власти для взаимодействия с населением на местах.

Вопросы изучения роли информации в обществе, исследования информационно-коммуникационных процессов занимают центральное место в работах М. Вебера, Ю. Хабермаса, Г. Лассуэлла, П. Лазарсфельда, В. Конецкой, Г. Мельника, Г. Почепцова, Д. Шидловского, А. Буданова, О. Зинчина. В тоже время характер научных исследований акцентирует внимание, в целом, на терминах, категориях «информация», «коммуникация», особенностях обмена и доступа к информации государства и общества.

Цель статьи – определение степени функциональности веб-ресурсов органов местной власти как формы информационно-коммуникационных технологий и анализ доступности этой информации населению.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Говоря о важности развития информационно-коммуникационных технологий необходимо учитывать тот факт, что эффективная информационная политика, проводимая местной властью с широким использованием веб-ресурсов, является показателем открытости со стороны власти, готовностью противостоять коррупционным проявлениям изнутри. Интернет представляет собой более гибкий канал информации с точки зрения оперативности в реагировании на обращения, прозрачности при принятии управленческих решений.

В настоящее время активно продолжаются дискуссии относительно подходов в использовании таких понятий как «электронное государство», «электронное правительство». Термин «электронное» условно обозначает новые информационно-коммуникативные каналы связи государственных органов и граждан. Термин «электронное правительство» (e-government) возник в США в 1997 г. по инициативе Национального научного фонда и обозначает всю систему органов публичной власти, осуществляющих управление в государстве, но акцент делался не на определенном органе, а на процессе публичного управления в целом. В конце 1990-х гг. и другие страны принимают программы электронизации правительства. В 1999 г. Европейская комиссия открывает программу «Инициатива по созданию электронной Европы» («eEurope initiative»). Согласно закону США «Об электронном государстве» 2004 г. под этим термином понимается использование государством Интернета и других информационных технологий в целях расширения доступа общественности, агентов, других государственных структур к государственной информации и службам, а также для повышения эффективности использования информационных технологий [4].

Международное сообщество с каждым годом все более расширяет качество и уровень использования информационно-коммуникационных технологий, приближаясь к завершению формирования «э-правительства». В рейтинге стран мира по уровню развития электронного правительства на 2012 год, проводимого ООН («The United Nations E-Government Survey 2012: E-Government for the People») оценивает готовность и возможности национальных государственных структур в 190 странах в использовании информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) для предоставления гражданам государственных услуг) Украина заняла 68 позицию, потеряв с предыдущим рейтингом 14 позиций. Лидерами по уровню развития ИКТ являются страны с развитой экономической системой: Южная Корея, Нидерланды, Великобритания, Дания и Соединенные Штаты [2].

В целом же внедрение «э-правительства» не должно сводиться к чисто механическому предоставлению информации чиновниками населению через ИТ технологии. На наш взгляд, такой подход сужает возможности информационно-коммуникационных технологий и в целом не решает вопрос открытости и доступности власти. Необходимо стремиться к созданию «э-управления» взаимодействия, то есть инфраструктуры постоянной онлайн связи, которая позволяет не только путем размещения на веб-ресурсах информации контролировать процесс принятия решений, но и путем интерактивного общения влиять на решения. Также такая модель позволит получать качественные административные услуги, сократив сроки исполнения и сведя к минимуму бумажный документооборот.

В Украине уже сделаны определенные шаги по созданию нормативно-правовой основы для обеспечения открытого доступа граждан к информации через различные каналы коммуникации. Данный вопрос регулирует Постановление Кабинета Министров «О порядке оповещения в сети Интернет информации о деятельности органов исполнительной власти» №3/2002 от 04.01.2002 г.; в 2003 г. в Украине было принято два закона «Об электронном документе и электронном документообороте», «Об электронной цифровой подписи». В 2005 году был принят Указ Президента и Украины «О первоочередных задачах относительно внедрения новейших информационных технологий». Закон «Об Основных принципах развития информационного общества в Украине на 2007–2015 гг.».

Принятие Верховной Радой Украины 13 января 2011 г. Закона Украины «О доступе к публичной информации» стало важным шагом в обеспечении открытости и прозрачности в работе органов публичной власти. Закон урегулировал порядок доступа физических и юридических лиц к информации, которая находится в компетенции исполнительной государственной власти, органов местного самоуправления. Статья 1 Закона определила и закрепила понятие «публичная информация» - это отображенная и задокументированная любыми средствами и на любых носителях информация, которая была получена или создана в процессе выполнения субъектами властных полномочий своих обязанностей, предусмотренных действующим законодательством, или которая находится во введении субъектов властных полномочий, других распорядителей публичной информации, определенных этим Законом.

В законе также были определены пути доступа к публичной информации через системное и оперативное оповещения информации на официальных веб-сайтах, через СМИ или любыми другими способами, предоставление информации за запросами на информацию. Принятие данного закона способствовало увеличению объема информации с открытым доступом.

В тоже время, закрепив юридически право на доступ к публичной информации, неурегулированным остался вопрос структуры и видов размещения информации через информационно-коммуникационные каналы. А именно отсутствует четкая прописанная процедура структуры размещения информации о работе местной власти через веб-ресурсы, также закон не определяет, какая именно информация должна быть размещена на официальном веб-сайте публичных органов местной власти.

Проблема открытости власти, особенно на местном уровне, влияет в целом на внутренний климат в государстве, обеспечивая либо социально позитивный, либо социально конфликтный микроклимат. В последние годы стремительное развитие информационных технологий привело к значительному увеличению пользователей сети Интернет. В связи с этим в настоящее время более популярным источником информации о деятельности органов местной власти стали их официальные веб-сайты, нежели традиционные печатные средства массовой информации.

По результатам исследования проводимого исследовательской компанией GfK Ukraine на первый квартал 2013 г. 42 % украинцев возрастом старше 16 лет имели доступ к широкоформатному проводочному Интернет дома. Этот показатель возрос на 9 % в сравнении с аналогичным периодом 2012 г. На протяжении года стремительно присоединялись к сети население возрастной группы 40-49 лет, для которой уровень проникновения возрос на 15 % и общий охват населения этой категории составил 48 %. Большие темпы роста были зафиксированы в городах с населением 51-100 тыс., где уровень домашнего подключения составил 47 % население [5].

По данным Государственного управления статистики по количеству абонентов Интернета в Украине лидируют город Киев (1631,3 тысячи пользователей), Одесская область (960,9 тысячи пользователей) и Донецкая область (345,2 тысячи пользователей). При этом в течение 2012 г. общее количество абонентов Интернета только в Донецкой области увеличилось на 67,5 тысячи, свыше 90 % всех абонентов Интернета составляет население – 311,9 тысячи, или 18,5 % общего числа семей в области. За последние пять лет количество домашних пользователей Интернета в Донецкой области увеличилось 5,8 раза.

Популярность Интернет среди населения различных возрастных групп позволяет говорить о необходимости активизации информационно-коммуникационных каналов взаимодействия власти и граждан именно через повышение функциональности в работе веб-ресурсов. Создание сайтов, веб-порталов уже стало своеобразной традицией для всех институтов государственной власти, органов местного самоуправления, представителей гражданского общества. Однако, несмотря на наличие веб-ресурсов, качество наполнения и предоставления информации через данные технологии еще не позволяют нам в полной мере говорить об эффективности данного вида коммуникации между населением и властью.

Особенно остро проблема формализованного подхода к использованию веб-ресурсов фиксируются на местном уровне. С целью определения фактического состояния работы сайтов органов местной власти и поиска механизмов преодоления существующих проблем различными институтами гражданского общества проводятся мониторинги работы веб-сайтов.

Например, по результатам мониторинга эффективности внедрения системы электронного управления в деятельности органов местного самоуправления, который проводился коалицией неправительственных организаций, в Украине сохраняется достаточно низкий уровень использования электронных ресурсов в деятельности местных советов. В ходе мониторинга были проанализированы веб-сайты органов местного самоуправления 100 городов Украины состоянием на 15 января 2013 г. В итоге лишь в трети городов частично используется система электронного документооборота, как правило, для регистрации обращений граждан. Почти 54 % сайтов получили меньше половины баллов от максимально возможного по всем оцениваемым показателям. Значительное количество сайтов городских советов имеют неудовлетворительное состояние относительно наличия определенной информации, документов, функций и возможностей, которые могут предоставлять Интернет ресурсы. На большинстве сайтов городских советов не функционируют такие инструменты обратной связи как электронное обращение, интеграция с социальными сетями, электронная приемная председателя совета, онлайн-опросы, возможность предоставления электронных административных услуг. Только 10 из 100 сайтов получили за наличие онлайн форм больше половины баллов в ходе мониторинга [3, с.14 - 17].

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Експерты общественных организаций, подводя итоги проведенного мониторинга, констатировали сохранение сложностей в работе веб-сайтов органов местного самоуправления, при наличии и определенных положительных тенденций. Большинство городов, которые вошли в выборку, уделяют достаточное внимание наполненности внешних порталов и содержат большую часть информации о деятельности местной власти. На большинстве сайтов размещены решения заседаний совета, присутствует информация о затратах и поступлениях в местные бюджеты, отчеты о выполнении бюджета за прошлый год, около половины сайтов содержат информацию об использовании коммунального имущества, сведения о действующих тарифах и льготах. В тоже время на большинстве, проанализированных сайтов городов Украины отсутствует значительная часть информации. Качественное информационное наполнение веб-сайта недостаточно развито, функциональность работы сайтов находится на низком уровне, так как практически не используются такие формы, как обратная связь с общественностью и предоставление услуг [3, с. 13-14].

Аналогичные результаты фиксируются и на примере мониторинга работы веб-ресурсов местных советов отдельно взятого региона. По результатам мониторинга, проводимого Региональным филиалом Национального института стратегических исследований, в г. Донецке среди 52 городских советов Донецкой области действующие собственные веб-сайты имеют только 26 из них. Проанализировав визуальную и информационную составляющую сайтов органов местного самоуправления области, можно отметить формальное соответствие структуре представления информации. На каждом сайте предусмотрен раздел о размещении принятых решений советов. Результаты содержательного наполнения сайтов определили присутствие таких форм, как тексты решений городского совета - 63 % от общего количества сайтов; тексты распоряжений городского главы - 51 %. Такой важный компонент обратной связи как статистика рассмотрения обращений граждан присутствует лишь на двух сайтах (города Горловка и Донецк). Необходимо отметить наличие на всех сайтах графика приема депутатов и городского главы. В тоже время недостаточным является открытость сайтов, с точки зрения форм прямого (on-line) участия общественности. Данные формы онлайн связи присутствовали на веб-сайтах городов Донецка, Мариуполя и Авдеевки (интернет-конференции, разработана форма для электронных вопросов председателю совета) [1, с. 9-10].

Таким образом, в настоящее время Украина находится в процессе построения системы «электронного правительства», а именно на первом этапе внедрения технологий информационного общества в сферу функционирования властных структур. С целью дальнейшего совершенствования использования информационно-коммуникационных технологий в работе местной власти необходимо внести изменения в законодательство, четко регламентировав технические аспекты наполняемости и функционирования веб-ресурсов для органов местной власти. Учитывая дальнейшее развитие «э-государства» важным направлением является усиление именно интерактивной составляющей в работе веб-сайтов. Присутствие на официальных сайтах таких форм диалога с властью как видеоконференции, общение в чат, онлайн приемы, онлайн система вопрос-ответ будет непосредственно влиять на степень открытости власти и рост доверия к ней со стороны населения. Также особого внимания заслуживает внедрение системы предоставления административных услуг в онлайн режиме, активизация предоставления услуг через систему «единого окна».

ЛИТЕРАТУРА: 1. Ефективність діяльності органів місцевого самоврядування: взаємодія та відповідальність / Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень у м. Донецьку – Донецьк, 2012. – 62 с. – ISBN 978-617-579-532-3 2. Исследование ООН: Рейтинг стран мира по уровню развития электронного правительства 2012 года. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gtmarket.ru/news/2012/03/09/4102> 3. Моніторинг ефективності впровадження системи електронного урядування в містах України. Моніторинг реалізований коаліцією неурядових організацій: ГО «Подільська агенція регіонального розвитку», Асоціація міст України, ГО «Інститут громадянського суспільства», Transparency International Україна, Громадянська мережа «ОПОРА», Асоціація «Міста електронного врядування України» та Національним центром електронного урядування за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» та Міжнародної неурядової неприбуткової організації «Інститут глобальних трансформацій». [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://nc.gov.ua/menu/publications/doc/elektronn_urad/keisi/Monitoring_Rez_Fin_ukr.pdf 4. От «электронного государства» к «электронному правлению»: смена парадигмы. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://open-gov.ru/2010/10/22/e-governance/> 5. Прес-реліз «Домашній інтернет стає все більш популярним в Україні». [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.gfk.ua/public_relations/press/press_articles/011032/index.ua.html

УДК 316.4:004.7

СОЦІАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ТА ВЗАЄМОДІЇ У ВІРТУАЛЬНИХ СПІЛЬНОТАХ: ЇХ ОСОБЛИВОСТІ ТА ФУНКЦІЇ

Галіч Тетяна Олександрівна – аспірант кафедри соціології управління та соціальної роботи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Стаття присвячена проблемі розвитку соціальних зв'язків у віртуальних спільнотах. Розкрито поняття «віртуальна спільнота», виділено два аспекти спілкування у віртуальних спільнотах – соціальний і технологічний. Наголошено на основних мотиваційних факторах, що сприяють розвитку віртуальної спільноти. Позначено таку важливу властивість формування і функціонування мережевих спільнот, як їх сталість. Визначені соціальні функції взаємодії у віртуальному просторі.

Ключові слова: віртуальна спільнота, соціальні зв'язки, соціальні відносини, соціальна взаємодія, соціальна мережа, комунікація, соціальні функції взаємодії.

Статья посвящена проблеме развития социальных связей в виртуальных сообществах. Раскрыто понятие «виртуальное сообщество», выделено два аспекта общения в виртуальных сообществах – социальный и технологический. Отмечены основные мотивационные факторы, которые способствуют развитию виртуального сообщества. Обозначено такое важное свойство формирования и функционирования сетевых сообществ, как их устойчивость. Определены социальные функции взаимодействия в виртуальном пространстве.

Ключевые слова: виртуальное сообщество, социальные связи, социальные отношения, социальное взаимодействие, социальная сеть, коммуникация, социальные функции взаимодействия.

The article is devoted to the development of social relations and interaction in virtual communities A concept is exposed is a virtual association, two aspects of intercourse are selected in virtual associations – social and technological. Highlighted the key motivational factors that contribute to the development of the virtual community. Indicated such an important property in the development and operation of online communities as their stability. The social functions of co-operation are certain in virtual space.

Keywords: virtual community, social communication, social relationships, social interaction, social network, communication, social functions of co-operation.

Інформатизація суспільства призвела до суттєвих змін у сфері повсякденних комунікацій. Постійно виникають і набувають широкого поширення такі нові засоби комунікації, як Інтернет і цифровий зв'язок. Приватний контент, створюваний індивідуальними користувачами Інтернету, стрімко зростає і чинить усе більш помітний вплив на суспільство. Отримуючи дуже багато переваг від використання інформаційних технологій, побудованих на основі глобальної комп'ютерної мережі, суспільство поступово входить у залежність від їх функціонування.

Особливо помітним виявляється вплив нових інформаційних технологій на молодь, для якої користування Інтернетом є такою самою ознакою символічного споживання і життєвого комфорту, як власний автомобіль або подорож за кордон [1, с. 37-40].

Немає сумніву, що до глобальної мережі постійно залучаються люди різного віку, що обумовлено зручністю доступу до джерел різноманітної інформації, а також до додаткового середовища спілкування. Адже кожен має можливість стати творцем – активно створювати контент, а не бути тільки пасивним споживачем інформації в мережі Інтернет.

З впровадженням комп'ютерної техніки в повсякденне життя в науці і побуті з'являється словосполучення «віртуальна реальність». Зараз воно відоме більшості як програмована на високому рівні машинна графіка, яка здатна підміняти фактологічну реальність майстерно створеними відео-образами, доповненими слуховими та іншими відчуттями. Особливості віртуальності стали поєднуватися і з соціальною реальністю [2, с. 77-82].

Кардинальна зміна в принципах взаємовідносин «людина – комп'ютер» торкнулась багатьох видів діяльності і типів комунікації, – від політичного і релігійного до освітнього, наукового і побутового [3, с. 556-562]. У свою чергу, це створило передумови для суттєвої перебудови соціальних механізмів контролю, репутації, управління і самоорганізації [4]. Вже сьогодні виникають нові форми соціальних спільнот, у тому числі і віртуальні мережеві спільноти. Особлива роль у цьому процесі відведена глобальній мережі Інтернет, яка утворює принципово нову сферу соціальної взаємодії, що певним чином впливає на зміни в реальному житті індивіда.

Проблематика розвитку *соціальних зв'язків* є дуже важливим аспектом у вивченні соціальних спільнот, оскільки вона ґрунтується на мотивації участі в віртуальних мережевих спільнотах мільйонів жителів планети.

У науковій літературі дослідження віртуальних спільнот ведеться у різних напрямках українськими, російськими і зарубіжними вченими: О. Арестовою, Л. Бабаніним, О. Войскунським, О. Горошко, М. Гридчиною, М. Далвортом, Н. Дубовим, Т. Каменською, Н. Коритніковою, С. Литвиною, К. Портером, В. Симховичем, М. Смітом, В. Щербиною, та іншими.

Метою даної статті є спроба проаналізувати розвиток соціальних зв'язків і взаємодії у віртуальних спільнотах, для цього визначившись з поняттям «віртуальна спільнота», а також визначити соціальні функції взаємодії у віртуальному просторі.

Порівняно з реальним соціальним оточенням глобальна мережа володіє рядом специфічних особливостей, серед яких можна виділити різноманіття не тільки джерел інформації, а й соціальних груп і соціальних норм. Глобальна комп'ютерна мережа стала основою для виникнення кіберпростору, в якому розрізняють *віртуальні спільноти* людей з якимись спільними інтересами. В процесі комунікації в кіберпросторі користувачі Інтернету створюють і підтримують певні зразки, норми і правила поведінки, вибудовують інформаційну стратифікаційну систему.

Виділяються два аспекти функціонування *віртуальних спільнот* - соціальний і технологічний. *Соціальний аспект* визначає групу людей, які мають спільні інтереси, проблеми, завдання. Спілкування здійснюється за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій, таких, як віртуальні класи, мережі, форуми, чати, електронна пошта. При цьому пізнання один одного триває протягом певного проміжку часу [5]. *Технологічний аспект* полягає у тому, що спілкування відбувається у рамках спеціального веб-сайту або мережі. Учасникам кожної такої віртуальної спільноти надається доступ до набору потужних інструментів, які дозволяють групі ефективно співпрацювати, обмінюватися знаннями і спілкуватися [6].

Потужність віртуальної спільноти залежить від потреби людей, які постійно співпрацюють і взаємодіють у ній у формі віртуальних відносин. М. Далворт визначає *віртуальні відносини* як будь-які соціальні зв'язки з людьми, з якими ви ніколи не зустрічались, або як контакти, які відбуваються в перервах між зустрічами. Такого роду зв'язки можуть підтримуватись за допомогою пошти, телефону, факсу, однак у наш час головним засобом створення і підтримки віртуальних зв'язків є Інтернет [7, с. 183-185].

Віртуальне спілкування може бути діловим або виключно особистісним. Але треба враховувати і той факт, що хоча Інтернет і значно полегшує спілкування, в ньому діють ті ж самі закони, що і в реальному світі. Спілкування на веб-сайтах, як і будь-яке спілкування, цікаве і корисне настільки, наскільки цікаві і корисні люди, які беруть участь в цьому процесі, і воно може дати людині рівно стільки, скільки вона сама вкладає в нарощування цих зв'язків. Саме таке спілкування згодом може призводити до виникнення соціальних зв'язків і створення віртуальних спільнот.

Однією з основ розвитку віртуальної спільноти як глобального явища сучасного інформаційного суспільства є *мотиваційні фактори* індивіда. У своїй праці «Мотивація користувачів Інтернету» О. Арестова, Л. Бабанін і О. Войскунський показали, що в основі діяльності користувачів мережі Інтернет лежить ділова, пізнавальна, комунікативна, рекреаційна, ігрова мотивація, а також мотивація співробітництва, самореалізації і самоствердження. Це є свідченням того, що Інтернет у своєму розвитку пройшов шлях від вузького професійного середовища спілкування програмістів до середовища вільного спілкування, яке реалізує більш широкі в порівнянні з професійними особистісні інтереси [8].

У наш час віртуальні спільноти вже стали звичним інструментом соціальної взаємодії сучасних людей. Більшість використовує поштову розсилку, електронні дошки для обміну інформацією і повсякденної взаємодії. Також великої популярності набуло використання віртуальних соціальних мереж для спілкування і обміну інформацією поза межею своєї роботи і навчальних закладів. Навіть ті особистості, які мають можливість використовувати віртуальні засоби спілкування для того, щоб залишатися на зв'язку в проміжках між зустрічами в реальному житті. Також поширені віртуальні

спільноти, які складаються із людей, які територіально далеко одне від одного знаходяться, і які дуже рідко, а іноді і взагалі не зустрічаються протягом свого життя. Такі спільноти в більшості своїй виникають навколо якоїсь спільної теми або загальних інтересів, які і об'єднують їх.

Ряд дослідників, які вивчають причини, через які віртуальні світи так швидко стали частиною повсякденності, приходять до висновку щодо прагнення людини перевищити відведені йому природою можливості [9]. Масовість використання сучасних телекомунікаційних систем і темпи зростання числа користувачів говорить саме про те, що в сучасному інформаційному суспільстві досягнення науки і технологій стали частиною повсякденності.

В наш час віртуальні спільноти стають невід'ємною частиною сучасної соціальної структури і активно вивчаються. При цьому предметом аналізу виступають не характеристики окремих особистостей, а структура їх взаємозв'язків у межах тієї чи іншої віртуальної спільноти.

Оцінити значимість того, що відбувається в соціальній мережі для досягнення відповідної мети, наприклад, для розвитку соціальних зв'язків між членами спільноти, допомагає категоризація зв'язків між вузлами мережі. Такі зв'язки можуть бути прямі або непрямі, сильними або слабкими, односторонніми або двосторонніми. Прямий зв'язок в соціальній мережі – це безпосередні відносини між двома людьми [10].

Якщо спробувати умовно розділити зв'язки між людьми, які є користувачами будь-якої соціальної мережі, то можна побачити, що в основному це спілкування із знайомими, друзями, колегами і колишніми однокурсниками або однокласниками, яких можна, задавши певні параметри, легко відшукати і додати до розділу «Друзі» на своїй сторінці для більш зручного спілкування у подальшому. Також за допомогою соціальної мережі, можна знаходити нових людей, які є цікавими для людини по професійній лінії, чи просто тих, хто поділяють ваш погляд на ту чи іншу проблему або цікавляться спільною з вами темою. І це дуже важливо, особливо у спілкуванні між людьми, які географічно віддаленні один від одного, не мають змоги зустрітися і поспілкуватися в реальному житті.

Слід додати, що спілкування в соціальних мережах стає підставою формування тематичних віртуальних спільнот, які дають людині змогу заводити нові знайомства і мати можливість спілкування на теми, які цікавлять не тільки її, а й багатьох інших учасників даної спільноти.

Важливою особливістю функціонування мережевих спільнот є їх *сталість*. Практика показує, що найбільш сталими у віртуальному просторі є ті спільноти, в яких відбувається ефективно управління процесами соціальної взаємодії між учасниками. При цьому велике значення мають підстави виникнення віртуальної спільноти – або цілеспрямовано, або стихійно. Цілеспрямовані як правило більш сталі, тому що ті, хто створює їх, різноманітними способами намагаються утримувати користувачів навколо інформаційного ресурсу за допомогою різних конкурсів, подарунків, постійного оновлення інформаційного змісту. Також необхідним стає залучення нових учасників віртуальної мережевої спільноти, що в свою чергу виступає стратегічним завданням для переважної частини інформаційних ресурсів, і підтримує стійкість існуючої спільноти та розвиток соціальних зв'язків в її межах.

Чим саме визначається сталість віртуальних спільнот?

По-перше, така сталість визначається особливим стилем спілкування у віртуальному просторі, якому притаманне відчуття абсолютної свободи. Учасник віртуальної спільноти відчуває себе абсолютним хазяїном свого віртуального світу, він може включити іншого в коло друзів чи легким порухом виключити із цього кола, звернутися із відвертими меседжами до віртуального загалу чи зіграти фантастичну роль і вдатися до необмежених містифікацій. Тому світ, який створює користувач мережі (аккаунт, профіль), – це витвір його фантазії і світогляду, які привносять ригідність (стійкість) його особистості у віртуальне спілкування, віртуальну взаємодію.

По-друге, «аватарам» нема чого ділити у віртуальному просторі, вони мають абсолютне відчуття рівності, у них немає дефіцитних ресурсів, за які вони могли б вести непримиренну боротьбу, як це відбувається у трудових колективах, вони вільні від гри відчуттів, яка притаманна особистим стосункам у реальному житті. В якомусь сенсі «віртуальний френд» – це власність користувача, його alter ego, який назавжди залишається з ним.

Нарешті, сталість віртуального спілкування задана форматом соціальних мереж, правилами, встановленими для користувачів, які обмежують їх свавілля. Звісно, багатофункціональність соціальної взаємодії у соціальних мережах Інтернет також впливає на сталість цієї взаємодії.

Сьогодні електронні засоби використовуються радше для комунікативної взаємодії, ніж для пасивного отримання інформації. В основі комунікації у віртуальних спільнотах лежить поняття так званої «економіки дарування» (gift economy), де інформація розглядається як подарунок [11, с. 222-239].

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Учасники спільноти надають інформацію для вільного користування у спільноті, не розраховуючи на винагороду, але сподіваючись на дифузну взаємність. А отже, рушіями взаємодії у віртуальних спільнотах є суміш особистого інтересу й альтруїзму. Однак, не дивлячись на основний принцип «економіки дарування», яким є широкий інформаційний обмін, доступність якого забезпечується доступом до мережі Інтернет без соціальних чи фінансових зобов'язань, існує і феномен «пасивного спостерігача» (lurker), який отримує користь від інформаційної взаємодії, але не робить власного внеску в комунікацію [12].

Мережа Інтернет, надаючи людині необмежені можливості спілкування в реальному часі, перетворилась із простої безлічі пов'язаних мережею комп'ютерів користувачів у спільноту людей, які співвідносять свою поведінку з певними правилами і законами віртуального простору. Постійне перебування людини в цьому віртуальному просторі і соціальна взаємодія з іншими членами віртуальних спільнот безпосередньо впливає на процеси її соціалізації і ресоціалізації. Мета існування віртуальних спільнот дуже часто не узгоджується з цінностями і смислами існуючої культури, що призводить до посилення мозаїчності норм, що регулюють поведінку людини. Тому ми погоджуємося з думкою, що актуальним стає створення віртуальної етики, в задачі якої повинні входити моральна рефлексія і моральна оцінка процесів віртуальної комунікації, а також створення механізмів, що забезпечують дотримання цих норм і принципів [13, с. 201-205]. Без цього неможливо здійснювати контроль і регулювання поведінки людини в процесі взаємодії і налагоджені соціальних відносин у віртуальному середовищі.

Узагальнюючи матеріали нашого спостереження за існуючими практиками *соціальної взаємодії* у віртуальному просторі, можемо зробити *висновки* про соціальні функції такої взаємодії:

- *дозвільна функція*, яка полягає в тому, що у бюджеті вільного часу молодих людей спілкування у віртуальних спільнотах (соціальних мережах) посідає дуже важливе місце, іноді – найважливіше, коли вони звертаються до соціальних мереж щодня по кілька годин;

- *виробнича функція* полягає в тому, що віртуальні спільноти використовуються з метою осучаснити та зробити більш ефективним виробничий процес, наприклад, викладачі вищої школи створюють групи у соціальній мережі за участю студентів з метою використати мережу у навчально-виховному процесі;

- *пізнавальна активність*, яка полягає в тому, що завдяки оперативності і актуальності даних, які користувачі отримують з допомогою пошукових систем і соціальних мереж, віртуальна взаємодія стає головним джерелом пізнання навколишнього світу;

- *наукові практики*, пов'язані з Інтернет, набувають поширення, зокрема в соціології – Інтернет-дослідження, Онлайн-опитування тощо;

- за допомогою віртуальних спільнот (соціальних мереж) вдовольняються *комунікативні потреби* користувачів, причому соціальні мережі дають можливості комунікативної взаємодії широкого спектру – від наукового обміну до пошуку шлюбного партнера;

- *збіднене емоційне життя* сучасників може набувати у віртуальному просторі нових барв і в сфері віртуальних ігор, і в сфері спілкування, не обмеженого звичними соціальними умовами;

- *креативна функція* віртуальної взаємодії полягає в широких можливостях для творчості, які надають віртуальні спільноти, в яких пересічний користувач може стати якщо не богом, то у всякому разі повним хазяїном свого вибудованого віртуального простору спілкування;

- *функція самореалізації* надзвичайно важлива для сучасника, який має дуже великі шанси стати «зайвою людиною» у кризовому суспільстві, але в створеному віртуальному світі (світах) користувач завжди знайде шанс бути тим, ким він хоче, реалізувати власні інтенції, таланти і мрії;

- *референтні можливості* мережі полягають в тому, що навіть безнадійний лузер і маргінал, який не має шансів на успіх у колективі (навчальному чи трудовому), в соціальній мережі завжди знайде, сформує референтну групу, в якій він чи вона можуть бути поважними і шанованими людьми;

- *компенсаторна функція* віртуальної взаємодії полягає в тому, що у соціальній взаємодії у віртуальному просторі користувач завжди знайде компенсацію дефектам свого реального соціального життя: начальник тут поспілкується з народом, одинак – із гарними дівчатами, представник етнічної меншини – із своїми національними братами і сестрами, сектант – із одновірцями, а колекціонер – із далекими колегами по захопленню;

- віртуальні спільноти все більше перебирають *функції соціально значущих ЗМІ*, все більше людей отримують оперативні новини (news) і коментарі щодо новин (views), які допомагають зрозуміти, що відбувається;

- віртуальні спільноти стають потужними *ідентифікаторами*, механізмами соціальної ідентифікації громадян, які звертаються до мереж у пошуках відповіді на сакраментальне питання – хто я?;
- *інформативна функція* мереж полягає у поширенні соціального значущих знань, формуванні наукової картини світу;
- *віртуальна спільнота стає агентом соціалізації*, поширює уявлення про стандартні соціальні ролі, задає користувачам зразки мислення і поведінки;
- в сучасному суспільстві взаємодія у віртуальних спільнотах має *організаційні функції*, дає можливість брати користувачам участь у акціях – від банального флеш-мобу до революції і повстання проти існуючого політичного режиму;
- *адаптивна й інтеграційна функції* дуже важливі з огляду на вплив віртуальної взаємодії на адаптацію користувача до суспільних вимог і умов, які у мережах подаються у зрозумілій і прямій формі;
- взаємодія у віртуальному просторі має виражену *терапевтичну функцію*, оздоровчий ефект, коли дає користувачеві не тільки елементарне вдовolenня, але іноді – і насолоду від віртуальної навігації.

Підсумовуючи, варто зазначити, що останнім часом Інтернет перетворився в невід’ємний атрибут життя сучасного суспільства, у фактор, що змінює соціокультурне життя завдяки інтенсифікації соціальних взаємодій у віртуальних спільнотах, збільшення обсягів інформації, розширення моделей і мотивів поведінки, виникнення нових форм залежностей. Відповідно, з’явилися нові способи трансляції і засвоєння соціального досвіду, нові засоби управління і контролю над суспільством.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Гридчин М. Проблемы влияния информационных технологий на молодежь / М. Гридчин // Власть. – 2007. – № 9. – С. 37-40. 2. Каменская Т. Г. Социальное знание и виртуализация социальной реальности / Т. Г. Каменская. – Одесса : Астропринт, 2009. – С. 77-82. 3. Горошко Е. И. Информационно-коммуникативное общество в гендерном измерении : Монография / Е. И. Горошко. – Х. : ФЛП Либуркина Л. М., 2009. – С. 556-562. 4. Плотинский Ю. М. Развитие социального интернета [Электронный ресурс] / Ю. М. Плотинский. – Режим доступа : <http://www.soc-inform4.narod.ru/lectures.html#d6>. 5. Литвинова С. Г. Віртуальні спільноти у дослідженнях зарубіжних вчених [Електронний ресурс] / С. Г. Литвинова // Інформаційні технології і засоби навчання. – 2012 – № 5(31). – Режим доступу : <http://gov.ua/www.journal.iitta.gov.ua>. 6. European Training Village: A word of explanation – 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://communities.trainingvillage.gr/cobrand/cb2716/images/About.htm#>. 7. Далворт М. Социальные сети: руководство по эксплуатации / Майк Далворт. [Пер. с англ. Н. Холмогорова]. – М. : ООО Издательство «Добрая книга», 2010. – С. 183-185. 8. Арестова О. Н. Мотивация пользователей Интернета [Электронный ресурс] / О. Н. Арестова, Л. Н. Бабанин, А. Е. Войскунский // Ассоциация РЕЛАРН. – Режим доступа : <http://www.relarn.ru:8080/human/motivation.txt>. 9. Biocca F. Chapter 1: The vision of virtual reality / F. Biocca, P. Levy / In : Biocca F. (eds). Communication in the age of virtual reality. – Hillsdale, NJ : Erlbaum, 1995. – Pp. 3-14. 10. Дубова Н. Социальная сеть знаний [Электронный ресурс] / Н. Дубова // Открытые системы. – Режим доступа : <http://www.osp.ru/text/print/302/380634.html>. 11. Smith M. A. The economics of online cooperation / M. A. Smith, P. Kollock (Eds.) // Communities in cyberspace. – London : Routledge, 1999. – Pp. 222–239. 12. Тимовчак-Максимець О. Ю. Аналіз комунікативної взаємодії на веб-форумах: інформаційна поведінка та учасники [Електронний ресурс] / О. Ю. Тимовчак-Максимець, А. М. Пелещин, К. О. Слобода // Інформаційні системи та мережі. – 2011. – № 699. – Режим доступу : <http://ena.lp.edu.ua:8080/handle/ntb/10827>. 13. Симхович В. Проблемы социализации молодежи в сетевом обществе / В. Симхович // Spoleczenstwo sieci. Tom I. Gospodarka sieciowa w Europie srodkowej i wschodniej / Pod red. Slawomira Partyckiego. – Lublin : Wydawnictwo KUL, 2011. – Pp. 201-205.

УДК 316. 316.013:316.013.4

**ТУРИСТИЧНІ ПРАКТИКИ «СПОЖИВАННЯ» МІСЬКОГО ПРОСТОРУ:
ПРОПОНОВАНЕ ТА РЕАЛЬНЕ (ПРИКЛАД ЛЬВОВА)**

Козлова Інга Володимирівна – аспірантка Львівського національного університету імені І. Франка

У статті автор розглядає місто як продукт, який пропонується для «споживання» гостям міста. В основі статті лежить порівняння пропонованого до «споживання» образу міста як певного товару, який створюється та представляється органами місцевого самоврядування і реальних практик його «споживання» туристами. У підсумку фіксуємо два важливі моменти: по перше, акценти у міській пропозиції децю відрізняються від тих практик, які насправді здійснюють туристи у місті, по друге – туристи схильні «прикрашати» свої практики споживання простору, позиціонуючи їх як «класичні» та цілком очікувані.

Ключові слова: місто, «товар», «споживання», туристичні практики

В статье автор рассматривает город как продукт, который предлагается для «потребления» туристам. В основе статьи лежит сравнение предлагаемого для «потребления» образа города как некоего товара, который создается и представляется органами местного самоуправления и реальных практик его «потребления» гостями города. В результате фиксируем два важных момента: во первых, акценты в городской пропозиции несколько отличаются от тех практик, которые на самом деле совершаются туристами в городе, во вторых – туристы склонны «приукрашать» свои практики, позиционируя их как «классические» и вполне ожидаемые.

Ключевые слова: город, «товар», «потребление», туристические практики

The article examines city as a product that is offered for its visitors for "consumption". The core of the article lays in the comparison between, on the one hand, city's image created, presented and offered for 'consumption' by the local authorities, and, on the other hand, actual practices of tourists' 'consumption' of the city. As a result, we fix two important findings. Firstly, emphases in urban propositions are somehow different from those practices actually carried by tourists, secondly, tourists tend to "embellish" their practices, regarding them as "classic" and expected ones.

Keywords: city, «ware», consumption, tourists practices

Туризм як явище вже давно вийшов за межі ситуації «розриву звичної реальності» для подорожуючих, він став потужним рушієм розвитку та трансформації сучасних міст, одним із важливих засобів отримання прибутку та визначником вектору розвитку, який обирають муніципалітети. Для його потреб функціонують цілі індустрії з прийому та обслуговування туристів, а саме: 1) підприємства, що надають послуги по розміщенню; 2) підприємства харчування; транспортні підприємства; 3) туристичні фірми по реалізації продукції, зорієнтованої на туристів; 4) рекламно-інформаційні туристичні установи; 5) виробничі туристичні підприємства; 6) підприємства торгівлі; 7) підприємства організації дозвілля; 8) заклади самодіяльного туризму; 9) навчальні та науково-проектні туристичні заклади [1].

Якщо говорити про досвід окремо взятого міста – Львова, то туризм був визнаний міською владою одним з найбільш пріоритетних напрямів в розвитку міста. В рамках пілотного проекту Фонду «Ефективне управління» у Львові за методикою кластерного аналізу були проведені дослідження щодо визначення найбільш конкурентоспроможних галузей в житті міста. Туризм був визначений одним з двох кластерів, на яких варто сконцентрувати свої зусилля в світлі економічної конкурентоспроможності Львова. У процесі визначення туризму як найбільш проривного кластеру значну роль зіграло зростання іноземних інвестицій у сфері туризму за останні 5 років – 33% [2].

Отож туризм потрібен місту і місто позиціонуватиме себе як продукт, що має бути спожитий туристами. Однак у такій ситуації виникає питання про те, чи туристи споживають саме те, що їм позиціонується/пропонується, чи шукають у місті інших атракцій. Метою нашої статті є співвіднесення тих елементів, що пропонуються туристу у якості «товару» та практик споживання цих «товарів». Іншими словами, чи дійсно споживається саме те, що пропонується.

Для співвіднесення позиціонування міста як продукту та реальних практик його споживання, іншими словами туристичних практик, ми використаємо дані кількісно-якісного контент-аналізу промоційних матеріалів міста, які мають на меті окреслити «товарний» образ міста та даних кількісного соціологічного опитування в'їзних туристів, яке надасть об'єктивну картину здійснення туристичних практик.

Розпочнемо із розгляду даних контент-аналізу.

Припускаємо, що основна функція творця образу міста як продукту покладена на органи місцевого самоврядування, а саме на міську раду. Отож промоційні матеріали, видані саме цією структурою, є виразником офіційної політики позиціонування міста та визначення його найбільш «товарних» місць. Відповідно, для аналізу обрано інформаційні матеріали, створенням та розповсюдженням яких займається Львівська міська рада. З цілої низки таких матеріалів за порадою управління культури гуманітарної політики Львівської міської ради були відібрані брошура «Львів відкритий для світу», буклет «Львів. Lwow. Львов. Lviv», путівник «Мандрівка Львовом», буклет «Мапа Львова. Lviv map» [3].

В основі контент-аналізу лежить пошук об'єктів та подій, які акцентуються як «родзинки» Львова, обов'язкові місця для відвідування туристами, а отже, основні «товарні» елементи міста як продукту.

Одиниці аналізу: окремий приклад інформаційного матеріалу (путівник, брошура, буклет).

Одиниця рахунку: поява «категорії» у тексті інформаційного матеріалу, контекст появи.

Категорії аналізу:

- назва об'єкту чи події;
- повнота репрезентації;
- репрезентована сфера життя міста.

Описовий аналіз розпочнемо з брошури «Львів відкритий для світу», яка містить у собі шість сторінок інформації, присвяченої різноманітним об'єктам, з якими варто ознайомитися туристам. У цьому переліку знаходиться Ратуша, як символ місцевого самоврядування, та потужні релігійні маркери – Вірменський кафедральний собор, церква Успіння Пресвятої Богородиці, Катедральний Собор Успіння Пресвятої Богородиці, Ансамбль на вулиці Руській, Єврейські осередки, Церква Св. Параскеви П'ятниці. Також на окремій сторінці розміщена інформація про культурно-мистецькі події, які у ході аналізу було згруповано за тематичною спрямованістю:

- музичні – 5;
- релігійні – 2;
- театральні – 2;
- інші – 2.

На наступних сторінках розміщена інформація про:

- музеї (47) – 6 сторінок;
- галереї (22) – 2 сторінки;
- готелі (35) – 3 сторінки [4].

У якості наступного інформаційного матеріалу для аналізу розглянуто буклет «Львів. Lwow. Львов. Lviv». Це двосторонній буклет, з одного боку якого знаходиться карта зі спеціальними позначками музеїв, а з іншого боку їхній перелік з 49 позицій українською, польською, російською, англійською мовами [5].

Далі було розглянуто путівник «Мандрівка Львовом». Якщо поглянути на перелік представлених об'єктів, то за сферами життя, які вони репрезентують, їх можна розподілити наступним чином:

- релігійна сфера – 25;
- культурні об'єкти – 24;
- адміністративне районування (назви вулиць і площ) – 19;
- житлові умови (житлові будинки+готелі) – 8;
- сфера обслуговування/економічна сфера – 4;
- освіта і наука – 4;
- політична сфера – 3;
- зона відпочинку (парки) – 3;
- цвинтарі – 2.

У кінці путівника міститься рубрика під назвою «Практичний інформатор» з відомостями про транспорт, зокрема, номери таксі, туристичні бюро (2), готелі (9 + 6 недорогих), доступ до мережі Інтернет в комп'ютерних клубах (6), музеї (24), галереї (2), книгарні (12), театри (8), кінотеатри (8), філармонія (1), ресторани та кав'ярні, а також цукерні (38), екстренні служби (11) [6].

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

У буклеті «**Мапа Львова. Lviv map**» окремими позначками виділені:

- Оперний театр;
- Вірменський собор;
- Домініканський костел;
- Порохова вежа;
- Успенська церква;
- Ратуша;
- Латинський Катедральний Костел;
- Пам'ятник Т. Шевченку;
- Пам'ятник А. Міцкевичу;
- Пам'ятник королю Данилу;
- Бернардинський монастир (церква св. Андрія);
- Львівський національний університет ім. І. Франка;
- Пам'ятник І. Франку;
- Палац Потоцьких;
- Пам'ятник М. Грушевському.

Як розуміємо, з них 4 – це релігійні споруди, 2 – культурні, 1 - адміністративна, 1 – освітня, 1 – колишня оборонна, а решта 5 – пам'ятники визначним діячам.

Також, що дуже важливо з позиції формування образу міста, у рубриці «Пам'ятки культури, які варто відвідати у Львові», буклет містить перелік з вказівкою адрес таких об'єктів:

- музеї – 41;
- розваги – 4 (Львівський державний цирк, Аквапарк «Пляж», Львівський іподром, Виставковий центр «Lemberg»);
- парки – 6;
- органний концертний зал – 1;
- філармонія - 1;
- театри – 8;
- пам'ятки історії та культури – 7;
- храми – 30 [7].

У підсумку варто зазначити, що місто позиціонується як історико-культурний осередок, значний акцент у представленні робиться на музеях як виразниках підтримки історії та традицій, також вагома роль у місті приділяється релігійним маркерам, які одночасно виступають і потужними архітектурними репрезентантами міста. Отже, у друкованій промоційній літературі Львів позиціонується як місто музеїв та архітектурного різноманіття. Саме ці особливості пропонуються до споживання туристам.

Дослідження туристів проводилось методом «face to face» працівниками Центру вивчення громадської думки Інституту міста у травні 2012 року. Всього було опитано 400 респондентів (туристів з інших областей України, Польщі, Росії та інших країн).

Перелік асоціацій із містом представлений на таблиці №1 [8].

Таблиця 1.

Асоціації із містом	
старовинне місто із збереженими традиціями і культурою	45,6%
гостинність мешканців	25,8%
вражаюча архітектура	41,9%
унікальна атмосфера міста	27,5%
місто кави і кав'ярень	31,4%
пивні традиції	5,6%
українське місто	22,2%
культурний центр	18,9%
місто європейського зразка	16,7%
визначні релігійні об'єкти	6,9%
місто визначних пам'яток і символів	9,2%

*Сума не дорівнює 100%, оскільки респонденти могли обирати декілька варіантів відповіді.

Отже місто у його відвідувачів в першу чергу асоціюється із збереженими традиціями та культурою, вражаючою архітектурою, кавою та кав'ярнями. Перші дві асоціації співпадають із тим образом міста, який пропонує туристам Львівська міська рада.

Таблиця 2.

Огляд визначних архітектурних пам'яток	46,3%
Дослідження місцевої культури і традицій	19,1%
Знайомство з новим місцем	16,6%
Зустріч з друзями чи родичами	11,0%
Паломництво	0,6%
Лікувально-оздоровчі потреби	2,0%
Спорт	0,3%
Відвідування фестивалів, визначних культурних подій	4,2%

Із Таблиці 2. бачимо, що туристи позиціонують як основну причину відвідання міста огляд визначних архітектурних пам'яток, дослідження місцевої культури і традицій та знайомство з новим місцем. Значно менший відсоток осіб визначають своєю метою відвідування фестивалів та визначних культурних подій.

Таблиця 3.

відвідування музеїв, галерей, виставок	38,4%
відвідування театрів	15,7%
відвідування концертів, фестивалів	18,2%
екскурсії по місту у супроводі гіда	22,7%
самостійні екскурсії містом	72,8%
відвідування релігійних об'єктів міста	38,1%
посиденьки в кафе/кав'ярнях/ресторанах	65,5%
відвідування торгово-розважальних комплексів	12,0%
походи по магазинах	20,7%
екскурсії за місто	14,0%
відвідування розважальних закладів (нічні клуби, казино)	10,4%
відвідування медичних закладів з метою лікування та оздоровлення	0,6%

*Сума не дорівнює 100%, оскільки респонденти могли обирати декілька варіантів відповіді.

Огляд здійснюваних практик споживання міського простору (Таблиця 3.) дає зрозуміти, що на першому місці у туриста є самостійні екскурсії містом. Свого часу Р. Парк [9] зазначав, що погулянки містом дозволяють зрозуміти його краще, ніж будь яка художня література чи наукові дослідження. Вочевидь такої думки дотримується і більшість гостей міста Львова. На другому місці – посиденьки в кафе/кав'ярнях/ресторанах, на третьому місці за частотою здійснення практик – відвідування музеїв, галерей, виставок, на четвертому – відвідування релігійних об'єктів міста. Як бачимо, здебільшого задекларовані практики співпадають із міською пропозицією.

Однак це загальні дані, для того, щоб їх уточнити дослідники задали конкретніше питання про те, які саме місця відвідували туристи (Таблиця 4.).

У Таблиці 4 представлено перелік культурно-мистецьких об'єктів, відвіданих гостями міста [8].

Атракції у місті

Площа Ринок	78,6%
Театр опери та балету імені С. Крушельницької	35,3%
Високий замок	37,3%
Личаківський цвинтар	18,8%
Домініканський собор	34,2%
Італійське подвір'я	27,1%
Вірменський собор	23,1%
Латинський кафедральний собор	19,4%
Собор св. Юра	22,2%
Шевченківський гай	10,3%
Замки Львівщини (Золота підкова)	6,0%
Церква святого Андрія (комплекс бернардинів)	12,5%
Рагуша	34,8%
Комплекс руської церкви (Вежа Корнякта)	6,0%
Арсенал	16,8%
Каплиця Боїмів	14,5%
Національний університет ім. І. Франка	9,4%
Порохова вежа	12,0%
Музеї Львова	4,8%
Нічні екскурсії по місту	10,0%
Підземелля Львова	5,4%

*Сума не дорівнює 100%, оскільки респонденти могли обирати декілька варіантів відповіді.

Ми бачимо, що туристів приваблює відвідання/споглядання архітектурних пам'яток, зокрема йдеться про релігійні маркери, значна частина яких співпадає із об'єктами, пропонованими для перегляду органами місцевого самоврядування. Однак ситуація із музеями виглядає зовсім інакше. Музеї – один із основних акцентів у презентації міста як продукту, також значний відсоток опитаних зазначали, що відвідували музеї, галереї та виставки (38,4%), однак при детальнішому аналізі здійснених практик, відсоток відвідувачів музеїв скорочується до 4,8%.

Таким чином, можемо зробити такий висновок: по-перше, туристи схильні «прикрашати» свої практики споживання простору, позиціонувати їх як «класичні» та очікувані. По-друге, що важливіше, маємо розбіжність між продуктом, пропонованим міською радою, та практиками його споживання. Гості міста воліють самостійно споглядати «музей під відкритим небом», іншими словами архітектурну спадщину; однак класичні музеї не користуються таким попитом серед відвідувачів, як цього, вочевидь, хотіли б керманічі міста.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Туристичний продукт та його складові. // [Електронний ресурс]: туристичний продукт та його складові. - 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. — (Всеукр. перепис населення, 2001). — Систем. вимоги: Intel Celeron 1.80 GHz; 1 Gb DDR; CD-ROM Windows 7 Ultimate. — Назва з титул. екрану. 2. Інститут міста. Презентація стратегій. Вікторія Довжик: Стратегія підвищення конкурентоспроможності економіки Львова. // [Електронний ресурс]: Інститу міста. - 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. — (Всеукр. перепис населення, 2001). — Систем. вимоги: Intel Celeron 1.80 GHz; 1 Gb DDR; CD-ROM Windows 7 Ultimate. — Назва з титул. екрану. 3. Д. Данильченко «Визначальні риси сучасного образу Львова в офіційному дискурсі» // робота на отримання освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр соціології». Львівський національний університет ім. І. Франка. 4. Львів відкритий для світу. - Брошура для туристів. 5. Львів. Lwow. Львов. Lviv. – Буклет для туристів. 6. Мандрівка Львовом. – Путівник. 7. Мапа Львова. Lviv map. – Буклет для туристів. 8. Звіт за результатами соціологічного опитування в'їзних туристів. Дослідження проводилось методом «face to face» опитування. Всього було опитано 400 респондентів (туристів з інших областей України, Польщі, Росії та інших країн) у травні 2012 року. 9. Парк Р. Місто як соціальна лабораторія. // [Електронний ресурс]: Соціологические прогулки. Інформаційний сайт. - 1 електрон. опт. диск (CD-ROM) : кольор. ; 12 см. — (Всеукр. перепис населення, 2001). — Систем. вимоги: Intel Celeron 1.80 GHz; 1 Gb DDR; CD-ROM Windows 7 Ultimate. — Назва з титул. екрану.

УДК: 316.733

ПУТЕВОДИТЕЛЬ КАК МАТЕРИАЛЬНЫЙ ПРОВОДНИК КУЛЬТУРНЫХ ЗНАЧЕНИЙ В УСЛОВИЯХ СОЦИАЛЬНЫХ ИЗМЕНЕНИЙ

Агамирьян Любовь Викторовна – студентка 5 курса социологического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

В статье автор рассматривает социокультурные изменения как продукт триединства культуры, общества и индивида в рамках социологической концепции П. Сорокина. В подтверждение актуальности сорокинской гипотезы проведён анализ советских и постсоветских путеводителей, изменения содержания которых, как аргументируется в статье, связаны со сменой культуры. Отмечается, что прошлое общества (реально происходившие события) и история общества (то, как прошедшие события описываются) могут быть идентичны, могут частично совпадать или же различаться вовсе. Причиной этому может быть изменение политического строя, смена кадров аппарата власти, усиление культурного влияния Запада и т.д. Следствием этого является изменение отношения к материальным носителям прошлого, что отражается, в том числе, на путеводителях как объективированной составляющей городского пространства.

Ключевые слова: ценности, культура, прошлое, история, коллективная память, социокультурні изменения.

У статті автор розглядає соціокультурні зміни як продукт триєдності культури, суспільства і індивіда в рамках соціологічної концепції П. Сорокіна. На підтвердження актуальності сорокінської гіпотези проведено аналіз радянських і пострадянських путівників, зміни змісту яких, як аргументується в статті, пов'язані зі зміною культури. Відзначається, що минуле суспільства (події, що реально відбувалися) і історія суспільства (те, як минулі події описуються) можуть бути ідентичні, можуть частково збігатися або ж відрізнятися зовсім. Причиною цього може бути зміна політичного ладу, зміна кадрів апарату влади, посилення культурного впливу Заходу тощо. Наслідком цього є зміна ставлення до матеріальних носіїв минулого, що відбивається, в тому числі, на путівниках як об'єктивованій складовій міського простору.

Ключові слова: цінності, культура, минуле, історія, колективна пам'ять соціокультурні зміни.

In the article the author examines the social and cultural changes as a product of the trinity of culture, society and the individual within the sociological concept of Sorokin. In confirmation of the relevance of Sorokin's hypothesis, analysis of Soviet and post-Soviet guides, changes in the content of which, as argued in this article are related to a change of culture. It is noted that past societies (actually occurring events) and the history of the company (how past events described) may be identical, may overlap or differ at all. The reason could be a change in the political system, changes in personnel apparatus of power, strengthening the cultural influence of the West, etc. This results in a change of attitude towards material carriers of the past, which is reflected, in particular, to the guidebooks as objectified component of urban space.

Keywords: values, culture, the past, history, group memory, sociocultural changes.

Не зная своего прошлого, невозможно ориентироваться в настоящем и тем более строить будущее. Причём это прошлое может быть практическое, которое неотделимо присутствует в настоящем через продукты, созданные давно (места, где обитают, мысли, которые повторяют); зафиксированное в предметах настоящего, но не обязательно используемое; сконструированное - отпечатанное в человеческом сознании. Одинаково необходимо разбираться в книгах, которые актуальны сейчас, но были написаны давно, различать безделицы и антиквариат, ценить искусство. Всё это помогает понять, что за смыслы стоят за ними, позволяет определить, какие ценности заложены в основу, и на какие из них стоит обратить внимание, чтобы руководствоваться ими по жизни. Это позволяет индивиду занять своё место в социуме и содействовать развитию общества.

Поэтому так важно понимать значение прошлого, осознавать, какие нематериальные ценности оно скрывает за материальными объектами. Это касается, например, памятников, мемориалов и «вторичной» продукцией с ними связанной, к которой можно отнести путеводители и почтовые открытки. Даже за таким небольшим физически объектом может скрываться нечто большее, чем просто красивое изображение. Открытки и путеводители со временем меняются, так как меняется общество, которое вкладывает в них эти смыслы. Определив, что именно заставляет меняться материальные объекты, можно понять, какие ценности остаются в обществе, а какие «отмирают», что позволит правильно выстроить жизненные стратегии. В связи с этим, *объектом* данной работы будут постсоветские трансформации, связанные с социокультурным пространством города, а *предметом* – изменение наполнения путеводителей в соответствии с политическими, социальными изменениями города. *Целью нашей работы* будет определение, каким образом видоизменяются путеводители при изменении общественного строя.

Для реализации поставленной цели предлагается рассмотреть социокультурные изменения как продукт триединства культуры, общества и индивида. Теоретико-методологической базой исследования являются положения о родовой структуре социокультурных явлений П.Сорокина. Эмпирическая база статьи – качественный анализ текста пяти путеводителей по г. Славянску (одного советской эпохи 1978 года и четырёх Интернет-изданий современной эпохи).

Изменения материальных объектов культуры – предмет рассмотрения многих исследователей, среди которых можно назвать П. Сорокина, Й. Рота, П. Нора, Л.Г. Ионина, Ю. Сороку, А. Мусиездова, Л. Малес, С. Легеза, А. Портнова О. Михееву и других.

В работах данных исследователей прослеживается идея взаимосвязанности личности, культуры и общества. Социальные структуры не могут воспроизводиться без представлений отдельных индивидов, их деятельности в определённых культурных рамках, и дают возможность продуцировать социальное взаимодействие. Объективный социальный мир создаётся из субъективных действий, затем заново воссоздаётся, если последние меняются. Объяснить эту мысль можно с помощью теоретических положений П. Бурдьё. Его конструкт «габитус» можно интерпретировать как призму, сквозь которую общество воспринимается индивидом, и которая состоит из позиций, диспозиций и практик. В свою очередь, в основу и позиций, и диспозиций, и практик заложены ценности, объективирующиеся в социальных действиях. Таким образом, «габитус создаёт упорядоченную систему формирования ценностных характеристик агента и их реализацию в процессе социального действия» [1]. Габитус предлагает набор практик агенту, из которых он выбирает наиболее подходящие, ориентирует агента в социальном пространстве. Агент ставит оценку предлагаемым вариантам, а самые выгодные закрепляет социальным действием. Следует учитывать, что выставление оценок происходит на основании ценностей, в той или иной степени разделяемых индивидом. Поэтому габитус определяет действия индивида в социальном пространстве [2]. Формируется же эта «призма» посредством социализации и является своего рода «продуктом интериоризации жизненного опыта» [3]. Таким образом, поглощение ценностей впоследствии вызовет определённые социальные действия. Если ценности будут усвоены верно, это приведёт к успешным жизненным стратегиям, что помогает и индивиду и обществу в целом.

Культура, общество, индивид неразрывно связаны. Изменяется одна составляющая триединства, изменяются и другие. Не существует социума без культуры, и культуры без социума. Нет ни одного случая появления индивида (не просто человека) вне культуры, а значит – и общества. Это можно подтвердить положениями П. Сорокина о неразрывном триединстве культуры, общества, индивида.

При этом под культурой мы в данном исследовании понимаем репрезентативную культуру в определении Ф. Тенбрука, которая не может быть ложной [4]. Культура – это зеркало, в котором отражается общество. Причём отражение всегда достоверное, но в силу различных, политических, социальных и т.п. процессов оно может быть скрыто всевозможными способами. Одним из таких способов является переписывание истории.

История как дискурсивный феномен отличается от прошлого как объективного темпорального феномена тем, что субъектом истории является национальное государство. Значимые фигуры и события выбираются с точки зрения интересов национального государства. Задача же истории заключается в том, чтобы выбрать значимые события и фигуры и связать их между собой логически [5].

Именно поэтому историю нельзя отождествлять с прошлым, но её нельзя и полностью отбрасывать, говоря, что это «кривое зеркало». Только сопоставив и историю, и прошлое, можно сделать выводы об изучаемой ситуации. Из уст очевидцев можно узнать о реальных событиях (прошлом пусть и в

суб'єктивному восприятті), історическіе же істочнікі проявлять при надлежасем аналізі, як еті событія представлялись «об'єктивно» для всіх, скрываю за собою політїческую подоплїку.

Полїтїзація і проблематїзація прошлого може бытї звязана с опрелелїною вехою розвитку общесства. Напрїмер, в крїзїсныє момєнты актуальны положїтельныє момєнты прошлого, его героїческіє страницы, і те вєщї, которыє прїемлемы при одном політїческом строе, необязательно будут оставаться таковымы при другой власти. Это так ілі іначе проявїтєся в культурє, которая, как уже было отмечено, не бывает ложной.

Такой вехою является существование СССР. Эпоха, продлившаяся семь десятков лет, не прошла бесследно. Советский Союз, представляемый идеологами того времени «нерушимым», оказался разрушен. Гибель огромной державы и её последствия могут служить яркой иллюстрацией для рассмотрения и триады П. Сорокина, и дуэли «история vs. прошлое», и раскрытия вопросов политизации и проблематизации ушедшего времени.

Прїмером, подтвєрждающїм первый тезис о трїєдїнствє, является «вїдоїзмєненїє» памятников В.И. Ленину на западной Украине. Сменился общественный строй, изменилось отношение к исторической личности, изменилась городская культура. Интересно, что на восточной Украине таких масштабных трансформаций не произошло, что может подтвєрждать существование явления регионализации в Украине, а не опровержения трїєдїнства. «Более того, бытовое, а вместе с ними экспертное противопоставление “запада” и “востока” Украины задает полюса возможных географически и этнографически производных идентичностей, легитимируя не одну только бифокусную оптику, но и, одновременно, полагая более затейливую социокультурную неоднородность страны простым признанием факта наличия обширного внутреннего пространства “между”, которое в социокультурной перспективе также не может быть пустым или гомогенным» [6]. То естї при рассмотрении изменений важно учитывать ещї і регион, где еті самыє ізмєненїя і прїоходят.

Это необходимо учитывать касательно истории и прошлого, в которых один человек может выступать героем или антигероем, а, значит – будут воздвигаться или разрушаться памятники, переименовываться улицы и другие культурные объекты. При этом различаемость истории и прошлого является зависимой переменной, в том числе, и от региона, и от множества других факторов.

Проблематизация и политизация объектов социокультурного пространства прошлого относящихся к эпохе СССР может обостряться в зависимости от целей власти. Так, в городе Славянске была открыта «Аллея славы Героев Советского Союза» уже после распада огромной страны. Дело в том, что ценность альтруизма остаётся актуальной, события не забыты, а властям электорально, политически и имиджево «выгодно» облагородить бульвар, где создали аллею, и напомнить людям о Великой Отечественной Войне, а заодно о себе. За материальными объектами в очередной раз стоят нематериальные ценности, которые являются субъективным ядром объективного мира. Для того, чтобы подтвєрдить данный тезис, обратимся к анализу социокультурных изменений в городском пространстве через изменения в путеводителях (на примере г. Славянска, Донецкая область, Украина) советской и постсоветской эпохи. Были рассмотрены пять образцов – печатный 1978 года и четыре современных Интернет-путеводителя.

Среди фотографий памятников в путеводителе 1978 года можно найти следующие объекты: памятник В.И. Ленину, монумент Славы, бронзовый бюст дважды Героя Советского Союза Н.И. Семейко, скульптуру Ивана-Царевича в курортном парке, а также памятник на месте захоронения командира Славянского партизанского отряда М.И. Карнаухова. На обложке изображён памятник В.И. Ленину, что отражает социокультурную специфику эпохи тоталитаризма, когда коллективное (страны) гораздо выше единичного (города).

Первые девять страниц посвящены истории города («Так рождался город» и «Заре навстречу»). Описана краткая история XVII – начала XIX вв, где большое внимание уделяется тому, как развивалась промышленность. Большая часть отводится солеварению, описанию фабрик и заводов, труду рабочих.

Начало путеводителя вполне соответствует духу эпохи, для которой коллективный труд являлся одной из важнейших ценностей. В современных путеводителях нигде не описываются работающие фабрики и заводы, а сделан акцент на рекреационных структурах города: курорте, заведениях отдыха, культурных местах. Производительная культура сменилась потребленческой. Изменилась основная ценность общества со сменой эпохи, что повлекло изменение материальных проводников культуры.

Следующая часть путеводителя называется «Первые успехи». Здесь описаны все заводы и фабрики в действии, сказано, что за годы пятилеток все промышленные предприятия были значительно реконструированы. Рассказано о замечательных людях-рабочих, которые всё это поднимали. Тем не

мене, в городе нет ни одного памятника, в котором был бы увековечен их труд. Есть только паровоз П.Ф. Кривоноса (Пётр Федорович был машинистом, который в 1935 увеличил скорость локомотива в два раза по сравнению с нормой), если его можно считать памятником, который напоминает о его труде. Это даёт нам основания выдвинуть гипотезу, что, несмотря на то, что весь путеводитель пропитан насковозь историей промышленности, достижениями в этой области, труд хотя и был ценностью, но это была ценность «стандартная», ценность-норма – ничего больше. Именно поэтому, на наш взгляд, не увековечивали людей, которые руководствовались этой ценностью: им давали грамоты и медали, удостоивали звания Героя социалистического труда, но не воздвигали памятников. Из этого можно сделать несколько выводов. Во-первых, советская система была очень требовательна и избирательна в плане наделения индивидов такого рода символическим капиталом. В другие эпохи многие талантливые личности, выдающиеся деятели, просто меценаты с гораздо большей лёгкостью были увековечены в камне. Во-вторых, данную систему было не так просто «купить» - выменять экономический капитал на символический. Героями эпохи становились действительно герои, на примере которых воспитывалось подрастающее поколение. Делалось всё для того, чтобы не подорвать систему, чтобы в ней не могли усомниться.

Так, Великой Отечественной Войне отводится два предложения: «Но планы мирного строительства прервала война. Долгие месяцы длилась оккупация. 6 сентября 1943 года части 297-й и 6-ой гвардейских дивизий освободили Славянск». Акценты в путеводителе расставлены на позитивных моментах истории города. Описание не останавливается на памятных, но мрачных страницах прошлого. Такой ход, направлен на поддержание доверия к системе, призван скрыть негативные стороны событий.

После данной главы происходит плавный переход к следующей, которая называется «Всесоюзная здравница». Описана история лечебницы Славянска и известные люди, которые её посещали. В современных путеводителях истории курорта не отводится места, не говоря уже о знаковых персонах, которые каким-то образом были причастны к его существованию. Интернет-путеводители показывают, что Славянский курорт только место для отдыха, о его исторической ценности умалчивается, можно предположить, что благодаря этому со временем будет легче переписать (написать заново) эту часть путеводителя об истории курорта.

Сложнее окажется, с наиболее интересующей нас частью «Сыны Отчизны». Начинается она такими словами: «Есть в Славянске священные места, куда люди приходят и в праздники и в будни». Речь идёт о местах, где установлены памятники павшим солдатам. Славянцы помнят о Великой отечественной войне и чтят память солдат. Славянск называют городок-герой – 26 Героев Советского Союза и один дважды Герой – Николай Илларионович Семейко, которому установлен памятник возле центральной школы, которая носит его имя. Кроме памятника Н.И. Семейка в городе установлены памятники Героям Советского Союза - А.Г. Комару, М.И. Карнаузову, а также памятники павшим воинам. В советском путеводителе им отведены иллюстрации и краткое изложение заслуг перед Отечеством. В современных же версиях можно найти только разве что фотографии с изображением памятника Н.И. Семейку и аллеи Славы. Однако, это скорее связано не с военными заслугами Н.И. Семейка и увековеченных на аллее Славы, а с тем, что данные объекты находятся в центре города на бульваре А.С. Пушкина, где можно отдохнуть.

Ведь, к сожалению, практически никого не осталось в живых, чтобы передавать прошлое, напоминать о событиях. В советском путеводителе было сказано, что герои войны, бывшие партизаны проводили встречи ветеранов, приходили в школы и рассказывали о минувшем (стратегия актуализации смыслов), с их же смертью всё стало предаваться забвению (не стало индивидов – поменялась культура).

Две последние части в структуре путеводителя называются соответственно «Меридианы дружбы» (о международном взаимодействии) и «Город меняет облик», где нас больше будет интересовать последняя. В ней описано, что в 1976 году Славянск отпраздновал своё 300-летие, и в этот день на площади Революции был открыт памятник. Подразумевается памятник В.И. Ленину, так как других там нет. Таким образом, знаковые даты в советскую эпоху подкреплялись значимыми материальными объектами, что в последствие отображалось в путеводителях. В современных путеводителях не описывается появление сравнительно новых памятников (жертвам Афганистана, матерям Солдат и др.), однако из появившихся материальных объектов, внимание уделяется новым открывшимся развлекательным заведениям. Таким образом, можно проследить, что с изменением ценностей общества изменяется наполнение путеводителей. Однако, нужно отметить, что некоторые ценности не падают в цене. Ценность альтруизма, героизма, преданности этому пример.

И в советской и в постсоветской версии путеводителей представлены изображения памятников Ф.А. Сергееву в городе Святогорске, рядом с которым находятся могилы Н.Ф. Батюка и его товарищей по

оружию. В двухстах метрах от этого места расположен обугленный ствол дуба, превращённый в памятник советскому офицеру В.М. Камышеву.

Необходимо отметить, что памятники Артёму есть, минимум, ещё в двух местах – возле бывшего одноименного Дворца культуры (который сейчас стал помещением баптистской церкви) в районе автовокзала и на курорте, где также расположен этот деятель Коммунистической партии, но уже в меньшем размере, чем возле автовокзала.

Тем не менее, для изображения в путеводителе Славянска выбран памятник в Святогорске (раньше он не был городом). Очевидно, это сделано с целью поддержания символического веса индивида, которому поставлен памятник. Так как заметим, что за памятниками в Славянске практически не ухаживают и, советский памятник во многом теряет, если рядом с ним находится баптистская церковь, которая никак не соотносится с советским образом. Можно видеть, как индивид теряет символическое значение в «чужой» культуре со сменой общества, что вновь подтверждает существование триединства, описанного П. Сорокиным. Поэтому и для путеводителя выбрано фото с подходящим фоном у памятника.

Единство частей путеводителя по Славянску 1978 года завершается справочным отделом с кинотеатрами, Дворцами и Домами культуры, библиотеками, парками, гостиницами, ресторанами, кассами, почтами, справочными. Эта последняя составляющая представляет обобщённый образ современных Интернет-путеводителей, которые полностью направлены на описание мест отдыха в городе. При этом, например, в одном из них описано лишь, где можно жить отдыхающим – перечислены 3 гостиницы, 1 база отдыха, 3 санатория, и совсем не упоминается о достопримечательностях [7].

Следующий Интернет-путеводитель с рубрикой «Славянск на ладони» предоставляет фотографии с изображением следующих объектов в соответственном порядке: памятник Н.И. Семейко, монумент с надписью «Слава героям, павшим в боях за нашу Родину 1941-1943 гг.», озера, магазины, ЗАГС, отель «Талер», поликлиника, наркологический диспансер, многоэтажные дома, «Дом пионеров» (он же ЦДЮТ), «Дом культуры». Итак, можем отметить, что памятники, за которыми скрыта ценность героизма, оказались на первом месте. Причём, фотографии с ними созданы явно в праздничный день, когда вокруг собираются школьники, а возле памятников возложены цветы [8]. Таким образом, подчёркивается важность этих объектов не только для взрослого поколения, но и для подрастающего. Получается, что памятники социализируют детей, показывают, какие черты личности, характера важны в обществе. Заметим, что черта самопожертвования, преданности, верности Отчизне актуальна, как в советское, так и в постсоветское время.

Отметить следует, что возле фото практически нет текста, то есть посещающий сайт либо знает эти места, либо захочет узнать непосредственно приехав. Поэтому, по всей видимости, памятники представлены не в повседневном виде, чтобы показать «бывалому», как должно быть, а «туристу», что так есть всё время, таким образом, преувеличив символическую власть памятника.

Пройдя по другой ссылке, можно увидеть путеводитель с разными рубриками (опять без адресов и текста, просто с подписями, что именно за объект перед читателем): «Памятники», «Исторические фото», «Наш город», «Площади и фонтаны» и другие [9]. Зайдя в рубрику «Памятники», увидим 12 фотографий, посвящённых мемориалу Славы воинам ВОВ в городе Святогорске. То есть, из всех памятников Славянска был выбран мемориал очень значимый, но территориально как бы не соответствующий, с одной стороны. С другой стороны, исторические страницы показывают, насколько был важен дух единства в борьбе против врага. СССР был одним целым и поэтому военная история у теперешних городов Славянска и Святогорска одна на двоих. Это и подчёркивается таким выбором фото. Ещё раз подведем итог, памятники, имевшие огромную символическую военную нагрузку, практически не утратили её, по сравнению с памятниками, например, вождю В.И. Ленину. Заметим, что на фото в старом путеводителе этот памятник взят крупным планом в день открытия (с цветами, почётным караулом, толпой зевак) и фигура Ленина упоминается больше всех остальных в издании. В Интернет же издании это фото памятника можно обнаружить в рубрике «Площади и фонтаны», а не «Памятники». К тому же, площадь с памятником (именно так, а не памятник на площади, например) изображена в обычный день без тени намёка на торжество и праздничную атмосферу.

Итак, изменились ценности, поменялось общество, прошёл культ личности. Всё это отразилось на городском пространстве, что в свою очередь, повлияло на структуру и характер изменений в путеводителях.

В качестве выводов можно выделить следующее: социокультурное пространство города скрывает в себе множество исторических, политических, часто личных тайн. Физические объекты, формирующие

или всего лишь описывающие это пространство, перенимают на себя эту особенность. С изменениями в социокультурном пространстве, меняются и объекты, связанные с ним.

Чем более сложный, глубокий, неоднозначный образ воссоздан в памятнике, чем больше ценностей за ним скрывается, тем вероятнее, что со временем отношение к нему поменяется. Можно увидеть, как это произошло с памятником В.И. Ленину. В противовес ему можно поставить памятники воинам, который также глубок, но, абсолютно, однозначен. В дополнение можно сказать, что скульптура Ивана Царевича, изображённая в путеводителе 70-х годов не утратила актуальности сейчас. Насколько прост образ сказочного героя, к тому же не заангажирован и не политизирован.

На примере города Славянска можно убедиться, как проявляется триединство, описанное П. Сорокиным в городском пространстве, рассмотреть, как связаны или находятся в противоречии прошлое и история.

Эти детали не должны упускаться в современных путеводителях. Чтобы не устанавливать главенства памятников, не делать из них хит-парада, в котором в советское время «золото» всегда брал памятник В.И. Ленину, можно составить путеводитель по алфавитному критерию, расположению памятника на той или иной улице, площади. Турист сам расставит приоритеты в соответствии со своими ценностями, а коренной житель тем более. Помня о особенностях, привнесённых постмодерном, когда индивид и есть турист, который делает, что ему нравится, не следуя канонам, как считает З. Бауман, это как нельзя кстати [10].

Итак, отметим, что в связи с социокультурными трансформациями могут меняться ритуалы, связанные с символическим объектом, роль агентов с активной на пассивную и наоборот, видоизменяться практики около данного объекта, и символическое наполнение объекта.

ЛИТЕРАТУРЫ: 1. Шматко Н.А. "Габитус" в структуре социологической теории [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://bourdieu.name/content/shmatko-na-gabitus-v-strukture-sociologicheskoj-teorii>. 2. Добренков В., Кравченко А. История зарубежной социологии [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/dobr/05.php. 3. Бурдьё П. Структуры, габитус, практики // Современная социальная теория: Бурдьё, Гидденс, Хабермас. Учебное пособие. – Новосибирск. Изд-во Новосиб. ун-та, 1995. – 120с., с. 16-39. 4. Современная символизация// Ритуал. Символ. Миф// Ионин Л. Г. Социология культуры. – М. 2000. 5. Нора П. Всемирное торжество памяти// Неприкосновенный запас №40-41. (2-3/2005). Доступно на: <https://docs.google.com/viewer?a=v&pid=sites&srcid=ZGVmYXVsdGRvbWFpbnxsYWJvcnNrdWx0fGd4OjcxNjAwNDNkMTcxODEwYTU>. 6. Макеев С., Патракова А. Региональная специфика социокультурных различий в Украине. //Социологи: теория, методы, маркетинг, №3, 2008. – с.109-125 7. Электронный ресурс: <http://www.stejka.com/rus/doneckaja/slavjansk/> 8. Электронный ресурс: <http://www.slavyansk.ho.ua/> 9. Электронный ресурс: http://all-pages.com/city_photo/7/2/26/94/9.html. 10. Н.Черныш /Курс лекций по социологии// Львов, Кальвария, 2004. – С.63

УДК: 316.74

ПРИВАТНА ХУДОЖНЯ ГАЛЕРЕЯ: МИСТЕЦТВО НА ПРОДАЖ (?)

Калашнікова Аліна Олександрівна – аспірантка кафедри прикладної соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

Статтю присвячено аналізу специфіки функціонування окремої категорії інституцій забезпечення доступу до витворів мистецтва – приватної художньої галереї. Остання розглядається як посередник між виробниками та споживачами мистецтва; між полем символічного виробництва художніх продуктів (у термінах П. Бурдьє), що маркується як «високе мистецтво», та полем економіки. Представлено дослідження власників, директорів та кураторів приватних художніх галерей м. Харкова (експертне напівструктуроване інтерв'ю), на основі якого створено портрет приватної художньої галереї як конверторної межової організації. Також висвітлюються питання місця та ролі галереї в сучасній художній спільноті, соціального функціонування галереї, специфіки українського, зокрема харківського, ринку художнього мистецтва.

Ключові слова: приватна галерея, живопис, мистецтво, поле, ринок.

Статья посвящена анализу специфики функционирования одной из категорий институций обеспечения доступа к произведениям искусства – частной художественной галереи. Последняя рассматривается как посредник между производителями и потребителями искусства; между полем символического производства художественных продуктов (в терминах П. Бурдьё), маркируемого как «высокое искусство», и полем экономики. Представлено исследование владельцев, директоров и кураторов частных художественных галерей г. Харькова (экспертное полуструктурированное интервью), на основании которого создан портрет частной художественной галереи как конверторной пограничной организации. Также освещаются вопросы места и роли галереи в современном художественном сообществе, социального функционирования галереи, специфики украинского, в частности харьковского, рынка художественного искусства.

Ключевые слова: частная галерея, живопись, искусство, поле, рынок.

Paper is devoted to the private art gallery operating specifics analysis. As one of the high art access providing institutions, it performs mediator functions. Private gallery intermediates between art producers and art consumers and, from the Pierre Bourdieu perspective, between the field of symbolic production marked as the “high arts” and one of economics. The last, being ruled by the marketing and rational principles, usually is seen as penetrating it over culture and high art fields, but constantly facing its inner laws defending field’s autonomy. Thesis presents the owners, directors and curators of the private artistic gallery empirical research by the expert semi-structured interview method. The private art gallery portrait based on this research data gives an opportunity to define it as the converting border organization. Also, the art gallery’s role and place in contemporary artistic community problems, the questions of the gallery’s social functioning and the Ukrainian art market specifics are considered. In the issue, we trace undeveloped art market with the single purchase-sale operations, tending to educate art gallery guests and irrational, non-marketing principles of private art gallery functioning.

Keywords: private gallery, painting, arts, field, market.

Виконання інститутом мистецтва своїх суспільно значущих функцій реалізується через забезпечення публічного доступу до нього. В сучасній Україні такий доступ забезпечується низкою організацій-посередників, що надають послуги долучення до різних форм і видів мистецтва [4]. Образотворче і, більш вузько, художнє мистецтво представлено увазі публіки в музеях та галереях. Художній музей визначається як специфічна інституція, котра акумулює напрацювання певної спільноти в галузі художньої культури з метою їх збереження, впорядкування, вивчення та експозиціонування [1]. В музеї створюється культурний зріз часопросторового континууму суспільного буття, який акумулює без винятку усі культурні продукти, що належать до певної геохронологічної категорії. Відтак, музей забезпечує трансляцію соціальної пам’яті, акумульованої у речовому вигляді, тобто предмети музейного інтересу мають у тому числі й історичне

значення. Відтворення ж сьогоденного художнього виробництва є прерогативою художніх галерей, які вже не експонують, а презентують витвори мистецтва актуальних художників.

Проте галерея не є тільки фізичним простором, де розміщуються картини. Відбувається номінація простору з імпліцитним визнанням його змісту призначеним для естетичного споживання, себто неповсякденного використання. Хрестоматійний приклад подібної ре-номінації – ready-made М. Дюшана, який розмістив повсякденні речі у виставковому контексті, чим забезпечив естетичне їх сприйняття публікою. Сучасна художня галерея набула ролі не просто посередника між художником і глядачем, а суб'єкта номінаційної влади у художньому полі. Вона відображає «живе» мистецтво, що пропагується певною групою і, отже, може стикнутися й часто стикається із критикою з боку конкуруючих у полі груп та агентів. Позицію художника взаємозабезпечено авторитетом галереї, чий імідж складається кумулятивно, з урахуванням позиції попередньо презентованих нею художників.

Проте, як ми відзначили, особливістю приватної галереї є комерціалізованість її відносин з виробниками художнього мистецтва. Це надає приватній галереї можливість презентувати роботи опозиційних визнанням спільнотам (регіональні школи, Спілка художників України) митців, але виводить її діяльність за границю виключної визначеності номосом поля. Однак галерея і не має повністю відкидати його, що робить її однією з межових, конвертуючих структур поля художнього виробництва у його взаємодії з полем економіки. Дослідження таких структур дає можливість виявити механізми функціонування поля, конфлікти у гетерономному полюсі, специфіку конвертації та його позиційну архітектуру.

Емпіричні дослідження межових структур, які здійснюють адміністративну, презентаційну, фінансову діяльність, забезпечують комунікацію споживачів із виробниками мистецтва та беруть участь у структуруванні поля, здійснювалися низкою західних дослідників (Kuestlers, Acord, Cray & Inglis та ін.), які переважно присвячено музиці. Із спеціальних досліджень на теренах СНД можна згадати хіба що опитування власників московських галерей О. Меліхової. У вітчизняній науці наразі переважають праці соціально-філософського характеру (Р.П.Шульга), які осмислюють українське мистецтво «взагалі», у площині майже не підкріплених емпірично побудов, а також не приділяють окремої уваги галерейним інституціям. Зрозуміло, що успішний соціологічний портрет сучасного українського поля мистецтва має ґрунтуватися на адекватних емпіричних даних. Подібні теоретичні висновки також затребуються самою досліджуваною спільнотою.

З метою фіксації основних особливостей функціонування приватних художньо-презентаційних інституцій нами було проведено кейс-стаді приватної художньої галереї м. Харкова (лютий-березень 2012 року). Використовувався метод напівструктурованого інтерв'ю з експертами-галеристами (кураторами та власниками художніх галерей, на момент проведення – повне охоплення генеральної сукупності). Здебільшого це люди середньої вікової категорії, що мають досвід роботи в суміжних галузях та безпосередньо у галерейній роботі, колекціонуванні (від 5 до понад 15 років). Іноді вони є мистецтвознавцями за освітою, причому ця освіта не є для них першою. Тому не дивно, що в якості мотивації до заняття галерейною справою завжди виступає чинник суб'єктивної індивідуальної зацікавленості у мистецтві, зокрема, живописі, яка веде до щільнішого соціального контакту із художниками та полем художнього виробництва, типовим вираженням чого є наступний опис процесу долучення.

«Я не была в кругу художников. То есть я зашла в салон, увидела там какого-то художника, узнала, пошла в мастерскую, куда-то ещё... Обычно на этом моменте происходит залипание на одном художнике или на двух, которых ты знаешь, то есть какая-то сопричастность – вы общаетесь, у вас получается диалог...» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

Тут фіксуються бар'єри, що перешкоджають вільному розширенню спільноти галеристів, тому механізми рекрутингу її нових представників можна розглядати як гомологічні механізмам утворення еліт, передусім політичних. Зокрема, передбачається низка передумов, необхідних майбутньому галеристові для успішної інкорпорації внутрішньої логіки даного поля, серед яких визнання самоцінності та соціальної необхідності створення живопису, висока суб'єктивна цінність естетичних вражень, розвинений художній смак, а також – не в останню чергу – певний матеріальний стан та високий соціальний статус. Характерною є потреба у соціальній активності, чітко артикульований намір певним чином змінити соціокультурне середовище, розвинути його.

Харків має потужний комплекс вищих навчальних закладів, що, в принципі, забезпечує стабільну цікавість до галерей концентрованої інтелектуальної меншості та молоді. Низький рівень загальної культури відвідувачів є об'єктом соціальної місії галерей, яку їхні куратори добре усвідомлюють.

Сьогодні харківські галереї є справою окремих ентузіастів, які намагаються вирішити цю проблему доступними методами.

«Задача галереї – не столько продавать. Потому что, если бы мы ставили задачу продавать... Задача продавать, конечно, тоже стоит, но это уже должно быть в конце схемы. Потому что в первую очередь это – просветительско-образовательная программа. И задача галереи – не отпугнуть людей. Потому что в большинство галерей заходишь – люди, они пугаются» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

«Это ментальность, надо работать с ней. Мы гордимся, что в процессе работы мы уже воспитали нескольких галеристов – ну, начинающих. Это наши знакомые, которых мы приучили покупать искусство, «подсадили» их на это» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

«Вот, допустим, мы выступаем больше как социальный проект, у нас есть организатор – В.А., он является депутатом Харьковского городского совета, и он работает, в частности, над тем, чтобы в Харькове развивалось направление живописи, графики, скульптуры. С одной стороны, это помощь и художникам, чтобы развивать их творчество, продвигать не только в Украине, но и в Европе тоже, и развивать духовное состояние, внутренний мир харьковчан» (Куратор, мистецтвознавець; галерея є основним джерелом прибутку).

Посередницька роль галереї полягає у наданні фізичного і соціального простору, з одного боку, художнику – для презентування своїх робіт потенційним покупцям та підтримки власного творчого статусу, з іншого – глядачеві, який має змогу підвищити власну культурну компетентність, ознайомившись із витворами сучасного йому живопису, та доступ до можливості їх купити. У ринковому суспільстві останнє визнається винятково важливим, оскільки типова розповсюджувальна інституція там є самооплатною [5, 7]. Однак суто комерційних, себто самооплатних, галерей у Харкові немає, що свідчить про специфічність ситуації на українському арт-ринку. Усі галеристи, котрі мають стосунок до (власної) приватної галереї, так само, як і експерти з державних галерей, відзначають неможливість самостійного існування посередницьких установ в умовах сучасного ринку.

«Если снимать помещение под галерею – это должно быть какое-то финансирование. У нас невозможно содержать галерею, не базирующуюся на каком-то [капитале]. Это или бюджетная организация, или она очень редко будет рентабельна, это практически невозможно на данный момент» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

«У многих галеристов есть дополнительные источники дохода, потому что с этого не всегда можно прожить. Здесь годами нужно нарабатывать какой-то опыт, авторитет, связи. За счёт чего, спрашивается, живёт галерея? А за счёт того, что когда-то дедушка этого галериста точно так же покупал работы впрок [...]. И то, что сегодня он купил работу за 10000 у.е. – его, может быть, сын продаст за 100000, если ему не удастся» (Власник галереї, куратор, дизайнер; галерея не є основним джерелом прибутку).

Приватні галереї не становлять для їхніх власників та керівників основного і стабільного джерела прибутку, це, радше, серйозне хобі. Саме тому, з одного боку, харківські приватні галереї не є, за твердженням інформантів, прибутковими для власників. Це зумовлює меншу витривалість приватних галерей у випадку економічних та соціальних коливань. З іншого боку, у порівнянні з бюджетними організаціями галерейного типу відзначається більша свобода у прийнятті рішень, відтак, більша схильність дотримуватися внутрішньої логіки розгортання подій у полі.

«Вот муниципальная галерея – конечно, там у Т. уже наработан колоссальный опыт, но это бюджетная организация. Ей, конечно, дали карт-бланш, она действительно делает, но...» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

Однак фінансова незабезпеченість галереї є, на думку інформантів, одним із проявів відсутності продуманої політики в галузі культурного виробництва, зокрема, соціального забезпечення представників творчих професій.

«Если бы была хоть какая-то социальная защита у художников... Они же сейчас абсолютно социально не защищены. Вот те, кто работает, например, преподают рисунок в Академии, ещё где-то, какие-то кружки ведут – у них есть хоть какой-то стабильный доход. Все остальные живут только с тех картин, которые они продадут» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

Хоча певні програми з підтримки художників та галерей існують, однак, їх отримання утруднюється нехарактерністю фінансування мистецтва для сьогоденних українських меценатів. Мають місце також аномійні прояви партикуляризму в соціальних відносинах у полі художнього виробництва.

«...Художников не сильно балуют меценаты и фонды, потому что нужно, чтобы художника кто-то привёл. С улицы, чтобы художник зашёл: вот я, дайте мне, пожалуйста, потому что я такой хороший и работы... Ну, это очень непросто» (Власник галереї, куратор, дизайнер; галерея не є основним джерелом прибутку).

Це, вочевидь, є наслідком поширення у суспільстві девіантних, нелегітимних, інколи відверто корупційних способів вирішення практичних задач, характерного для перехідного суспільства. Живопис є довгостроковою інвестицією, яка не здається надійною в Україні як через недосконалість нормативно-правового забезпечення, так і – більшою мірою – через відчутні ціннісні трансформації масової свідомості. Принцип «Живи швидко» не спонукає приділяти багато уваги майбутньому, яке видається принципово непридатним для прогнозування; такі фрустраційні явища виявляються у викривленні ціннісної шкали суб'єктів, які не вбачають у живописі навіть інструментальної цінності.

«Человек потратит 1000 долларов на ботинки, которые на следующий год выбросит, но когда картина за 1000 долларов – да вы что?! Я говорю, это – то, что вы сможете оставить детям в наследство» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

Проте таке становище не є наслідком виключно економічних причин, це, в тому числі, прояв розглянутої нами експансивності масової культури, яка виросла на економічному ґрунті, що приваблює помітно більшу кількість глядачів, а відповідно – грошей та уваги високостатусних соціальних суб'єктів.

«Самое значимое событие культуры – это выборы «Мисс Харьков-2012». Вот там весь город и городские власти присутствуют. Вот такой абсурд» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

Депресивний стан сучасного живопису як ринку та мистецтва взагалі як феномену експерти пояснюють також і деякими соціальними, політичними та економічними характеристиками сучасного українського суспільства, що є продуктами та етапами його соціокультурної трансформації. Серед таких явищ, зокрема, – низький культурний рівень населення та надмірна комерціалізованість свідомості потенційних меценатів, тобто орієнтація на максимізацію прибутку, котра є природним явищем для ринку, що переживає етап становлення (тут для порівняння можна згадати «дикий капіталізм» XIX ст.).

«Посмотрите, стоят огромные пустующие площади, но никто их не отдаёт под галерею, потому что это невыгодно, потому что каждый квадратный дециметр должен приносить прибыль, причём сегодня» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

Вочевидь, інкорпорація правил гри економічного поля акторами поля художнього виробництва зумовила перерозподіл позицій, після чого статус та символічна влада виробника у полі визначаються вартістю його творів, забезпеченою швидше рекламними практиками, аніж безпосередньо художньою майстерністю. Зрозуміло, що це негативно позначилося на автономії поля художнього виробництва та легітимності його власних конвенціональних правил.

«Сейчас – вписывается этот скворечник трёхэтажный между двумя домами, потому что кто-то заплатил деньги, – конечно, никаких архитектурных художественных решений нет. Выгодно, чтобы здесь была размещена реклама, хотя это тоже совершенно разрушает городскую среду, – это делается. Это проблема, в принципе, социополитическая и социокультурная» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

Тут, здавалося б, у відносини виробник-споживач і має вступати галерея, яка не лише виконує функцію презентації, але й певним чином оцінює представлене мистецтво та захищає право художника на отримання гідної винагороди за його творчість [6].

«Те галереи, которые сейчас работают на Западе, выдают стипендии, покупают согласно договорённости «галерея-художник» после выставки две-три работы – независимо от того, продадутся или нет, она покупает, тем самым поощряет художника к труду, к творчеству, к сотрудничеству именно с этой галереей» (Власник галереї, куратор, дизайнер; галерея не є основним джерелом прибутку).

Однак галеристи констатують необхідність саме комерційної діяльності художників у сучасному суспільстві, яку, втім, їм досить складно здійснювати у тому числі й через професійні особистісні якості.

«Каждый из них занимается, допустим, веб-дизайном, некоторые занимаются оформительскими какими-то работами, где-то интерьеры... Это, ну, прикладная сторона их профессии, хотя живопись – это вообще прикладное. Но есть творческая сторона, а есть приземлённая,

матеріальна – заробити небагато грошей, щоб, може бути, завтра мати можливість поработати творчески, для себя, для того, чтобы показать себя как художника, продвинуть, заявить о себе» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

До того ж художник-професіонал високого класу часто помилково намагається конвертувати власний культурний, мистецький капітал у фінансовий за певним нерелевантним стереотипному сприйняттю «курсом». Художник, який визнається талановитим новатором за внутрішньою логікою поля, вважає свої роботи гідними високого фінансового еквіваленту. Естетична оцінка галереї надає ваги новаторству художника, проте споживач, чиї уявлення зазвичай обумовлені консервативнішими (запізнілими з точки зору розвитку мистецтва) поглядами, не згоден платити за роботу так багато, найчастіше аргументуючи це нескладністю, не-живописністю роботи.

«У меня в галерее один художник делал персональную выставку. Самая маленькая работа, его цена – 8000 грн, то есть 1000 долларов. Я говорю, а не дорогогато? Я же продаю, то есть добавляю свои, там, 25%, то есть я понимаю, что это всё безнадежно. Выставка интересная, художник интересный, мне нравится, всё, но я понимаю, что я не продам. Заканчивается выставка, он, мол, ну, что ж так вот, не продал, мало клиентуры вот такой, богатой... Ну, говорю, цена, конечно, высоковата, он – ну, да что ж цена, дело не в цене, если человек соберётся купить, так он купит, если деньги есть и работа понравилась, так он купит... Ну, зачем мне человека переубеждать?» (Власник галереї, куратор, дизайнер; галерея не є основним джерелом прибутку).

«Художники по-прежнему – их разбаловало время это – они ищут спонсора, они хотят, чтобы вот – я же великий. Хотя они – часть творческой группы. Это же элита, понимаете, каста, я бы даже сказала. Они эту кастовость чувствуют, понимают, но в обществе сформировано совсем другое мнение – что художник бедный, нищий, и должен быть согласен за любые копейки продать свою картину» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

На сьогодні суто ринковий формат роботи галереї з художниками в Харкові не видається поширеним і навіть можливим, адже обмежена кількість художників-живописців та галеристів формує спільноту, яку можна назвати перехідним етапом між малою групою та власне ринком – усі знають один одного якщо не особисто, то, принаймні, через колег.

«В принципе, нас уже знают, выставки звучат, художественная среда всё знает...» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

«Я считаю, что галерея, её современный формат – это тоже должно быть сотрудничество с художником, потому что это должен быть совместный проект» (Куратор, мистецтвознавець; галерея є основним джерелом прибутку).

Відповідно, художники та галеристи – у тому числі через відносно невелику кількість зайнятих у місті саме публічною мистецькою діяльністю, – в більшості випадків є знайомими, оскільки співпраця можлива лише за умови суб'єктивно доброзичливого ставлення.

«Это благодаря тому, что у О. были хорошие отношения с художниками, они нам поверили, потому что не всем галереям доверяют» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

Наявність також сильних суб'єктивних мотивацій, що не можуть бути подолані економічною логікою, експерти-галеристи фактично називають професійною рисою художників, але й самі керуються настільки ж суб'єктивними критеріями вибору партнерів.

«Прежде всего, мы работаем с «положительно сумасшедшими» людьми, с людьми, которые живут своим творчеством, которые любят то, что они делают. Потому что такие работы и привлекают покупателей. Человек непроизвольно чувствует вот эту энергетику, когда он выбирает работу» (Куратор, мистецтвознавець; галерея є основним джерелом прибутку).

«Ну, это всё субъективно. Я смотрю – я нахожу, что этот художник интересен. Если он интересен для меня – я его с удовольствием выставляю. Если он неинтересен, значит, я иногда отказываю, даже если он готов оплатить выставку» (Власник галереї, куратор, дизайнер; галерея не є основним джерелом прибутку).

Відтак має місце дещо парадоксальна ситуація, в якій художники та галереї змушені виживати у ринковому середовищі, при цьому намагаючись дотримуватися принципово антиекономічного ціннісно-цільового комплексу, що має забезпечувати автономію даного поля. Галереї, що, як ми встановили вище, є за визначенням швидше ринково-посередницькими структурами, інколи самими своїми діями заперечують свою ринкову функцію.

Розділ 2. Соціологічні дослідження сучасного суспільства

«Искусство ради искусства – это то, что остаётся навеки, то, что остаётся в истории, входит в память каждого человека. Линия социального искусства – это то, что востребовано, что всегда востребовано – это какие-то недорогие пейзажи, портреты, какие-то натюрморты, то, что всегда продавалось. И актуальное искусство – это новое, интересное, но каждый, кто занимается актуальным искусством – он никогда не знает, получит он что-то в результате или нет. [...] Поэтому я всегда за настоящее творчество» (Куратор, мистецтвознавець; галерея є основним джерелом прибутку).

Проте глибинною мотивацією такого протистояння деяких агентів поля художнього виробництва встановленню арт-ринку як основного простору взаємодії є, ймовірно, уявлення про справді небезпечну для поля художнього виробництва перспективу бути повністю поглинутим економічним полем. Тому галеристи висловлюють наступні крайні точки зору:

«Картины – это тоже как бы товар. Если есть на него цена, есть продавец, покупатель – значит, это товар» (Власник галереї, куратор, дизайнер; галерея не є основним джерелом прибутку).

«Когда речь начинает идти о маркетинге – все эти обычные схемы, продвижение и т.д. – то здесь уже об искусстве речь идти не может» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

Маємо відзначити також цікаву особливість харківських галерей: вони не є конкурентами, про що говорять майже усі опитані. Такий стан досягається завдяки значній кількості вільних ринкових ніш, що можуть бути зайняті без створення конкурентних відносин з іншими суб'єктами мистецького ринку.

«Мы не конкуренты, мы коллеги. У нас разная специфика, скажем так» (Куратор, мистецтвознавець; галерея є основним джерелом прибутку).

Декларована відсутність та латентний характер наявної змагальності свідчить про те, що харківський арт-ринок знаходиться фактично на стадії становлення.

«Арт-рынку, конечно же, в стране быть. Только когда – это уже другой вопрос. Трудно сказать, когда. Пока – моё мнение такое: в стране полноценного арт-рынка нет» (Власник галереї, куратор, дизайнер; галерея не є основним джерелом прибутку).

Позитивною тенденцією називається поява меценатів, котрі, нехай з інструментальною метою, але все ж таки фінансують мистецькі проекти.

«Пока государство в это не вкладывает. Но появились бизнесмены, которые готовы, но они... В этом нет рентабельности, но это их имидж – вот, Пинчук, это их статус... Это политика, да» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

«Знаете, как у подростков внезапно возникает желание проколоть язык или сделать себе тоннели в ушах?.. У людей, уже чего-то достигших, тоже бывают такие потребности. Но уже язык разрезать им страшно, им проще пару миллионов потратить [...] Это же колоссальные вложения, это индустрия. [...] Большие игрушки для больших дядей, но они себе могут это позволить» (Власник галереї, куратор, дизайнер; галерея не є основним джерелом прибутку).

Говорячи про харківське поле художнього виробництва у порівнянні з найближчими культурними центрами, експерти відзначають першість столиць України та Росії, фактором якої є акумуляція капіталу в цих містах.

«В Киеве ставки повыше» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

«Каждый художник мечтает каким-то образом если не уехать из этой страны, то, во всяком случае, наладить где-то пункты реализации своих работ. Многие достаточно известные, сильные художники здесь живут и работают, но продают за рубежом – за ближним и за дальним. И чем дальше, тем престижней, тем более это выгодно по деньгам для художника» (Власник галереї, куратор, дизайнер; галерея не є основним джерелом прибутку).

Наведені думки свідчать про наявність різниці у рівнях розвитку культурної компетентності населення та мистецького життя між центром та периферією не стільки на теренах України, скільки між Україною та Заходом. Це підтверджує думки щодо вторинності українського живопису відносно світового [2], а також переконливо доводить темпоральний розрив між арт-ринками. Київ та Москва здаються художникам своєрідним Ельдорадо, але константне представництво там харківських митців неможливе через високу інтенсивність конкуренції. Та й уявлення щодо кількості, платоспроможності та високої культурної компетентності столичних клієнтів багато в чому є оманю, міфом, оскільки тамтешній живопис також знаходиться не в найкращому стані [3].

«И вот он помотался-помотался здесь, поехал в Киев. Там его не знают, и тоже свои художники есть, в одну-другую-третью – пятая-шестая уже знают, что он есть. То есть он – а, это Киев, эта деревня... Надо в Москву! Да, Москва, да... А в Москве – там ещё жёстче. Что ты привёз? А, вот это? Ну, хорошо. Посмотрели – ну, 300 долларов на. А он уже в Харькове помотался, в Киеве помотался, в Москве, и уже как бы времени у него нет на мотания, денег нет, уже всё взаймы... А, ладно. Приезжает. Ну что там? – Друзья спрашивают – Как? – Ну, Москва – конечно, круто, столько всего... Работу завалил [сленг. – продал], конечно. – Ну, и за сколько? – Ой, много, много... Нормально! – И все так: хм, надо и себе...» (Власник галереї, куратор, дизайнер; галерея не є основним джерелом прибутку).

При цьому продаж витворів образотворчого мистецтва у рідному місті, за оцінками експертів, трапляється не досить часто, щоб забезпечити художникам стабільний прибуток або дозволити говорити про існування арт-ринку.

«Есть что-то, подобие есть, Барабашова. Пока у нас будет Барабашова – у нас не будет рынка, и не только арт-рынка, но и вообще рынка» (Власник галереї, куратор, дизайнер; галерея не є основним джерелом прибутку).

«В этом большом культурном городе Харькове галерей коммерческих практически нет – о каком рынке можно вести разговор?» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

Втім, наявність суб'єктивної потреби у витворах мистецтва, їх придбанні у певного прошарку інтелектуальної еліти є досить стабільною. Часто представники такої споживацької еліти – самі галеристи.

«Потому что на самом деле, вот, когда я покупаю что-то [из живописи], я получаю от этого такое наслаждение, которое совершенно несопоставимо с тем, когда ты купишь себе свитерочек или ещё что-нибудь такое» (Власник галереї, куратор, мистецтвознавець; галерея не є основним джерелом прибутку).

Таким чином, галеристи м. Харкова констатують нерозвинутість ринку мистецтва в сучасній Україні, при цьому не заперечуючи наявність ринкових практик стосовно й у сфері мистецтва. Сучасній харківській галереї властиве певне місіонерство, а також орієнтація на формування потреб у споживачів. Хоча галеристи стверджують, що розвинутого ринку художнього мистецтва в Україні і в Харкові немає, вони визнають існування ринкових практик, що дозволяє все ж таки говорити про наявність ринку (в його ще майже зародковому стані). Приватні галереї виживають у ринковому середовищі, декларуючи та інколи послуговуючись нераціональними принципами роботи, чим забезпечують як автономність художнього поля, так і власну роль легітиматорів «справжнього», а відтак дорогого, художнього мистецтва.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Акулич Е.М. Музей как социокультурное явление / Е.М. Акулич // Социологические исследования. - №11/2004. – С. 2-5. 2. Барабанов Е. Искусство на рынке или рынок искусства / Барабанов Евгений // Художественный журнал. – №46/2002. 3. Мелихова Е.Л. Художественная галерея: торговля искусством? / Е. Л. Мелихова // Социологические исследования. – № 4/2000. – С. 125-127. 4. Шульга Р. Художественная культура в Украине: жизнь после смерти старого мифа / Раиса Павловна Шульга // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001, 1. – С. 99-112. 5. Acord S. Beyond the Head: The Practical Work of Curating Contemporary Art / Sophia Krzys Acord // Qualitative Sociology. – Dec2010, Vol. 33 Issue 4. – P.447-467. 6. Cray D., Inglis L. Strategic Decision Making in Arts Organizations / David Cray, Loretta Inglis // Journal of Arts Management, Law & Society. – Apr-Jun2011, Vol. 41 Issue 2. – P 84-102. 7. Kuesters I. Arts Managers as Liaisons between Finance and Art: A Qualitative Study Inspired by the Theory of Functional Differentiation / Ivonne Kuesters // Journal of Arts Management, Law & Society. – Jan-Mar2010, Vol. 40 Issue 1. – P. 43-57.

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ ОСВІТИ ТА МОЛОДІ

УДК 316.74:37(16)

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ПІДХІД У СОЦІОЛОГІЇ ОСВІТИ: КОНЦЕПЦІЇ П. СОРОКІНА ТА П. БУРДЬЄ

Чепак Валентина Василівна – доктор соціологічних наук, професор кафедри галузевої соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття базується на тезі, що освіта – це спосіб культурної регуляції людської діяльності, що здійснюється через систему цінностей. Освіта має вплив на суспільство та особистість не лише як особливий вид діяльності, але і як соціокультурний феномен. В роботі аналізується соціокультурний підхід як одна з найбільш продуктивних методологій при дослідженні сучасних проблем освіти. Автор розглядає основні положення інтегральної соціології П. Сорокіна, в межах якої були запропоновані основні положення соціокультурного підходу, а також специфіку концепції П. Бурдьє щодо ролі вищої освіти у формуванні соціальних позицій. Окреслюються можливості і перспективи використання даної методології в соціології освіти.

Ключові слова: освіта, соціокультурний підхід, цінності індивіда, соціокультурне відтворення, габітус, соціальні групи.

Статья базируется на тезисе, что образование – это способ культурной регуляции человеческой деятельности, которая осуществляется через систему ценностей. Образование влияет на общество и личность не только как отдельный вид деятельности, но и как социокультурный феномен. В работе анализируется социокультурный подход как одна из наиболее продуктивных методологий при исследовании современных проблем образования. Автор рассматривает основные положения интегральной социологии П. Сорокина, в рамках которой были предложены основные положения социокультурного подхода, а также специфику концепции П. Бурдьё относительно роли высшего образования в формировании социальных позиций. Очерчиваются возможности и перспективы использования данной методологии в социологии образования.

Ключевые слова: образование, социокультурный подход, ценности индивида, социокультурное воспроизводство, габитус, социальные группы.

The article is based on a thesis that education is a method of the cultural adjusting of human activity, that comes true through the system of values. Education influences on society and personality not only as separate type of activity but also as the sociocultural phenomenon. Sociocultural approach as one of the most productive methodologies at research of modern problems of education is analysed. The author considers of P. Sorokin contribution to development of sociocultural approach and specific of P. Bourdieu conception as for role of higher education in social positions formation. Possibilities and prospects of the use of this methodology in sociology of education are designated.

Keywords: education, sociocultural approach, individual values, sociocultural reproduction, habitus, social groups.

Дослідження інституту освіти приваблює сьогодні все більшу увагу науковців, у зв'язку із зростанням ролі, яку воно відіграє у сучасному суспільстві і буде відігравати в майбутньому. Особливу роль в аналізі цього інституту відіграє соціологія освіти, яка покликана давати відповіді на актуальні питання суспільного розвитку, пов'язані з освітою.

Соціологія освіти бере свої витоки ще з кінця ожаленXIX століття і пов'язана передусім з іменами Е. Дюркгейма [3], М. Вебера [2], Т. Парсонса [6, 12], Р. Мертона [4]. За більш ніж столітній період розвитку вона значно розширила як проблемне поле досліджень, так і методологічні основи. На сучасному етапі, реагуючи на глобальні виклики та запити, соціологія освіти акцентує увагу на переосмисленні концептуальних засад дослідження освітньої сфери. У цьому контексті особливого значення набуває соціокультурний підхід до аналізу освіти, крізь оптику якого розглядаються проблеми залучення індивіда до цінностей культури, його соціокультурна діяльність, яку будемо розуміти як процес, що відбувається в освітньому середовищі та

спрямований на актуалізацію соціальної життєдіяльності суспільства, що постійно змінюється. Виходячи з позицій соціокультурного та культурного потенціалу особистості, на формування її спроможності, освіту можна розглядати як соціокультурний процес, рушійними силами якого є діалог і співробітництво його учасників, спрямований на досягнення цілей їхньої творчої самореалізації.

Метою даної статті є аналіз основних положень соціокультурного підходу, його можливостей та переваг при дослідженні проблем освіти в її актуальних контекстах.

Ідея соціокультурного підходу передусім пов'язана з іменем М. Вебера, який аналізував культурні закономірності функціонування і розвитку суспільства через уявлення про людину як культурну істоту. Зокрема, веберівські дослідження капіталізму із духу і букви протестанської етики, морального аскетизму – це приклад впливу ідей, цінностей (культури) на суспільний розвиток. Як вихідну передумову розуміючої соціології Вебер використовує положення, що людина – істота культурна і на цьому підґрунті намагається побудувати свою соціологічну теорію.

На його думку, предмет соціологічного аналізу – багатоманіття ідей, думок, переконань, уявлень, те, що пізніше Ф. Тенбрук назвав «репрезентативною культурою» [13]. Її головна характеристика полягає в тому, що всі уявлення, ідеї, переконання, вірування, що належать до репрезентативної культури, є дієвими завдяки чи то активному їхньому сприйняттю, чи то пасивному визнанню.

Вагомий внесок у розвиток соціокультурного підходу зробив П. Сорокін [7; 8]. Висуваючи основні положення інтегральної соціології, зокрема пов'язані з проблемами соціальних і культурних систем в їхньому структурному і динамічному аспектах, він підкреслював, що на протигагу неорганічним явищам, які складаються лише із одного фізико-хімічного компоненту, і органічним явищам, які утворюються із двох компонентів – фізичного і життєвого, соціокультурні або суперорганічні явища мають "нематеріальний" (символічний) компонент смислу, який накладається на фізичний і життєвий компоненти. Ця сфера смислів-цінностей-норм є формою буття або реальності, відмінною від неорганічної і органічної форм буття. Компонент смислу виступає вирішальним для визначення того, чи можна вважати дане явище соціокультурним (суперорганічним).

П. Сорокін акцентує взаємозумовленість соціального і культурного компонентів: будь-яка соціальна група обов'язково постає як феномен культури, а будь-який реально існуючий феномен культури є соціальним феноменом. Таким чином, культурне і соціальне нероздільні в емпіричному (соціокультурному) світі людини. «Специфіка соціокультурного підходу у тому, що він інтегрує три виміри людського буття (людина у її співвідношенні із суспільством, характер культури, тип соціальності) як фундаментальні, кожний із яких не зводиться до інших і не виводиться з них, але при цьому вони взаємопов'язані і впливають один на одного» [8, с. 200]. Сама дія суб'єкта розуміється як компонент взаємодії з іншими суб'єктами, як просте культурне явище. До вивчення суспільства потрібно підходити як до вивчення культурних продуктів. Все соціальні факти є фактами культури. Культурне бачення і соціальне бачення – це лишень різні аспекти бачення того ж самого феномену.

Крім цього, П. Сорокін також підкреслював, що будь-яка організована група або культурна система селективні, а, отже, сприймають лише окремі елементи із зовнішнього середовища і відкидають інші. Ті елементи, які сприймаються, повинні зазнати змін, особливо тоді, коли вони не властиві системі. Ці зміни тим сильніші, чим більша неоднорідність. Якщо ж різниця занадто велика, елемент взагалі не сприймається. Вчений наголошує, що значимі соціальні групи, які повторюються у часі й просторі, мають сильний причинно-смысловий вплив на індивідів, на інші соціальні групи, на перебіг історичного розвитку людства, на соціокультурний світ в цілому.

П. Сорокін підкреслював внутрішньо диференційований, суперечливий характер загальної культури індивіда: навіть загальна культура індивіда (як найменшого культурного ареалу) не повністю інтегрована в одну причинно-смыслову систему. Це співіснування багатьох культурних систем. Вчений пояснює причину цієї дезінтеграції таким чином: у сучасному надзвичайно диференційованому суспільстві переважна більшість індивідів належить до множини різних груп, членство в яких є або добровільним, або обов'язковим. Серед множини цих груп завжди знайдеться дві або більше взаємно антагоністичних. Це призводить до конфліктів і суперечностей між різними еґо індивіда, тому його особистість не може бути повністю інтегрованою [7, с. 87].

Що до інституту освіти, то П. Сорокін розвиває запозичену у Е. Дюркгейма тезу про школу (систему освіти) як механізм з'єднання особистих здібностей і соціальних функцій. Завдання інститутів соціального відбору, включаючи освіту, полягає у вдосконаленні методів селекції обдарованих і подальшої їх класифікації за нахилом. Школа, таким чином, сортує підрастаюче покоління у відповідності з особистою обдарованістю.

П. Сорокін доводив, що в усі часи, в будь-якому суспільстві інститут освіти виступав одним з основних засобів «вертикальної соціальної циркуляції». Причому, якщо школа виявлялася загальнодоступною,

вона була «соціальним ліфтом», який забезпечує рух знизу вгору. Якщо це школа лише для вищих верств населення, то вона перетворюється на ліфт, що рухається лише «між верхніми поверхами соціальної будівлі». Але і в таких суспільствах, якщо окремому індивідуві вдається проникнути у цей шкільний ліфт, він може завдяки цьому посісти більш високу соціальну позицію.

«У сучасному західному суспільстві школи є одним із найбільш важливих каналів циркуляції, – стверджує П. Сорокін, – причому це виявляється у найрізноманітніших формах» [8, с. 397]. Не закінчивши університету чи коледжу, фактично неможливо претендувати на помітне становище у багатьох галузях. Багато сфер і професій практично закриті для людини без відповідного диплому.

Соціолог досліджував школу із позицій її соціальних функцій, серед яких вирізняв три: тестувальну, селекційну і дистрибутивну. Школа, по-перше, «тестує індивідів», випробовує їхні здібності; по-друге, здійснює селекцію індивідів для певних соціальних позицій; по-третє, відповідним чином розподіляє індивідів до різних соціальних верств.

П. Сорокін писав: «Фундаментальна соціальна функція школи полягає, по-перше, не лише в тому, щоб з'ясувати, чи засвоїв учень частину підручників, чи ні, а перш за все в тому, щоб за допомоги іспитів і спостережень визначити, хто талановитий, а хто ні, які у кого здібності, якою мірою вони виявляються. По-друге, ця функція полягає в тому, щоб усунути тих, у кого немає очікуваних інтелектуальних і моральних якостей. По-третє, йдеться про те, щоб закрити для нездібних шляхи для подальшого просування у певних сферах і водночас забезпечити просування здібних учнів» [8, с. 409]. Аналіз цих трьох головних соціальних функцій школи показує, що, на противагу загальноприйнятій думці, загальна освіта не тільки не усуває диференціації за розумовими і соціальними відмінностями, а й посилює її. П. Сорокін підкреслював, що школа є механізмом не «вирівнювання» і демократизації, а «аристократизації» і стратифікації суспільства [8, с. 410].

Інший варіант соціокультурного підходу до аналізу проблем освіти, зокрема вищої, представлений у роботах П. Бурд'є [1; 9; 10; 11]. У своїх дослідженнях він доводить, що центральне місце у процесі відтворення сучасного суспільства належить системі освіти. Згідно з позицією Бурд'є, саме дослідження ролі системи освіти у процесі соціокультурного відтворення має виступати основним напрямом досліджень для соціології освіти. На його думку, предмет соціології освіти включає виявлення і аналіз зв'язку між культурним і соціальним відтворенням. Соціологія освіти спрямована на вивчення ролі системи освіти у відтворенні структури владних і символічних відносин між класами, яку вона виконує внаслідок відтворення структури розподілу культурного капіталу між класами [9, с. 487].

При отриманні освіти борються не лише за отримання книжкових знань і умінь, але і за збереження свого соціального походження або проти нього, за свій класовий досвід або проти нього. Багато хто виявляється неспроможним зрозуміти, що потрібно переосмислити той досвід і ті погляди, які вони отримали завдяки своєму соціальному походженню, щоб досягнути того, чого представники інших класів суспільства набувають з народження, щоб освіта і стала тим, на що сподіваються молоді люди з нищих класів, – ключем до успіху. Якщо вони не можуть усвідомити, про які символічні цінності йде мова, і включити їх в свою «освіту», то будь-яких мрій і прагнень (і навіть грошей) буде недостатньо для досягнення високого статусу. У своїй теорії освіти П. Бурд'є не використовує поняття «соціалізація», яке ґрунтується на уявленні про рівні можливості для всіх (школа повинна і може вибудовувати і вирівнювати відносини, утворені відмінностями в соціальних і культурних умовах певного суспільства). Натомість він використовує поняття «відтворення». Так, наприклад, відносини між учителем і учнем означають передачу, переробку і засвоєння (тобто відтворення) того символічного капіталу, який має вирішальне значення для набуття високого соціального положення.

Аналіз освіти як механізму соціального і культурного відтворення Бурд'є здійснює в контексті більш широкого дослідження стратегій соціального відтворення, яке він визначає як відтворення структури владних відносин між соціальними класами. В межах концепції соціального простору позиція агента визначається обсягом і структурою капіталів, якими він розпоряджається. Залежно від сфери функціонування можна виділити три основні форми капіталу: економічний (власність), культурний (освіта), соціальний (соціальні зв'язки). Специфіка соціального відтворення в сучасному суспільстві полягає у тому, що саме передача культурного капіталу стає головним способом відтворення соціальних позицій. Домінуючу роль при такій стратегії відтворення відіграє система освіти [10, с. 49], яка відтворює структуру розподілу культурного капіталу між класами і саме цим робить головний внесок у відтворення структури владних відносин і символічних відносин між ними.

Визначальна теза теорії П. Бурд'є полягає в тому, що дії індивіда завжди соціальні і колективні за своїм характером. Оскільки людина протягом життя може існувати в різних соціальних сферах, а до багатьох мати опосередковане відношення, стереотип її поведінки і мислення формується під впливом досвіду. Цей

досвід людина отримує в різних середовищах, він позначається у Бурдьє як «габітус». Крім цього, П. Бурдьє відзначає, що індивід протягом життя свідомо може, як впливати на габітус, так і своїм габітусом формувати структуру суспільства. Це, зокрема, стосується особливостей умов життя у дитинстві, які впливають на габітус, що зберігається протягом життя. Тому соціальне походження завжди є основою габітуса індивіда.

Освіта – це поле, яке орієнтує людину на власне відтворення, виходячи з того, що агенти мають необхідну компетенцію для такого відтворення. Зміни в полі освіти визначаються через взаємозв'язок структури поля освіти і зовнішніх змін, які, наприклад, детермінували основні зміни у відношенні сім'ї до школи. Специфічною характеристикою освіти є здатність до самовідтворення. Вона встановлює і підтримує у часі необхідні для її функціонування інституційні умови, в яких відтворюються «виробники» освіти. Завдяки цій сутнісній функції, констатує Бурдьє, система освіти відбирає і готує спеціалістів, які призначені для її відтворення, а також визначає норми власного відтворення [11, с. 197].

Таким чином, в теорії П. Бурдьє мова йде про соціальні відносини, які він на рівні індивіда описує за допомогою поняття «габітус». Цим поняттям П. Бурдьє намагається як позначити, так і пояснити характер поведінки і спосіб мислення індивіда у тому вигляді, в якому вони актуалізуються в різних соціальних сферах. Габітус формується у колективних полях соціальної конкуренції. Вони утворюють систему автономних соціальних положень, що взаємно конкурують. Для того, щоб індивід мав змогу досягти успіху в полі конкуренції і високого положення, він повинен засвоїти необхідний обсяг домінуючих у полі форм капіталу. Індивід повинен виконувати різні ритуали, тому потрібно докладати певних зусиль, щоб отримати специфічну користь у різних конкурентних полях. Для цього існують особливі умови і символи визнання, а саме ознаки формування і визнання того, що положення дійсно досягнуте. Це означає, що дана особа дійсно засвоїла різні форми капіталу і перетворила їх в частину власного габітуса [5, с. 410-411].

Підсумовуючи зазначене вище, можна сказати, що соціокультурний підхід, представлений, зокрема теоретичними розробками П. Сорокіна та П. Бурдьє, має низку переваг порівняно з іншими підходами при дослідженні проблем освіти. Це стосується, в першу чергу, дослідження соціогрупової структури освітнього процесу. Можливість виділення цих груп як соціокультурних спільнот стимулює дослідження складної соціальної механіки їхнього відтворення із врахуванням усіх особливостей соціальних джерел. Наявність тісного зв'язку, взаємозумовленості соціального і культурного як у діяльності індивіда, так і у функціонуванні соціальної групи надає широкі можливості для генетичних досліджень, пошуку детермінації соціальних явищ і найбільш значимих чинників соціокультурних змін. Визнання змін обсягів різних форм капіталу як основи реалізації індивідуальної траєкторії в полях соціальної конкуренції, розширює можливості вивчення динамічних характеристик цих взаємозумовлених процесів. Виявлення характеристик різних капіталів у загальній культурі індивіда створює відповідні умови для багатовимірної соціокультурної типологізації освітніх спільнот.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бурдьє П. Начала. Choses dites / П. Бурдьє// Пер. с фр. Н.А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1994. – 288 с. 2. Вебер М. Избранное. Образ общества [Текст] / М.Вебер / Пер. с нем. Ю.Н. Давыдова – М.: Юрист, 1994. – 704 с. – (Лики культуры). 3. Дюркгейм Э. Социология образования / Э. Дюркгейм // Пер. с фр.: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.tisbi.ru/Resource/Lib/literat/durg.htm#Введение> 4. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура / Р. Мертон // – М.: АСТ, Хранитель, 2006. – 880 с. 5. Монсон П. Современная западная социология: теории, традиции, перспективы / П.Монсон // – СПб: Издательство "Нотабене", 1992. – 445с. 6. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем / Т.Парсонс // Американская социологическая мысль – М., 1996. – С. 448-464 7. Сорокин П. Социологические теории современности: Специализир. информ. по общеакад. прогр. «Человек, наука, общество: комплекс. исслед.» / П.Сорокин // М.: ИНИОН, 1992. – 193 с. 8. Сорокин П. А. Социальная стратификация и социальная мобильность / П.А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с. 9. Bourdieu P. Cultural Reproduction and Social Reproduction // Power and Ideology in Education / Ed. By Karabel J., Halsey A. – New York: Oxford. – pp. 487-511. 10. Bourdieu P. The Forms of Capital / P.Bourdieu // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / Ed. by J.G.Richardson. – N.Y. : Greenwood, 1985. – P. 241-258. 11. Bourdieu P. Reproduction in Education, Society and Culture / P. Bourdieu, J.-C. Passeron // London: Sage Publications, 2000. – 254 p. 12. Parsons T., Platt G. Higher education and changing socialization. // Aging and society: A sociology of age stratification / Gd. M. Riley, M. Johnson, A. Foner. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/2112057> 13. Tenbruck F.H. Repräsentat iv Kultur / / Sozialstruktur und Kultur. – Frankfurt am Main, 1990. – S. 29

СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО В ОСВІТІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ОРІЄНТАЦІЇ

Подольська Єлизавета Ананієвна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри філософії та гуманітарних дисциплін Харківського гуманітарного університету «Народна українська академія»

Шевченко Наталя Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціології Національного фармацевтичного університету

В статті розкривається методологічний потенціал ідей структурних функціоналістів в контексті дослідження соціального партнерства в освітній сфері. Увага акцентується на особливостях дослідження проблем управління освітою з точки зору структурно-функціоналістської методологічної орієнтації. Також аналізуються можливості конфліктного підходу у вивченні проблем і перспектив соціального партнерства в освітній сфері. Підкреслюється, що у класовому суспільстві школи впроваджують ідеологію через зміст навчального плану і закладені у ньому цінності. Розроблені шляхи розвитку критичної педагогіки на основі проблемного навчання. Виявлено методологічний потенціал ідей символічного інтеракціонізму для дослідження соціального партнерства в освітній сфері.

Ключові слова: габітус, інтеракція, конфліктний підхід, символічний інтеракціонізм, соціальне партнерство, структурно-функціональний підхід, теорія обміну.

В статье раскрывается методологический потенциал идей структурных функционалистов в контексте исследования социального партнерства в сфере образования. Акцентируется внимание на особенностях изучения проблем управления образованием с точки зрения структурно-функционалистской методологической ориентации. Анализируются возможности конфликтного подхода в изучении проблем и перспектив социального партнерства в образовательной сфере. Подчеркивается, что в классовом обществе школы внедряют идеологию через содержание учебного плана и заложенные в нем ценности. Разработаны пути развития критической педагогики на основе проблемного обучения. Выявлен методологический потенциал идей символического интеракционизма для исследования социального партнерства в образовательной сфере.

Ключевые слова: габитус, интеракция, конфликтный подход, символический интеракционизм, социальное партнерство, структурно-функциональный подход, теория обмена.

The structural functionalist ideas' methodological potential of social partnership in education has been determined. The main structural functionalism features and its role in maintaining the integrity and balance in society have been presented. The peculiarities of education management problem research in the structural-functionalistic methodological orientation context have been revealed. The methodological potential of the conflict approach to social partnership study peculiarities in education area has been identified. Conflict theory main branches have been outlined. It has been stated, that in the school class society ideology is inculcated through the curriculum content and the values contained in it. The development ways of critical pedagogy based on problem education were devised. The symbolic interactionism ideas' methodological potential for the social partnership in education study has been identified. The main features of symbolic interactionism, exchange theory, critical sociology and their role in the communication development between educational processes subjects have been determined. The education management problems study peculiarities in the interactionist methodological orientation ideas context have been revealed. The content of category «social partnership» has been determined, the purpose and tasks of subjects of educational process have been specified. The mechanism of realization of partnership's forms of higher educational establishments and employers has been considered. The theoretical principles of arrangement, that referring to increase the quality of education, which is based on development of harmonious relations between social partners in educational sphere, have been formulated. The essence of strategic partnership and effective forms cooperation of higher educational establishments with employers has been elicited.

Keywords: exchange theory, conflict approach, habitus, interaction, symbolic interactionism, social partnership, structural-functional approach.

Важливим напрямом модернізації освіти в Україні є подолання певної цехової замкненості галузі освіти, перетворення освітніх інститутів різного рівня у відкриті соціально-освітні системи, діяльність яких спрямована на розв'язання актуальних економічних, соціальних, культурних проблем як окремого регіону, так і країни в цілому. Відкритість освітнього закладу проявляється у побудові системи соціального партнерства, кооперативних зв'язків з іншими сферами суспільства (органами влади, бізнесом, закладами освіти, культури і науки), спрямованих на взаємовигідну співпрацю у тактичному і стратегічному плані, спільну діяльність освітнього закладу і його соціальних партнерів. Оскільки в останні роки все більш актуальним стає питання про формування ефективної системи взаємин між вищими навчальними закладами, підприємствами, службою зайнятості та іншими структурами, що складають систему соціального партнерства, важливо проаналізувати теоретико-методологічну базу дослідження партнерських відносин у галузі освіти.

У науковій літературі соціальне партнерство розглядається як запорука успішного розвитку процесу підготовки випускника у вищому навчальному закладі та як фактор формування його професійних і комунікативних компетенцій. Такі ідеї в останні роки активно розробляють В.І. Астахова, В.С. Бакіров, Б.С. Гершунський, О.С. Долженко, М.М. Розов, В.Л. Погрібна, Л.Г. Сокурянська, В.В. Чепак та ін. Проблеми міжінституціональної взаємодії в освіті досліджують Є.І. Головаха, Б.Г. Нагорний, О.А. Назаркін, Л.М. Хижняк та ін.; концепції інтеграції освіти, науки і виробництва розробляють Г.Є. Зборовський, І.І. Мачуліна, І.М. Реморенко та ін. Проте особливу проблему складає дефіцит праць методологічного характеру, на основі яких можна було б осмислювати проблеми налагодження соціального партнерства в освітній сфері. На жаль, у науковій літературі недостатньо обґрунтовані механізми організаційної взаємодії різних суб'єктів ринку праці та вищої освіти, функціонування яких донині залишається розрізненим і неузгодженим.

Метою даної статті є виявлення теоретико-методологічного потенціалу зарубіжної соціології у дослідженні соціального партнерства в освітньому процесі.

У ході модернізації системи освіти в Україні особливий акцент ставиться на питаннях відповідності професійної підготовки випускників вимогам ринку праці, якості навчальних програм, системи зовнішньої оцінки якості випускників, а також існуючих і можливих варіантів партнерства навчальних закладів і бізнесу в підготовці професійних кадрів. У Національній стратегії розвитку освіти в Україні на період до 2021 року зазначається, що «сучасний ринок праці вимагає від випускника не лише глибоких теоретичних знань, а і здатності самостійно застосовувати їх у нестандартних, таких, що постійно змінюються життєвих ситуаціях, переходу від суспільства знань до суспільства життєво компетентних громадян» [1, с. 2]. З цією метою пропонується залучати роботодавців до співпраці з вищими навчальними закладами, зокрема, до участі у розробці стандартів вищої освіти, організації проходження практики студентами, вирішення питань надання першого робочого місця випускникам тощо.

Соціальне партнерство в освітній сфері ми розуміємо як сукупність взаємин навчальних закладів, об'єднань роботодавців, профспілок і владних структур на основі договорів, угод, контрактів з метою подальшого розвитку системи освіти, підвищення кадрового потенціалу країни, формування освіченої та соціально активної особистості, економічного і духовного прогресу суспільства. Метою соціального партнерства є формування міжсуб'єктної взаємодії, що приводить до очікуваних усіма її учасниками позитивних змін у системі освіти.

Для розуміння сутності та функціонального призначення соціальної підсистеми освіти велике методологічне значення має *структурний функціоналізм*, предметом уваги якого у контексті проблеми, що нас цікавить, є специфічні цільові області в процесі навчання: інтелектуальні, політичні, соціальні, економічні. На основі соціально-функціонального підходу аналізуються моделі соціалізації та адаптації особистості до суспільства, її функціонально-рольове та діяльнісно-комунікативне призначення (людина як громадянин, сім'янин, працівник, споживач, суб'єкт спілкування, пізнання тощо). Структурно-функціоналістська методологічна орієнтація дозволяє розробляти виявляти гнучкі форми соціального партнерства у сфері освіти, побудовані на чіткому розподілі ролей, відповідальності тощо. Такі форми включають як соціальні, так і економічні аспекти, актуальні сьогодні як для практиків професійної освіти, так і для вчених.

В аналізі соціальних систем, у тому числі освітньої системи, функціоналізм підкреслює три моменти, а саме: 1) загальний взаємозв'язок і взаємозалежність частин системи; 2) існування нормальних (врівноважених) і патологічних станів системи; 3) способи, якими реорганізуються всі частини системи, для того, щоб повернутися до нормального стану.

Для розуміння партнерських відносин у сфері освіти велике теоретичне значення має виділення Т. Парсонсом чотирьох основних функцій соціальної системи: пристосування, досягнення мети, інтеграція і

відтворення структури, реалізація яких забезпечується різними підсистемами суспільства. Так, всередині соціальної системи функції пристосування забезпечує економічна підсистема, функцію інтеграції – правові інститути і звичаї, відтворення структури – система вірувань, мораль, інститути освіти, виховання тощо. Парсонс визначав суспільство як систему взаємин між людьми, сполучною основою якої є норми і цінності [2, с. 116-118]. Оскільки соціальне партнерство в освітній сфері по суті являє собою узгодження і врахування інтересів усіх учасників процесу підготовки кваліфікованого фахівця, важливо визначити норми і цінності, на основі яких розгортаються взаємовигідні партнерські відносини. Отже, в основу структурно-функціонального підходу покладено ідею «нормативної згоди» основних суб'єктів дії стосовно загально визнаних цінностей та орієнтацій культури, тобто досягнення і опанування цінностей культури та реалізація їх в індивідуальній та колективній поведінці.

Але ці побудови є достатньо абстрактними. На нашу думку, їх вдало доповнює структурний конструктивізм П. Бурдьє. Обґрунтовуючи поняття «поле» для позначення місця прояву сил та відносно незалежного простору, структурованого опозиціями, П. Бурдьє розглядав освіту як особливого роду ринок, де відбувається інтенсивне інвестування різноманітних капіталів. Освіта розглядається як поле, яке орієнтує індивіда на власне відтворення, а також на відтворення домінуючої моделі культури. Зміни в полі освіти відображувалися через взаємозв'язок структури поля освіти і зовнішніх змін.

З соціологічної точки зору освітній простір виникає на основі взаємодії суб'єктів освітнього процесу, включених в складну систему відносин. Він виступає своєрідною формою емпіричного буття системи освіти, соціокультурною конкретикою місця присвоєння особистістю життєво необхідного та професійно значущого соціального досвіду. П. Бурдьє вважає, що дії індивіда завжди носять соціальний і колективний характер. Оскільки людина протягом життя може існувати у різних соціальних сферах, то стереотип її поведінки і мислення формується на основі досвіду. Цей досвід отримується в різних сферах життєдіяльності людини і має назву «габітус». Індивід протягом життя може свідомо впливати на габітус і своїм габітусом формувати структуру суспільства [3, с. 54-57].

Поняття соціального поля, розроблене П. Бурдьє, дозволяє уточнити структурно-функціональне розуміння соціалізації. Оскільки в освітньому процесі відбувається засвоєння норм і цінностей того поля, під вплив якого потрапляє індивід, то саме складовими структури освітнього простору навчального закладу формується габітус у колективних полях соціальної конкуренції. Для того, щоб індивід мав можливість досягти успіху в полі конкуренції і зайняти високе становище, він повинен засвоїти необхідний обсяг домінуючих в полі форм капіталу. У системі освіти придбання капіталу можливе через процес кодування, в ході якого реконструюється символічна мова, за допомогою якої відбувається кодифікування її учасників. Поняття «кодифікувати» введено Бурдьє, воно означає – одночасно надавати форму і дотримуватись формальностей [3, с. 121].

Таким чином, педагогічна практика реалізує модель освіти і сприяє підтримці «символічного порядку». Так, самі цінності не міняються, трансформуються лише інтереси, оскільки вони визначають цілі і залежать від змін навколишнього середовища. Проте цінності, закодовані в системі освіти, коректують вибір засобів для досягнення мети. Ці процеси П. Бурдьє розкриває через взаємини практики і освіти. Він говорить, що в освітньому процесі важливе місце посідає формальна (видима) педагогіка та називає її академізмом і відділяє від природного практичного знання. При цьому П. Бурдьє застерігає від зайвого інтелектуалізму в освіті: якщо транслювати чисту теорію, без пояснення того, навіщо вона потрібна та як вона може бути застосовна на практиці, в результаті отримаємо ефект «зомбування». Вчений підкреслює значимість практичного досвіду індивідів і груп, представленого сукупністю соціальних практик – звичних дій, освоюючи і виконуючи які індивіди розвиваються самі, а разом з тим розвивають і суспільство, змінюючи існуючий соціальний порядок. У той же час Бурдьє виступає проти «фетишистського» підпорядкування досвіду, підкреслюючи, що неможливо розвинути творче мислення тільки лише за допомогою постійних практичних вправ [4, с. 25-27].

Слід застерегти від спрощеного тлумачення негативного ставлення Бурдьє до інтелектуалізму в освіті. В його розумінні «проти інтелектуалізму» означає «проти розділення» теорії та практики, теоретичного знання і практичного знання. Він підкреслював, що дійсно розвиваюче знання є цілісним, таким, що об'єднує в собі теорію і практику. Оскільки будь-яке знання народжується з практичного досвіду, а транслюється з покоління в покоління тільки у вигляді теорії (в закодованому вигляді) то освітній процес являє собою процес розшифрування (декодування) закодованого для зручності передачі теоретичного знання.

Ці ідеї мають значний методологічний потенціал для дослідження обраної нами проблематики. Ми вважаємо, що привести результати освіти у відповідність з вимогами індивіда, ринку праці та суспільства в

цілому можливо тільки за умови переорієнтації мети, яку ставлять перед собою навчальні заклади, а саме потрібно розробляти способи перетворення теоретичного знання у практичне (і навпаки), сконцентрувавши увагу на педагогічних практиках, на розробці ефективних методик викладання, дієвих педагогічних прийомів і методів.

Сутність системи управління освітою можна пояснити не просто через виявлення її структурних та функціональних зв'язків, а й за умови адекватної оцінки рівня реалізації системою управління здатності до збереження цілісності та стійкості соціальної системи. Саме такий підхід дозволяє зрозуміти внутрішню природу та історичну еволюцію системи управління як цілого і оцінити ефективність управління освітніми процесами. На цих проблемах зосереджена увага таких представників сучасного функціоналізму, як К. Девіс, В. Мур, Дж. Коулман, Я. Блау, О. Данкен, Е. Хопер. Вони, по-перше, розглядають проблему нерівності, аналізують можливості у доступі до одержання знань; по-друге, обґрунтовують необхідність врахування індивідуальних здібностей осіб, що навчаються, і відмінностей між різними навчальними закладами, заснованих на обсязі знань; по-третє, виявляють зовнішні фактори і особливості внутрішніх процесів, що впливають на мобільність молодого покоління [6].

Представники такого напрямку *теорії конфлікту*, як теорія опору, розвивають ідеї критичної педагогіки: на зміну накопичувальній, «банківській» системі навчання пропонують розвивати «проблемне навчання», що дозволяє студенту напрацьовувати такі професійні і комунікативні компетенції, які дають випускникові ВНЗ можливість бути конкурентоспроможним, вільним і своєму виборі і відповідальним за нього. Це орієнтує дослідників на розуміння соціального партнерства як такої взаємовигідної кооперації, в якій освітній заклад виступає не в ролі прохача, а є рівним партнером. Соціальне партнерство як тип соціальної взаємодії, що орієнтує учасників на рівноправне співробітництво, пошук узгодженостей і досягнення консенсусу, оптимізацію відносин, дозволяє діяти ефективно і успішно в напрямку, загальному для всіх партнерів, а також ефективно координувати спільну діяльність з повним визнанням своєї відповідальності.

Аналіз суспільства з точки зору теорії конфліктів може бути також застосований для дослідження матеріальних передумов тих або інших соціальних взаємин: по-перше, більшість ситуацій містять в собі певний тип нерівності між сторонами; по-друге, це дозволяє оцінювати ресурси, до яких мають доступ сторони, а також рівномірність розподілу цих ресурсів; по-третє, теорія конфліктів перш за все прагне встановити, яка сторона має перевагу, яким чином вона цю перевагу реалізує у відносинах з іншою стороною, та які реалізуються дії стороною, що знаходиться в менш вигідних умовах.

Закликаючи до поєднання теорії та практики, бразильський соціолог Пауло Фрейре віддає перевагу саме практиці. Педагоги як «революційне керівництво» повинні, на думку П. Фрейре, практикувати ко-інтенціональну (co-intentional) освіту. «Вчителі» та «учні» (керівництво і народ), що прагнуть змінити соціальний порядок, мають виступити як повноправні суб'єкти змін не тільки в плані розкриття оточуючих соціальних реалій, їх пізнання за допомогою критичної інтерпретації, але і в плані відтворення знання про ці реалії. Як тільки вони набувають такого знання через спільне міркування та дію, вони відразу ж перетворюються на постійних «утворювачів» соціальної реальності [7].

Велике методологічне значення для формування сучасної парадигми освіти має критика П. Фрейре так званої «банківської» моделі освіти, за якої відбувається «складування» знання в головах учнів, які виступають просто в ролі «сховища» цього знання, причому ніякого когнітивного розвитку не відбувається, адже тут освіта – це пам'ять, а не досвід. В якості альтернативи «банківській освіті» П. Фрейде пропонує освіту «постановки проблеми», де знання може бути отримане лише шляхом спільного (разом з педагогом) пошуку істини методом проб та помилок. Дійсна освіта вимагає істинного спілкування – комунікації, усвідомлення учнем того, ким він є зараз, і як будувати майбутнє [7, с. 72]. Відправною точкою для організації змісту навчальних програм, на думку П. Фрейре, повинна стати конкретна ситуація, що відображає прагнення кожного учня.

Важливим методологічним підґрунтям для аналізу комунікацій у сучасній освіті може бути *символічний інтеракціонізм*, що ставить за мету розуміння поведінки людей, як такої, як люди самі її розуміють. Згідно з символічним інтеракціонізмом, суспільство слід розуміти як сукупність груп, що взаємодіють, при цьому відносини між ними є організованими і оформленими на підставі спільної згоди та загальноприйнятої схеми необхідної чи бажаної поведінки. Соціальні інститути у такому разі представляються як організовані форми групової взаємодії, що надають стихійній соціальній активності упорядкованості та сталості, що є необхідним для нормального функціонування системи. Тобто суспільство розглядається як сконструйована індивідами система, що постає із взаємного узгодження і відбору найпродуктивніших структур дії.

Символічні інтеракціоністи сприймають суспільство як взаємопов'язану систему позицій, ролей, статусів, групових очікувань і реакцій на реальну поведінку, що завжди має тенденцію до відхилення від

заданих норм. З осмисленням власного «Я» у ході навчання і виховання дії індивіда стають послідовнішими, їх коригують за допомоги системи групових очікувань, ролей, позицій, ієрархії статусів та рівнів престижу. Поступово формується взаємоузгоджений комплекс установок, спрямувань і сенсів щодо інших і себе. Така методологія націлює на вивчення не тільки навчальних об'єднань (шкільного класу, студентської групи тощо), в яких переважає безпосереднє спілкування і психологічна взаємодія, а й на пояснення особливостей управління. Це має велике теоретико-методологічне значення при дослідженні таких складових управлінської діяльності, як установки чи мотивація поведінки, адже поведінку управлінця певною мірою можна розглядати як «роль», що має власну стійку соціально-психологічну структуру.

Інтеракціоністська теорія розкриває суб'єктивно-психологічний зріз процесу управління (різновидом якого є управління освітою) та особливості колективної поведінки в малих соціальних групах. В нашому розгляді важливо, що ефективність функціонування освітньої організації великою мірою залежить і від міри особистої відданості управлінця своїй ідеї, і від суб'єктивного залучення до цього процесу його послідовників.

Близькою до інтеракціонізму є *соціологічна теорія обміну*, у якій суспільні відносини розглядаються як результат творчої інтенції індивідів у їхній взаємодії. Саме обмін, згідно цієї теорії, є всезагальним і універсальним механізмом соціального зв'язку. До процесу обміну залучають явища духовного життя, вважаючи вихідним пунктом процесу обміну обмін заохоченнями і санкціями. Діяльність у процесі обміну, інтерес, що становить його основи, вважають чинниками, що об'єднують людей у певну соціальну спільноту. Індивідуальні та колективні взаємні очікування (за інтеракціоністською термінологією) у цій методології набувають не стільки ціннісного, скільки вартісного вигляду – у розумінні ціни якоїсь дії, предмету або послуги, що є складовими процесу обміну. Соціальний статус індивіда виступає як показник обмінного ресурсу, а престиж – як показник рівня обмінних операцій.

На нашу думку, при аналізі управлінських процесів важливо враховувати однобічність, обмежений характер теорії обміну. Застосовуючи цю концепцію до соціологічного пояснення процесів управління освітою, не слід зводити сутність людини лише до утилітаристської моделі *homo economicus*. Така методологія виявляється найбільш ефективною у дослідженні тієї частини управлінської діяльності, що належить до сфери товарно-грошових відносин, фінансових інвестицій в освіту. Крім того, оскільки управлінська діяльність потребує постійних інновацій та нововведень, то управлінець повинен точно розраховувати ресурси, прагнути, щоб різні нововведення забезпечували як індивідуальний, так і колективний зиск.

Отже, на основі ідей символічного інтеракціонізму представляється можливим визначити соціальну взаємодію як взаємний процес. Зрозуміло, що наше ставлення до людей, наші вчинки обумовлюють і ставлення інших людей до нас, що у свою чергу впливає на нашу реакцію і ставлення до них. Для розуміння процесу соціальної взаємодії ми повинні враховувати і поведінку людей, і те, як інші люди ставляться до нас. Причому важливим є розуміння того, що люди, які здійснюють свою діяльність у більшості освітніх установ, – це не просто персонал підприємства, орієнтований управлінськими структурами на досягнення максимального ефекту при витраті мінімальних ресурсів, зусиль і часу. Це водночас і педагогічний колектив, що здійснює специфічну діяльність «з формування та розвитку особистості в аспектах її навченості, вихованості, вираження соціальних, психічних і фізичних властивостей» [6, с. 17].

Ідеї методологічного характеру, розроблені у рамках нової соціології освіти, такими авторами, як Манхейм, Горбут, Карабел, Халсі, Янг, Браун, Векслер, Шарп, Жирокс та ін. [6], на наш погляд, дали можливість намітити нові перспективні лінії у дослідженні інтеракцій у сфері освіти: по-перше, принцип критичного осмислення наукового знання став «містком» до критичної соціології; по друге, об'єктивація знання стала основою вивчення взаємодії освіти і суспільства.

Представники *критичної соціології* (зокрема, М. Янг) розглядають освіту як складний соціокультурний процес, що не обмежується системою формальної освіти. Свою увагу вони зосереджують на двох основних тенденціях сучасної освіти: 1) комерціалізації і 2) наблизенні знань до реального життя. В контексті неперервної освіти вони ставлять акцент на знаннях, необхідних для базової професії, і на навчанні, наблизеному до життя, всі форми якого беруться інституціями формальної освіти ззовні [9].

Інтеракціоністська методологія підтверджує свою ефективність в умовах побудови громадянського суспільства шляхом пом'якшення конфліктної моделі розвитку, що відповідає перехідним періодам в суспільному розвитку, коли йде формування соціальних суб'єктів. Оскільки їхні взаємовідносини перебувають на стадії становлення, важливо приділяти значну увагу психологічно-символічній взаємодії, суб'єктивній залученості до соціального діалогу, пошуку механізмів ціннісно-нормативної згоди.

Таким чином, ідеї, розроблені в рамках структурно-функціоналістської, символічно-інтеракціоністської методологічної орієнтації, а також теорії конфлікту дозволяють розглядати соціальне

партнерство як механізм взаємодії освітнього закладу і соціуму, як інструмент залучення до обговорення і вирішення проблем розвитку освіти широкого кола зацікавлених суб'єктів. В основі реалізації системи соціального партнерства в освітньому просторі лежить принцип причетності, тобто умовою об'єднання всіх партнерів є спільність інтересів кожного з учасників і рівна участь у роботі системи.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Указ Президента України від 25 червня 2013 р. №344/2013 «Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [Електронний ресурс] // Сайт Адміністрації Президента України. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/15828.html> 2. Парсонс Т. Поняття общества: компоненты и их взаимоотношения / Т. Парсонс // Социология : хрестоматия / [сост. Ю. Г. Волков, И. В. Мостовая]. – М.: Гардарики, 2003. – С. 92–123. 3. Бурдьє П. Структура, габитус, практика / Пьер Бурдьє // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Том 1. – №2. – с. 44–59. 4. Бурдьє П. Университетская доска и творчество: против схоластических делений / П. Бурдьє; [Пер. с фр. Н. А. Шматко] // Socio-Logos'96. Альманах российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. – М.: Socio-Logos, 1996. – С. 8–31. 5. Шаронова С. А. Универсальные константы института образования – механизм воспроизводства общества: Монография / С. А. Шаронова. – М.: Изд-во РУДН, 2004. – 357 с. 6. Фрейре П. Педагогика угнетенных [Электронный ресурс] / П. Фрейре. – Режим доступа: http://nb.kharkov.ua/load/pedagogika_ugnetennykh/1-1-0-1_7. 7. Микешина Л. А. Герменевтические смыслы образования / Л. А. Микешина // Философия образования : сб. науч. ст. / [под ред. А. Н. Кочергина]. – М. : Новое поколение, 1996. – С. 75–86. 8. Young M. From a constructivism to realism in sociology of curriculum / M. Young // Review of Research in Education February 2008. – Vol. 32. – P. 3–28.

УДК 316.1

КРИТЕРИЙ УСПЕШНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ И СТУДЕНТОВ: ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ И ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИИ

Астахова Валентина Илларионовна – доктор исторических наук, профессор, советник ректора Харьковского гуманитарного университета «Народная украинская академия»

Статья посвящена анализу различных трактовок категории «успешность». Характеризуются основные виды успешности, приводятся показатели, с помощью которых оценивается объективная (универсальная) и субъективная успешность личности, определяется структура внутренних и внешних критериев успешности. На основании предложенных критериев успешности обосновывается вывод о том, что основным показателем качества работы учебного заведения является интегральный показатель успешности каждого обучающегося, поскольку качества личности, определяющие ее жизненную перспективу, формируются прежде всего на школьной и студенческой скамье, в той культурно-образовательной среде, которую способно сформировать и постоянно совершенствовать данное учебное заведение.

Ключевые слова: успешность, «критерий успешности», целеустремленность, организованность, компетентность, самостоятельность.

Стаття присвячена аналізу різних трактувань категорії «успішність». Характеризуються основні види успішності, наводяться показники, за допомогою яких оцінюється об'єктивна (універсальна) і суб'єктивна успішність особистості, визначається структура внутрішніх і зовнішніх критеріїв успішності. На підставі запропонованих критеріїв успішності обґрунтовується висновок про те, що основним показником якості роботи навчального закладу є інтегральний показник успішності кожного учня, оскільки якості особистості, що визначають її життєву перспективу, формуються передусім на шкільній та студентській лаві, в тому культурно-освітньому середовищі, яке здатне сформувати і постійно вдосконалювати даний навчальний заклад.

Ключові слова: успішність, «критерій успішності», цілеспрямованість, організованість, компетентність, самостійність.

The article deals with the analysis of different interpretations of the category "success rate". The basic types of success rates are characterized, the indicators showing the objective (universal) and subjective success of a personality are given, the structure of internal and external criteria of success is determined. The following criteria of success rate provides us with the conclusion that the integrative indicator of the success rate of each particular student is the main indicator of the quality of every educational establishment functioning, as the qualities of each personality, determining his or her life perspectives, are usually shaped during the period of studying at school and at the higher education establishment, in the particular cultural and educational sphere, which allows us to improve the workings of the higher educational establishment.

Keywords: competence, criterion of success, independence, motivation, self-discipline, success rate.

Разработка методологии и методики исследования проблем успешности учащейся молодежи и студенчества в отечественной научной литературе началась относительно недавно. Первые публикации на эту тему появились лишь в начале прошлого десятилетия [1]. Однако четких формулировок, определений и критериев успешности мы не имеем и до настоящего времени.

В то же время потребность в научном анализе представлений молодежи о жизненном успехе и факторах его достижения в разных сферах (в учебе, в быту, в семейной жизни, в профессии) ощущается все более остро. Реализуя эту потребность, и ученые, и практики - педагоги, психологи, юристы пытаются найти оптимальные подходы к определению сущности и критериев успешности, путей формирования успешной личности.

В Народной украинской академии (НУА) в 2011–2013 годах силами лаборатории проблем высшей школы был проведен ряд специальных исследований среди школьников, студентов и преподавателей города с целью выявления представлений этих групп респондентов о факторах успешности и влияния этих представлений на выстраивание траектории личностного развития.

Теоретические поиски сотрудников названной выше лаборатории, в том числе в контексте дефинирования понятия «успешность», позволили определить данное понятие как *готовность и умение*

человека четко ставить собственные цели, которые не идут вразрез с общественными интересами, и достигать их максимальной реализации. Человек, добивающийся своих целей, испытывает удовлетворенность собой и своей деятельностью, чувствует себя, по большому счету, счастливым, и это придает ему уверенности в себе, служит своеобразным фундаментом для дальнейших успехов.

Таким образом, категорию успешности мы вслед за известным психологом Г. М. Андреевой рассматриваем как процесс личностного развития, в котором можно выделить ряд этапов [2]. К ним можно отнести: выбор жизненного пути, получение образования и профессии, продвижение по служебной лестнице, наличие продуктов деятельности, удовлетворение от деятельности и общения, соответствие гендерных и социальных установок личности, состояние физического и душевного комфорта, адекватное состояние психического здоровья, аутентичность, зрелость и отсутствие невротического отношения к деньгам.

В научной литературе выделяются понятия «объективная успешность» и «субъективная успешность» [3].

С точки зрения объективной успешности успешен тот, кто достигает поставленных перед собой целей. При этом в любой культуре есть представление об объективной успешности человека, которая оценивается по совокупности достижений, предоставляющих ценность для общества.

Например, социальную успешность в современном обществе могут оценивать по следующим критериям:

- уважение и престиж – тот, кого с удовольствием возьмут на работу, и кто имеет возможность делать собственный выбор для приложения своих сил;
- обеспеченность собственным жильем (район жительства, жилая площадь);
- среднемесячный доход;
- публичное признание (мнение в обществе);
- самореализация в тех или иных форматах;
- успех в личной жизни;
- личная харизма;
- физическое состояние.

Иногда добавляют надежность и устойчивость статуса, особенно способность человека получить это снова, если вдруг в силу тех или иных случайных обстоятельств это будет потеряно.

Основные виды субъективной успешности можно определять в зависимости от ценностных и практических установок личности.

Так, человек, направленный на себя, ищет успешности в получении личного материального вознаграждения и в личной карьере, укреплении своего здоровья, обретении личного счастья, личном росте и развитии. Человек, направленный на общение, ищет успешность в общении и межличностных отношениях, друзьях, семье и детях. Человек, направленный на дело, ценит успешность в делах, работе, общественном признании.

Как показало исследование «Студент XXI века», проведенное лабораторией проблем высшей школы ХГУ «НУА» среди студентов и учащихся старших классов в 2010/11 учебном году, в лидирующую группу инструментов, обеспечивающих достижение успеха, молодые люди включают:

- трудолюбие – 50,3%;
- умение достигать поставленной цели – 44,8%;
- профессионализм, мастерство – 44,1%;
- полезные связи, протекцию – 31,7%.

Среднюю группу факторов успеха составляют:

- образованность – 25,6%;
- самосовершенствование, саморазвитие – 20,3%.

Наименее значимую группу представляют:

- общая культура и коммуникабельность – 17,3%;
- семейная поддержка – 14,4%;
- честность и принципиальность – 9,8%.

Очевидно, что во всех группах успеха, выделенных нами по степени значимости, объединены и традиционные инструменты, и современные. Изучение этих инструментов является важным для понимания механизмов влияния на учащихся со стороны современных педагогов и, следовательно, конструируемых таким образом практик достижения успеха.

Успешность в установлении межличностной гармонии достигается одними чертами личности, деловая успешность – другими. Есть при этом и универсальная успешность – успешность, помогающая при большом наборе разнообразных вариантов деятельности. Универсальная успешность может быть операционализирована как следующие умения и характеристики личности:

- позитивное восприятие окружающего мира;
- конструктивный подход к любым проблемам и задачам;
- ответственность за принимаемые решения;
- умение и привычка ставить цели и нацеленность на результат;
- здоровье и энергичность;
- проактивность;
- воля;
- развитое мышление - умение предвидеть конечный результат.

Основными критериями субъективной успешности могут быть:

- *целеустремленность*, то есть четкое уяснение своих целей, видение реальных путей их достижения, умение соразмерять желания и собственные возможности;
- *организованность*, планомерное, последовательное стремление к цели, самоконтроль, умение подчинить все свои интересы движению к главному;
- *конструктивное отношение к жизни* даже в критических ситуациях; превращение проблем в задачи и получение удовольствия от их решения;
- *компетентность*, то есть способность применять совокупность определенных знаний для достижения цели. В иерархии компетентностей выделяют надпредметные, общепредметные и специальнопредметные;

Формирование успешности и студентов, и школьников осуществляется через реализацию в первую очередь семи надпредметных компетентностей: умение учиться; готовность постоянно повышать свой общекультурный уровень; наличие общественно значимых знаний; предпринимательская; социальная; здоровьесформирующая; компетентность в применении ИКТ;

- *продуктивность*, то есть способность выдавать какое-то количество промежуточных результатов на единицу времени для достижения основной цели. Если человек в конечном итоге достигает того, чего он хочет, он – успешен, как бы много трудностей и поражений ни было на его пути.

Мы в рамках нашей статьи особую значимость придаем критериям объективной и субъективной успешности выпускников общеобразовательных школ, выработке конкретных рекомендаций по их формированию еще на школьной скамье. По мнению Т. Ю. Кураповой, критерии эти можно разделить на педагогические и психологические [4, с. 106–109]:

К педагогическим относятся: способность студента к усвоению учебных курсов, предлагаемых в соответствии с программой; готовность продемонстрировать свои знания, умения и навыки.

К сожалению, оценка, которую студент получает, дает представление только о качестве усвоенных знаний и умений, но не включает в себя те нравственные достоинства личности и цену того успеха, с помощью которого этот успех был достигнут. Поэтому так важно оценивать успешность обучения с точки зрения психологических критериев, к которым мы относим:

- динамику развития учащегося;
- мотивацию к обучению, отношение к своей Alma mater и ее преподавателям, сохранение познавательного интереса (студента, которому безразличен вуз, в котором он учится, который пропускает занятия и не готовится к ним, нельзя назвать успешным);
- социальную адаптированность, комфортность пребывания в своем вузе, группе, среди сверстников и преподавателей;
- отношения между преподавателем и студентом – ни о какой успешности не может быть и речи, если педагог не понимает и не принимает ученика, а ученик не любит и боится своего преподавателя;
- отношения с одноклассниками;
- физическое и психическое здоровье;
- самооценка: человек сам должен чувствовать себя успешным;
- ощущение благополучия в семье: тревожный, задерганный отличник не может быть отнесен к числу успешных учеников.

Мы разделяем антропоцентрические позиции многих авторов, которые в основу обучения ставят человеческие отношения, субъектные позиции, активно-деятельностный способ обучения. При этом основными критериями успешности обучения они справедливо считают психологический комфорт, санитарно-гигиенический и эмоциональный эффект, познавательную активность.

Анализ различных подходов к проблеме оценки учебных достижений обучающихся (А. Анастаси, М. Н. Скаткин, М. А. Чошанцев, Г. Харман, В. А. Якунин и др.) позволил выделить такие качественные показатели успешности, как познавательная активность, самостоятельность и креативность.

По мнению Е. Торренс, креативность в процессе учебной деятельности находит свое выражение в обостренном восприятии личностью учащегося недостатков, пробелов в знаниях, недостающих элементов, дисгармонии и т.д.

По степени включенности творческих элементов в различные виды самостоятельной работы можно выделить несколько типов проявления умственной самостоятельности: воспроизводящая, реконструктивная, эвристическая и исследовательская.

В этом свете умственная творческая самостоятельность предстает как лишь одно из конкретных проявлений самостоятельности как свойства личности и субъекта деятельности. Самостоятельность проявляется и в других сторонах учебной деятельности, в частности, в ее организации, а точнее – в самоорганизации. Под самоорганизацией понимается способ организации самим учащимся собственной познавательной деятельности.

Самостоятельность является наиболее существенным признаком человека и как личности, и как субъекта деятельности. Человек как личность, подчеркивает Т. Ю. Курапова, «всегда сам самостоятельно прокладывает свой уникальный индивидуальный путь» [4].

Познавательная активность рассматривается как поведенческая форма выражения мотивации, внешняя сторона которой находит свое проявление в характеристиках совершаемой деятельности. Познавательная самостоятельность необходима для принятия автономных решений в процессе преодоления учебных трудностей. Она проявляется в стремлении и умении самостоятельно мыслить, находить свой подход к решению поставленной задачи, в независимости от собственных суждений, в желании понять учебную информацию и изучить способы ее добывания.

Профессиональная направленность, учебная активность, умственная самостоятельность, академическая успеваемость и учебная успешность – все эти разнообразные по форме критерии можно отнести к внутренним критериям в той или иной педагогической системе. Все педагогические системы между собой связаны, и поэтому качество и результаты работы одних учебных заведений отражаются на положении дел в других, особенно когда эти учебные заведения находятся в преемственных отношениях. Очевидно, что некачественная работа общеобразовательной школы неизбежно вызывает множество проблем в системе университетской подготовки, а плохая работа вуза, выпускающего слабых специалистов, незамедлительно отражается в снижении уровня и эффективности производства, что приводит к нежеланию работодателей брать на работу выпускников данного вуза. Поэтому внутренние критерии оценки эффективности работы различных учебных заведений должны дополняться, как утверждают Н. В. Кузьмина, В. А. Якунин, Т. Ю. Курапова и др., внешними. Внешними критериями могут считаться управление учебной деятельностью и организация процесса обучения, самостоятельная работа учащихся, адаптация выпускника на производстве, его профессиональная устойчивость, темпы роста профессионального мастерства и связанное с ним должностное продвижение, темпы роста процесса самообразования, уровень образованности и общей культуры, готовность повышать свое образование, оценки, даваемые другими людьми.

Соответствующая научная организация мониторинга качества общего среднего образования позволяет принимать управленческие решения и прогнозировать учебно-воспитательные ситуации, оперативно корректировать учебный процесс, конкретно планировать работу по определенной проблеме, создавать условия для сравнения собственной оценки деятельности с независимой оценкой, а также разрабатывать конкретные рекомендации и прогнозы в целом относительно дальнейшего развития образовательной сферы [5, с. 12].

Таким образом, успешность обучающегося – это не только объективный показатель высоких результатов его познавательной деятельности, не только оценка педагога, но и самооценка и самоощущение самого студента. Исходя из этого, основным критерием успешности обучения, на наш взгляд, будет являться умение учащегося с наименьшими затратами достигать наибольших результатов. Это связано с проявлением многих способностей, например, таких, как все делать вовремя, чувствовать ситуацию, применять рациональные средства для достижения поставленной цели,

притягивать к себе людей, испытывать чувство радости, удовлетворения, уверенности в собственных силах, не унывать, не пасовать перед трудностями, бережно относиться к своему здоровью и т.д.

Отсюда формируется круг задач, которые предстоит решать сегодня в учебных заведениях на всех этапах обучения, задач, явно не вписывающихся в общеизвестные рамки ЗУН (знания, умения, навыки), что требует от педагогов новых подходов к учебно-воспитательной деятельности, принципиально новых оценок результатов своего труда.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Степанов Е. Н. Критерии, показатели и методики исследования эффективности образовательной системы / Е. Н. Степанов, В. А. Яковлева // Классный руководитель. – 2001. – № 5. – С. 36–38; Сыроватко Е. Н. Психолого-педагогические критерии диагностики уровней учебных достижений школьников: методматериалы / Е. Н. Сыроватко ; Запорож. обл. ин-т последиплом. пед. образования [и др.]. – Запорожье : Премьер, 2001. – 58 с. 2. Андреева Г. М. Социальная психология. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 309 с. 3. Малыгина Л. Ф. Исследование категории «успешность» // Материалы II Всероссийской научно-практической конференции «Интегративный подход к психологии человека и социальному взаимодействию людей». – МО СВВТ, 2012. – С. 80–88. 4. Курапова Т. Ю. Критерии успешности обучения учащихся общеобразовательных школ. [Электронный ресурс] / Т. Ю. Курапова // Психология в России и за рубежом: материалы междунар. заоч. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, октябрь 2011 г.). – СПб., 2011. – С. 106–109. – Режим доступа: <http://www.moluch.ru/conf/psy/archive/32/1092/> 5. Назарко О. І. Якість загальної середньої освіти в сучасній Україні: соціологічний аналіз : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соц. наук : спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / О. І. Назарко / Харк. націонал. ун-т внутр. справ. – Х., 2012. – 20 с.

РЕЙТИНГУВАННЯ ВИШІВ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ Й ПЕРСПЕКТИВИ¹

Балакірєва Ольга Миколаївна – кандидат соціологічних наук, завідувачка відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Державної установи «Інституту економіки та прогнозування НАН України»

Левін Роман Якович – кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу моніторингових досліджень соціально-економічних трансформацій Державної установи «Інституту економіки та прогнозування НАН України»

У статті розглянуто проблеми і перспективи складання рейтингів ВНЗ у світі та в Україні. На прикладі рейтингу «Софія Київська» показано, що доцільними напрямками вдосконалення рейтингів є залучення соціологічних технологій та методологічний підхід, не обмежений складанням загального для всіх вишів рейтингу, а диференційований за переважними функціями ВНЗ (підготовка дослідників, виробничої фахової еліти, спеціалістів масових професій тощо) та профілями діяльності (галузі господарства, спеціальні органи держави, сфера мистецтва і культури тощо). Такий підхід уможливує не лише формальні рейтингові порівняння, але й об'єктивний аналіз потенціалу закладів, визначає напрями удосконалення їх роботи, дає інформацію для покращання внутрішнього менеджменту вишів і протидії поширенню негативних явищ у вищій освіті.

Ключові слова: рейтинг, рейтингові оцінки вишів, якість вищої освіти, соціологічні технології.

В статье рассмотрены проблемы и перспективы составления рейтингов ВНЗ в мире и в Украине. На примере рейтинга «София Киевская» показано, что целесообразными направлениями усовершенствования рейтингов являются применение социологических технологий и методологический подход, не ограничивающийся составлением общего для всех ВУЗов рейтинга. Он должен дифференцировать ВУЗы по преимущественно свойственным им функциям (подготовка исследователей, производственной элиты, специалистов массовых профессий и т.п.) и профилям деятельности (отрасли хозяйства, специальные госорганы специализации, сферы искусства и культуры и т.п.). Такой подход дает не только формальные сравнения, но и объективный анализ потенциала ВУЗов; определяет направления совершенствования их работы; продуцирует информацию для улучшения внутреннего менеджмента и противодействия распространению отрицательных явлений в высшем образовании.

Ключевые слова: рейтинг, рейтинговые оценки вузов, качество высшего образования, социологические технологии.

The present article is focused on the problems and perspectives of compiling the ratings of higher educational establishments in the world and in Ukraine. The example of the rating “Sophia Kiyivska” shows that one of the useful methods of improving rating compiling is implementing sociological technologies and the methodological approach, which does not limit itself with compiling the rating concerning all higher educational establishments on the whole. It should differentiate higher educational establishments according to their basic functions (preparing researchers, production elite, the specialists of mass professions, etc.) and the profile of their activity (the research areas, specific state bodies, spheres of art and culture, etc.). Such approach provides not only formal comparisons but also objective analysis of the perspectives of educational establishments, determines the directions of improving their work, it gives information for reforming the inner management and avoiding spreading negative phenomena in the sphere of higher education.

Keywords: rating, the ratings of universities, the quality of higher education, sociological technics.

© Балакірєва О. М., 2013

© Левін Р. Я., 2013

¹Статтю підготовлено в межах проекту «ціннісна складова модернізаційних процесів у сучасному соціумі України», виконаному згідно цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Модернізація українського суспільства і економіки в контексті викликів ХХІ століття» на підставі розпорядження Президії НАН України № 321 від 07.05.2012 р.

Минуло 10-ліття оприлюдненню першого всесвітнього рейтингу університетів². За цей час складання різноманітних міжнародних, регіональних, національних рейтингів ВНЗ різних типів набуло масштабу глобального явища. Найбільш відомі порівняння періодично публікуються у впливових ЗМІ («US News and World Report», «Times»); світові академічні кола (які раніше скептично сприймали саму ідею рейтингування університетів) та політики беруть їх до уваги; діє міжнародна експертна група IREG³ для постійного консультування Європейського центру ЮНЕСКО з вищої освіти (ЮНЕСКО–СЕПЕС) із удосконалення рейтингів [1].

Водночас досі триває дискусія щодо відповідності критеріїв, індикаторів, показників і методик оцінки, застосованих різними рейтинговими системами, їхньому головному призначенню – максимально об'єктивному порівнянню якості освіти в різних вишах. Як приклад недосконалості методик найчастіше згадують помітну відмінність результатів навіть двох найбільш авторитетних світових рейтингів (Шанхайського Academic Ranking of World Universities і «Таймс» THE-QS World University Rankings), які порізному підходять до розрахунків [2].

Україну, яка з 2006 р. приєдналася до міжнародної діяльності з рейтингової оцінки університетів і навчальних програм [1], також не оминула схожа дискусія. Зокрема, у 2007 р. публікація рейтингу «Топ-200 Україна»⁴ викликала досить неоднозначну реакцію у вітчизняному освітянському середовищі, яку дехто з експертів розцінив як надто різку й емоційну; індикатори рейтингу як такі, що підлягають істотній доробці, працюють, швидше, не на розвиток, а на збереження ієрархії вишів, що склалася в Україні [3]; оприлюднення рейтингу без супроводжувальних пояснень фахівців як небезпечне, таке, що уможливило довільне й різнозначне сприйняття результатів громадською думкою, передачу інформації у викривленому або спотвореному вигляді; зведення у спільний загальнонаціональний рейтинг різногалузевих вишів різних регіонів як сумнівно доцільне [4], а деякі керівники ВНЗ узагалі сприйняли цей рейтинг як такий, що не відображує реального стану справ та упереджений [5].

Тим не менше, рейтингування вітчизняних вишів є об'єктивною необхідністю, яка відповідає інтересам держави й суспільства. По-перше, присутність національних ВНЗ у глобалізованому освітньо-науковому просторі (інтернаціоналізація вищої освіти) є однією з найважливіших ознак конкурентоспроможності країни, характеристикою вагомості потенціалу її досягнень у сучасному світі економіки знань, а представництво у провідних рейтингах якраз і стає нині головним критерієм інтернаціоналізації (раніше ним була кількість іноземних студентів) [6]. По-друге, рейтингування стає маркетинговим інструментом, здатним сприяти економічному зростанню країни. Очевидно, наприклад, що входження 2012 р. трьох українських університетів в QS World University Ranking помітно посилило інформаційну складову забезпечення їхньої конкурентоспроможності на світовому ринку освітніх послуг, сприяючи тим самим міжнародному визнанню [7]. Не рахуватися з цим – утрачати економічні можливості, адже внаслідок включення ГУТТ⁵ (попередника СТО⁶) освіти у вид послуг, вона потрапила в систему комерційних відносин з усіма її характерними складовими (маркетингом, рекламою тощо) [8] і стала одним із факторів формування ВВП⁷ (платне навчання іноземців збільшує ВВП країни перебування [9]). У цьому аспекті Україна все ще недостатньо використовує свої потенційні можливості: попри те, що, за рейтингом ПРООН, індекс української освіти 2010 р. (0,795) дорівнював 18-у місцю в світі (вище ніж в Англії та Франції, в 1,8 разів вище середньосвітового – 0,436) [10] і те, що, наприклад, китайський освітній інтернет-портал (tigtag.com) інформував про суттєві переваги України щодо залучення іноземних студентів (наявність більше десяти престижних ВНЗ з вартістю навчання нижче рівня внутрішнього споживання в країні; конкурентоспроможність країни у сферах космічної, авіаційної техніки, суднобудування, хімічної промисловості тощо) [11], лише 16% української студентської молоді бажали вчитися у ВНЗ України (24% – у США, 46% – в Англії⁸). Оскільки близько 10% українців, які виїжджають

²Складений 2003 р. Інститутом вищої освіти шанхайського університету «ДжиаоТонг» (JiaoTong) в межах проекту «Академічний рейтинг університетів світу» (ARWU).

³International Ranking Experts Group (IREG) – міжнародна група експертів із визначення рейтингів університетів.

⁴Складений на основі методик IREG кафедрою ЮНЕСКО та Науково-дослідним інститутом прикладних інформаційних технологій.

⁵ГАТТ – Генеральна угода з тарифів і торгівлі.

⁶СТО – Світова торгова організація.

⁷Валовий внутрішній продукт.

⁸Дані інституту Горшеніна 2010–2011 рр. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://institute.gorshenin.ua/annuals/5_students_obraz_budushchego.html>.

на навчання за кордон, не повертаються на батьківщину [12], зрозуміло, як позначається на вітчизняній економіці ця складова відомого процесу «відтоку мозків» з України. По-третє, рейтингування є необхідною діяльністю з погляду потреб взаємовизнання навчальних програм і закладів у Болонському просторі, а також орієнтації роботодавців, абітурієнтів та їхніх родин щодо якості освіти в різних ВНЗ та здорової конкуренції закладів, котра сприяє поліпшенню їхньої роботи [1].

Не варто нехтувати й ціннісним аспектом проблеми. В українському значно неоднорідному суспільстві (фрагментація, нерівність, регіональні відмінності ціннісних орієнтацій тощо [13]), поширення світової практики цивілізованого рейтингування здатне зіграти консолідуючу (до певної, природно, міри) роль. Адже підвищення авторитету вітчизняних ВНЗ, вагомості їхніх дипломів, професійної компетентності випускників, мінімізація корупції в освіті – в цих змінах зацікавлене все суспільство незалежно від особливостей світогляду та інтересів різних соціальних груп або окремих акторів. А в процесі науково-обґрунтованого рейтингування якраз і відбувається аналіз навчально-дослідницького потенціалу закладів, який виявляє «слабкі місця», визначаючи тим самим напрями подальшого розвитку вишів [6], шляхи покращання навчального процесу, антикорупційні можливості тощо. До того ж соціологічні дослідження експертної думки і цільових груп (вони є невід'ємною частиною рейтингування) дозволяють виявити навіть такі особливості, котрі важко презентувати на зовні у вимірювальних одиницях рейтингових оцінок, але їх знання та внутрішній аналіз здатні істотно поліпшити роботу вишу. У цьому зв'язку варто згадати, що на 3-й зустрічі IREG 2006 р. в Берліні серед недоліків українських підходів до рейтингування було відмічено недостатнє використання якраз науково-обґрунтованих методів експертної оцінки разом з технологіями соціологічних опитувань [1].

Отже, більшість експертів вважають створення українських рейтингів безперечно позитивним явищем [4, 14], ефективним засобом об'єктивізації розміщення закладів в університетській ієрархії; тріаду критеріїв визначення статусу вишів (якість педагогічного потенціалу, навчання, рівень міжнародного визнання) такою, що не викликає заперечень [3]. Навіть попри всю гостроту суперечок з приводу рейтингу «Топ-200 Україна» 2007 р., зрушена дискусія (вона отримала широкий суспільний розголос) виявила небайдужість громадськості до якості вітчизняної вищої освіти, потребу й готовність змінювати ситуацію і головне – викликала масив конструктивних зауважень, що засвідчило корисність проекту [15]. Відтак зрозуміло, що процес рейтингування вітчизняних вишів потребує подальшого вдосконалення (на цьому наголошують ряд експертів [3; 4]) і для цього наразі існують сприятливі передумови: на 3-й зустрічі IREG було створено міжнародну наглядову раду з рейтингової оцінки університетів і навчальних програм в Україні; між центром ЮНЕСКО–СЕПЕС і кафедрою ЮНЕСКО «Вища технічна освіта, прикладний системний аналіз та інформатика» при НТУ «КПІ» підписаний меморандум, згідно якого кафедри доручено упровадити в Україні методики рейтингування, розроблені IREG [1].

Отже, сьогодні вже не стоїть питання, чи потрібні Україні рейтинги ВНЗ – держава і суспільство однозначно мають таку потребу. Нині *актуалізоване* інше питання – в яких напрямках і конкретних аспектах продовжувати процес удосконалення вітчизняних рейтингів; що кращого з міжнародного та вітчизняного досвіду варто ще залучити до методичного забезпечення цієї діяльності з урахуванням особливостей національної системи вищої освіти, аби максимально наблизитися до отримання об'єктивних результатів, котрі сприйматимуться середовищем фахівців і громадською думкою без істотних заперечень.

Метою статті є викладення досвіду проекту «Визначення рейтингу ВНЗ України у 2005 році» в частині реалізованого ним соціологічного дослідження⁹, тобто якраз у контексті зауважень IREG щодо браку використання соціологічних технологій в українському рейтингуванні, що може, на нашу думку, сприяти подальшому вдосконаленню вітчизняних рейтингів, у тому числі таких, які експерти називають в числі найбільш впливових («Топ-200 Україна», «Компас»¹⁰ тощо [14]).

Укладачі одного з найбільш авторитетних – Шанхайського рейтингу – вважають, що не можуть претендувати на абсолютну об'єктивність, тому що висунути претензії можна до будь-якої системи

⁹Воно було проведене Українським інститутом соціальних досліджень на замовлення Міжнародної Кадрової Академії для визначення переліку кращих ВНЗ України III–IV рівнів акредитації на підставі розрахунку інтегрованого показника, базованого на опитуванні цільових груп молоді та інтерв'юванні експертів із дотриманням загальноприйнятих вимог до розробки методології, методики та соціологічного інструментарію досліджень.

¹⁰Рейтинг українських ВНЗ «Компас», ініційований Компанією «Систем Кепітал Менеджмент» (СКМ) у межах програми «Сучасна освіта» (докладний опис на «Компас» /Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bestuniversities.com.ua/ru/rejting-vuzov-kompas/o-proekte>).

рейтингування університетів. Зокрема їхній рейтинг, розрахований у відповідності з якістю освіти (вага критерію – 10%; порядок визначення – кількість випускників, які отримали Нобелівські премії чи всесвітньо відомі галузеві відзнаки), рівнем викладачів (вага – 40%; порядок визначення – кількість викладачів, які отримали Нобелівські премії чи всесвітньо відомі галузеві відзнаки – 20% ваги та частота цитування робіт викладачів у 21-й предметній категорії за версією ISI HighlyCited– також 20% ваги), результативністю наукових досліджень (вага – 40%; порядок визначення – кількість публікацій у провідних академічних журналах світу) та академічною «щільністю» закладу (вага – 10%; порядок визначення – частка від розділення результатів перших 3-х критеріїв на кількість постійних викладачів) [2], був критикований учасниками-експертами 3-ї зустрічі IREG за особливу увагу фактору кількості Нобелівських премій, отриманих навіть кілька десятиліть тому (хоча в цілому розроблена в Шанхаї система рейтингування ARWU була визнана однією з найвпливовіших) [1].

Критикується Шанхайський рейтинг і як такий, що спирається переважно на оцінку науково-дослідного потенціалу, котрий хоча й піддається вимірюванню, проте не повно відображує всі сторони діяльності закладу; базується на традиційній статусній ієрархії, що склалася серед університетів, заснованих до 1920 року, задовго до епохи Інтернету та економіки знань, а інколи взагалі до виникнення індустріального суспільства, що є однією з причин переважання всесвітньо відомих американських та англійських закладів з давньою історією (як-от Гарвард, Стенфорд, Берклі, Кембридж, Оксфорд). Натомість рейтинг «Таймс», у якому оцінка науково-дослідної діяльності складає лише 20% загальної ваги критеріїв, на відміну від Шанхайського додає суб'єктивні критерії (оцінки роботодавців та колег з академічного середовища), через що оцінюється як такий, котрий ліпше відображує маркетингову роботу, ніж науковий потенціал університету [6].

Схожі зауваження висловлюються і щодо українських рейтингів. Так, у ході дискусії навколо рейтингу «Топ-200 Україна» 2007 р. експерти відзначали сумнівну доцільність надання надто значної ваги показнику кількості штатних працівників ВНЗ, обраних академіками та членами кореспондентами НАНУ¹¹; нестачу серед показників якості науково-педагогічного потенціалу та рівня міжнародного визнання, таких як індекс цитування, кількість отриманих патентів, залучених грантів тощо [3]. Відзначалися вади недостатньої диференціації приблизно однакових за кількістю студентів та викладачів ВНЗ по різницям кількісних показників застосованих форм навчання (стаціонарна, заочна), наукових ступенів викладачів (доктори, кандидати наук), спеціалізованих рад із захисту дисертацій і діапазону охоплених ними спеціальностей, фахових журналів, що видаються закладом; суперечність показника якості навчання, розрахованого як частка від розділення кількості магістрів на суму бакалаврів і спеціалістів, незрозумілість включення в рейтинг ВНЗ, показники яких за певним критерієм дорівнювали нулю тощо [5].

Ставилися питання, що краще відображує застосована методика: якість навчання, виховання випускників, рівень їхніх знань, професійної підготовленості, елітарність закладу, рівень його науковості, відповідності потребам ринку праці. Які цілі переслідує рейтинг і для кого призначений (наприклад, орієнтований на прийняття рішень уповноваженим органом державного управління на підставі діагностики стану справ недоцільно виносити на громадську дискусію – він призначений для професіоналів; орієнтований на багатобічну оцінку діяльності закладів і порівняння їх на цій підставі може, своєю чергою, окремо бути призначений для персоналу ВНЗ, роботодавців, спонсорів, абітурієнтів, громадськості і залежно від цільової аудиторії це можуть бути різні рейтинги, оприлюднення яких матиме сенс саме для неї. Вимірювання якості навчання кількістю (студентів-переможців олімпіад, часткою магістрів, масштабом ВНЗ тощо) може сприйматися як підміна понять (наприклад, якість може бути краще за меншої кількості студентів завдяки більшій індивідуальній увазі викладачів; масштабність закладу може нівелювати шанси новостворених ВНЗ з меншою матеріально-аудиторною базою, але високим рівнем викладання тощо). Традиційний для колишнього СРСР розподіл науки на академічну й галузеву з меншою, на відміну від освітніх систем розвинутих країн Заходу, часткою університетських досліджень донині зумовлює некоректність порівняння українських ВНЗ із світовими лідерами в частині наукоємності вищої освіти; порівняння в єдиному рейтингу технічних, економічних, медичних, аграрних закладів також викликає питання, не кажучи вже про унікальні – театральні, музичні, образотворчого мистецтва, спортивні тощо, які апіорі позбавлені можливостей конкурувати за чільні місця [4]. Ряд експертів висловлювали й певні сумніви у правдивості інформації, яка може надходити з ВНЗ [14].

¹¹Національна Академія наук України.

Узагальнення критичних зауважень українських фахівців щодо процесу рейтингування ВНЗ показує, що вони охоплюють переважно два аспекти – етичний та методологічний. На 3-й зустрічі IREG відзначалося багато критики відносно методології і було прийнято «Берлінські принципи визначення рейтингів ВНЗ», призначені мінімізувати недоліки поверховості й примхливості рейтингів. Вочевидь названі «Принципи» можуть слугувати добрим дороговказом для вдосконалення українського рейтингування зважаючи на те, що в числі їхніх 16-ти пунктів визначено цілу низку етичних імперативів (максимальна об'єктивність та неупередженість розробників і виконавців, користування об'єктивними інформаційними джерелами та даними, які можна перевірити, прозорою і зрозумілою суспільству методикою та методологією тощо [1]).

Важливо також, що «Принципи» містять ряд положень, з яких випливає, що зовсім не обов'язково механічно копіювати в Україні методики світових рейтингів, тим більше не критично порівнювати отримані індекси із відповідними світовими показниками. Доцільніше враховувати контексти вищої освіти конкретної країни (лінгвістичний, культурний економічний, історичний) і розуміти, що для різних країн окремі індикатори й показники можуть мати значні розходження хоча б тому, що різні системи освіти неоднаково трактують саме поняття якості підготовки у вишу. Натомість істотно, щоб рейтинги розроблялися відносно визначеної мети («Показники, призначені для досягнення конкретної цілі та інформування однієї цільової групи, можуть не відповідати іншій цілі або цілям інших цільових груп»); враховували розмаїття ВНЗ та їх головних місій і, головне – користувалися науково-обґрунтованими методами збору та аналізу даних; включали до аналізу не лише кількісні, а також якісні характеристики, отримані через процедури і методи експертного оцінювання [1].

Оскільки презентований далі проект «Визначення рейтингу ВНЗ України у 2005 році» розроблений саме на основі використання науково-обґрунтованих соціологічних технологій, він достатньо відповідає основним положенням зазначених «Принципів» і як такий може сприяти процесу вдосконалення українських рейтингів. Методологія, методика та інструментарій здійсненого соціологічного дослідження як частина загального проекту визначення рейтингу ВНЗ розроблялися у чіткій відповідності з його метою (щорічно визначати перелік кращих ВНЗ України з-поміж усіх закладів освіти III–IV рівнів акредитації); потрібним для її досягнення завданням (розрахувати інтегрований показник діяльності ВНЗ) та необхідною умовою його вирішення – об'єктивізації цього показника за допомоги наукових методів кількісного та якісного дослідження (соціологічного опитування цільової групи молоді та інтерв'ювання експертів).

Цей проект щорічного визначення рейтингу ВНЗ III–IV рівнів акредитації було започатковано 1995 р. з ініціативи Міжнародної Кадрової Академії; з 2000 р. Академією наук вищої школи України, Інститутом вищої освіти Академії педагогічних наук України, Конфедерацією недержавних вищих закладів освіти України, Міжнародною Кадровою Академією та Українським інститутом соціальних досліджень було засновано рейтинг ВНЗ України «Софія Київська» та визначено рейтинг за підсумками 1999 р. Протягом 1995–2000 рр. застосовані методики опитування експертів мали розбіжності щодо способів отримання інформації, методів розрахунку, принципів побудови вибіркової сукупності експертів [16; 17].

З 2000 р. рейтинг визначався за інтегрованим показником за результатами двох паралельних опитувань (експертів та молоді). В експертному опитуванні було дотримано методіку попередніх років, але вдосконалено порядок відбору експертів у напрямі розширення їхнього кола. При розробці методології було враховано розробки ІС НАНУ¹² щодо експертних опитувань 1998–1999 рр. [18; 19]. До числа інтерв'юваних експертів увійшли представники таких категорій: керівники ВНЗ (ректори, проректори, вчені секретарі), представники міністерств, управлінь (відділів) освіти (міст та областей), управлінь (відділів) праці та соціальної політики, центрів зайнятості (міст та областей), великих підприємств, установ і організацій (керівний склад та начальники відділів кадрів). Принципово важливо, що серед 505 опитаних експертів 14% становили спеціалісти, які постійно стикаються з проблемою працевлаштування випускників (працівники обласних і міських центрів зайнятості), і 10% – безпосередньо роботодавці, які в змозі найкраще й неупереджено оцінити результати роботи конкретного вишу на практиці.

Для опитування молоді було визначено цільову групу: молодь віком 16–25 років, яка навчалася, навчається або має намір навчатися у ВНЗ III–IV рівнів акредитації; методологія передбачала проведення опитування у відповідності з територіально-поселенською вибіркою, репрезентативною для зазначеного вікового діапазону.

¹²Інститут соціології Національної Академії наук України.

Загальний рейтинг розраховувався за низкою індикаторів, які відображували рівень привабливості ВНЗ та поінформованості про нього серед респондентів, оцінку рівня викладання, матеріально-технічної бази та престижу диплома серед роботодавців, рівень намірів отримати освіту в конкретному ВНЗ, його популярність у соціальному оточенні респондентів та деякі інші складові, що стосуються діяльності закладу.

Окремо визначалися рейтинги ВНЗ за такими номінаціями як рівень науково-дослідної та методичної роботи; матеріально-технічного забезпечення; впровадження новітніх технологій навчання; престижності диплома серед роботодавців; міжнародних зв'язків у сфері освіти; видавничької діяльності; підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації; розвитку української культури, традицій, літератури та мови; організації наукової роботи студентів; позанавчальної та виховної роботи студентів; фізкультурно-спортивної підготовки студентів; формування громадянської позиції та патріотичного виховання студентів. Визначалися також регіональні рейтинги ВНЗ недержавних форм власності; рейтинги серед державних, приватних, профспілкових ВНЗ; серед класичних університетів; серед ВНЗ різних галузевих напрямів (технічних та технологічних, медичних та фармацевтичних, гуманітарних та педагогічних, спеціальних, як от СБУ та МВС, військових, аграрних, економічних, юридичних, спортивних, культури та мистецтв, державного управління тощо). До рейтингів не включалися заклади післядипломного навчання, як-от Академія післядипломного навчання, Національна академія оборони України тощо; також не визначалися рейтинги для регіональних філій ВНЗ по окремішності – показники філій враховувалися як складові відповідного закладу.

Порядок розрахунку рейтингів передбачав два етапи: на першому розрахунок здійснювався окремо за результатами опитування молоді (сума місць за 16-а показниками) та окремо за результатами інтерв'ювання експертів (за 19-а показниками); на другому ВНЗ ранжирувалися за порядком зростання суми місць і на цій підставі визначалися підсумків місця (сумарні за результатами опитування молоді та інтерв'ювання експертів). Відтак інтегрований рейтинг поєднав оцінки показників, запропонованих цільовій групі молоді та експертам (див. табл. 1).

Кожний з наведених показників вимірювався адекватними його змісту соціологічними індикаторами. Для визначення значення кожного показника респондентам пропонувалося назвати не більше 10-и кращих, на їхню думку, ВНЗ¹³. Для розрахунку кількісного значення показника застосовувалася шкала бальних оцінок в діапазоні 1–10 балів. Перший у визначеному респондентом переліку (тобто найкращий, на його думку) заклад отримував оцінку 10 балів і далі по низхідній (аж до оцінки 1-м балом, якщо респондент визначав усі 10 вищів). Сума рейтингових місць, наданих окремо молоддю та окремо експертами¹⁴ кожному названому у відповідях респондентів ВНЗ за всіма наведеними показниками, відповідно визначала кількісне значення оцінки. Прикінцевий розрахунок сум рейтингових місць, наданих молоддю та експертами, ранжирувався від меншого до більшого значення, яким визначався інтегрований рейтинг конкретного ВНЗ.

Окремо експертам пропонувалося визначити 10 кращих державних та 5 недержавних закладів по шкалам бальних оцінок в діапазоні 1–10 балів та 1–5 балів відповідно (ці оцінки не включалися до розрахунку інтегрованого рейтингу, а становили додатковий інформаційний блок для зацікавленої цільової аудиторії).

Таблиця 1.

**Запропоновані показники для оцінок експертами та молоддю діяльності ВНЗ
(розробка Українського інституту соціальних досліджень 2005 р.)**

№ з/п	Показник	Для експертів	Для молоді
1.	Рівень поінформованості про даний ВНЗ	+	+
2.	Рівень професійної підготовки студентів/випускників	+	+
3.	Рівень забезпечення професорсько-викладацькими кадрами	+	+
4.	Рівень забезпечення приміщеннями, обладнанням, технікою	+	+

¹³Інструментарій дослідження передбачав для цього випадку постановку запитання у «відкритій» формі, тобто респондент не мав «підказки» у вигляді переліку закладів, а мав сам називати ВНЗ (повний список ВНЗ України мав кожний інтерв'юер, щоб при необхідності уточнювати, який саме заклад мав на увазі респондент, визначаючи оцінку).

¹⁴Відповіді експертів з числа керівного складу ВНЗ та/або його підрозділів не включалися до розрахунку, якщо серед кращих за будь-яким показником було названо заклад/підрозділ, до якого експерт мав безпосереднє відношення (очолював, працював постійно або почасово на час опитування або раніше).

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

5.	Рівень забезпечення навчально-методичною літературою	+	+
6.	Рівень престижності диплому серед роботодавців	+	+
7.	Характер відгуків колег, друзів, знайомих	+	+
8.	Рівень організації наукової роботи студентів	+	+
9.	Рівень розвитку міжнародних зв'язків у сфері освіти	+	+
10.	Рівень бажання навчатися в абітурієнтів	–	+
11.	Рівень корупції, хабарництва на вступних іспитах і сесіях	+	+
12.	Рівень упровадження новітніх технологій навчання	+	–
13.	Рівень підготовки науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації	+	–
14.	Рівень організації позанавчальної та виховної роботи	+	+
15.	Рівень розвитку художньої самодіяльності	+	+
16.	Рівень організації роботи щодо формування громадянської позиції та патріотичного виховання	+	+
17.	Рівень розвитку української культури, традицій, мови та літератури	+	+
18.	Рівень фізкультурно-спортивної підготовки студентів	+	+
19.	Рівень видавничої діяльності	+	–
20.	Рівень престижності даного ВНЗ серед абітурієнтів	+	–

Застосований підхід дозволив, на нашу думку, істотно об'єктивізувати процес рейтингування завдяки реалізації в кількісних параметрах соціологічного дослідження з наступними характеристиками. Вибіркова сукупність опитаних у цільовій групі молоді – 2517 респондентів (73% в поселеннях з наявністю ВНЗ III–IV рівнів акредитації; 27% у поселеннях, де таких немає, в тому числі в сільській місцевості); вибірка – репрезентативна територіально-поселенська. Із загальної кількості респондентів (молодь віком 16–25 років) 17% на час опитування закінчили ВНЗ; 4% – навчалися у ВНЗ раніше, але не закінчили навчання; 40% – навчалися; 39% – збиралися поступати. Вибіркова сукупність опитаних експертів становила 505 осіб з усіх областей України, АР Крим та міст Київ і Севастополь (54% – керівники ВНЗ та їх підрозділів, 10% – представники керівних органів обласних та міських управлінь освіти, 9% – обласних та міських управлінь/відділів з питань праці, 14% – обласних і міських центрів зайнятості, 10% – роботодавці, 3% – освітяни-науковці).

За допомоги наведеної методики було визначено не лише інтегрований рейтинг 383 ВНЗ України III–IV рівнів акредитації, а, як указувалося вище, також рейтинги в окремих номінаціях, окремі рейтинги за регіонами, окремі рейтинги за видами діяльності, окремі рейтинги для ВНЗ різних форм власності. Також застосована методика дозволяє аналізувати окремі сторони життя вишів, що дає підстави для вжиття прогресивних управлінських рішень навіть щодо таких чутливих питань як, наприклад, корупція. Зокрема, дослідження на підставі спеціально розробленого соціологічного інструментарію думки молоді та експертів щодо поширення у ВНЗ корумпованості й хабарництва показало, що знайомим, друзям респондентів доводилося одержувати залік, позитивну екзаменаційну оцінку використовуючи свої зв'язки, надаючи послуги, за допомоги подарунків або матеріальної винагороди у 56% випадків при опитуванні молодих людей. Водночас стосовно самих себе про таке повідомили значно менше молоді – близько 30%. Так само 52% молодих людей зазначили, що їхнім друзям (батькам друзів) доводилося сприяти вступу до ВНЗ в такі способи, але стосовно самих себе (своїх батьків) про це сказали лише 19%. Подібні показники, презентовані в середньому для всіх аналізованих закладів значенні, дозволяють уявити дійсні, а не уявні розміри явища в цілому в українській системі освіти. Водночас, аналогічна інформація дає підстави для розробки адекватних управлінських рішень щодо модернізації вищої школи України.

Отже, завдяки соціологічним технологіям застосована методика дозволяє не лише об'єктивізувати процес рейтингування, а й оцінювати гострі й негативні сторони життя вишів з різних поглядів (експертів і молоді), які в залежності від суб'єкта оцінки можуть як збігатися, так і значно відрізнятись. Наприклад, прикметною виявилися різниця в оцінках експертів і молоді щодо рівня корумпованості при вступі до ВНЗ (використання зв'язків, подарунків або матеріальної, фінансової допомоги вишу чи відповідальним особам) Якщо 29% молоді вважали, що така практика поширена більш ніж у половині випадків, то експертів, які дотримувалися подібної думки, було лише 19%. Натомість, що це винятки, подібна практика має місце лише в поодиноких випадках, зазначили 22% експертів і лише 8% молоді. Водночас по ряду питань цієї тематики

думки експертів і молоді майже не відрізнялися. Так, обидві групи назвали приблизно однакові в середньому грошові суми корупційних внесків при вступі до ВНЗ, одержанні заліку та позитивної оцінки на іспиті.

Водночас, визначаючи можливі шляхи запобігання хабарництву та корупції, дві названі групи уявляли їх ефективність по-різному. Якщо молодь вважала пріоритетними заходи із підвищення моралі передовсім працівників ВНЗ та покарання винних, то експерти визначили такими заходами в першу чергу анонімність абітурієнтів/студентів та підвищення їхньої моралі. Тим часом оцінки ефективності такого антикорупційного заходу як гіпотетичне запровадження повсюдного платного навчання у ВНЗ обидві групи однаково оцінили найнижче (табл. 2).

Таблиця 2.

Рейтинг ефективності заходів із запобігання хабарництву та корупції у ВНЗ, на думку молоді та експертів (дані Українського інституту соціальних досліджень 2005 р.)

Заходи	Пріоритетність	
	Оцінки молоді	Оцінки експертів
Сприяти підвищенню морально-етичних норм викладачів	1	5
Проводити розслідування і притягати до відповідальності корумпованих працівників	2	4
Сприяти підвищенню морально-етичних норм учнів (абітурієнтів, студентів)	3	2
Запровадити анонімне тестування при вступі до ВНЗ та під час складання заліків та іспитів	4	1
Підвищити рівень оплати праці викладачам (працівникам) ВНЗ	5	3
Запровадити загальне платне навчання у ВНЗ	6	6

З аналізу світових тенденцій, вітчизняної практики рейтингування вишів і досвіду застосування соціологічних технологій у проекті рейтингу «Софія Київська» можна зробити такі висновки.

1. Будь-яка з рейтингових систем, які нині практикуються в світі та в Україні, не може забезпечити максимально об'єктивне порівняння якості освіти різних закладів на підставі аналізу всіх сторін їхньої діяльності. Це, швидше, ідеальне завдання, яке навряд чи може бути розв'язане і в майбутньому, хоча процес удосконалення критеріїв, індикаторів, показників і методик оцінки триває постійно і має продовжуватися. Розуміння цього вимагає від розробників будь-якого рейтингу чіткого формулювання, ретельного роз'яснення і відкритого оприлюднення його змісту і призначення (цільової аудиторії користувачів, головної мети порівнянь тощо), методології та обмежень – сторін діяльності вишу, які даний рейтинг висвітлює не повно або не цілком адекватно. У відповідності з такими обмеженнями має будуватися і шкала «ваги» тих чи інших показників, застосованих певним рейтингом.

2. Рейтингування конче потрібне державі й суспільству, тому що сприяє інтеграції вітчизняних ВНЗ в глобальний освітньо-науковий простір, забезпеченню конкурентоспроможності в сучасних умовах економіки знань, пом'якшенню проблеми «відтоку мозків» і, відповідно, економічному зростанню країни; взаємовизнанню атестаційних документів у Болонському просторі, орієнтації роботодавців і молоді, здоровій конкуренції закладів, яка покращує їхню діяльність. Відтак держава не має бути осторонь цього процесу, натомість доцільно всіляко підтримувати його, виступати стимулятором, ідейним «замовником» подальшого вдосконалення цієї роботи і, можливо, брати за потреби участь в організаційному, інформаційному і навіть, частково фінансовому її забезпеченні. Природно, це не може бути втручання в методологію або вироблення суб'єктивних адміністративних оцінок з боку органів влади. Навпаки, потрібно всіляко підносити незалежність громадських наглядових рад вітчизняних рейтингів, делегувати туди авторитетних представників громадськості.

3. Перспективи вдосконалення українського рейтингування залежать від ступеню залучення коректних методів соціологічних досліджень, які уможливають не лише формальні рейтингові порівняння, але й об'єктивний аналіз навчально-дослідницького потенціалу закладів, визначаючи напрями їх подальшого розвитку; дозволяють отримувати корисну інформацію для покращання внутрішнього менеджменту вишів, протидії поширенню негативних явищ вітчизняної вищої освіти.

4. Перспективним напрямом вдосконалення рейтингів також виступає методологічний підхід, який не обмежується складанням загального для усіх вишів рейтингу, а диференціює заклади за певними ознаками (групування за переважними функціями – підготовка дослідників, потенціалу інтелектуальної еліти з окремих спеціальностей, загальнодоступне професійне навчання тощо; групування за переважними профілями

діяльності в галузях народного господарства, спеціальними призначеннями для державної служби, творчою спрямованістю тощо).

5. Ідеологію вдосконалення вітчизняних рейтингів доцільно будувати у відповідності з «Берлінськими принципами визначення рейтингів ВНЗ»; державі й суспільству доцільно максимально сприяти участі представників України в роботі міжнародної експертної групи IREG, висвітлювати її результати з особливим акцентом на вдосконалення рейтингів у частині використання соціологічних технологій, що дозволить рухатись у рідні світових стандартів і сприяти перспективі ширшого представництва українських вишів у міжнародних рейтингах.

6. Покладання в основу українських рейтингів науково-обґрунтованих і коректно застосованих соціологічних технологій – необхідна, але не достатня умова об'єктивізації процесу рейтингування. Це потребує також поєднання в комплексному підході як об'єктивних показників діяльності вишів, так і суб'єктивних оцінок різних суб'єктів оцінювання – молоді, яка нещодавно навчалася, навчається та планує найближчим часом навчатися у ВНЗ; експертів, які мають паритетне представляти ВНЗ, державні органи освіти та зайнятості, роботодавців, науковців і громадськість. За дотримання таких умов результати дослідження не обмежуватимуться складанням формалізованих переліків-рейтингів, а ще й продукуватимуть важливу інформацію для прийняття рішень щодо вдосконалення вищої освіти на різних рівнях ієрархії системи та її користувачів: самих вишів, органів державного управління освітою та зайнятістю, роботодавців, учнів, абітурієнтів, студентів.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Згуровский М. Определение университетских рейтингов – составляющая евроинтеграции в образовательной сфере / М. Згуровский // «Зеркало недели». – 2006. – 22–28 июля. – №28 (607). 2. Курбатов С. Куда пойти учиться: взгляд из Поднебесной / С. Курбатов // «Зеркало недели». – 2008. – 2–8 февр. – №4 (683). 3. Курбатов С. Реальность и зазеркалье университетских рейтингов / С. Курбатов // «Зеркало недели». – 2007. – 21–27 апр. – № 15(644). 4. Клочко Ю. Смотрите, кто пришел – рейтинг! / Ю. Клочко // «Зеркало недели». – 2007. – 7–13 апр. – № 13 (642). 5. Мокин Б. Составителям методики — «неуд» / Б. Мокин // «Зеркало недели». – 2007. – 21–27 апр. – № 15(644). 6. Курбатов С. Между идеологией и панацеей: концепция университета мирового класса / С. Курбатов, А. Кашин // «Зеркало недели». – 2009. – 21–27 нояб. – № 45(773). 7. Кириченко І. Українські університети: рейтинги «на вирість» / І. Кириченко // «Дзеркало тижня. Україна». – 2013. – 11–18 січ. – № 1. 8. Никитин В. Украина это страна, в которой существует общее негативное отношение к интеллекту. [Електронний ресурс]. «Диалог.UA». – 2011. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/dialog.php?id=126&op_id=1856#1856. 9. Савченко А. ВВП України: не сталью єдиною / А. Савченко // «ZN.UA». – 2012. – 23–29 июня. – № 23(71). 10. Витренко Ю. Если мы такие образованные, то почему такие бедные? / Ю. Витренко // «Зеркало недели. Украина». – 2011. – 29 янв. – 4 фев. – № 3. 11. ЕС или ТС? Зарубежные СМИ об Украине // Пресс-бюро «2000» // «2000». – 2012. – 21–27 сент. – №38 (622). 12. Щорічно вчитися за кордон ідуть 18–20 тисяч українських студентів. [Електронний ресурс].Ukrnews. – 2012.07.17. – Режим доступу: <http://ukranews.com/uk/news/ukraine/2012/07/17/74822>. 13. Решетилова О. Політична нація: вимірювання незалежності. [Електронний ресурс]. «Диалог.UA». – 2008. – Режим доступу: http://dialogs.org.ua/issue_full.php?m_id=13366. 14. Квит С. Инновационность как норма образовательных реформ / С. Квит // «Зеркало недели». – 2009. – 28 фев.–6 мар. – №7 (735). 15. Бажал А. Столпы и мамонты отечественного образования: 28 лучших классических университетов / А. Бажал // «Зеркало недели». – 2007. – 7–13 апр. – №13 (642). 16. Рейтинг вузов // Персонал. – 1997. – № 2. – С. 98. 17. Рейтинг вузов // Персонал. – 2000. – №2. – С. 78–85. 18. Ручка А. Макроуровень образования: Результаты экспертного социологического исследования «Рейтинг вузов-97» / А. Ручка, А. Вишняк, О. Козловский // Персонал. – 1998. – № 3. – С. 87–91. 19. Ручка А. «Рейтинг вузов-98»: Результаты второго экспертного опроса / А. Ручка, А. Вишняк, О. Козловский // Персонал. – 1999. – № 3. – С. 68 – 72.

УДК 316.74

РЕПЕТИТОРСТВО В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ: НАВІЩО ПОТРІБНІ ДОДАТКОВІ ЗНАННЯ

Щудло Світлана Андріївна – доктор соціологічних наук, доцент, завідувач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Длугош Пьотр – доктор соціології, ад'юнкт Інституту соціології Жешувського університету (Республіка Польща)

Стаття присвячена теоретичному осмисленню та емпірико-соціологічному аналізу феномену репетиторства. Проведено порівняльний аналіз цього феномену на українсько-польському пограниччі. Представлено результати авторського дослідження репетиторства. Підкреслено, що домінуючим мотивом звернення до репетиторства є бажання отримати кращі результати ЗНО (матури) та підвищити шанси на вступ до престижного університету. Учні з вищим соціальним статусом беруть приватні уроки з метою максимізації їхніх навчальних досягнень. Учні з нижчим статусом менше користаються з репетиторства, однак приватні уроки допомагають їм покрити прогалини у знаннях.

Ключові слова: репетитор, репетиторство, випускники шкіл, пограниччя, освітні нерівності.

Статья посвящена теоретическому осмыслению и эмпирико-социологическому анализу феномена репетиторства. Проведен сравнительный анализ этого феномена на украинно-польском пограничье. Представлены результаты авторского исследования репетиторства. Подчеркнуто, что доминирующим мотивом обращения к репетиторству является желание получить более высокие результаты внешнего независимого оценивания (матуры) и повысить шансы на поступление в престижный университет. Учащиеся с высоким социальным статусом берут частные уроки с целью максимизации их учебных достижений. Учащиеся с низким статусом реже прибегают к репетиторству, однако частные уроки помогают им ликвидировать дефицит знаний.

Ключевые слова: репетитор, репетиторство, выпускники школ, пограничье, образовательные неравенства.

The article is devoted to theoretical understanding and empirical-sociological analysis of the phenomenon of tutoring. The authors conducted a comparative analysis of this phenomenon in the Ukrainian-Polish borderland. The article presents the results of the author's research concerning tutors. The primary motivation for taking private lessons was the desire to achieve the best results on the high school certificate and to increase the chances of obtaining entry to a renowned university. The pupils with a higher status took private lessons with the aim of maximizing their educational achievements. The youth with lower status rarely benefited from paid lessons, though private lessons could have helped augment this group's deficient knowledge.

Keywords: tutor, private tutoring, school graduates, borderline, educational inequality.

У соціальну практику сучасного життя активно увійшло репетиторство, яке тісно пов'язується з якістю освіти [0, с. 279]. І хоча «відвідування учнями занять приватних учителів є настільки давнім, як і система масової освіти» [0, с. 88], за сучасних умов цей соціальний феномен по-новому виявляється у суспільстві та сприймається ним. Репетиторство набуває нових форм, масштабів, соціальних функцій.

Поширення цього феномену можна пов'язати з різними чинниками. На нашу думку, насамперед на розширення масштабів репетиторства вплинуло вторгнення ринкових відносин у сферу освіти, іншими словами – формування ринку освітніх послуг. В Україні цей процес активізувався з часу отримання нею незалежності. Формування нового суспільно-політичного та економічного укладу в державі започаткувало і глибинні реформи у системі освіти. Втілення принципів демократизації освіти зумовило реорганізацію системи навчальних закладів та децентралізацію управління, формування приватного сектору освіти,

наближення вітчизняних освітніх стандартів до європейських норм з метою освітньої євроінтеграції тощо. З одного боку, вплив «суспільства знань» все більше актуалізує роль освіти і знань, що вимагає від держави забезпечення пріоритетності сфери освіти, підвищення її рівня та якості, а з іншого – прояви кризи в українському суспільстві, недофінансування освіти, гальмують ці процеси, ускладнюють гармонізацію вітчизняної та європейської освіти, що негативно позначається на її якості. У таких умовах індикатором дисфункцій системи формальної освіти та водночас стратегію подолання її наявних недоліків постає швидке зростання ринку послуг репетиторів – приватних вчителів. Інтенсивність звернення до репетиторів особливо зростає у зв'язку з реформуванням системи вступу до ВНЗ, впровадженням зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО). Подібна ситуація склалася і в польському суспільстві.

У Польщі зростання попиту на репетиторство спостерігається з 1999 року – часу впровадження освітньої реформи. Однією зі змін стало впровадження у 2005 році нового механізму вступу до вищої школи – матуральних іспитів (аналогів ЗНО в Україні). До чинників, які зумовили розширення масштабів репетиторства, відносять також зростання чисельності випускників шкіл, налаштованих на продовження освіти, що збільшує конкуренцію при вступі до навчальних закладів на престижні спеціальності, які в майбутньому відкриють шлях до високооплачуваної роботи, статусу.

Зростання масштабів і урізноманітнення форм надання освітніх послуг приватними вчителями вимагає наукового осмислення феномену репетиторства. На жаль, ми не знаходимо у науковій літературі чіткого визначення цього поняття. Виходячи з тлумачення «репетитор» (від лат. *repetitor* – той, хто повторює) як особи, яка надає приватні освітні послуги, пропонуємо розглядати репетиторство як особливу соціальну практику надання приватних (найчастіше індивідуальних) освітніх послуг репетиторами (приватними вчителями) та одержання учнями додаткових знань. Виходячи з прийнятої та загальноновизнаної міжнародними організаціями структури освіти, яка охоплює формальний, неформальний та інформальний сектори освіти, репетиторство можемо віднести до неформальної складової освіти. Так, в освітніх документах йдеться про те, що «неформальна освіта зазвичай не супроводжується видачею документа, здійснюється в освітніх установах або громадських організаціях, клубах та гуртках, а також під час індивідуальних занять з репетитором чи тренером» [0]. Часто про сферу репетиторства ведуть мову як про «тіньовий сектор освіти» [0, 0].

Практики додаткових приватних занять характерні для різних вікових категорій – дітей дошкільного віку, школярів, студентів, людей старших вікових груп. Найбільших масштабів отримало репетиторство серед школярів, а саме учнів випускних класів. Логічним видається запитання: чому при загальнообов'язковій середній освіті масштабно затребуваними стають послуги приватних вчителів – репетиторів. Можливо, це є свідченням формування суспільства знань – зростання внутрішньої потреби особи у додаткових знаннях, постійному поповненні та поновленні наявних знань. Чи, можливо, навпаки, є свідченням неспроможності школи сформувати у випускника необхідний для продовження освіти багаж знань. Науково обґрунтованих відповідей на поставлене запитання ми не знаходимо, що актуалізує наше звернення до даної проблеми.

Заглиблення у наукову літературу засвідчило слабку розробленість даної теми. Зважаючи на масштаби репетиторства як в Україні, так і в інших державах Центральної та Східної Європи, а також розширення спектру його соціальних функцій, на нашу думку, дослідники незаслужено оминають своєю увагою даний феномен. З незначного доробку вивчення феномену репетиторства слід відзначити моніторинговий проект Інституту відкритого суспільства (США) «Private Tutoring Monitoring Project» – одне з перших і найбільш глибоких досліджень, проведене у дев'яти країнах Центральної та Південно-Східної Європи, в тому числі й Україні, впродовж 2004–2006 рр. [0]. У даному проекті дослідники ставили перед собою завдання розкрити феномен репетиторства та виявити його особливості у низці країн: чи є воно ознакою формування суспільства знань, чи чинником зростання соціальної стратифікації. Н. Богородчук у своїх дослідженнях розглядає проблему репетиторства під кутом зору тінізації освіти [0]. Про зв'язок феномену репетиторства з впровадженням зовнішнього незалежного оцінювання йдеться у дослідженнях С. Ковальчука та С. Корольюк [0].

Проблема репетиторства перебуває також у фокусі досліджень авторів даної статті. Зокрема, предметом уваги були масштаби та специфіка репетиторства серед польської молоді Підкарпатського воєводства, що межує з західним кордоном України [0, 0]. Так, нами було проведено емпірико-соціологічний аналіз звернення українських абітурієнтів до репетиторства, при цьому зроблено акцент на ролі репетиторства у структурі підготовки абітурієнтів педагогічного вишу до здачі зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО) [0, с. 280]. На жаль, ці дослідження є лише першими кроками в осмисленні феномену репетиторства. Для його більш глибокого розуміння суттєвий інтерес матиме звернення до результатів порівняльних (міжнародних) досліджень з даної проблеми – саме таку ціль ставили перед собою автори даної статті.

Отже, мета статті – провести порівняльний аналіз причин, форм та масштабів звернення української та польської молоді до репетиторства.

У науковому дискурсі, приймні останніх років, навколо репетиторства існують контрверсійні позиції. З одного боку, репетиторство характеризує інституційну неспроможність школи. Польський дослідник К. Козеля констатує, що репетиторство є «поразкою держави, яка відповідає за освіту, і серйозною проблемою суспільства, оскільки нищить основи ліберальної демократії» [0]. Лунають думки про те, що репетиторство є «складним явищем, яке не може бути однозначно оціненим: насамперед, до його переваг можна віднести підвищення результатів навчання, водночас воно має і низку негативних наслідків – педагогічних, соціальних, етичних, економічних» [0, с. 2]. З позицій державних структур у галузі освіти репетиторство найчастіше розглядається в економічній площині як специфічний ринок тінювих освітніх послуг та одержання недеklarованих та неоподаткованих доходів [0].

На наш погляд, у соціологічній оптиці феномен репетиторства можна розглядати з декількох теоретичних позицій. Зокрема, видається цінною теорія аномії Р. Мертона для пояснення масштабів та етіології репетиторства. Можна стверджувати, що репетиторство з'являється насамперед там, де система освіти виявляє свої дисфункції. Звернення до платних додаткових занять стає стратегією адаптації учнів в умовах аномії системи освіти. Придатною для аналізу досліджуваного нами феномену є також теорія людського капіталу, яка дає змогу звернути увагу на класовий характер здобуття знань та звернення до репетиторства. Репетиторство найчастіше стає елементом стилю життя представників середнього класу. Його можна також трактувати, згідно П. Бурд'є, як культурний капітал, який з часом буде конвертуватися у капітал економічний. Однак репетиторство може виконувати відмінні функції для представників різних класів. Можна припустити, що для середнього класу воно може бути чинником максимізації культурного капіталу з метою його конверсії у економічний капітал. Для нижчого класу репетиторство може стати своєрідним «рятувальним кругом», завдяки якому покриваються прогалини в культурному капіталі.

Сприйняття освіти головним чином як інструментальної цінності, на чому, зокрема, наголошує Л. Сокурянська [0, с. 131], формує переконання, що освіта, перш за все вища, дасть змогу знайти добру роботу, досягти високого соціального статусу, забезпечити бажану якість життя. Диплом, а точніше, диплом престижного напрямку навчання у престижному вищому навчальному закладі стає бажаним товаром для молодого покоління як українців, так і поляків. Доступ до найкращих спеціальностей здобувають ті випускники українських шкіл, які мають найвищі шкільні досягнення та результати зовнішнього незалежного оцінювання, та ті польські випускники, які найкраще здали матуру. У зв'язку з цим не викликає здивування, що абітурієнти, точніше їхні батьки інвестують у майбутнє своїх дітей за допомогою звернення до репетиторів. У такий спосіб вони намагаються убезпечити їх перед невизначеністю, що генерує «суспільство ризику» (У. Бек).

Для глибшого осмислення феномену репетиторства звернемося до авторського міжнародного українсько-польського соціологічного проекту «Молодь пограниччя: Дрогобич – Перемишль», результати якого склали емпіричну базу нашої статті¹.

Результати проведеного опитування дають підставу стверджувати про значну популярність репетиторства як серед української, так і серед польської молоді. До репетиторів на час проведення опитування зверталось 62% випускників досліджуваних навчальних закладів Польщі та 69% – України.

Частка випускників, які займалися з репетиторами, у Дрогобичі та Перемишлі може вказувати на проблеми функціонування системи освіти в обох країнах. Не довіряючи рівню шкільної освіти, молодь намагається самостійно підстрахуватися від провалів зі здачею ЗНО (матури) або одержати кращі результати на іспиті, щоб вступити до більш престижного вишу на бажану спеціальність.

Ми виявили відмінності у зверненні до репетиторів учнів різних типів навчальних закладів, що пов'язується, насамперед, з освітніми намірами випускників. Схожою є ситуація як в Україні, так і в Польщі. В Україні найнижчими є наміри на продовження освіти серед випускників професійних ліцеїв та училищ, що

¹ Дослідження «Молодь пограниччя: Дрогобич – Перемишль» проведене у грудні 2012 – березні 2013 рр. українськими та польськими соціологами, а саме: кафедрою соціології, політології та правознавства Дрогобицького державного педагогічного університету (керівник проекту з українського боку С. Щудло) та Інститутом соціології Державної вищої східноєвропейської школи у Перемишлі (керівник проекту з польського боку П. Длугош). Дослідження проводилося методом анкетного опитування учнів випускних класів загальноосвітніх шкіл та випускників середніх спеціальних закладів пограничних міст: Дрогобич (Україна) та Перемишль (Польща). Вибірка формувалася методом основного масиву: у Перемишлі опитано 717 учнів, у Дрогобичі – 584.

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

зумовлює і найнижчу популярність репетиторства у цій групі. Найбільше звертаються до репетиторів учні випускних класів загальноосвітніх шкіл (гімназій та ліцеїв) – в Україні - 82%, у Польщі - 73%.

У навчальних закладах досліджуваних міст українсько-польського пограниччя навчається як молодь, яка мешкає у цих містах, так і вихідці з регіону, зокрема сусідніх міст та сіл. Як вказують дані табл. 1, частка осіб, які звертаються до репетиторів, зменшується зі зменшенням розмірів населеного пункту.

Таблиця 1.

**Частка учнів, які звертаються до репетиторів,
залежно від розмірів та типу поселення (% до тих, хто відповів)**

Україна		Польща	
Дрогобич	82	Перемишль	72
Інше місто (< 70 тис. жителів)	63	Інше місто (< 70 тис. жителів)	54
Село	43	Село	-

Аналіз результатів дослідження засвідчив відмінності між українською та польською молоддю у предметах, з яких випускники беруть додаткові заняття. Найбільшою популярністю серед української молоді користуються додаткові уроки з української мови (75%). 47% випускників додатково займаються англійською мовою та 43% – математикою. Додаткові заняття з історії відвідують 33% випускників. Серед польської молоді найбільш популярними предметами є математика (71%) та англійська мова (56%).

Ми виявили різну інтенсивність репетиторських практик серед досліджуваних нами груп на користь українських школярів. Варто звернути увагу на те, що українські учні частіше вдаються до додаткового вивчення трьох - чотирьох предметів. Так, 69% випускників беруть додаткові уроки з одного предмету, з двох предметів – 63%, трьох – 49%, чотирьох – 33%. Ті учні, які обмежуються вивченням лише одного предмету, найчастіше зупиняють свій вибір на вивченні англійської мови.

На відміну від українських школярів, польські випускники обмежуються вивченням одного - двох предметів. Так, один предмет додатково вивчають 63% випускників, два предмети – 38%. Разом з тим, зафіксована схожа до українських реалій тенденція: випускники, які обмежуються репетиторством з одного предмету, також частіше обирають англійську мову.

Аналіз мотивів звернення до репетиторства засвідчив, що вони є майже ідентичними як в Україні, так і в Польщі (табл. 2).

Таблиця 2.

**Чинники звернення випускників шкіл України та Польщі до репетиторства
(% до тих, хто відповів)**

Чинники	Україна	Польща
Отримання кращих результатів зі ЗНО (матури)	72,4	66,5
Вступ до бажаного ВНЗ	15,3	6,9
Несистематичне навчання у школі, прогалини в знаннях	1,6	16,1
Бажання знати більше, ніж навчає школа	5,2	2,1
За рекомендацією учителів	1,1	0,8
Наполягання батьків	1,6	0,5
Більшість знайомих займаються з репетиторами	0,2	0,3
Вчителі недостатньо дали знань	0,6	1,5
Інше	2,0	5,3

Як засвідчують результати дослідження, основним чинником звернення до репетиторства є бажання отримати вищі результати зі ЗНО (72,4%) чи матури (66,5%), що відкриє шлях до вступу на бажану спеціальність вибраного вищого навчального закладу. Більш критично оцінюють свої шкільні знання польські учні: дещо більше 16% з них серед причин звернення до репетиторства відзначають «несистематичне навчання та прогалини у знаннях».

На основі проведеного нами кореляційного аналізу, ми виявили чинники, які впливають на звернення випускників шкіл до репетиторів у Польщі та Україні, а також схожі та відмінні механізми звернення до репетиторства по обидва боки кордону.

Серед чинників, з якими найтісніше пов'язане звернення учнів в Україні до репетиторства, є, насамперед, тип навчального закладу ($r=0,372$) та навчальна успішність учня ($r=0,367$). Виявлено, що з-поміж різних навчальних закладів (загальноосвітніх шкіл, технікумів, професійних ліцеїв, училищ) найбільше звертаються до репетиторства учні шкіл. До того ж, чим вищий бал успішності випускників, тим частіше вони

звертаються до репетиторів. Можливість звертатися до приватних вчителів пов'язується значною мірою і з місцем проживання ($r=0,329$) – мешканці села та малого міста менше звертаються до репетиторів, аніж ті, хто мешкає у Дрогобичі. Ми виявили зв'язок досліджуваного феномену з рівнем освітніх очікувань ($r=0,310$) – чим вищий освітньо-кваліфікаційний рівень планують здобути респонденти, тим частіше вони звертаються до послуг репетиторів. Репетиторство пов'язується також з соціальним статусом батька ($r=0,313$) та рівнем його освіти ($r=0,278$). Виявлено, що до репетиторства частіше звертаються сім'ї з вищим культурним капіталом. Про це свідчить також зв'язок репетиторства з чисельністю книг в домі респондентів ($r=0,242$). Важливим чинником звернення до репетиторства є економічний капітал сім'ї. Частіше звертаються до репетиторів діти з сімей з кращою матеріальною ситуацією ($r=0,220$).

Щодо випускників польських шкіл, то найтісніший зв'язок з репетиторством має рівень освіти батька ($r=0,286$). Чим вищий рівень освіти батька, тим інтенсивнішими є соціальні практики здобуття додаткових знань з репетиторами. Суттєвий вплив на репетиторство мають наміри продовжити освіту, зокрема бажання здобувати вищу освіту ($r=0,282$). Нами виявлено більше зацікавлення репетиторством серед осіб, які планують продовжувати освіту поза межами регіону, тобто налаштовані вступити до кращих навчальних закладів, які знаходяться у великих містах, регіональних центрах ($r=0,247$). Результати нашого аналізу вказують, що, подібно до України, в Польщі більшою мірою звертаються до репетиторства випускники ліцеїв, аніж технікумів ($r=0,268$). На звернення до репетиторства впливає також матеріальний рівень сім'ї ($r=0,207$). Краща матеріальна ситуація у родині дає змогу частіше звертатися до послуг приватних вчителів. Добробуту сім'ї з практикою додаткових платних занять свідчать і наступні виявлені кореляції. Так, до репетиторів частіше звертаються респонденти, батьки яких мають вищий професійний статус ($r=0,127$) та більший економічний капітал. Як засвідчують результати нашого дослідження, до репетиторства звертаються частіше діти сімей середніх прошарків, де батьки дбають про освіту своїх дітей, розглядаючи репетиторство як інвестицію у їхнє майбутнє.

Отже, проведений аналіз звернення української та польської молоді до репетиторства вказує на значну популярність цієї освітньої практики по обидва боки кордону. Здійснений нами кореляційний аналіз виявив, що в Україні та Польщі звернення до репетиторів суттєво корелює з соціально-економічним статусом та культурним капіталом учня та його сім'ї. Наголосимо, що в Україні цей зв'язок є більш вираженим. Вплив на репетиторство рівня освітніх очікувань учнів, їхніх життєвих планів, навчальних досягнень може вказувати, що репетиторство можна трактувати, за Дж. Голдторпом, як бажання середнього класу утримати свій статус. Звернення до репетиторів для випускників шкіл є також одним з засобів одержання вищих результатів на іспитах та перепусткою до кращих навчальних закладів, кар'єрного росту. Наш подальший аналіз феномену репетиторства буде спрямований на виявлення термінальної та інструментальної функцій репетиторства для представників різних класів.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Щудло С. А. Вища освіта у пошуку якості : quo vadis : монографія / Світлана Щудло. – Х. – Дрогобич : Коло, 2012. – 340 с. 2. Długosz P. Młodzież Podkarpacia w III Rzeczypospolitej / Piotr Długosz. – Kraków: Zakład Wydawniczy «NOMOS», 2005. – 264 s. 3. Меморандум непрерывного образования Европейского Союза [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.znanie.org/docs/memorandum.html> 4. Putkiewicz E. Korepetycje – szara strefa edukacji / E. Putkiewicz // Analizy i Opinie. – 2005. – №5, grudzień. – Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2005. 5. Education in a Hidden Marketplace: Monitoring of Private Tutoring. Overview and Country Reports [Education Support Program of the Open Society Institute] / Red. Iveta Silova. – New York: Open Society Institute, 2006. – 353 s. 6. Borodchuk N. Shadow Education: Quantitative and Qualitative analysis of the impact of the educational reform (implementation of centralized standardized testing) on private tutoring in Ukraine / N. Borodchuk // Working Paper Series [Development Study Institute in London]. – 2011. – № 11–117. – 43 s. 7. Kovalchuk S. The Introduction of Standardized External Testing in Ukraine Challenges and Successes / Serhiy Kovalchuk, Svitlana Koroliuk // European Education. – 2012. – Vol. 44. – № 1 (Spring). – P. 46–70. 8. Długosz P. Korepetycje maturzystów Pogranicza w latach 2008–2011 / Długosz Piotr // Kultura i Edukacja. – 2012. – №2 (88). – S. 88 – 106. 9. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода [Текст] / Л. Г. Сокурская. – Харьков : Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с. 10. Kosela K. Przedmowa // E. Putkiewicz. Korepetycje – szara strefa edukacji / K. Kosela // Analizy i Opinie. – 2005. – №5, grudzień. – Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2005. 11. Репетиторство – найбільш консервативний ринок послуг [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.academia.org.ua/?p=385>.

УДК 316.74: 371.15

СОВРЕМЕННАЯ РОССИЙСКАЯ ШКОЛА В ОЦЕНКАХ И ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ УЧИТЕЛЕЙ

Верецька Алла Ивановна – кандидат философских наук, доцент Воронежского государственного университета

Довейко Александр Борисович – кандидат социологических наук, доцент Воронежского государственного университета

Стеценко Анатолий Иванович – кандидат исторических наук, доцент заведующий социологической лабораторией Воронежского государственного университета

В статье приводятся результаты эмпирических исследований процессов, происходящих в современной российской средней школе. Показано, что значительная часть педагогов не удовлетворена тем, что официально принято называть модернизацией образования. В учительской среде сформировалось отчужденное отношение к бюрократическим методам модернизации образования. Подчеркивается актуальность исследований реакции учительства на проводимые преобразования.

Ключевые слова: средняя школа, учителя, оценки, представления, удовлетворенность, социальный статус учителя, социальное самочувствие.

У статті наводяться результати емпіричних досліджень процесів, що відбуваються в сучасній російській середній школі. Показано, що значна частина педагогів не задоволена тим, що офіційно прийнято називати модернізацією освіти. В учительському середовищі сформувалося відчужене ставлення до бюрократичних методів модернізації освіти. Підкреслюється актуальність досліджень реакції вчительства на перетворення, що здійснюються.

Ключові слова: середня школа, вчителі, оцінки, уявлення, задоволеність, соціальний статус вчителя, соціальне самопочуття.

The article presents the results of empirical studies of the processes taking place in the modern Russian school. It is shown that a significant proportion of teachers are not satisfied with the fact that officially called the modernization of education. In the teaching environment formed aloof attitude to the bureaucratic methods of modernization of education. Emphasizes the importance of research on the teaching of the reaction carried out the conversion.

Keywords: school, teachers, assessment, reporting, satisfaction, social status of teacher, social well-being.

Российская средняя школа, выросшая из прежней советской системы образования, находится в процессе перехода от старого к новому, столкнулась с новыми реалиями: рыночной экономикой, разнообразием, конкуренцией, свободой выбора.

Однако уровень государственного финансирования образования в России ниже, чем позволяет экономическое развитие страны, и чем требуют задачи модернизации экономики. По уровню расходов на образование (в расчете на одного учащегося по отношению к ВВП на душу населения) и по абсолютной величине расходов на образование (в расчете на одного учащегося в долларах по ППС) Россия уступает большинству стран ОЭСР. Особенно сильно Россия отстает от тех развивающихся стран, которые всерьез взялись за модернизацию образования. В частности, важно отметить, что по уровню оплаты труда педагогов Россия существенно отстает не только от стран ОЭСР, но и от ряда развивающихся стран. [1, с. 7]

Можно выделить основные проблемы текущего состояния системы среднего образования и ее неготовность к ответу на важнейшие вызовы завтрашнего дня:

1. Падает качество педагогического корпуса. Доля учителей пенсионного возраста за 2002-2010 гг. выросла с 11 до 18%. Поскольку уровень пенсий крайне низок, педагоги стремятся работать в школе до «последнего дня». Доля педагогов младше 30 лет составляет всего 13%, значительная часть молодых учителей не закрепляется в системе образования. При этом педагогические вузы привлекают в целом слабых абитуриентов, и лишь самые слабые из них идут работать в школу.

2. Усиливается разрыв между школами по уровню качества образования, а значит, растет неравенство в доступе к качественному образованию. В итоге система среднего образования перестает выполнять функцию социального лифта, а, наоборот, усиливает социальное неравенство.

3. Нарастает отставание российской школы от лучших мировых образовательных систем с точки зрения содержания программ. Отсутствует эффективная система постоянного, эволюционного обновления содержания образовательных программ в ответ на культурные и технологические изменения.

4. Данные исследований отражают противоречие между потребностями современной экономики, требующей интеллектуальных умений высокого уровня (обобщать, анализировать, прогнозировать, выдвигать гипотезы и др.) и ориентации российской школы на обучение как воспроизведение знаний и применение известных алгоритмов.

5. Сегодня школа объективно утратила монополию и в сфере социализации детей, и как канал распространения информации. Напротив, государственная политика, сохраняя узкую направленность на школу, не учитывает бурного развития и возможностей сферы неформального образования и социализации детей (в том числе Интернет, медиа, детские и культурные индустрии).

6. В условиях стагнации системы воспитания и дополнительного образования снижается общий уровень культуры подрастающего поколения, растут показатели насилия, экстремизма, употребления алкоголя и наркотиков.

7. Реформы «сверху» не оставляют места для реальных инициатив «снизу», ограничивают возможности для принятия эффективных и ответственных решений в регионах, муниципалитетах, образовательных учреждениях. В результате усиливается отчуждение учителей и родителей от процессов модернизации образования, проводимые реформы зачастую носят имитационный характер.

Реформирование российского образования, затрагивающее интересы всех слоев населения, не может быть успешным без учета мнений тех, кто непосредственно воплощает реформы в жизнь,— учителей. В то же время именно на их жизни особенно сильно сказываются все последствия, включая негативные, реформирования российской школы в постсоветский период. В связи с этим очевидна актуальность исследований реакции учительства на проводимые преобразования.

Анализ различных сторон социально-профессиональной деятельности учителя содержится в целом ряде трудов таких известных российских социологов, как В. С. Собкин, В.Н. Шубкин, А. В. Мудрик, В.Я.Нечаев, Ф.Г. Зиятдинова, Д. Л. Константиновский, В. А. Слостенин, Г. Г. Силласте, Ф. Э. Шереги и др. В частности, в работе Ф.Б.Зиятдиновой на основе социологических исследований, проведенных в начале 1990-х и 2000-х гг., анализируются изменения в социальном положении учителей, престиже педагогической профессии [2]. В работе В. А. Ильина, А. А. Шабуновой и Г. В. Леонидовой проведен анализ социального положения педагогов общеобразовательных учреждений Вологодской области на основе статистических данных и результатов социологического опроса [3]. А.Т.Гаспаршвили и О.В.Крухмалева в социологическом исследовании «Московский учитель сегодня», проведенного в 2011 г., особое внимание уделили анализу мнений московских учителей об изменениях, происходящих в средней школе и их социальном положении в связи с реформированием образования [4].

Не обходят вниманием эти проблемы и украинские социологи. Так, в статье Шеремет И. И. и Стронуевой О. В. показано, что парадигмальные трансформации системы образования на различных уровнях ее функционирования полностью изменяют социальную репрезентацию учителя, социальная деятельность которого по своему содержанию и функционально выходит за пределы традиционных представлений об обязанностях учителя [5].

Социологическое исследование, проведенное лабораторией социологических исследований кафедры социологии и политологии исторического факультета было задумано в год учителя (2010 г.) и реализовано в октябре-ноябре того же года среди учителей г. Воронежа. Выборочная совокупность составила 258 человек; представлены следующие типы общеобразовательных учебных заведений: общеобразовательные школы, гимназии и школы с углубленным изучением отдельных предметов во всех районах города.

Целью исследования явилось изучение особенностей образа жизни современного учителя, анализируемого самими учителями с помощью оценок всех сторон жизнедеятельности учителя. Среди задач рассмотрение: 1) положения современного городского учителя в обществе; 2) отношения учительства к основным участникам образовательного взаимодействия на школьном, муниципальном и городском уровнях; 3) материального положения учителей и взглядов на будущее; 4) факторов образа жизни.

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

В систему показателей включены: 1) тип учебного заведения; 2) мотивация выбора профессии; 3) удовлетворенность работой в целом и её сторонами: отношениями с учениками, с коллегами, родителями учеников, режимом дня, оплатой труда, уровнями управления, отношением учеников к процессу обучения и др.; 4) отношение к повышению квалификации; 5) самооценка качеств учителя; 6) оценка роли учителя; 7) взгляд на меры повышения авторитета учителя и др.

Второй этап (зимой 2012-2013 гг.) предполагал сравнение состояния проблем, обнаруженных на первом и втором этапах, особенно в связи с мерами, осуществляемыми государством в сфере улучшения материального положения учительства и разработка рекомендаций по оптимизации положения учителя в школе и социуме.

Среди задач исследования: 1) определение трудовой и социокультурной мотивации, интересов и предпочтений учителей; 2) изучение оценок учителями отношений в школе и социуме; 3) анализ факторов образа жизни школьного педагога; 4) определение «болевых точек» в положении учительства для разработки адекватных управленческих и социально-психологических мер.

Повторное исследование проведено в феврале 2013 г. Выборка среди учителей г. Воронежа составляет 395 чел., среди учителей школ области – 513 чел.

Абсолютное большинство респондентов составляют женщины – 88%, что соответствует статистическим данным об учительском корпусе в целом. Наиболее многочисленную группу респондентов образуют учителя в возрасте 40-49 лет (33,5 %), на втором месте возрастная группа 50-59 лет (26 %), на третьем – группа 30-39 лет (23 %). Молодых учителей в возрасте до 30 лет сравнительно мало – не более 12 %. По стажу работы в школе самая многочисленная группа – это педагоги со стажем свыше 20 лет (46 %), а самая малочисленная – до трех лет (8 %).

Общим мерилем благополучия социального положения учителей является их удовлетворённость выполняемой работой, которая сочетает в себе материальное положение, воздействие негативных и позитивных факторов, опыт и др. Эта удовлетворённость работой измерялась при помощи упорядоченной шкалы в баллах с возможной вариацией от +1,0, что означало высшую степень удовлетворённости, до -1,0 - наименьшая степень удовлетворённости. Индекс удовлетворённости выполняемой работой учителя составил в 2010 г. +0,31, а в 2013 г. +0,23. Попробуем отыскать главные факторы, определившие снижение уровня удовлетворённости учителей своей работой (Таблица 1).

Таблица 1.

Динамика удовлетворенности учителей своей работой и основными элементами трудовой ситуации, в индексах

Насколько Вы удовлетворены:	2010	2013
Своей работой	0,58	0,51
Отношениями с учениками	0,61	0,56
Отношениями с коллегами	0,43	0,42
Отношениями с родителями	0,20	0,19
Возможностью профессионального роста	0,28	0,31
Возможностью самореализации	0,46	0,39
Отношениями с администрацией школы	0,03	0,09
Муниципальным управлением образования	- 0,20	- 0,15
Государственным управлением образования	- 0,56	- 0,36
Заработной платой	0,35	0,34
Режимом работы	0,20	0,22
Возможностями повышения квалификации	0,32	0,26
Объемом учебной нагрузки	- 0,28	- 0,16
Системой доплат и премий	- 0,41	- 0,28
Оценкой социальной значимости труда	- 0,06	- 0,20
Отношением учеников к процессу обучения	0,58	0,51

Среди видимых причин падения уровня удовлетворённости трудом и его сторонами: ухудшение оценки отношения учеников к процессу обучения, ухудшение отношений с учениками и коллегами по работе. Последнее объяснимо нездоровой атмосферой при введении системы доплат и премий, распределения педагогической нагрузки. Оценка отношений с администрацией школы, муниципальным управлением образования, государственными органами управления образованием - всё это говорит о том, что повышение заработной платы школьных работников в какой-то мере подействовало на ситуации с удовлетворённостью учителей, но проблемы остались. Более детальный анализ степени удовлетворенности педагогов показывает различия в оценке различных ее факторов в зависимости от типа учебного заведения, стажа работы и пола респондентов. (Таблица 2)

Так, при почти одинаковом показателе удовлетворенности работой, заработной платой неудовлетворены в гораздо большей степени педагоги средних общеобразовательных школ, а наименее – в школах с углубленным изучением отдельных предметов. Отношения с администрацией школы также более других вызывают неудовлетворенность у учителей средних школ. Зато оценкой социальной значимости труда более других неудовлетворены педагоги в школах с углубленным изучением отдельных предметов. Менее других удовлетворены отношениями с администрацией и возможностями профессионального роста и самореализации педагоги гимназий и лицеев.

Неудовлетворенность отношением учеников к процессу обучения присутствует у педагогов все типов учебных заведений, но более всего заметна в обычных школах.

Таблица 2.

Удовлетворенность педагогов своей работой и основными элементами трудовой ситуации в зависимости от типа школы, в индексах

Насколько Вы удовлетворены:	средняя общеобразовательная школа	школа с углубленным изучением отдельных предметов	гимназия, лицей
Своей работой	0,28	0,26	0,24
Отношениями с учениками	0,57	0,37	0,49
Отношениями с коллегами	0,58	0,44	0,54
Отношениями с родителями	0,47	0,24	0,40
Возможностью профессионального роста	0,32	0,41	0,26
Возможностью самореализации	0,42	0,50	0,35
Отношениями с администрацией школы	0,52	0,44	0,32
Заработной платой	- 0,36	0,20	- 0,26
Системой доплат и премий	- 0,09	0,0	- 0,03
Оценкой социальной значимости труда	- 0,03	0,15	- 0,18
Отношением учеников к процессу обучения	- 0,16	- 0,06	- 0,10

Среди социально-демографических показателей, влияющих на уровень удовлетворенности различными сторонами деятельности учителя, выделим стаж работы и пол респондента (Таблицы 3 и 4). Весьма ощутим рост неудовлетворенности заработной платой и системой премирования с увеличением стажа работы. Ухудшаются также показатели удовлетворенности оценкой социальной значимости труда, отношением учеников к процессу обучения и государственным управлением образования, растет лишь удовлетворенность возможностью самореализации.

Таблица 3.

Удовлетворенность педагогов своей работой и основными элементами трудовой ситуации в зависимости от стажа работы, в индексах

Насколько Вы удовлетворены:	Стаж работы			
	до 3 лет	от 3 - до 10 лет	от 10-до 20 лет	свыше 20 лет
Своей работой	0,32	0,28	0,24	0,30
Возможностью самореализации	0,39	0,36	0,37	0,46
Государственным управлением образования	- 0,12	- 0,01	- 0,12	- 0,17
Заработной платой	- 0,17	- 0,13	- 0,10	- 0,41
Системой доплат и премий	0,05	0,09	- 0,05	- 0,09
Оценкой социальной значимости труда	- 0,04	- 0,12	- 0,18	- 0,21
Отношением учеников к процессу обучения	- 0,05	- 0,04	- 0,16	- 0,19

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

Женщины, по сравнению с мужчинами, в большей степени удовлетворены возможностями профессионального роста и отношениями с администрацией и коллегами по работе. Вместе с тем, они высказали большую неудовлетворенность материальной стороной своей работы и оценкой социальной значимости их труда.

Таблица 4.

Удовлетворенность педагогов своей работой и основными элементами трудовой ситуации в зависимости от пола, в индексах

Насколько Вы удовлетворены:	Мужчины	Женщины
Отношениями с коллегами	0,41	0,60
Возможностью профессионального роста	0,16	0,32
Отношениями с администрацией школы	0,41	0,50
Заработной платой	- 0,02	- 0,28
Системой доплат и премий	0,06	- 0,06
Оценкой социальной значимости труда	0,01	- 0,20

Учитель является важнейшей фигурой в образовательном процессе, поэтому немаловажно, как он представляет свою роль, какие главные задачи в этом процесс он призван решать. Попробуем выяснить, как изменяются представления педагогов о своих задачах за последние три года и существуют ли различия в трактовке этих задач учителями различных типов учебных заведений.

Прежде всего, отметим, что подавляющее большинство педагогов демонстрирует разностороннее понимание своей миссии: давать знания, воспитывать и формировать личность ученика. Заметим, что в городе несколько больше тех, кто стремится либо просто давать знания, либо воспитывать. Очевидно, более разносторонний подход сельского учителя вытекает из его социальной роли в территориальном сообществе и сложившихся традиций.

Что касается разных типов учебных заведений, то комплексный подход в наибольшей мере проявляется у педагогов «обычных» средних школ, упор на передачу знаний характерен в большей степени для учителей гимназий.

Таблица 5.

Мнения педагогов воронежских школ о главных задачах учителя, по данным исследования 2010-2013 годов, в %

Суждения	2010 (город)	2013 (город)	2013 (село)
Давать знания подрастающему поколению	14	20	8
Давать знания, воспитывать и формировать личность ученика	66	64	70
Воспитывать учеников	5	14	7
Организовывать учебный процесс	5	-	7
Другое	9	-	-

К сожалению, сегодня отсутствует какая-либо четкая программа воспитания в системе общего образования. Более того, широко распространено мнение, что школа не должна заниматься воспитанием, поскольку эту задачу призвана решать семья. Такой подход представляет собой не что иное, как фактический отказ школы от организации постоянной воспитательной работы с различными категориями учащихся.

Опыт убеждает, что влияние учителя на ученика, его успешная педагогическая деятельность зависит от авторитета учителя. Авторитет педагога – это, прежде всего, средство воспитательного воздействия на учащегося. Авторитет учителя – это сложный феномен, который качественно характеризует систему отношений к педагогу. И чем выше этот авторитет, тем важнее для воспитанников науки, основы которых преподает учитель, тем справедливее кажутся его требования, замечания, тем весомее каждое его слово.

Авторитет учителя – это интегральное явление, нежели простая совокупность его профессиональных и личностных качеств. Учитель – многофункционален, поэтому профессиональные требования к учителю представлены много шире: это собственно профессиональная эрудиция по преподаваемому предмету, это знание разнообразных методик обучения, это педагогическая технология. Было бы неверно рассматривать проблему формирования авторитета учителя в процессе профессиональной деятельности только как психолого-педагогическую, это проблема и социальная. Причем следует рассматривать не только статусное положение учителя в обществе в целом, и в данном конкретном коллективе, в частности, но и традиции, существующие в обществе в плане восприятия каким он должен быть и каким не должен.

Проведенное исследование зафиксировало снижение собственных оценок авторитета учителя, причем в большей мере это снижение характерно для учителей старших классов, а также гимназий и лицеев (См. таблицы 6 и 7). Причем это, скорее, снижение авторитета школы в связи с утратой ей монополии на обучение и социализацию подрастающего поколения, а к новой роли - координатора образования и социализации – школа пока еще не готова [6, с. 21].

Таблица 6.

Авторитет современного педагога, в %

	2010 (город)	2013 (город)	2013 (село)
Достаточно сильное влияние, учитель является одним из основных агентов социализации	24	18	17
Недостаточное влияние, ученики воспринимают авторитет учителя как нечто необязательное	51	58	59
Никакого влияния	11	16	13
Затруднились с ответом	14	8	11

Учителя напрямую связывают оценку обществом своей профессии с оплатой труда. Более половины их, оценивая уровень материального положения, отметили, что денег им хватает только на питание и товары первой необходимости.

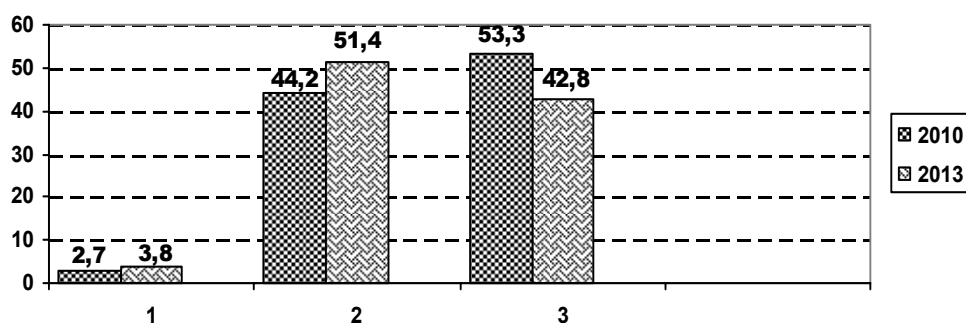
В исследовании предполагалось, что повышение заработной платы учителей должно сказаться на оценках материального положения. По словам главы Минобрнауки Д. Ливанова «с начала реализации проекта по модернизации региональных систем общего образования в России (с сентября 2011 года) средняя зарплата учителей выросла более чем на 70%», и к ноябрю 2012-го она составила около 25,2 тыс. рублей [7].

Однако мнение учителей о своем материальном положении и заработной плате несколько иное (Рисунок 1).

Таблица 7.

Авторитет современного педагога в зависимости от типа школы и класса, в %

Какое влияние оказывает сегодня авторитет учителя на учеников:	Учитель в:				
	младших классах	средних и старших классах	средней общеобразовательной школе	школе с углубленным изучением отдельных предметов	гимназии, лицее
достаточно сильное, учитель один из основных агентов социализации	26,9	16,3	20,3	48,1	16,4
недостаточное, ученики воспринимают авторитет учителя как нечто необязательное	50,8	61,8	55,5	44,4	61,4
никакого	11,7	15,2	15,2	0	17,6
затрудняюсь ответить	10,6	6,7	9,0	0,1	0,1

1 – зароботна плата вповне достойная;

2 – зароботная плата может обеспечить только минимальные потребности и не отражает реальных затраченных трудовых усилий;

3 – зароботная плата не обеспечивает даже минимальных потребностей, чтобы достойно жить, нужны дополнительные источники дохода

Рисунок 1.

Более 60 % опрошенных педагогов считают, что основной путь увеличения доходов учителя – повышение оплаты труда по месту основной работы

В представлениях учителей о своей заработной плате отразилось главное: уровень достойности сумм минимален, на 5 % увеличилась группа учителей, считающих, что их зароботная плата обеспечивает только минимальные потребности. Однако заявленное повышение зароботной платы учителя продолжают считать недостаточным. Низкая оценка преподавателями своего материального положения и ее относительная динамика подкрепляются мнением 78% опрошенных о мерах по повышению социального статуса учителя и престижности профессии. Необходимо отметить, что в наибольшей степени «нереальность» существующей оплаты труда высказывается учителями старших классов и школ с углубленным изучением отдельных предметов.

Низкий социальный статус профессии педагога в обществе является реальным тормозом модернизации отечественной системы образования. Большинство учителей осознают необходимость модернизации, их по-настоящему волнуют многие проблемы образования и общества в целом. Как свидетельствуют полученные данные (таблица 9), более всего педагогов волнуют отношение учеников к учебе, состояние нравственного климата в школе (и в обществе в целом), процедура введения ЕГЭ и ИГА, а также бюрократизация учебного процесса, причем сетования на последний фактор возросли за последние три года более чем втрое. Как отмечают сами педагоги, «бюрократизация образования достигла своего апогея, никогда за 30 лет работы в школе не приходилось собирать такого количества справок печатей и подписей, как за последние три года» [8, с. 282]

Результирующая оценка, выставленная преподавателями российскому школьному образованию, выглядит следующим образом: 6% опрошенных считают, что оно находится на подъеме, интенсивно развивается; 39% заявляют о ее медленной деградации; 43% отмечают равновесие тенденций развития и деградации и еще 12% уклонились от ответа.

Таблица 8.

Проблемы современной школы в оценках педагогов, в индексах

	2010 (город)	2013 (город)	2013 (село)
Состояние нравственного климата в школах	0,22	0,67	0,70
Проблемы материально-технического оснащения учебного процесса	0,27	0,29	0,62
Изменение структуры педагогической нагрузки	0,13	0,50	0,61
Отношение учеников к обучению	0,29	0,78	0,80
Качество учебников	0,25	0,65	0,68
Введение ЕГЭ и ИГА	0,18	0,56	0,70
Бюрократизация учебного процесса	0,22	0,90	0,68
Старение кадров в школе	0,06	0,27	0,35

Значительная часть педагогов не удовлетворена тем, что официально принято называть модернизацией образования. В учительской среде сформировалось отчужденное отношение к разного рода бюрократическим методам модернизации образования. Причем среди педагогов с большим стажем и сельских учителей эти оценки выглядят более критично.

Особое значение для анализа процессов адаптации к новым тенденциям и новому облику школы имеет проблема оценки перспектив на будущее. Действительно, стабильность социального устройства предполагает формирование у людей определенной уверенности в завтрашнем дне. Эмпирические данные показывают, что лишь примерно пятая часть школьных педагогов с надеждой и оптимизмом смотрят в будущее. Примерно у 40% нет особых тревог или иллюзий, они относительно спокойны, но вызывает обеспокоенность такая же доля тревожных и даже отчаявшихся.

Таблица 9.

С каким настроением смотрят педагоги в будущее, в %

	2010 (город)	2013 (город)	2013 (село)
С надеждой и оптимизмом	17	17	21
Спокойно, без особых тревог и иллюзий	44	39	37
С тревогой и неуверенностью	32	40	39
Со страхом и отчаянием	3	3	2

Гражданский долг большинства учителей не позволяет им формировать у своих учеников однозначно пессимистические оценки. На их оценках, настроениях, установках сказывается общение с молодежью, которая объективно обладает преимущественно оптимистическим мироощущением. Однако реальных оптимистов в учительской среде как видим из таблицы 9, немного. Зато растет доля тех, кто смотрит в завтрашний день с тревогой и неуверенностью.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Тенденции развития образования: Разные, но равные. Как преодолеть разрыв в доступе к качественному образованию: материалы IX Международной научно-практической конференции. / Москва, 17-18 февраля 2011 года. – М.: Издательский дом «Дело», 2013. – 358 с. 2. Зиятдинова Ф. Г. Социальное положение учителей: ожидания и реалии // Социол. исследования. – 2010. – №10. – с.100-107. 3. Ильин В. А. Социальное положение учительства в России / В. А. Ильин, А. А. Шабунова, Г. В. Леонидова // Социол. исследования. – 2012. – №8. – с.123-133. 4. Гаспаришвили А. Т. Московские учителя и реформа образования. / А. Т. Гаспаришвили, О. В. Крухмалева. // Вопросы образования. – 2012. -- №4. – с.59-68. 5. Шеремет И. И. Социокультурные изменения роли учителя и парадигмальные трансформации образования. / И. И. Шеремет, О. В. Стронова // Донецк: ДонДУУ, 2008. 6. Кузьминов Я. И. Российская школа: альтернатива модернизации сверху / Я. И. Кузьминов, И. Д. Фруммин, А. Б. Захаров. // Вопросы образования. – 2011. – №3. – с.5-53. 7. Портал Министерства образования и науки РФ. – Режим доступа: <http://минобрнауки.рф/пресс-центр/2987> 8. Тетерина О. А. Foolproof. Научить или уличить? // Вопросы образования. – 2009. – №1. – с. 280-289.

УДК 316:378

ПАРАДИГМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ: ОСНОВНЫЕ ТРЕНДЫ

Омельченко Светлана Николаевна – доцент кафедры социологии управления и социальной работы Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье выявлены и проанализированы тенденции в модификации парадигмы высшего образования, с учетом истории проблемы. Определены характер и направления развития высшего образования в условиях глобализации. Выявлены некоторые особенности гуманистической и гуманитарной парадигмы образования. В контексте гуманистической парадигмы дан анализ системы высшего образования в современной Украине.

Ключевые слова: высшее образование, образовательная парадигма, тренды.

У статті виявлено та проаналізовано тенденції у модифікації парадигми вищої освіти з урахуванням історії проблеми. Визначено характер і напрямки розвитку вищої освіти в умовах глобалізації. Виявлено деякі особливості гуманістичної та гуманітарної парадигми освіти. У контексті гуманістичної парадигми здійснено аналіз системи вищої освіти в сучасній Україні.

Ключові слова: вища освіта, освітня парадигма, тренди.

Trends in modification of the paradigm of higher education, taking into account the history of the problem are identified and analysed in the paper. The character and direction of higher education in the context of globalization are determined. Some features of humanistic and humanitarian paradigm are described. In the context of humanistic paradigm analysis of higher education system in Ukraine is executed.

Keywords: higher education, the educational paradigm, trends.

Исторически сложилось так, что европейские классические университеты на протяжении многих столетий являлись основными центрами научной деятельности и подготовки студентов. В их стенах формировались научные сообщества, определялись направления исследований, создавались условия для развития науки и системы образования. В наше время классические университеты продолжают играть значительную роль в обществе, но в условиях «сетевое сообщество» определенные функции университетов либо видоизменяются, либо утрачиваются, либо переходят в компетенцию новых структур, таких как исследовательские и инновационные университеты, образовательные бизнес-структуры, внедренческие зоны и др. Изменяются формы обучения, которые тяготеют к неформальному (без учебных аудиторий, звонков и расписания), «облачному», дистанционному образованию, к тренинговым программам, он-лайн и интернет-порталам по образовательной тематике и т.д.

Происходящие процессы привлекают внимание социологов, поскольку «параллельные» образовательные и исследовательские структуры, создаваемые бизнесом, являются более мобильными и эффективными в решении ряда научных и образовательных задач. Таким образом, в условиях глобальной коммерциализации и конкуренции в сфере науки и высшего образования классическим университетам, функции которых – фундаментальные научные исследования и передача фундаментальных знаний, приходится конкурировать с новыми исследовательскими и учебными структурами. Поэтому поиск новых идей и новых организационных форм актуален для всех субъектов высшего образования.

Актуальна эта проблема и для отечественной высшей школы. В последние годы Украина утратила многие позиции в образовании. Об этом свидетельствует снижение показателей рейтинга вузов по международной классификации, а также индекса образованности и индекса качества жизни и др. В условиях коммерциализации науки и образования актуальной становится проблема модификации парадигм высшего образования. С нашей точки зрения, парадигмальное видение проблемы позволяет выйти за рамки технологического или административно-бюрократического решения вопросов о будущем высшей школы, опираясь на значимые для человека и общества ценности.

Цель данной статьи – выявить тенденции модификации парадигм в системе высшего образования.

Сложившиеся в социологии подходы к анализу общества – макросоциологические, микросоциологические и интегративные (Э. Гидденс, П. Бурдьё, П. Штомпка) – обоснованно применяются и к анализу образования. Методологические принципы в исследовании образования даны

Э. Дюркгеймом в работе «Социология образования». Проблемам изменений парадигмальных основ высшего образования посвящены исследования С. Костера, Ф. Отиа, В. Ф. Сухиной, О. И. Тарасовой, Н. И. Асановой, С. Ф. Клепко, Н. В. Кропотовой и др.

Представления о моделях и принципах образования в европейских университетах существенно эволюционировали. В XII - XIII вв. возникает две модели корпорации *studium* - Болонская модель (*universitas scholarium*) и Парижская модель (*universitas magistrorum*). Болонская модель строилась на отношениях, сходных с цеховой организацией и статусной градацией «университетской корпорации» на школяров, бакалавров и магистров или докторов. Университетская корпорация не только определяла свою внутреннюю жизнь, но и добивалась определенных преференций у города, получая специальный правовой статус. Студенты могли определять плату за лекции, увольнять неугодного им преподавателя, а «угрозой к смирению» школяров обычно было выселение их из города. Парижский же университет изначально развивался и функционировал под юрисдикцией церкви. Всё управление университетскими делами находилось в руках магистров и ректора. Школяры никогда не обладали правом ни избирать, ни быть избранными на университетские должности, но любое посягательство на студента (на его жизнь, имущество или на его права) курировалось церковью [8].

Таким образом, в стенах Болонского и Парижского университетов сформировались модели образования с особым представлением о ценностях студенческого братства и принципах “*universitas*”, с обязательным набором наук для преподавания по специальности, с признанием ученых степеней, полученных в одном университете другими, с определенными нормами взаимоотношений в корпорации *studium* и др. Именно эти модели предопределили становление германской или исследовательской модели университета в XVIII – начале XIX вв., а позже национальных моделей высших школ в XX веке.

Помимо установленных образцов поведения и моделей образования, в европейских университетах концептуализируются парадигмы о способах обретения и трансляции знаний. Речь идет о направленности на определенные образцы обучения – знание как постижение истины и знание как достижение подвижническим усилием интеллигентности. Направленность на обретение знаний для решения задач, скажем, профессиональных, исследовательских – это одна из парадигм знания, которая достаточно прочно закрепилась в университетском сообществе. В практике высшей школы также имеет место парадигма, ориентированная на субъект, а не на объект познания. В этом случае обретение субъектом способности, постижения сути вещей и явлений связано с развитием его личностного потенциала.

Современные тенденции в высшем образовании преимущественно обусловлены глобальными интеграционными процессами, а не проблемами знания. Тенденции, определяющие деятельность высшей школы в наше время, - это коммерциализация вузов, усиление конкуренции за сферы влияния и результаты научных исследований, сближение образовательных систем, массовизации высшей школы и др.

Так, тенденция сближения национальных моделей образования и содействия в формировании единого образовательного пространства (ЕНЕА - Европейское пространство высшего образования) указывает на стремление акторов сохранить свои многовековые традиции и европейское качество образование путем согласования стандартов обучения и признания дипломов европейских вузов.

Тенденция массовизации высшей школы связана с миграцией студенческой молодежи и её концентрацией в ведущих образовательных центрах мира. Массовость как явление в системе высшего образования объясняется рядом факторов: индивидуальной мобильностью, эффективным вложением средств, упрощенной миграцией, доступностью к образовательным ресурсам, снятием языковых или культурных барьеров и т.д., но среди факторов есть всегда доминирующий, предопределяющий общую тенденцию.

Так, значимые для американского общества факторы (конкурентоспособность, либерализм в системе высшего образования) трансформируются в «академический капитализм» и «академические свободы». Наложение этих факторов определяет вектор направленности данной системы образования. Таковым представляются ориентация на мобильность и адаптивность образовательных структур к изменяющимся условиям.

Если учитывать, что значительная доля американских высших учебных заведений, в том числе Гарвардский, Принстонский и Йейлский, являются частными то можно предположить, что именно тенденция мобильности способствовала созданию разнообразных высших учебных заведений в США, где наряду с классическими университетами широко представлены неклассические, исследовательские, инновационные, образовательные бизнес-структуры, внедренческие зоны, технопарки и др.

В европейской традиции университеты являются преимущественно государственными учреждениями. Высшее образование во Франции, например, организуется в общегосударственном масштабе с централизованным управлением, единой структурой всех учебных курсов и присваиваемых степеней – степени

университета и национальной степени. Общность традиций и подходов к организации системы высшего образования в европейских странах во многом способствовали выработке общих стандартов и интеграции в европейское образовательное пространство высшего образования (ЕНЕА), к которому также присоединились Украина, Россия, Казахстан. Однако любое международное объединение становится действенным при условии единства цели, ценностей и принципов. Таковыми для ЕНЕА выступают гуманистические ценности, соответственно, тенденция гуманизации образования и гуманистическая парадигма.

В основе гуманистической парадигмы лежит идея первичности индивидуального над общественным, целостного видения и понимания человека в процессе обучения, о признании права за каждым на образование, о субъекте, как активном деятельном начале и о возможностях его индивидуального развития. Определенные шаги, сделанные в этом направлении участниками процесса образования (государство, бизнес и университеты), дают основание говорить о перспективах гуманистической парадигмы в системе высшего образования Европы.

Американская же идея - «экономика, основанная на знаниях» [3] – во многом определила содержание гуманитарной парадигмы в системе высшего образования этой страны. В гуманитарной парадигме расширяется спектр дисциплин гуманитарной направленности. Концептуальные изменения непосредственно связаны с обучением, основанном на компетенции в общении, аналитике, суждениях, в понимании мира, природы и искусства. Ход преобразований привел к структурным изменениям в системе высшего образования и к созданию новых организаций, которые берут на себя функцию провайдеров образования и занимаются продвижением продукта (исследовательского, образовательного) на рынке.

Итак, образовательная парадигма – это концептуализация значимых для общности или сообщества ценностей и принципов, алгоритм же ее реализации задается акторами. Поэтому не существует общих стандартов, а есть понимание и прочтение современных вызовов. Для Америки вопросы высшего образования стали имиджевыми по многим причинам, поэтому на государственном уровне финансируются многие научные исследования, инновационные проекты, действуют социальные программы для молодых ученых и студентов, программы привлечения талантливой молодежи из других стран, программы кредитования обучения в вузе и т.д.

Попытка некоторых стран взять за основу готовую действующую модель мало перспективна, так как административно-бюрократическое решения вопросов о высшей школе не учитывает тренды, значимые для человека или университетской общности. Цель создания образовательных систем, которые воплощали бы гуманные идеалы и ценности, так и не осуществлена на практике. Гуманистическая парадигма не может быть универсальной, поскольку видоизменяется под влиянием трендов, а ключевая идея подвержена множественности интерпретаций. В этой связи уместна аналогия с замечаниями Э. Дюркгейма, который в «Социологии образования» с упреком говорит о тех, кто следует постулату о том, что «существует идеальное, совершенное воспитание, пригодное для всех без исключения людей» [2].

Для системы высшего образования в Украине выбор парадигмы был предопределен в рамках соглашений и договоренностей с европейскими организациями. Поэтому многие параметры, значимые для высшего образования Европы (например, эффективность обучения и качество полученных знаний, доступность и равенство возможностей, солидарность и лояльность, показатели среды, репутация и мобильность вузов, перспективы социальной мобильности для выпускников и проблема неравенства [1]) говорят пока не в пользу украинских вузов. Однако тенденцию еще можно изменить.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Асанова Н. И. Парадигмы социологии образования и конкретно-социологические исследования [Электронный ресурс] / Н. И. Асанова // Вестник Пермского государственного технического университета «Социально-экономические науки», 2011. – № 9. – С. 71-80. – Режим доступа: k.pstu.ru/soc-eco/archives/?id=&folder_id=162. 2. Дюркгейм Э. Социология образования / Э. Дюркгейм / Под ред. В. С. Собкина и В. Я. Нечаева – М. : ИНТОР, 1996. – 47с. 3. Исследовательские университеты США: механизм интеграции науки и образования [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ruslan-ahthanov.ru>. 4. Хааске Л. А. Формирование университетских корпораций и их региональная специфика в Европе эпохи Высокого Средневековья [Электронный ресурс] / Л. А. ван Хааске // История и политология : Вестник МГГУ имени М. А. Шолохова, 2012. – № 3. – С. 34-41. – Режим доступа: <http://mggu-sh.ru>

УДК 316.74:37

ВИЩА ОСВІТА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ: МОЖЛИВОСТІ ТА ВИКЛИКИ

Лукашук Оксана Сергіївна – аспірантка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

В статті проаналізовано вплив глобалізаційних процесів на трансформацію вищої освіти, що як відкривають нові можливості, так і перешкоджають на шляху її подальшого розвитку. Зазначено ключові фактори глобалізації, які відіграють роль каталізаторів нових явищ у сфері вищої освіти. Виокремлено основні напрями діяльності інституту вищої освіти в умовах глобалізації. Констатовано, що всі країни мають враховувати ризики, пов'язані з глобалізацією освіти шляхом створення механізмів ефективного правління, і розробки вдалої політики на національному рівні.

Ключові слова: вища освіта, трансформація вищої освіти, глобалізація, виклики глобалізації.

В статье проанализировано влияние глобализационных процессов на трансформацию высшего образования, которые, как открывают новые возможности, так и препятствуют на пути его дальнейшему развитию. Указаны ключевые факторы глобализации, которые играют роль катализаторов новых явлений в сфере высшего образования. Выделены основные направления деятельности института высшего образования в условиях глобализации. Констатировано, что все страны должны учитывать риски, связанные с глобализацией образования через создание механизмов эффективного правления и разработки оптимальной политики на национальном уровне.

Ключевые слова: высшее образование, трансформация высшего образования, глобализация, вызовы глобализации.

The present paper analyzes the influence of globalization processes on transformation of the higher education, which are associated with both new opportunities and obstacles in its further development. Key factors of globalization which play a role of catalysts of the new phenomena in the sphere of higher education are presented. The main vectors of activity of institute of higher education in the conditions of globalization are distinguished. It is noted that for all countries it is necessary to receive benefits from globalization by creation of mechanisms of effective board and development of optimum policy at national level.

Keywords: the higher education, transformation of the higher education, status of the higher education, globalization, globalization obstacles.

В умовах глобалізації формуються якісно нові принципи організації життя й діяльності людей: з одного боку, відбувається зростання цілісності світу, збільшуються взаємозв'язки різних аспектів життя, з іншого боку, – суттєво підвищується динамізм змін, що призводять до зниження стабільності й можливостей сталого розвитку. Як відзначають фахівці, у світі стає домінуючою ситуація невизначеності, яка виключає готові стандартні рішення та дії. Тому актуалізується завдання «навченню» самостійному мисленню, вироблення здатності усвідомленого відповідального вибору рішення із численних можливих варіантів, творчого підходу до аналізу ситуацій. В умовах глобалізації освіта перетворилася на найважливішу соціальну цінність, вона має бути орієнтована на перспективу, на такий образ світу, який забезпечить не тільки виживання, але й сталий розвиток соціуму.

Глобалізація внаслідок своєї внутрішньої суперечливості завжди супроводжується фрагментацією. З. Бауман зауважує, що «з глобальної пряжі виділяються культурні символи і тнуться різноманітні ідентичності» [1, с. 11]. Глобалізація відбувається на локальному рівні і зазнає впливу різноманітних чинників, обумовлених особливостями того соціального, культурного і політичного простору, де розгортаються ті чи інші глобалізаційні тенденції. Глобалізація у сфері освіти спрямована на створення інтегрованого і відкритого європейського світового простору. Разом з тим треба зазначити, що в освітніх трансформаціях необхідно враховувати специфіку національних систем освіти. Однак ці питання не знайшли належного висвітлення в соціологічній літературі.

Дослідження впливу глобалізації на вищу освіту в закордонній науковій літературі представлені публікаціями Т. Попкевця і Ф. Різві [2], Д. Спрінга [3], С. Маргінсона [4], Г.Роудса [5], які аналізують проблеми реформування національних систем вищої освіти. В роботах Г. Макбурні [6], Н. Бурбулеса і К. Тореса [7] розглядаються питання торгівлі освітніми послугами в межах міжнародних угод та ін.

Серед вітчизняних учених для дослідження означеної проблеми слід зазначити роботи В. Воловича [8] та В. Бакірова [9], які вивчають питання формування європейського освітнього простору і демократизації вищої освіти. Важливе значення мають ідеї В. Чепак [10], яка займається розробкою теоретико-методологічних засад соціології освіти, В. Астахової [11], в роботах якої розглядаються питання становлення та розвитку приватної освіти, І. Шеремет [12], дослідницький інтерес якої спрямований на проблеми безперервної освіти та соціальної справедливості, Л. Сокурянської [13], яка обґрунтовує роль освіти як чинника консолідації суспільства, Л. Хижняк, в роботах якої розглянуто структурну перебудову університетської освіти у бік «академічного капіталізму» [14]. Разом з тим слід зазначити, що поза увагою вітчизняних дослідників залишаються питання впливу глобалізаційних процесів на вищу освіту, пов'язані, як з новими можливостями її розвитку, так і з викликами, обумовленими глобалізацією, що і стало метою цієї статті.

Глобалізація є багатобічним процесом, що має економічні, соціальні, політичні й культурні наслідки для вищої освіти, які призводять до виникнення нових викликів, що торкаються не тільки питань, пов'язаних з доступом, рівністю, фінансуванням або якістю освіти, але також і проблем, пов'язаних з національним суверенітетом, культурною різноманітністю, бідністю та сталим розвитком. Викликає стурбованість наукової спільноти поява вищих навчальних закладів, готових надавати послуги вищої освіти через кордони й перепродавати освітні послуги, що переносить інститут освіти у сферу ринкових відносин і може, тим самим, суттєво позначитися на здатності держави регулювати вищу освіту в межах прийнятої державної політики. Скорочення можливостей держави визначати політику може серйозно ускладнити становище більш слабких і бідних країн і принести вигоду більш розвиненим державам.

У контексті глобалізації вища освіта, виконуючи функцію генератора знань і засобу їх поширення, є основною рушійною силою національного розвитку, як у розвинених країнах, так і в тих, що розвиваються. Разом із цим вона може розглядатися в якості як активного, так і пасивного учасника глобалізації. На думку фахівців [7], на трансформацію вищої освіти в сучасному світі найсуттєвіше впливають чотири ключові аспекти глобалізації: зростаюче значення суспільства знань; зростаюча роль ринку й ринкової економіки; розробка нових торговельних угод, що охоплюють, зокрема, й торгівлю освітніми послугами; нововведення в галузі інформаційно-комунікативних технологій. Перераховані аспекти відіграють роль каталізаторів нових явищ у сфері вищої освіти, серед яких: поява таких нових провайдерів освіти, як мультинаціональні компанії, корпоративні університети й медіакорпорації; нові форми забезпечення освіти, включаючи дистанційну, віртуальну і пряму освіту, яка надається зокрема й приватними компаніями; більша диверсифікованість кваліфікацій і свідоцтв про освіту; більша мобільність учнів, програм, провайдерів і проектів, які виходять за межі національних кордонів; акцент на навчання протягом усього життя, що, у свою чергу, призводить до збільшення попиту на післясередню освіту; збільшення обсягу приватних інвестицій у сферу послуг, що надаються в сфері вищої освіти. Усі ці явища призводять до суттєвих наслідків для якості вищої освіти, доступу до неї, різноманітності та її фінансування.

Аналізуючи ці процеси, можна виокремити основні напрями діяльності інституту вищої освіти в умовах глобалізації:

- активно виробляються нові стратегії розвитку регіональних, міжрегіональних і міжнародних відносин між вищими навчальними закладами, у межах яких здійснюється інституціоналізація форм інтеграції спільної діяльності;
- розробляються й активно впроваджуються інституціональні форми транснаціональної освіти, покликані забезпечити соціальні передумови інвестиційної діяльності транснаціональних корпорацій, насамперед в сфері підготовки кваліфікованих кадрів;
- особливо актуальним стає питання вироблення системи міжнародних гарантій якості освіти;
- пріоритетною увагою фахівців починають користуватися питання розробки інформаційних і комунікаційних технологій освіти;
- перспектива відповідності динаміці й спрямованості глобальних процесів робить необхідним розробку заходів соціальної політики щодо забезпечення можливості доступу представників різних верств населення й регіонів до вищої освіти, а також поліпшенню рівності в сфері одержання освітніх послуг.

Треба зазначити, що в сучасній державній політиці в сфері вищої освіти в усьому світі спостерігається тенденція до неухильного скорочення державних витрат на освіту. Цей процес підштовхує вищі навчальні заклади до збільшення бізнес-активності, підприємницька діяльність починає входити до числа пріоритетних напрямів розвитку університетів. Ця обставина скорочує можливість збереження традиційної вищої освіти, веде до перегляду місій відповідних організацій, відмови від задоволення потреб тільки своїх регіонів. Новою стратегією ВНЗ стає створення розгалуженої, транснаціональної мережі філій, діяльність яких пов'язана з добуванням коштів для головної установи. Цей шлях розвитку, пов'язаний з феноменом академічного капіталізму, і у перспективі має привести до збільшення академічної мобільності студентів, інтернаціоналізації навчальних планів, розвитку наукових і освітніх контактів, підвищенню якості навчання для конкурентоспроможності на світовому ринку праці, розробці нових підходів до питань залучення абітурієнтів, інвестицій, кадрової політики, проведенню наукових досліджень тощо.

У дискусії навколо глобалізації та ринкового підходу до вищої освіти поступово втягуються і країни, що розвиваються, а також країни перехідного періоду. Ці країни особливо привабливі тим, що їх можна перетворити на нерегульовані ринки збуту послуг у галузі вищої освіти, оскільки уряди цих країн не мають достатніх можливостей для регулювання цих питань через політичну та управлінську нестабільність. Існує також занепокоєння, що скорочення державного фінансування вищої освіти буде продовжуватися, і що студенти будуть ставати об'єктом інтересу з боку приватних і, найчастіше, дорогих провайдерів, що, у свою чергу, буде більш вигідно для багатих і менш вигідно для бідних країн. У центрі цих дискусій лежить проблема забезпечення якості освіти та необхідності захистити права споживачів від посягань з боку провайдерів, які не мають досить хорошої репутації, яких іноді називають «фабриками дипломів» [3]. Цінність кваліфікацій, що пропонуються, та їх прийняття ринком робочої сили є додатковою проблемою, яка викликає заклопотаність у студентів, роботодавців, громадськості та самого освітнього співтовариства.

Мінливі взаємини між державою і ринком у плані їх відповідної ролі і відповідальності за фінансування і регулювання цієї сфери є ще однією проблемою, пов'язаною з впливом глобалізації на вищу освіту. Зменшення ресурсів, які виділяються державою, і переважаючі економічні погляди мають тенденцією до скорочення ролі державного регулювання питань, пов'язаних з вищою освітою, в той час як роль і внесок приватного сектора істотно зростають. Все це відбувається як всередині країн, так і в глобальних масштабах, сприяючи створенню більш динамічного «ринку вищої освіти». У зв'язку з цим виникають два питання. По-перше, питання про значення ролі держав і урядів у збереженні своїх функцій у справі визначення політики у сфері вищої освіти, забезпечення її якості і того, щоб вища освіта продовжувала здійснювати покладену на неї місію: вирішувати завдання, що стоять перед суспільством, і пов'язані не тільки з метою економічного розвитку. Друге питання полягає в тому, чи несе освіта, яка є суспільним благом, відповідальність лише тільки перед державними і некомерційними вищими навчальними закладами або може і повинна нести відповідальність за функціонування спільної системи державних і приватних, комерційних і некомерційних провайдерів освіти? Різні приклади свідчать про те, що нові приватні провайдери можуть, за певних умов, розширювати можливості для задоволення попиту в галузі вищої освіти в країнах, де цей попит не задоволений і де спостерігається постійне скорочення державних бюджетів.

Характер принципів змін, що відбуваються в системі освіти в умовах глобалізації, відбивається також в концепції освіти впродовж усього життя. Вона є відповіддю на виклик, який кидає нам світ, в якому зміни відбуваються дуже швидко. Це питання не можна вирішити без того, щоб кожен навчився здобувати знання. При цьому, враховуючи швидкі зміни, пов'язані з науковим прогресом і новими формами економічної та соціальної діяльності, необхідно поєднувати досить широкі загальні культурні знання з можливістю глибокого осягнення обмеженої кількості спеціальних дисциплін. Загальний культурний рівень є своєрідною перепусткою до безперервної освіти, оскільки він прищеплює смак до освіти, а також є її основою, необхідною для того, щоб навчатися протягом усього життя. Необхідно постійне вдосконалення у своїй професії, а в більш широкому сенсі – набувати компетентність, що дає можливість справлятися з різними ситуаціями, багато з яких неможливо передбачити, що полегшує роботу в групі. Ця компетентність і кваліфікація в багатьох випадках стануть більш доступними у випадку, якщо студенти будуть мати можливість перевірити свої здібності та набути досвіду, беручи участь, паралельно навчанню, в різних видах професійної або соціальної діяльності.

Таким чином, в умовах глобалізації незмірно зростає значення вищої освіти в системі не тільки професійної підготовки людини, але і її самоосвіти з метою повної реалізації закладених в кожній людині інтелектуальних можливостей. Зростання ролі вищої освіти в умовах глобалізації характеризує наявність таких чинників:

— усвідомлення того факту, що вища освіта є важливим суспільним благом глобального масштабу;

— поява системи освіти протягом усього життя (life - long learning), викликані новою роллю знань в сучасному суспільстві;

— вихід на ринок відкритих, електронних університетів, чії програми доступні незалежно від просторових і часових меж, як нових виробників послуг вищої і додаткової професійної освіти в умовах «освіти без кордонів»;

— зростання значення ринкових механізмів у вищій і додатковій освіті і поява глобального ринку високорозвиненого людського капіталу;

— розвиток і застосування знань стає головним чинником соціально - економічного процесу;

— вища професійна освіта необхідна для формування, розповсюдження і застосування знань, а також для створення технічного і професійного потенціалу;

— вища освіта безпосередньо впливає на продуктивність національної економіки, що в багатьох аспектах визначає рівень життя в країні та її здатність брати участь у глобальній економічній конкуренції;

— вищі навчальні заклади роблять внесок у реалізацію стратегії економічного розвитку на основі знань і в боротьбу з бідністю за рахунок підготовки кваліфікованої і гнучкою робочої сили, включаючи висококваліфікованих учених, фахівців, технічних працівників, а також майбутніх керівників державних органів, державної цивільної служби і підприємств; формування нових знань; створення можливостей для отримання доступу до наявної бази глобальної інформації та її адаптації до застосування всередині країни.

Як висновок зазначимо, що з впливом глобалізації на вищу освіту пов'язані як нові можливості, так і виклики, що залежить від пріоритетів у політиці, ресурсів, сили і слабкості країн. Ці можливості є різноманітними і включають: розширення спектру освітніх послуг і більш широкий доступ до них студентів, підтримка економіки знань, зближення культур, посилення порівнянності кваліфікацій, посилення ролі підходів, орієнтованих на ринкові умови, економічні вигоди для провайдерів освітніх послуг та диверсифікація й створення нових умов для роботи академічних установ.

Виклики глобалізації освіти, серед яких можна назвати заклопотаність з приводу якості надаваних послуг, нерівності в плані доступу до вищої освіти, що веде до створення паралельної системи, проблема фізичного і віртуального відтоку кваліфікованих кадрів з країн, що розвиваються, в економічно розвинені країни, а також низка викликів в інших напрямках, таких, як гомогенізація культури, послаблення ролі держави в справі розробки цілей національної політики, збільшення орієнтованих на ринкові умови програм, особливо в галузі бізнесу та інформаційних технологій, а також занепад деяких наукових дисциплін, потребують глибокого аналізу.

Не викликає сумнівів, що для однієї країни ці процеси можуть означати нові можливості, а для іншої – виклик чи небезпеку. Однак для всіх країн є необхідним отримати вигоди з глобалізації шляхом створення механізмів і розробки політики на національному рівні, за допомогою якої можна було б регулювати і здійснювати моніторинг деяких процесів, пов'язаних з наданням міжкордонних освітніх послуг, наприклад, реєстрація та ліцензування іноземних провайдерів, а також забезпечення якості та акредитація нових програм і провайдерів. Ефективне правління і міцні економічні та соціальні системи стають ще більш необхідними в контексті глобалізації та міжнародної торгівлі послугами в галузі вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / З. Бауман; пер. з англ. І. Андрущенко, М. Винницький. – К.: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія», 2008. – 109 с. 2. Popkewitz T. S. Globalization and the Study of Education / Thomas S. Popkewitz, Fazal Rizvi. – Malden: Wiley-Blackwell, 2010. – 200 p. 3. Spring J. Globalization of Education: An Introduction (Sociocultural, Political, and Historical Studies in Education) / Joel Spring. – New York: Routledge, 2008. – 264 p. 4. Marginson S. Global University Rankings: Implications in general and for Australia / Simon Marginson // Journal of Higher Education Policy and Management. – 2007. – Vol. 29. – № 2. – P. 131–142. 5. Rhoads R. A. University Reform in GlobalTimes: Opportunities and Challenges / R. A. Rhoads // ChungCheng Educational Studies. – 2006. – V. 5. – P. 1–24. 6. Макбурни Г. Глобализация как политическая парадигма высшего образования / Г. Макбурни // Высшее образование сегодня. – 2001. – №1. – С. 47–55. 7. Burbules N. Globalization and Education: Critical Perspectives /

Nicholas C. Burbules and Carlos Alberto Torres. – New York: Routledge, 2000. – 376 p. **8.** Волович В. І. Болонський процес і нова парадигма освіти в Україні / В. І. Волович // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 4. – С. 189–199. **9.** Бакіров В. С. Світові тенденції розвитку університетської освіти / В. С. Бакіров // Соціологічні дослідження : зб. наук. праць / Східноукраїнський нац. ун-т імені В. Даля. – № 8. – 2009. – С. 9–15. **10.** Чепак В. В. Сучасні соціологічні концепції освіти як теоретико-методологічна альтернатива класичним підходам / Чепак Валентина Василівна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 15. – С. 570–575. **11.** Астахова В. І. Експеримент із запровадження безперервної освіти: (з досвіду Народної української академії) / Валентина Астахова // Вища школа. – 2010. – № 2. – С. 5–13. **12.** Шеремет І. І. Соціальні виклики безперервної освіти / Шеремет Ірина Іванівна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – 2009. – Вип. 15. – С. 587–592. **13.** Сокурянська Л. Г. Ціннісні засади громадянської ідентифікації сучасного українського студентства / Сокурянська Людмила Георгіївна // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. – 2010. – № 891. – Вип. 26. – С. 116–122. **14.** Хижняк Л. М. Університетська освіта на шляху до «академічного капіталізму» / Л. М. Хижняк // Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління : зб. наук. праць ДонДУУ. Сер. «Спеціальні та галузеві соціології» Т.ХІ. – Вип. 145. – 2010. – С. 364–373.

УДК 316.74

НОВОЕ ПОКОЛЕНИЕ: НАДЕЖДЫ, ЦЕЛИ, ИДЕАЛЫ (ДВАДЦАТЬ ЛЕТ СПУСТЯ)

Сокурянская Людмила Георгиевна – доктор социологических наук, профессор, заведующая кафедрой социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина

В статье представлены материалы международного исследования «Новое поколение: надежды, цели, идеалы (двадцать лет спустя)», проведенного инициативной группой социологов в таких постсоветских странах, как Россия, Украина, Белоруссия и Армения. Предпринят сравнительный анализ двух поколений студенчества: последнего поколения советских студентов и первого поколения студентов, рожденных после распада СССР. Особый акцент сделан на различиях в настроениях, ценностных ориентациях и жизненных установках постсоветских студентов.

Ключевые слова: студенческая молодежь, настроения, ценностные ориентации, отношение к жизни.

У статті представлені матеріали міжнародного дослідження «Нове покоління: надії, цілі, ідеали (двадцять років поспіль)», проведеного ініціативною групою соціологів у таких країнах, як Росія, Україна, Білорусія та Вірменія. Здійснено порівняльний аналіз двох поколінь студентства: останнього покоління радянських студентів та першого покоління студентів, народжених після розпаду СРСР. Акцентовано увагу на відмінностях у настроях, ціннісних орієнтаціях та життєвих настановах пострадянських студентів.

Ключові слова: студентська молодь, настрої, ціннісні орієнтації, ставлення до життя.

The article presents the proceedings of international study "New Generation: hopes, goals, ideals (twenty years later)", conducted by the group of sociologists in the following post-Soviet countries: Russia, Ukraine, Belarus, and Armenia. Comparative analysis of two generations of students: the latest generation of Soviet students and first generation of students born after the collapse of the Soviet Union is undertaken. Particular emphasis is made on differences in the attitudes, values and attitudes of post-Soviet students.

Keywords: students youth, moods, value orientations, attitude to life.

В конце 1980-х годов, в период, который принято называть перестройкой, при Министерстве высшего и среднего специального образования СССР была создана программа «Общественное мнение» (руководитель А. А. Овсянников), целью которой был анализ перестроечных процессов, происходящих на всех уровнях системы советского образования. Участниками программы стали специалисты-социологи, представляющие все республики бывшего Советского Союза, в том числе автор этих строк. За годы существования программы были проведены десятки исследований, посвященных разнообразным проблемам жизнедеятельности основных субъектов образовательного процесса в высшей и средней школе, системы советского образования в целом. При этом особое внимание уделялось студенчеству, которое во времена кардинальных социальных изменений всегда выступало в качестве одного из активных катализаторов этих изменений. На рубеже 1980-х – 1990-х годов были именно такие времена.

В условиях транзита советской страны к другому обществу огромный интерес вызвало исследование, проведенное в 1991 году, «Новое поколение: надежды, цели, идеалы», в рамках которого фокусировалось внимание на внутреннем мире студенческой молодежи, ее ценностных ориентациях, представлениях о смысле жизни, любви и дружбе, планах на будущее и многое другое.

Двадцать лет спустя, собравшись в Харькове на международной конференции «Якубинская научная сессия», некоторые участники проекта из России, Украины, Белоруссии и Армении решили повторить это исследование в своих теперь уже независимых республиках. Используя инструментарий исследования, проведенного в начале 1990 г., в течение 2012-2013 учебного года было опрошено 4 тысячи студентов (по тысяче в каждой из названных выше стран). Главная цель исследования – выявить

изменения, которые произошли в ценностном дискурсе, жизненных установках и настроениях студенчества за двадцать лет постсоветской истории.

Социологическая информация, полученная благодаря реализации этого международного инициативного проекта, позволила, во-первых, сравнить внутриличностные характеристики двух поколений вузовской молодежи – последнего поколения советских студентов и первого поколения студентов, рожденных после распада СССР, то есть по сути дела «отцов» и «детей»; во-вторых, увидеть, чем отличаются студенты, социализирующиеся в социокультурных условиях новых независимых государств.

Собственно, такой – диахронный и синхронный – анализ ментальных характеристик студенчества и является **целью** данной публикации.

Реализуя эту цель, начнем с анализа того, насколько изменилось настроение, с которым студенческая молодежь смотрит в свое будущее, воспринимает его. С нашей точки зрения, эмоциональное восприятие жизненных перспектив, как и эмоциональная сфера в целом, столь актуализированная в молодежном возрасте, во многом предопределяет мироощущение молодого человека, его ценностные предпочтения, отношение к жизни, к людям и т.д. При этом мы вовсе не отрицаем значимость объективных факторов (материального положения, культурного капитала семьи, социально-экономической ситуации в стране, регионе проживания и т.д.) в процессах трансформации ценностного сознания личности, ее самовосприятия, оценок окружающих людей, социального и психологического самочувствия, эмоциональной сферы. Более того, именно внешними (объективными) факторами можно, в частности, объяснить те изменения, которые произошли за 20 лет в восприятии студентов своего будущего² (см. таблицу 1).

Таблица 1.

Динамика восприятия студенческой молодежью своего будущего (% к опрошенным)

Смотрят в будущее ...	1991 г.	2013 г.
с надеждой и оптимизмом	34	58
спокойно, но без особых надежд и иллюзий	45	29
с тревогой и неуверенностью	16	10
со страхом и отчаянием	3	2

Ситуация абсолютной неопределенности перспектив социального, политического и экономического развития тогда (в начале 1990-х г.г.) еще единой страны, переживающей переломный, во многом драматический (если не сказать трагический) момент своей истории, не могла способствовать оптимистическому восприятию молодежью своего будущего. Как видим (см. табл. 1), только треть опрошенных в 1991 г. с оптимизмом смотрела в будущее. Абсолютное же большинство наших респондентов воспринимало его без особых надежд и иллюзий, более того – с тревогой, неуверенностью и даже со страхом и отчаянием. Двадцать лет спустя настроения студенчества претерпели существенные изменения. Как мы полагаем, значимую роль в этом сыграло то обстоятельство, что, несмотря на перманентный политический кризис и стабильно тяжелое экономическое положение в постсоветских странах (во всяком случае, тех четырех, о которых идет речь в данной статье), неопределенности стало несколько меньше. Что бы ни говорили специалисты от политики и экономики, сегодня мы живем лучше, чем в начале и тем более в середине 1990-х годов.

Анализ межстрановых различий в настроениях постсоветского студенчества свидетельствует о том, что украинские студенты менее оптимистично смотрят в будущее, чем их «коллеги» в России, Белоруссии и Армении (см. табл. 2). Причиной тому, на наш взгляд, являются, в том числе, муки выбора вектора развития страны (евроинтеграция или таможенный союз), от которого во многом зависит ее экономика и политика как в ближайшей, так и в отдаленной перспективе, а, значит, благополучие и уверенность в завтрашнем дне ее граждан.

² Тем не менее, подчеркнем, что, даже находясь в одних и тех же экономических, политических и т.д. условиях, люди по-разному воспринимают (в том числе на эмоциональном уровне) и оценивают окружающую реальность, что находит свое отражение в их настроениях.

Таблиця 2.

С каким настроением смотрит современное студенчество в свое будущее (% к опрошенным)

	Россия	Белоруссия	Украина	Армения
С надеждой и оптимизмом	59	61	52	80
Спокойно, но без особых надежд и иллюзий	31	27	29	16
С тревогой и неуверенностью	7	10	14	3
Со страхом и отчаянием	2	1	4	1

В контексте межстранового сравнения настроений вузовской молодежи несколько «смущают» данные по Армении, студенчество которой невероятно оптимистично (80%! армянских студентов смотрят на свое будущее с надеждой и оптимизмом). Мы не очень хорошо представляем себе реальную социально-политическую и экономическую ситуацию в Армении, поскольку черпаем сведения о ней только из масс-медиа, в том числе интернета, а также из различных сравнительных (межстрановых) исследований. Тем не менее, эти сведения не позволяют нам говорить о том, что экономическое положение и политическая ситуация в Армении многим лучше, чем в Украине, Белоруссии и России. С нашей точки зрения, «зашкаливающий» оптимизм армянских студентов может иметь, по крайней мере, два объяснения. Первое и, на наш взгляд, самое вероятное – это необдуманные, спонтанные ответы респондентов: сначала ответили, а потом подумали (если вообще подумали). Второе, да простят нас армянские коллег-социологи, – это «издержки» самого процесса опроса³. Конечно, возможно еще одно объяснение. Если коротко передать содержание известной притчи, люди плачут, когда у них есть что отобрать, и смеются, когда уже отобрать просто нечего.

Возвращаясь к армянским студентам, подчеркнем, что, оценивая свои жизненные перспективы, они практически не испытывают тревоги, неуверенности и тем более страха и отчаяния (см. табл. 2), чего нельзя сказать о российских, белорусских и, особенно, украинских студентах. Эти данные приходят в противоречие с ответами армянских студентов относительно источников страха, который они, видимо, все же испытывают, заглядывая в свое будущее. Кроме угрозы здоровью и жизни близких как абсолютного лидера среди источников страха всех анализируемых нами групп респондентов, студенты Армении, в первую очередь, боятся гражданской войны и одиночества⁴ (на эти источники страха указали по 41% опрошенных в этой стране), а также потери свободы (38%). И если последнее достаточно сложно интерпретировать, поскольку непонятно, какую свободу боятся потерять армянские студенты (свою личную свободу или свободу своей страны), а страх одиночества можно отнести к естественным для молодежного возраста чувствам, то угроза гражданской войны как серьезнейшая социально-политическая проблема, несомненно, должна была бы спровоцировать далеко не оптимистические настроения студенчества Армении.

Что касается студенчества других стран, то после угрозы здоровью и жизни близких чувство страха у него прежде всего вызывает возможность не состояться, не реализовать свои способности, таланты, угроза массовых эпидемий (СПИДа и др.) (особенно у белорусских и украинских студентов), опасность потерять свободу (об этом чаще говорят украинские студенты) и возможность оказаться на дне жизни, быть бедным, неприкаянным (это один из важнейших источников страха для российских студентов).

Если сравнить данные по двум массивам в целом (1991 г. и 2013 г.), то необходимо отметить, с одной стороны, возрастание значимости для современных студентов таких источников страха, как угроза здоровью и жизни близких и возможность не состояться, не реализовать свои способности, таланты. Последнее представляется нам особенно важным, поскольку свидетельствует о возрастании значимости в студенческой среде такой постмодернистской ценности, как самореализация. С другой стороны, все остальные источники страха, представленные в инструментарии нашего исследования, оказались менее значимыми для сегодняшних студентов по сравнению с их коллегами 20 лет назад (см. табл. 3). Это может быть обусловлено как снижением уровня актуализации негативных явлений, перечисленных в

³ Мы имеем в виду возможную ситуацию, когда опрашиваемым предлагают отвечать «умненько». Именно с такой ситуацией мы столкнулись однажды в ходе опроса студентов одного из харьковских вузов: вошедший в аудиторию декан сказал нашим респондентам именно так: «Отвечайте умненько». Пришлось изъять массив анкет, полученных в этом вузе, из общего массива данных.

⁴ В этом контексте еще раз укажем на некоторую нелогичность в ответах армянских студентов на вопросы нашей анкеты. Характеризуя свое общение, только 5% из них подчеркнули, что, несмотря на широкий круг знакомых, чувствуют себя одиночками. Во всех остальных странах таких ответов было более чем в два раза больше (10-12%).

инструментарии исследования (что очень сомнительно), так и менее болезненным восприятием этих явлений постсоветской молодежью.

Таблица 3.

**Поколенческие различия в оценках студенческой молодежью источников своего страха
(% к опрошенным)**

	1991 г.	2013 г.
Разгул преступности	35	27
Угроза ядерной войны	33	25
Угроза экологической катастрофы	48	30
Возможность гражданской войны	32	25
Угроза ценностям культуры и цивилизации	25	16
Возможность оказаться на дне жизни, быть бедным, неприкаянным	41	37
Угроза массовых эпидемий (СПИДа и др.)	41	38
Одиночество	35	31
Возможность не состояться, не реализовать свои способности, таланты	27	42
Произвол государственных органов	24	24
Опасность потерять свободу	41	37
Угроза здоровью и жизни близких	69	81

Продолжая анализ эмоциональной сферы внутреннего мира студенчества, посмотрим, что может вызвать у него чувства стыда. И в этом вопросе мы фиксируем снижение значимости для постсоветского студенчества всех источников чувства стыда за исключением одного – понапрасну растрченного и упущенного времени (см. табл. 4). Последнее, с нашей точки зрения, может свидетельствовать как о том, что нынешние студенты лучше, чем их предшественники, понимают, что бессмысленно, стыдно растрчивать свое время, так и о том, что для них это характерно в значительно большей степени, чем поколению «отцов». Второе вероятнее, если вспомнить, сколько времени проводит современная молодежь у компьютера, в том числе за компьютерными играми, мало что дающими уму и сердцу человека.

Таблица 4.

**Поколенческие различия в оценках студенческой молодежью источников чувства стыда
(% к опрошенным)**

Источники чувства стыда	1991 г.	2013 г.
Бедность своей семьи	13	5
Нищета и скудность жизни своих сограждан	17	8
Упадок национальной культуры и образования	32	27
Невежество и грубость народа	40	34
Бедная, убогая одежда, которую вынуждены носить	22	8
Собственная неловкость, неумение вести себя в обществе	27	17
Собственное физическое несовершенство	16	10
Падение нравов	25	4
Понапрасну растрченное и упущенное время	23	31
Собственная грубость, несдержанность в отношении с людьми	27	20
Падение авторитета и престижа своей страны на международной арене	26	16
Чувство стыда возникает, когда по тем или иным причинам приходится нарушать закон	17	12

Сравнительный (межстрановой) анализ вопроса о том, чего стыдятся сегодняшние студенты, показал, что, в первую очередь, им стыдно за невежество и грубость собственного народа (чаще об этом говорят белорусские (36%) и российские (35%) студенты, реже – армянские (33%) и украинские (31%) респонденты); за упадок национальной культуры и образования (чувство стыда по этому поводу прежде всего испытывают армянские (35%) и российские (31%) студенты); за понапрасну растрченное и упущенное время (на это указала треть опрошенных во всех странах); за падение нравов (особенно украинским студентам (27%)); за собственную грубость, несдержанность в отношениях с людьми (прежде всего армянским (28%) и белорусским (25%) студентам). Анализ представленных выше данных позволяет нам прийти к выводу о том, что современному студенчеству далеко не безразличны проблемы духовного

развития своей страны, ему больно и стыдно за невежество её народа, его волнует упадок национальной культуры. В этом контексте подчеркнем, что некоторые из наших респондентов стыдятся своей национальной принадлежности. Прежде всего это характерно для студентов из Армении (15%) и Украины (6%). В России чувство стыда по поводу своей национальности испытывают 2% опрошенных, в Белоруссии – 1%.

Оценивая прошлое, настоящее и будущее собственной нации, наши респонденты говорят о её величии и нерастратенном потенциале (чаще всего это подчеркивают российские студенты – более 57%); о том, что её величие осталось в прошлом (так считают прежде всего армянские студенты); убеждены в том, что полноценная жизнь их нации подорвана безответственным руководством (на это указали 55% студентов, опрошенных в Украине, 45% – в Армении, около 40% – в России и 30% – в Белоруссии); каждый пятый среди украинских студентов и каждый третий среди студентов Армении считает, что коварство и эгоизм других народов привели его нацию на край гибели; студенты этих же стран подчеркивают, что их нация постоянно угнетается (соответственно, 24% и 34%); российские (32%) и армянские (30%) студенты полагают, что многие народы паразитируют за счет их нации. И всё же значительная часть опрошенных студентов уверена, что её нации еще предстоит сыграть выдающуюся роль в мировой истории (больше других на это надеются армянские студенты – 54%, меньше – белорусские (только 27%); среди российских студентов так думает каждый второй, среди украинских – 42% опрошенных).

Как видим, постсоветским студентам присуще чувство гордости за свою нацию, они восхищаются её прошлым и верят в будущее. В то же время многие из них усматривают причину бед, которые обрушились на их нацию в настоящем, в происках других народов, преследующих и угнетающих их собственный народ.

На фоне безусловной любви к своей стране, к месту, где они родились и живут, несколько смущает (хотя и не удивляет) восприятие некоторыми респондентами такого понятия, как Родина. Так, каждый десятый в Украине и Армении полагает, что *это пустое слово, ещё один способ обмануть человека* (в России так считают 7%, в Белоруссии – 5% опрошенных); значительная часть студентов (от 39% в Армении до 46% в России) уверены, что *Родина там, где хорошо*.

В то же время у нас есть дополнительные основания говорить о патриотических настроениях современных студентов. Определяя ситуации, в которых они обязательно применили бы оружие, наши респонденты после угрозы собственной жизни и здоровью называют такую причину, как защита интересов своего народа. При этом чаще других на эту причину указывают армянские студенты (36%). Среди них же больше тех, кто хотел бы иметь огнестрельное оружие – 44% (среди российских студентов такое желание высказали 32% опрошенных, среди белорусских – 29%, среди украинских – 31%). Эти данные лишней раз заставляют усомниться в искренности ответов армянских студентов о том, с какими чувствами они воспринимают свое будущее.

В то же время ответы на вопрос об огнестрельном оружии вызывают серьезную тревогу. Если к тем, кто высказал категорическое желание иметь такое оружие, добавить тех, кто не смог дать однозначный ответ на этот вопрос, то получится почти две трети опрошенных нами студентов. Можно предположить, что при условии отмены запрета на владение огнестрельным оружием его захочет приобрести значительная часть молодежи. К чему это может привести, учитывая социальную напряженность на постсоветском пространстве, представить несложно, особенно если посмотреть, что вызывает у наших респондентов чувство протеста. Как оказалось, в первую очередь, они не приемлют ситуацию, *когда сильный обижает слабого и беззащитного* (от 58% опрошенных в Украине до 66% - в Белоруссии); *когда посторонние вмешиваются в их дела* (от 60% - в Армении до 42% - в Украине); *проявления корыстолюбия* (от 37% опрошенных в России и Армении до 40% - в Украине и 43% - в Белоруссии); *национализма* (от 33% - в России до 17% - в Украине); *хитрости и лжи* (от 51% - в Белоруссии и Армении до 45% - в Украине и 42% - в России).

В контексте анализа поколенческих различий студенчества наше особое внимание привлекли его представления о показателях жизненного успеха (см. табл. 5).

Таблиця 5.

**Показатели жизненного успеха в представлениях разных поколений студенчества
(% к опрошенным)**

	1991 г.	2013 г.
Высокое служебное положение, карьера	51	59
Богатство, финансовое благосостояние	64	57
Удачный брак	74	67
Возможность реализовать свои способности	78	87
Быть свободным, ни от чего не зависеть	76	74
Быть участником преуспевающего предприятия	50	46
Сделать счастливым любимого человека	84	82
Создать хорошую семью, вырастить детей	83	85
Овладеть в совершенстве выбранным делом	78	82

Как видим, с точки зрения современных студентов, главным показателем жизненного успеха является реализация своих способностей. По сравнению с исследованием 1991 г., количество студентов, именно так представляющих жизненный успех, возросло на 9%. Подчеркнем, что такое восприятие жизненного успеха сегодня доминирует в представлениях студентов и его показателях. Кроме названной позиции, только еще два идентитета жизненного успеха получили более высокие оценки сегодняшних студентов: это *владение в совершенстве избранным делом* и *высокое служебное положение, карьера* (см. табл. 5). Все это еще раз подтверждает нашу гипотезу о модернизации и постмодернизации ценностного сознания постсоветской студенческой молодежи (см. об этом подробнее: [1; 2; 3, с 305-337]).

Межстрановое сравнение свидетельствует о том, что во всех республиках, кроме Армении, сохраняется та же иерархия представлений о жизненном успехе, что и по массиву в целом. Что касается армянских студентов, то для них характерен традиционалистский дискурс в оценках жизненного успеха.

Анализ полученных нами данных, в том числе представлений студенчества о показателях жизненного успеха (см. табл. 5), свидетельствует о том, что в иерархии его ценностей самые высокие позиции неизменно занимает семья. За всю историю исследований студенческой молодежи, в том числе проведенных социологической лабораторией и кафедрой социологии Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина, семья и здоровье никогда не опускались ниже 1-2 места в иерархии ценностных ориентаций этой социальной группы. Сравнивая отношение к семье двух поколений студенчества, подчеркнем возросший уровень представлений о ней как о терминальной ценности (см. табл. 6).

Таблиця 6.

Представления студенчества о семье (% к опрошенным)

	1991 г.	2013 г.
Семья – источник бытового комфорта	53	66
Жизнь в семье – тяжкая необходимость, рады бы уйти, да некуда	14	7
Свои основные жизненные планы связывают с созданием своей собственной семьи	58	65
Семья – это основа общественной жизни	51	72
Семья – источник самых светлых и высоких чувств	60	80
Не мыслят своей жизни без семьи	57	78
Семья – это необходимая связь поколений	64	80

Что касается инструментального отношения к семье, то менее всего такое отношение характерно для армянских студентов (см. табл. 7). В то же время именно в этой группе респондентов жизнь в семье воспринимается как тяжелая необходимость, от которой никуда не уйти.

Таблиця 7.

Представления постсоветского студенчества о семье (% к опрошенным)

	Россия	Белоруссия	Украина	Армения
Семья – источник бытового комфорта	67	69	67	45
Жизнь в семье – тяжкая необходимость, рады бы уйти, да некуда	7	4	8	12
Свои основные жизненные планы связывают с созданием своей собственной семьи	67	66	62	58

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

Семья – это основа общественной жизни	68	74	73	70
Семья – источник самых светлых и высоких чувств	77	81	80	91
Не мыслят своей жизни без семьи	77	78	79	86
Семья – это необходимая связь поколений	78	80	77	81

В контексте анализа семьи как ценности молодежного (студенческого) сознания особую значимость имеют ответы студентов на вопрос об их восприятии родителей и отношениях с ними (см. табл. 8).

Таблица 8.

Студенты о своих родителях и отношениях с ними (% к опрошенным)

	1991 г.	2013 г.
Родители – источник карманных денег	-	23
Родители – источник бытового комфорта	-	50
Родители – источник карманных денег, бытового комфорта*	26	-
Не вмешиваются в жизнь друг друга, мирно сосуществуют	18	15
Отношения довольно напряженные, родители все время лезут со своими наставлениями и советами	22	7
Крайне раздражают устаревшие взгляды и привычки родителей	27	11
С большим уважением относятся к родителям	74	90
С родителями установилось взаимопонимание, прислушиваются к их советам и указаниям	48	70
Родители являются примером	40	66

*В исследовании 1991 г. респондентам предлагались обобщенная формулировка данного варианта ответа

Как мы уже писали выше, благодаря данным, полученным в ходе исследований 1991 г. и 2013 г., нам представилась возможность сравнить социокультурные характеристики двух поколений студенчества (по сути дела, поколения «отцов» и поколения «детей»). Анализируя полученную информацию, мы пришли к выводу, что артикулируемый в многочисленных научных, в том числе социологических, публикациях, в журналистском и социальном дискурсе тезис о «распавшейся связи времен», прерванной преемственности поколений имел под собой основания. Студенты, формативные годы (то есть период наиболее активной социализации) которых пришлось на времена перестройки, актуализировавшие серьезные изменения в советском обществе, в том числе в его ценностной системе, зачастую не могли найти общий язык со своими родителями, несмотря на уважение к ним. Взгляды и ценностные ориентации мам и пап казались многим студентам устаревшими, тормозящими их адаптацию к стремительно изменяющимся социокультурным условиям. Раздражение, напряженность в отношениях с родителями отмечало немало респондентов, опрошенных в 1991 году. Что касается поколения их «детей», то здесь мы наблюдаем значительно более лояльное, толерантное отношение к своим родителям⁵, существенно возросший уровень уважения к родителям, взаимопонимания с ними. Не случайно среди людей, обладающих самым высоким авторитетом в глазах современных студентов, прежде всего их родители (в первую очередь матери). Заметим, что если в 1991 году 38% опрошенных говорили о том, что авторитетом для них является отец, то в 2013 году это подчеркнули 52% респондентов. Соответственно, высокий авторитет матери в 1991 году признавали 51% опрошенных, в 2013 году – 68%. Как бы ни складывались отношения с родителями, именно на их помощь рассчитывают молодые люди, оказавшись в трудном положении (см. табл. 9).

⁵ В этом контексте вспомним Х. Ортега-и-Гассета, который утверждал, что, если предыдущее поколение революционно, крайне нетерпимо к нормам и ценностям общества и стремится их изменить, то последующее поколение будет более консервативно, умеренно в своем отношении к обществу, однако полного возврата к старому порядку не может быть никогда.

Таблиця 9.

**На чью помощь рассчитывают студенты в трудных жизненных обстоятельствах
(% к опрошенным)**

	1991 г.	2013 г.
Помощь родителей	60	64
Помощь других родственников	9	9
Помощь товарищей по классу, учебной группе	6	8
Поддержка товарищей по двору, улице	8	6
Помощь немногих близких друзей	33	38
Помощь учителей, преподавателей	3	3
Церковь, Бог	17	20
Государство	3	2
Человеческое милосердие	11	6
Рассчитывают только на себя	70	79

Тем не менее, подчеркнем, что сегодня, как и более 20 лет назад, в решении своих проблем студенчество прежде всего рассчитывает на собственные силы. Эти данные, как и материалы других исследований, в том числе проведенных нами, подтверждают тезис У. Бека, З. Баумана и других известных социологов об индивидуализации сознания современного человека (прежде всего молодого). При этом индивидуализацию они понимают как актуализацию субъектных характеристик личности, ее расчет на собственные силы (интеллектуальные, моральные, физические и т.д.) в решении возникающих жизненных проблем. Во всяком случае, на помощь государства не надеялись ни студенты начала 1990-х годов, ни сегодняшние воспитанники вузов.

В этом контексте подчеркнем, что в оценках собственного поколения современные студенты оказались несколько более «щедрыми», чем «отцы», особенно по отношению к таким характеристикам своих сверстников, как инновационность и субъектность (см. табл. 10).

Таблиця 10.

Студенты о своем поколении (% к опрошенным)

	1991 г.	2013 г.
Мое поколение – носитель новых идей, начинаний	56	65
Мое поколение переполнено энергией, способной поднять общество на новую ступень развития	49	51
Мое поколение – это поколение лишних людей	–	9
Мои сверстники – поколение без идеалов и целей	22	18
У моего поколения нет сил и желания что-либо делать	22	22

В то же время сегодняшняя студенческая молодежь достаточно критично относится к себе и к своему поколению. Так, примерно каждый пятый из опрошенных говорит о своих сверстниках как о поколении без идеалов и целей, не имеющем сил и желания что-либо делать (см. табл. 10).

А вот еще один пример критического отношения к себе современных студентов. Говоря о причинах своих жизненных неудач, наши респонденты, в первую очередь, винят в них себя⁶ (около 64% в целом по массиву опрошенных; при этом межстрановых различий по этой позиции практически нет). Однако такую критичность они проявляют далеко не всегда. Отвечая на вопрос о том, чем обычно руководствуются сегодня люди в тех или иных жизненных ситуациях, опрошенные нами студенты подчеркнули, что их собственными поступками прежде всего движут совесть и разум.

Что же касается их сверстников, то они, по мнению наших респондентов, руководствуются, в первую очередь, расчетом и выгодой. Старшее же поколение, как считают студенты, в своих действиях руководствуется как разумом, так и расчетом и выгодой. Что же особенно ценят в близких людях, в том числе и прежде всего в своих ровесниках, современные студенты? Чего они не приемлют в них? Как выяснилось, особенно ценными качествами окружающих людей наши респонденты считают *способность понять другого* (32% опрошенных), *воспитанность, деликатность* (82%), *ум, талант, способности* (более 76%). Достаточно высоко ценят они такие качества, как *решительный, сильный характер* (67%) и *умение*

⁶ В этом можно, в том числе, усмотреть признаки индивидуализации молодежного сознания, о чем мы писали выше.

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

устроиться в жизни (56%). А вот образованность как особо ценное качество других людей назвали только 42% студентов в целом по массиву опрошенных. Анализируя оценки студентов тех или иных характеристик близкого круга своего общения, мы обратили внимание на весьма негативное отношение части наших респондентов к людям из богатых, преуспевающих семей. Особенно часто такое отношение высказывали армянские и украинские студенты (соответственно, 35% и 33%). Среди российских студентов негативизм к богатым людям проявили 27% опрошенных, среди белорусских – 23%. Такая ситуация, с нашей точки зрения, свидетельствует о том, что процессы социально-экономической дифференциации и поляризации постсоветских обществ все отчетливее находят свое проявление и в студенческой среде. Демонстративное потребление, нарочитое подчеркивание своего материального превосходства частью студенческой молодежи вызывает раздражение, неприятие ее образа жизни у менее обеспеченных студентов. До сих пор, насколько нам известно, это не провоцировало сколь-нибудь серьезного противостояния в студенческом сообществе. Однако вряд ли можно зарекаться от возможных проявлений такого противостояния в будущем.

Завершая свой анализ, мы хотели бы обратиться к ответам студентов на еще один блок вопросов нашего инструментария – к их представлениям о жизни и её смысле.

Итак, что же такое жизнь с точки зрения студентов двух исследуемых нами поколений? Отвечая на этот вопрос, проанализируем данные, представленные в таблице 11.

Таблица 11.

Динамика представлений студенчества о жизни (% в опрошенных)

	1991 г.	2013 г.
Это просто борьба за существование	39	21
Жизнь – это тяжкий труд, боль и страдания	30	18
Жизнь – это грязная, зловонная яма, полная преступлений и позора	14	8
Это судьба, фатальное сцепление событий, на которые человек не может повлиять	27	13
Жизнь – это праздник, нужно взять от нее все, что можно	56	64
Жизнь – это сон, у меня нет ощущения реальности того, что происходит вокруг	14	10
Жизнь – это скука и тоска обыденности	15	7
Жизнь для меня полна тайн и ярких впечатлений, вызывает у меня чувство жгучего интереса	64	70
Жизнь – это дар Божий, и человек ответственный за свою жизнь перед Богом	–	55

Как видим, негативные коннотации восприятия жизни у современных студентов выражены в значительно меньшей степени, чем у поколения их “отцов”. В то же время для них характерно более позитивное восприятие жизни, отношение к ней как к празднику, полному ярких впечатлений.

Межстрановое сравнение свидетельствует о том, что оптимизм армянских студентов, о чем мы писали в начале этой статьи, проявился также в их представлениях о жизни. Однако при этом радужное восприятие жизни студенчеством Армении сочетается с их большим (по сравнению со студентами других стран) негативизмом по отношению к ней (см. табл. 12). Возможно, в этом проявляются особенности национального менталитета армянских студентов, в котором сплелись воедино жизнелюбие и оптимизм, с одной стороны, боль и страдания, с другой.

Таблица 12.

Жизнь в представлениях современного студенчества (% опрошенных)

	Россия	Белоруссия	Украина	Армения
Это просто борьба за существование	21	18	23	35
Жизнь – это тяжкий труд, боль и страдания	17	17	21	20
Жизнь – это грязная, зловонная яма, полная преступлений и позора	8	5	8	12
Это судьба, фатальное сцепление событий, на которые человек не может повлиять	12	11	15	18
Жизнь – это праздник, нужно взять от нее все, что можно	60	67	66	85
Жизнь – это сон, у меня нет ощущения реальности того, что происходит вокруг	9	7	11	19
Жизнь – это скука и тоска обыденности	7	5	8	15
Жизнь для меня полна тайн и ярких впечатлений, вызывает у меня чувство жгучего интереса	72	73	63	76
Жизнь – это дар Божий, и человек ответственный за свою жизнь перед Богом	49	54	58	82

Воспринимая жизнь как праздник, армянские студенты в то же время относятся к ней как к Божьему дару (82%) и полагают, что человек ответственен за свою жизнь прежде всего перед Богом (для сравнения: в Украине так относятся к жизни 58% опрошенных, в Белоруссии – 54%, в России – 49%).

В этой связи интересно проанализировать отношение студенческой молодежи к религии. Поколенческий анализ свидетельствует о снижении уровня позитивных характеристик в оценках религии современными студентами при одновременном повышении негативного отношения к ней, в частности восприятия религии как вредного предрассудка (см. табл. 13).

Таблица 13.

Отношение студенческой молодежи к религии (% к опрошенным)

	1991 г.	2013 г.
Религия – это мой образ жизни	12	13
С уважением относятся к чувствам верующих, но к самой религии равнодушны	46	36
Это важная составляющая культуры народа	61	49
Религия – это объединяющая и интегрирующая сила	40	41
Религия – это вредный предрассудок	8	12
Религия – это важная опора нравственности и морали в обществе	50	47
Достойная жизнь человека возможна только с верой в Бога	39	36

На фоне религиозного ренессанса, который характерен для всего постсоветского пространства, в том числе для молодежи постсоветских стран, такое отношение к религии могло бы удивить. Однако результаты наших предыдущих исследований жизнедеятельности студенчества и непосредственное (практически включенное) наблюдение за этой группой молодежи свидетельствуют о том, что ее религиозность – это, скорее, дань своеобразной моде на участие в религиозных обрядах (особенно в дни великих церковных праздников). Действительно, воцерковленных студентов среди наших респондентов оказалось не так уж много (см. об этом подробнее: [4]).

Сравнительный анализ отношения к религии студентов четырех постсоветских стран показал, что и в этом вопросе армянские студенты отличаются от студентов всех остальных стран, что, возможно, свидетельствует о более высоком уровне их воцерковленности. Оценки религии российских, белорусских и украинских студентов практически не отличаются (см. табл. 14). Исключение составляет только отношение украинских студентов к религии как объединяющей, интегрирующей силе. Только четверть опрошенных студентов-украинцев высказали такое отношение к религии, что особенно контрастирует с соответствующей оценкой армянских студентов (70%). В этой связи подчеркнем, что в условиях конфессионального противостояния, характерного для Украины, трудно было бы ожидать иной оценки студентов объединяющей роли религии.

Таблица 14.

Межстрановые различия в отношении студентов к религии (% к опрошенным)

	Россия	Белоруссия	Украина	Армения
Религия – это мой образ жизни	10	11	17	25
С уважением относятся к чувствам верующих, но к самой религии равнодушны	40	37	28	34
Это важная составляющая культуры народа	53	48	42	77
Религия – это объединяющая и интегрирующая сила	46	43	25	70
Религия – это вредный предрассудок	14	9	11	14
Религия – это важная опора нравственности и морали в обществе	46	46	47	52
Достойная жизнь человека возможна только с верой в Бога	31	34	42	75

А теперь посмотрим, в чем же видят студенты смысл жизни. Сравнивая представления об этом студентов образца 1991 года и 2013 года, мы прежде всего обратили внимание на снижение (причем достаточно значимое) количества тех, кто видит смысл жизни в *бытовой устроенности, комфорте* (с 60% – в 1991 г. до 49% – в 2013 г.), в *финансовой независимости, богатстве* (соответственно, с 59% до 46%). Одновременно увеличилось число тех, кто видит смысл жизни в том, чтобы получить от нее как можно больше удовольствий (с 58% до 70%) (см. табл. 15).

**Смысл жизни в представлениях разных поколений студенческой молодежи
(% к опрошенным)**

	1991 г.	2013 г.
В том, чтобы добросовестно выполнять свои учебные, профессиональные, служебные обязанности	32	34
В поиске истины	42	37
В служении идеалам добра и красоты	51	35
В борьбе за справедливость, равенство людей	45	43
В бытовой устроенности, комфорте	60	49
В финансовой независимости, богатстве	59	46
Смысл жизни – власть, сила	29	22
Смысл жизни – творчество, создание нового	62	61
Смысл жизни в том, чтобы прожить как можно полнее сегодняшний день и не думать о том, что будет завтра	37	40
Смысл жизни – создать хорошую семью, вырастить детей	74	79
Смысл жизни в том, чтобы получать от нее как можно больше удовольствий	58	70
Смысл жизни в любви	–	75
Смысл жизни в бескорыстном служении людям	–	26
Смысл жизни в любви, в бескорыстном служении людям*	61	–

*В исследовании 1991 г. респондентам предлагался обобщенный вариант ответа на данный вопрос, в 2013 г. этот вариант ответа был разбит на два.

И если последнее (увеличение числа гедонистически настроенных молодых людей) можно объяснить особенностями ценностного сознания современной молодежи, над которым не довлеют советские идеологические догматы, то первое, вероятно, можно трактовать в свете гипотезы Р. Инглехарта о ценностной значимости недостающего: сегодняшние студенты в меньшей мере испытывают финансовые трудности и бытовую неустроенность, чем поколение их «отцов».

Межстрановое сравнение представлений студенчества о смысле жизни вновь демонстрирует некоторую парадоксальность сознания армянских студентов (см. табл. 16). С одной стороны, их представления о смысле жизни выглядят неким рецидивом коммунистической идеологии, с другой – свидетельствуют о все более глубоком проникновении в сознание студенчества новых (назовем их рыночными) ценностей.

Таблица 16.

**Смысл жизни в представлениях постсоветского студенчества
(% к опрошенным)**

	Россия	Белоруссия	Украина	Армения
В том, чтобы добросовестно выполнять свои учебные, профессиональные, служебные обязанности	35	34	30	50
В поиске истины	37	35	36	43
В служении идеалам добра и красоты	35	34	33	53
В борьбе за справедливость, равенство людей	41	44	46	54
В бытовой устроенности, комфорте	51	51	44	48
В финансовой независимости, богатстве	50	48	42	42
Смысл жизни – власть, сила	23	17	20	30
Смысл жизни – творчество, создание нового	63	60	55	74
Смысл жизни в том, чтобы прожить как можно полнее сегодняшний день и не думать о том, что будет завтра	39	43	39	49
Смысл жизни – создать хорошую семью, вырастить детей	79	82	76	81
Смысл жизни в любви	72	77	75	84
Смысл жизни в том, чтобы получать от нее как можно больше удовольствий	66	70	73	80
Смысл жизни в бескорыстном служении людям	25	24	28	36

И все же главное, ради чего стоит жить как с точки зрения современных студентов, так и по мнению их «отцов», конечно, любовь. Было бы странно, если бы молодежь не говорила о любви, не ценила ее так высоко, не относилась к ней как к смыслу жизни. При этом особую значимость любви в жизни человека подчеркивают прежде всего современные студенты (см. табл. 17).

Таблица 17.

Любовь в представлении разных поколений студенческой молодежи (% к опрошенным)

	1991 г.	2013 г.
Пустое слово, придуманное романтиками	10	10
Это просто отношение между полами, секс	22	17
Это великая сила, правящая миром	57	54
Важнейшая основа человеческого единства	65	72
Любовь определяет сущность человека	69	67

А вот что думает о любви современное российское, белорусское, украинское и армянское студенчество (см. табл. 18).

Таблица 18.

Любовь в представлении современного студенчества (% к опрошенным)

	Россия	Белоруссия	Украина	Армения
Пустое слово, придуманное романтиками	10	9	9	14
Это просто отношение между полами, секс	20	16	17	14
Это великая сила, правящая миром	52	51	57	71
Важнейшая основа человеческого единства	71	72	71	73
Любовь определяет сущность человека	66	70	67	67

Как видим, отношение к любви у всех групп наших респондентов самое возвышенное, при этом межстрановые различия проявляются весьма незначительно.

Таким образом, проведенный нами (пока еще предварительный) анализ данных о настроениях, ценностных ориентациях, отношении к жизни и любви двух поколений студенческой молодежи свидетельствует о том, что современные студенты более оптимистичны и амбициозны, чем поколения их «отцов», но в то же время менее критичны в самооценках и оценках собственного поколения. Продолжая свой анализ информации, полученной в рамках межстранового исследования, мы сосредоточимся на поисках факторов, обусловивших изменение названных выше и многих других характеристик студенческого сознания, а также на изучении жизненных, в том числе социально-профессиональных планов будущих специалистов. Именно этим вопросам будут посвящены наши дальнейшие публикации.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Сокурская Л. Г. Ценностная дифференциация украинского студенчества: кластерный анализ / Сокурская Л.Г., Кислова О.Н. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2003. – С. 534–539. 2. Сокурская Л. Г. Постмодернизация ценностного сознания современного студенчества: украинский и белорусский вариант / Сокурская Л.Г., Кислова О.Н. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2004. – С. 527–533. 3. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода : монография / Л. Г. Сокурская. – Харьков : Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с. 4. Николаевська А. М. Релігійні ідентичності в системі соціальних ідентичностей українського студентства / Алла Ніколаєвська // Українське студентство у пошуках ідентичності : монографія / за ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурської. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 225–246.

УДК 316.74

СОЦІАЛЬНА АДАПТАЦІЯ СТУДЕНТІВ УНІВЕРСИТЕТУ В КОНТЕКСТІ СОЦІАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

Ніколаєвський Валерій Миколайович – кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Омельченко Вікторія Вікторівна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри філософії Харківського національного технічного університету радіоелектроніки

Стаття має за мету виявити особливості соціальної адаптації студентів університету. Авторами проаналізовані дані соціологічного дослідження «Адаптація студентів у навчальному процесі та здоров'я» (2009–2013 рр.) серед студентів ХНУ імені В. Н. Каразіна, що відображають ступінь конфліктності та задоволеності студентів стосунками з різними учасниками навчально-виховного процесу. Фокус дослідження дає можливість до певної міри оцінити потенціал та лінії напруженостей, а також характер викликів соціальної безпеки, що виникають у виші, зокрема студентському середовищі.

Ключові слова: адаптація студентів, соціальна адаптація, вища школа.

Цель статьи – выявить особенности социальной адаптации студентов университета. На основании данных социологического исследования «Адаптация студентов в учебном процессе и здоровье» (2009–2013 гг.) среди студентов ХНУ имени В. Н. Каразина, проанализированы степень конфликтности и удовлетворенности студентов отношениями с разными участниками учебно-воспитательного процесса. Фокус исследования позволяет в определенной мере оценить потенциал и линии напряженности, а также характер вызовов социальной безопасности, которые возникают в вузе, в частности в студенческой среде.

Ключевые слова: адаптация студентов, социальная адаптация, высшая школа.

The article deals with display of peculiarities of university students' social adaptation. According to data of sociology research «Adaptation of students to the process of education and health» (2009–2013) carried out among the students of Kharkiv Karazin National University, the degree of conflictness and satisfaction of students concerning relations with different participants of the educational process. Focus of the research makes possible to estimate the potential and lines of tension, as well as challenges of social security at higher school, in particular in students midst.

Keywords: adaptation of students, social adaptation, higher school

Навчання в університеті – це особливий період у житті людини, пов'язаний з переходом у нову якість. Переважна більшість студентів вимушена активно пристосовуватися до набутого соціального статусу, що супроводжується багатоаспектним та складним процесом адаптації до нових зовнішньо-предметних умов існування, способу життя, видів діяльності, соціального середовища, системи цінностей, вимог та обов'язків, норм та правил. При цьому студенти стикаються з широким колом об'єктивних та суб'єктивних труднощів, серед яких найтипівішими фахівці, як правило, називають недостатню підготовку до самостійного життя, необхідність приймати рішення, брати на себе відповідальність за власні дії і вчинки; переживання, пов'язані з переходом від шкільного до дорослого життя; невизначеність мотивації вибору професії; невміння здійснювати самостійну регуляцію поведінки і діяльності та оптимізувати режим праці і відпочинку в нових умовах; відсутність навичок самостійної роботи, налагодження побуту і самообслуговування, особливо при переході до гуртожитку тощо [1]. Не менш важливою, але недооціненою, на наш погляд, є також необхідність урахування більш широкого контексту адаптації студентської молоді, а саме: впливу трансформаційних процесів у суспільстві на формування ідентичності особистості, такої соціальної групи, як молодь, її цінностей та моделей поведінки, зокрема у взаємодії з представниками інших соціальних груп.

Процес адаптації виявляється серйозним випробуванням для адаптаційних резервів людини. Від його успішності залежить, чи відбудеться людина як студент, а у перспективі й як професіонал.

Вивчення спектру проблем, пов'язаних з адаптацією студентів до навчання у вищому навчальному закладі (ВНЗ), яке на сьогодні здійснюється у соціогуманітарних науках, перш за все соціології, психології, педагогіці, не гарантує відсутності певних протиріч та прогалин у науковому знанні щодо цієї проблематики. Не втрачають **актуальності** розвідки щодо здатності студентів активно пристосовуватися до різноманітних складників університетського життя, освоювати нове середовище, нові умови життєдіяльності, перш за все конструювати комунікацію та вибудовувати конструктивні стосунки з колегами по навчанню, викладачами, представниками адміністрації навчального закладу, тобто успішно здійснювати соціальну адаптацію. Саме даний аспект адаптації видається значущим, оскільки через взаємодію з зазначеними акторами відбувається знайомство зі змістом соціальної ролі студента та її більш чи менш адекватне засвоєння.

У дослідженні¹, аналіз результатів якого представлений у даній статті, адаптація розглядається не як результат пристосування до об'єкту адаптації, а як стан, що є «результатом взаємодії людини з відповідним середовищем. Взаємодія передбачає процес взаємовпливу, що приводить до зміни як людських якостей, так і самого об'єкту» [1]. При цьому автори статті виходять з того, що стан задоволення процесом і результатами різних аспектів адаптації, в тому числі біологічного, психологічного, професійного, соціального є визначальним критерієм адаптації студента у ВНЗ.

Вибір об'єктом дослідження студентів I, III та V курсів пояснюється тим, що ці курси навчання є певними «критичними» точками у процесі адаптації. Перший курс, був обраний, оскільки «адаптація студентів-першокурсників пов'язана з подоланням труднощів входження в нове соціальне середовище, встановленням внутрішньогрупових відносин, пристосуванням до нових форм навчання» [2]. Третьюму курсу навчання відповідає друга «критична» точка, пов'язана з професійним самовизначенням особистості, початком професійної адаптації особистості до своєї майбутньої спеціальності. П'ятий курс навчання є логічним завершенням процесу адаптації до навчання в університеті.

Метою цієї статті є виявлення та аналіз особливостей соціальної адаптації студентів університету.

Мета зумовлює постановку таких **завдань**: проаналізувати соціологічні дані, що відображають ступінь задоволеності студентів стосунками з різними учасниками навчально-виховного процесу, зокрема з однокурсниками та студентами своєї групи, викладачами, кураторами тощо; проаналізувати, чи має свою специфіку адаптація студентів у залежності від їхніх адаптивних здібностей, статі та курсу навчання.

Обраний фокус дослідження дає можливість вимірити не лише ті чи інші складники адаптації, але й (та завдяки цьому) до певної міри оцінити потенціал та лінії напруженостей, а також характер викликів соціальної безпеки, що виникають у виші, зокрема у студентському середовищі.

Отже, про які результати йдеться?

За даними, що були отримані у 2009 р., близько третини опитаних (29%) зазначили, що адаптація до студентського життя їм взагалі не знадобилася – вони одразу відчували себе студентами; для половини респондентів (48%) процес адаптації до студентського життя був нескладним і нетривалим; приблизно кожен п'ятий респондент (18%) мав тривалі труднощі. У 2013 р. тих, кому адаптація не була потрібна, виявилось дещо менше – близько 21%, респондентів з нескладною та нетривалою адаптацією – 53%, а тих, хто адаптувався тривалий час та з труднощами, – 21%. При цьому серед респондентів жіночої статі на складність та тривалість пристосування у 2009 р. вказали 22%, що у двічі більше, ніж серед респондентів-чоловіків (10%). У 2013 р. на складність та тривалість адаптації вказали по 21% респондентів обох статей (табл. 1).

З урахуванням даних, отриманих на обох етапах дослідження, найменше респондентів, для яких суб'єктивно адаптація стала складною, виявилось серед п'ятикурсників, а найбільше – серед першокурсників. За даними 2009 р., більш складною і тривалою адаптація здалася приблизно кожному п'ятому першокурснику (22%), в той час як тільки 9% п'ятикурсників згадали про існування таких труднощів. У 2013 р. ситуація дещо змінилася: серед п'ятикурсників таких стало удвічі більше (17%). (табл. 1).

¹ Соціологічне дослідження на тему «Адаптація студентів у навчальному процесі та здоров'я» проведено за участі авторів у два етапи: I – квітень-травень 2009 р.; II – березень-квітень 2013 р. (керівник – В. М. Ніколаєвський). Кодування анкет та комп'ютерна обробка інформації здійснена старшим викладачем кафедри методів соціологічних досліджень Шкрєбіцем С. М. Характеристика вибіркової сукупності: багатоступенева, неповторна, випадкова, репрезентативна. Методом анкетування у 2009 р. опитано 646 студенти I, III та V курсів 6 факультетів ХНУ імені В.Н. Каразіна, які представляють природничі та соціогуманітарні напрями; у 2013 р., відповідно, 573 студенти 9 факультетів.

Таблиця 1.

Розподіл відповідей на запитання «Чи складно Вам було звикати до студентського життя?» (2009 р., 2013 р.; % до тих, хто відповів)

	Так, процес адаптації був складним і тривалим		Ні, процес адаптації був нескладним і нетривалим		Адаптація не була потрібна, зразу відчув себе студентом	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Загалом по масиву	18	21	48	53	29	21
чоловіки	10	21	53	50	34	25
жінки	22	21	47	55	27	19
студенти I курсу	22	24	47	57	25	16
студенти III курсу	16	24	51	48	30	25
студенти V курсу	9	17	48	55	40	21

*тут і надалі сума у рядку може бути меншою за 100%, оскільки дані подані без урахування позицій «важко сказати»

Соціальний аспект адаптації студентської молоді безпосередньо пов'язаний, з одного боку, із засвоєнням людиною системи цінностей, норм і правил поведінки, прийнятих у новому соціальному середовищі, з іншого – з тим, чи приймає цю людину соціальне оточення. Набуваючи статус студента, молода людина починає вибудовувати стосунки в академічній групі, з однокурсниками, викладачами, куратором, адміністрацією тощо. Ступінь конфліктності цих стосунків та ступінь задоволеності ними є своєрідним відображенням того, наскільки успішно відбувається процес соціальної адаптації. Але важливо, на наш погляд, й інше. Даний процес безпосередньо торкається стабільності, збалансованості системи (академічної групи, ВНЗ тощо), функціональності (надлишковості чи дефіцитності) комунікацій її структурних елементів, тобто вимірів її (системи) соціальної безпеки.

Таблиця 2.

Розподіл відповідей на запитання «До якої міри Ви задоволені перерахованими складниками університетського життя» (2009 р., 2013 р.; % до тих, хто відповів)

	«задоволений повністю» та «радіше задоволений»		«незадоволений повністю» та «радіше незадоволений»	
	2009	2013	2009	2013
Стосунками з однокурсниками	87	84	9	13
Стосунками у своїй групі	86	79	13	17
Стосунками з викладачами	85	91	14	8
Якістю викладання	82	83	16	15
Стосунками з куратором	73	55	17	25
Участью куратора у вирішенні Проблем студентів	54	42	27	37

Одним із важливих чинників процесу адаптації є безпосереднє перебування у студентській академічній групі, яка, хоча й організована для спільної діяльності, але складається з людей, які мають різні особистісні якості та є представниками різних соціальних верств, що зумовлює неоднаковий рівень їхньої культури та світоглядних позицій. Під впливом студентської групи у її членів відбувається повна або часткова переоцінка цінностей, формується позитивна або негативна мотивація до навчальної діяльності, окреслюється певна конфігурація особистісних і ділових відносин, відбувається у тій чи іншій мірі успішне самоствердження та самореалізація. Через студентську групу колишній школяр залучається до університетських традицій і норм, набуває більш-менш адекватне уявлення щодо змісту соціальної ролі студента.

Дані дослідження свідчать, що стосунками у своїй академічній групі задоволена переважна більшість респондентів (2009 р. – 86%; 2013 р. – 79%). Те ж саме стосується «якості» взаємин з однокурсниками (2009 р. – 87%; 2013 р. – 84%) (табл. 2). Але є певні особливості в залежності від курсу: «градус» задоволеності стосунками у групі знижується від молодших курсів навчання до старших. Так, наприклад, у 2013 р. незадоволеним виявився кожен десятий першокурсник, у той час як третьокурсники та п'ятикурсники виявилися значно критичнішими: незадоволеним був приблизно кожен п'ятий. Така ж тенденція характерна для оцінок студентами різних курсів стосунків з однокурсниками.

Час від часу у досить значній частині респондентів виникають конфлікти зі студентами своєї групи (2009 р. – 44 %; 2013 р. – 42%) та з однокурсниками (2009 р. – 35%; 2013 р. – 34%). За нашими даними, досвід участі в конфліктах зі студентами своєї групи та однокурсниками мають перш за все респонденти зі старших курсів (табл. 3; табл. 4).

На тлі загальної задоволеності стосунками зі студентами своєї групи і однокурсниками та майже повної відсутності конфліктів, які мають хронічний характер, конфлікти, що виникають час від часу, можуть розглядатися як спосіб зняття соціально-психологічної напруженості, вирішення протиріч, що так чи інакше накопичуються у процесі міжособистісної взаємодії.

Таблиця 3.

Розподіл відповідей на запитання «Чи виникали у Вас конфлікти зі студентами Вашої групи?» (2009 р., 2013 р.; % до тих, хто відповів)

	Постійно		Інколи		Ніколи	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Загалом по масиву	3	2	44	42	49	53
студенти I курсу	3	1	38	33	55	63
студенти III курсу	3	3	49	47	45	46
студенти V курсу	3	2	49	46	43	51

Таблиця 4.

Розподіл відповідей на запитання «Чи виникали у Вас конфлікти з однокурсниками?» (2009 р.; 2013% до тих, хто відповів)

	Постійно		Інколи		Ніколи	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Загалом по масиву	1	2	35	34	59	60
студенти I курсу	1	1	29	22	65	71
студенти III курсу	2	3	41	44	53	48
студенти V курсу	2	2	43	34	54	61

Аналогічна ситуація й відносно конфліктності стосунків студентів з викладачами. В основному такі стосунки вибудовуються досить благополучно. Приблизно у двох третин (2009 р. – 58%; 2013 р. – 63%) конфліктні ситуації з викладачами не виникали ніколи. Разом з тим третина респондентів (2009 р. – 36%; 2013 р. – 32%) визнала, що інколи все ж таки конфліктує з викладачами (табл. 5).

Таблиця 5.

Розподіл відповідей на запитання «Чи виникали у Вас конфлікти з викладачами?» (% до тих, хто відповів)

	Постійно		Інколи		Ніколи	
	2009	2013	2009	2013	2009	2013
Загалом по масиву	1	1	36	32	58	63
студенти I курсу	0	1	24	19	70	76
студенти III курсу	2	2	46	34	48	59
студенти V курсу	2	1	50	42	45	54

Частіше на конфлікт ідуть студенти старших курсів. До прикладу, у 2013 р. тих, хто інколи конфліктує з викладачами, серед першокурсників виявилося 19%, серед третьокурсників – 34%, серед п'ятикурсників – 42% (табл. 5). Але незважаючи на це, переважна більшість респондентів задоволена стосунками з викладачами (у 2009 р. – 85%; 2013 р. – 91%) (табл. 2) та якістю викладання (у 2009 р. – 82%; 2013 р. – 83%) (табл. 2). Це свідчить про те, що конфлікти, які виникають час від часу, як правило, стимулюють розвиток цих стосунків, а не заганяють їх у глухий кут. На наш погляд, це надзвичайно важливо, оскільки викладачі відповідають не тільки за соціальний аспект пристосування студентів до університетського життя, але й покликані сприяти їхній професійній адаптації, здійснюючи професійне навчання, підтримуючи стійкий інтерес до навчальних дисциплін, спонукаючи засвоювати необхідний обсяг знань, умінь та навичок за обраним фахом та застосовувати їх на практиці, розширюючи коло інтересів, пов'язаних з обраною професією, урешті-решт формуючи позитивне ставлення до обраної професії.

Факт, що саме серед старшокурсників виявляється більше респондентів, які періодично стають учасниками конфліктів з викладачами та студентами, видається, на перший погляд, дивним (адже на старших курсах начебто вже позаду критичні точки, пов'язані з адаптацією). Вважаємо, що цей факт можна пояснити кількома обставинами. По-перше, можливо, саме через те, що старшокурсники встигли більш-менш успішно адаптуватися до реалій університетського життя і почувають себе впевнено, «як рівні серед рівних», вони дозволяють собі іноді (а не постійно, що свідчило б про дезадаптацію) вирішувати конфліктні ситуації через загострення. На відміну від колег-старшокурсників, першокурсники лише «придивляються» один до одного, їм бракує досвіду міжособистісного спілкування, у них не сформовані взаємні очікування, тому, ймовірно, вони намагаються уникати конфліктів.

По-друге, на різних етапах студентського життя актуалізуються різні проблеми, деякі з яких суттєво позначаються на сприйнятті дійсності, а, отже, можуть відбиватися на стосунках з іншими (напр., «криза професійної ідентифікації», пошук майбутнього місця роботи тощо).

По-третє, слід брати до уваги процес зміни ціннісних орієнтацій, котрий, як вірно зазначають деякі соціологи [3; 4], у молодіжному середовищі в умовах суспільства з невизначеною перспективою набуває особливої ваги, адже зміна об'єктивних умов життєдіяльності призводить до суттєвого ускладнення процесів соціального самовизначення, формуванню проблемної ідентичності різних молодіжних груп [3, с. 277]. Особливо гостро дані процеси відбуваються у студентському середовищі, оскільки активна взаємодія різних культур у ВНЗ ускладнює процес ідентифікації молоді не лише з спільнотами «тут» і «зараз», але й також «там» – у минулому чи у найближчому майбутньому [3, с. 277].

Природно, що серед студентів є й такі, хто частково або повністю незадоволений стосунками з викладачами, але загалом по масиву таких небагато. Відсоток незадоволених змінюється в залежності від певних характеристик респондентів. Наприклад, для студентів з різною здатністю до адаптації. Так, у 2009 р. незадоволених серед студентів з проблемною адаптацією було 23%, а з безпроблемною – удвічі менше (11%); у 2013 р. – відповідно, 15% та 5%. У залежності від курсу навчання: серед першокурсників – найменше незадоволених, серед п'ятикурсників – найбільше.

Окремо варто зазначити, що чинником адаптації студентів до навчання у ВНЗ є спілкування з куратором. Куратор покликаний надавати допомогу в подоланні певного кола труднощів, з якими так чи інакше стикаються студенти, сприяти згуртуванню академічної групи, виступати своєрідною ланкою у взаємодії студентів з викладачами та адміністрацією вишу, а в ідеалі – не тільки здійснювати моніторинг, а й контролювати процеси адаптації. Особливо це стосується першокурсників, які ще не встигли ознайомитися зі своїми правами та обов'язками, не засвоїли моделі поведінки, що відповідають їхньому новому соціальному статусу, не набули необхідних організаційно-навчальних, пізнавальних та комунікативних вмій та навичок.

Чи дійсно інститут кураторів функціонує? Яким є ставлення студентів до кураторів та їхньої діяльності? Результати дослідження вказують на декілька тенденцій у цій царині.

По-перше, протягом двох етапів дослідження було зафіксовано помітне зменшення кількості тих, хто задоволений стосунками з куратором: якщо у 2009 р. були задоволені близько трьох чвертей респондентів (73%), то у 2013 р. таких виявилось лише трохи більше половини (55%).

По-друге, як і у випадку з проаналізованими вище складниками соціального аспекту адаптації (стосунки зі студентами своєї групи, однокурсниками, викладачами), у стосунках з кураторами найбільш позитивно налаштовані першокурсники (у 2009 р. задоволених серед них було 80%, а у 2013 р. – 63%). До речі, першокурсники є саме тією когортою студентів, з якою зазвичай куратори взаємодіють найактивніше. Підтвердженням цієї тези є те, що, наприклад, у 2009 р. 96% респондентів-першокурсників зазначили, що знають, хто є куратором їхньої групи (серед п'ятикурсників таких виявилось суттєво менше – 55%). На запитання, «з якою періодичністю відбуваються зустрічі студентів Вашої групи з куратором?», варіант «кожного тижня» обрали 46% першокурсників і 8% п'ятикурсників (причому 37% студентів випускного курсу взагалі жодного разу не бачили куратора).

По-третє, коли йдеться про участь куратора у вирішенні проблем студентів, то задоволених цією стороною діяльності куратора виявляється суттєво менше, чим тих, кого влаштовують стосунки з ним (у 2009 р. – 54%, у 2013 р. – 42%). Найменше таких було серед п'ятикурсників. Ще один момент є досить показовим: у 2009 р. приблизно кожен десятий (11%) респондент не зміг висловити своєї оцінки щодо стосунків з куратором (у 2013 р. таким взагалі виявився кожен п'ятий). На тлі зазначених фактів те, що у переважної більшості студентів (85%) ніколи не виникало конфліктів з куратором, може зовсім не свідчити, що в системі «студенти – куратор» вдалося вибудувати конструктивні відносини. Радше така неконфліктність

стосунків у певній мірі пояснюється їхньою повною або частковою відсутністю. Але ж, беручи до уваги деякі особливості студентського життя на старших, перш за все V курсі, про що йшлося вище, дана ситуація навряд чи є такою, з якою можна миритися.

Аналіз даних щодо соціального аспекту адаптації студентів до університетського життя дозволяє зробити такі висновки.

Орієнтуючись на суб'єктивні оцінки респондентів, студентів можна умовно розділити на дві групи – тих, хто адаптувався без проблем, та тих, у кого цей процес був тривалим і складним.

Виявлено, що ставлення студентів до різних складників соціальної адаптації може мати свою специфіку в залежності від адаптивних здібностей, статі, курсу навчання.

У цілому такий складник соціальної адаптації, як взаємини зі студентами своєї групи та стосунки з однокурсниками, задовольняє переважну більшість респондентів. Зафіксовано, що кількість задоволених дещо змінюється у залежності від курсу: на молодших курсах студентів, налаштованих позитивно, більше, ніж на старших. Старшокурсники вирізняються тим, що серед них більше тих, хто має досвід участі в конфліктах з колегами зі своєї групи та однокурсниками. Тішить, що хронічні конфлікти майже відсутні, що у поєднанні з задоволеністю взаєминами з колегами-студентами свідчить на користь успішності соціальної адаптації.

Задоволеність стосунками з викладачами висловлює більшість студентів. Даний показник підкріплюється високим відсотком тих студентів, які задоволені якістю викладання.

Студенти, особливо старшокурсники, час від часу конфліктують з викладачами, але нехронічний характер цих конфліктів свідчить, що останні є не ознакою дезадаптації, а радше способом оптимізації стосунків в системі «студенти – викладач».

Пильна увага та підтримка з боку викладачів, які виконують функції кураторів, зазвичай спрямована на першокурсників. На старших курсах взаємодія в системі «студенти – куратор» або мінімізується, або взагалі сходить нанівець.

Зниження протягом періоду, що досліджувався, відсотку студентів, задоволених стосунками з куратором, пояснюється не конфліктністю останніх, а браком контактів, співробітництва зі студентами, недостатньою активністю, іноді, можливо, повною бездіяльністю викладачів, на яких покладені обов'язки кураторів. Це свідчить, що даний інститут переживає певну кризу, для подолання якої необхідні організаційні заходи, насамперед з боку ВНЗ.

Нагальним у цьому контексті є соціологічний моніторинг, оскільки отримана інформація може виступати підґрунтям для корекції методів та способів адаптації до навчання у вищому навчальному закладі.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Буяльська Т. Б. Теоретичні аспекти адаптації студентів I курсу до навчання у ВНЗ [Електронний ресурс] / Т. Б. Буяльська, М. Д. Прищак – Режим доступу: <http://conf.vntu.edu.ua/humed/2008/txt/Buyalska.php> 2. Васильєва С. В. Адаптація студентів к вузам с различными условиями обучения [Електронний ресурс] / С. В. Васильєва – Режим доступу: <http://www.humanpsy.ru/vasilieva/different-high-schools> 3. Куконков П. И. Студенты в системе социальной безопасности [Електронний ресурс] / П. И. Куконков // Вестник Института социологии. Научный электронный журнал. – 2010. – Вып 1 (декабрь). – С. 276-295. – Режим доступу: http://www.vestnik.isras.ru/files/File/vestnik_is_2010_1.pdf (2 сентября 2013 г.) 4. Ядов В. А. О социологической составляющей диспозиций [Текст] / В. А. Ядов // Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности : Диспозиционная концепция. 2-е расширенное изд. – М. : ЦСПиМ, 2013. – С. 357-359.

УДК 316.74

БАЙДУЖИЙ ПРАГМАТИЗМ ЯК ПРОФЕСІЙНА СТРАТЕГІЯ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА

Дейнеко Олександра Олександрівна – аспірантка соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

У статті представлено соціокультурний портрет сучасного українського студентства, зокрема тієї його частини, яка вибудовує свої соціально-професійні плани з позиції «байдуже чим займатись, аби платили гроші». Зазначаючи тенденцію поширення таких настроїв в українському суспільстві, автор виокремлює стратегію боротьби з професійними ризиками цієї студентської групи та номінує її «стратегією страхування», засновуючись на аналізі структури її соціально-професійних планів. Послугуючись результатами соціологічної розвідки, автор підсумовує, що на ціннісно-практичному рівні для аналізованої групи студентів найбільш актуалізованим є все, що пов'язано з нарощуванням власного економічного капіталу.

Ключові слова: соціально-професійні ризики, ризик-стратегія, байдужий прагматизм, українське студентство.

В статье представлен социокультурный портрет современного украинского студенчества, в частности той его части, которая выстраивает свои социально-профессиональные планы согласно позиции «безразлично чем заниматься, лишь бы платили деньги». Отмечая тенденцию распространения таких настроений в украинском обществе, автор выделяет стратегию борьбы с профессиональными рисками этой студенческой группы и номинирует ее «стратегией страхования», основываясь на анализе структуры социально-профессиональных планов студентов. Опираясь на результаты социологической разведки, автор приходит к выводу о том, что на ценностно-практическом уровне для рассматриваемой группы студентов наиболее актуализированным является все, что связано с наращиванием собственного экономического капитала.

Ключевые слова: социально-профессиональные риски, риск-стратегия, равнодушный прагматизм, украинское студенчество.

This paper presents sociocultural portrait of contemporary Ukrainian students, particularly the part that builds their social and professional plans on the position of "no matter what to do, just to get money". Noting the trend of spreading such attitudes in Ukrainian society, the author identifies strategy to combat occupational risks of student groups and nominate it "security strategy", basing on the analysis of social and professional plans patterns. Due to disposal sociological exploration results, the author concludes that the value and practical level of the analyzed student group is the most updated on building its own economic capital.

Keywords: social and professional risks, risk strategy, indifferent pragmatism, Ukrainian students.

Доволі часто у побутовому дискурсі старших поколінь фігурує думка про те, що сучасні діти та молодь є байдужими й апатичними. Досить складним завданням є наукова верифікація чи спростування цієї повсякденної тези, оскільки, по-перше, відсутні спроби операціоналізувати дане поняття, а, по-друге, відсутні емпіричні соціологічні дослідження, предметом яких стала б байдужість. Співзвучні висновки щодо апатичності та громадської пасивності сучасної молоді можна зустріти і в розвідках пострадянських соціологів ([1-3]), проте байдужість та громадська пасивність не є тотожними феноменами. Як не парадоксально, але на сьогоднішній день соціологія залишається «байдужою» до такого соціокультурного феномену, як байдужість.

Поширення настроїв байдужості серед молодого покоління є індикатором актуалізації байдужості у сучасному українському суспільстві в цілому. Так, за результатами дослідження соціологічного агентства Gallup, проведеного у більш ніж 150 країнах світу з 2009 по 2011 роки, Україна увійшла до десятки найбільш байдужих країн світу [4]. В рамках даного дослідження байдужість операціоналізували за допомогою визначення кількості позитивних та негативних емоцій за день. І хоча цей підхід є доволі механістичним та не розкриває якісні характеристики феномену байдужості, він чітко маркує зміст даного поняття. Згідно з

результатами дослідження, «емоційний показник» українців виявився одним з найнижчих – лише 38% жителів країни щодня відчувають не менше 10 різних емоцій. Цікавим та одночасно показовим є той факт, що у рейтингу країн з найбільшійшими емоціями Україна розташувалася на третьому місці, розділивши його з сусідами - Росією та Білоруссю, а також із Казахстаном. «Пострадянська байдужість» та «емоційна бідність» на нашу думку зумовлюються тим, що ці країни мають спільне історичне минуле, яке детермінує особливості сприйняття, оцінювання та реагування на сучасне.

Додатковим індикатором, який акцентує на актуальності повсякденного висновку щодо поширення настроїв байдужості на рівні цінностей та практик молодого покоління та у суспільстві в цілому, є поширення вибору альтернативи «важко відповісти» у відповідях на питання сучасних репрезентативних досліджень [5]. Ми підкреслюємо, що байдужість далеко не завжди мотивує респондента обирати альтернативу «важко відповісти» (оскільки така позиція може свідчити про невпевненість у логічному висновку, який тяжіє до «так» чи «ні» після процесу розмірковування), але найчастіше саме ця альтернатива є приводом не розмірковувати над питанням анкети взагалі, зайнявши «відсторонену» та безвідповідальну позицію.

Про байдужість сучасної молоді в контексті поширення соціальних лінощів та громадсько-апатичних настроїв свідчать особливості розподілу простору вільного часу сучасної молоді: так, із року в рік зростає кількість таких молодих людей, які обирають пасивні форми проведення вільного часу, відпочивають, «нічим не займаючись» [6, 7]. Саме ця практика маркує імплікацію байдужості на діяльнісному рівні. Мова не йде навіть про якусь громадську активність, суспільно корисну працю, волонтерство тощо. Як свідчать результати опитування Фонду "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва та соціологічної служби Центру Разумкова¹, лише 8% українських громадян залучені до активної громадської діяльності, і цей показник за останні роки має тенденцію до зниження [8] (для порівняння: у Великобританії кожен другий англієць один робочий день тижня додатково присвячує волонтерській діяльності [9]). Настрої пасивності та лінощів свідчать про байдужість сучасної молоді навіть по відношенню до самої себе: все частіше можна зустріти такі думки: «мені байдуже, який фільм дивитись чи куди піти» (байдужість у сфері культурного споживання); «мені байдуже, яку оцінку я отримаю» (байдужість у мотивації навчання та здобуття освіти); «мені байдуже, яку професію здобувати» (байдужість у виборі професії та майбутніх напрямів самореалізації).

Вивчення чинників поширення «епідемії байдужості» сучасної пострадянської молоді є метою окремого дослідження. Зважаючи на наявність цілої системи таких чинників (починаючи від наслідків інформаційного буму, прискорення темпів життя, раціоналізації свідомості, поширення настроїв індивідуалізму та прагматизму), ми звернемо увагу на поширення байдужості на рівні соціально-професійних планів сучасної молоді як особливої реакції на умови суспільства ризику (докладніше див. [10-12]).

Актуалізує обраний нами вектор дослідження соціально-професійних планів у контексті ризик-стратегій сучасного студентства комплексне дослідження проблеми ризику у соціології молоді Ю. Зубок. У своїй роботі [13] авторка, звертаючись до аналізу індексів соціального розвитку молоді, зазначає, що найвищий коефіцієнт ризику спостерігається для показників зайнятості та роботи за спеціальністю. Це означає, що скорочення долі молоді, зайнятої у матеріальному чи духовному виробництві, багаторазово підвищує ризик її негативного розвитку у цих сферах. Ризик підсилюється також у разі невідповідності фактичного змісту роботи отриманій спеціальності [13, с. 210]. У цьому контексті «ситуація ножиць» на сучасному українському ринку праці, що докладно описано Л. Холод [14], виступає об'єктивним втіленням професійних ризиків для студентської молоді. Серед чинників, що підвищують ризик, Ю. Зубок зазначає також низький рівень професіоналізму, освіти, престижу професії та правову незахищеність. У подальшій розробці ризик-стратегій на прикладі соціально-професійних планів студентства ми будемо послуговуватись наведеними чинниками актуалізації професійних ризиків.

Дана розвідка зосереджена на імплементації концепції ризиків соціального розвитку молоді (термін Ю. Зубок) на прикладі дослідження ризик-стратегій сучасного студентства, виокремлених на основі використання методу багатовимірної шкалювання для аналізу простору соціально-професійних планів українського студентства. Під соціально-професійними планами ми розуміємо преференції щодо певних видів діяльності, що виступають пріоритетними напрямками самореалізації агентів після здобуття вищої

¹ Опитування було проведено з 17 по 22 травня 2013 року; опитано 2010 респондентів у віці від 18 років у всіх регіонах України. Теоретична похибка – 2,3%.

освіти². В межах даної публікації ми використовуємо концепт ризик-стратегій (виокремлених на основі аналізу соціально-професійних планів), під якими розуміємо набір варіантів реакції на ризики (у нашому випадку на майбутні професійні ризики), що втілюються у ціннісно-практичних характеристиках агентів.

Підкреслимо, що незалежно від вибору альтернативи на питання щодо соціально-професійних планів українське студентство апіорі знаходиться під тиском безлічі професійних ризиків: від ситуації «ножиць» на сучасному ринку праці (коли місце на ринку праці вже зайнято) до нестачі професійної компетентності для подальшої успішної самореалізації. Проте питання про соціально-професійні плани сучасних студентів представляє особливу значущість, оскільки латентно маркує різні ризик-стратегії. Приміром, альтернативу «байдуже чим займатися, аби платили гроші» можна віднести **до стратегії перекладування (страхування)**, коли студенти проявляють максимальну готовність до мобільності у сфері професійної самореалізації, що частково мінімізує їхню потенційну схильність до професійних ризиків.

Метою даної роботи є аналіз соціокультурного портрету виокремленої студентської групи.

Виходячи з результатів емпіричного дослідження³, у масиві даних ми відфільтрували групу студентів, які в якості своїх соціально-професійних планів обрали альтернативу «байдуже чим займатися, аби платили гроші» (ми назвали їх «байдужими прагматиками»). Ця дослідницьки виокремлена група цікава для нас тому, що вона представляє особливий різновид стратегії адаптації до ризику – стратегію «страхування» шляхом готовності до професійної мобільності. У даному випадку варто уточнити, що мова йде радше про страхування від економічних ризиків, ризиків «виживання», меншою мірою про мінімізацію професійних ризиків. Доволі влучно соціокультурний портрет даної групи описує французський соціолог С. Московичи зазначаючи, що «фінансові» меншини самі набувають властивості, які мають гроші — байдужість до культурних та соціальних характеристик середовища, а також високу мобільність [15].

З іншого боку, ця альтернатива виступає індикатором готовності до професійної мобільності, яка актуалізована на сучасному українському ринку праці. Продемонстроване слідування економічному мотиву у виборі подальшого працевлаштування свідчить про низьку значущість професійної самореалізації в рамках обраної професії, що ставить під питання істинні мотиви професійного вибору, а також дозволяє описати професійну ідентичність таких студентів у вигляді дифузної моделі (в термінології Ю. Вишневецького [16]). Той факт, що ця альтернатива знаходиться у другій половині рейтингового списку соціально-професійних планів сучасного українського студентства, при цьому фіксується скорочення її показників (хай і статистично не значуще), говорить про те, що для більшості українських студентів значущими є: «входження» до професійного співтовариства, професійна ідентичність і самореалізація в рамках обраної професії.

Для того, щоб зрозуміти, наскільки емпірично «чистою» та однорідною є виокремлена студентська група, ми застосували процедуру дерев класифікації. Правила класифікації для альтернативи «байдуже чим займатися, аби платили гроші» можуть бути сформульовані наступним чином:

- Якщо студент бажає створити власний бізнес та орієнтований на роботу за фахом, то з ймовірністю 0,96 він не обрав альтернативу «байдуже чим займатися, аби платили гроші» в якості соціально-професійних планів;
- Якщо респондент не бажає створити власний бізнес, але обрав альтернативу «практична діяльність за фахом», то з ймовірністю 0,98 для нього не актуальними є настрої байдужого прагматизму («байдуже чим займатися, аби платили гроші»);
- Якщо студент не бажає створити власний бізнес, не хоче працювати за фахом та обрав альтернативу «чітких планів немає», то з ймовірністю 0,98 він не обрав альтернативу «байдуже чим займатися, аби платили гроші» в якості соціально-професійних планів.

Таким чином, вибір студентів альтернативи «байдуже чим займатися, аби платили гроші» не перетинається з вибором бажання створити власний бізнес та працювати за фахом. Це свідчить про

² В межах емпіричної операціоналізації ці види діяльності були представлені викладанням (у школі, коледжі, ВНЗ), практичною діяльністю за фахом, створенням власного бізнесу, науково-дослідницькою роботою, адміністративно-управлінською, політичною та громадською діяльністю. Цей список не обмежувався лише професійними планами та включав такі альтернативи, як «хотіли б не працювати, а присвятити себе сім'ї, вихованню дітей», «чітких планів немає» та «байдуже чим займатися, аби платили гроші», що дозволяє номінувати їх у якості власне соціально-професійних планів.

³ Емпіричною базою цієї статті виступають результати дослідження кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна «Проблеми формування громадянської ідентичності української молоді: роль освіти як чинника консолідації суспільства», проведеного у 2009-2011 рр. під назвою за репрезентативною вибіркою (в Україні було опитано 3058 респондентів).

особливий соціокультурний портрет студентської групи, що в якості вирішального чиннику працевлаштування бачить економічний фактор, а також про специфіку обраної стратегії боротьби з професійними ризиками. Цікавим є той факт, що у свідомості молоді створення власного бізнесу та діяльність за фахом не сприймаються як напрямки «байдуже чим займатися, аби платили гроші». По-перше, це дає уявлення про розуміння молоддю змісту бізнес-активності як самостійної сфери діяльності, а не як засобу для отримання швидкого прибутку. По-друге, той факт, що студенти розводять альтернативи «байдуже чим займатися, аби платили гроші» та «створення власного бізнесу» свідчить, що бажання мати власну справу – осмислений та професійно орієнтований вибір в уявленні сучасного студентства. Протиставлення ж практичної діяльності за фахом альтернативі «байдуже чим займатися, аби платили гроші» ми пов'язуємо з тим, що: а) майбутня фахова діяльність не сприймається виключно як інструментальна цінність, в основі якої лежить лише отримання грошей; б) студенти, які бажають працювати за фахом, мають сталі професійні орієнтири та не готові змінити професійну ідентичність та компетенції; в) ці студенти демонструють найвищий ступінь протистояння професійним ризикам (стратегія мінімізації ризиків) саме завдяки бажанню реалізації наявних професійних компетенцій та культурного капіталу.

Аналіз об'єктивних характеристик даної групи показав, що статистично значущих відмінностей щодо місця проживання студентів до вступу у ВНЗ не виявлено, однак студенти даної групи дещо частіше представлені вихідцями з невеликих міст (з населенням до 200 тисяч), про що заявили 27% опитаних (проти 25 % по масиву в цілому). Пріоритет економічного мотиву пошуку майбутньої роботи багато в чому можна пояснити рівнем матеріального становища студентів аналізованої групи⁴: 33% опитаних оцінили його як «вищий за середній» («живемо забезпечено»), по масиву цей показник – 40%. Таким чином, вибір альтернативи «Байдуже, чим займатися, аби платили гроші» зумовлений, швидше, бажанням протистояти соціально-економічним ризикам, які усвідомлюються студентами цієї групи. Серед представників цієї групи юнаки становлять більшу частку, ніж по масиву в цілому (48% проти 33% по масиву).

Цікавий той факт, що члени даної групи більшою мірою представлені студентами технічного профілю навчання (41% проти 28% по масиву), серед них рідше можна зустріти майбутніх економістів (12% проти 22% по масиву) і гуманітаріїв (20% і 26%, відповідно). Зазначимо, що студенти технічного профілю навчання меншою мірою «знаходяться у полоні» професійних ризиків (на відміну від майбутніх економістів і гуманітаріїв) як в силу їхньої більшої затребуваності на сучасному ринку праці, так і в силу їхньої більшої готовності до професійної мобільності та зміни професійної ідентичності. Ця теза підтверджується і більш низьким рівнем академічної успішності студентів даної групи (серед них значно менше студентів, які навчаються «на відмінно» – 5% проти 10% по масиву, а також «на «відмінно» і «добре» – 49% проти 57% по масиву в цілому), що ми пов'язуємо з усвідомленням студентами труднощів подальшого працевлаштування за професією.

Байдужі прагматики більшою мірою представлені жителями східного регіону України (37% у групі проти 29% по масиву), серед них рідше можна зустріти жителя центральних або західних областей. З одного боку, подібний «перекіс» пояснюється особливостями напрямів навчання у ВНЗ східного регіону, орієнтованих на підготовку кадрів для роботи в промисловому секторі економіки (в рамках мейнстріму радянської системи) та актуальними проблемами працевлаштування молоді у згаданих галузях виробництва у зв'язку з постіндустріальними тенденціями економічного розвитку регіону. Подібний дисбаланс між напрямками підготовки української вищої школи та актуальними потребами ринку праці, на наш погляд, багато в чому зумовлює «вимушену» орієнтацію на професійну мобільність і зміну професійної ідентичності як спосіб «застрахуватися» від основного професійного ризику в майбутньому – безробіття.

З іншого боку, зумовленість професійних планів студентів аналізованої групи економічним фактором можна пояснити актуальністю для них матеріалістичного аксіодискурсу, що знайшло підтвердження в ході нашого дослідження (зокрема, на прикладі аналізу ціннісних орієнтацій). Однак для більшості байдужих прагматиків потенційна еміграція з метою тимчасового працевлаштування за кордоном не є актуальною професійною перспективою, що нам важко пояснити. Варто відзначити, що дана група не артикулює еміграційно активних настроїв щодо всіх цілей можливого візиту за кордон: здобути освіту за кордоном хотіли б лише 8% опитаних з цієї групи і 17% респондентів по масиву, тимчасово попрацювати за кордоном – 27% і 33%, відповідно, виїхати на ПМП – 13% і 15%, відповідно. Однак студенти даної групи найчастіше підробляють у вільний час (альтернативу «підробляю час від

⁴ Тут і далі приведені лише ті показники, за якими зафіксовані статистично значущі розбіжності відсотків та середніх між даними по масиву в цілому та даними по групі.

часу» вибрали 34% студентів групи проти 29% студентів по масиву в цілому). Незважаючи на більш низький рівень академічної успішності, дана студентська група частіше реалізує потенціал суб'єктності в економічних практиках. Так, байдужі прагматики не лише декларують готовність до професійної мобільності як спосіб у боротьбі з ризиками, а й підкріплюють цю готовність економічної капіталізацією (на відміну від студентів «професійно ризикогенної» групи⁵).

Про комунікативні ризики аналізованої групи варто говорити, спираючись на особливості позиціонування її членів у студентській групі. Слідом за «професійно ризикогенною» групою, студенти даної групи значно частіше виступають у ролі пасивних учасників (40% у групі проти 24% по масиву), а також сторонніх (17% проти 12% відповідно). З одного боку, ми пов'язуємо даний факт з більш низьким рівнем академічної успішності студентів даної групи, з іншого – з особливостями їхніх ціннісних орієнтацій.

Аналіз ідентифікаційних моделей аналізованої групи підтвердив наявність тенденції, актуальної для «професійно ризикогенної» групи. Так, студенти, що вибрали альтернативу «байдуже, чим займатися, аби платили гроші», частіше демонструють сумнів при відповідях на питання про ступінь актуальності певної ідентифікаційної моделі. Вони значно частіше обирають альтернативу «частково відчуваю» при відповідях на питання щодо громадянської (37% у групі проти 28% по масиву) та локальної ідентичності (33% проти 23%, відповідно). Відсутність чітко артикульованих ідентифікаційних орієнтирів свідчить про «невпевненість» як постійну поведінкову характеристику даної групи, що, у свою чергу, говорить про наявність **ідентифікаційних ризиків** у представників аналізованої нами студентської групи.

Аналіз ціннісних орієнтацій досліджуваної групи, здійснений на підставі результатів кластерного аналізу (див. про це докладніше [17]), показав, що більшість цієї студентів нашої групи належить до кластеру «модерністів-індивідуалістів» (50% у групі проти 35% по масиву). Значно рідше серед студентів даної групи можна зустріти «модерністів-комуналістів» (29% проти 40%, відповідно) і «постмодерністів-ідеалістів» (5% проти 12% відповідно).

Порівняльний аналіз середніх значень термінальних цінностей аналізованої групи студентів і масиву в цілому показав, що у студентів, які віддають пріоритет економічному фактору при виборі майбутньої роботи, меншою мірою актуалізовані альтруїстичні і колективістські цінності (можливість приносити користь людям, участь у громадському житті, гарні стосунки з оточуючими), вони вище цінують матеріальне благополуччя і економічну незалежність, побутовий комфорт і повноцінний відпочинок. Для даної студентської групи більшою мірою актуалізовані індивідуалістичні цінності з акцентом на пріоритеті особистого «Я»: для них значущі «*особистий* спокій, відсутність неприємностей» і «*особиста* свобода». Такі постматеріалістичні цінності, як можливість самореалізації, цікава робота, освіченість, долучення до літератури та мистецтва меншою мірою актуалізовані в аксіодискурсі аналізованої групи. Незважаючи на це, говорити про більш низький рівень соціально-професійних домагань студентів даної групи не варто, оскільки для них цінність високого службового та суспільного становища є настільки ж значущою, наскільки й для студентів усього масиву. У цьому контексті здобуття вищої освіти для студентів аналізованої групи виступає, радше, інструментальною цінністю.

Остання теза знайшла підтвердження при аналізі мотивів вступу до ВНЗ: так, значно менше студентів досліджуваної групи оцінюють як важливий мотив «*бажання стати висококваліфікованим фахівцем*» (30% проти 53% по всьому масиву), однак «*можливість отримання диплому*» вони оцінили значно вище (49% проти 37% по масиву в цілому). Порівняння середніх значень мотивів навчальної діяльності студентів даної групи і масиву показало, що практично за усіма альтернативами зафіксовані показники є більш низькими. Єдиний мотив, який більшою мірою актуалізовано у середовищі студентів досліджуваної групи, є такий як «контроль з боку батьків».

Аналіз моральних позицій студентів, які обрали альтернативу «байдуже, чим займатися, аби платили гроші», зафіксував орієнтації на догмати Старого Завіту за усіма представленими твердженнями. Статистично значущі відмінності було зафіксовано при виборі студентами таких альтернатив: «око за око, зуб за зуб», «грошки в кишені – всі друзі з нами», «честь не до честі, коли нема чого їсти»; «не обдуриш – не проживеш», «варварство знищується варварством», «кожен сам за себе». Таким чином, моральний портрет студентів даної групи представлений орієнтаціями на індивідуалізм, інтолерантність, матеріалізм. Ці висновки співзвучні з результатами досліджень Н.Н. Зарубіної, яка зазначає, що домінанта раціональності

⁵ До «професійно ризикогенної» групи ми відносимо тих студентів, які обрали альтернативу «чітких планів немає» на питання щодо соціально-професійних планів студентської молоді (див. докладніше [11]).

має іншу сторону - ірраціональність: те, що вигідно, не завжди відповідає уявленням про добро, честь, гідність. Те, що приносить великий прибуток, далеко не завжди красиво, добре та морально [18].

Підсумовуючи, зазначимо, що на ціннісно-практичному рівні для проаналізованої студентської групи найбільш актуалізованим є все, що пов'язано з нарощуванням власного економічного капіталу (економічні практики, матеріалістичні ціннісні орієнтації, індивідуалістичні моральні позиції, здобуття вищої освіти як інструментальна цінність тощо). Для цієї студентської групи, як і для «професійно ризикогенної групи», актуальною є метафора ризик-капіталізації, оскільки, як засвідчив наш аналіз, студенти даної групи «оточені» освітніми, ідентифікаційними та комунікативними ризиками. Особливістю цієї групи є наявність активної стратегії страхування від професійних ризиків шляхом їхнього «переводу» в економічну площину. Однак слід зазначити, що саме ця студентська група демонструє готовність змінити професійну ідентичність, статус та компетенції, саме тому її «професійну мобільність» можна розглядати радше, як «професійну зраду», а стратегію страхування як порятунок радше від економічного боку професійних ризиків.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Гажієнко Ю. Проблеми політичної соціалізації молоді в сучасних умовах / Ю. Гажієнко // Вісник НАДУ. – 2005. – № 2. – С. 417-418. 2. Кулик О. Шляхи активізації соціально-політичної участі молоді в життєдіяльності сучасного українського суспільства / О. Кулик // Вісник НАДУ. – 2007. – № 3. – С. 319 – 326. 3. Петрунько О. В. Мотиви відчуження сучасної молоді від активної політичної діяльності / О.В. Петрунько // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 1. – С. 98-101. 4. Результати дослідження соціологічного агентства Gallup [Електронний доступ: <http://www.gallup.com/poll/158882/singapore-ranks-least-emotional-countryworld.aspx>] 5. Українське суспільство 1994–2008. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2008. – 656 с. 6. Максимовська Н.О. Сучасний стан дозвіллевої сфери в Україні: соціально-педагогічний аспект/ Н.О. Максимовська // Вісник ХДАК. – Випуск 33. – 2011. – С. 3-15. 7. Абрамов Р.Н. Социальные инноваторы: досуговые практики и культурное потребление/ Р. Н. Абрамова, А. А. Зудина// Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены, 2010. – № 6. – С. 202-209. 8. Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні : закон України від 05.02.1993 р. № 2998-ХІІ (остання редакція від 01.01.2011 р. на підставі 2856–17) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2998-12/card#Current>. 9. Фокс К. Наблюдая за англичанами. Скрытые правила поведения/ К. Фокс; [пер. с англ. И.П. Новоселецкой]. – М.: РИПОЛ классик, 2008. – 512 с. 10. Дейнеко О. О. Бажання створити власну справу як стратегія мінімізації професійних ризиків сучасного українського студентства: ребрендинг уявлень про «бізнесменів 90-х»/ Методологія теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Х: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – С. 545-553. 11. Дейнеко О. О. Сучасне українське студентство перед «викликами» суспільства ризику: штрихи до портрету «професійної ризикологічності» / О.О. Дейнеко // Методологія теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Х: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2011. – С. 445-462. 12. Зубок Ю.А. Риск в сфере образования молодежи: институциональные и саморегуляционные механизмы управления /Зубок Ю.А., Чупров В.И.// Вопросы образования. – 2008. – № 4. – С. 31-55. 13. Зубок Ю.А. Риск как фактор социальной мобильности молодежи/ Ю.А. Зубок// Гуманитарный ежегодник. Ростов-на-Дону – Москва: Изд-во ИППК ЮФУ. – 2007. – №6. – с. 34-45. 14. Холод Л.Б. Изменение профессиональных ориентаций молодежи, поступающей в вузы/ Л.Б. Холод // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2006. Т.1. – С. 414-418. 15. Московичи С. Деньги как страсть и как представление // Московичи С. Машина, творящая богов. М., 1998. – 265 с. 16. Белова О.Р. Учеба и развитие профессиональной идентичности студентов России и Украины/ Белова О. Р., Вишневикий Ю. Р., Певная М.В. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Х: ХНУ імені В.Н. Каразіна. - 2011. – С. 452-457. 17. Сокурская Л. Г. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода/ Сокурская Л. Г. – Харьков: Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина, 2006. – 576 с. 18. Зарубина Н. Н. Деньги как социокультурный феномен: пределы функциональности / Н.Н. Зарубина // Социологические исследования – 2005. – № 7. – С.13-21.

УДК [316.74:37]:331.5(477)

ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВИПУСКНИКІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ ТА ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Лобанов Дмитро Олександрович — здобувач соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, директор Центру працевлаштування студентів та випускників Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.

У статті автором було розглянуто основні етапи становлення підрозділів сприяння працевлаштування ВНЗ України, організаційні структури, що діють у навчальних закладах і забезпечують відповідну роботу. Особлива увага звертається на структуру послуг, які надаються підрозділами сприяння працевлаштуванню та визначенню «ядра» послуг. Також у статті описуються професійні організації, що об'єднують фахівців цієї галузі, та визначається необхідність існування подібних організацій в Україні.

Ключові слова: працевлаштування випускників, розвиток підрозділів сприяння працевлаштуванню, розвиток кар'єри випускників.

В статье автором были рассмотрены основные этапы развития подразделений содействия трудоустройству ВУЗов Украины, организационные структуры, которые функционируют в учебных заведениях, и обеспечивают соответствующую работу. Особое внимание уделяется структуре услуг, которые оказываются подразделениями, содействия трудоустройству и определению «ядра» услуг. Также в статье описываются профессиональные организации, которые объединяют специалистов данной области, и определяется необходимость существования подобных организаций в Украине.

Ключевые слова: трудоустройство выпускников, развитие подразделений содействия трудоустройству, развитие карьеры студентов и выпускников.

In this article author considered main stage of developing of career services offices, also was considered organizations structures, which provide this work. Particular attention is devoted to structure of services, which provides by career services offices, determination of «core» this services. Also in the article author gives description of professional organizations, which gathered professionals in this field, and determine necessity of existing such organization in Ukraine.

Key words: employment of graduates, development of career services offices, career development of students and graduates.

Право на працю є одним із фундаментальних прав, яке має людина. Однак, в умовах економічної кризи та трансформації українського суспільства молоді фахівці стикаються з чималими перепонами на шляху до професійної реалізації. Руйнування планової системи розподілу молодих спеціалістів, яка існувала в СРСР, призвело до збільшення кількості непрацевлаштованих молодих спеціалістів. Для підвищення рівня працевлаштування випускників деякі ВНЗ почали формувати у своїй структурі підрозділи сприяння працевлаштуванню. Таким чином, **об'єктом** нашого дослідження є **організаційні структури сприяння працевлаштуванню студентів і випускників** вищих навчальних закладів України. Предметом дослідження є **організаційні структури підрозділів сприяння працевлаштуванню вищих навчальних закладів України** (далі – підрозділи сприяння працевлаштуванню).

Метою дослідження є спроба окреслити трансформації, що відбулися у процесі сприяння працевлаштуванню у ВНЗ України. Для досягнення мети нами було поставлено наступні **задачі**:

- розглянути основні етапи заснування підрозділів сприяння працевлаштуванню в Україні;
- дослідити організаційні структури сприяння працевлаштуванню ВНЗ України;
- охарактеризувати структуру послуг, які надаються студентам підрозділами сприяння працевлаштуванню;
- зробити огляд професійних організацій, що об'єднують підрозділи сприяння працевлаштуванню та консультантів із розвитку кар'єри.

Заснування підрозділів сприяння працевлаштуванню у всіх ВНЗ України та слабе наукове осмислення функціонування подібних підрозділів зумовлюють актуальність даного дослідження. Дослідження є спробою визначити особливості трансформації процесу працевлаштування випускників в Україні в умовах становлення ринкової економіки. Дане дослідження є одним із перших, предметом якого є організаційні структури підрозділів сприяння працевлаштування, саме цим і зумовлюється його наукова новизна.

У перший період після набуття незалежності країни та руйнування планової системи розподілу молодих спеціалістів робота з забезпечення працевлаштування випускників покладалась на завідувачів кафедр, деканів і відділи кадрів ВНЗ, однак, із зростаючими трансформаціями українського суспільства й економіки стала очевидною необхідність виокремлення даного напрямку роботи в окремий структурний підрозділ навчального закладу. Оглядаючи історію створення подібних підрозділів в Україні, можна виділити три етапи трансформації системи працевлаштування випускників.

Перший етап тривав після розпаду СРСР до кінця 90-х років. У цей період почався розпад існуючої системи розподілу випускників, саме у цей період було закладено передумови для осмислення та розуміння необхідності заснування в структурі навчального закладу окремого підрозділу сприяння працевлаштуванню. Тоді були сформовані перші підрозділи сприяння працевлаштуванню в Україні: Центр сприяння працевлаштуванню НУ «Львівська політехніка» у 1993 році, Центр кар'єри та працевлаштування НУ «Києво-Могилянської академії» у 1994 році та інші.

Другий етап — з кінця 90-х до 2010 року. Він характеризується поширенням позитивного досвіду роботи перших підрозділів сприяння працевлаштуванню серед провідних ВНЗ країни. Як наслідок, у цей період були відкриті центр працевлаштування «Перспектива» у КНЕУ імені Вадима Гетьмана у 1999 році, центр кар'єри НТУ «ХП» у 2001 році, відділ працевлаштування випускників Таврійського національного університету у 2003 році, відділ працевлаштування випускників і студентів Львівського національного університету імені І. Франка та інші.

Початком третього етапу трансформації процесу працевлаштування випускників в Україні є дата виходу розпорядження КМУ України № 1726-р від 27.08.2010 року «Про підвищення рівня працевлаштування випускників вищих навчальних закладів»[2]. Відповідно до розпорядження передбачається створення підрозділів сприяння працевлаштуванню у структурі всіх ВНЗ України. Таким чином, процес трансформації процесу працевлаштування випускників набув масового характеру. Після видання розпорядження було засновано Центр працевлаштування студентів і випускників ХНУ імені В. Н. Каразіна у 2011 році, Відділ працевлаштування студентів ХНЕУ у 2011 році, відкрито Центр сприяння працевлаштуванню ЗНТУ у 2011 році та інші.

Отже, на осмислення необхідності формування у структурі навчальних закладів вищої освіти України системної роботи із сприяння працевлаштуванню випускників було необхідно 19 років. Слід відмітити, що у більшості випадків заснування підрозділів сприяння працевлаштуванню ґрунтувалось на персональному досвіді керівників навчальних закладів, в результаті чого кожний навчальний заклад має власну специфіку організації роботи з працевлаштування випускників. З метою визначення особливостей функціонування підрозділів сприяння працевлаштуванню нами було проведено опитування 10 експертів. В якості експертів виступили керівники підрозділів сприяння працевлаштуванню Національного університету «Києво-Могилянська академія», Львівського національного університету імені Івана Франка, Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», Донецького національного університету, Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського, Сумського державного університету, Київського національного університету імені Вадима Гетьмана, Харківського національного економічного університету та Запорізького національного технічного університету.

Судячи з підпорядкування підрозділу сприяння працевлаштуванню, його функцій та взаємодії з навчальними підрозділами ВНЗ, можна виділити три типи організаційних структур сприяння працевлаштуванню: централізовану, децентралізовану та змішану.

У централізованій організаційній структурі вся робота зі сприяння працевлаштуванню студентів і випускників покладається на загально-університетський підрозділ. Цей тип організаційної структури дозволяє ефективно створювати бази даних вакансій, роботодавців і студентів, організувати спеціалізовані заходи. Централізована організаційна структура притаманна невеликим державним ВНЗ, що зумовлюється невеликою кількістю студентів.

В децентралізованій організаційній структурі підрозділи сприяння працевлаштуванню функціонують на рівні структурних підрозділів (факультети, інститути та ін.) і слабо взаємодіють між

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

собою. Децентралізовані організаційні структури притаманні великим університетам, які мають конфедеративний характер взаємодії між структурними підрозділами. Робота зі сприяння працевлаштуванню організовується з урахуванням специфіки структурного підрозділу, однак реалізація загальних програм для навчального закладу ускладнюється.

Змішана організаційна структура передбачає функціонування підрозділів сприяння працевлаштуванню як на рівні університету, так і на рівні факультету або інституту. В ході нашого опитування 8 із 10 експертів повідомили, що їх підрозділ сприяння працевлаштуванню є самостійним структурним підрозділом навчального закладу, при цьому 9 експертів співпрацюють із деканами факультетів, 6 — з відповідальними з числа співробітників факультету за працевлаштування та 4 експерти повідомили, що співпрацюють із завідувачами кафедр. Поширення цієї організаційної структури зумовлюється чітким державним регулюванням процедури направлення випускника на роботу та пов'язаного із цим документообігом. Застосування змішаної організаційної структури дозволяє ефективніше організувати роботу факультетів навчального закладу, враховуючи їх специфіку, та впорядковувати управління загально університетських баз даних.

Заснування у структурі навчального закладу підрозділу, головним завданням якого є організація роботи з працевлаштування студентів і випускників, є свідченням прояву розуміння важливості успішного працевлаштування випускників. Так, на фоні демографічного скорочення кількості абітурієнтів конкурентна боротьба між ВНЗ зростає, і факт співробітництва навчального закладу із роботодавцями, що є лідерами у галузі та надають кращі умови праці, є додатковою перевагою при виборі навчального закладу. Відповідно до моніторингового дослідження «Входження національної системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти та наукового дослідження» приблизно 50% фінансування вищої освіти відбувається за рахунок фізичних і юридичних осіб. Таким чином, організація ефективної роботи з працевлаштування випускників може стати перевагою у конкуренції за студентів, що можуть навчатися за кошти фізичних та юридичних осіб, і, врешті-решт, за додаткове фінансування навчального закладу[1].

Розглядаючи структуру послуг, які надаються підрозділами сприяння працевлаштуванню, можна виділити дві групи: до першої можна віднести діяльність, що передбачена постановою КМУ №992 від 22.08.1996 «Про Порядок працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснювалась за державним замовленням», це оформлення карток випускника, підготовка відомостей персонального розподілу, видача направлень на роботу; до другої відносимо інші послуги[3]. Так, 5 із 10 експертів повідомили, що в структуру послуг, які надаються їх підрозділом, входить оформлення направлень на роботу. До інших послуг можна віднести проведення ярмарок вакансій, презентації роботодавців, надання консультацій стосовно складання резюме, будівництва кар'єри та проведення інших заходів, головним завданням яких є побудова особистих професійних контактів із роботодавцями та спеціалістами, що мають значний професійний досвід (networking заходи). Так, 7 експертів визначили ярмарок вакансій як найбільш затребуваний захід, 6 та 5 експертів визначили затребуваними презентації роботодавців та майстер-класи від роботодавців. Найменш затребуваними є консультації з розвитку кар'єри та networking заходи, лише один експерт визначив їх потрібними. Отримані відповіді експертів корелюють із даними, отриманими в ході соціологічного дослідження «Соціальний портрет студентів п'ятого курсу Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна», що проводився науково-дослідним інститутом соціально-гуманітарних досліджень ХНУ імені В. Н. Каразіна у 2013 році. Так, 49% студентів 5 курсів вказали, що для них є актуальним проведення ярмарків вакансій, 32% студентів позначили для себе проведення презентації роботодавців, 23% та 22% визначили важливість більш активного оновлення інформації на сайті Центру працевлаштування студентів і випускників та розвішування афіш роботодавців на стендах університету відповідно. Ми вважаємо, що ці дані є релевантними для більшості навчальних закладів, таким чином, підрозділи сприяння працевлаштуванню, в цілому, виправдовують очікування студентів. Питання може становити лише якість організації та проведення заходів. Однак, зважаючи на досвід підрозділів сприяння працевлаштуванню США, ядром послуг, що надаються студентам, мусить стати консультування стосовно розвитку кар'єри й організація різноманітних заходів, які нададуть студентам змогу розвинути особистісні контакти з представниками роботодавців. А судячи з опитування експертів, в більшості навчальних закладів ці напрямки роботи або слабо цікавлять студентів, або ж взагалі не розвиваються. Слід відмітити, що в Україні не розроблено стандартів роботи для підрозділів сприяння працевлаштуванню, тож якість організації та проведення спеціалізованих заходів коливається в залежності від особистісних якостей керівників і співробітників підрозділів.

Іншим важливим аспектом трансформації процесів працевлаштування випускників є

функціонування професійних об'єднань для фахівців даної галузі. В Україні зараз такі організації відсутні, однак, для забезпечення якісної роботи підрозділів сприяння працевлаштуванню їх необхідність безсумнівна. В рамках цього дослідження ми наведемо опис двох організацій, долучившись до яких є можливість долучитися до спільноти кращих у світі фахівців цієї галузі: Національна асоціація зі сприяння кар'єрного росту працівників (National Career Development Association, США) та Національна асоціація коледжів і роботодавців (National Association of College and Employers, США). Перша з них об'єднує спеціалістів, які надають консультації з питань профорієнтації та розвитку кар'єри, друга – підрозділи сприяння працевлаштуванню та усіх зацікавлених у сфері рекрутингу.

У 1913 році було засновано Національну асоціацію професійної орієнтації (National Vocational Guidance Association), яка об'єднувала фахівців, що надавали консультації з профорієнтації. У 1985 році організацію було перейменовано у «Національну асоціацію зі сприяння кар'єрного росту працівників». З цього часу організація сфокусувала свою діяльність на розробці стандартів для консультування стосовно розвитку кар'єри. Іншим важливим напрямом діяльності організації є ліцензування й атестація фахівців у відповідності до розроблених асоціацією стандартів. Додатково слід відмітити, що дана організація є першою професійною організацією фахівців такого профілю у світі[4].

Національна асоціація коледжів і роботодавців об'єднує понад 2 000 підрозділів сприяння працевлаштуванню по всьому світі та понад 3 000 спеціалістів галузі рекрутингу. Головними напрямками роботи асоціації є відслідковування тенденцій розвитку ринку праці, змін у стратегії пошуку роботи та поширення зібраної інформації серед членів асоціації[5]. Важливим елементом роботи організації є співпраця із компанією «Simplicity Corporation». Компанія «Simplicity Corporation» – лідер у розробці спеціалізованого програмного забезпечення для рекрутингу. Результатом взаємодії є NACElink Career Services Manager (CSM)TM. Це програмне забезпечення дозволяє автоматизувати роботу підрозділу сприяння працевлаштуванню, що суттєво підвищує ефективність його роботи та зменшує витрати на організацію роботи підрозділу[6]. Детальний аналіз програмного забезпечення, яке використовується у роботі підрозділів сприяння працевлаштуванню, планується зробити в окремому дослідженні.

Зважаючи на все вищезазначене, ми можемо зробити наступні висновки:

- організаційні структури сприяння працевлаштуванню випускників знаходяться на стадії активного формування та потребують значного наукового забезпечення своєї роботи. Важливим аспектом наукового осмислення даного напрямку є дослідження впливу організаційної структури навчального закладу на вибір конфігурації організаційної структури підрозділу сприяння працевлаштування. Особливої уваги заслуговують процеси оптимізації та трансформації даних структур.

- Структура послуг, що надаються студентам, зазнає значного впливу з боку органів управління освітою та характеризується значною формалізацією та бюрократизацією. Таким чином, структура послуг потребує значного розширення: необхідно здійснити перехід від організації презентації роботодавців та ярмарків вакансії до формування у студентів навичок активного пошуку роботи та розвитку стійких взаємозв'язків між навчальним закладом та роботодавцями.

- Важливим інструментом забезпечення якості роботи підрозділів сприяння працевлаштуванню є існування майданчиків для поширення кращого професійного досвіду. Участь у роботі провідних професійних міжнародних організацій є недоступними для більшості підрозділів ВНЗ України через високу вартість членських внесків, використання виключно англійської мови та відмінних від українських реалій організаційних і функціональних аспектів взаємодії роботодавців і навчальних закладів. Надзвичайно важливим для налагодження ефективної системи сприяння працевлаштуванню випускників ВНЗ України є заснування майданчиків для професійного спілкування, що будуть враховувати саме реалії нашої держави.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Вхідження національної системи вищої освіти в європейський простір вищої освіти та наукового дослідження: моніторинг. досліджен.: аналіт. звіт/ Міжнарод. Благд. Фонд «Міжнарод. Фонд дослідж. Освіт. Політики»; кер. авт. Кол. Т. В. Фініков. — К.: Таксон, 2012. — 154 с. 2. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 1726-р від 27.08.2010 року «Про підвищення рівня працевлаштування випускників вищих навчальних закладів». Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1726-2010-p>. 3. Постанова Кабінету Міністрів України №992 від 22.08.1996 «Про Порядок працевлаштування випускників вищих навчальних закладів, підготовка яких здійснювалась за державним замовленням». Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/992-96-p>. 4. The National Career Development Association. Режим доступу: <http://ncda.org>. 5. The National Association of College and Employers. Режим доступу: <http://www.nacweb.org>. 6. Simplicity Corporation. Режим доступу: <http://www.simplicity.com>

УДК 316.346.32

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ЦЕЛОСТНОГО ПОДХОДА К ИССЛЕДОВАНИЮ ДЕТСТВА

Князева Елена Владимировна – кандидат социологических наук, доцент кафедры социологии Института социальных наук Одесского национального университета имени И. И. Мечникова

В статье утверждается необходимость постановки проблемы комплексного исследования детства в контексте современной социокультурной системы. Такая постановка обусловлена, с одной стороны, трансформационными процессами в обществе, с другой, изменением места и роли детства в обществе. Речь идет не просто об уточнении знаний о детстве как целостном явлении, его месте в социуме, но и проявлении всех его значимых особенностей и характеристик в современном мире. В связи с этим особое внимание уделяется анализу основных теоретических подходов к изучению детства. Исходя из того, что имеющиеся стратегии не дают ясного, отчетливого и конкретного представления о детстве, в статье представлены основные методологические составляющие исследования данной проблемы в рамках целостного подхода.

Ключевые слова: детство, дети, концепция прав ребенка, социологические концепции детства, целостный подход.

У статті стверджується необхідність постановки проблеми комплексного дослідження дитинства в контексті сучасної соціокультурної системи. Така постановка обумовлена, з одного боку, трансформаційними процесами в суспільстві, з іншого, зміною місця і ролі дитинства в суспільстві. Мова йде не просто про уточнення знань про дитинство як цілісне явище, його місце в соціумі, а й прояві всіх його значущих особливостей і характеристик в сучасному світі. У зв'язку з цим особливу увагу приділяється аналізу основних теоретичних підходів до вивчення дитинства. Виходячи з того, що наявні стратегії не дають ясного, виразного і конкретного уявлення про дитинство, в статті представлені основні методологічні складові дослідження даної проблеми в рамках цілісного підходу.

Ключові слова: дитинство, діти, концепція прав дитини, соціологічні концепції дитинства, цілісний підхід.

The paper dwells on the necessity of problem formulation of childhood comprehensive analysis research within the context of modern socio-cultural system. Such statement is due, on the one hand to the transformation processes in the society, on the other hand, to the change of place and the role of childhood in society. That is not only the specification of knowledge of the childhood as an integral phenomenon and its place in society are concerned, but also the manifestation of all its important features and characteristics in the modern world. Therefore, special attention is paid to the analysis of the main theoretical approaches to the study of childhood. On account of the fact that present strategies do not give clear, distinct and specific idea about childhood, the article presents the main components of the methodological study of the problem within holistic approach.

Keywords: childhood, children, the concept of children's rights, the sociological concept of childhood, a holistic approach.

Нет системы «дети и общество», а есть система «дети в обществе».
(Д. Б. Эльконин. Избранные психологические труды)

С тех пор как Ян Амос Каменский опубликовал свою «Великую дидактику» (1649) и Джон Локк создал трактат «Некоторые мысли о воспитании» (1693) исследователи детства пытались понять, что значит быть ребенком. Последнее десятилетие характеризуются повышенным вниманием мирового научного сообщества к проблемам, затрагивающим сферу детства. Актуальность его глубокого и всестороннего изучения обусловлена с одной стороны трансформационными процессами в обществе, с другой изменением роли и места детства в обществе. Ценность исследуемой проблематики возрастает по мере распространения в мире концепции прав ребенка, в связи с чем проблематика детства оказывается в центре научных и политических дискуссий наравне с дебатами вокруг новых гендерных ролей, новой идентичности, изменившейся конфигурации семьи и т.п. Не смотря на то, что объем знаний о детстве, накопленный

различными науками, прежде всего такими, как психология, педагогика, социология, философия, история, юриспруденция, культурология, этнография постоянно увеличивается, специального определения детства в научных словарях нет. В общественной практике детство, как правило, связывается либо с естественными биологическими характеристиками человека на конкретном этапе развития, либо с соответствующим социальным статусом ребенка, его правами и обязанностями. Концепции детства, так или иначе, обусловлены социальными, политическими и экономическими факторами и зачастую весьма эмоционально окрашены. Особое значение в этом смысле приобрела проблема темпоральности детства, т.е. особых возрастных рамок детства. Проблема границы между относительным состоянием детства и взрослой жизнью исторически имела большое значение в целом ряде культур и обусловлена социальными, религиозными, политическими и юридическими аспектами. Ребенок постоянно находится под родительской защитой и опекой, что определяет его зависимое по отношению к взрослому положение и накладывает определенные ограничения его личной ответственности в контексте общества. Французский исследователь Филипп Арьес пишет, что первоначально понятие «детство» было связано с идеей зависимости. «Детство кончалось тогда, когда кончалась и становилась меньшей зависимостью. Вот почему относящиеся к детям слова еще долго будут в разговорном языке фамильярным обозначением для людей низших сословий, находящихся в полном подчинении у других: лакеев, солдат подмастерьев. «Малыш», это вовсе не обязательно ребенок, но молодой слуга (подобно тому, как сегодня мастер или начальник скажет о 20-25 летнем рабочем: это славный малый или наоборот никчемный)» [1, с. 39]. Существует множество примеров того, как в разные исторические периоды и в разных культурах устанавливалось начало и конец детства. Слово «ребенок» долго не имело того точного значения, которое придается ему сейчас. Оно употреблялось и для обозначения родственных отношений, и могло указывать на состояние рабства. Биологические детерминанты не всегда были значимы, так как в прошлом дети часто принадлежали домохозяйствам, а не их биологическим родителям. Начало детства также относят к разным периодам: от рождения или с момента окончания грудного вскармливания (которое иногда длилось до трех лет). В Средневековом европейском обществе период младенчества ограничивался семилетним возрастом, когда ребенок был уже способен выполнять определенные бытовые и хозяйственные обязанности. Биологи и антропологи, сторонники биокультурной точки зрения, определяли детство как уникальный этап в развитии человека, главной функцией которого является подготовка к взрослой жизни [2]. Тем не менее, сторонники новой социологии детства, в частности Э. Джеймс, считают, что хронологический возраст мало пригоден в сравнении с представлениями о детстве в разных культурах и обществах. Десятилетняя девочка может быть школьницей в одном обществе и главой семьи в другом [3].

Юридическое определение «детства» появилось постепенно и в ходе длительной эволюции законодательства. В Средневековом европейском праве ребенок не являлся субъектом права. Возраст, с которого человек обладал способностью осознавать свои действия и поступки, также менялся по мере того как менялись представления о самом детстве. С XVIII века доминирующей парадигмой в западных культурах было представление о детстве как этапе жизни, характеризующимся зависимостью, обучением и развитием. То, что в средневековом обществе не было никакой концепции детства, впервые было доказано французским ученым Ф. Арьесом. Анализируя содержание европейских картин и текстов того времени, исследователь доказал, что дети рассматривались как миниатюрные взрослые: у них не было специальной детской одежды, продуктов питания, социального пространства и времени, которые бы составляли культуру детства. Граница между миром взрослых и миром детей начала устанавливаться только в XVII-XVIII веках. Так, например в англо-американской «Encyclopedia of Children and Childhood: in History and Society» под редакцией Паула С. Фасса указывается на низкий статус ребенка и отмечается, что до 1814 года кража ребенка не была признана английским законодательством, в XIX в. дети до семи лет были освобождены от уголовной ответственности, с 1933 этот возраст был повышен до восьми лет, а с 1963 года - до десяти лет [4]. Рост значения, придаваемого социальным правам детей, следует рассматривать как форму расширения гражданских прав. Начало этому положили фабричные акты 1840-х гг., защищавшие детей от неограниченной эксплуатации на работе. В XX веке эти права были расширены до включения в них права на образование и социальное обеспечение. Значение этих прав для детей заключается в том, что государство может вмешиваться в жизнь домохозяйства (семьи) с целью защиты ребенка от грубого обращения со стороны родителей. В Конвенции ООН подчеркивается, что дети, которые в 1989 году составляли 33,3% от общей численности населения, имеют право на жизнь, здоровое развитие, защиту [5]. В этом акте заложены два основополагающих принципа: ребенок является самостоятельным субъектом права, поэтому его права включают весь комплекс гражданских, политических, культурных и социальных прав человека и, интересы детей приоритетны перед потребностями семьи, общества, религии.

Вплоть до 1990-х годов концепции детства выстраивались по принципу «сверху-вниз»: наука долгое время была ориентирована только на изучение мира взрослых, а дети в силу своего возрастного и социального статуса часто обрекались на «молчание», исследования детства характеризовались не столько отсутствием интереса к детям, а так называемой «тишиной». На протяжении долгого времени дети не рассматривались как активные участники общественных событий. Лишь Конвенция ООН 1989 создала предпосылки для пересмотра этой тенденции, и привлекла внимание исследователей к мнениям самих детей и к тому, что дети сами думают о своем собственном опыте детства.

По мнению И. Кона, поворотным пунктом к созданию новой парадигмы детства стал международный проект «Детство как социальный феномен» (1991) Европейского Центра социальной политики, которым руководил датский социолог Йенс Квортруп. В рамках этого проекта впервые предлагалось исследовать детство не с психологических позиций, а как компонент социальной структуры общества [6, с. 164]. В конце 90-х годов XX века исследователи Элисон Джеймс и Алан Праут в работе «Constructing and reconstructing childhood» (1997) пришли к заключению о том, что «традиционное рассмотрение детства в пределах психологии и педагогики начинает меняться: теперь гораздо проще найти подтверждение, что детство должно расцениваться как часть общества и культуры, а не как нечто предшествующее им; и что дети должны рассматриваться в качестве социальных деятелей уже в процессе становления ими» [7, с. 18].

В начале XXI века научное сообщество пришло к выводу о необходимости изучения не только детства в обществе, но и самого общества в детстве [8, с. 270]. Такой методологический принцип позволяет рассматривать детство не только как возрастной период жизни человека, который характеризуется первичной, прежде всего, семейной социализацией, но и как относительно самостоятельную составляющую общества, как особое целостно представленное явление, находящиеся в сложных функциональных связях с обществом. Своеобразную попытку решить вопрос о методологии исследования детства сделала И. М. Попова, призывая к синтезу знаний о детстве, к комплексному его изучению. В социологии детства она видела научный синтез всего того, что наработано другими науками и составляет существенные результаты отдельных научных дисциплин, изучающих детство. Определяя предмет социологии детства, она указывает на преимущества и специфичность данной отрасли знания, которые, по ее мнению, состоят в «интегративной функции социологии, в том, что социологический подход предоставляет возможность рассмотреть детство как целостное явление, различные проявления которого изучаются разными научными дисциплинами» [8, с. 270].

Цель данной статьи – рассмотреть методологию целостного подхода к исследованию детства как сложного социального явления, исходя из комплексного понимания детства как структурного компонента общества, подверженного изменениям в современном мире. В нашем случае целостный подход выступает способом рассмотрения объекта исследования [9, с. 104] – детства как сложного социального феномена. С нашей точки зрения, целостный подход позволит получить ответ на вопрос, как процессы социальных изменений соотносятся с действительностью детства, определить каковы последствия влияния процессов социальных изменений на жизнь детей.

Для того, чтобы провести целостный анализ детства, необходим предварительный методологический анализ основных общетеоретических подходов. До второй половины XX века в области исследования детства доминировали психология и педагогика. В рамках педагогики детство рассматривалось с позиции тех возможностей, которые оно открывает в будущем и интерпретируется с точки зрения его важности для дальнейшего развития личности. В начале XX века большое число детей институционально объединялось с целью превращения их в образованных граждан в рамках массового школьного образования. Этот существенный факт способствовал появлению теории развития и восприятию ребенка как ученика. Существенный вклад в развитие данной теории внес Ж. Пиаже, который предполагал, что дети, независимо от социального или культурного контекста проходят универсальные стадии развития. Его теория оказала глубокое влияние на педагогику и организацию процесса обучения в школе. В 20-х гг. XX века антрополог Маргарет Мид бросила вызов теории развития Пиаже. На основании собственных исследований она доказала, что анимистический образ мышления детерминирован культурой, а не является универсальной стадией умственного развития. Маргарет Мид изучала значимые различия в детском и подростковом возрасте с учетом факторов окружающей среды. Результаты ее исследований носили спорный характер, дебаты продолжались на протяжении всего XX века, ослабляя доверие к универсальному взгляду на детство.

До начала 90-х годов прошлого века дети не являлись объектом пристального социологического изучения ни в нашей стране, ни за рубежом. Любопытно, что в конце 80-х гг. немецкие социологи подсчитали количество страниц в работах классиков, таких как Конт, Маркс, Паретто, Зиммель, Вебер и Мертон, где речь шла о детях, и установили, что их объем не превышал доли процента [10, с. 439]. Великие социологи не

касались проблеми дитинства, за виключенням Е. Дюркгейма і Т. Парсонса, - основоположників теорії соціалізації.

Сьогодні можна виділити декілька основних підходів, які цілеспрямовано використовувати при вивченні дитинства: структурний функціоналізм, марксистську соціологію, символічний інтеракціонізм і феноменологію. Суттєвну роль в дослідженні дитинства і створенні соціології дитинства зіграли соціально-історичний підхід, опираючись на дані історико-етнографічних досліджень (дитинство розглядається як соціальне явище в історичному розвитку), і соціокультурний підхід (дитинство визначається «як сукупність об'єктів, подій, процесів, соціальних інститутів і соціальних практик в стосунках дітей, які формуються і підтримуються суспільством, а також постійно відновлюються в процесі життєдіяльності дітей, засвоюють соціальність і інтегруються в соціум» [11, с. 109]).

В межах першого підходу виділяють роботи Ф. Аріеса, Ф. Боаса, М. Мід, Б. Малиновського, Д. Демоза, Н. Постмана, Одо Маркварда, Е. Еріксона, Д. Б. Ельконіна, І. С. Кона і др. В роботах перерахованих авторів основну увагу приділяється еволюції дитинства як історичної категорії, а також особливостям зміни змісту дитинства в історії розвитку суспільства. Дитинство як історична категорія розглядається в контексті протиставлення світу дітей і світу дорослих. Воно виникає тоді, коли з'являються відмінності між дітьми і дорослими. Для даної концепції принципово важливо, що дитина володіє деякими якісними відмінностями від дорослого. І це не просто маленький дорослий – це деякий особливий світ, деяка всесвітня. Ці відмінності можуть бути самого різного характеру: грамотність як ознака відмінності дитини і дорослого, виникає з появою друку (Н. Постман), висока дитяча смертність (доживший до семи років дитина зараховувався до світу дорослих) і зміна дозвільних форм (Ф. Аріес) і т.п. Історики дитинства ще і раніше звертали увагу на те, що поняття «дитинство» є історичним і специфічним для певної культури (М. Мід, 1928): різні народи мають різне дитинство. Головна заслуга Філіппа Аріеса полягає в тому, що він вперше показав, що дитинство має власну історію. Однак Ф. Аріес показав, що один і той же народ може протягом всієї своєї історії мати різні культури дитинства [1]. На конкретному історичному матеріалі Аріес довів, що дитинство – це поняття, що має складне соціальне і культурне значення. В руслі культурно-історичного підходу також обговорюється питання кризи дитинства. Найповніше про це писав Д. Б. Ельконін. Ряд дослідників розглядають дитинство як природну універсальну фазу суспільного розвитку (Ф. Аріес), сучасні ж дослідники історії дитинства на прикладі порівняльних досліджень демонструють багатоманітність дитинств (А. Джеймс, А. Праут). Історичне поняття дитинства пов'язується з певним соціальним статусом, з колом прав і обов'язків, притаманних цьому періоду життя, з набором доступних для нього видів і форм діяльності.

З нашої точки зору дитинство повинно розглядатися як складне соціальне явище (структурний елемент суспільства), яке виконує в ньому певні функції і взаємодіє з суспільством в цілому і окремими його частинами. Як об'єкт спеціального соціологічного аналізу дитинство в його структурному вираженні знаходиться в центрі уваги небагатьох учених. Частково цей аспект затрачено в роботах Т. Парсонса, Ш. Азейштанда і т.п. Особливий інтерес в цьому контексті представляють ті роботи по теорії дитинства, які фокусуються на визначенні соціального статусу дитинства. Зокрема, це дослідження, які проводили Е. Болдінг, Дж. Гарбаріно, К. Девіс і Дж. Квортруп. Відокремлені аспекти дитинства як соціокультурного феномена затрачені в роботах І. Кона, І. М. Попової, С. Н. Щеглової, Е. Р. Ярської-Смирнової і др. З нашої точки зору в межах даного підходу дитинство також може бути розглянуто як визначена функція суспільства: воно є постольку, оскільки суспільству необхідно виконання яких-небудь функцій, щоб бути. Отже, завдання дослідника полягає в тому, щоб визначити, які функції виконує дитинство, щоб існувало (жило) суспільство. Таким чином, суспільство – це деяка цілісність, а дитинство є модусом його існування.

В соціологічній науці довгий час в області вивчення дитинства домінувала концепція соціалізації, як процесу, завдяки якому діти адаптуються і включаються в суспільство. В межах концепції соціалізації визнається важливість ранніх стадій життя (т.е. дитинства) для формування соціального людини. Концепції соціалізації традиційно розглядаються в межах двох підходів: суб'єкт-об'єктного (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс і др.) і суб'єкт-суб'єктного (Ч. Кулі, Дж. Г. Мід і др.). Перший підхід (детерміністська модель) передбачає пасивну позицію дитини його об'єктивність в процесі соціалізації. Так, наприклад, Е. Дюркгейм розглядав виховання дітей як «головне засіб, за допомогою якого суспільство постійно відтворює умови свого існування» і яке складається з «цільової соціалізації молодого покоління» [12, с. 364-365]. Т. Парсонс уподібляв молоде

поколение «варварам» и утверждал, что социализация позволяет сделать из них нормальных людей [13]. По мнению Т. Парсонса, у детей отсутствуют схемы поведения, связанные с социальным статусом. Социализация рассматривается как совокупность процессов, благодаря которым личность становится членом сообщества и приобретает социальный статус. Исходя из этого, дети не рассматривались как полноправные члены общества и не обладали социальным статусом. В рамках второго подхода (конструктивистская модель) социализация рассматривается как пожизненный процесс, который выдвигает определенные требования, а ребенок является активным агентом и учеником одновременно. В процессе социализации взрослые занимают активную позицию по отношению к детям и оказывают влияние на их жизненные обстоятельства. Допуская, что социализация представляет собой двусторонний процесс взаимодействия личности и общества, дети, не являясь компетентной личностью, по-прежнему находятся в зависимой позиции от агентов первичной социализации и, прежде всего, семьи и школы. Взрослые - компетентные организованные участники социального действия, дети – категория некомпетентных и не полноправных участников социального действия.

Впервые на парадокс детской компетентности и процессов социализации обратили внимание теоретики этнометодологии и символического интеракционизма. В начале 90-х гг. теории социализации подверглись довольно жесткой критике. В области исследования детства появились такие работы, в которых признавалась «активность и компетентность детей как участников социального взаимодействия» [14]. «От социализации к социологии детства» - этот лозунг означает, что необходимо рассматривать детей не как жертв или объектов социализации, а как компетентных авторов, преследующих свои собственные интересы т.к. современные институты и способы социализации требуют от детей социальной компетентности (понимания основных правил социального мира, способности репрезентации социального мира и себя). В этой связи целесообразно рассматривать детство как социальный конструкт, т.е. мир, сконструированный самим ребенком, а не как некое социальное образование, где детство выступает собственно объектом конструирования [15]. При таком подходе дети являются активными социальными конструкторами не только своих жизней, но и жизней всех тех, кто их окружает, и кроме того, самих тех обществ, в которых они живут. Они способны к социальному действию, постоянно находятся в состоянии диалога с другими людьми и миром в целом [16]. Подтверждением данной тенденции являются исследования американского социолога Уильяма Корсаро, который считает, что дети создают свое пространство как активные субъекты взаимодействия. Известный социолог пропагандирует замену понятия «социализация» «интерпретирующим воспроизводством» [17]. Термин «интерпретирующее» акцентирует внимание на инновационном и творческом аспекте детского участия в обществе и означает активное присвоение детьми информации, знаний и мира взрослых. Термин «воспроизводство» фиксирует активный вклад детей в воспроизводство и расширение диапазона культуры взрослых.

Если обратить эти теоретические рассуждения на современную ситуацию, то речь должна идти о пересмотре отношений детства и взрослости и реконструкции этих конструктов. Применительно к теме детства эти рассуждения заставляют поставить вопрос о состоянии и динамики основных каналов социализации. Э. Гидденс считает, что «социализация не является разновидностью некоего «культурного программирования», во время которого ребенок пассивно воспринимает воздействие со стороны того, с кем входит в контакт. С самых первых мгновений своей жизни новорожденный испытывает нужды и потребности, которые в свою очередь влияют на поведение тех, кто должен о нем заботиться» [18].

Современные историки, социологи и антропологи полагают, что не существует единого и универсального подхода к определению детства, к тому, где оно начинается и заканчивается. К примеру, сторонники социал-конструкционистской теории стремятся показать, что существует множество ответов на вопрос: «Что такое детство?». Само детство, социальные и культурные ожидания ребенка понимают по-разному в соответствии с конкретным мировоззрением. Трактовка детства в русле конструктивизма приводит к пониманию исключительной роли детских практик, посредством которых и конструируется само пространство детства. По мнению российской исследовательницы Митрофановой С. Ю., данная позиция может быть представлена пониманием феномена детства как особой замкнутой системы – «субкультуры» [19]. Следует отметить, что культурный контекст играет ключевую роль в конструкционистской теории детства. Способности детей активно создавать свои собственные культурные миры отражены и в другой социал-конструкционистской парадигме, которая рассматривает детство как особое «племя» (tribalchild) со своей особой культурой, языком и традициями. Данная парадигма основана на идее социальной компетентности детей и имеет важное значение для изучения детей в их собственном мире. Авторы данной концепции считают, что имеет смысл сосредоточиться на игре как части детства, а не взрослой культуры [20]. Еще одной вариацией социал-конструкционистского подхода является политическая теория детства [21, с. 8]. Очевидно, что дети и

политика неразрывно связаны. Дети всегда являются частью политического проекта, материалом для строительства общества будущего. В рамках данного подхода рассматривается политическая зрелость и компетентность детей, в частности по вопросам голосования и политического участия. Особое внимание уделяется детям как целевому или нецелевому объекту политики.

Датский ученый Йенс Квортруп и его коллеги в конце 90-х годов высказали предположение, что идея детства развивается и приобретает свою структурную форму независимо от самих детей. Теоретические понятия детства в этом смысле следует рассматривать как отражения взрослой тревоги и обеспокоенности о том, чтобы научить самих детей тому, что значит быть ребенком, т.е. создать некий маркер, который позволит описывать и сравнивать любых детей. Й. Квортруп, утверждает, что «дети принадлежат к обществу не в банальном смысле простого пребывания в нем, не как редуцированная форма материала, который необходимо обработать, и не как собственность общества или государства» [22]. Детство, по мнению Й. Квортруп, является частью общества в том смысле, что дети действительно принимают участие в организованных видах деятельности, а также составляют часть социальной структуры. Автор концепции утверждает, что дети – не менее активная часть большого общества, и основные социальные события на них влияют не меньше, чем на взрослых людей. Один из основных принципов данной концепции заключается в том, что детство определяется одним и тем же влиянием экономики, политики и т.д., то есть всего того, что создает структуру взрослой жизни. Последний тезис открывает дорогу к пониманию того, что должна быть создана эффективная социальная политика в интересах детей и направленная на повышение социального статуса детства.

Ни одно из перечисленных направлений в изучении детства не дает представление о нем как целостном феномене и не позволяет исследовать его во всем многообразии. Все они имеют свои ограничения. Целостный подход предполагает использование различных социологических подходов, которые неразрывно связаны и без их объединения не возможно изучение детства как целостного явления. Как известно, целостный подход являлся главным постулатом О. Конта, с позиций которого он критиковал современную ему психологию и политическую экономику. Отрицая возможность познания отдельных изолированных друг от друга факторов, он настаивал на исследовании их взаимосвязей и требовал рассмотрения их функционирования в рамках больших целостностей, в которые они входят. Так, исследуя деятельность отдельных органов, нужно иметь в виду строение и свойства целого организма, а каждое явление общественной жизни соотносить с такими целостностями, как эпоха, цивилизация, человечество. Понять детство вне его истории и соответствующей социокультурной системы невозможно. На характер и содержание детства оказывают влияние конкретные социально-экономические и социокультурные особенности общества. Трансформация социокультурной системы предполагает, что социокультурные формы известные ранее, стали более ограниченными и редкими, роль основных каналов социализации – семьи и школы – изменяется и уменьшается, а освобождающееся место занимают разнообразные культуры сверстников, детские и молодежные субкультуры, масс-медиа и Интернет. В целом наблюдается хаотический процесс блуждания детства по неструктурированным сетям социальных и культурных пространств. Кроме того, обсуждая современные проблемы детства в указанном контексте, исследователи остро нуждаются в новых источниках информации, которые весьма скудны или почти отсутствуют. Может поэтому современные социологические подходы к исследованию детства базируются на различных парадигмах, а исследования детства, как в нашей стране, так и за рубежом не дают ясного и отчетливого, а также конкретного представления о детстве.

Основные составляющие целостного подхода к исследованию детства можно определить следующим образом: 1) решение вопроса о природе детства как сложного социального феномена и степени его целостности: рассмотреть детство во взаимосвязи с социально-экономическими условиями, культурными традициями и нормами, исследовать социальные связи и отношения детей как активных созидателей своего социального места и социальной жизни, а также жизни тех, кто их окружает; 2) выделение «целостных» единиц анализа, которые наиболее адекватны целям объяснения свойств целого: целесообразно рассмотреть детство как переменную социологического анализа, рассмотреть детей не только как социальных агентов, но и как представителей определенной социальной группы; 3) выявление специфики процесса развития детства: изменений детства, как на всей дистанции онтогенеза, так и на разных этапах, а также глубинное понимание специфики функционирования и воспроизводства современного детства в контексте тех принципиально важных трансформаций, которые произошли в человеческом обществе вообще, в украинском в частности.

Речь идет не просто об уточнении наших знаний о детстве как особом феномене, его месте в социуме, но и проявлении всех его значимых особенностей и характеристик в современном мире. В рамках данного подхода субъективность выступает как целостная характеристика детей как социальной группы и позволяет рассматривать ребенка как субъекта индивидуального и социального развития. Включаясь в социальную

структуру, діти видозмінюють її і під впливом перетворених умов змінюються самі. Такий підхід розширює поле суб'єктивності дитинства. В научному плані відкривається можливість дослідження категорії вибору в більш широкому контексті соціальних умов і індивідуальних уподобань в ході взаємодії дітей і суспільства. В зарубіжній соціології вже існують дослідження того, як діти в ситуаціях, не структурованих з точки зору освіти, діють зі знанням справи і вміють грамотно використовувати міські умови і розподіляти своє час. В інших дослідженнях розглядалось, які культурні ресурси діти мають в своєму розпорядженні і як вони здатні використовувати пропозиції культури, як вони структурують взаємодії згідно своїм правилам і поняттям [23].

Методологічні принципи, що слугують основою соціологічної теорії, визначають кут зору на досліджувану річ, вибір її методів постановки і рішення теоретичних проблем. Дискусії про методологічний вибір не мають системного характеру і виникають, час від часу, в зв'язі з виникненням різних теоретичних проблем. В силу цих обставин до сих пор залишається відкритим питання про переваги і недоліки цілісного підходу. З нашої точки зору цілісний підхід дозволяє розглядати дітей як компетентних учасників соціального дійства, їх участь в соціальному світі, однак не слід забувати про той факт, що дії дітей структуруються і керуються іншими учасниками соціального дійства, навіть, якщо визнати певну автономію. Таким чином, завдання дослідження феномену дитинства в контексті цілісного підходу стає актуальною і перспективною теоретичною задачею.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке / Арьес Ф. ; пер. с фр. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 1999. – 419 с. 2. Theories of Childhood [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.faqs.org/childhood/index.html> 3. James A., Jenks C., Prout A. Theorizing childhood / Childhood. Critical concepts in sociology / ed. by Chris Jenks. – N.Y., 2005. 4. Encyclopedia of Children and Childhood in History and Society [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=9544> 5. Документи ООН о детях, женщинах и образовании. – М., 1995. 6. Кон И. С. Детство как социальный феномен [Електронний ресурс] / И. С. Кон // Журнал исследований социальной политики. – Т2. – 2004. – №2. – С. 151-175. – Режим доступа: <http://www.jsps.ru/archives/> 7. James A. Preface // James A., Prout A. (eds). Constructing and Reconstructing Childhood. 2nd Edition. – L., 1996. – P. IX–XVII. 8. Соціологія дитинства // Спеціальні та галузеві соціології : Навч. посіб. / [Пилипенко В. Є., Попова І. М., Танчер В. В. та ін.] – 2-е вид. – К. : ПЦ «Фоліант», 2007. – С. 270-307. 9. Харченко О. І. Порівняльна характеристика методологічних підходів у соціологічних дослідженнях // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки : зб. наук. пр. / Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка : редкол. : В. І. Судаков (відп. ред.) [та ін.]. Вип. 13. – К. : Логос, 2011. – С. 103-110. 10. Kneer G. Handbuch Speziell Sociologien / G. Kneer, S. Markus / Oxford University Press. – Pp. 437-456. 11. Майорова-Щеглова С. Н. «Социология детства» как элективный курс // Социологические исследования. – 2003. – № 6 – С. 109-113. 12. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Дюркгейм Э. – 3-е изд., доп. и исправ. ; пер. с фр. – М. : ТЕРРА – Книжный клуб, 2008. – 400 с. 13. Абельс Х. Проблема социального порядка в социологии Т. Парсонса / Абельс Х. – СПб. : Издательство СПбГУ, 2000. 14. Зюнкер Х. От исследований социализации к социологии детства [Електронний ресурс] / Зюнкер Х., Бюлер-Нидербергер Д. – Режим доступа: <http://www.rl-online.ru/articles/4-03/251.html/> 15. Щеглова С. Н. Детство как социальный феномен (концепция социального конструирования детства) : Автореф. дис. докт. социол. наук [Електронний ресурс] / С. Н. Щеглова. – М., 1999. – Режим доступа: <http://www.dissertat.com/content/detstvo-kak-sotsialnyi-fenomen-kontseptsiya-sotsialnogo-konstruirovaniya-detstva/> 16. Uprichard E. Questioning Research with Children: Discrepancy between Theory and Practice? // Uprichard E. / Children & Society Volume 2009. – Vol. 24. – Pp. 3–13. [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://www.academia.edu/151126/Uprichard_E._2009_Questioning_Research_with_Children_Discrepancy_between_theory_and_practice_Children_and_Society 17. Corsaro W. A. Children's peer culture [Електронний ресурс] / Corsaro W. A., Eder D. / Annual Review of Sociology., 1990. – N 16. – P. 197–220. – Режим доступа: http://books.google.com.ua/books?id=6K-HeSPhKGkC&pg=PA110&lpg=PA110&dq=children+peer+cultures+corsaro&source=bl&ots=eYcwpU0Zcl&sig=T_Un4kgdmlI3UXVi3uRf4hhAh38#v=onepage&q=children%20peer%20cultures%20corsaro&f=false 18. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. Издательство : Едиториал УРСС., 2005. – 632 с. 19. Митрофанова С. Ю. Концептуализация основных подходов к изучению детства в социологии [Електронний ресурс] / С. Ю. Митрофанова. – Режим доступа: http://bulletin.region.ulsu.ru/publications/mitrofanova/conceptualization_research_of_youth 20. Opie, Iona and Peter. The Lore and Language of Schoolchildren / Opie, Iona and Peter. – New York : Oxford University Press, 1959. 21. Qvortrup J. Childhood and Politics [Електронний ресурс] / Qvortrup J. – Режим доступа: <http://dSPACE.mah.se/bitstream/handle/2043/8200/Childhood%20and%20politics.pdf?sequence=1> 22. Qvortrup J. Varieties of Childhood / Studies in Modern Childhood. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2005. 23. Зюнкер Х. От исследований социализации к социологии детства [Електронний ресурс] / Х. Зюнкер, Д. Бюлер-Нидербергер. – Режим доступа: <http://www.rl-online.ru/articles/4-03/251.html>

УДК 316.346.32 – 053.2

ДЕТСТВО КАК СОЦИОКУЛЬТУРНОЕ ПРОСТРАНСТВО: ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ

Саган Галина Васильевна – преподаватель кафедры социологии социологического факультета Харьковского национального университета имени В.Н. Каразина

Предложенное исследование является частью разрабатываемой автором концептуальной схемы изучения детства как социокультурного пространства и посвящено анализу различных факторов, его детерминирующих. Такое измерение позволяет описать универсальные характеристики этого сложного феномена в единстве его социальных и культурных, структурных и повседневных свойств. Основой для разработки данной схемы является подход, при котором ребенок анализируется как самостоятельный и активный субъект отношений со взрослым миром. Сделан вывод, что детство как социокультурное пространство формируется на пересечении «детского» и «взрослого» культурных пространств, под влиянием факторов различного уровня.

Ключевые слова: детство как социокультурное пространство, факторы, социальный и локальный уровни.

Запропоноване дослідження є частиною концептуальної схеми вивчення дитинства як соціокультурного простору, що розробляється автором, та присвячено аналізу різних чинників, що його детермінують. Такий вимір дозволяє описати універсальні характеристики цього складного феномена в єдності його соціальних і культурних, структурних і повсякденних властивостей. Основою для розробки даної схеми є підхід, при якому дитина аналізується як самостійний і активний суб'єкт відносин з дорослим світом. Зроблено висновок, що дитинство як соціокультурний простір формується на перетині «дитячого» і «дорослого» культурних просторів, під впливом чинників різного рівня.

Ключові слова: дитинство як соціокультурний простір, фактори, соціальний та локальний рівні.

The proposed study is a part of the conceptual framework of the research of childhood as a sociocultural space, which is elaborated by the author, and is dedicated to the analysis of various factors that determine it. Such dimension childhood allows us to describe the universal characteristics of this complex phenomenon in the unity of its social and cultural, and structural and daily characteristics. The basis for the development of this scheme is an approach in which the child is analyzed as an independent and active subject of relations with the adult world. It has been concluded that childhood as a sociocultural space is formed by the intersection of «child» and «adult» cultural spaces, which are influenced by factors at different levels.

Keywords: childhood as a social and cultural space, factors, societal and local levels.

В современной отечественной и зарубежной социологии большинство существующих исследований, посвященных детству, носят фрагментарный характер. В имеющейся литературе детство рассматривается с различных точек зрения: как этап онтогенетического развития личности, как особый социокультурный феномен, как особая субкультура или как часть социальной структуры общества [1, с. 312]. Вместе с тем, следует отметить, что практически не существует исследований, в которых детство рассматривается как социокультурное пространство. Такое «измерение» детства позволяет анализировать данный феномен в единстве его социальных и культурных, структурных и повседневных характеристик.

Предложенное исследование является частью разрабатываемой автором концептуальной схемы изучения детства как социокультурного пространства и посвящено анализу различных факторов, его детерминирующих. Детство как социокультурное пространство рассматривается нами как *многомерная совокупность социокультурных практик детства, которые различные агенты (дети и взрослые), обладая определенными социальными и культурными характеристиками, (вос)производят во взаимодействии друг с другом и обществом под влиянием факторов различного уровня* [1, с. 315]. В данной работе предлагается классификация факторов¹, которая разработана на основе анализа литературы, касающейся детства, а также проведенных автором исследований.

© Саган Г. В., 2013

¹ Фактор рассматривается как причина какого-либо процесса или явления, которая определяет его характер или отдельные его черты [2]

Факторы, оказывающие влияние на формирования социокультурного пространства детства, могут быть представлены двумя уровнями: социетальным и локальным.

I. Факторы социетального уровня (всеобщие, они влияют на все социальные группы общества):

- 1) глобальные факторы (например, глобализационные процессы)
 - 2) государство (политический режим, законодательство в сфере детства, воспитательно-образовательная система, индустрия детства и т.д.);
 - 3) средства массовой коммуникации (печатные издания, радио, телевидение и интернет).
- II. Факторы локального уровня* (они оказывают влияние только на определенные социальные группы):
- 4) образовательное учреждение (средняя школа или другое учебное заведение I-III ст.);
 - 5) семья и родственники (или лица, их заменяющие);
 - 6) детские сообщества (в том числе неформальные социальные группы, образующиеся в учебных заведениях, друзья во дворе и т.п.).

Отметим, что в современных условиях невозможно говорить о «главенствующих» факторах, а тем более – об их структурированности по принципу единой иерархической системы, поскольку они все больше и больше становятся автономными, а их значимость варьируется в зависимости от контекста. Степень влияния и эффективности различных факторов можно оценить лишь при комплексном изучении, которое должно учитывать вариативность различных контекстов и ситуаций.

Факторы социетального уровня

Глобальные факторы. Глобализация – термин для обозначения «ситуации изменения всех сторон жизни общества под влиянием общемировой тенденции к взаимозависимости и открытости» [3, с. 78]. В рамках данной статьи важно акцентировать внимание на том, что под глобализацией понимается процесс всемирной интеграции и унификации в разных сферах жизни общества (таких как экономика, политика, культура, образование, религия и др.).

Глобализационные процессы оказывают влияние и на культурные практики, которые производятся детьми. Так, например, исследование Л. Горалик о кукле Барби [4] описывает влияние этой куклы не только на мир детей, но и на мир взрослых. Автор анализирует, как в игрушечном мире Барби отразились проблемы реального общества (например, эмансипация, семейные отношения, сексуальные нормы, карьера и другие), а также особенности восприятия этой куклы обществом. Исследование О. Филипповой [5] позволило зафиксировать изменения, произошедшие в детской популярной культуре трех поколений – «советского» поколения, «постперестроечного» поколения и поколения детей первого десятилетия независимости Украины; для каждого из этих поколений степень влияния глобализационных процессов была различной, что сказалось и на практиках, (вос)производимых ими. Очевидно также, что открытые культурные границы позволяют детям увидеть продукцию средств массовой коммуникации иностранного производства, которая во многом заменила аналогичную продукцию отечественного производства, а наличие различных культурных образцов оказывает непосредственное влияние на повседневную жизнь детей (подробнее см. [6]).

Государство. Государство является одним из факторов формирования детства как социокультурного пространства, так как именно на уровне государства устанавливаются формальные рамки жизни детей в стране. Это происходит посредством: 1) наличия в стране определенного политического режима; 2) формирования законодательства, касающегося детства; 3) внедрения образовательных программ в детские сады, школы и другие образовательные учреждения (так называемая воспитательно-образовательная система) и т.д.

Остановимся на некоторых элементах подробнее. Влияние *политического режима и воспитательной системы* государства на формирование детства может быть проиллюстрировано на примере сравнения различных воспитательных систем, детерминируемых политическим режимом. В этом плане интересным представляется сравнение Союза Советских Социалистических Республик и Соединенных Штатов Америки (в период 50-х – 70-х г.г. XX века).

В масштабах данной статьи полное описание всех элементов воспитательных систем СССР и США не возможно, поэтому остановимся только на ключевых моментах. Подчеркивая различия в социокультурных характеристиках между СССР и США, У. Бронфенбреннер отмечает, что эти различия заключаются в том, на кого возложена главная ответственность за воспитание детей [7, с. 4]. В Соединенных Штатах главная ответственность за воспитание детей возлагалась на семью, причем основную роль играли родители. Другие лица и группы, находящиеся вне семьи, в лучшем случае выполняли вспомогательные или дополнительные функции. В Советском Союзе дело обстояло иначе. Принцип, лежащий в основе советской воспитательной системы, – это коллективное воспитание, практикуемое во всех советских детских учреждениях [8, с. 15]. В СССР прямая ответственность за воспитание детей возлагалась на детский коллектив, который рассматривался

как «группа людей, объединенная совместной целеустремленной деятельностью и общей организацией этой деятельности» [7, с. 5]. Коллективы составляли основные структурные элементы во всех советских детских учреждениях, призванных заботиться о подрастающем поколении и его образовании. Безусловно, семья не являлась единственным социальным институтом американского общества, в котором осуществляется процесс воспитания. Но, по мнению У. Бронфенбреннера, в отличие от аналогичных официально формируемых советских детских групп, американские группы были весьма неустойчивы.

Исследования, проведенные У. Бронфенбреннером и посвященные нормам общественного поведения среди школьников четырех стран (Англии, Швейцарии, СССР и США) [9], показали, что советские дети придавали большее значение внешней благопристойности, дисциплинированности, вежливости, но проявляли меньше, чем другие дети, любознательности, склонности к взаимопониманию. Эти результаты можно объяснить тем, что советские дети, в отличие от западных, намного реже сталкивались как в семьях, так и в обществе с противоположными точками зрения на одинаковые проблемы. Вследствие этого у них выработалась привычка к однородной реакции на ту или иную конфликтную ситуацию.

По мнению И.С. Кона, отличия в воспитательных системах СССР и США базировались не только и не столько на том, какой институт принимал на себя ответственность за воспитание детей – семья или коллектив. Прежде всего, два общества различались по их способности планомерно руководить процессом воспитания [10, с. 251]. Главное же состояло в идейной направленности воспитания, которое отражало специфику обеих социальных систем. Американское общество формировало, прежде всего, индивидуализм, советское – коллективизм. Это проявлялось через деятельность всех агентов социализации, будь то семья, школа, сверстники или массовые коммуникации.

Таким образом, на примере приведенных выше исследований мы видим, как политический режим государства и детерминируемая им воспитательно-образовательная система влияет на формирование детства как социокультурного пространства.

Еще одним важным фактором формирования социокультурного пространства детства (на уровне государства) является *законодательство*. Во многих европейских странах (в том числе и в Украине) современное законодательство о детстве направлено на расширение социально-правовых гарантий детей, обеспечения физического, интеллектуального, культурного развития молодого поколения, создания социально-экономических и правовых институтов с целью соблюдения прав и законных интересов ребенка в Украине [11]. Законодательство создает ценностно-нормативные границы общества, на основе которых формируются социокультурные практики детства. Посредством принятия определенного законодательства, государство формирует не только основные структурные, но и ценностно-нормативные ориентиры, в которых разворачивается и (вос)производится детство как социокультурное пространство².

Средства массовой коммуникации. В современном обществе средства массовой коммуникации стали не только неотъемлемой частью культуры, но и важным институтом социализации личности.

Выделяются следующие виды СМК³:

1) печатные издания (применительно к детям современной Украины – это развлекательные журналы о мультфильмах, сериалах (например, «Скуби Ду», «Шрек», «Маша и Медведь», «Лунтик» и множество других), а также познавательные журналы (например «Пізнайко», «Кузя») и другие печатные издания);

2) радио (в настоящее время в Украине не существует детских радиостанций, дети слушают то, что предлагается взрослым);

3) телевидение (дети смотрят как те каналы, телепередачи и фильмы, которые направлены на детей как целевую аудиторию, так и «взрослые» телеканалы, программы, фильмы и сериалы);

4) интернет (который дети используют редко, а если используют, то чаще всего, для игр, для общения в социальных сетях (например «Вконтакте» или специализированных форумах).

Из всех видов СМИ телевидение обеспечивает возможность наглядно-образного восприятия, а значит и более сильного эмоционального влияния на индивида. Проблема влияния телевидения на сознание и поведение зрителей и последствий этого влияния (а значит и формирования детства) занимает важное место в разработках психологов и социологов. Например, А.Ю. Дроздов в своей статье [14], проанализировав социально-психологические факторы агрессивного поведения подростков, делает вывод о наличии взаимосвязи между склонностью к просмотру телевизионных сцен насилия и дальнейшим агрессивным

² Подробнее о его влиянии на формирование детства как социокультурного пространства см. исследование автора [12], в котором представлен контент-анализа законодательных документов Украины, касающихся детей и детства.

³ Подробнее о том, что слушают, читают и смотрят дети современной Украины см. [6]

поведенієм среди подростков и юношей (девушек).

Исследования У. Бронфенбреннера в середине XX века относительно времяпрепровождения американских детей выявили совершенно очевидный характер воздействия телевидения на зрителей. Автор указывал, что телевидение оказывало большое влияние на жизнь американских детей: они проводили у телевизора примерно столько же времени, сколько и в школе [7, с. 49]. Автор считает, что именно средства массовой информации сыграли значительную роль в порождении насилия в американском обществе во второй половине XX века и поддержании его «на высоком уровне», в том числе и среди подрастающего поколения страны [7, с. 51].

Примером исследования влияния СМИ на социокультурные характеристики детства является исследование «Телевидение как культурный ресурс в формировании культуры детства и его вклад развитие (детей)», проведенное З. Кампфом, Д. Хак-Таглихт, Ш. Блум-Кулка [15]. Авторы утверждают, что одним из главных источников, которые вовлекаются в конструирование детской культуры, является в настоящее время телевидение – главный носитель содержания массовой культуры [15]. Проникновение и расширение массовой культуры через телевидение также затрагивает и культурные миры детей, включая способы построения сюжета естественной игры.

Авторы исследуют, каким образом телевидение влияет на формирование детской культуры, навыков взаимодействия и на развитие детей. Они рассматривают детские устные рассказы, которые проявляются в естественном детском взаимодействии, для того, чтобы определить культурные ресурсы, которые дети используют в построении своих историй и использовании этих ресурсов.

Данное исследование выявило, что с развитием телевидения дети в большей степени предпочитают использовать в своих играх телевизионные образы (например, героев мультфильмов или фильмов), чем реальных персонажей (например, принятие на себя социальных ролей родителей или представителей каких-либо профессий). Авторы оставляют открытым вопрос – использование телевизионных сюжетов обогащает или, наоборот, нивелирует воображение ребенка (которое играет одну из главных ролей в познании ребенком окружающего мира). В целом исследование продемонстрировало, что телевидение – важный ресурс в формировании культуры детства, и занимает второе место только после детской повседневности и ежедневного опыта.

Факторы локального уровня

Образовательное учреждение является важнейшим агентом социализации для ребенка и выступает главным носителем общего среднего образования (изучение которого актуально в данной работе, так как речь идет о детях, которые в большинстве своем получают образование именно в средних школах). С современным украинском обществе образование определяется как основа интеллектуального, культурного, духовного, социального, экономического развития общества и государства, целью которого является всестороннее развитие человека как личности и наивысшей ценности общества, развитие ее талантов, умственных и физических способностей, воспитания высоких моральных качеств, формирования граждан, способных к сознательному общественному выбору, обогащение на этой основе интеллектуального, творческого, культурного потенциала народа, повышение образовательного уровня народа, обеспечения народного хозяйства квалифицированными специалистами [16].

Общее среднее образование направлено на обеспечение всестороннего развития личности путем учебы и воспитания, которые основываются на общечеловеческих ценностях и принципах научности, поликультурности, светского характера образования, системности, интегративности, единства учебы и воспитания, на принципах гуманизма, демократии, гражданского сознания, взаимоуважения между нациями и народами в интересах человека, семьи, общества, государства [17].

Учителя, работающие в школах, следовательно, выступают, в определенной мере, носителями целей и ценностей образования (и своего собственного социокультурного опыта в том числе). Важно отметить, что на формирование контингента учеников общеобразовательных учебных заведений существенно влияют объективные факторы, а именно: демографическая, этническая и социально-экономическая ситуация в стране, уровень социальной защищенности граждан. В соответствии с этим, в зависимости от типа учебного заведения, в котором учится ребенок, будут меняться и социокультурные условия построения детства [6, с. 57-58].

Современная украинская средняя школа, выросшая из прежней советской системы образования, и находящаяся в процессе трансформации, столкнулась с новыми социокультурными условиями (например, с рыночной экономикой) и оказалась не готовой к реакции на них. Можно выделить следующие основные

проблеми текущего состояния украинской системы среднего образования, которые непосредственно влияют на формирование детства как социокультурного пространства.

Во-первых, снижается «качество» педагогического персонала. Доля учителей старше 51 года по данным Министерства образования и науки Украины на 2011 г. составляет почти 30% [18]. Удельный вес педагогов младше 30 лет составляет всего 17% [18], значительная часть молодых учителей не закрепляется в системе образования. Более половины учителей имеют стаж педагогической работы более 20 лет [18], что негативно сказывается на качестве среднего образования.

Во-вторых, с наличием в системе образования учебных заведений частной формы собственности, а также специализированных учебных заведений, усиливается разрыв между школами по уровню качества образования, а значит, растет неравенство в доступе к качественному образованию. В итоге система среднего образования перестает выполнять функцию социального лифта, а, наоборот, усиливает социальное неравенство [19, с. 124].

В-третьих, содержание учебных программ и научно-методической литературы хотя и постепенно меняется, но меняется медленно, не успевая реагировать на все трансформационные процессы, происходящие в обществе.

В-четвертых, современная украинская школа перестала быть главным агентом социализации детей, тогда как государственная политика до сих пор сохраняет за системой среднего образования своеобразную монополию на воспитание детей и не учитывает влияние других агентов социализации (в том числе СМК, индустрию детства и т.д.).

В-пятых, несмотря на задекларированную развитую систему внешкольных учреждений [18], понижается уровень доступности дополнительного образования, а следовательно, снижается общий уровень культуры детей и подростков, и, наоборот, растут показатели различных практик девиантного поведения.

Семья как малая группа и социальный институт – важнейший агент социализации, который оказывает воздействие на ребенка посредством передачи норм, ценностей, правил поведения и информационного влияния. Семья является многослойным социальным образованием. Она выполняет особую и важную посредническую роль, «в силу ее социокультурной природы как феномена, пограничного по своей сути, находящегося на пересечении структур при любом конструировании социума и на границе макро- и микроанализа», – утверждает известный исследователь семьи А.И. Антонов [20, с. 7].

Существует множество определений семьи, мы же остановимся на самом распространенном определении этого понятия, которое обозначает, что «семья – это основанная на единой общесемейной деятельности общность людей, связанных узами супружества-родительства-родства, и тем самым осуществляющая воспроизводство населения и преемственность семейных поколений, а также социализацию детей и поддержание существования членов семьи» [20, с. 26].

В связи с трансформацией современного украинского общества, модифицируются (иногда – коренным образом) и функции современной украинской семьи. Говоря о функциях семьи, следует помнить, что речь идет о таких результатах жизнедеятельности семей, которые обнаруживаются на уровне общества, имеют общезначимые последствия и характеризуют роль семьи как социального института среди других институтов общества. В следствие этого, необходимость указать среди функций те особые, которые позволяют отличить семью от других институтов, привела к выделению специфических и неспецифических функций семьи. Согласно А.Г. Харчеву, специфические функции семьи вытекают из сущности семьи и отражают ее особенности как социального явления, тогда как неспецифические функции – это те, к выполнению которых семья оказалась принужденной или приспособленной в определенных исторических обстоятельствах [21].

Специфические функции семьи, к которым относятся рождение (репродуктивная функция), содержание детей (экзистенциальная функция) и воспитание детей (функция социализации), выполняются семьей, даже если в ходе истории меняется общество или характер связи между семьей и обществом. Поскольку человеческое общество всегда нуждается в воспроизводстве населения, постольку всегда остается социальной необходимостью в семье как социальной форме организации рождения и социализации детей.

Неспецифические функции семьи, связанные с накоплением и передачей собственности, статуса, организацией производства и потребления, домохозяйства, отдыха и досуга, с заботой о здоровье и благополучии членов семьи, фелицитативная функция – все эти функции отражают исторический характер связи между семьей и обществом, раскрывают исторически преходящую картину того, как именно происходит рождение, содержание и воспитание детей в семье.

Здесь важно отметить, что к началу XX столетия социальные институты все более совмещаются с семьей и берут на себя функции образования и воспитания (школа и детские сады), защиты и охраны

(полиция, армия), функции питания, одежды, досуга (сфера обслуживания), функции благосостояния и передачи социального статуса (индустриальный наемный труд). Кроме того, роль семьи можно рассматривать двояко: с одной стороны, как подготовку к будущим семейным ролям, а с другой – как влияние, оказываемое семьей на формирование социально-компетентной, зрелой личности [22, с. 122].

По данным нашего исследования [6] семья играет одну из ведущих ролей в формировании детства как социального пространства, так как дети в своем взаимодействии друг с другом и с внешним миром прежде всего ориентируются на ценности, нормы и правила поведения, принятые в их семьях. Однако чем старше становится ребенок (и это можно соотнести с фазами развития ребенка), тем большее значение в построении им своего собственного мира приобретают образовательные учреждения и коллективы сверстников.

Детские сообщества. Следующим локальным фактором формирования детства как социокультурного пространства являются дети, которые во взаимодействии друг с другом образуют различные сообщества. Мы считаем, что современное украинское общество от постфигуративной культуры движется к префигуративной (в терминологии М. Мид [23]), поэтому возрастающее влияние на формирование мира ребенка оказывают группы сверстников.

Ключевым в описании этого явления является понятие «peer group», которое возникло в американской социологии и традиционно используется в социологии молодежи для описания малых групп подростков [24, с. 611]. Дословный перевод этого термина существенно усложнен тем, что «peer group» означает что-то большее, чем «гомогенная возрастная группа». Слово «peer» происходит от латинского «par», то есть «равный», и это равенство является не только возрастным, но и выражается в однородности взглядов, интересов, ценностей и форм активности [24, с. 612]. Поэтому в научной литературе, как правило, словосочетание «peer group» (или только слово «peer») не переводится, а используется в неизменном виде. Детские peer-группы образуются во всех сферах жизнедеятельности детей: в школе, в кружках и секциях, во дворе и т.д.

Ключевым понятием для описания влияния peer-групп на формирование детства как социокультурного пространства является понятие peer cultures (peer-культура)⁴. Описание peer-культуры позволяет глубже изучить детские сообщества в их повседневном взаимодействии. Относительно детства данный термин был введен У. Корсаро, под которым он понимает «устойчивую совокупность видов деятельности или повседневных занятий, предметы, ценности, и проблемы, которые дети производят и которыми делятся дети во взаимодействии друг с другом» [25].

Большинство исследований относительно peer-культуры сосредотачивается на ценностях, которые (вос)производят коллективы сверстников, их интересах и их единообразии. В зарубежной социологии существуют детальные этнографические исследования интерактивных процессов в пределах peer-культуры детей дошкольного и младшего школьного возраста, так же как детей в предподростковом возрасте и подростков. Так, в своих работах У. Корсаро исследует: 1) специфику повседневности, ценности и проблемы в рамках peer-культуры детей (начиная с дошкольного возраста); 2) определенные изменения в детских peer-культурах и как они связаны с требованиями взрослого мира.

Взаимодействуя с друзьями или приятелями в организованных группах, дети производят peer-культуры, в которых их собственные знания и методы постепенно преобразовываются в знание и навыки, необходимые для того, чтобы принимать участие в жизни «взрослого мира». Главной целью в интерпретативном подходе, предложенном У. Корсаро, является описание peer-культуры и развитие лучшего понимания их важной роли в формировании детства.

Производство peer-культуры не является вопросом ни простой имитации, ни прямого копирования взрослого мира. Дети творчески приспособляют информацию от взрослого мира, чтобы произвести свои собственные уникальные peer-культуры. Такое копирование является творческим в том смысле, что дети преобразовывают информацию, полученную от взрослого мира, чтобы перенести ее на проблемы мира сверстников, а это одновременно способствует (вос)производству взрослой культуры. У. Корсаро именуется этот процесс творческого копирования как интерпретативное воспроизведение [26]. Процесс воспроизводства детьми культуры взрослых является интерпретативным в том смысле, что дети индивидуально просто не усваивают до конца внешнюю взрослую культуру. Скорее, дети становятся частью взрослой культуры и способствуют ее преобразованию через взаимодействие со взрослыми и творческое создание peer-культуры с другими детьми.

⁴ Peer culture можно перевести как «культура сверстников», но адекватного перевода этого термина нет ни в украинском, ни в русском языках, поэтому используем это понятие в неизменном виде как peer-культура .

У. Корсаро видить главную задачу исследований детства в определении центральных элементов реер-культуры, проанализировав которые можно говорить о их значении и вкладе в воспроизводство взрослого мира. Такими элементами являются: 1) совместная деятельность, 2) оспаривание взрослой власти, контролирование себя и поведения своих сверстников (например, через контроль страхов), 3) использование делинквентных форм взаимодействия друг с другом (например, конфликты и споры), 4) производство особых языковых практик. Исследования У. Корсаро описывают особенности реер-культур в образовательной среде. Очевидно, что существует научная потребность в исследованиях, которые описывают детские практики дома, во время досуга или другой деятельности ребенка.

Кроме того, существует еще ряд причин, делающих группу сверстников особенно важной именно для детей. Общение со сверстниками «оказывается важным каналом информации; по нему подростки и юноши узнают информацию, которую им по тем или иным причинам не сообщают взрослые» [27]. Часто через сверстников дети получают информацию по вопросам, которые не обсуждаются со взрослыми. Общение со сверстниками, это «специфический вид деятельности и межличностных отношений», в ходе которого вырабатываются навыки социального взаимодействия, увеличивает набор его социальных ролей, расширяется представление о собственной личности [27]. По мнению И.С. Кона, «включение в общество сверстников расширяет возможности самоутверждения ребенка, дает ему новые роли и критерии самооценок» [27]. Общение со сверстниками это еще и «специфический вид эмоционального контакта» [28]. Оно обеспечивает ребенку чувство эмоционального благополучия и устойчивости. Для самоуважения ребенка важно заслужить доброе отношение товарищей.

В начале 1960-х годов властное воздействие группы сверстников было убедительно прослежено Дж.С. Коулменом в его работе «Общество подростков» [29]. Дж.С. Коулмен исследовал ценностные ориентации и поведение подростков в восьми крупных американских школах. По его данным, устремления и действия американских подростков главным образом определяются ведущей группировкой учащихся. Для входивших в состав такой группировки мальчиков высшим критерием успеха являлась спортивная слава, для девочек – свидания с популярными мальчиками. Интеллектуальные достижения попадали в разряд второстепенных ценностей.

Группа сверстников оказывает значительное влияние на социализацию ребенка, она становится для ребенка своеобразной школой жизненного опыта, который не могут обеспечить другие институты, такие как семья или образовательные учреждения. В первую очередь, она дает опыт общения с равными, опыт совместной деятельности, и усвоения связанных с этой деятельностью новых ролей.

Характер влияние группы сверстников может быть различным. Можно утверждать, что характер воздействия группы сверстников на ребенка зависит от ценностных ориентаций и видов деятельности, господствующих в данной группе. Там, где групповое мнение поощряет успехи в усвоении знаний, члены группы поступают соответствующим образом. Если же доминирующие нормы группы призывают к нарушению установок взрослых, то ребенок с готовностью следует этим нормам. Кроме того, значения группы сверстников как института социализации меняется на протяжении истории и во многом зависит от преобладающего в данном обществе типа культуры.

Таким образом, в данной статье выделены факторы, оказывающих влияние на формирование детства как социокультурного пространства, описаны особенности их влияния на существование и проявление детства. Данный анализ осуществлен в рамках разрабатываемой автором концептуальной схемы исследования детства как социокультурного пространства, позволяющего описать универсальные характеристики этого сложного феномена в единстве его социальных и культурных, структурных и повседневных свойств. Основой для разработки данной схемы является подход, при котором ребенок анализируется как самостоятельный и активный субъект отношений со взрослым миром, в отличие от распространенных до сих пор исследований, в которых ребенок по-прежнему рассматривается в качестве объекта воспитательного процесса в семье или в школе.

ЛИТЕРАТУРА: 1. Саган Г. В. Концептуализация феномена детства: основные подходы / Г. В. Саган // Методология, теория и практика социологического анализа современного общества: Сборник научных работ. – Выпуск 15. – Х.: ХНУ имени В.Н. Каразина, 2009. – С. 311-315 2. Большая советская энциклопедии я: В 30 т. – М.: «Советская энциклопедия», 1969-1978. – Режим доступа: <http://slovari.yandex.ru/~книги/БСЭ/Фактор/>. – Название с экрана. 3. Социологический энциклопедический словарь : [словарь / ред. Осипов И.]. – М.: ИНФРА–М–НОРМА, 1998. – 488 с. 4. Горалик Л. Полая женщина: Мир Барби изнутри и снаружи / Линор Горалик. – Режим доступа: <http://lib.rus.ec/b/126960>. – Название с экрана. 5. Filippova O. From Soviet to Independent Ukraine: How Childhood

- Responds to Society? / O. Filippova // *History, Language and Society in the Borderlands of Europe: The Case of Ukraine and Belarus*. Lund, Sweden. – Center for European Studies (CFE) Lund University, 2005. **6.** Саган Г. В. Социокультурные практики детства: концептуализация, операционализация, украинский контекст / Г. В. Саган // *Вестник Одесского национального университета*. – Т. 15, в. 14 «Социология и политические науки». – ОНУ имени И.И. Мечникова, 2010. – С. 51-60 **7.** Бронфенбреннер У. Два мира детства: Дети в США и СССР: перевод с англ. / Ури Бронфенбреннер. – М.: Прогресс, 1976. – 167 с. **8.** Макаренко А. С. Педагогическая поэма / Антон Семенович Макаренко. – Москва : Правда, 1979. – 640 с.: ил. – (Школьная библиотека). **9.** Bronfenbrenner U. *Ecological Models of Human Development* / U. Bronfenbrenner. – Режим доступа: <http://www.psy.cmu.edu/~sieglar/35bronfenbrenner94.pdf>. – Назва з екрану. **10.** Кон И. С. Ребенок и общество: ист.-этногр. перспектива / И.С. Кон и Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР. – М.: Наука, 1988. – 271 с. **11.** Закон України «Про охорону дитинства» // *Відомості Верховної Ради України*. – 2001. – №30. – С. 142 – Режим доступа: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2402-14>. – Назва з екрану. **12.** Саган Г. В. Политики детства: пространственно-временной анализ / Г. В. Саган // (Пост)сучасність і наука: соціологія у пошуках себе та суспільства / Збірник тез доповідей учасників V Міжнародної наукової конференції студентів та аспірантів. – Харків: Видавничий центр ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2007. – С. 321-322 **13.** Шапинская Е. Масс-медиа / Е. Шапинская // *Энциклопедия культурологии*. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/contents.nsf/enc_culture/. – Назва з екрану. **14.** Дроздов А. Ю. «Агрессивное» телевидение: социально-психологический анализ феномена / А. Ю. Дроздов // *Социологические исследования*. – 2001. – №8. – С. 62-68 **15.** Kampf Z. TV as a cultural resource for the construction of childhood culture and its impact on development / Kampf Z., Huck-Taglicht D. and Blum-Kulka Sh. – Режим доступа: http://www.allacademic.com/meta/p_mla_apa_research_citation/0/1/3/2/4/pages13249/p13249-1.php. – Назва з екрану. **16.** Закон України «Про освіту» // *Відомості Верховної Ради*. – 1991. – №34. – ст.451 – Режим доступа: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>. – Назва з екрану. **17.** Закон України «Про загальну середню освіту» // *Відомості Верховної Ради*. – 1999. – №28. – Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/651-14>. – Назва з екрану. **18.** Загальні відомості про загальну середню освіту в Україні. – Режим доступа: <http://www.mon.gov.ua/main.php?query=education/average/average>. – Назва з екрану. **19.** Верещкая А. И. Современная российская школа в оценках и представлениях учителей / А. И. Верещкая, А. Б. Довейко, А. И. Стеценко // *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна: зб. наук. пр.* – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2012. – С. 121-128 **20.** Антонов А. И. Социология семьи / А. И. Антонов, В. М. Медков – М.: Изд-во МГУ, Изд-во Международного университета бизнеса и управления («Братья Карич»), 2001. – 304 с. – Режим доступа: club.fom.ru/books/doc0203071707.DOC. – Название с экрана. **21.** Семья и общество / [Коллектив авторов, отв. ред. Харчев А.Г.]. – М.: Наука, 1982. – 576 с. **22.** Валиева С. Ф. Роль семьи в процессе социализации ребенка // *Вестник Московского университета*. – Сер. 18. Социология и политология. – 1997. – № 3. – С. 121-125 **23.** Мид М. Культура и мир детства : Избранные произведения : пер. с англ. / Маргарет Мид, Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая АН СССР; Пер., примеч. Ю. А. Асеев; Ред.пер. В.И. Беликов. – Москва: Наука, 1988. – 429 с. – (Этнографическая библиотека) **24.** Артёмов П. Н. Субкультура футбольных фанатов: опыт социологического анализа / П. Н. Артёмов // *Методология, теория и практика социологического анализа современного общества: Сб. науч. работ*. – Харьков: Издат. центр Харьк. нац. ун-та им. В.Н. Каразина, 2003. – с. 611–615. **25.** Corsaro W. Interpretive Reproduction in Children's Peer Cultures / W. Corsaro // *Social Psychology Quarterly*. – 1992. – Vol. 55, № 2. – P. 160-177 – Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/2786944>. – Назва з екрану. **26.** Corsaro W. Children's peer cultures / W. Corsaro, D. Elder // *Annual Review of Sociology*. – Vol. 16 (1990), P. 197-220 – Режим доступа: <http://www.jstor.org/stable/2083268>. – Назва з екрану. **27.** Кон И. С. Детство как социальный феномен / И. С. Кон // *Журнал исследований социальной политики*. – 2004. – Т. 2, № 2. – С. 151–174 – Режим доступа: <http://ecsocman.hse.ru/mags/jsp/2004-2-2/26554002.html>. – Название с экрана. **28.** Кон И. С. Открытие «Я» / И. С. Кон. – М.: Политиздат, 1978. – 367 с. – Режим доступа: http://www.koob.ru/kon/otkritie_ya. – Название с экрана. **29.** Coleman J. The Adolescent Society / J. Coleman. – Режим доступа: <http://www.catholiceducation.org/articles/education/ed0280.html>. – Назва з екрану.

УДК 316.4.051.62

СІМЕЙНЕ НАСИЛЬСТВО ЯК ФАКТОР СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДИТИНИ: СОЦІОЛОГІЧНИЙ ДИСКУРС

Криницька Ірина Петрівна – аспірант кафедри суспільно-гуманітарних наук Української академії друкарства (м. Львів)

Стаття присвячена аналізу насильства над дітьми у сім'ї як соціального феномену. Автор робить спробу соціологічного осмислення цього явища як чинника соціалізації дитини. Наведені результати теоретичних та емпіричних досліджень зазначеного феномену, зокрема визначаються можливості застосування концепту «фрейм», запропонованого І. Гофманом, до аналізу сімейного насильства над дітьми. Особлива увага приділяється процесу відтворення феномену насильства над дітьми завдяки міжпоколінній взаємодії у сім'ї. Наведені аргументи щодо негативного впливу насильства на поведінку і спосіб життя скривдженої дитини, сформульовано висновок про те, що батьківське виховання може виступати одним із факторів ризику у процесі соціалізації дітей.

Ключові слова: соціалізація, домашнє насильство над дітьми, фреймінг, негативний вплив, батьківське виховання.

Статья посвящена анализу насилия над детьми в семье как социального феномена. Автор делает попытку социологического осмысления этого явления как фактора социализации ребенка. Приведены результаты теоретических и эмпирических исследований указанного феномена, в частности определяются возможности применения концепта «фрейм», предложенного И. Гофманом, к анализу семейного насилия над детьми. Особое внимание уделяется процессу воспроизводства феномена насилия над детьми благодаря межпоколенческому взаимодействию в семье. Приведены аргументы относительно негативного влияния насилия на поведение и образ жизни обиженного ребенка, сформулирован вывод о том, что родительское воспитание может выступать одним из факторов риска в процессе социализации детей.

Ключевые слова: социализация, домашнее насилие над детьми, фрейминг, негативное влияние, родительское воспитание.

In the article violence above children in the family is comprehended as a social phenomenon. The author analyses the sociological aspect of this phenomenon as a factor affecting of family socialization. The special attention is paid to the process of reproduction this phenomenon between generations. The paper presents arguments about the negative impact of violence on behavior and way of life the offended child. Thus, parental education appears as one of the risk factors in the children socialization.

Keywords: socialization, family violence above children, framing, negative effects, parental education.

У суспільно-політичній площині явище насильства набуває все більших масштабів і залишається однією зі стратегій суспільної поведінки. У цій статті пропонуємо до розгляду проблему сімейного насильства – одну із найбільш значимих соціальних проблем в Україні.

Визначення ступеню актуалізації проблеми насильства з наукової точки зору ускладнюється практично відсутнім механізмом збору систематичних і достовірних статистичних даних із питань насильства над дітьми. За неофіційними даними, в нашій країні більш ніж три мільйони дітей щороку стають свідками або жертвами домашнього насильства.

Причини явища сімейного насильства описані в дослідженнях Л. Берковіца, Р. Хілла, Г. О'Брасна, В. Штайнеца, Р. Дж. Геллеса, М. Штрауса, Т. Гончарової, І. Фурманова та ін.. Слід також зазначити, що в нашій країні теоретичні та практичні аспекти запобігання насильства в сім'ї були вивчені Г. Мошаком, Н. Костенко, А. Йосипівом, А. Бойком, А. Даниловою, О. Бабенко, І. Трубавіною та ін..

Метою цієї статті є аналіз впливу сімейного насильства на соціалізацію дитини. На нашу думку, здійснення аналізу цієї проблеми виключно у рамках соціологічного знання дозволить заглибитися у сутність явища насильства над дітьми в сім'ї і надасть змогу розширити розуміння його змісту, а в подальших дослідженнях сформулювати рекомендації щодо його превенції.

Перш за все зазначимо, що поняття «наси́льство над дітьми в сім'ї» ми визначаємо як явище суспільного буття, що має системний характер і проявляється в застосуванні по відношенню до дітей цілеспрямованої сили, будь-якого виду примусу, дій сексуального, фізичного, емоційного, психологічного чи економічного характеру, жорстокості або ж бездіяльності (нехтування) іншими членами сім'ї, що можуть заподіяти дитині будь-яку кривду чи створюють для неї небезпеку або психологічно-емоційний дискомфорт, порушують її особисті конституційні права та свободи. Сьогодні важливо вести полеміку щодо визначення правомірності долучення до класифікації видів сімейного насильства таких явищ, як аборти, відмова від дитини, куріння чи вживання алкогольних напоїв в присутності дитини, що може спричинити втрату контролю за своїми діями, а також так звана «задушлива материнська любов». Постає потреба усвідомлення сутності права власності на дитину у соціокультурному контексті явища насильства. У нашій інтерпретації це явище має ідеальні понятійні (з точки зору ціннісно-моральних ідеалів), статистичні (з точки зору переконань чи уявлень більшості) та індивідуальні ознаки.

Можемо також послуговуватися терміном відомого дослідника материнської депривації Дж. Боулбі, який ввів поняття «патогенного батьківського виховання» (pathogenic parenting). На його думку, показниками неадекватного ставлення до дітей є два типи виховання: відкидання-відчуження і гіперсоціалізація [1, с. 80].

Соціалізація – процес входження індивіда у суспільство. Прийнято вважати, що соціалізація – це двосторонній процес, що включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом соціального досвіду шляхом входження в соціальне середовище, з іншого боку, це процес активного відтворення індивідом системи соціальних зв'язків за рахунок його активної діяльності. Соціалізація відбувається протягом усього життя особистості. Виключно важливий вплив на первинну соціалізацію особистості має сім'я. Виділяють ряд функцій сім'ї, що є значимими в процесі соціалізації особистості, серед них: фізичний та емоційний розвиток людини; формування психологічної статі дитини в перші роки життя; розумовий розвиток дитини, що впливає на міру залучення до культури на всіх етапах соціалізації; оволодіння соціальними нормами; формування фундаментальних цінностей орієнтації людини у сферах сімейних і міжнетнічних відносин, що визначає її стиль життя; соціально-психологічна підтримка особистості тощо. Вкрай важливою є соціокультурна функція сім'ї, що забезпечує передачу певного досвіду, знань, духовних цінностей, принципів і способів поведінки від старших молодшим, сприяє формуванню інтересів, уподобань, прагнень, які мають глибоке пізнавальне наповнення, покликані розвивати позитивно забарвлені емоції, почуття, підтримує реалізацію сутнісних сил дитини, її особистісних позицій і орієнтацій [2, с. 195-196].

Соціалізація в дитинстві будується на покорі дорослим і виконанні певних правил і не прийнято, щоб діти обговорювали чи оцінювали дії своїх батьків. Таким чином, власне особливості та стиль виховання дітей у сім'ї є потужним фактором та інструментом соціалізації. Тут слід поставити питання про насильство як деструктивну форму соціалізації, адже це явище має безпосередній вплив на формування делінквентної поведінки.

Відповідно до даних загальнонаціонального дослідження проблем сімейного насилля над дітьми в США, найчастіше жертвами фізичного насилля з боку батьків стають діти 12-ти – 17-ти років. Ситуація погіршується з віком дітей, досягаючи піку у 15-17 років – 14,2 випадки на 1000 досліджуваних. Той же показник набагато нижче для дошкільнят – 6,3 випадки на 1000 досліджуваних [1, с. 80].

У громадській думці існує велика кількість варіацій щодо використання та ефективності тілесних покарань. Про це свідчать численні дослідження. Зокрема, дослідження ООН про насильство щодо дітей у світі проведене у 2006 р. в Канаді, виявило, що 59% громадян переконані у шкідливості ляпасів, а ще 86% вважають їх неефективними. Водночас 84% респондентів, що брали участь в подібному опитуванні у США, погоджуються, що «іноді гарний ляпас необхідний як дисциплінарний засіб» [12, с. 36-38].

В Україні за даними проекту «Дитинство без насильства – покращення системи захисту дітей у Східній Європі», здійсненого у 2010 році, тільки 38% опитаних мають тверду позицію щодо недопущення тілесного покарання у жодному випадку, 40% респондентів приймають використання тілесного покарання як методу виховання чи використання його хоча б у деяких випадках [8].

Можемо припустити, що застосування насильства над дітьми стало звичною соціальною практикою, яка легітиміється (виправдовується) людьми і відтворюється у системі побутового виховання. Таким чином, у масовій свідомості вироблені загальноприйняті нормативно-оціночні, когнітивно-пізнавальні структури, що визначають універсальний принцип бачення цієї соціальної проблеми, що складає підґрунтя її легітимації [4].

У контексті соціалізації особистості в сім'ї можемо говорити про насильство як про одну з форм ініціації батьківсько-дитячих взаємин на повсякденному правовому рівні. Слід зауважити, коли ми говоримо про негативні явища в сім'ї і їхній вплив на дитину, то забуваємо про вплив «педагогічного»

насильства на соціалізацію батьків у родині, що також має місце. При цьому часто виникає проблема, яка полягає у зростаючій неспроможності батьків до адекватної вербалізації своїх претензій. Щодо дітей, то вони можуть виступати не тільки жертвами насильства, але і його ціллю чи засобом. Застосування будь-якого виду насильства в родині вчить дітей, що фізична сила є допустимою. Через систему наслідування така модель поведінки стає традиційною нормою соціалізації у сфері батьківсько-дитячих взаємин.

Відповідно до концепції М. Страуса та М. Фрідмана, які для розуміння насильства використовують поняття так званих соціальних знань, жорстокість передається через покоління. Тобто використання будь-якого фізичного покарання батьками вчить їхніх дітей, що фізична сила приймається і виправдовується, коли використовується проти членів сім'ї [7, с. 25]. Ця концепція схожа на теорію соціального навчання (А. Бандури), але у своїй основі має конкретні звернення до інтерпретації насильства.

На межі соціоісторичного та соціокультурного підходів до розуміння сімейного насильства виникає питання про особливості визначення процесу трансляції соціокультурних дискурсів насильства та відтворення моделей жорстокої поведінки між поколіннями. Один із запропонованих варіантів її вирішення належить І. Фурманову, який подає модель трансляції насильства між поколіннями [11]. Дослідник вважає, що через трансляцію батьками агресії дітям відбувається передача моделі насильницьких стосунків від одного покоління до іншого. Цей процес може транслюватися завдяки різним моделям.

Перша модель трансляції – передача через процеси статево-рольової ідентифікації дитини з батьками, коли дитина є свідком агресивних стосунків між власними батьками в їхньому подружньому житті.

Друга модель – через спостереження відповідного способу дій і механізм ідентифікації з агресором у результаті використання в сім'ї фізичних покарань щодо дітей.

Для навчання агресивній поведінці використовуються три способи: копіювання, наслідування і ідентифікація з агресором. Кожен з цих процесів визначається як комплексна детермінована модель передачі жорстокої поведінки в родині. Ці процеси ми можемо застосувати також і до способів трансляції соціокультурних чинників сімейного насильства над дітьми, доповнивши запропоновану класифікацію ще й процесом моделювання, що передбачає більш широкий спектр сприймання та відтворення поведінки і може інтегрувати в собі три способи, зазначені вище.

На індивідуальному рівні сприйняття цих чинників та моделей відбувається на чотирьох особистісних вимірах: поведінковому, пізнавальному, інтерперсональному та психодинамічному.

Важливими тут постають безпосередні комунікативні канали трансляції соціокультурних чинників та моделей поведінки конкретного суспільства, що визначають конструктивну специфіку насильства та його дискурс саме у процесі соціалізації особистості дитини, серед них: досвід поколінь (переживання насильства, безпосереднє та опосередковане його спостереження), презентація і трансляція насильства ЗМІ, а також його відображення у літературі та фольклорі (приповідках, прислів'ях, афоризмах, казках, коліскових) тощо. Тут потрібно враховувати також те, що вказані нами соціокультурні чинники та їхні провідники (канали) є одними із безпосередніх факторів соціалізації особистості, а також творять символічний конструкт насильства [5].

Якщо говорити про конструктивність насильства, то слід наголосити саме на значенні культурних кодів у відтворенні і трансляції насильства, що формують смисли і уявлення про нього. У соціокультурному контексті феномен насильства має чітко визначені смисли, що стосуються його інтерпретації у суспільній свідомості. Отже, можемо говорити про чіткі уявлення щодо насильства, його видів, способів та можливостей застосування, які нівелюються в кожному індивідуальному випадку, але все ж підтримуються культурною традицією виховання в кожній соціокультурній системі. Тут доцільно говорити також про фрейм насильства як соціальної проблеми.

Як відомо, поняття фрейму було введено Ірвіном Гофманом. Концепцію фреймінгу розвивали у своїх роботах Дж. Лакофф, М. Мінський, Р. Бетфорд та інші. Фрейм є структурою даних для представлення стереотипної ситуації. З кожним фреймом асоціюється інформація різних видів [6]. Побутовий фрейм насильства дає можливість представити структуру знання про явище як схематизацію досвіду покоління. Тому, досліджуючи насильство у соціокультурному контексті, доцільно послуговуватися саме цим поняттям. Кожен із фреймів забезпечує імідж проблеми в ряді загальносуспільних уявлень та значень, а також інтерпретацію соціальних обставин, що, у свою чергу, задає напрямок превенції явища насильства [3, с. 291]. Власне, фрейми мають важливе значення у соціалізації особистості, оскільки забезпечують латентні канали передачі інтерпретативних контекстів явища. Оскільки соціалізація - процес історично зумовлений, то варто сказати, що ми послуговуємося набором фреймів, який передає ідентифікацію моделей поведінки, впливає на мотивацію, визначає нашу свідомість і формує оціночні уявлення щодо фактів та явищ, які нас оточують, а також визначають нашу поведінку, зокрема у тих ситуаціях, де не діють інші фактори. Ці фрейми накопичуються у

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

процесі соціалізації, формуючи своєрідний архів визначених уявлень і мотивів поколінь, що впливає на прийняття рішення. Таким чином визначається екзистенція насильства.

Фрейми конструюють наше уявлення про соціальну проблему і разом із соціальним та індивідуальним досвідом формують знання про явище сімейного насильства. Якщо послуговуватися теоріями конструювання соціальної реальності П. Бергера та Т. Лукмана, теоріями конструювання соціальних проблем Дж. Спектора та М. Кітсьюза, можемо стверджувати, що існує безпосередній зв'язок між знаннями і соціальною поведінкою. Доцільно згадати також теорію американського соціолога У. Томаса (т. зв. теорему Томаса): якщо ситуація мислиться як реальна, вона реальна за своїми наслідками. Тут важливо пам'ятати про визначення соціальної проблеми не стільки як об'єктивної умови, скільки визначення її через специфіку уявлень та діяльності індивідів щодо цієї проблеми, у нашому випадку це найближче оточення дитини та фахівці соціальних інститутів, що мають відношення до регулювання проблеми сімейного насильства [10].

У нашому дослідженні вкрай важливо виокремити вплив насильства на скривджену дитину. У рамках дослідження, проведеного у Росії, було виявлено взаємозв'язок між насильством у сім'ї і порушеннями у стійкості особистості до негативних проявів, аддикцій і девіації. Респондентам було запропоновано поставити свою оцінку типам девіантних відхилень. Були отримані наступні результати: схвалення отримали такі відхилення, як проституція (8,5%), вживання наркотиків (1,5%), куріння (6%), злочинство (2%), участь у бійках (25%), лихослів'я і грубість (8%), грубість по відношенню до вчителів (10,5%), пропуски навчальних занять (9,5%), втеча з дому (4%), вживання алкоголю (9%). Аналізуючи описану респондентами ситуацію у їхніх родинах, було підтверджено припущення про те, що до цих негативних явищ схильні діти з неблагополучних сімей. Лише 14% дітей, що піддаються насильству в сім'ї, відрізняються високою негативною оцінкою перелічених ситуацій. Як довело дослідження, 57% опитаних долучалися до тих чи інших проявів девіантної поведінки: 10% підлітків грубо поводити себе з вчителями, 20% – брали участь у бійках, 12,5% – лихословили, 2,5% – займалися вимаганням, 4,5% – мали статеві зв'язки, 2% – крали, 8% – вживали алкоголь, 14% – поводитись грубо з батьками, 8,5% – палили, 4% – залишили школу, 4% – пішли з дому. Тільки 20% респондентів не мали відношення до жодної із перелічених в інструментарії дослідження форм поведінки, що відхиляється. Аналіз відповідей засвідчив також, що доволі часто (у 86% випадків) існує взаємозв'язок несприятливої ситуації в сім'ї із небажанням підлітків вчитися, відсутністю у них прагнення спілкуватися з однолітками і девіантною поведінкою. Однак були й такі підлітки (14%), які, не дивлячись на несприятливу ситуацію в сім'ї, не вдаються до девіантної поведінки, мають гарні стосунки з однолітками, і в цілому успішно соціалізовані. Циклічність процесу насилля не викликає сумнівів: батьки, яких жорстоко карали в дитинстві, у 80% випадках самі вдаються до насильства у вихованні дітей [9, с. 130].

Можна говорити про такі наслідки насильства над дітьми в сім'ї:

- індивідуальні (фізичні, психологічні та емоційні травми, вплив на процес соціалізації, смерть);
- соціальні:
 - у вузькому значенні – визначаються як вплив на взаємозв'язки особистості у найближчому оточенні (сфері найближчого спілкування – сім'я, друзі);
 - у широкому значенні – деградація інституту сім'ї;
- культурні (вплив на загальну систему цінностей, моральних норм тощо).

Враховуючи наслідки та масштаби проблеми, ми маємо також поставити питання про легітимацію найбільш адекватних підходів до вирішення цієї проблеми. На сьогодні існує система превенції насильства над дітьми в сім'ї, яка передбачає комплекс соціально-психологічних та соціально-правових заходів. Проте вона потребує реформування та трансформації відповідно до сучасних умов та потреб суспільства. Американський соціолог Л. Клоскі слушно зауважує, що до застосування найбільш суворих санкцій треба ставитися як до хірургічних операцій, тобто як до засобу, яким слід користуватися вибірково, обережно і тільки в крайніх випадках. Необхідним є ретельний аналіз конкретного випадку з урахуванням думки всіх експертів, а не тільки опікунських організацій, що реагують не стільки на латентні причини, скільки на явні наслідки, що буде більш ефективним і доцільним [1, с. 81].

На загальносуспільному рівні потрібно вести дискусію про проблему легітимації дискурсу цього феномену найбільш впливовими соціальними агентами. Сучасна соціологія у її гносеологічному контексті має визначити рамки та дискурси фреймів девіантних явищ, що допоможе у здійсненні превентивних заходів. Владні та неурядові структури повинні створювати рамки інтерпретації явища, враховуючи те, що існує невідповідність моральної сфери внутрішньосімейних побутових та публічних дискурсів пояснення та презентації насильства. Щодо подальших наукових досліджень, то вони мають стосуватися пошуків шляхів і

методів створення у суспільній свідомості єдиної інтерпретаційної моделі феномену насильства, що сприятиме ефективному застосуванню превентивних заходів запобігання насильства над дітьми в сім'ї.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Алексеева Л. О насилии над детьми в семье / Л. Алексеева // Социологические исследования. – 2003. – №4. – С. 34-37. 2. Береза В. Функції сучасної сім'ї / В. Береза // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – Вип. 137. – Черкаси : Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, 2008. – С. 195-199. 3. Климанська Л. Фреймінг мовного питання в Україні: технології проблематизації / Л. Климанська // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. Вип. 18. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 290-296. 4. Краснокутська Ю. Громадська думка як чинник легітимації політичного поля: аспекти реалізації [Електронний ресурс] / Ю. Краснокутська // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Питання політології. – Вип.17. – Харків : Видавництво ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010 – С. 139-144. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/natural/vkhnu/Polit/2010_912/Krasnok.pdf 5. Криницька І. Насильство над дітьми в сім'ї як соціокультурний феномен та модель його конструювання / І. Криницька // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. Вип. 18. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – С. 373-376. 6. Минский М. Фреймы для представления знаний [Электронный ресурс] / М. Минский. – М. : Энергия, 1979. – 152 с. – Режим доступа: <http://www.litmir.net/br/?b=134682&p=2>. 7. Насильство в сім'ї. Перегляд теоретичної та клінічної літератури. Публікується за дозволом Міністерства Національного Здоров'я і Добробуту / Дебора Франкель-Говард ; пер. з англ. – Канада: [бнв], 1989. – 142 с. 8. Результати дослідження щодо проблеми насильства над дітьми в сім'ї, проведеного з 15 серпня по 15 вересня 2010 р. GfK Institute в рамках проекту «Дитинство без насильства – покращення системи захисту дітей у Східній Європі» [Електронний ресурс] / Український фонд «Благополуччя дітей». – Режим доступу: <http://www.ccf.org.ua/irc/statistic/view/764/6>. 9. Смагіна М. Жертви семейного насилия: дети вчерашние и сегодняшние / М. Смагіна // Семья в контексте педагогических, психологических и социологических исследований : материалы международной научно-практической конференции 5–6 октября 2010 года. – Пенза–Ереван–Прага : ООО Научно-издательский центр «Социосфера», 2010. – 220 с. 10. Спектор М. Конструирование социальных проблем / М. Спектор, Дж. Китсьюз // Контексты современности – II : Хрестоматия / сост. и общ. ред. С. Ерофеева. – Казань : Изд-во Казанского ун-та, 2001. – С. 160-163. 11. Фурманов И. Эндогенные и экзогенные факторы эстафеты агрессии и насилия в семье [Электронный ресурс] / И. Фурманов // Психологический журнал. – 2008. – № 2 (18). – С. 9–14. – Режим доступа: <http://www.bsu.by/Cache/pdf/91733.pdf>. 12. Violence against children in the home and family / Paulo Sergio Pinheiro // World Report on Violence against Children. – United nations secretary-general's study on violence against children. – 2006. – 364 p.

УДК 316.334.3

ЕЛЕКТОРАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ В УКРАЇНІ: 25 РОКІВ РОЗВИТКУ В ПОСТРАДЯНСЬКОМУ КОНТЕКСТІ

Петрова Яна Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри методів соціологічних досліджень Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Статтю присвячено дослідженню та аналізу особливостей становлення, розвитку та функціонування окремого напрямку соціологічної науки в Україні – електоральній соціології. Предметом даного вивчення є існуючий стан електоральних досліджень, їх організаційно-методологічне забезпечення та перспективи електоральної соціології на вітчизняних суспільно-наукових теренах. Враховуючи зазначене, слід зауважити, що актуальність даного дослідження обумовлена нагальною потребою аналізу структури і тенденцій змін електоральних установок, поведінки українських громадян, з одного боку, та масиву емпіричних прикладних досліджень, що супроводжують вітчизняні виборчі кампанії на протязі двох десятиліть, з іншого. Висувається гіпотеза про те, що становлення електоральної соціології немаловажним чином вплинуло на якість вітчизняного виборчого процесу, а самі електоральні дослідження виступають легітимним способом артикуляції «громадської думки» та є важливим запобіжником демократичної моделі суспільно-політичного розвитку від впливів авторитарних тенденцій в пострадянському політичному процесі.

Ключові слова: електоральна соціологія, політичні вибори, громадська думка, електорат, електоральна поведінка, українське суспільство.

Статья посвящена исследованию и анализу особенностей становления, развития и функционирования отдельного направления социологической науки в Украине – электоральной социологии. Предметом данного изучения является существующее состояние электоральных исследований, их организационно-методологическое обеспечение и перспективы электоральной социологии в Украине. Выдвигается гипотеза о том, что становление электоральной социологии значительным образом повлияло на качество отечественного избирательного процесса, а сами электоральные исследования выступают легитимным способом артикуляции «общественного мнения» и являются важным предохранителем демократической модели общественно-политического развития.

Ключевые слова: электоральная социология, политические выборы, общественное мнение, электорат, электоральное поведение, украинское общество.

The article is devoted to the study and analysis of the peculiarities of the formation, development and operation of the separate sphere of social science in Ukraine - Electoral Sociology. The subject of this study is the current state of electoral researches, their organizational and methodological support and the perspectives of Electoral Sociology in Ukraine. It is hypothesized that the formation of Electoral Sociology has affected significantly the quality of the national electoral process and electoral studies themselves are a legitimate way of articulation of "public opinion" and are an important safety device of democratic model of social and political development.

Keywords: electoral sociology, political elections, social opinion, electorate, electoral behavior, Ukrainian society.

Електоральна соціологія або соціологія виборів (соціологія виборчого процесу [1]) представляє собою відносно нову та динамічну галузь соціологічної науки¹, що досліджує поведінку громадян під час виборчих кампаній (електоральну поведінку²), електоральні орієнтації, установки³ соціальних спільнот та

© Петрова Я. В., 2013

¹ Слід зауважити, що визначення «електоральної соціології» до сих пір є відсутнім в соціологічних енциклопедичних словниках. Найбільш близьким поняттям залишається «опитування громадської думки». Див.: наприклад, Социологический энциклопедический словарь. Редактор-координатор Г.В. Осипов. – М., 1998. – 488 с.

² Електоральна поведінка – це зумовлена певними установками та умовами активістська діяльність громадян (виборців), спрямована на реалізацію виборчих прав (включаючи і право не брати участі у виборах).

окремих виборців; здійснює аналіз фактів та закономірностей, що впливають на участь громадян у виборах/голосуванні, аналіз сукупності мотивів участі/неучасті в них; вивчає структури електорату та особливостей сприйняття виборцями передвиборних заходів, політичних гравців; моделює та прогнозує результати політичних виборів тощо. Іноді до поля досліджень електоральної соціології відносять питання, що знаходяться на стику поміж політичною соціологією [2], соціологією політики та іншими напрямками досліджень політичної сфери, що є дотичними до теорії та практики виборчого процесу, в тому числі й до його законодавчого супроводження (електоральне право, виборче законодавство та ін.). Таким чином, електоральна соціологія в широкому сенсі залучається до вивчення виборів як політичного явища, політичної культури суспільства та політичних установок виборців, особливостей виборчих систем (виборчих формул, моделей, алгоритмів) [3], праксеології⁴ передвиборних та поствиборних електорально-політичних технологій та ін.

Відносно молодий вік у порівнянні із іншими галузевими напрямками соціологічної науки пояснюється не лише специфікою історії соціології (соціально-філософської думки) у Західній Європі та США⁵, але й тим, що «...вільні, демократичні, прямі та загальні вибори стали нормою в західних країнах тільки в першій половині ХХ століття, а становлення електоральної соціології в США (країні з найбільшим досвідом виборчих кампаній) відбулось тільки в 20-ті – 50-ті роки минулого століття, коли вибори почали набувати загального та масового характеру, а не цензово-елітарного» [4, с. 187]. Разом з цим, широке предметне поле досліджень в рамках електоральної соціології надає даному напрямку соціологічної науки особливої значущості та актуальності, адже на думку багатьох експертів саме електоральна соціологія переважним чином залучається до створення іміджу соціології в цілому: на повсякденно-побутовому рівні сприйняття та уявлення про соціологію формується під впливом досліджень громадської думки, а саме від рівня даних досліджень та якості отриманих кінцевих результатів.

Об'єктом представленого аналізу виступає процес становлення та особливостей розвитку електоральних досліджень в Україні в контексті становлення електоральної соціології на пострадянському просторі. **Предметом** аналізу є існуючий стан електоральних досліджень, їх організаційно-методологічне забезпечення та перспективи електоральної соціології на вітчизняних суспільно-наукових теренах. **Метою** статті є аналіз специфіки процесу становлення та перспектив розвитку електоральної соціології в Україні. **Актуальність** даного дослідження обумовлена нагальною потребою аналізу структури і тенденцій змін електоральних установок, поведінки українських громадян, з одного боку, та масиву емпіричних прикладних досліджень, що супроводжують вітчизняні виборчі кампанії на протязі двох десятиліть, з іншого. Висувається гіпотеза про те, що становлення електоральної соціології немаловажним чином вплинуло на якість вітчизняного виборчого процесу, а самі електоральні дослідження виступають легітимним способом артикуляції «громадської думки»⁶ та є важливим запобіжником демократичної моделі суспільно-політичного розвитку від впливів авторитарних тенденцій в пострадянському політичному процесі.

³ Електоральна установка – це сформоване на основі попереднього соціально-політичного досвіду і певної інформації про суб'єктів виборчого процесу ставлення виборців до участі у виборах та об'єктів вибору, що виявляється у певних емоційних оцінках партій чи кандидатів та готовності віддати за них голос [4, с. 189].

⁴ Праксеологія - напрям та сфера, метод сучасних соціологічних (та інших гуманітарних) досліджень, що вивчає різноманітні дії та сукупності дій з точки зору встановлення їх ефективності. Праксеологія електорально-політичних технологій є важливим елементом аналітичної ревізії інструментарно-технологічної площини виборчого процесу, ключовим засобом її корекції у бік підвищення ефективності.

⁵ Становлення та початковий розвиток електоральної (емпіричної) соціології в західних країнах відбувався здебільшого в період, коли «об'єктивістська парадигма» (отці-засновники якої розуміли суспільство як соціальну систему, об'єктивну реальність, що існує та розвивається незалежно від волі й дій людини), що панувала в соціально-філософській думці майже століття - потерпала від внутрішньої кризи. Відповіддю на існуючу кризу стало становлення «суб'єктивістської парадигми» з її «новим» розумінням суспільства (суспільство розуміється, в першу чергу, як соціально-групова, суб'єктно-поведінкова структура, а відтворення суспільства відбувається як взаємодія поміж соціальними групами) й суб'єктами та акторами соціальної дії у якості об'єкту конкретного соціологічного дослідження.

⁶ Громадська думка - базовий прояв суспільно-політичної свідомості, що відображає ставлення певної сукупності громадян/виборців до влади; агрегована, суспільно-політична позиція, точка зору певної, структурно означеної соціальної спільноти на конкретні події, проблеми, рішення місцевих, комунальних, державних, політичних, суспільних та ін. інституцій.

За останні два десятиліття вітчизняна електоральна соціологія не лише впевнено засвідчила власне становлення (адже за радянських часів електоральні дослідження не існували в силу відсутності, в першу чергу, об'єкту дослідження [5]), але й, ефективно засвоївши інструментарій, методики та техніки електоральних замірів, розроблених західною соціологічною наукою, продемонструвала динамічний розвиток прикладних досліджень. Не поступаючись іншим пострадянським країнам, на вітчизняних теренах відбувається значний сплеск електоральних досліджень як на емпіричному, так і теоретичному рівнях, пов'язаний з іменами В. Бакірова, С. Макеєва, В. Вишняка, І. Бекешкіної, О. Балакіревої, Є. Головахи, Н. Паніної, В. Осовського, В. Паніотто, М. Чурілова, І. Кучеріва, В. Полторака, В. Євтуха, О. Кізілова, О. Куценко та інших авторитетних соціологів. Становлення даного напрямку досліджень важливим чином вплинуло на якість та сутність вітчизняного виборчого процесу. Електоральні дослідження не в останню чергу корегували вироблення електоральних й політичних технологій та становлення політичної системи як суспільно-політичної цілісності, в якій громадська думка (її моніторинг) є вбудованою як в механізми агрегації та артикуляції суспільних інтересів, так і в соціально-політичні механізми зворотного зв'язку. Таким чином, не буде перебільшенням констатувати: електоральна соціологія на вітчизняних теренах являє собою не лише напрям теоретичних та прикладних досліджень, але й, виступаючи легітимним способом формування й артикуляції «громадської думки» [6,7,8], є важливим елементом суспільно-політичного розвитку.

Після прийняття в 1988 р. Закону про вибори депутатів СРСР та в Закону про вибори депутатів УРСР перед соціологами постали нові завдання, пов'язані з вивченням соціально-політичних преференцій виборців, рейтингу різних кандидатів в депутати і прогнозування результатів виборів. Перші опитування були проведені науковцями сектору соціально-психологічних проблем громадської думки Відділу Соціології Інституту філософії АН УРСР по виборам народних депутатів СРСР [9, с. 81]. В наступних виборчих кампаніях кількість соціологічного супроводу вираховувати важко, але, на думку експертів, їх кількість до 2007 р.⁷ зростала в певній прогресії. Слід зауважити, що інституціалізація прикладного рівня електоральної соціології в Україні відбувалася суперечливо, але поступально, на тлі формування національної експертно-аналітичної спільноти та сукупності науково-дослідницьких інституцій. На протязі новітньої історії становлення вітчизняної соціології дані центри дослідження електорально-виборчої динаміки зарекомендували себе як авторитетні осередки електоральних досліджень. Серед найбільш авторитетних слід назвати: Київський міжнародний інститут соціології, Український центр економічних та політичних досліджень ім. О. Разумкова, Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва», Research & Branding Group, Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка, Центр «Соціальний моніторинг», Східноукраїнський Фонд соціальних досліджень, НПП «Прикладна соціологія» тощо.

Розвиток теоретичного рівня електоральної соціології відбувається переважно в вітчизняних інститутах академічної та університетської науки. Так, серед академічних осередків, в першу чергу, слід згадати Інститут соціології НАН України, Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України та ін.⁸ Університетська соціологія сконцентрована на соціологічних факультетах та в профільних дослідницьких інститутах національних університетів (Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна, Одеський національний університет ім. І. Мечникова, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова та ін.).

Важливим чинником становлення та розвитку електоральної соціології на вітчизняних теренах є пошук та формулювання предметного поля досліджень, засвоєння методології та інструментарію електоральних досліджень, що успішно використовувалися в дослідженнях західного електорально-політичного процесу [10]. Разом з тим, даний процес не відбувався беззмарно та досі характеризується певними вадами: «...при наявності високої практичної потреби інформації про хід виборчих кампаній, електоральна соціологія в Україні намагається пришвидшено засвоїти світовий досвід, але значна

⁷ Слід зауважити, що світова економічна криза 2008-2009 рр. позначилася не лише впливом на реальний та фінансовий сектори економіки, але й на сектор соціологічних послуг, що спричинило зменшення кількості центрів з надання послуг в галузі електоральних досліджень: на ринку залишилися найавторитетніші.

⁸ Окремого напрямку, переважно в політологічній площині, дослідження політично-виборчої динаміки отримують в фундаментальних теоретичних та прикладних дослідженнях науковців Національного інституту стратегічних досліджень при Президенті України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.

кількість прогресивних ідей та дослідницьких практик в Україні ще не ввійшли в науковий обіг. Варто зазначити ще одну важливу проблему соціології, що найбільш яскраво проявляється в процесі інституціалізації електоральної соціології, - це питання співвідношення теорії та практики. Електоральна соціологія сьогодні демонструє в основному прикладний характер. Емпіричні дослідження проводяться в ході конкретних виборчих кампаній, попит на які на ринку соціально-політичної інформації є найбільш високим. В той же час напрацювань, які б пояснювали зміст, структуру, зміни та тенденції у виборчих установках та електоральній поведінці громадян, вкрай недостатньо, що поглиблює розрив між теоретичними та прикладними дослідженнями в даній області [10, с. 101].

На протязі міжвоєнного та повоєнного етапів розвитку електоральної соціології в США, а потім і в розвинутих країнах Західної Європи [11] сформувалась мережа незалежних дослідницьких центрів електоральної поведінки і прогнозування результатів виборів, відбулась їх професіоналізація та інституціалізація, були розроблені теоретичні концепції, що пояснюють результати електорального вибору, методи і методики досліджень, які можуть слугувати методичною, теоретичною і методологічною базою для становлення електоральних досліджень і соціологічного забезпечення виборчих кампаній в посттоталітарних країнах СНД та Східної Європи, що стають на шлях демократичного розвитку. Однак відмінності партійних та виборчих систем та політичної культури електорату в постсоціалістичних країнах роблять неможливим пряме «перенесення» методик і методології досліджень розроблених в країнах Заходу, в практику соціологічного забезпечення виборчих кампаній в Україні та Росії [9, с. 25].

Враховуючи специфіку вітчизняних електоральних досліджень, слід зважати й на те, що українське суспільство відмічено дією наступних електоральних ефектів: «спіраль мовчання» та «коливання останньої хвилини», «неусвідомлена партійна лояльність» та ін., чого не варто ігнорувати дослідникам при проведенні електоральних замірів. Зосереджуючись на необхідності підвищення точності електоральних досліджень, знаній в експертному просторі електоральних досліджень, Ротман Д.Г. наголошує, наприклад, на певних методологічних особливостях електоральних досліджень: «Вивчення подій, що протікають у межах політичного поля, має бути безперервним і будуватися за принципом "від виборів до виборів". Іншими словами, збір інформації повинен здійснюватися *регулярно* впродовж всього позначеного періоду, а не лише в умовах власне виборчих кампаній» [12, с. 63]. Так само й інші дослідники зазначають необхідність врахування специфіки об'єкту дослідження при розкритті його предметного змісту. Таким чином, на нашу думку, вирішальними з точки зору підвищення точності даних є збільшення частоти замірів та моніторингів; оптимізація вибірки з урахуванням регіональної специфіки, підкріплення електоральних замірів (у вигляді масового опитування) іншими методами збору інформації задля більш детального електорального вивчення суспільства та задля вироблення соціологічних інструментів, здатних краще зафіксувати трансформацію політичних вподобань виборців.

Водночас, зважаючи на дійсно прогресивний розвиток електоральних досліджень пострадянських політичних процесів, залишається й негативний вплив ряду факторів, що певним чином як спотворюють результати даного типу досліджень, так і стримують розвиток електоральної соціології як окремого напрямку сучасної соціологічної науки. Так, на думку, провідних науковців з питань електоральних досліджень значною проблемою електоральної соціології на пострадянському просторі в цілому та, в Україні зокрема, є **політична заангажованість керівників соціологічних центрів** [9, с. 37-38]. Доволі часто провідні експертно-аналітичної інституції, що спеціалізуються, в першу чергу, на емпіричних дослідженнях електоральної соціології та громадської думки, тяжіють до тих чи інших політичних сил та намагаються транслювати власні ідеолого-політичні симпатії до конкретної політичної сил через ЗМІ, апелюючи до громадської думки виборців, що не визначилися із своїми політичними вподобаннями.

Так само пострадянська політика відзначається рядом особливостей, що спричиняють певні проблеми в «соціологічній точності» електоральних досліджень в пострадянських країнах [13] у порівнянні із західною електоральною соціологією:

- надзвичайно велика кількість суб'єктів політико-електорального процесу у порівнянні із ситуацією у західних політичних системах, де здебільшого на протязі доволі тривалої електоральної практики встановився двопартійний або трьох партійний консенсус. В Україні наступна статистика: 1998 р. – 48 зареєстрованих політичних учасників (партій або блоків) в парламентських виборах; 2002 р. – 61

Розділ 3. Дослідження проблем освіти та молоді

учасник; 2006 р. – 54 учасника; 2012 р. – 92 учасника.⁹ Величезна кількість учасників виборчого процесу робить прогнозування результатів парламентських виборів надзвичайно складним завданням.

- Неточність прогнозів результатів парламентських та інших політичних виборів в пострадянських країнах пов'язана зі складністю вирішення такої методичної проблеми як розрахунок явки виборців в день голосування. Так, наприклад, нещодавні вибори мера російської столиці зафіксували певний соціологічний конфуз: жоден із авторитетних соціологічних центрів не спрогнозував точних результатів даних виборів. Одним із пояснень даного системного соціологічного прорахунку вказується вкрай низька явка виборців: на думку експертів, саме від низької явки виборців виграв головний опозиціонер О. Навальний, відповідно до якого соціологи прогнозували щонайменше вдвічі менший від зафіксованого виборами рівень електоральної підтримки [14].

- Значну проблему для прогнозування результатів політичних виборів створює існування в пострадянських країнах (так само як і в переважній кількості країн, що розвиваються та мають транзитивні політичні системи) певних геокультурних кліважів, що роблять виборців – виборцями «Сходу» та «Заходу», «центру» та «периферії», тощо.¹⁰ Відповідно, під впливом даних геокультурних кліважів або етнічних факторів [15] електоральна географія набуває ускладненого характеру: на точність прогнозу результатів політичних виборів впливає електоральна динаміка в окремих фрагментах (електоральних макрорегіонах) загальнонаціональної електоральної географії, а результат виборів в цілому буде залежати від співвідношення електоральної активності в конкуруючих регіонах¹¹.

- Окремий вплив на точність прогнозування результатів політичних виборів мають інституційно-структурні фактори, чия природа витікає як із якості пострадянського суспільства, пострадянської специфіки якості політичного процесу, так і з об'єктивних закономірностей суспільної динаміки, що є універсальною проблемою дослідження суспільства. В першу чергу, експерти виділяють важливість таких чинників як 1) вплив страху на виборців, 2) рівень відвертості в суспільстві [16] та 3) ступінь політичного розвитку та наявність громадянсько-активістської культури. Саме наявність та рівень прояву даних чинників здатні провокувати так звані «електоральні зсуви», що істотним чином впливають на соціологічну точність прогнозів результатів політичних виборів та є здебільшого відображенням пострадянської специфіки як суспільства, так і політики.¹²

Аналізуючи стан електорально-політичних процесів в Україні та розуміючи суперечливий характер інституціалізації електоральних досліджень в пострадянських суспільстві та науці, водночас, зважаючи й на певний спектр проблем, що виникають та виникатимуть у даній площині, ми доходимо висновків, що доволі короткий період державної незалежності завершується сталістю вітчизняної школи електоральної соціології. Значення даного факту є вирішальним не лише в контексті подальшого розвитку вітчизняної соціологічної науки [17], але й з огляду на перспективи демократичної модернізації України, якісної трансформації її пострадянської політичної феноменології у ефективну суспільно-політичну модель європейського зразка.

⁹ Див.: <http://www.cvk.gov.ua/> Кількість політичних учасників в парламентських виборах 2012 р. збільшилась вдвічі через заборону приймати участь у виборах політичним об'єднанням та блокам партій. Саме таке надзвичайне збільшення кількості учасників парламентських політичних перегонів стало однією з причин певних електоральних казусів. Див. Петрова Я.В. Рейтинговий казус партії «Свобода» на парламентських виборах 2012 р. (в контексті електоральної соціології) // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2013. - № 1053. – С. 113-118

¹⁰ Російський соціолог Наталія Зубаревич висуває концепцію «чотири Росії», відповідно до якої російське суспільство являє собою конгломерат із чотирьох частин: Росія великих міст, Росія середніх промислових міст, Росія сел, селищ та малих міст, Росія республік Північного Кавказу та Півдня Сибіру. На думку Н. Зубаревич, звичка дивитися на російське суспільство у вертикальному розрізі відіграє злий жарт як із владою, так і із соціологами. Див.: Н. Зубаревич Четыре России // Ведомости / http://www.vedomosti.ru/opinion/news/1467059/chetyre_rossii?full#cut

¹¹ Українська регіонально-електоральна географія здебільшого утворюється двома кластерами: Центр та Захід й Схід та Південь. Особливої актуальності дані кластери здобували під час президентських виборів 2004 та 2010 рр.

¹² Електоральний зсув – зміна настроїв виборців протягом, здебільшого, останнього тижня перед виборами, в період поміж останніми електоральними замірами та голосуванням. На думку соціологів, дані зміни неможливо ефективно спрогнозувати та обрахувати.

ЛІТЕРАТУРА: 1. Нельга О.В. Соціологія виборчого процесу як галузь науки // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С. 54-60. 2. Бурдые П. Социология политики: Пер. с фр. / Сост., общ. Ред. и предисл. Н.А. Шматко. / М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с. 3. Басков О. Алгебра округа. Электоральная социология / Электронный ресурс. – [Режим доступа]. – <http://newideology.ru/teoriya-i-praktika-pr/socissledovaniya/algebra-okruga-elektoralnaya-sociologiya/> 4. Пилипенко В.С., Вишняк О.І., Куценко О.Д. та ін. Спеціальні та галузеві соціології: Навч. посіб. – К.: Каравела, 2003. – 304 с. 5. Вишняк О.І. Публічні опінії проти аттитюдів: технологія та результати досліджень // Проблеми розвитку соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства / Соціологічна асоціація України, Інститут соціології НАН України. За ред. М.О.Шульги, В.М. Ворони. – К., 2003. – С. 165-170. 6. Шампань П. Делать мнение: новая политическая игра. Пер. с фр. под ред. Осиповой Н.Г. / М.: Socio-Logos, 1997. – 317 с. 7. Оссовський В. Полінг versus соціологічне дослідження громадської опінії // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2002. – №4. – С. 207–216. 8. Оссовський В. Громадська думка: спроба соціологічної інтерпретації / Інститут соціології НАН України. – К., 1999. – 137 с. 9. Вишняк О.І. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи. – К.: Інститут соціології НАНУ, 2000. – 309 с. 10. Телегина К. Становление электоральной социологии в украине: проблемы определения предметного поля // Вісник Харківського національного університету ім.В.Н.Каразіна. - Харків : Видавництво ХНУ ім. В.Н. Каразіна. - N844: Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи. Вип.23 . – 2009 . – С.98-101. 11. Лапин Н.И. Эмпирическая социология в Западной Европе: Учебное пособие. – М.: ГУ ВШЭ, 2004. – 383 с. 12. Ротман Д.Г. Электоральные исследования: сущность и технологии // СОЦИС. – 1998. – № 9, с. 63-68. 13. Анохина Н. Проблемы прогнозирования электорального поведения избирателей России / Электронный ресурс. – [Режим доступа]. – http://www.protektgroup.ru/articles/I_2/I_2.htm 14. Глава ФОМ признал провал социологов при прогнозировании явки в Москве / Электронный ресурс. - [Режим доступа]. – <http://vz.ru/news/2013/9/10/649628.html>. 15. Євтух В. Етнічний фактор у виборчому процесі // Україна після парламентських виборів: погляд напередодні. – Київ : Стилюс, 2002. – С. 34-38. 16. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания: Пер. с нем. / Общ. ред. и предисл. Мансурова Н.С. – М.: Прогресс-Академия, Весь Мир, 1996. – 352 с. 17. Паниотто В., Харченко Н. Социологические исследования как способ контроля за результатами выборов и референдумов // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. - №1. – С. 155-170.

